ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 189

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

Τομοι Ι′ 1964 - ΙΑ′ 1969 - ΙΒ′ 1973

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1999

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ISBN 1105 - 7785
ISBN 960-7036-92-1
960-7036-88-3 (set)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι,
Fax (01) 3644 996
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 189

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΙ Ι΄ 1964 - ΙΑ΄ 1969 - ΙΒ΄ 1973

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ
ΑΘΗΝΑΙ 1999

ΟΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

ΜΕΡΟΣ Β'

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΤΗΤΟΡΙΚΩΝ, ΕΠΙΤΥΜΒΙΩΝ ΚΑΙ ΛΟΙΠΩΝ ΕΠΙ ΜΑΡΜΑΡΟΥ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ.

Πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ Δ´ καὶ τελευταίου κεφαλαίου, ἤτοι τῆς ἐν Πάρῳ ζωγραφικῆς, θὰ προτάξωμεν τὸν κατάλογον νέων ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφῶν, τὴν ὕπαρξιν τῶν ὁποίων διεπιστώσαμεν εἰς μονὰς καὶ ναούς, τοὺς ὁποίους ἐπεσκέφθημεν κατὰ νεωτέρας μεταβάσεις ἡμῶν εἰς τὴν νῆσον. Τὰς νέας ταύτας ἐπιγραφὰς θὰ ἀριθμήσωμεν ἐν συνεχείᾳ τῶν πρώτων, κατανέμοντες καὶ πάλιν αὐτὰς καθ' ἣν καὶ πρότερον τάξιν ἤτοι κατὰ περιοχάς, παραθέτοντες δ' ἐν τέλει καὶ ἀλφαβητικὸν πίνακα τῶν νέων καὶ τῶν διορθουμένων ὀνομάτων.

Α. ΠΑΡΟΙΚΙΑ.

86) **Ὑπαίθριος συλλογὴ** ἀρχαίων καὶ χριστιανικῶν γλυπτῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς Μ. Καταπολιανῆς, ἐν συνεχείᾳ τῆς σειρᾶς τῶν ἰσογείων κελλίων.

Χονδρὴ μαρμαρίνη πλὰξ μήκ. 1.85, πλ. 0.65 καὶ πάχ. 0.235 μ. Φέρει κατὰ μὲν τὸ μέσον τοῦ μήκους ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ, καμπυλόπλευρον σταυρὸν ἐντὸς κύκλου διαμέτρου 0.335 μ., εἰς δὲ τὸ ἄνω μέρος τὰς ἑξῆς δύο ἐπιγραφάς.

† Σταυρὸν ὁρᾷς [– – $\frac{5–6}{}$ –] Φθόνε, φεῦγε· τὰ γὰρ κακά ν[– – $\frac{4–5}{}$]ικε
† ὁ κατοικῶν ἐν βοηθίᾳ τοῦ Ὑψίστου· ἐν σκέπῃ τοῦ [Θεοῦ τοῦ οὐρανοῦ αὐλισθήσεται]

Ἡ δευτέρα ἐπιγραφὴ ἐλήφθη ἐκ τοῦ Ψαλμοῦ 90,1.

87) **Οἰκία Δρακάκη** εἰς τὸ Κάστρον, σήμερον Δημόσιον Ταμεῖον. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς αὐλείας ὀπισθίας θύρας (διαστ. 1.80 × 0.21 μ.) φέρει

ἑκατέρωθεν τοῦ ἐν τῷ μέσῳ οἰκοσήμου — εἰκονίζοντος ὄρθιον λέοντα — τὴν συντετμημένην ἐπιγραφὴν

Ἀγγ(ε)λ(ος) Κ(α)ζ(α)ν(όβας)
16 - 14

Τὸ ἐπώνυμον Καζανόβας φέρουσιν ἀκόμη α) ὁ ἱερομόναχος Φιλόθεος εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ ἐν Παροικιᾷ μετοχίου τῆς Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου, τοῦ ἔτους 1613 (βλ. σ. 198 τοῦ τ. Θ'. ἀρ. 7) καὶ β) ἐπίτροπος τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ χωρίου Δραγουλᾶ (βλ. κατωτέρω ἀρ. 118).

88) **Ἅγ. Γεώργιος** (ἀρ. 31 τοῦ ἐν τ. Θ', σ. 118 τοπογραφικοῦ διαγράμματος). Ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ὑπερθύρου τῆς δυτ. θύρας (1.15×0.28 μ.) ἑκατέρωθεν σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ φυλλοφόρου στεφάνου ἐπιγραφὴ συντεταγμένη εἰς στίχους δωδεκασυλλάβους

Σοὶ τόνδε σηκόν, καίπερ οὐ κατ' ἀξίαν
τὴν σήν, ἵδρυσεν θεοφιλὲς Γραικῶν γένος
ὡς πίστεως θώρακι. Σταυροῦ σθένει
θαρρῶν καθεῖλες πάντα δυσμενῶν στρατὸν
πιστοῖς τε φῶς ἔθηκας εὐστόχῳ χερὶ
βαλὼν ἀπλήστου θηρὸς ὠμηστοῦ γένυν
ἀνθ' ὧν σε νίκης καὶ πόνων Γεώργιε
ἐτησίως μέλπουσι παννύχοις βολαῖς
ὡς μάρτυν, ὡς γενναῖον Χριστῷ φίλον
ᾧ καὶ παρεστὼς ἐκτενεῖς πέμπεις λιτάς. 1618.

Ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι ἡ ἑλληνομάθεια τοῦ συντάκτου τῆς ἐπιγραφῆς καὶ ἡ ἄπταιστος ὀρθογραφία αὐτῆς, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ πλεῖστον τῶν ἄλλων ἀνορθογράφων ἐπιγραφῶν. Θὰ εἶναι βεβαίως ἔργον λογίου τινος τῆς ἐποχῆς, οἵους εἶχε κατὰ καιροὺς ἡ Πάρος, ὡς π.χ. τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου (1723-1813), Ἀνανίου τοῦ Ἀντιπαρίου καὶ ἄλλων.

89) Ναΐσκος **Γεννήσεως Χριστοῦ** ἐντὸς τοῦ κτήματος Οἰκονομίδη.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου (1.12 × 0.20 μ.) ἑκατέρωθεν σταυροῦ ἐντὸς κύκλου

1 6 ‖ 3 6

Ἰω(άννης) Ροῦσος ‖ ὁ κτίσας πόθου   ὕψ. γραμ. 0.05 μ.

Τὸ ἐπώνυμον Ροῦσος ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 10, 68, 110 καὶ 128 ἐπιγραφάς, εἶναι δὲ συχνότατον εἰς τὰς Κυκλάδας.

90) Ναΐσκος **Γεννήσεως Χριστοῦ** (Οἰκονομίδη).
'Επὶ τῆς ὁριζοντίας πλακὸς (ἅγ. Τραπέζης) τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ

Μνίστιτη Κ(ύρι)ε τὶν ψιχὶ τοῦ δούλου σου 'Ιω(άννου)
κ(αὶ) τῆ σιβίας αὐτοῦ Μαρούλας

91) **Οἰκία Λορεντζιάδη καὶ Παπαδημητρίου** (τὸ γένος Δαμία), ἐπὶ τῆς μέσης ὁδοῦ τῆς Παροικιᾶς.
'Επιγραφὴ ἄγνωστον πόθεν προερχομένη. Μαρμαρίνη πλὰξ διαστ. 0.38×0.395 μ., πάχ. 0.07 μ.

Μνίστητι Κ(ύρι)ε τὴν ψυχὴν
τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ντομενέ-
γου ἱερέος καὶ τῆς πρεσβυτέ-
ρας αὐτοῦ Μαρίας καὶ τὴν ψυ-
χὴν τοῦ κτίτορος 'Ιωάννου
ἔτους ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ συνκαταβά-
σεος 1 6 3 7.

Ὑψ. γραμ. 0.07 μ. Ντομένεγος (=Domenico, Δομήνικος, Κυριακός).

92) **Ἁγ. Νικόλαος** τῆς Κολόννας, ἐπὶ τῆς βορείου ἀκτῆς τοῦ κόλπου τῆς Παροικιᾶς, παρὰ τὸν τόπον τῶν λουτρῶν.
'Επὶ τοῦ τεθραυσμένου κατὰ τὸ ἥμισυ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου

1 6 ┼ - - (πιθανῶς 38)

Παρὰ δὲ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἐσωτερικῶς ἐπὶ πλακὸς ἐντειχισμένης

Μνήσθιτι Κ(ύρι)ε
τὴν ψυχὴν τοῦ δ-
ούλουν τοῦ Θ(εο)ῦ 'Αν-
τονίου 'Αλισάφη
καὶ τῶν γωνέων αὐ-
τοῦ 1 6 3 8

Μέλη τῆς οἰκογενείας 'Αλισάφη ἢ 'Αλήσαφα ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰς ὑπ' ἀριθμ. 24, 35, 97 ἐπιγραφάς.

93) **Ὑπαίθριος συλλογὴ Καταπολιανῆς.** Ἐπιτάφιος πλὰξ 0.50 × 0.62 μ., πάχ. 0.055, ἄνω ἀριστερᾷ τεθραυσμένη (εἰκ. 1)

Εἰκ. 1

I C ┼ (X C)

Μνήστη Κ(ύρι)ε τὶ [ψυχὴ τοῦ]
δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰα[κώβου;]
Μαρίας, Εὐδοκί[ας]
Βασιλίου, Ἰω(άννου) καὶ τὸν [τέ]
κνο αὐτοῦ Μανόλη
καὶ τῇ σιβί(ας) αὐτοῦ Ζαμπέτ[ας]
καὶ Ἐρίνης Τζανῆ.

93α) **Ὑπαίθριος συλλογὴ Καταπολιανῆς.** Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς μήκους 0.91, πλάτους 0.175 καὶ πάχους 0.10 μ. ἡ ἐπιγραφὴ

16 - Ν(ι)κ(ό)λ(αος) Βουτζ(αρᾶ)ς 47 - Σ(ε)πτε(μβρίου)

Νικόλαος Βουτζαρᾶς ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1617 ἐπὶ σαρκοφάγου μετὰ οἰκοσήμου ἀποκειμένης ἄλλοτε εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς, Γ. Λαμπάκης, Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Α' (1892) σ. 106, H. H. Jewell - F. W. Hasluck, The Church of Our Lady of the hundred Gates in Paros, London 1920 σ. 72 ἀριθμ. 19 καὶ Γ. Ν. Κορρές, Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ τῆς Πάρου, Ἀθῆναι 1954 σ. 71. Βλέπε καὶ ὅσα ἔγραψα σχετικῶς εἰς τὸν τόμον Θ' (1961) τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος σ. 200.

Β. ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ

94) **Πύργος Κονδύλη** (νῦν Μιχ. Κρίσπη) εἰς θέσιν Καλάμι, 1 ὥραν βορείως τῆς Παροικιᾶς.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς ἐξωτερικῆς θύρας (1.75×0.26 μ.) ἑκατέρωθεν οἰκοσήμου

Ωκτοβρίου 16	Οἰκό-σημον	*98 ἀνακενήςι*
Κοςαντὴς		*Κοντήλης*
τοποθεσία		*Καλαμίω*

95) **Πύργος Κονδύλη** (ὡς ἀνωτέρω). Ἐπιγραφὴ ἐπὶ πλακὸς μαρμάρου ἐντειχισμένης εἰς τὴν κλίμακα ἀνόδου εἰς τὸν ὄροφον (εἰκ. 2).

Εἰκ. 2

ἀνακενίστι ὁ τιοῦτος	*πύργος διὰ σηνδρο-*
μῆς κ(αὶ) ἐξόδου Κω	*νσταντήνου Κον*
τίλη Ἄησε 16	///// *(98 ;)*

Ἡ παλαιὰ παριανὴ οἰκογένεια Κονδύλη ἔχει κλάδους καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῆς νήσου (βλέπε τοὺς ἀριθμοὺς 36 καὶ 74.) Εἰδικῶς ὁ Κωνσταντῖνος Κονδύλης ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Tournefort (Voyage du Levant I σ. 243, Lyon 1718) ὡς ὁ πλουσιώτατος Ἕλλην τῆς νήσου καὶ ἀδελφὸς τοῦ Μιχελάκη Κονδύλη προξένου τῆς Γαλλίας.

Γ. ΠΕΡΙΟΧΗ ΝΟΤΙΩΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ

96) **Ἅγ. Κοσμᾶς.** Παρὰ τὸ σχολεῖον τοῦ Συνοικισμοῦ Σωτῆρος (Ἐπισκοπιανῶν) κείμενος παραπλεύρως παλαιοῦ, ἠρειπωμένου ναΐσκου, τοῦ ὁποίου ἐχρησιμοποίησε τὸ παλαιὸν ὑπέρθυρον, τὸ ἀναγράφον μόνον ἑκατέρωθεν σταυροῦ, τὴν χρονολογίαν

1 6 —|— *3 4*

97) **Πύργος Ἀλήσαφα,** Ἐπισκοπιανῶν (εἰκ. 3). Ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ παραθύρου τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ὀρόφου

Εἰκ. 3. Ὁ Πύργος τοῦ Ἀλήσαφα. Ὄψις Β.Α.

† 16 26
ἀνακενίστι ὁ πύργος
ἐτοῦτος ὑπὸ ἐξόδου
Ἰακόβου Ἀλήσαφα. Ἔροσο

Τὸ ὄνομα Ἀλησάφης ἢ Ἀλήσαφας ἀπαντᾶται εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 24, 35 καὶ 92 ἐπιγραφάς. Βλέπε σχετικῶς καὶ Α.Β.Μ.Ε. τ. Θ' σ. 203

98) **Περιοχὴ Πύργου Ἀλήσαφα.** Εἰς 500 περίπου μέτρα νοτίως τοῦ πύργου σώζονται τὰ ἐρείπια ναοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς καὶ ἡ χρονολογία

16 ✝ 34

99) **Μονὴ Ταξιάρχου** (κοινῶς Ταξιαρχάκι), 25' Νοτίως τῆς Παροικιᾶς ἐπὶ λοφίσκου.

Ἐπιτύμβιος πλὰξ (εἰκ. 4) ἄλλοθεν μεταφερθεῖσα εἰς τὸν περίβολον τῆς μονῆς, διαστ. 0.35×0.52×0.07 μ. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἡ χρονολογία καὶ κάτωθεν ἡ ἐπιγραφή :

16 | 43

† *Μαρῖνος Βιτζαρ(ᾶς)*

ὁ κτίτορ τῆς Ἁγί(ας)

Εἰκ. 4. Ἐπιτύμβιος πλάξ Μαρίνου Βιτζαρᾶ.

Ὁ τύπος Βιτζαρᾶς ἀπαντᾶται καὶ εἰς νεώτερα ἔγγραφα (Κυπραῖος, Τὰ Πάρια, σ. 104).

Περὶ τῆς οἰκογενείας Βιτζαρᾶ ἢ Βουτζαρᾶ βλ. τὰ ἐν τ. Θʹ τοῦ Ἀρχείου (σ. 200, ἀρ. 13) λεχθέντα. Προσθέτομεν ἐνταῦθα ὅτι τὸ ὄνομα Βουτζαρᾶς ἀπαντᾶται ἤδη εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 1762 τῆς ἐκδ. Π. Καλονάρου, Ἀθῆναι 1940).

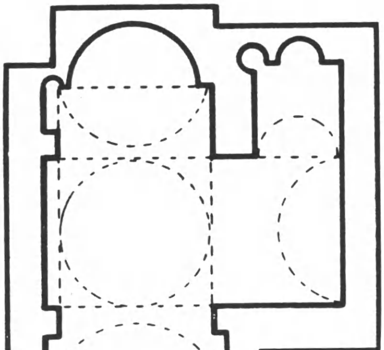

Εἰκ. 5. Κάτοψις Καθολικοῦ Ταξιάρχου.

Εἰκ. 6. Παλαιοχριστ. ἐπίθημα.

100) **Μονὴ Ταξιάρχου** (ὡς ἄνω). Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸ καθολικὸν (ὅπερ εἶναι βασιλικὴ μετὰ τρούλλου φέρουσα προσηρτημένον παρεκκλήσιον εἰς τὸ νότιον σκέλος της, εἰκ. 5) ἡ ἐπιγραφὴ

16 Ἀνακ(αι)νίσθη ἐκ βά	*θρων ὁ θεῖος οὗτος 76*
κ(αὶ) πάντιμος ναὸς τοῦ	*παμεγίστου Ταξιάρχου Μιχαὴλ*
διὰ συνδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου Κα	*λλίστου ἱερομονάχου Νταρμάρου*

Εἰς τὸν περίβολον τοῦ αὐτοῦ μονυδρίου εὑρέθη τὸ ἐν εἰκ. 6 εἰκονιζόμενον ἐπίθημα, παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου, ἀποκείμενον τώρα εἰς τὴν συλλογὴν γλυπτῶν τῆς Καταπολιανῆς.

Ἡ μονὴ ἀναφέρεται ὑπὸ Ε. Δράκου, Ἱερὸς Σύνδ. Ε′ (1899), σ. 246.

101) **Ἀνώνυμος ἠρειπωμένος ναός,** 200 μ. βορείως τοῦ κατωτέρω ὑπ᾽ ἀρ. 102 ἀναφερομένου ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, νοτίως τῆς

Εἰκ. 7. Ἐπιτύμβιος πλὰξ Στεφ. Κοζαδήνου.

Παροικιᾶς. Ἐπιτύμβιος πλὰξ ἐκ μαρμάρου διαστ. 0.42×0.50, πάχ. 0.165 (εἰκ. 7)

1 6	*3 6*
—	—
Στεφανῆ	*Κοζαδήνου*

Οἱ Φράγκοι Gozzadini διετέλεσαν ἄρχοντες Κέας, Σίφνου καὶ Ἀνάφης κατὰ τὸν 15ον καὶ 16ον αἰ. (K. Hopf, Dissertazione...sull'isola di Andros, 1859, 13-15).

102) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος,** (εἰκ. 8) νοτίως Παροικιᾶς μεταξὺ τῶν τοποθεσιῶν Σταυροῦ καὶ Κήπου. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου (διαστ. 1.40×0.225, πάχ. 0.125) ἡ ἐπιγραφή:

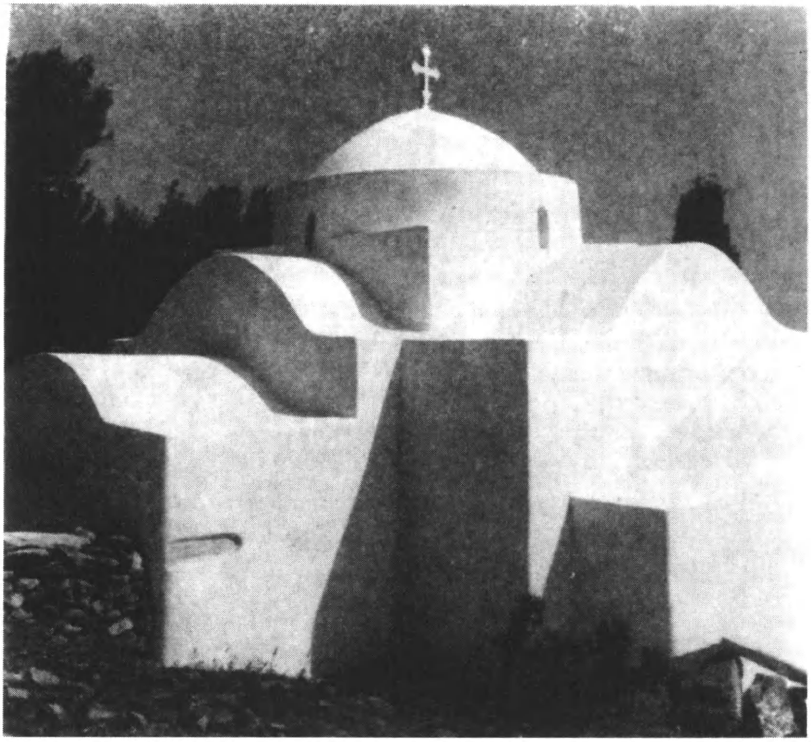

Εἰκ. 8. Ὁ νοτίως τῆς Παροικιᾶς ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Κήπου ἀπὸ Β.Α.

IC	*XC*
1664 † Ἀνεκενίσθη —	— *ὁ πάνσεπτος ναὸς*
οὗτος Ἁγίου Ἰω(άννου) τοῦ NI	*KA*
Θεο(λόγου) διὰ σι	*νδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου Μάρ(κου;)*
	Μπαρπαρῆ

Οἰκογένεια Μπαρμπαρῆ ὑφίσταται μέχρι σήμερον ἐν Παροικιᾷ.

103) **῞Αγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος** (ὡς ἄνω). Ἐπὶ τοῦ ἀνωφλίου τοῦ παραθύρου τῆς βορείου πλευρᾶς

1641. Ἰω(άννης) Παρπαρίγος (=ἑνετικὸν Barbarigo)

103α) **῞Αγ. Ἰωάννης** μονοκάμαρος μετὰ ψευδοθόλου, διαστ. 5.15×8.12, 500 μ. νοτίως τοῦ Σταυροῦ. Ἐπὶ πλακὸς ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου

1 5 9 1

Ε΄ ΜΑΡΑΘΙ

104) **Παναγία Μυρτιδιώτισσα,** εἰς τοποθεσίαν Βουνιά, 15΄ Ἀνατ. τῆς Μ. Ἁγ. Μηνᾶ. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ (1.35×0.24 μ.)

1708 12 Αὐγούστου 12
† Δέησις ἐμοῦ Νεοφύτου ἱερομονάχου τὸ ἐπίκλι Γορδιανοῦ

105) **Μ. Ὑπαπαντῆς,** εἰς τοποθεσίαν Θαψανὰ (Μετόχιον Μονῆς Χοζοβιωτίσσης Ἀμοργοῦ). Ἐπὶ μαρμάρου 1.20×0.29 ἀποκειμένου κατὰ τὴν ἀριστερὰν τῷ εἰσερχομένῳ πεζούλαν ἡ ἐπιγραφὴ

1 6	*7 0*
Ἀνεκενίστι	*δι᾽ ἐξόδου*
τὸ παρὸν μο-	*Νεοφίτου ἱερομονάχου (καὶ)*
ναστίριον	*μοναχοῦ Θε-*
	οδοσίου

Ἡ χρονολογία ἀναφέρεται ὑπὸ Ε. Δράκου, Ἱερ. Συνδ. τ. Ε΄ (1899), σ. 246. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ν. Ἀλιπράντη εἰς Ἐφημ. Κυκλαδικὸν Φῶς τοῦ Μαρτίου 1963, σ. 8, μὲ ἐσφαλμένην ἀνάγνωσιν τῆς χρονολογίας (1640).

Ζ΄ ΠΕΡΙΟΧΗ ΛΕΥΚΩΝ

106) **Μ. Ἁγ. Κυριακῆς,** 30΄ ἀνατολικῶς Λευκῶν εἰς θέσιν Λινούδια. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος (1.31×0.20) ἡ χρονολογία

1 6 —|— 3 8

καὶ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸ καθολικὸν (εἰκ. 9)

1708 Μαρτήου 20
δη' ἐξόδου Καληστρά-
τ(ου ἢ ης) μοναχ(οῦ ἢ ῆς)

Εἰκ. 9

Βλέπε σχετικῶς ἀρ. 64.

107) **Μ. Ἁγ. Κυριακῆς.** Ἐπὶ τάφου τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ, ἐντὸς καρδιοσχήμου πλαισίου

Ἀπ(ρί)λ(ιος)
1 7 1 5
δι' ἐξό
δου Κ(α)λ(λί)
στράτ(ου ἢ ης)
μοναχ(οῦ ἢ ῆς)

108) **Μ. Ἁγ. Κυριακῆς.** Ἐπὶ τῆς κάτω ταινίας τοῦ ἐν τῷ ναῷ μαρμαρίνου ἑξαγώνου ἄμβωνος στηριζομένου ἐπὶ κιονίσκου (ὅμοιος τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται εἰς Πέρα Παναγιὰν τῶν Μαρμάρων) ἡ ἐπιγραφή:

1 7 6 7 Ἰουνίου 2
δη' ἐξόδου Κοςαν
τίνου Μπάου

Ἡ οἰκογένεια Μπάου καὶ ἐν Μήλῳ. Βλ. Ζαφ. Μπάου, Ναοὶ καὶ ναΰδρια τῆς Μήλου, 1964, σ. 261, 394. Μπᾶος Ἀπόστολος καὶ Μπᾶος Κωνσταντῖνος ἀναφέρονται καὶ εἰς Κώδικα τοῦ 1782 τοῦ ἐν Σερίφῳ μοναστηρίου τοῦ Ταξιάρχου (Π. Ζερλέντη, Ἱστορ. ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων, Ἑρμούπολις 1913, σ. 73).

109) **Ἅγ. Νικόλαος,** μεταξὺ Λευκῶν καὶ Μ. Ἁγ. Κυριακῆς.

Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἅγ. Τραπέζης διαστ. 0.72×0.72×0.08, ἡ ἐπιγραφή :

Μνίςιτη Κ(ύρι)ε τὴ ψυχὶ τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰω(άννου)
καὶ Πέτρου καὶ Μαρούλας καὶ τῶν τέκνο.

110) **Ἅγ. Νικόλαος** (ὡς ἄνω). (Τρίκογχος ἀνακαινισθεὶς ἐσχάτως). Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας ἡ ἐπιγραφὴ

† Ἀνακαινίστη ὁ θῖως καὶ πάντηνμος ναὸς τοῦ ε-
ν ἁγίοις πατρὸς ἱμῶν Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ διὰ σιδρο-
μῆς καὶ ἐξόδου Ἰωάννου Ρούσου 1631.

111) **Ναὸς Ἁγ. Στεφάνου καὶ Βηθλεέμ** εἰς Λεῦκες (δίκλιτος).

Εἰς τὸ δάπεδον τοῦ Ἁγ. Στεφάνου δύο τάφοι ἔχουν καλυπτηρίους πλάκας κοσμουμένας ἐν τῷ μέσῳ μὲν διὰ δικεφάλου ἀετοῦ κατὰ δὲ τὴν παρυφὴν δι᾿ ἑλικοειδῶν βλαστῶν καὶ κοσμημάτων

φέρουσι δὲ ὁ μὲν τὴν χρονολογίαν *1 7 4 1*
ὁ δὲ » » *1 7 4 9*

112) **Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου** Καπαροῦ.

Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸ καθολικὸν (1.32×0.30) ἑκατέρωθεν σταυροῦ ἡ ἐπιγραφή:

	16	*46*	
	IC	XC	
Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρον			*διὰ ἐξό*
οὗτος ὁ θιος κ(αὶ) τίμιος να			*δου ἐμοῦ Θεοφά-*
ὀς τοῦ τιμίου Προφίτου	NI	KA	*νους μοναχοῦ καὶ πατρὸς*
Προδρόμου Σταμρο			*Γριγορίου μοναχοῦ*

Ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Ν. Ἀλιπράντη εἰς ἐφημ. Κυκλαδικὸν Φῶς, Μαρτίου 1963, σ. 8.

113) **Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου** Καπαροῦ.

Ἐπὶ πλακὸς ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου 0.41×0.51 μ.

1 6 | 4 6
Ἀνακαινίσθη ἐκ βάθρου | οὗτος ὁ θεῖ
ος καὶ πάντιμος ναὸς τοῦ τιμίου | προφίτου Προδρόμου | διὰ σινδρο-
μῆς καὶ ἐξόδου Θεοφάνους ἱερομονάχου.

114) **Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου** Καπαροῦ.
Ἄνωθεν τῆς Ὡραίας πύλης τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ

† ἰκοδομήθη τοῦτο τὸ καταπέ-
τασμα παρὰ τοῦ πανοσηο-
τάτου Ἠσαΐου ἱερομονάχου
τὸ ᾽πήκλη Παρούσις
ἐν ἔτη 1793
ιουνίου 15

115) **Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου** Ἀπάτου, ἡ ἐπιλεγομένη τοῦ Γυαλιστῆ, μεταξὺ Λευκῶν καὶ Μαρμάρων (26 Σεπτεμβρίου).
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ καθολικοῦ (1.35×0.27 μ.)

† Ἀνακενίσατο ἐκ βόθρου ὁ θῆος καὶ πάνσεμνος
ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου ἐβαγγε-
ληστοῦ Ἰοάνου Θεολόγου διὰ σιδρομῆς καὶ
ἐξόδου Ἀνδριάνας γηνὴ τοῦ ποτὲ Μιχαὴλ
Γαβαλᾶ θιγάτηρ Θάνου Δανπουτουκλῆ
ἡγουμενεύοντος Νεοφήτου ἱερομονάχου
1659 Μαρτίου 31.

Ἀναφέρεται οὐχὶ αὐτολεξεὶ ὑπὸ Ε. Δράκου, Ἱερ. Σύνδ. Ε΄ (1899), σ. 247. Πβλ. καὶ Ν. Ἀλιπράντην, Ἐφημ. Κυκλαδικὸν Φῶς Μαρτίου 1963, σ. 8.

116) **Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου** (ὡς ἄνω). Ἐπὶ πλακὸς ἡμικυκλικῆς ἐντοιχισμένης ὑπεράνω τοῦ ὑπερθύρου τοῦ καθολικοῦ

	17	*74*	
	ἀπριλίου	*16 ἐτελιό*	
	θη τὸ κα-	*μπαναριὸ*	
	μὲ ἔξοδω ἱερο		
	μονάχου	*Γαβιρίλις Καλό-*	
πλα			*στος*
	Θρακάτης	*ἔδοσε γρόσηα 16*	
	ὅση τὰ	*διαβάστε*	
	νὰ τό-	*νε σηχο*	
	ρά	*τε*	

Ὁ Γαβριὴλ Καλόπλαστος ἀναφέρεται ὡς ἡγούμενος τῆς Μ. Θεολόγου ἐν σιγιλλίῳ τοῦ Κ/πόλεως Καλλινίκου τοῦ 1805 (Β. Α. Μυστακίδης, Παρνασ-

σὸς 9, 1885, 407) καὶ εἰς συμφωνητικὸν γράμμα τοῦ 1786 (ἔνθ. ἀν. σ. 408). Εἰς τὸ ὡς ἄνω σιγίλλιον ἀναφέρονται ὡσαύτως καὶ ὁ Βαρθολομαῖος καὶ ὁ Γρηγόριος Καλόπλαστος (σ. 409). Καλόπλαστος χωρεπίσκοπος Λευκῶν ἀναφέρεται τὸ 1777 ἐν σιγιλλίῳ τῆς μονῆς Φανερωμένης Νάξου βλ. Ε. Δ ρ ά κ ο ν, Ἱερ. Συνδ. Ε' (1899), σ. 247. Θ ε ο λ. Χ ρ. Ἀ λ ι π ρ ά ν τ η ν, Ἐφημ. Ἡ φωνὴ τῶν Κυκλάδων τῆς 31-1-1961, ἔνθα ἡ χρονολογία κτίσεως 1656 διορθωτέα εἰς 1659.

Η' ΔΡΑΓΟΥΛΑΣ

117) **Ἅγ. Νικόλαος καὶ Γεώργιος,** διμάρτυρος.

Ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ὑπερθύρου (διαστ. 1.27×0.22 μ.) ἡ χρονολογία

16 —|— 91

118) **Ἅγ. Ἰωάννης Πρόδρομος** (μητρόπολις).

Ἐπιτύμβιος πλὰξ τοῦ δαπέδου, ὑπὸ τὸν τροῦλλον, λίαν ἐφθαρμένη, διαστ. 0.62×0.27 κάτωθεν ἀναγλύφου δικεφάλου ἀετοῦ.

- - - - - - - - - - - ος - - ιωτά(του)
Ἁγίας Τριάδος καὶ ἐπι-
τρόπου - - - - - - - - -
Καζανόβας - - - - - - -
- - - - - - - - ρ σ(ι)βίας

Θ' ΜΑΡΜΑΡΑ

119) **Ἅγ. Κωνσταντῖνος.** Πλὰξ ἐντειχισμένη ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἑκατέρωθεν σταυροῦ περιβαλλομένου ὑπὸ 2 φυλλοφόρων κλάδων καὶ κρατουμένου κατὰ τὴν βάσιν ὑπὸ ἀνθρωπίνης χειρός, κατὰ μὲν τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ σταυροῦ ἡ συντετμημένη ἀποτρόπαιος ἐπιγραφὴ

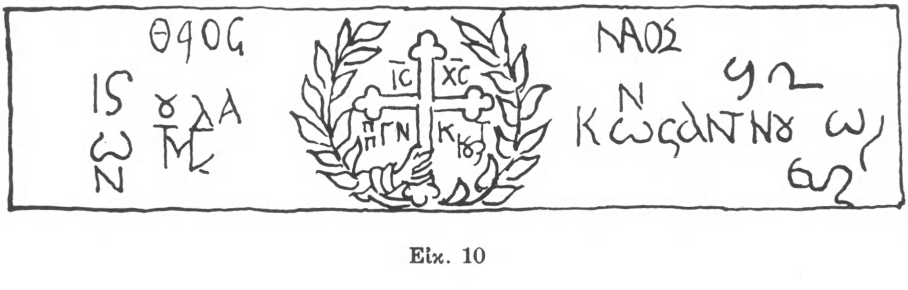

Εἰκ. 10

IC — XC — N(ι) — K(ᾶ)

ἄνωθεν δὲ τῆς χειρὸς ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ

Π(α)π(ᾶς) Γ(εώργιος) καὶ δεξιᾷ Κος(αν)τ(ῖνος;) (Εἰκ. 10).

Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιγραφὴ λέγει

θεῖος ναὸς

1 5 *92*

τοῦ μεγάλου Ἁ(γίου) Κωνσταντίνου

Νω *ευρ(ι)ω*

120) **Τρεῖς Ἱεράρχαι.** Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου (1.45×0.25)

ἐτεληόθη | *ὁ ναὸς τῶν τρι-*

16|99 *ῶν ἱεραρχῶ*

121) **Πέρα Παναγιά** (δίκλιτος). Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Ἑκατέρωθεν σταυροῦ ἐντὸς κύκλου

1 6 *θεῖος ναὸς* ✝ *Ἁγίου Νικολάου* *5 6*

122) **Πέρα Παναγιά.** Ἐπὶ ἐπιτυμβίου πλακὸς τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου ναοῦ

1 7 4 9
Μαρτίου 13
διὰ ἐξόδου
Ἀγουστῆ Ἀντριότη

123) **Πέρα Παναγιά.** Ἐπιτύμβιος πλὰξ δευτέρου, συνεχομένου πρὸς τὸν ἀνωτέρω, τάφου

1748, Ἀπριλίου 5
διὰ ἐξόδου Λεοντίου Ραγούσι

Τὸ ἐπώνυμον Ραγούσης ἢ Ραγκούσης, συνηθέστατον καὶ σήμερον ἐν Πάρῳ, εἶναι γνωστὸν ἤδη ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1501 (Ι. Βογιατζίδης Ἀμοργός, 36). Σιγίλλιον τῆς Μ. Φανερωμένης Νάξου ἀναφέρει ὅτι ὁ Ματθαῖος Ραγκούσης ἀνήγειρεν ἐκ βάθρων τὴν Μ. Ἁγ. Κυριακῆς. (Ε. Δράκος Ἰ. Σύνδ. Ε′ (1899), σ. 247), ὁ δὲ Ἰωαννίκιος Ραγκούσης διετέλεσεν ἡγούμενος τῆς Μ. Λαγγουβάρδας (1788-1800). (Ἐμμ. Σαγκριώτη, Ἱστορία Ἰ. Μ. Λογγοβάρδας σ. 28).

124) **Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου καὶ Προδρόμου** (διμάρτυρος).
Ἐπὶ τῆς σαρκοφαγοειδοῦς βάσεως πολυτελοῦς μετὰ κιόνων τάφου κατεσκευασμένου εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ μέσου κλίτους, ἡ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 11).

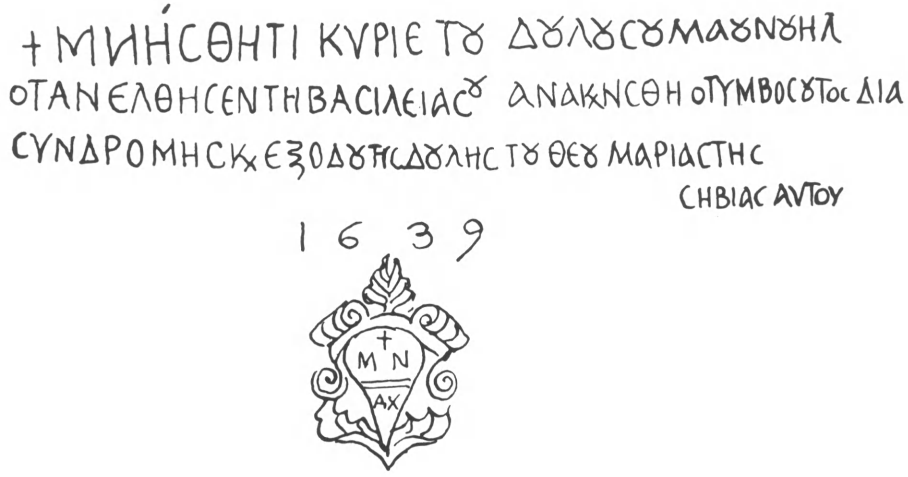

Εἰκ. 11

† *Μνήσθητι Κύριε τοῦ / δούλου σου Μαουνουὴλ* (sic)
ὅταν ἔλθῃς ἐν τῇ βασιλείᾳ σου. / Ἀνακ(αι)νίσθη ὁ τύμβος οὗτος διὰ
συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τῆς δούλης / τοῦ Θεοῦ Μαρίας τῆς
σηβίας αὐτοῦ.

1 6 3 9
(Οἰκόσημον)
M $^{+}$ *N(= M(α)ν(ουὴλ)*
A X ;

Τὸ Α - Χ δὲν δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ μοναχοῦ, ἀφ' οὗ ὁ Μανουὴλ ἦτο νυμφευμένος. Θὰ πρόκειται πιθανώτατα περὶ τοῦ ἐπωνύμου του.

125) **Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου καὶ Προδρόμου.** Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς τοῦ δαπέδου (διαστ. 1.10×0.50 μ.), ἡ ἐπιγραφή:

Ἐστρώθη τὸ ἔδαφος δι' ἐξόδου καὶ σινδρομῆς τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀντωνίου ἱερέος τοῦ Σκορδίλη καὶ οἰκονόμου Καιφάλου εἰς μνιμόσηνον τῆς

[συμβία]ς *αὐτοῦ καὶ δούλας τοῦ Θεοῦ Μαργαρήτας*
πρεσβυτέρας τῆς προκαικιμημένις
1 7 2 0

Τὸ ἐπώνυμον Σκορδίλης ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὰς ὑπ' ἀριθ. 22 καὶ 131 ἐπιγραφάς, εἶναι δὲ συνηθέστατον καὶ εἰς τὰς ἄλλας νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ εἰς τὴν Κρήτην.

Ὁ Διονύσιος Σκορδίλης διετέλεσε πρὸ τοῦ 1730 ἡγούμενος τῆς Μ. ἁγ. Ἀντωνίου Κεφάλου.

Ι' Τ Σ Η Π Ι Δ Ο (Μάρπησσα)

126) **Μονὴ Ἀποτομῆς Ἁγ. Ἰωάννου** (29 Αὐγ.) 20' Ν.Δ. τοῦ Τσηπίδου. Ἄλλοτε μετόχιον Μ. Χοζοβιωτίσσης Ἀμοργοῦ. Νῦν ἰδιοκτησία οἰκογενείας Εὐστρ. Ἀλιπράντη. Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου κελλίου τοῦ ἄνω ὀρόφου (διαστ. 0.17×1.08) ἡ ἐπιγραφή:

Ἄβριον ἑτέρου (κ)αὶ οὐδέποτέ τινος 1697 τὸ
παρὸν κελίο Ν̣ικοδ(ή)μου ἱερομονάχου
Δεμιράρι

127) **Μ. Ἀποτομῆς Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου** (ὡς ἄνω).
Ἐπὶ μαρμαρίνου κιονίσκου ἀποκειμένου ἐν τῇ αὐλῇ (μήκ. 0.95 καὶ διαμέτρου 0.24). Ἐντὸς φυλλοφόρου στεφάνου εἰκονίζεται χεὶρ κρατοῦσα κατακόρυφον στέλεχος (εἰκ. 12) ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου τὰ γράμματα Π Κ ΙΚ καὶ ἐξωτερικῶς ἡ χρονολογία 1587.
ȣΡ

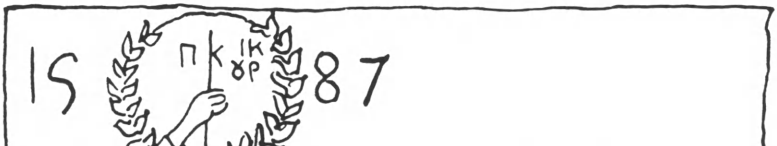

Εἰκ. 12. Κιονίσκος μαρμάρινος.

Τὸ ἐντὸς τοῦ κύκλου συμπίλημα δὲν δύναμαι νὰ ἑρμηνεύσω.

128) **Οἰκία ἐντὸς τοῦ Τσηπίδου.** Μαρμάρινον οἰκόσημον μὲ τρίφυλλον (κρινάνθεμον) ἐν τῷ μέσῳ, (εἰκ. 13) φέρει ἑκατέρωθεν τὴν ἐπιγραφήν:

Εἰκ. 13

Ν(ι)κ(όλαος) *Ροῦσος*
ὁ *κτή*
σας *πόθο σὶν ἐ-*
ξόδου κ(αὶ) κόπου
1617

129) **Ἁγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος,** πρὸς ἀνατολὰς τοῦ Τσηπίδου, παρὰ τὴν Ἐξωχωριανήν, ἐπὶ πλακὸς ἐντετειχισμένης κατὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν (διαστ. 0.57×0.16) ἡ ἑξῆς συντετμημένη ἐπιγραφὴ (εἰκ. 14)

Εἰκ. 14

- - - - ε Κ(ύρι)ε τ(ὸν) κεκυμ(η)μ(ένον) ἐνθάδε
μ(ο)ν(α)χ(ὸν) κ(ὺρ) Θεόδ(ω)ρ(ον ;)

Ὕψ. γραμ. 0.035 μ.

130) Μονύδριον **Παναγίας**, (εἰκ. 15) ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν Μ. Ἁγ. Γεωργίου τῆς Φάραγγος ἀτραποῦ.
Ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς νοτίας θύρας (διαστ. 1.42×0.23 μ.).

Εἰκ. 15. Μονύδριον Παναγίας Ν.Δ. Τσηπίδου

1 7	*0 3*
- - - - *τοὺς [κοπι]άσαντας καὶ*	*κοπιῶντας ἐν τῇ*
μονῇ ταύτῃ ἐν βασιλείᾳ	*σου ἀξίοσον, Κ(ύρι)ε*
Ἀνθεμ(ίου;)	*ἱερομονάχου*

131) Μ. **Παναγίας** (ὡς ἄνω) ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μονυδρίου ἀπόκειται μαρμάρινον ὑπέρθυρον (1.04×0.17 μ.) ἄλλοθεν κομισθέν, φέρον τὴν ἐπιγραφήν: (εἰκ. 16).

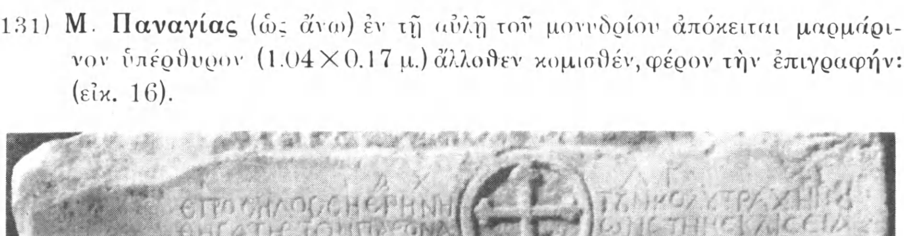

Εἰκ. 16

Α Χ — | — *Λ Γ* (=1633)

Ἐπροσήλωσε ἡ Ἐρήνη τοῦ Νικολοῦ Τραχηνοῦ
θιγάτηρ τὸν παρὸ ναὸν στὴν ἐκλισεία
ἐμοῦ τοῦ παπα Κωνσταντίνου Σκορδίλι καὶ προ(το)παπᾶ

132) **Μ. Παντοκράτορος,** βορείως Τσηπίδου, πλησίον τῶν Μαρμάρων. Ἐπὶ μαρμαρίνης πλακὸς ἐντειχισμένης ὑπεράνω τῆς θύρας κελλίου τοῦ ὀρόφου, ἔναντι τῆς θύρας εἰσόδου (διαστ. 0.41×0.45 μ.) ἡ ἐπιγραφή:

Α Ψ — | — Ν Ϛ′ (=1756)

Σωφρονίου Καμπάνη ἥδε
δαπάναις, ἐπιστατοῦντος
τῆς μονῆς, ἧς ὑπάρχει
κα(τα)γόγιον οἷόν τε παν-
δοχεῖον. Ἔσται δὲ
ταῦτα εἰς ἀθάνα-
τον μνήμην τοῦ θεί-
ου ἔργου καὶ τοῦ πεπονη-
κότος.
ἐν μηνὶ Νοε(μβρίῳ)

123) **Μ. Λαγγουβάρδας.** Μαρμάρινον ὑπέρθυρον εἰσόδου ναοῦ, ἄγνωστον πόθεν μετακομισθὲν εἰς τὴν μονήν. Φέρει ἐπιγραφὴν (διαστάσεων 0.20×1.07) ἑκατέρωθεν ἀναγλύφου σταυροῦ καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ τὴν χρονολογίαν 1614.

1 6 1 4

† Ἀνακ(αι)νήστι ἐκ βόθρου οὗτος	*ὠ θῖος κ(αὶ) πάνσεπτος ναὸς*
τοῦ μεγαλομάρτιρος Γεωργίου Τ	Τ *τοῦ τροπεοφόρου διὰ σι-*
δρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου διὰ τõν Δ	Φ^Ρ *δίον ἀδελφ(ῶν) Γερμανοῦ*
ἱερομονάχου κ(αὶ) Διονυσίου ἱερομο-	*νάχου τοὺποίκλι Αὐγερινοῦ*
Σαλονηκιοῦ κ(αὶ) τὸν ἀνιψιὸν αὐ-	*τοῦ Θεοκλίτου ἱερομονάχου*

Τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ γράμματα ἑρμηνεύονται: Τ(οῦτον τὸν) Τ(ύπον) Δ(αίμονες) Φρ(ίττουσιν).

Περὶ τοῦ τύπου ἐκ βόθρου ἀντὶ ἐκ βάθρων βλ. Ν. Α. Βέην ἐν Glotta IX,

1918, σ. 109-112. Τὸ ἐπίθετον Σαλονικιὸς ἀπαντᾶται καὶ εἰς 2 ἔγγραφα τῆς Πάρου τῶν ἐτῶν 1638 καὶ 1644 (Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἱστορία τῆς Ἱ. Μ. Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας, ἐν Πύργῳ 1926, σ. 19 καὶ 21) καὶ εἰς Ναξιακὸν νοταριακὸν ἔγγραφον τοῦ 1541 (Ἰάκ. Βισβίζης, Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστ. Δικαίου, τ. 4, 1951 σ. 71) ὑπὸ τὸν τύπον Σαλονικαῖος.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ ΚΑΙ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΕΙΣ ΤΙΝΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ ΤΟΥ ΕΝ ΤΟΜῼ Θ' ΚΑΤΑΛΟΓΟΥ.

Εἰς ἀρ. 65. **Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου**, Ἀπάτου, ἐπιλεγομένη τοῦ Γυαλιστῆ. Κατὰ πρόσφατον αὐτοπρόσωπον ἐπίσκεψίν μου ἀνέγνωσα ὡς ἑξῆς τὴν ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς ἀνόδου τῆς μονῆς ἐπιγραφὴν

1 6 5 6

Ἐνεκενίςη τὼ μω / ν(α)ςίριον νιου
Μ(ι)χ(αή)λ Γ(α)β(α)λ(ᾶ) ϑ(υ)γ(α)τ(ρό)ς τῶ γυν - - - -
Κ(α)λ(ο)πλ(ά)σου

Εἰς ἀρ. 83. **Μ. Ἀποτομῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου,** ἄλλοτε μετόχιον τῆς Μ. Χοζοβιωτίσσης Ἀμοργοῦ, νῦν ἰδιοκτησία Ε. Ἀλιπράντη. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ὑπερθύρου, τοῦ αὐλογύρου (διαστ. 0.24×1.03) ἔχει ἀκριβῶς οὕτω:

ἐν ἔτι Α Χ Ο Ξ (= 1677)
Ἀνακαινισϑη τὸ παρὸν μωνίδριον τοῦ τι-
μίου ἐνδόξου Προδρόμου κ(αὶ) βαπτιστοῦ Ἰω(άννου) διὰ σι-
δρωμῆς Νικοδήμου ἱερομονάχου Διμιράρι κ(αὶ) ἔ-
ξωδος Νικολάου Παντιλέου καὶ τῆς συμ(βίας) αὐτοῦ Μαρίας

Εἰς ἀριϑ. 85. **Μ. Ἁγ. Γεωργίου** Φάραγγος. Ἡ ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς θύρας τοῦ καθολικοῦ ἔχει, κατ' αὐτοπρόσωπόν μου ἐξέτασιν αὐτῆς, οὕτω:

Ἀνακαινίστι ἐκ βόϑρου οὗτος ὁ ναὸς τοῦ με-
γαλομάρτυρος Γεορ/γίου διὰ σιδρομῖς κ(αὶ)
ἐξόδου τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Βλασήου Κολονέλου
Τρ κὲ τῖς συβίας αὐτοῦ Μαρκέτας 1664 Μηνὶ Μα(ΐου ἤ-ρτίου)

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΥΠΟ ΤΩΝ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α΄

Ἄγγελος Καζανόβας (1614) ἀρ. 87, σ. 3
Ἀγουστὴς Ἀντριότης (1749) 122, σ. 17
Ἀνδριάνα (1659) 115, σ. 15
Ἀλήσαφας Ἰάκοβος (1626) 97, σ. 8
Ἀλισάφης Ἀντόνιος (16- -) 92, σ. 5
Ἀνθεμ... ἱερομόναχος (1703) 130 σ. 21
Ἀντόνιος Ἀλισάφης (16- -) 92, σ. 5
Ἀντριότης Ἀγουστὴς (1749) 122, σ. 17
Ἀντώνιος Σκορδίλης ἱερεὺς (1720) 125, σ. 18
Αὐγερινὸς (1614) 133, σ. 23.

Β΄

Βασίλιος 93, σ. 6
Βιτζαρᾶς Μαρῖνος (1643) 99, σ. 8
Βλάσηος Κολονέλος (1664) σ. 23

Γ΄

Γαβαλᾶς Μιχαὴλ (1656) σ. 22
Γαβαλᾶς Μιχαὴλ (1659) 115, σ. 15
Γαβιρίλις Καλόπλαστος ἱερομόναχος (1774) 116, σ. 16
Γερμανὸς ἱερομόναχος (1614) 133, σ. 23
Γεώργιος παπᾶς (1592) 119, σ. 16
Γορδιανὸς Νεόφυτος ἱερομόναχος (1708) 104, σ. 12
Γριγόριος μοναχὸς (1646) 112, σ. 14

Δ΄

Δανπουτουκλῆς Θάνος (1659) 115 σ. 15
Δεμιράρις Νικόδημος ἱερομόναχος (1677) σ. 23
Διμιράρις Νικόδημος ἱερομόναχος (1697) 126 σ 19.
Διονύσιος ἱερομόναχος (1614) 133, σ. 23

Ε

Ἐρήνη (1633) 131, σ. 22
Ἐρίνη 93, σ. 6
Εὐδοκία 93, σ. 6

Ζ

Ζαμπέτα 93, σ. 6

Η

Ἠσαΐας Παρούσις ἱερομόναχος (1793) 114, σ. 15

Θ

Θάνος Δανπουτουκλῆς (1659) 115, σ. 15
Θεοδόσιος μοναχὸς (1670) 105, σ. 12
Θεόδωρος μοναχὸς 129, σ. 20
Θεόκλιτος ἱερομόναχος (1614) 133, σ. 23
Θεοφάνης ἱερομόναχος (1646) 113, σ. 14
Θεοφάνης μοναχὸς (1646) 112, σ. 14
Θρακάτης (1774) 116, 15

Ι

Ἰάκοβος Ἀλήσαφας (1626) 97, σ. 8
Ἰάκωβος 93, σ. 6
Ἰωάννης 90, σ. 5, 93, σ. 6, 109, σ. 14
Ἰωάννης (1637) 91 σ. 5
Ἰω(άννης) Παρπαρίγος (1641) 103, σ. 12
Ἰωάννης Ροῦσος (1631) 110, σ. 14
Ἰωάννης Ροῦσος (1636) 89, σ. 4

Κ

Καζανόβας 118, σ. 16
Καζανόβας Ἄγγελος (1614) 87, σ. 3
Καλλίστρατος (ἢ -η) μοναχὸς (ἢ -ὴ) (1708) σ. 106
Καλλιστράτη μοναχὴ (1715) 107, σ. 13
Κάλλιστος Νταρμάρος ἱερομόναχος (1676) 100, σ. 10
Καλόπλαστος (1656) σ. 22
Καλόπλαστος Γαβιρίλις ἱερομόναχος (1774) 116, σ. 15
Καμπάνης Σωφρόνιος (1756) 132, σ. 22
Κοζαδῆνος Στεφανὴς (1636) 101, σ. 10
Κολονέλος Βλάσηος (1664) σ. 23
Κοντήλης Κοσταντὴς (1698) 94, σ. 7
Κοντίλης Κωνσταντῆνος (16[98]) 95, σ. 7
Κοσταντὴς Κοντήλης (1698) 94, σ. 7
Κοσταντῖνος Μπάος (1767) 108, σ. 13
Κωνσταντῆνος Κοντίλης (16 [98]) 95, σ. 7
Κωνσταντῖνος Σκορδίλης πρωτόπαπας (1633) 131 σ. 22

Λ

Λεόντιος Ραγούσις (1748) 123, σ. 17

Μ

Μαουνουὴλ (1639) 124, σ. 18
Μαργαρήτα πρεσβυτέρα (1720)125, σ. 18
Μαρία πρεσβυτέρα (1637) 91, σ. 5
Μαρία 93, σ. 6
Μαρία (1639) 124, σ. 18
Μαρκέτα (1664) σ. 23
Μᾶρ(κος) Μπαρμπαρῆς(1664) 102, σ. 11
Μαρῖνος Βιτζαρᾶς (1643) 99, σ 9
Μαρούλα 90, 109, σ. 14
Μιχαὴλ Γαβαλᾶς (1656) σ. 22
Μιχαὴλ Γαβαλᾶς (1659) 115, σ. 15
Μπάος Κοσταντῖνος (1767) 108, σ. 13
Μπαρμπαρῆς Μᾶρ(κος) (1664) 102, σ. 11

Ν

Νεόφητος ἱερομόναχος (1659) 115, σ. 15
Νεόφιτος ἱερομόναχος (1670) 105, σ. 12
Νεόφυτος Γορδιανὸς ἱερομόναχος (1708) 104, σ. 12
Νικόδημος Δεμιράρης ἱερομόναχος (1697) 126, σ. 23
Νικόδημος Διμιράρης ἱερομόναχος (1677) σ. 23
Νικόλαος Παντιλέος (1677) σ. 23
Ν(ι)κ(όλαος) Ροῦσος (1617) 128, σ. 20
Νικολὸς Τραχηνὸς (1633) 131 σ. 22
Νταρμάρος Κάλλιστος ἱερομόναχος (1676) 100, σ. 10
Ντομένεγος ἱερεὺς (1637) 91, σ. 5

Π

Παντιλέος Νικόλαος (1677) σ. 23
Παρούσις Ἠσαΐας ἱερομόναχος (1793) 114, σ. 15
Παρπαρίγος Ἰω(άννης) (1641) 103, σ. 12
Πέτρος 109, σ. 14

Ρ

Ραγούσις Λεόντιος (1748) 123, σ. 17
Ροῦσος Ἰωάννης (1631) 110, σ. 14
Ροῦσος Ἰωάννης (1636) 89, σ. 4
Ροῦσος Ν(ι)κ(όλαος) (1617) 128, σ. 20

Σ

Σαλονηκιὸς (1614) 133, σ. 23
Σκορδίλης Ἀντώνιος ἱερεὺς (1720) 125, σ. 18
Σκορδίλης Κωνσταντῖνος πρωτόπαπας (1633) 131, σ. 22
Στεφανὴς Κοζαδῆνος (1636) 101, σ. 10
Σωφρόνιος Καμπάνης (1756) 132, σ. 22

Τ

Τζανῆς 93, σ. 6
Τραχηνὸς Νικολὸς (1633) 131, σ. 22

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄

Η ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ

Τὴν ζωγραφικὴν ἀντιπροσωπεύουν ἐν Πάρῳ δύο κατηγορίαι μνημείων α) αἱ τοιχογραφίαι καὶ β) αἱ φορηταὶ εἰκόνες. Αἱ πρῶται, διακοσμοῦσαι ἰδίως τὰ καθολικὰ μονῶν, εἶναι ὀλιγάριθμοι καὶ — πλὴν μιᾶς ἐξαιρέσεως — πᾶσαι μεταβυζαντιναὶ καὶ ἀγνώστων ἁγιογράφων ἔργα, ὑποστάντα μάλιστα, κατὰ τὸ πλεῖστον, μεταγενεστέρας ἀτέχνους ἐπιζωγραφήσεις. Αἱ δεύτεραι τοὐναντίον καὶ πολλαὶ εἶναι καὶ ἀναγράφουσιν αἱ πλεῖσται τὸ ὄνομα τῶν ζωγράφων, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν χρονολογίαν τῆς ἐκτελέσεώς των.

α) Αἱ τοιχογραφίαι

I. Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι.

Αἱ ἀρχαιότεραι, μέχρι τοῦδε τοὐλάχιστον, γνωσταὶ τοιχογραφίαι τῆς Πάρου, εὑρίσκονται εἰς ἕνα μικρὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, κείμενον πρὸς νότον τοῦ Τσηπίδου (Μαρπήσσης) εἰς τὴν παραθαλασσίαν περιοχὴν Ἔξω Λιβάδι. Λόγῳ τῆς πρὸς τὴν θάλασσαν γειτνιάσεως αὐτοῦ, ἀποκαλεῖται ὁ Ἅγ. Γεώργιος ἐνταῦθα Θαλασσίτης [1].

Ὁ ναΐσκος (εἰκ. 17 καὶ πίν. 1, ἄνω), ἐξωτερικῶν διαστάσεων 3.70×5.80 μ. φέρει ἐξέχουσαν πρὸς ἀνατολὰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ, καλύπτεται δ' ὑπὸ ἡμικυκλικῆς, ἐλαφρῶς κατὰ τὴν κλεῖδα τεθλασμένης καμάρας, ἥτις διατηρεῖ καὶ ἐξωτερικῶς τὸ ἡμικυλινδρικόν της σχῆμα μὲ τοὺς μεγάλους αὐτῆς βυζαντινοὺς (πλάτους 0.38 μ.) ἐλαφρῶς κοίλους στρωτῆρας κεράμους. Ἡ τοιχοποιΐα του συνίσταται ἐξ ἐπιμήκων, ἀκανονίστων λίθων, τοποθετημένων μὲ πλαγιαστὴν τὴν μακράν των πλευράν (πίν. 1 ἄνω). Ἡ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν του θύρα εἰσόδου, φέρουσα ὡς ὑπέρθυρον μέγαν λίθον, εἶναι στενὴ (0.85 μ.) καί, σήμερον, πολὺ χαμηλή (1.10 μ.), λόγῳ τῆς σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τῶν αἰολικῶν ἀποθέσεων ὑψωθείσης ἐξωτερικῶς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ἄλλοτε ἡ θύρα ἦτο πολὺ ὑψηλοτέρα· διότι τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἐσωτερικῶς, παρ' ὅλην τὴν ἐπίχωσιν, τὴν ὁποίαν ὑπέστη καὶ αὐτό, λόγῳ τῆς ἐγκαταλείψεως τοῦ ναοῦ, εὑρίσκεται σήμερον εἰς στάθμην κατὰ 0.38 μ. χαμηλοτέραν τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους (ὅρα τομὴν εἰκ. 17). Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς σκοτεινὸς ἐπειδὴ φωτίζεται μόνον ἀπὸ τρία, μικρά, περίπου τετράγωνα (0.25×0.30 μ.) παράθυρα, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν μὲν ἀνοίγεται εὐθὺς ὑπὸ τὴν στέγην τῆς προσόψεως, τὸ δεύτερον ἐπὶ τῆς νοτίας μακρᾶς πλευρᾶς, εἰς ἀπόστασιν 1.10 μ. ἀπὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τὸ δὲ τρίτον εἰς τὸ μέσον τῆς κόγχης, εὐθὺς ὑπὸ τὸ τεταρτοσφαίριον αὐτῆς.

1) Τὸ ἐπίθετον θαλασσίτης φέρουσιν ἐν Πάρῳ καὶ ἄλλοι παράλιοι ναοί, ὡς π.χ. ὁ κατὰ τὸν λιμενίσκον τῆς Ναούσης Ἅγιος Νικόλαος, ὁ κατ' ἐξοχὴν προστάτης τῶν θαλασσινῶν.

Ὁ ναὸς ἦτο ἄλλοτε ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν, αἵτινες ὅμως ἔχουσι, δυστυχῶς, ὑποστῆ μεγάλας φθοράς, μάλιστα δ' αἱ ἐπὶ τῆς καμάρας, αἱ ὁποῖαι κατέστησαν τελείως δυσδιάκριτοι λόγῳ τῶν ἀναπτυχθέντων ἐπ' αὐτῶν ἁλάτων.

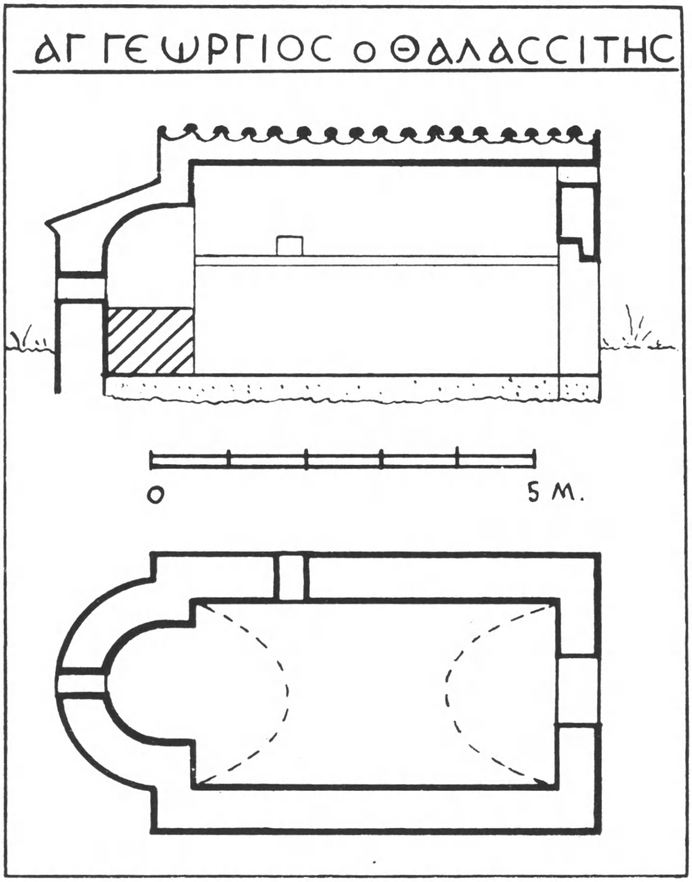

Εἰκ. 17. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ ἁγ. Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου.

Αἱ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοιχογραφίαι, ἐζωγραφημέναι πᾶσαι ἐπὶ βαθέως κυανοῦ κάμπου, εἶναι διατεταγμέναι εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας. Ἐκ τούτων ἡ μὲν κατωτέρα φθάνει μέχρι τοῦ τονίζοντος τὴν γέννησιν τῆς καμάρας λοξοτμήτου (ὕψ. 0.08) κοσμήτου, ὅστις ὑπογραμμίζεται διὰ πλατείας γραπτῆς ἐρυθρᾶς ταινίας, περιλαμβάνει δὲ παρατεταγμένους ὁλοσώμους καὶ κατὰ μέτωπον εἰκονιζομένους ἁγίους, ἱσταμένους ἑκατέρωθεν ἐφίππου, ἐν πλαγίᾳ ὄψει ἁγίου. Ἡ δὲ ἀνωτέρα ζώνη, ὕψους μόνον 0.45 μ.,

περιλαμβάνει ἁγίους καὶ ἁγίας ἐν προτομῇ (στηθάρια) καὶ κατὰ μέτωπον ὁμοίως παρατεταγμένους. Τὸ ἄνω μέρος τῆς ζώνης ταύτης σημειοῦται, ὡς καὶ τὸ τῆς κάτω, διὰ συνεχοῦς ἐρυθρᾶς ταινίας, πλάτους 0.03 μ.

Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ αἱ μὲν κάτω τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοιχογραφίαι δὲν σώζονται πλέον, τῶν δ' ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου διακρίνονται δύο στρώματα, ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὁποίων εἰκονίζετο ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ, τοῦ ὁποίου σώζεται, ἐπὶ τοῦ πρώτου στρώματος, ἡ καστανόκομος κεφαλὴ μὲ τὴν χαρακτηριστικὴν ἐν τῷ μέσῳ χωρίστραν.

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη λεπτομερέστερον τοὺς ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ εἰκονιζομένους ἁγίους, οἵτινες διατηροῦνται ὁπωσδήποτε ἀρτιώτερον.

Ν ό τ ι ο ς τ ο ῖ χ ο ς. Πρῶτος ἀπὸ τῆς πρὸς τὸ ἱερὸν γωνίας εἰκονίζεται νεαρὸς ἅγιος διάκονος (πίν. 2,ἄνω), μὲ ἁδρὰ χαρακτηριστικά, ἐλαφρὸν γένειον [1] καὶ καστανὴν κόμην, καταλήγουσαν κάτωθεν τῶν ὤτων εἰς πυκνοὺς ἀναδιπλουμένους βοστρύχους (πίν. 2, κάτω). Εἶναι ἐνδεδυμένος ποδῆρες, λευκόν, μετὰ λαιμοῦ, τραχηλέας καὶ μακρῶν χειρίδων στιχάριον, (φέρον σημεῖον [clavus] ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ βραχίονος καὶ ἐμπρὸς λευκὴν κατακόρυφον ταινίαν), καὶ ἐπ' αὐτοῦ βαθυπόρφυρον ὀράριον, καταπῖπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ καλῦπτον τὸ ἀριστερὸν ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος, διαστιζόμενον δὲ ὑπὸ λευκῶν ἀστροειδῶν κοσμημάτων. Ὁ ἅγιος παρίσταται μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα κεκαμμένην πρὸς τὰ ἄνω, δὲν διακρίνεται ὅμως ἂν διὰ ταύτης ἐκράτει σταυρὸν ἢ αἰωρούμενον θυμιατήριον, ὅπερ πιθανώτερον. Τὴν ὑπὸ τοῦ ὀραρίου καλυπτομένην ἀριστερὰν χεῖρα ἔχει κεκαμμένην ὁριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους, κρατεῖ δὲ δι' αὐτῆς ὀρθογώνιον κιβώτιον, ἀναμφιβόλως τὴν εὐχαριστιακὴν πυξίδα [2], ἣν συνήθως κρατοῦσιν οἱ διάκονοι.

Ἐκ τῆς ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς του διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένης ἐπιγραφῆς τὸ μὲν ἀριστερὸν τμῆμα ἀναγινώσκεται εὐκρινῶς — Ο ΑΓΙΟϹ — τοῦ δὲ δεξιοῦ σώζεται μόνον ἡ συλλαβὴ ΡΕ, ὅθεν εἰκάζω ὅτι τὸ ὄνομά του θὰ πρέπει νὰ συμπληρωθῇ εἰς [Λαυ]ΡΕ[ντιος], ἀφ' οὗ, ὡς τὸ ἐλαφρὸν γένειον καὶ τὸ λευκὸν στιχάριον ὑποδηλοῖ, πρόκειται προφανῶς περὶ νεαροῦ διακόνου, οἷος ἦτο ὁ Λαυρέντιος [3], προσεπιμαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ εὐθὺς παρὰ τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τοποθέτησις τῆς εἰκόνος του, ὡς συνηθίζεται διὰ τοὺς διακόνους.

[1]) «Νέον ἀρχιγένην» τὸν γράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (ἔκδ. Παπαδοπούλου -Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, 157).

[2]) G. d e J e r p h a n i o n, Εἰς μνήμην Σπυρ. Λάμπρου, 1935, σ. 414 καὶ ἐν Anal. Bollandiana τ. 55 (1937) σ. 17.

[3]) Πρβ. ὁμοίαν παράστασιν τοῦ διακόνου Λαυρεντίου εἰς τὸ Δαφνὶ (G. M i l l e t, Le monastère de Daphni εἰκ. 57) καὶ εἰς τὴν ἁγ. Σοφίαν τοῦ Κιέβου V. L a s a r e f, Mosaiki Sofii Kijevskoi, Moskva 1960, πίν. 55.

Παρὰ τὸν Ἅγ. Λαυρέντιον καὶ κάτωθεν τοῦ νοτίου παραθύρου εἰκονίζετο, συμφώνως πρὸς τὴν καλῶς σωζομένην ἐπιγραφήν του, Ἅγ. Ἰω(άννης) ὁ Ἐλεύμων. Δυστυχῶς τὰ ἐκ τοῦ ὑπεράνω παραθύρου εἰσερχόμενα ὄμβρια ὕδατα κατέστρεψαν σχεδὸν τελείως τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου τούτου.

Ἡ ἀμέσως ἑπομένη μορφὴ ἁγίου εἰκονίζει, συμφώνως πρὸς τὴν καλῶς σωζομένην ἐπιγραφὴν αὐτῆς, Ἅγ(ιον) Ἀνδρέαν τὸν Κρήτης, (πίν. 1) ἡ μορφὴ τοῦ ὁποίου διατηρεῖται εἰς ὁπωσδήποτε ἀνεκτὴν κατάστασιν. Ὁ ἅγιος, γέρων λευκογένειος, εἶναι ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς μὲν κατάκοσμον μακρὸν φαιλόνιον καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ χιαστὶ λευκὸν ὠμοφόριον, κοσμούμενον μὲ μεγάλους μέλανας σταυρούς. Πλὴν ὅμως τῶν ἀμφίων αὐτῶν φορεῖ ὁ ἅγιος προσθέτως καὶ τὸ μοναχικόν, κοντόν, πορφυροῦν ἐπιρριπτάριον, καλύπτον τὴν ράχιν του καὶ κομβούμενον πρὸ τοῦ στήθους.

Μετὰ τὸν Ἅγ. Ἀνδρέαν εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Δημήτριος (πίν. 3) ἱππεύων ἐρυθροῦ χρώματος ἵππον, ἐφωδιασμένον μὲ κατάκοσμον ἐφίππιον καὶ βαίνοντα πρὸς τ᾿ ἀριστερά· Ὁ ἅγιος, ἐνδεδυμένος τὸν στρατιωτικὸν θώρακα καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς καὶ ἰσχυρῶς κυματίζουσαν πρὸς τὰ ὀπίσω — τὸ ἀναπετάριν τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα — στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, ἑτοιμαζόμενος νὰ κτυπήσῃ διὰ τοῦ δόρατος, τὸ ὁποῖον κρατεῖ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς του, τὸν μὴ σωζόμενον σήμερον ἀντίπαλόν του Λυαῖον. Μεγάλη κυκλικὴ ἀσπίς, μὲ κατάκοσμον παρυφήν, κρέμαται ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ ὄπισθεν τῆς κεφαλῆς του, ἰσορροποῦσα διὰ τοῦ μεγέθους της τὸ δεξιὰ κολπούμενον ἀναπετάριν. Ἡ ξανθὴ κόμη τοῦ ἁγίου (πίν. 3) παρεστάθη δι᾿ ἐρυθροῦ χρώματος, δι᾿ ἐρυθρῶν δ᾿ ὁμοίως γραμμῶν ἀπεδόθησαν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ νεαροῦ προσώπου του.

Παρὰ τὸν Ἅγ. Δημήτριον ἵσταται ἄλλος στρατιωτικὸς ἅγιος, οὐχὶ ὅμως ἔφιππος ἀλλ᾿ ὄρθιος: ὁ Ἅγ. Θεόδωρος (πίν. 3). Τὸ μακρὸν πρόσωπόν του ἀποβαίνει ἀκόμη μακρότερον μὲ τὸ σφηνοειδές του γένειον, τὸ ὁποῖον, ὅπως καὶ ἡ κόμη του, ἀπεδόθη δι᾿ ἐρυθροῦ χρώματος. Ὁ ἅγιος φορεῖ ἐσωτερικῶς χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ κατάκοσμα τὰ ἄκρα τῶν χειρίδων, ὑπεράνω δ᾿ αὐτοῦ τὸν στρατιωτικὸν θώρακα, φθάνοντα μέχρι τῶν γονάτων, καὶ περαιτέρω χλαμύδα καλύπτουσαν τὸ ἥμισυ τοῦ σώματος ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ κάτω. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς κρατεῖ ὁ ἅγιος δόρυ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ξίφος.

Τελευταῖος μετὰ τὸν Ἅγ. Θεόδωρον εἰκονίζεται, παρὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν, ἄγνωστος νεαρὸς στρατιωτικὸς ἅγιος, κρατῶν δόρυ διὰ τῆς δεξιᾶς. Τὸ πρόσωπόν του καὶ ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ εἶναι τελείως κατεστραμμένα. Φορεῖ ἐσωτερικῶς πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ κοκκίνην χλαμύδα, πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους καὶ καλύπτουσαν τὸν ἀριστερὸν ὦμον. Ἀξιοπαρατήρητον εἶναι τὸ ἐπὶ τῆς χλαμύδος ἐνυφασμένον μικρὸν διὰ λευκοῦ χρώματος ἀποδιδόμενον ζῶον, τὸ στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω.

Ὁ βόρειος τοῖχος. Συνεχίζοντες τὸν κύκλον τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ ναοῦ θὰ ἀρχίσωμεν τὸν βόρειον τοῖχον ἀπὸ τὴν Β.Δ. γωνίαν. Πρῶτος ἐκεῖ κατὰ σειρὰν ἔρχεται εἷς ἄγγελος, ὅστις βεβαίως εἶναι, λόγῳ τῆς θέσεώς του ταύτης, ὁ φύλαξ τῆς πύλης τοῦ ναοῦ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ (πίν. 4). Ὡς δὲ συχνὰ συμβαίνει εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος, ἰδίᾳ ὅμως τῶν νήσων (Ἄνδρου, Ρόδου, Κρήτης κλπ.) ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ εἰκονίζεται καὶ ἐδῶ εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἁγίους, ἴσως ἐπειδὴ οἱ σχετικοὶ ὕμνοι, ἐπιγραφαὶ κλπ. ὀνομάζουν πάντοτε τὸν Μιχαήλ, ὡς καὶ τὸν Γαβριήλ, μεγάλους ἢ μεγίστους ἢ παμμεγίστους [1]. Εἰκονίζεται λοιπὸν ἐδῶ ὁ Μιχαὴλ μὲ τὸ ὡραῖον νεανικόν του πρόσωπον ἐντελῶς κατὰ μέτωπον (πίν. 4) φορῶν οὐχί, ὡς συνήθως ὁ φύλαξ, στρατιωτικὴν στολήν (θώρακα καὶ ρομφαίαν εἰς τὴν χεῖρα), ἀλλά, ὡς ἡγεμὼν τῶν οὐρανίων δυνάμεων, τὴν κατάκοσμον αὐτοκρατορικὴν στολήν, ἤτοι τραχηλέαν περὶ τὸν λαιμὸν καὶ πλατὺν κατακόρυφον λῶρον πρὸ τοῦ στήθους. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματός του εἶναι, δυστυχῶς, κατεστραμμένον. Διὰ τῆς πλαγίως τεταμμένης ἀριστερᾶς του χειρὸς κρατεῖ, ὡς συνήθως, τὸ σύμβολον τῆς ἰσχύος τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ταξιαρχῶν, τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Διὰ δὲ τῆς κατεστραμμένης σήμερον δεξιᾶς, θὰ ἐκράτει βεβαίως σκῆπτρον.

Αἱ μεγάλαι του πτέρυγες, ἐκ τῶν ὁποίων σήμερον σώζεται μόνον ἡ δεξιά, ἀπεδόθησαν διὰ βαθέως καστανοῦ χρώματος, διαστιζομένου, παραδόξως, ὑπὸ μικρῶν λευκῶν ἀστροειδῶν κοσμημάτων. Τὸ ἐσωτερικὸν ἄκρον τῶν πτερύγων ἐδηλώθη διὰ μικρῶν λευκῶν γραμμῶν (πίν. 4).

Παραπλεύρως τοῦ ἀρχαγγέλου εἰκονίζεται ὁ Ἅγ. Γεώργιος ἱππεύων τὸν καὶ ὑπὸ τῶν θαυμάτων αὐτοῦ [2] ἀναφερόμενον λευκὸν ἵππον (φαρὶ) φέροντα σκοτεινόχρωμον ἐφίππιον (σέλλαν) καὶ βαίνοντα πρὸς δεξιά. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ δυναμική, ἡμικυκλικὴ καμπύλη τὴν ὁποίαν σχηματίζει ὁ λαιμὸς τοῦ ζώου, ἥτις τὸ κάμνει νὰ φαίνεται ὀλίγον ὡς ξύλινον. Ὅμοιον περίπου σχέδιον ἵππου συναντῶμεν καὶ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ Μπαλλὲκ Κιλισὲ τῆς Καππαδοκίας (11ου αἰ.) εἰκονίζουσαν τὸ ταξίδιον εἰς Βηθλεέμ [3].

Ὁ ἅγιος (πίν. 4) εἶναι ἐνδεδυμένος ἀνοικτὸν γαλάζιον, πλεκτὸν θώρακα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ χλαμύδα κοκκίνην, πορπουμένην πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ καλύπτουσαν τὴν ὑψωμένην δεξιάν του χεῖρα, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀνεμίζει ἔπειτα εἰς

[1]) Βλέπε σχετικῶς ὅσα ἔγραψα περὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος τ. Ϛ' (1948) σ. 148 σημ. 1 καὶ τ. Η' (1955—56) σ. 202 σημ. 2 καὶ 3 καὶ σ. 203 σημ. 1.

[2]) Miracula Sancti Georgii (Ἔκδ. Aufhauser) σ. 52 καὶ 57 «ἐφ' ἵππου λευκοῦ καθεζόμενον».

[3]) G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce τ. 3 πίν. 166,4. Ἡ αὐτὴ εἰκὼν καὶ παρὰ K. Weitzmann ἐν The Frescocycle of Sta Maria di Castelseprio, Princeton 1951, εἰκ. 59.

πλουσίας πτυχὰς πρὸς τὰ ὀπίσω. Διαστίζεται δὲ καὶ ἡ χλαμὺς διὰ τοῦ αὐτοῦ λευκοῦ, μικροῦ, ἀστροειδοῦς κοσμήματος δι' οὗ καὶ αἱ πτέρυγες τοῦ ἀρχαγγέλου καὶ ἡ χλαμὺς τοῦ Ἁγ. Λαυρεντίου. Ὡς πάρισος ὄγκος πρὸς τὴν χλαμύδα ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τῆς κεφαλῆς ἡ κυκλικὴ ἀσπὶς τοῦ ἁγίου, τῆς ὁποίας ἡ περιφέρεια κοσμεῖται διὰ μαιάνδρου. Καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ὁ ἅγιος κρατεῖ τὰ ἡνία τοῦ ἵππου, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς δόρυ, διὰ τοῦ ὁποίου ἑτοιμάζεται νὰ πλήξῃ τὸν κάτωθι αὐτοῦ, μὴ σωζόμενον ὅμως σήμερον, δράκοντα. Ἡ χαίτη τοῦ ἵππου ἀπεδόθη διὰ πυκνῶν, ἐρυθρῶν καμπύλων γραμμῶν.

Δεξιᾷ τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἰκονίζεται κάτω μὲν ἰσόδομος τοῖχος καὶ ἄνω οἰκοδόμημα μὲ δικλινῆ κεραμοσκεπῆ στέγην, προοπτικῶς εἰκονιζομένην. Μεταξὺ τῶν δύο κτηρίων εἰκονίζονται εἰς μικρὰν κλίμακα δύο μορφαί: μία ἐμπρὸς γυναικεία καὶ μία ὄπισθεν τείνουσα τὰς χεῖρας πρὸς τὸν ἱππέα. Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ βασιλέως τῆς Λασίας Σελβίου καὶ τῆς βασιλοπούλλας θυγατρός του, ἥτις, κατὰ τὴν παράδοσιν, θὰ ἐνυμφεύετο τὸν ἅγιον Γεώργιον μετὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐξόντωσιν τοῦ δράκοντος, ὅστις ἐλυμαίνετο τὴν χώραν [1].

Τὸν Ἅγ. Γεώργιον ἀκολουθεῖ ἱεράρχης (πίν. 5) φέρων πορφυροῦν φαιλόνιον μὲ λευκὰς ἀνταυγείας (φῶτα) καὶ ἐπ' αὐτοῦ χιαστὶ ὠμοφόριον, κοσμούμενον διὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ὄρθιον, κλειστόν, ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον, κοσμούμενον διὰ πολυτίμων λίθων, ὅπερ στηρίζει ἐπὶ τῆς κάτωθεν, τῇ παρεμβολῇ ὑφάσματος, κρατούσης αὐτὸ ἀριστερᾶς χειρός (πίν. 5). Τὸ πρόσωπον τοῦ ἱεράρχου εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον, ἀπὸ δὲ τὴν συνοδεύουσαν αὐτὸν ἐπιγραφὴν ἐπὶ τοῦ κάμπου μόνον ἡ συλλαβὴ CH διακρίνεται. Πρόκειται λοιπόν, πιθανῶς, περὶ τοῦ Ἁγίου [Βλα]σή[ου], ὅστις συχνάκις εἰκονίζεται εἰς τοὺς ναοὺς τῶν νήσων.

Ἔτι περαιτέρω εἰκονίζεται ἕτερος ἱεράρχης, μὲ κατεστραμμένον καὶ αὐτὸς τὸ πρόσωπον, φέρων λευκὸν φαιλόνιον ὑπεράνω χιτῶνος μὲ κατακόσμους τὰς ἄκρας χειρίδας. Κρατεῖ καὶ αὐτὸς καθ' ὅμοιον καὶ ὁ προηγούμενος τρόπον τὸ Εὐαγγέλιον.

Τέλος εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν σώζεται τὸ λίαν ἐφθαρμένον ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἑτέρου ἱεράρχου, φέροντος κόκκινον φαιλόνιον καὶ ἐπιτραχήλιον μὲ μέλανας σταυρούς.

Χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν. Πρὸς καθορισμὸν τῶν χρόνων ἐκτελέσεως τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ἐλλείψει σχετικῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, θὰ βοηθηθῶμεν μόνον ἀπὸ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ κριτήρια, ὀλίγα δυστυχῶς καὶ ταῦτα, λόγῳ τῆς πολὺ κακῆς διατηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν.

[1]) Βλ. τὸ κείμενον τῆς παραδόσεως παρὰ J. Aufhauser, Das Drachewunder des Heil. Georg ἐν Byzant. Archiv, Heft 5, 1911, σ. 52 ἑξ. ἰδίᾳ σ. 53 καὶ 75.

Εἶναι λοιπὸν τὰ κριτήρια ταῦτα: α) Ἡ ἐνδυμασία τῶν ἱεραρχῶν μὲ τὰ λευκά, διὰ μεγάλων μελανῶν σταυρῶν κοσμούμενα, ἐπιτραχήλια (πίν. 1, κάτω καὶ 5), β) τὰ πλατέα, μεγάλα σώματά των (πίν. 5) τὰ ὁποῖα δίδουν τὴν ἐντύπωσιν τῆς τρίτης διαστάσεως, ἣν ἐπιδιώκει ἡ παλαιολόγειος ζωγραφική, γ) Ἡ ἁβρὰ φωτοσκίασις ἤτοι ἡ μαλακὴ διαβάθμισις τῶν χρωματικῶν τόνων τῶν προσώπων (Ἁγ. Λαυρεντίου πίν. 2, Ἁγ. Δημητρίου πίν. 3, ἄνω, Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ πίν. 4, ἄνω), ἥτις προσδίδει εἰς αὐτὰ τὴν πλαστικότητα, τὴν ὁποίαν ὡσαύτως ἐπιζητεῖ ἡ παλαιολόγειος τέχνη καὶ τέλος δ) ἡ παρὰ τὰς διὰ μελανῶν γραμμῶν τονιζομένας πτυχὰς τῶν ἐνδυμάτων παράθεσις λευκῶν φώτων καὶ κηλίδων ἀνταυγείας (βλ. πίν. 5) διὰ τῶν ὁποίων προσδίδεται ἡ ἐντύπωσις στιλπνῶν (μεταξωτῶν πιθανώτατα) ὑφασμάτων μὲ ἀντανακλάσεις, οἵας ἐπίσης ἐφαρμόζει συχνὰ ἡ παλαιολόγειος ζωγραφική·

Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα μὲ ἄγουσιν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Θαλασσίτου, ἀνήκουν εἰς τὴν παλαιολόγειον ἐποχήν, ἐκτελεσθεῖσαι πιθανῶς περὶ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος.

II. Αἱ μεταβυζαντιναὶ τοιχογραφίαι.

Ἐκ τῶν μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν πρῶται εἰς ἔκτασιν καὶ εἰς τέχνην ἔρχονται αἱ κοσμοῦσαι τὰ δύο ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοιχώματα τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 18, 19), ἂν καὶ φέρουσι δυστυχῶς πολλὰ κτυπήματα τῆς σφύρας (πίν. 6) ἐπενεχθέντα εἰς αὐτὰς χάριν καλυτέρας προσφύσεως τοῦ μεταγενεστέρως ἐπιτεθέντος κονιάματος, τὸ ὁποῖον τὰς ἐκάλυπτε μέχρι πρὸ δεκάδος ἐτῶν, ἀφηρέθη δὲ κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναπαλαιώσεως τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζουσι δ' αἱ τοιχογραφίαι αὗται τοὺς 24 Οἴκους τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου, ποιητὴς τοῦ ὁποίου θεωρεῖται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον Ρωμανὸς ὁ Μελωδός [1].

Οἱ οἶκοι εἰκονογραφοῦντο ἐνταῦθα ἀνὰ 12 ἐφ' ἑκατέρου τοιχώματος ἐντὸς συνεχῶν ὀρθογωνίων πινάκων, ὕψους 1.85 μ. κατὰ μέσον ὅρον καὶ πλάτους κυμαινομένου ἀπὸ 1.22 ἕως 1.42 μ. διατεταγμένων εἰς δύο συναπτὰς ἐπαλλήλους ζώνας καὶ πλαισιουμένων ὑπὸ ἐρυθρῶν ταινιῶν πλάτους 0.05μ. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκονίζοντο οἱ 12 πρῶτοι οἶκοι (Α ἕως Μ) οἱ χαρακτηριζόμενοι ὡς ἱστορικοί, ἐπειδὴ ἀποτελοῦσι συμπίλημα θεμάτων ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. Ἐκ τούτων σώζονται σήμερον μόνον οἱ Α, Β, Δ, Ε, Ζ, Κ, Λ, Μ καὶ ὁ ἥμισυς Γ (βλ. εἰκ. 18). Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοιχώματος εἰκονίζοντο οἱ 12 τελευταῖοι οἶκοι (Ν ἕως Ω)

[1]) Βλέπε σχετικῶς Σωφρονίου, Λεοντουπόλεως, Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ ἡ Ἀκάθιστος, Θεσσαλονίκη 1917. V. Laurent ἐν Rev. Ét. Byz. XVII (1959) σ. 242 καὶ Ν. Β. Τωμαδάκην, Συλλάβιον βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τεῦχ. Α', Ἡ ἀκάθιστος ἑορτὴ καὶ ἡ ὑμνολογία της, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 10.

οἱ χαρακτηριζόμενοι ὡς θεολογικοὶ—δογματικοί, ὡς εἰκονίζοντες θέματα ἐκ τῆς ἐνανθρωπίσεως καὶ τῆς σωτηρίας τῶν πιστῶν. Ἐκ τούτων πάλιν δέν σώζονται οἱ Οἶκοι Ν καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ὁ Ω. (Βλ. εἰκ. 19).

Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν ἑκάστου τῶν σωζομένων Οἴκων ἀρχόχόμενοι ἀπὸ τοῦ νοτίου τοιχώματος.

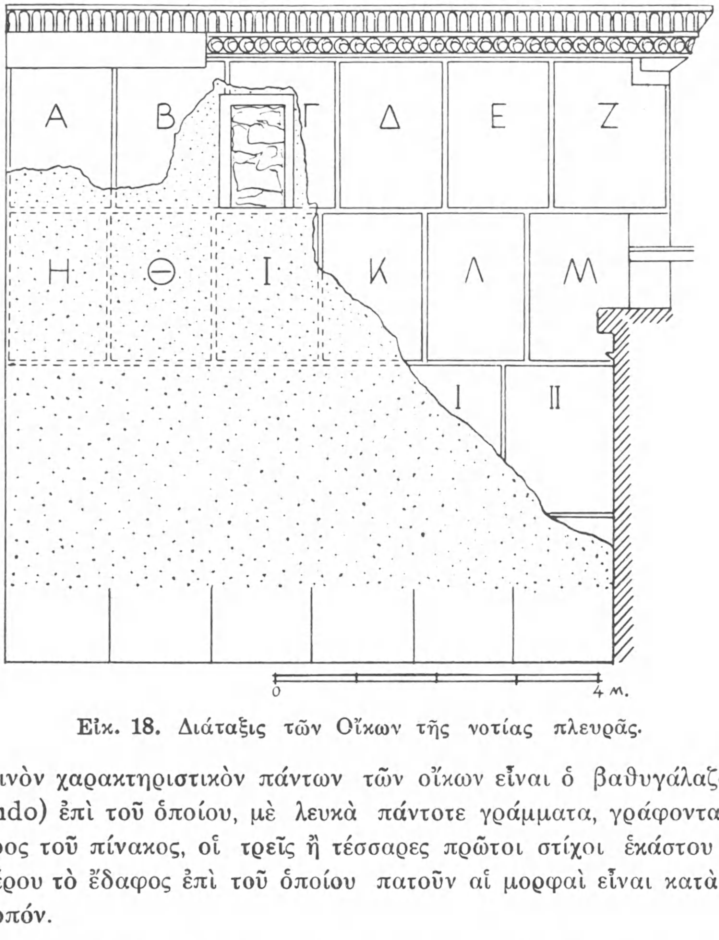

Εἰκ. 18. Διάταξις τῶν Οἴκων τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Κοινὸν χαρακτηριστικὸν πάντων τῶν οἴκων εἶναι ὁ βαθυγάλαζος κάμπος (fondo) ἐπὶ τοῦ ὁποίου, μὲ λευκὰ πάντοτε γράμματα, γράφονται, εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος, οἱ τρεῖς ἢ τέσσαρες πρῶτοι στίχοι ἑκάστου Οἴκου. Ἀφ' ἑτέρου τὸ ἔδαφος ἐπὶ τοῦ ὁποίου πατοῦν αἱ μορφαὶ εἶναι κατὰ κανόνα πρασινωπόν.

Οἶκος Α (1) (πίν. 7). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται ὑψηλὸν βουνόν, ἐσχηματοποιημένον κατὰ τὴν γνωστὴν βυζαντινήν, στερεομετρικὴν ἀντίληψιν. Τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ βάθους καταλαμβάνει Ἄγγελος Κυρίου καθιπτάμενος ἐξ οὐρανοῦ, εἰκονιζόμενος δὲ μὲ τὸ σῶμα ὁριζόντιον, τοὺς πόδας κεκαμμένους πρὸς τὰ ἄνω καὶ τὰς δύο πτέρυγας τοξοειδῶς πρὸς τὰ ἄνω ὑψουμένας. Ἐνδεδυμένος πορφυροῦν ἱμάτιον, μὲ πτυχὰς δηλουμένας διὰ φαιῶν γραμμῶν, εὐλογεῖ διὰ τῆς πρὸς τὰ ἐμπρὸς τεταμένης δεξιᾶς τὴν κάτω δεξιᾷ του, πρὸ

τοῦ βουνοῦ εἰκονιζομένην Θεοτόκον, συνοδευομένην ὑπὸ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς εἰς μικροτέραν κλίμακα ἱσταμένων γυναικείων μορφῶν. Ἡ Παναγία ἐνδεδυμένη χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ, ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον, διαστιζόμενον ὑπὸ ἀραιοῦ λευκοῦ κοκκιδωτοῦ κοσμήματος, στρέφεται ἐλαφρῶς πρὸς τὸν ἄγγελον ὑψώνουσα πρὸ τοῦ στή-

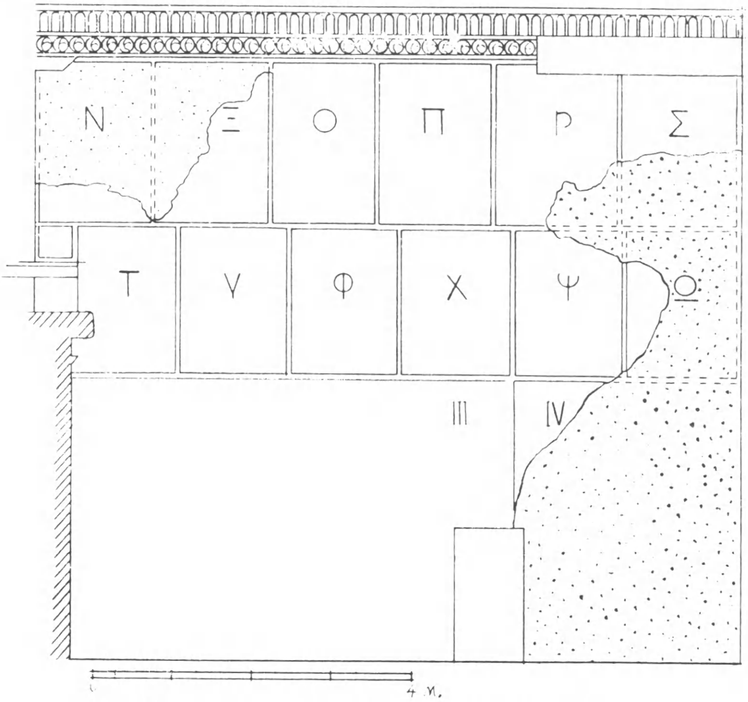

Εἰκ. 19. Διάταξις τῶν Οἴκων τῆς βορείου πλευρᾶς.

θους τὴν δεξιὰν χεῖρα μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ἐκφράζει οὕτω τὴν μετὰ προσοχῆς ἐνώτισιν τῶν λόγων τοῦ ἀγγέλου καὶ τὴν ὑποταγὴν εἰς τὰ λεγόμενα αὐτοῦ.

Ἡ δεξιᾷ τῆς Θεοτόκου γυναικεία μορφή, στρεφομένη ἐπίσης πρὸς τ' ἀριστερά, φορεῖ ἀχειρίδωτον καστανόχρουν χιτῶνα, ἐζωσμένον, μὲ πτυχὰς τονιζομένας δι' ἀνοικτοφαίων γραμμῶν, φέρει δ' ὁριζοντίως τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους. Τέλος ἡ ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας, ἔτι μικροτέρα μορφή, ἐνδεδυμένη χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον ἀνοικτοκαστάνινον, φέρει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κεκαμμένην πρὸ τοῦ στήθους. Τοῦ ἱματίου της αἱ πτυχαί, δηλοῦνται διὰ σκοτεινοτέρων, καστανῶν καὶ ἀνοικτοφαίων, γραμμῶν.

Αἱ συνοδεύουσαι τὴν Παναγίαν δύο γυναικεῖαι μορφαὶ εἶναι βεβαίως αἱ δύο θεραπαινίδες, μετὰ τῶν ὁποίων εἰκονίζεται συνήθως εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ.

Εὐσταθίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους[1], εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Μ. Βατοπεδίου[2] καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Πνευματικῆς Ἀκαδημίας τῆς Πετρουπόλεως[3], εἰς τὰς ὁποίας ὡσαύτως ὁ ἄγγελος εἰκονίζεται καθιπτάμενος[4]. Ἐδῶ, λόγῳ τῆς καταστροφῆς τοῦ κάτω ἡμίσεος τοῦ πίνακος, δὲν φαίνεται τὸ φρέαρ, ἀλλὰ πάντως ἡ ἀπεικόνισις τῶν βουνῶν τοῦ βάθους φανερώνει σαφῶς, ὅτι ἡ σκηνὴ ὑπόκειται εἰς τὸ ὕπαιθρον καὶ μακρὰν τῆς κατοικίας. Ἀφ' ἑτέρου ἡ εἰς τὸν 1ον οἶκον ἀπεικόνισις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ μὲ τὸν ἄγγελον ἐκκινήσαντα ἐξ οὐρανοῦ, ὀρθῶς ἐτέθη πρώτη[5], ὡς χρονολογικῶς προηγουμένη τῶν ἄλλων, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς ἄλλας ἀπεικονίσεις τοῦ Ἀκαθίστου.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφή :

Ἄγγελος πρωτοστάτης οὐρανόθεν ἐπέμφθη εἰπεῖν κλπ.

Πλάτος τοῦ πίνακος 1.28 μ.

Οἶκος Β (2) (πίν. 8). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται οἰκοδομήματα, ἄλλα μὲ κίονας καὶ ἄλλα μὲ θύρας, τοξωτὰς ἢ ὀρθογωνίους, καὶ μὲ στέγας εἰς διάφορα ἐπίπεδα. Τῆς μεσαίας μάλιστα τῶν στεγῶν διακρίνεται εὐκρινῶς ἡ διὰ μεγάλων στρωτήρων καὶ τριγωνικῶν καλυπτήρων κεράμωσις. Ὁ πίναξ περιλαμβάνει δύο μόνον μορφὰς εἰς τὴν αὐτὴν κλίμακα : ἀριστερᾷ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ καὶ δεξιᾷ τὴν Παναγίαν. Ὁ ἀρχάγγελος, ἐνδεδυμένος φαιοπράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα μετὰ σημείου (clavus) εἰς τὸν δεξιὸν βραχίονα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον καταπῖπτον εἰς πλουσίας πτυχὰς ἐπὶ τῆς ράχεώς του, διευθύνεται πρὸς τὴν Παναγίαν μὲ ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς κεκαμμένον τὸ δεξιὸν πόδα καὶ τὴν ἐμπρὸς τεταμένην δεξιὰν χεῖρα εὐλογοῦσαν αὐ-

[1]) N. Kondakof, Pamjatniki christianskago iskusstva na Afonje, σ. 97 εἰκ. 46 φωτ. 34.

[2]) N. Kondakof, ἔ.ἀν. φωτ.ἀρ. 55.

[3]) N. Pokrovskij, Sijkiji Podlinnik, St Petersburg 1897, σ. 16.

[4]) Ἄγγελος καθιπτάμενος ἐξ ἀριστερῶν εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸν Εὐαγγελισμὸν παρὰ τὸ φρέαρ τοῦ Ἀκαθίστου τοῦ Markov-Manastir (Mirkovič-Tatič, Markov-Manastir, Beograd 1925, εἰκ. 41) ὡς καὶ εἰς τὸ ὑπ' ἀρ.113 ἑλληνικὸν χ/φον τῆς Βιβλ. τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Εἰκὼν παρὰ O. Tafrali, Iconographia Imnului Akatist (Bulletinul Monumentelor Istorice τοῦ 1914) σ. 38, εἰκ. 1.

[5]) Εἰς τὸν Α' οἶκον θέλει τὸν ἄγγελον κατερχόμενον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (ἔκδ. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 147) μὲ τὴν Παναγίαν ὅμως οὐχὶ παρὰ τὸ φρέαρ ἀλλὰ νήθουσαν ἐν τῇ οἰκίᾳ της, οἵαν τὴν εἰκονίζει καὶ ἡ παλαιοτέρα ἀπεικόνισις τοῦ Ἀκαθίστου εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 429 χ/φον τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας (N. Kondakof, Histoire de l'art byzantin II σ.127 ἑξ. J. Strzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, σ. 129) ὡς καὶ ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Deçani (Vl. Petcovič, Deçani τ. II, πίν. 250) ἔνθα ὅμως εἰκονίζεται ἐπίσης καὶ ὁ Εὐαγγελισμὸς παρὰ τὸ φρέαρ μὲ τὸν ἄγγελον καθιπτάμενον ἐκ τῆς ἄνω δεξιᾶς γωνίας.

τὴν καὶ δηλοῦσαν ἅμα τὸ μήνυμα. Τῆς Παρθένου σώζεται σήμερον μόνον ἡ πρὸς τὸν ἀρχάγγελον ἐστραμμένη κεφαλή, κεκαλυμμένη μὲ τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριον, καὶ ἡ ἄκρα χείρ, προβάλλουσα ἐκ τοῦ διὰ χρυσοκεντήτου ἀκρομανικίου κεκοσμημένου χιτῶνος. Εἰς τὸ κατεστραμμένον τμῆμα τοῦ πίνακος δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἔτεινεν ἡ Θεοτόκος καὶ τὴν ἄλλην χεῖρα πρὸς τὸν ἀρχάγγελον, εἰς σχῆμα δεήσεως προϋποθετούσης, κατὰ τοὺς Βυζαντινούς, τὴν ἀποδοχὴν τῶν λόγων τοῦ ἀγγέλου, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὸν 2ον οἶκον τοῦ Ἀκαθίστου τοῦ νάρθηκος τῆς Μ. Βατοπεδίου (Kondakof, ἔ.ἀν. φωτ. 55).

Ἄνω ἐπὶ τοῦ βάθους, ἡ ἐπιγραφή:

[Βλέπουσ]*α ἡ ἁγία ἑαυτὴν ἐν ἀγνοίᾳ φησὶν τῷ Γαβριήλ.*

Οἶκος Γ (3) (πίν. 9). Τοῦ οἴκου τούτου ὅλον τὸ ἀριστερὸν τμῆμα ἔχει καταστραφῆ, λόγῳ τῆς μεταγενεστέρας διανοίξεως παραθύρου ἐκ τοῦ γυναικωνίτου πρὸς τὸ ἱερόν (εἰκ. 18 καὶ πίν. 6). Ἐπὶ τοῦ σωζομένου τμήματος αὐτοῦ διακρίνεται εἰς τὸ βάθος τοῦ ἄνω μέρους ἀνοικτοπράσινον οἰκοδόμημα μὲ χρυσοῦν ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον καὶ δεξιᾷ αὐτοῦ πύργος ἐπὶ κίονος, πρὸ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται καθημένη ἡ Παναγία. Ἡ Παρθένος ἐνδεδυμένη φαιογάλαζον χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσοκόσμητα ἀκρομάνικα, φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον. Στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερά, ὅπου θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ὁ Ἀρχάγγελος, νήθει—συμφώνως πρὸς τὰ ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια[1]—κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ σφονδύλι, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς τὴν ἠλακάτην (ρόκαν) μὲ τὸ μαλλί. Εἶναι ἡ διάταξις, τὴν ὁποίαν βλέπομεν συνήθως ἀπεικονιζομένην εἰς τὸν 1ον οἶκον εἰς τοὺς (ἀρχαιοτάτους πάντων τῶν Ἀκαθίστων) τῆς Μόσχας[2] καὶ τῆς Deçani[3], ὡς καὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὄρους[4] κλπ., καὶ τὴν ὁποίαν συνιστᾷ καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ[5]. Ἐδῶ (ὡς καὶ εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Χελανδαρίου[6]) λόγῳ τῆς εἰς τὸν 1ον οἶκον παραστάσεως τοῦ Εὐαγγελισμοῦ παρὰ τὸ φρέαρ, ἡ σκηνὴ αὕτη μετετέθη εἰς τὸν 3ον οἶκον.

Εἰς τὸ βάθος ἡ ἐπιγραφή:

[Γνῶ]*σιν ἄγνωστον γνῶναι ἡ Π*[αρθ]*ένος ζητοῦσα.*

[1]) Tischendorf, Evangelia Apocrypha, Λειψία 1853, σ. 21 (Πρωτευαγγ. Ἰακώβου XI, 1).

[2]) J. Stzygowski, Die Miniaturen des Serbischen Psalters, Wien 1906, 129.

[3]) Vl. Petkovič, Deçani II, πίν. 250 (ἀριστερᾷ).

[4]) Millet, Athos, Les peintures, πίν. $145_{,2}$.

[5]) Ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 127.

[6]) Stefanescu, Nouv. Recherches sur l'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, σ. 156.

Οἶκος Δ (4) (πίν. 10). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται μέγα ροδόχρουν οἰκοδόμημα μὲ δύο πύργους κατὰ τ' ἄκρα. Κάτωθεν τοῦ εὐθέος γείσου τοῦ μέσου τμήματος ἐζωγραφήθη πριονωτὴ διακοσμητικὴ ταινία. Ἄνω εἰς τὸ μέσον διαγράφονται δύο ἐπάλληλα ἀκτινωτὰ ἡμικύκλια, ὑπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζεται, ὀρθία ἐντὸς ἀνοικτοπρασίνης (vert amande) ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla), ἡ Θεοτόκος, κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης ἤτοι μὲ τὰς χεῖρας ἐκτεινομένας πλαγίως πρὸς τὰ ἄνω εἰς σχῆμα δεήσεως καὶ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ πρὸ τοῦ στήθους της (πίν. 10). Ἡ Παρθένος εἶναι ἐνδεδυμένη γαλάζιον μὲ λευκὰς γραμμὰς πτυχῶν χιτῶνα, φέροντα χρυσοκέντητα ἀκρομάνικα καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ πορφυροῦν μαφόριον. Ὁ νεαρὸς Χριστός, φέρων λευκὸν μὲ χρυσᾶς πτυχὰς χιτῶνα, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συνεπτυγμένον τὸ εἱλητὸν τοῦ Νόμου.

Ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας, εἰς τὴν κορυφὴν τῆς ἐλλειψοειδοῦς δόξης, εἰκονίζεται, ἐντὸς φαιοῦ κύκλου, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς, μὲ ἀνοικτὰς πτέρυγας περιβαλλομένας ὑπὸ χρυσοῦ φωτοστεφάνου.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφή:

Δύναμις τοῦ Ὑψίστου ἐπεσκίασε τότε πρὸς σύλληψιν τῇ ἀπειρογάμῳ.

Εἰς ἄλλας παραστάσεις τοῦ οἴκου τούτου ἀντὶ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος καὶ τῆς ἐλλειψοειδοῦς δόξης, ἡ Παναγία προβάλλεται ἐπὶ μεγάλου ὑφάσματος (μανδηλίου), δηλοῦντος τὸ μυστήριον τῆς συλλήψεως, τὸ ὁποῖον κρατοῦσι δύο ἢ τέσσαρες θεραπαινίδες, ὡς π.χ. εἰς τὴν Τράπεζαν τῶν Μονῶν Λαύρας[1] καὶ Χελανδαρίου[2] τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων[3]. Τὴν παραλλαγὴν ταύτην ἀναγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ[4].

Οἶκος Ε (5) (πίν. 11). Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ὑψηλὴ φαιόχρους οἰκία μὲ δικλινῆ στέγην, κάτωθεν τῆς ὁποίας ἀνοίγονται ἓν μέγα τοξωτὸν ποράθυρον ἐν τῷ μέσῳ καὶ τρεῖς μικρότεροι κυκλικοὶ φεγγῖται, εἰς τὰς τρεῖς γωνίας, ἐν ᾧ κάτωθεν ζωγραφεῖται διακοσμητικὴ ζωφόρος ἐκ τοξυλλίων. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς οἰκίας εἰκονίζεται προοπτικῶς ἀνὰ μία πυργοειδὴς προχώρησις στεφομένη ὑπὸ ἡμιανθεμωτοῦ ἀκροκεράμου.

Κάτω, πρὸ τοῦ μέσου οἰκοδομήματος, εἰκονίζεται ἡ Ἐπίσκεψις τῆς Μαρίας πρὸς τὴν Ἐλισάβετ καὶ ὁ ἀσπασμὸς τῶν δύο γυναικῶν, εἰκονιζομένων

[1]) Millet, Athos, πίν. 145,$_2$.

[2]) Millet, Athos, πίν. 99,$_2$. Stefanescu, L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie, σ. 156.

[3]) Φ. Κόντογλου, Κιβωτός, τ. Β', 1953, σ. ε'.

[4]) Ἔνθ. ἀν. σ. 147.

ἐντελῶς μόνων, ὡς εἰς τὴν Μολυβοκλησιὰν τοῦ Ἁγ. Ὄρους[1]. Εἰς τὴν Λαύραν ὅμως εἰκονίζεται[2] εἰς μικροτέραν κλίμακα καὶ τρίτη μορφή, παιδίον μὲ βραχὺν χιτῶνα, οἷον ἀναγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἥτις, πλὴν αὐτοῦ, παρεμβάλλει εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ ἀσπασμοῦ καὶ τὸν Ζαχαρίαν συνομιλοῦντα πρὸς τὸν Ἰωσήφ. Ἐνταῦθα ἡ λευκόθριξ Ἐλισάβετ φορεῖ κίτρινον, χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ λευκὰς πτυχὰς καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἀνοικτοπράσινον μαφόριον, ἀσπάζεται δὲ τὴν δεξιὰν παρειὰν τῆς Παναγίας. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ κανονικά, ἐξιδανικευμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τῆς νεαρᾶς Παναγίας, τῆς Ἐλισάβετ τὰ χαρακτηριστικὰ ἀπεδόθησαν ρεαλιστικώτερα (ρὶς ἀνάσιμος, παχὺ ἄνω χεῖλος). Ἡ Θεοτόκος εἶναι ἐνδεδυμένη φαιογάλαζον χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ βαθυπόρφυρον μαφόριον.

Ἄνω ἐπὶ τοῦ βάθους ἡ ἐπιγραφή:

Ἔχουσα θεοδόχον ἡ παρθένος τὴν μήτραν ἀνέδραμε πρὸς τὴν Ἐλισάβετ

Ὁ οἶκος Ε παρουσιάζει συνδυασμὸν τῶν ἀφηγήσεων κανονικοῦ (Λουκ. 1, 40) καὶ ἀποκρύφου (Πρωτευαγγ. Ἰακώβου 12, 2) Εὐαγγελίου.

Οἶκος Ζ (6) (πίν. 12). Κάτωθεν προοπτικῶς εἰκονιζομένου, ροδίνου, χρώματος, δικιονίου προστῴου μὲ ἐπίπεδον στέγην, εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἰωσήφ, δεξιᾷ δ᾽ ἡ Παναγία. Οἱ κίονες τοῦ προστῴου εἶναι ἐκ πρασίνου λίθου μὲ κορινθιακὰ κιονόκρανα, συνδέονται δὲ πρὸς ἀλλήλους μὲν δ᾽ ἡμικυκλικῶν τόξων πρὸς δὲ τὸν ὄπισθεν τοῖχον δι᾽ εὐθέος ἐπιστυλίου.

Ὁ ἀριστερᾷ εἰς στάσιν 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ εἰκονιζόμενος Ἰωσήφ, μὲ λευκὴν κόμην καὶ λευκὸν βραχὺ γένειον, εἶναι ἐνδεδυμένος βαθυγάλαζον χιτῶνα μὲ λευκὰς πτυχὰς καὶ χρυσοκίτρινον ἱμάτιον μὲ λευκὰς ἐπίσης πτυχάς. Καὶ τὴν μὲν ἀριστεράν του χεῖρα ἔχει κεκαλυμμένην κάτωθεν τοῦ ἱματίου, τὴν δέ δεξιὰν ὑψώνει εἰς σχῆμα ζωηρᾶς ὁμιλίας ἤ ἐπιπλήξεως πρὸς τὴν ἀπέναντί του ἱσταμένην Παρθένον. Ἡ ἔκφρασίς του εἶναι σοβαρά. Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ λεγόμενα ἀντικρούει μετὰ σεμνότητος ἡ Παναγία, ἥτις, κλίνουσα ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἐμπρός, ὑψώνει τὴν δεξιάν της χεῖρα πρὸς τὸν Ἰωσήφ, ἐν ᾧ τὴν ἀριστεράν της φέρει πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω, οἱονεὶ ἀποκρούουσα τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰωσὴφ λεγόμενα. Ὡς δ᾽ ὁ Ἰωσὴφ εἶναι καὶ ἡ Παναγία κατὰ τὰ 3/4 ἐστραμμένη πρὸς τὸν θεατήν. Ἡ Παρθένος εἶναι ἐνδεδυμένη γαλάζιον χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσᾶ ἀκρομάνικα καὶ λευκὰς πτυχὰς καὶ φέρει ἐπ᾽ αὐτοῦ τὸ τυπικὸν βαθυπόρφυρον μαφόριον.

[1]) Millet, Athos, πίν. 155,1.
[2]) Millet, Athos, πίν. 145.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ ἐπιγραφή:

Ζάλην ἔνδοθεν ἔχων λογισμῶν ἀμφιβόλων, ὁ σώφρων Ἰωσήφ, ἐταράχθη πρὸς τὴν ἄγαμόν σε θεωρῶν.

Οἱ ***Οἶκοι Η*** (7) καὶ ***Θ*** (8) εἶναι τελείως κατεστραμμένοι. (Βλ. εἰκ. 18).

Τοῦ ***Οἴκου Ι*** (9) σώζεται μικρὸν μόνον τμῆμα πρὸς τὰ δεξιά, εἰκονίζον οἰκοδόμημα μὲ παράθυρον καὶ τμῆμα φωτοστεφάνου.

Οἶκος Κ (10) (πίν. 13). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος εἰκονίζεται εἰς τὸ βάθος, ἀριστερᾷ μὲν βαθμιδωτὸς ἐσχηματοποιημένος βράχος, δεξιᾷ δὲ πόλις περικλειομένη ἐντὸς στρογγύλου τείχους μετὰ πύργων (κάστρου). Ἐντὸς τοῦ κάστρου εἰκονίζονται προοπτικῶς πλείονα οἰκοδομήματα, ἄλλα μὲ δικλινεῖς κεραμοσκεπεῖς στέγας καὶ ἄλλα μὲ ὁριζόντια δώματα. Ἐμπρὸς εἰκονίζεται ἡ τοξωτὴ πύλη τῆς εἰσόδου τῆς πόλεως, δεξιᾷ τῆς ὁποίας κάθηται, ἐπὶ πρασίνου μὲ ὑψηλὴν ράχιν καὶ ὑποπόδιον θρόνου, γυναικεία ἐστεμμένη μορφή, ἐνδεδυμένη πορφυρᾶν στολὴν μετὰ κατακόσμου τραχηλέας καὶ φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μαργαριτοποίκιλτον στέμμα. Ὁ μανδύας της διαστίζεται ἀπὸ χρυσοῦν ἐκ τριῶν ἢ τεσσάρων σταυροειδῶς διατεταγμένων κοκκίδων κόσμημα.

Πρὸ τῆς ἐστεμμένης μορφῆς εἰκονίζονται, διευθυνόμεναι πρὸς αὐτήν, τρεῖς ἀνδρικαὶ μορφαί, μία νεαρά, ἡ πρώτη, καὶ δύο γενειοφόροι μετ᾽ αὐτήν. Ὁ πρῶτος ἀνὴρ ἐν ᾧ βαδίζει πρὸς τὴν καθημένην στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τοὺς ἀκολουθοῦντας συντρόφους του. Φορεῖ βραχὺν πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον καλύπτον ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας του. Εἰς τοὺς πόδας φέρει ὠχροπρασίνας ἐνδρομίδας, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς τὸ ἐλαφρόν, μετὰ κορύμβου εἰς τὴν κορυφήν, ἀνατολικὸν κάλυμμα. Τῶν δύο μετὰ τὸν πρῶτον ἐρχομένων μορφῶν σώζεται μόνον τὸ ἄνω μέρος. Ἀμφότεραι παρουσιάζουν ζωηρὰν πρὸς τὰ ἐμπρὸς κίνησιν. Καὶ ὁ μὲν δεύτερος, φορῶν πράσινον ἱμάτιον καὶ τὸ αὐτὸ μὲ τὸν πρῶτον κάλυμμα κεφαλῆς, τείνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸς τὰ ἐμπρός, ὁ δὲ τρίτος ἀκκουμβῶν, ὡς γηραιότερος, ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ δευτέρου, φορεῖ πορτοκαλιόχρουν μανδύαν, πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Τὰ χρώματα τοῦ προσώπου τῶν δύο τελευταίων μορφῶν ἔχουν ἐξαλειφθῆ, ἀπομένοντος μόνον τοῦ προπλασμοῦ καὶ τῶν περιγραμμάτων.

Ἄνω ὑψηλὰ ἡ μὲ πολλὰς ligaturas ἐπιγραφή:

[Κήρυκες θεοφόροι] *γεγονότες οἱ μάγοι ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Βαβυλῶνα.*

Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν εἰς τὸ βάθος εἰκονιζομένη πόλις εἶναι ἡ Βαβυλών, ἡ πρὸ αὐτῆς γυναικεία ἐστεμμένη μορφὴ ἡ προσωποποίησις ἢ ἡ βασίλισσα τῆς Βαβυλῶνος, οἱ δὲ πρὸς αὐτὴν τρεῖς μὲ ἀνατολικὰς στολὰς βαδίζοντες ἄνδρες, οἱ τρεῖς μάγοι ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν Βαβυλῶνα.

Εἰς ἄλλας παραστάσεις τοῦ αὐτοῦ οἴκου ἡ μὲν βασίλισσα ἵσταται ὀρθία πρὸ τῆς πύλης[1], οἱ δὲ ἐπιστρέφοντες μάγοι εἰκονίζονται ἔφιπποι, ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἀκάθιστον τοῦ ναοῦ τῆς Deçani[2], εἰς τὰς Τραπέζας τῶν μονῶν Χελανδαρίου καὶ Λαύρας[3], εἰς τὸν Ἀκάθιστον τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Βαρλαὰμ Μετεώρων[4] καὶ εἰς τὸ ἑλλην. ὑπ᾿ ἀρ. 113 χ/φον τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας (Tafrali ἔ.ἀν. σ. 128, εἰκ. 20). Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (σ. 148) τὴν πρὸ τῆς πύλης μορφὴν χαρακτηρίζει ὡς θυρωρόν, τοὺς δὲ μάγους θέλει ἐφίππους καὶ ὁδηγουμένους ὑπὸ ἀγγέλου. Τέλος εἰς τὴν Deçani τοὺς ἐφίππους μάγους ὑποδέχονται οἱ ἄρχοντες τῆς πόλεως.

Οἶκος Λ (11) (πίν. 14). Εἰς τὸ βάθος ἀριστερᾷ βουνὸν κλιμακωτόν. Δεξιᾷ ὑψηλὰ τείχη πόλεως μὲ πύργους καὶ τοξωτὸν παράθυρον. Ὁ πίναξ εἰκονίζει τὴν φυγὴν εἰς Αἴγυπτον. Εἰς τὸ μέσον παρίσταται ἡ Παναγία, καθημένη ἐπὶ φαιοῦ πώλου ὄνου μετ᾿ ἐρυθροῦ ἐφιππίου. Εἰς τοὺς κόλπους της κρατεῖ τὸν νεαρὸν Χριστὸν φοροῦντα λευκὸν χιτῶνα μὲ πρασίνας σκιάς. Τὸ παιδίον κρατοῦν διὰ τῆς ἀριστερᾶς συνεπτυγμένον εἱλητὸν στρέφει τὴν κεφαλὴν καὶ τείνει τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸν ὄπισθεν τοῦ ἵππου βαδίζοντα Ἰωσήφ. Οὗτος ἐνδεδυμένος πράσινον χιτῶνα μετὰ σημείου (clavus) εἰς τὴν δεξιὰν χειρίδα καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ καστανόχρουν ἱμάτιον, βαίνει πρὸς τὰ δεξιὰ κρατῶν εἰς τὴν δεξιὰν τὴν μακρὰν ἀνθήσασαν ῥάβδον, καὶ τείνων τὴν ἀριστερὰν πρὸς τὰ ἐμπρὸς εἰς ἔνδειξιν τῆς πρὸς τὰ πρόσω κινήσεως. Ἄνω δεξιᾷ προβάλλει μετέωρος ἀπὸ τὰ τείχη τῆς πόλεως νεαρὰ γυναικεία μορφή, ἐνδεδυμένη μακρὸν ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα καὶ κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κέρας ἀφθονίας, τὴν δὲ δεξιάν της τείνουσα πρὸς τὴν Παναγίαν εἰς χειρονομίαν ὑποδοχῆς. Ὑπὲρ τὴν κεφαλήν της εἰκονίζεται μακρός, μέλας θύσανος, ὑπενθυμίζων τὸ παλαιὸν κάλυμμα τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων· Ὄπισθεν τῆς μορφῆς ταύτης εἰκονίζεται τετράπουν μέλαν ζῶον. Ἡ αἰωρουμένη μορφὴ θὰ εἰκονίζει βεβαίως τὴν προσωποποίησιν τῆς Αἰγύπτου μὲ τὰ ἐξωτικὰ ζῶα καὶ τοὺς μέλανας ζωομόρφους δαίμονας—τὸ ψεῦδος τοῦ σκότους κατὰ τὸν ὕμνον—εἷς τῶν ὁποίων εἰκονίζεται κατακρημνιζόμενος ἀπὸ τοῦ ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονιζομένου, πλήρους θάμνων, βράχου (Ματθ. β΄ 13, 14).

Εἰς ἄλλας παραστάσεις τῆς φυγῆς εἰκονίζεται ἡ μὲν Αἴγυπτος μὲ στέμμα, πρὸ δὲ τοῦ πώλου καὶ τρίτη, νεαρὰ μορφή, ὁδηγοῦσα τὸ ζῶον, ὡς εἰς τοὺς Ἀκαθίστους τῆς Deçani[5] καὶ τοῦ Markov-Manastir[6], εἰς τὴν Κοίμη-

[1]) Π.χ. εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Μ. Χελανδαρίου (Millet, Athos, πίν. 101,2).

[2]) Vl. Petkovič, Deçani II, πίν. 244.

[3]) Millet, Athos, πίν. 101,2, καὶ 147.

[4]) Κιβωτὸς Β΄, σ. η΄.

[5]) Vl. Petković, Deçani II, πίν. 87, ἔνθα τὸ βρέφος φέρει εἰς τοὺς ὤμους του ὁ Ἰωσήφ. Τοῦτ᾿ αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Ἀκάθιστον τοῦ Markov-Manastir.

[6]) Mirkovič-Tatič, Markov-Manastir, εἰκ. 44.

σιν τῆς Θεοτόκου Σοφικοῦ τῆς Κορινθίας (16ου αἰ.)[1], καὶ εἰς τὰς Τραπέζας τοῦ Χελανδαρίου καὶ τῆς Λαύρας[2]. Τὴν μορφὴν ταύτην ἀναγράφει καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (ἔ.ἀν. σ. 87).

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφή:

Λάμψας ἐν τῇ Αἰ/γύπτῳ φωτισμὸν ἀληθείας ἐδίωξας τοῦ ψεύδους τὸ / σκότ/ος.

Οἶκος Μ (12) (πίν. 15). Εἰς τὸ βάθος κιβώριον Ἁγ. Τραπέζης στηριζόμενον ἐπὶ τεσσάρων κιόνων μὲ κορινθιακὰ κιονόκρανα. Ὁ οὐρανίσκος του εἶναι κόκκινος, οἱ δὲ κίονες φαιοί. Ἡ κάτωθεν τοῦ κιβωρίου Ἁγ. Τράπεζα φέρει βαθυπόρφυρον ἐνδυτήν. Ἑκατέρωθεν τοῦ κιβωρίου εἰκονίζονται δύο κτήρια στεγαζόμενα διὰ καμάρας. Οἱ τοῖχοί των εἶναι πρασινόλευκοι, αἱ δὲ στέγαι κεραμιδόχροοι. Κάτωθεν τοῦ ἀριστεροῦ κτηρίου ἵσταται ἡ Παναγία μὲ ὑποπράσινον χιτῶνα καὶ πορφυροῦν μαφόριον. Ἔναντί της εἰκονίζεται ὁ λευκόθριξ θεοδόχος Συμεών, φέρων ὑποπράσινον ἱμάτιον, μεσολαβήσει τοῦ ὁποίου κρατεῖ τὸ βρέφος Ἰησοῦν. Ὁ Χριστός, φορῶν χρυσοκίτρινον χιτῶνα, τείνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸς τὴν Παναγίαν. Πρόκειται περὶ τοῦ συνήθους εἰκονογραφικοῦ θέματος τῆς Ὑπαπαντῆς. Ἐνταῦθα ὅμως παραλείπεται ἡ προφῆτις Ἄννα, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς ἄλλους Ἀκαθίστους, ὡς π.χ. εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μ. Βαρλαάμ (Κιβωτὸς Β', σ. θ').

Ἄνω ὑψηλὰ ἡ ἐπιγραφή:

Μέλλοντος Συμεῶνος τοῦ παρόντος αἰῶνος μεθίστασθαι τοῦ ἀπατεῶνος, ἐπεδόθης ὡς βρέφος αὐτῷ.

Οἱ δύο τελευταῖοι Οἶκοι **Λ** καὶ **Μ** τοῦ πρώτου μέρους παρίστανται, ὡς εἴδομεν, διὰ τῆς Φυγῆς εἰς Αἴγυπτον καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς. Ἔχει ὅμως ἐδῶ ἀντιστραφῆ ἡ χρονολογικὴ σειρά των· διότι ἡ Ὑπαπαντὴ προηγήθη τῆς φυγῆς εἰς Αἴγυπτον, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ ἀποκρύφου Εὐαγγελίου (κεφ. XV.2) τοῦ [ψευδο]*Ματθαίου* (K. Tischendorf, Εὐαγγ. Ἀπόκρ., Λειψία 1876, 81). Ἡ ἀντιστροφὴ αὕτη παρατηρεῖται καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα παραδείγματα τῆς εἰκονογραφήσεως τοῦ Ἀκαθίστου.

Ὁ ***Οἶκος Ν*** (13) εἶναι κατεστραμμένος (βλ. εἰκ. 19).

Οἶκος Ξ (14) (πίν. 16). Δεξιᾷ εἰς τὸ μέσον εἰκονίζεται ἀνὴρ ἀνακεκλιμένος ἐπὶ κλίνης τοποθετημένης κατὰ γωνίαν 45° ἐπὶ βραχώδους ἐδάφους. Ἔχει

1) Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε. Α' (1935) σ. 66, εἰκ. 13.

2) Millet, Athos, πίν. 101,3 καὶ 147.

καστανὴν τὴν κόμην καὶ βραχὺ τὸ γένειον. Φορεῖ χιτῶνα βαθυπράσινον καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ πλούσιον πορφυροῦν ἱμάτιον καλύπτον τοὺς ὤμους καὶ τὰς χεῖρας, ἀναδιπλούμενον δὲ δεξιᾷ εἰς πολλὰς καμπύλας πτυχάς. Ἀριστερά του εἰκονίζονται, εἰς μικροτέραν κλίμακα, τρεῖς μορφαί, μὴ σωζόμεναι ἀκέραιαι. Ἐκ τούτων ἡ δεξιὰ κάτω εἰκονίζει νεαρὸν ἀγένειον ἄνδρα, ὅστις, στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰς δύο ἄλλας μορφάς, δεικνύει διὰ τῆς τεταμένης ἀριστερᾶς του χειρὸς τὸν ἀνακεκλιμένον ἄνδρα. Ἐκ τῶν δύο ἄλλων μορφῶν ἡ μία—ἀνδρὸς μὲ ἐλαφρὸν γένειον—τείνει τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα ἱκεσίας πρὸς τὸν ἀνακεκλιμένον, ἐν ᾧ ἡ ἄλλη—ἀνὴρ ἀγένειος—θέτει τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ πρώτου. Τὸ ἀριστερὸν καὶ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ πίνακος εἶναι κατεστραμμένον. Ὁ ἱκετεύων ἀνὴρ φορεῖ κυανοῦν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ πορφυροῦν ἱμάτιον, οἱ δὲ ἄλλοι δύο ἱμάτιον πορφυροῦν. Αἱ σάρκες τῶν νεαρῶν μορφῶν εἶναι ροδαλαὶ μὲ σκιὰς ἐλαιοχρόους ἀποδιδούσας τὸν ὄγκον. Ὑπεράνω τοῦ πίνακος εἶναι ἐζωγραφημένη διπλῆ ἑλικοειδὴς ταινία, κοκκίνη ἐναλλὰξ καὶ πρασίνη, ὕψους ὁλικοῦ 0.29 μ.

Ἐπιγραφή:

Ξένον τόκον ἰδόντες ξενωθῶμεν τοῦ κόσμου.

Ὁ κατακεκλιμένος πρέπει νὰ εἶναι ὁ τοῦ ὕμνου «ὑψηλός», ὅστις ἐπὶ γῆς ἐφάνη ταπεινὸς ἄνθρωπος

Ἡ παράστασις τοῦ οἴκου τούτου εἶναι τελείως διάφορος ἀπὸ τὴν ὑπὸ τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων (σ. 147) διαγραφομένην. Εἰς τὸ δογματικὸν τοῦτο μέρος οἱ ἁγιογράφοι συνθέτουσιν, ὡς γνωστόν, κατ᾽ ἐλευθέραν ἔμπνευσιν εἰκονογραφικὰς συνθέσεις[1].

Οἶκος Ο (15) (πίν. 17). Ἄνω ἐντὸς ἀντεστραμμένου ἡμικυκλικοῦ τόξου ἀπὸ τοῦ ὁποίου καταβαίνουν τρεῖς ἀκτῖνες, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Χριστός, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς συνεπτυγμένον εἰλητόν. Φορεῖ χιτῶνα πορφυροῦν καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ βαθυπράσινον ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές. Κάτωθεν τοῦ ἡμικυκλίου εἰκονίζεται δευτέρα μορφὴ τοῦ Χριστοῦ ὁλοσώμου, καθημένου, μεσολαβήσει κυλινδρικοῦ κατακόσμου προσκεφαλαίου, ἐπὶ πολυτελοῦς σκαλιστοῦ θρόνου, ἔχοντος τὴν ράχιν καὶ τὰς κάτω πλευρὰς διατρήτους. Ὁ Χριστός, πρὸς τὸν ὁποῖον διευθύνονται αἱ ἐκ τοῦ ἄνω ἡμικυκλίου ἀκτῖνες φωτός, ἔχει τὴν κόμην καστανὴν καὶ ροδαλὸν τὸ πρόσωπον μὲ σκιὰς ἐλαιοχρόους, φορεῖ δὲ χιτῶνα πορφυροῦν χειριδωτὸν καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἀνοικτογάλαζον ἱμάτιον μὲ λευκὰς γραμμὰς τονιζούσας τὰς πολλὰς πτυχάς, εἰς ἃς τοῦτο καταπίπτει ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου, καλύπτον ὅλον τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς του ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς

[1]) Βλέπε σχετικῶς J. Myslivec, *Seminarium Kondakovianum V,* 1932, σ. 97 ἑξ. καὶ Α. Ξυγγόπουλον, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 10, 1933, σ. 323.

ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Εἶναι ὑποδεδεμένος ἐλαφρὰ σανδάλια μεθ' ἱμάντων, πατεῖ δ' ἐπὶ ὀρθογωνίου ὑποποδίου, εἰκονιζομένου μὲ ἀντίθετον τῆς φυσικῆς προοπτικήν. Ἑκατέρωθεν τοῦ ἄνω ἡμικυκλίου, ἀριστερᾷ καὶ δεξιᾷ, ἡ ἐπιγραφή:

Ὅλος ἦν ἐν τοῖς κάτω καὶ τῶν ἄνω [οὐ]*δόλως ἀπῆν* [ὁ ἀπερίγραπτος].

Τούτου ἕνεκα εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὁ Χριστὸς καὶ κάτω ἐπὶ τῆς γῆς καὶ ἄνω ἐν τῷ οὐρανῷ [1].

Οἶκος Π (16) (πίν. 18). Τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος καταλαμβάνει ἄνω κωνικός, βαθμιδωτὸς ροδόχρους βράχος μὲ πρασίνους θάμνους. Κάτωθέν του ἀνοίγεται σπήλαιον μὲ τριγωνικὴν ἄνω ἀπόληξιν καὶ βαθυκύανον κάμπον. Εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας, ἑκατέρωθεν τοῦ βράχου, εἰκονίζονται, διατεταγμένοι λοξῶς, ἀνὰ τρεῖς ἄγγελοι γονατιστοί, ὑψοῦντες τὴν μίαν χεῖρα κάτωθεν τοῦ ἱματίου των.

Τοῦ ἀριστεροῦ τάγματος τῶν ἀγγέλων τὰ ἱμάτια εἶναι: τοῦ πρώτου χρώματος πρασίνου πρὸς τὸ πορτοκαλί, τοῦ δευτέρου βαθυπόρφυρον καὶ τοῦ τρίτου κιτρινόλευκον μὲ πορφυρᾶς πτυχάς, τοῦ δὲ δεξιοῦ κατὰ σειρὰν πορφυροῦν, φαιοπράσινον καὶ φαιογάλαζον.

Ἐντὸς τοῦ κάτωθεν σπηλαίου, παριστῶντος ἀσφαλῶς τὸ σπήλαιον τῆς Βηθλεέμ, εἰκονίζεται λευκὸς ἵππος, μὲ πράσινον κατάκοσμον ἐφίππιον, εἰς δὲ τὸ βάθος τοῦ σπηλαίου κατεστραμμένη ἡ φάτνη. Δεξιᾷ ἐπὶ τοῦ βράχου παρίσταται καθήμενος νεαρός, ἀγένειος ἀνήρ, ἐνδεδυμένος βραχὺν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ράβδον, τὴν δὲ δεξιὰν φέρει πλαγίως πρὸ τοῦ στήθους. Εἶναι πιθανώτατα ποιμήν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ ἐπιγραφή:

Πᾶσα φύσις ἀγγέλων κατεπλάγη τὸ μέγα τῆς σῆς ἐνανθρωπίσεως ἔργον.

Εἰς ἄλλας παραστάσεις τοῦ Ἀκαθίστου ὁ οἶκος Π εἰκονίζεται μὲ τὸν Χριστὸν νεαρόν, ἱστάμενον ὄρθιον ἐν τῷ μέσῳ καὶ μὲ πλῆθος ἀγγέλων ἑκατέρωθεν αὐτοῦ [2].

Πλάτος πίνακος 1.59 μ.

[1]) Εἰς τὸν Ἀκάθιστον τοῦ Χελανδαρίου, τῆς Λαύρας καὶ τοῦ Δοχειαρείου τοῦ Ἁγ. Ὄρους ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης (Millet, Athos, πίν. 103, $_1$, 147 καὶ 236, $_1$). Ὁμοίως καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Βαρλαάμ (Κιβωτὸς Β, σ. ια').

[2]) Οὕτω π.χ. εἰς τὸν Ἀκάθιστον τῆς Μολυβοκλησιᾶς, καὶ τῆς Μ. Δοχειαρίου (Millet, Athos, πίν. 155, $_1$ καὶ 236,$_1$) τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων (1637) (Κιβωτός, τ. Β', 1953, σ. ια'). Ἡ παράστασις αὕτη εἶναι σύμφωνος καὶ πρὸς τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων (ἔ.ἀν. σ. 148).

Οἶκος Ρ (17) (πίν. 19). Εἰς τὸ βάθος πλουσία ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμησις, μὲ πρασινωποὺς κορινθιακοὺς κίονας, τοξωτὰ παράθυρα, ἀέτωμα καὶ κυματίζοντα διακοσμητικὰ ὑφάσματα. Εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ ἡ Θεοτόκος καθημένη καὶ στρέφουσα ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τ' ἀριστερά. Φορεῖ ὑπεράνω ἀνοικτοῦ χιτῶνος τὸ πορφυροῦν μαφόριον, κρατεῖ δ' ἐπὶ τῶν γονάτων της τὸν νεαρὸν Χριστόν, περιβεβλημένον χρυσοκίτρινον ἱμάτιον καὶ προσβλέποντα τὴν μητέρα του, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὄρθιον συνεπτυγμένον εἰλητόν. Δεξιᾷ τῆς Παναγίας παρίστανται 3 ὄρθιαι μορφαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μέση, ἐστεμμένη καὶ μὲ καστανὸν γένειον, ἡ ἀριστερὰ ἀκάλυπτος, ἡ δὲ δεξιὰ μὲ πράσινον μανδήλιον ἐν εἴδει σαρικίου. Ἡ μορφὴ αὕτη φορεῖ ποδήρη πορτοκαλιόχρουν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ βαθυπράσινον ἱμάτιον. Ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ὁμὰς ἐκ 5 προσώπων, ἐξ ὧν 4 νέοι, ὁ δ' ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν γέρων λευκογένειος, ὅστις καὶ τείνει τὰς δύο χεῖρας πρὸς τὴν Θεοτόκον καὶ τὸν Χριστὸν εἰς σχῆμα ἱκεσίας. Τῆς ὁμάδος σώζονται καλῶς μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τῶν ἐνδυμάτων. Εἰς τὸ κάτω μέρος θὰ εἰκονίζοντο, συμφώνως πρὸς τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, (σ. 148) «βιβλία κατὰ γῆς ἀνοικτὰ καὶ σφαλισμένα».

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφή:

Ρήτορας πολυφθόγγους ὡς ἰχθύας ἀφώνους, ὁρῶμεν ἐπὶ σοὶ Θεοτόκε.

Οἶκος Σ (18) (πίν. 20). Εἰς τὸ βάθος ὑψηλὸν βουνὸν δικόρυφον, ἀφίνον νὰ διαφαίνεται μεταξὺ τῶν δύο κορυφῶν του πόλις ἀφ' ὑψηλοῦ. Ἐπὶ τῶν ἐρυθρωπῶν βράχων πράσινα δενδρύλλια. Κάτω, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, εἰκονίζεται ἀνακεκλιμένος ὁ νεαρὸς Χριστὸς - Ἐμμανουὴλ (ἐπιγραφὴ IC - XC), μὲ τὴν κεφαλὴν περιβαλλομένην ὑπὸ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου, ἐφ' οὗ τὰ γράμματα Ο - Ω - Ν (ὁ ὤν). Φορεῖ λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα μετὰ μακροῦ σήματος κατερχομένου ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου. Τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματός του καλύπτεται ὑπὸ ἐρυθροῦ ἱματίου. Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐστραμμένη πρὸς τὸν υἱόν της, περιβεβλημένη δὲ τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον καὶ στηρίζουσα τὴν κεφαλὴν ἐπὶ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς χειρός. Δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ καὶ ὑπεράνω τῆς Θεοτόκου εἰκονίζονται δύο ἄλλαι μορφαὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα φέρουσαι βραχεῖς πορφυροῦς χιτῶνας. Ἐκ τούτων ἡ πρώτη, γηραιά, παρίσταται καθημένη καὶ ἐστραμμένη πρὸς δεξιά, ἑτοιμαζομένη δὲ νὰ καταφέρῃ σφῦραν ἐπὶ τοῦ ἄκμονος, ἡ δὲ δευτέρα, βαίνουσα πρὸς τ' ἀριστερά, κρατεῖ εἰς τὰς δύο ὑψωμένας χεῖράς της ἀδιάγνωστόν τι ἀντικείμενον. Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ ἐπιγραφή:

Σῶσαι θέλων τὸν κόσμον....

Ἡ σκηνὴ αὕτη διαφέρει τελείως τῆς ὑπὸ τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων παρεχομένης· διότι ἐδῶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἀνακεκλιμένος κατὰ τὸ

πρότυπον τοῦ «Ἀναπεσόντος» (Γέν. μθ΄, 9), θέματος συμβολίζοντος τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ [1]. Ἡ παρ' αὐτὸν ἱσταμένη Παναγία εἰκονίζεται συχνάκις εἰς τὸ θέμα τοῦ ἀναπεσόντος [2]. Αἱ δύο ἄλλαι μορφαὶ συμβολίζουν πιθανῶς κοινοὺς ἀνθρώπους τῆς κοινωνίας (τοῦ κόσμου), εἶναι δ' ἀσφαλῶς δημιουργήματα τῆς φαντασίας τοῦ ἁγιογράφου μας. Ἄλλοι ἁγιογράφοι ἀποδίδουν τὴν σκηνὴν ὅπως καὶ τὴν συνήθη εἰς Ἅδου κάθοδον, ὡς π.χ. ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Βαρλαὰμ (Κιβωτὸς Β΄, σ. ιβ΄) καὶ ὁ τῆς Τραπέζης Χελανδαρίου καὶ τῆς Μολυβοκλησιᾶς τοῦ Ἁγ. Ὄρους [3].

Οἶκος Τ (19) (πίν. 21). Εἰς τὸ μέσον εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐστραμμένη κατὰ τὰ 3/4 πρὸς τ' ἀριστερά. Φορεῖ πράσινον χιτῶνα καὶ πορφυροῦν μαφόριον, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ τονίζονται μὲ λευκὰς γραμμάς. Ἑκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου εἰκονίζονται ἀνὰ 3 ἕως 4 μοναχοὶ μὲ χιτῶνα κόκκινον καὶ πράσινα ἱμάτια καὶ κουκούλια. Ἡ Παναγία τὴν ἀριστερὰν χεῖρα φέρει πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω, τὴν δὲ δεξιὰν προβάλλει ἄνω μὲ ἀνοικτοὺς τοὺς δακτύλους. Ἀφ' ἑτέρου οἱ μοναχοὶ ἐκτείνουσι τὰς χεῖρας ὁριζοντίως πρὸς τὴν Θεοτόκον, εἰς σχῆμα δεήσεως. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ταινία μὲ κοσμήματα καὶ πλαίσιον μὲ καμπύλας, συνηθιζομένας ὡς ἄνω διακόσμησις ἀνοιγμάτων σπιτιῶν τῆς Τουρκοκρατίας·

Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ ἐπιγραφή:

Τεῖχος εἶ τῶν παρθένων Θ[εοτό]*κε Παρθένε καὶ πάντων....*

Διαστάσεις τοῦ πίνακος: πλάτος 1.22×ὕψος 1.825. Ἀριστερᾷ τοῦ πινακός μας ὑπάρχει στενὸς πίναξ (πλ. 0.40) μὲ ροδακοειδὲς κόσμημα.

Καὶ ἡ παράστασις αὕτη διαφέρει τῶν συνήθων, αἵτινες ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζουσι πλῆθος παρθένων, οἷον ἀπαιτεῖ καὶ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (σ. 148). Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι εἰς τὸν Ἀκάθιστον τῆς Παντανάσσης τοῦ Μυστρᾶ [4] ἀριστερᾷ μὲν τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ὁμὰς ἐστεμμένων παρθένων, δεξιᾷ δ' ἀνδρῶν.

Οἶκος Υ (20) (πίν. 22). Ἄνω εἰς τὸ βάθος, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, οἰκοδομήματα. Τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος καταλαμβάνει ὁ Χριστὸς κατὰ μέτωπον, καθήμενος ἐπὶ θρόνου, μεσολαβήσει κατακόσμου κυλινδρικοῦ προσκεφαλαίου. Εἶναι ἐν-

[1]) Περὶ τοῦ θέματος τοῦ Ἀναπεσόντος εἰς τὸν Ἀκάθιστον ὅρα Kondakof-Minns, The Russian Icon, σ. 109.

[2]) Ὡς π.χ. εἰς τὸ Σερβικὸν Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου Strzygowski, Serb. Psalter, πίν. LVI, $_{141}$.

[3]) Millet, Athos, πίν. 102_{3} καὶ 155_{1}, ἔνθα δεξιᾷ σπήλαιον μὲ τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὔαν καὶ ἀριστερᾷ Ἄγγελος.

[4]) Millet, Monuments byzantins de Mistra, 151_{6}.

δεδυμένος ἀρχιερατικὴν στολὴν φαιλόνιον κατάκοσμον μὲ κιτρίνας ταινίας, ὠμοφόριον μὲ μεγάλους μέλανας σταυροὺς καὶ ἐπιγονάτιον. Διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Ἀπὸ τοῦ θρόνου καὶ ἄνω περιβάλλεται ὑπὸ ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla), ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἀχνὰ ἐζωγραφημένοι ἓξ ἄγγελοι, ἀνὰ τρεῖς ἑκατέρωθεν, ἐπάλληλοι [1]. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται νεαρὸς καὶ γλυκύς, μὲ ροδόχρουν τὸ πρόσωπον καὶ βαθυπόρφυρον τὴν κόμην. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς «δόξης» εἰκονίζονται γενειοφόροι ἱεράρχαι μὲ λευκὰ φαιλόνια καὶ ὠμοφόρια κοσμούμενα μὲ μεγάλους μέλανας σταυρούς. Ἐκ τῶν δύο ὁμάδων ὁλόκληροι διακρίνονται μόνον οἱ πρῶτοι καὶ ἡ κεφαλὴ τῶν δευτέρων, ἐν ᾧ τῶν ἄλλων φαίνονται μόνον τμηματικῶς οἱ φωτοστέφανοι. Οἱ δύο πρῶτοι ἑκάστης ὁμάδος τείνουσι πρὸς τὸν Χριστὸν τὰς χεῖρας εἰς σχῆμα ἱκεσίας.

Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων πλὴν τῶν Ἱεραρχῶν ἀναγράφει περὶ τὸν Χριστὸν καὶ ἀγγέλους, οἷοι εἰκονίζονται π.χ. εἰς τὸν Ἀκάθιστον τῆς Μ. Βαρλαάμ. Ὁμοίαν παράστασιν τοῦ οἴκου Υ συναντῶμεν καὶ εἰς τὴν Μ. Λαύρας (M i l l e t, Athos, πίν. 147).

Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ ἐπιγραφή:

Ὕμνος ἅπας ἡττᾶται συ]*νεκτείνεται σπεύδων τῷ πλήθει τῶν πολλῶν οἰκτιρμῶν σου.*

Οἶκος Φ (21) (πίν. 23). Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ πίνακος καταλαμβάνει ἡ Παναγία περιβαλλομένη ὑπὸ μεγάλης ἐλλειψοειδοῦς δόξης. Εἶναι ἐνδεδυμένη πράσινον χειριδωτόν χιτῶνα, καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριον. Κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὀρθίαν μεγάλην λαμπάδα εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ἐντὸς κυκλικοῦ μεταλλίου, ὁ νεαρὸς Χριστὸς ἐν προτομῇ. Οὗτος, ἐνδεδυμένος λευκά, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συνεπτυγμένον τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου. Τὸ ἄνω ἀριστερὸν μέρος τοῦ πίνακος εἶναι κατεστραμμένον, εἰς δὲ τὸ δεξιὸν εἰκονίζονται βράχοι μὲ δένδρα, κάτωθεν τῶν ὁποίων ἀνοίγεται σπήλαιον ἀπὸ τοῦ ὁποίου φαίνονται ἐξερχόμενοι ἄνδρες ἄνευ φωτοστεφάνου (ὄχλος), ἄλλοι ἐλαφρῶς γενειοφόροι καὶ ἄλλοι ἀγένειοι, ἐνδεδυμένοι ποδήρεις χειριδωτοὺς χιτῶνας καὶ ἱμάτια καὶ τείνοντες τὰς χεῖρας πρὸς τὴν Θεοτόκον εἰς σχῆμα ἱκεσίας (πίν. 23). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος δὲν σώζεται ἐπιγραφή, εἶναι ὅμως προφανὲς ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ οἴκου Φ.

Φωτοδόχον λαμπάδα τοῖς ἐν σκότει φανεῖσαν, ὁρῶμεν τὴν ἁγίαν Παρθένον κλπ.

[1]) Ὅμοιοι ἀχνὰ ἀποδιδόμενοι ἄγγελοι εἰκονίζονται καὶ ἐπὶ τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ (M i l l e t, Mon. byz. de Mistra, πίν. 116,4) καὶ εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μ. Διονυσίου τοῦ Ἁγ. Ὄρους (M i l l e t, Athos, πίν. 197,2).

καὶ λόγῳ τῆς τάξεως τοῦ πίνακος καὶ διότι ἡ Παναγία κρατεῖ λαμπάδα, τὴν φλόγα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ὁ Χριστός, οἱ δὲ ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ σπηλαίου ἐξερχόμενοι ἄνδρες εἶναι οἱ «ἐν σκότει», εἰς οὓς ἐφάνη ἡ φωτοδόχος λαμπάς. Ἡ ἡμετέρα παράστασις εἶναι σχεδὸν καθ' ὅλα ὁμοία πρὸς τὴν τῆς ἁγιορειτικῆς Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου (Ε.Ε.Β.Σ. σ. 328 εἰκ. 10) καὶ τῆς Μ. τοῦ Χελανδαρίου (Millet, Athos, 102,$_4$).

Ἡ παράστασις τῆς φωτοδόχου λαμπάδος ἀπεικονίσθη ὑπὸ τῶν ζωγράφων κατὰ πολλοὺς καὶ ποικίλους τρόπους περὶ τῶν ὁποίων λεπτομερῶς ἐπραγματεύθη ὁ συνάδελφος Α. Ξυγγόπουλος [1]. Εἰς τὰς περισσοτέρας ἐξ αὐτῶν [2] οἱ «ἐν σκότει» παρίστανται, ὡς ἐνταῦθα, ἐξερχόμενοι ἀπὸ σπηλαίου.

Πλάτος πίνακος 1.33 μ.

Οἶκος Χ (22) (πίν. 24). Εἰς τὸ βάθος δικόρυφον ἐσχηματοποιημένον, φαιογάλαζον βουνόν. Εἰς τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος εἰκονίζεται εἰς μεγάλην κλίμακα ὁ Χριστὸς πατῶν ἐπὶ τοῦ βράχου καὶ κρατῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, καταπῖπτον ἐμπρός του εἰς γωνιῶδες σχῆμα. Φορεῖ ἀνοικτογάλαζον, ἐζωσμένον χιτῶνα μετὰ σημείου εἰς τὸν δεξιὸν βραχίονα, καὶ ἐπ' αὐτοῦ καστανόχρουν ἱμάτιον καλύπτον τὸν ἀριστερόν του ὦμον καὶ ὅλον τὸ κάτω σῶμα. Αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου τονίζονται μὲ ἐρυθρὰς γραμμάς. Ἀριστερὰ καὶ κάτω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται, κατὰ 3/4 ἐστραμμένοι πρὸς τὸν Χριστόν, ὁ Ἀδὰμ λευκόθριξ, ἡ Εὕα μὲ πορφυρᾶν κόμην καί τρίτη μορφή, τῆς ὁποίας φαίνεται μόνον τμῆμα τῆς μελανῆς κόμης καὶ τοῦ στεφάνου. Αὕτη θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ Ἄβελ. Καὶ οἱ τρεῖς ἐξέρχονται ἀπὸ ὀρθογωνίων σαρκοφάγων, ὅπως εἰς τὴν σκηνὴν τῆς εἰς Ἅδου καθόδου, ἔνθα ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται, ὡς ἐνταῦθα, οἱ προφητάνακτες Δαυὶδ καὶ Σολομὼν ἐνδεδυμένοι πολυτελεῖς βασιλικὰς στολὰς καὶ φέροντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέμματα. Ὄπισθέν των διακρίνεται καὶ ἐδῶ τμῆμα τῆς μελανῆς κόμης καὶ τοῦ φωτοστεφάνου τρίτης μορφῆς.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφή:

[Χάριν δοῦναι θελήσας ὀφλημάτων ἀρχαίων] *ὁ πάντων χρεωλύτης ἀνθρώπων.*

Κατὰ ταῦτα τὸ εἱλητόν, ὅπερ κρατεῖ ἀνεπτυγμένον ὁ Χριστός, ἀνέγραψε τὰς ὀφειλὰς *(ὀφλήματα)* τῶν ἀνθρώπων, τὰς ὁποίας καταργεῖ, ὁ εἰς πάντας τοὺς δικαίους τὰ χρέη συγχωρῶν *(χρεωλύτης)* Χριστός.

[1]) Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. 1 (1933) σ. 324-339.

[2]) Τράπεζα Μ. Λαύρας 1512 (Millet, Athos, πίν. 146-4, ἀρ. 2). Παρεκκλήσιον Τριῶν Ἱεραρχῶν Μ. Βαρλαὰμ Μετεώρων (1937) (Κιβωτός, Β', 1953, σ. ιδ').

Ὁμοία σύνθεσις τοῦ οἴκου Χ εὑρίσκεται καὶ εἰς τοὺς Ἀκαθίστους Ὕμνους τῶν Μ. Λαύρας καὶ Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους[1] καὶ τοῦ παρεκκλησίου τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν τῆς Μ. Βαρλαὰμ τῶν Μετεώρων[2]. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι τὸ ἐν σχήματι V εἰκονιζόμενον χ/φον οὐδέποτε εἰκονίζεται ἐσχισμένον εἰς δύο—ὡς γράφει ὁ ὕμνος *(καὶ σχίσας τὸ χειρόγραφον)* καὶ υἱοθετεῖ ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (σ. 148), ἀλλὰ πάντοτε γωνιῶδες, ἤτοι τεθλασμένον εἰς δύο.

Οἶκος Ψ (23) (πίν. 25) Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται ἀνοικτόφαιον οἰκοδόμημα μὲ ὀδοντωτὴν κορνίζαν, καλυπτομένην ἀπὸ σκοτεινὸν διακοσμητικὸν ὕφασμα. Πρὸ τοῦ οἰκοδομήματος ζωγραφεῖται, κατὰ τὸν ἄξονα, μέγας σταυρός, δεξιᾷ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἡ Παναγία καθημένη (μεσολαβήσει κυλινδρικοῦ προσκεφαλαίου) ἐπὶ ξυλίνης ὀρθογωνίου κασέλλας, ἄνευ ράχεως. Ἡ Θεοτόκος, ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐστραμμένη, φέρει εἰς τοὺς κόλπους της τὸν νεαρὸν Χριστόν, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἐφ' ἧς σταυρός. Καὶ ἡ μὲν Παναγία φορεῖ πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριον, ὁ δὲ Χριστὸς χιτῶνα καὶ ἱμάτιον πορτοκαλιόχροα. Τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ πίνακος καταλαμβάνει ὁμὰς ἐκ 5 ἀνδρικῶν μορφῶν, ἐξ ὧν ἡ προσθία, γενειοφόρος, φέρει λευκὴν ἱερατικὴν στολὴν μὲ ἐπιτραχήλιον ἐσωτερικῶς, κρατεῖ δὲ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὁριζοντίως Εὐαγγέλιον. Ἡ δεξιᾷ αὐτοῦ, δευτέρα γενειοφόρος μορφὴ φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ γαλάζιον ἱμάτιον καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μηνισκοειδὲς σκιάδιον, κρατεῖ δὲ ἀνοικτόν χειρόγραφον, τὸ ὁποῖον φαίνεται ἀναγινώσκουσα.

Αἱ τρεῖς ἄλλαι ὄπισθεν εἰκονιζόμεναι μορφαί, ἔχουσαι βραχὺ ξανθὸν γένειον, φοροῦσιν ὅμοια πρὸς τὴν δευτέραν καλύμματα κεφαλῆς. Πρόκειται βεβαίως περὶ ψαλτῶν, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὴν εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἐπιγραφήν, τῆς ὁποίας διατηρεῖται μόνον ἡ λέξις ψά]*λλοντες*. Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ἀναγράφει μεταξὺ τῶν ψαλτῶν καὶ διακόνους κανοναρχοῦντας.

Οἶκος Ω (24) (πίν. 26). Τοῦ πίνακος τούτου σώζεται μόνον τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ εἰκονίζον εἰς τὸ βάθος λευκὸν οἰκοδόμημα μὲ ψευδοκουφικὴν διακόσμησιν. Ἂν κρίνωμεν ἐξ ἀναλόγων ἀπεικονίσεων τοῦ οἴκου Ω καὶ ἐκ τοῦ πρώτου στίχου αὐτοῦ, ὅστις ἀποτελεῖ προσφώνησιν πρὸς τὴν Παναγίαν (*Ὦ πανύμνητε Μῆτερ*) θὰ πρέπει εἰς τὸ μέσον τοῦ πίνακος νὰ εἰκονίζετο ἡ Παναγία ὀρθία κρατοῦσα τὸν νεαρὸν Χριστόν, ἢ καὶ μόνον εἰκὼν αὐ-

[1]) Millet, Athos, πίν. 146-7, Β' καὶ 236,$_{22}$.

[2]) Κιβωτός, τ. Β' (1953) σ. ιδ'.

της[1]. Ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς ὁμάδες προσώπων—ἀρχιερέων ἀφ' ἑνὸς καὶ ἐστεμμένων καὶ ἄλλων ἀφ' ἑτέρου—ὡς ἐν Μ. Χελανδαρίου καὶ Λαύρας[2]. Τοιοῦτοι ἐστεμμένοι, λευκογένειοι ἄνδρες εἰκονίζονται καὶ ἐνταῦθα τέσσαρες εἰς τὸ σωζόμενον ἀριστερὸν ἥμισυ, πλὴν δ' αὐτῶν εἰκονίζονται καὶ ἄλλοι ὥριμοι καὶ νεαροὶ ἄνδρες μὲ σγουρὰ μαλλιὰ κρατοῦντες ὑψηλὰ λάβαρα. Ἐστεμμένοι καὶ μὴ τείνουσι πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὰς χεῖρας εἰς στάσιν ἱκεσίας, τὸ δὲ βλέμμα των οἱ πλεῖστοι στρέφουν πρὸς τὰ ἄνω.

Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων ὁμιλεῖ περὶ βασιλέων, ἱερέων, ἀρχιερέων καὶ ὁσίων προσευχομένων, ἄλλων γονατιστῶν καὶ ἄλλων κρατούντων χαρτιὰ καὶ λεγόντων «ἀλληλούϊα». Εἰς τὸν Ἀκάθιστον τοῦ παρεκκλησίου τῆς Μ. Βαρλαὰμ εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν οἱ Ἀπόστολοι μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Πέτρον καὶ Παῦλον[3].

Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφὴ δὲν σώζεται.

ΣΚΗΝΑΙ ΕΚ ΤΗΣ Π. ΔΙΑΘΗΚΗΣ

Κάτωθεν τῶν οἴκων ἦσαν ἐζωγραφημένοι κατ' ἀμφότερα τὰ τοιχώματα τοῦ ἱεροῦ καὶ ἄλλοι πίνακες εἰκονίζοντες σκηνὰς ἐκ τῆς Π. Διαθήκης. Οἱ πίνακες οὗτοι, κατεστραμμένοι σήμερον οἱ πλεῖστοι, ἔφθανον καὶ μέχρις ὕψους 1.48 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, τῆς ὑπολοίπου μέχρι τοῦ δαπέδου ἐπιφανείας καταλαμβανομένης ὑπὸ τῆς παραστάσεως ὀρθοστατῶν μετὰ κοσμημάτων. Ἐκ τῶν πινάκων τούτων ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου τοιχώματος διεσώθη εἷς κατὰ τὰ 3/4 καὶ δεύτερος μόνον κατὰ τὴν ἄνω δεξιάν του γωνίαν (εἰκ. 18). Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τοιχώματος διεσώθη κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ εἷς μόνον πίναξ καὶ παρ' αὐτὸν ἄλλος λίαν ἐφθαρμένος.

Ἐπὶ τοῦ κατὰ τὰ 3/4 σωζομένου πίνακος τοῦ νοτίου τοιχώματος (πίν. 27) εἰκονογραφεῖτο, συμφώνως πρὸς τὴν σχετικὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιγραφήν, τὸ ἐκ τῶν Παροιμιῶν (Θ',1) εἰλημμένον χωρίον:

Ἡ Σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον καὶ ὑπήρεισε στύλους ἑπτά.

Ἐπὶ τοῦ 1.86 μ. ὑψηλοῦ πίνακος τούτου εἰκονίζεται ἀριστερᾷ γυναικεία μορφὴ καθημένη διαγωνίως ἐπὶ θρόνου μετὰ ὑποποδίου καὶ προσκεφαλαίου. Εἶναι ἐνδεδυμένη κάτω μὲν κόκκινον ποδῆρες φόρεμα, ἄνω δὲ πράσινον κολλητὸν ἐπὶ τοῦ κορμοῦ corsage, μὲ μανίκια καταλήγοντα εἰς κίτρινα ἀκρομάνικα. Οἱ ὦμοι καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς μορφῆς ἔχουν τελείως καταστραφῆ. Τὴν δεξιὰν χεῖρα ἀκκουμβᾷ ἡ μορφὴ ἐπὶ τοῦ μηροῦ αὐτῆς, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν τείνει πρὸς τὴν ἔναντι αὐτῆς ἱσταμένην ὁμάδα πλειόνων νεαρῶν

1) Ὡς π.χ. εἰς τὸν Ἀκάθιστον τοῦ Markov-Manastir (L. Mirkovič-Ch. Tatič, Markov-Manastir, Beograd 1925, σ. 49 καὶ 52.

2) Millet, Athos, πίν. 102,4 καὶ 147.

3) Κιβωτὸς Β', σ. ιε'.

καὶ ἀγενείων ἀνδρῶν (πίν. 27 δεξιᾷ), ἀσκεπῶν, ἐνδεδυμένων μακροὺς χιτῶνας καὶ καστανόχροα ἱμάτια. Μεταξὺ τῆς καθημένης γυναικὸς καὶ τῆς ὁμάδος τῶν ἀνδρῶν εἰκονίζεται τράπεζα καλυπτομένη ὑπὸ φαιοχρόου ἐνδυτῆς καὶ πτυχωτῆς ποδέας, ἐπ' αὐτῆς δὲ κεῖνται ἀρτίσκος, ἀμφορεὺς ἐν σχήματι σημερινῆς τσώτρας καὶ ποτήριον μεταλήψεως. Ἐκ τῶν δύο προσθίων ἀνδρῶν τῆς ὁμάδος εἷς μὲν κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ὑψωμένον ποτήριον μεταλήψεως, ἐν ᾧ τείνει τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν καθημένην, ἄλλος δὲ κρατεῖ διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ ἱματίου του κεκαλυμμένων χειρῶν ἀρτίσκον, τὸν ὁποῖον προσφέρει εἰς τὴν καθημένην.

Παραπλεύρως καὶ ὄπισθεν τῆς γυναικὸς εἰκονίζεται ὑψηλὸν ὀρθογώνιον οἰκοδόμημα μὲ δικλινῆ, κεραμοσκεπῆ στέγην, στηριζόμενον ἐπὶ στύλων ἐκ τῶν ὁποίων διασώζονται πέντε. Ἀφ' ἑτέρου ὄπισθεν τῆς ὁμάδος τῶν ἀνδρῶν εἰκονίζεται λευκὸν οἰκοδόμημα μετὰ τετραγώνου κεραμοσκεποῦς πύργου, φέροντος ὀρθογώνια παράθυρα. Μεταξὺ τῆς στέγης τοῦ πρώτου οἰκοδομήματος καὶ τοῦ πύργου ἐγράφη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ ἀέρος ἡ ἐν ἀρχῇ μνημονευθεῖσα ἐπιγραφή.

Κατὰ τ' ἀνωτέρω ἡ γυναικεία μορφὴ εἶναι ἡ προσωποποίησις τῆς Σοφίας, τὸ δὲ μέγα παρ' αὐτὴν οἰκοδόμημα ὁ *οἶκος ὃν ἡ Σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ καὶ ὑπήρεισε στύλους ἑπτά*, δηλαδὴ ὁ ναὸς τοῦ Σολομῶντος. Ὁ ναὸς οὗτος εἰκονίζεται εἰς Gračaniça (1321) καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Χελανδαρίου (ἀρχῶν 14ου αἰ., M i l l e t, Athos, πίν. 79, 2) ἀλλὰ διαφόρως ἤτοι ὡς καμπύλη στοὰ ἢ ὡς οὐρανίσκος ἐξ 7 στύλων, ἄνωθεν τραπέζης μὲ ἕνα ἢ τρεῖς ἀγγέλους περὶ αὐτήν.

Τὴν αὐτὴν ἐπίσης παράστασιν συναντῶμεν καὶ εἰς Ἅγ. Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος (13ου αἰ.), ἐκεῖ ὅμως ἡ Σοφία εἰκονίζεται ὑπὸ μορφὴν ἀγγέλου καθημένου πλησίον τραπέζης, ἐφ' ἧς σκεύη ἐδεσμάτων· Ἔναντι τοῦ ἀγγέλου, εἰς τὸ ἄλλο μέρος τῆς τραπέζης, εἰκονίζονται παρθένοι χειρονομοῦσαι καὶ προσερχόμεναι μετὰ ἐδεσμάτων εἰς τὴν τράπεζαν[1].

Τέλος ἡ αὐτὴ σκηνὴ εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Suceviţa τῆς Μολδαβίας (16ου αἰ.)[2], μὲ πολὺ περισσότερα πρόσωπα καὶ μὲ τὸν Χριστὸν νεαρὸν καθήμενον πρὸ τραπέζης καὶ τείνοντα τὰς χεῖρας πρὸς τοὺς προσερχομένους, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Σολομὼν κρατῶν ἀνεμιζόμενον εἰλητὸν καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, τοῦ ὁποίου ἐνταῦθα εἰκονογραφεῖται σχετικὴ ὁμιλία.

Ἡ «Σοφία» τῆς ἡμετέρας εἰκόνος ἀντιπροσωπεύει τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὁ δὲ ναὸς τῆς σοφίας εἶναι ἀλληγορία τοῦ Σωτῆρος.

[1]) Εἰκὼν προχείρως παρὰ J. D. S t e f a n e s c u, L'iconographie de la Bible, Paris 1938, πίν. XXXVIII, σ. 13 καὶ παρὰ M e y e n d o r f f, Cah. Arch. X (1959) 271.

[2]) S t e f a n e s c u, ἔ.ἀ. πίν. XXXIX, σ. 14.

Ἐπὶ τοῦ παραπλεύρως τοῦ περιγραφέντος κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένου πίνακος, εἰκονίζονται ἐντὸς δωματίου καλυπτομένου δι' ὀροφῆς ἐκ ξυλίνων δοκῶν δύο ἀνδρικαὶ μορφαί, ἐξ ὧν ἡ μία γενειοφόρος ἐνδεδυμένη κόκκινον χειριδωτὸν χιτῶνα, διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἔχει συλλάβει ἀπὸ τοῦ ὤμου τὸν πρὸ αὐτῆς ὄρθιον ἄνδρα, ἐν ᾧ διὰ τῆς ὑψωμένης καὶ κεκαμμένης δεξιᾶς κρατεῖ σπάθην, τὴν ὁποίαν ἑτοιμάζεται νὰ καταφέρῃ κατὰ τοῦ λαιμοῦ τοῦ δευτέρου ἀνδρός. Κάτω δεξιὰ διεσώθη ἀκόμη καὶ χεὶρ μορφῆς φερούσης χειριδωτὸν χιτῶνα, ὑψωμένη εἰς σχῆμα ἱκεσίας. Ποίαν ἀκριβῶς σκηνὴν εἰκονογραφεῖ ἡ περιγραφεῖσα κολοβὴ παράστασις δὲν δύναμαι νὰ καθορίσω.

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος καὶ κάτωθεν τῶν οἴκων διεσώθη, ἀλλὰ κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ μόνον, ἡ παράστασις τῆς *κλίμακος τοῦ Ἰακώβ*. Εἰς τὸ μέσον τοῦ ἄνω μέρους τοῦ πίνακος εἰκονίζεται, ἐντὸς ἡμικυκλίου, ἡ Παναγία ἐν προτομῇ κρατοῦσα τὸν νεαρὸν Χριστόν. Κάτωθεν τοῦ ἡμικυκλίου εἰκονίζεται, λοξῶς τοποθετημένη, ξυλίνη κινητὴ κλῖμαξ, εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς ὁποίας πατεῖ ἄγγελος, μὲ καστανὰς τὰς πτέρυγας καὶ σκοτεινογάλαζον ἱμάτιον. Ὁ ἄγγελος ὅμως δὲν εἰκονίζεται στρέφων τὴν ράχιν πρὸς τὸν θεατήν, ἀλλά, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ σκαλοπάτι, στρέφεται πρὸς τὰ ἐμπρὸς προσβλέπων τὴν κάτω ἀριστερᾷ ἐπὶ κιτρινωπῶν βράχων εἰκονιζομένην μετὰ φωτοστεφάνου μορφήν, τῆς ὁποίας σώζεται σήμερον μόνον τμῆμα τοῦ φωτοστεφάνου καὶ τῆς κεφαλῆς. Ὡς δὲ ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ, τὸ εἰκονιζόμενον πρόσωπον τοῦτο εἶναι ὁ π α τ ρ ι ά ρ χ η ς Ἰ α κ ώ β. Ὅπως δ' ἐξ ἄλλων πολλῶν παραδειγμάτων γνωρίζομεν, ὁ Ἰακὼβ θὰ εἰκονίζετο καὶ ἐδῶ πιθανώτατα ἀνακεκλιμένος καὶ βλέπων κατ' ὄναρ τὴν εἰς τὸν οὐρανὸν ἀνάγουσαν κλίμακα, μὲ τοὺς ἀναβαίνοντας καὶ καταβαίνοντας αὐτήν ἀγγέλους, συμφώνως πρὸς τὸ σχετικὸν χωρίον τῆς Π Διαθήκης[1].

Εἰς παλαιοτέρας παραστάσεις τοῦ θέματος αὐτοῦ, ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Ἀχρίδος[2] (11ου αἰ.) ὁ Ἰακὼβ εἰκονίζεται νεαρὸς καὶ κατακεκλιμένος δεξιᾷ τῆς κλίμακος, ἐντὸς δὲ τοῦ ἄνω τῆς κλίμακος ἡμικυκλίου εἰκονίζεται ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν. Ἀργότερον, εἰς τὸν ναὸν τῆς Deçani[3] (14ου αἰ.), ὁ Ἰακὼβ εἰκονίζεται ὡς ὥριμος ἀνὴρ κοιμώμενος ἀριστερᾷ τῆς κλίμακος, εἰς δὲ τὸ Πρωτᾶτον τῶν Καρυῶν[4] (14ου αἰ.), ὁ Ἰακὼβ εἰκονίζεται ὄρθιος καὶ δεξιᾷ τῆς κλίμακος. Ἐπὶ τουρκοκρατίας, ὡς π.χ. εἰς τὸ καθο-

[1]) Γένεσις 28,$_{19}$: *Καὶ ἐνυπνιάσθη* (Ἰακὼβ) *καὶ ἰδοὺ κλῖμαξ ἐστηριγμένη ἐν τῇ γῇ, ἡ κεφαλὴ ἀφικνεῖτο εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ οἱ ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἐπ' αὐτῆς*.

[2]) Εἰκὼν παρὰ H a m a n n-M a c L e a n - H o r s t H a l l e n s l e b e n, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, 1963, εἰκ. 23.

[3]) V l. P e t k o v i č, Deçani, τ. II, πίν. 265.

[4]) M i l l e t, Monuments de l' Athos, πίν. 32,$_2$.

λικὸν τῆς Μ. Διονυσίου[1] (16ου αἰ.) ὁ Ἰακὼβ εἰκονίζεται ἀνακεκλιμένος δεξιᾷ τῆς κλίμακος, εἰς δὲ τὸ ἄνω ἡμικύκλιον ἡ Θεοτόκος βρεφοκρατοῦσα, ὡς ἐνταῦθα. Ὡς συνέχεια δὲ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου εἰκονίζεται ἡ κλῖμαξ τοῦ Ἰακὼβ καὶ εἰς τὸν ἐν Μολδαβίᾳ ναὸν τῆς Suçevita[2] (16ου αἰ.), μὲ τὸν Ἰακὼβ ἀνακεκλιμένον κάτω ἀριστερᾷ τῆς κλίμακος.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ἡ ἐξέτασις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀκαθίστου ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ τεχνίτης των, οὐδόλως ἐπηρεασθεὶς ἀπὸ τὴν Δυτικὴν τέχνην, ἔμεινε προσηλωμένος εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν παράδοσιν καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς Κρητικῆς σχολῆς, ἥτις, καθιερωθεῖσα τὸν 16ον αἰῶνα ἀπὸ τὸν μέγαν Θεοφάνην, ἐδέσποσεν ἐπὶ μακρόν, τόσον εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, ὅσον καὶ εἰς τὰς Ἰονίους νήσους καὶ τὴν Βενετίαν καὶ δὴ καὶ εἰς τὰ μεγάλα θρησκευτικὰ κέντρα τοῦ Ἄθω, τῶν Μετεώρων καὶ τοῦ Ὄρους Σινᾶ, ὑψωθεῖσα δι' αὐτῶν εἰς ἐπίσημον τέχνην τῆς Ὀρθοδοξίας.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ ἁγιογράφου μας πρὸς μίμησιν παλαιοτέρων, παλαιολογείων, προτύπων, ληφθέντων εἴτε ἀπὸ φορητὰς εἰκόνας, εἴτε ἀπὸ μικρογραφίας χειρογράφων. Τοῦτο τοὐλάχιστον ἀποδεικνύουν τὰ πολλὰ καὶ συχνάκις πολύπλοκα οἰκοδομήματα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ ὁ τοιχογράφος μας διὰ τὸ βάθος τῶν πινάκων του (πβλ. πίν. 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 18), τὰ πολυάριθμα πρόσωπα ποὺ συνθέτουν τὰς διαφόρους σκηνὰς τῶν εἰκόνων (πίν. 20, 21, 22, 24, 25, 26) μάλιστα δὲ τὰ φωτεινὰ χρώματα (ρόδινον, ἀνοικτὸν γαλάζιο, φυστικὶ) τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ διὰ τὰ οἰκοδομήματα τοῦ βάθους.

Ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως ἀκολουθεῖ ὁ ἁγιογράφος μας τὴν παράδοσιν τῆς Κρητικῆς σχολῆς, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὴν ἐφαρμόζει, ὁ ὁποῖος μιμεῖται τὴν τεχνικὴν τῶν Κρητῶν τοιχογράφων τοῦ 16ου αἰῶνος, οἵτινες, ὅπως καὶ ἐδῶ, εἰς τὴν ἀντίθεσιν τῶν φωτεινῶν καὶ σκιερῶν μερῶν τοῦ προσώπου παρεμβάλλουν ἐνδιαμέσους χρωματικοὺς τόνους. Ἀντιθέτως αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων, τονιζόμεναι εἰς τοὺς Οἴκους μας διὰ μελανῶν ἢ βαθυκαστανίνων γραμμῶν, εἶναι ὅλως γραμμικαί, μὴ παρουσιάζουσαι τὴν μαλακότητα καὶ πλαστικότητα ποὺ ἐμφανίζουν τὰ παλαιότερα ἔργα.

Γενικῶς δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ τεχνοτροπία τῶν Οἴκων μας δεικνύει, ὅτι ὁ τεχνίτης των, ἠθέλησε μὲν νὰ μιμηθῇ παλαιὰ πρότυπα, δὲν κατώρθωσεν ὅμως καὶ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ ἀπολύτως. Εἰς τὰς δογματικὰς μάλιστα

1) Millet, ἔνθ.ἀν. πίν. 196,3, J. D. Stefanescu, Iconographie de la Bible, Paris 1938, πίν. 21.

2) Stefanescu, Iconographie de la Bible, Paris 1938, πίν. 39 κάτω.

σκηνάς (πίν. 15, 17, 19), ὅπου ἦτο ἐλεύθερος νὰ δράση δημιουργικῶς, ἡ τέχνη του καταντᾷ περισσότερον λαϊκή. Πρέπει ὅμως πάντως νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ὁ ἁγιογράφος τῆς Καταπολιανῆς εἶναι ἕνας εὐσυνείδητος τεχνίτης, χωρὶς βεβαίως καὶ νὰ παρουσιάζῃ ἰδιαιτέραν καλλιτεχνικὴν προσωπικότητα.

Ὡς πρὸς τοὺς χρόνους ἐκτελέσεως τῶν Οἴκων νομίζω ὅτι δυνάμεθα νὰ τοὺς τοποθετήσωμεν εἰς τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐποχὴν ἥτις ἄλλως τε χαρακτηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐκ τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν τῶν ναῶν μαρτυρουμένην ἐν Πάρῳ μεγάλην ναοδομικὴν δραστηριότητα, ὗσαν, ἀναμφιβόλως, ἀποτέλεσμα τῶν ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ Γ' παρασχεθέντων εἰδικῶν προνομίων εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν νήσων. Εἶναι λοιπὸν πιθανώτατον, ὅτι καὶ ἡ ἤδη ἀναζωογονηθεῖσα ἀρχιεπισκοπὴ Παροναξίας [1], θὰ μετεκάλεσεν εἰδικὸν ἁγιογράφον πρὸς διακόσμησιν τοῦ μεγάλου μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Πάρου.

Πλὴν τῶν ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Καταπολιανῆς τοιχογραφιῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἐγράψαμεν ἀνωτέρω ἐν ἐκτάσει, διετηρήθησαν καὶ εἰς ἄλλα τινὰ μέρη τοῦ ναοῦ καὶ τῶν παρεκκλησίων του λείψανα τοιχογραφιῶν μαρτυροῦντα, ὅτι πιθανῶς ὁλόκληρος ὁ ναὸς εἶχε τοιχογραφηθῆ, πάντως μετὰ τὴν ἀναζωογόνησιν τῆς Ἐπισκοπῆς Παροναξίας, ἤτοι κατὰ τὸν 16ον καὶ τὸν 17ον αἰῶνα. Ὅπως δὲ αἱ ἐν τῷ ἱερῷ τοιχογραφίαι, οὕτω καὶ τὰ λοιπὰ λείψανα αὐτῶν εἴτε ὁλοσχερῶς κατεστράφησαν, εἴτε ἐκαλύφθησαν διὰ παχέος ἀσβεστοκονιάματος, κατὰ τὰς γενομένας τὸν 18ον αἰῶνα μεγάλας ἐργασίας ὑποστηλώσεως τοῦ ἐκ σεισμῶν ἰσχυρῶς βλαφθέντος ναοῦ. Ἀφαιρουμένου ἤδη σὺν τῇ προόδῳ τῶν ἐσχάτως τελουμένων ἐργασιῶν ἀναπαλαιώσεως τοῦ μνημείου τοῦ εἰρημένου ἀσβεστοκονιάματος, ἀποκαλύπτονται ὁλονὲν νέα—μικρᾶς ἐκτάσεως—λείψανα τοιχογραφιῶν, εὑρέθησαν δὲ τοιαῦτα εἰς τὰ ἑξῆς σημεῖα:

α) Εἰς τὰ δύο εὐθὺς ὑπὸ τὸν τροῦλλον ἀνατολικὰ λοφία: Εἰς τὰ μεγάλα σφαιρικὰ ταῦτα τρίγωνα ἐζωγραφήθησαν, ἀντὶ τῶν συνήθως ἐνταῦθα εἰκονιζομένων Εὐαγγελιστῶν, ἀνὰ ἓν ἑξαπτέρυγον Σεραφεὶμ (πίν. 28α) (ὡς εἰς τὴν Ἁγ. Σοφίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως). Ἀντιστοίχως πρὸς αὐτὰ θὰ εἰκονίζοντο βεβαίως ἐπὶ τῶν δύο δυτικῶν λοφίων ἀνὰ ἓν πολυόμματον Χερουβείμ. Ἐκ τῶν ἓξ πτερύγων τῶν Σεραφείμ, αἵτινες ἐκφύονται ἀπὸ τῆς ἐν τῷ κέντρῳ τοῦ τριγώνου εἰκονιζομένης κεφαλῆς των, αἱ μὲν τέσσαρες εἶναι κλεισταί, συνενούμεναι ἀνὰ δύο ὑπεράνω καὶ ὑποκάτω τῆς κεφαλῆς, αἱ δὲ ὑπόλοιποι δύο ἀνοικταὶ πρὸς τὰ πλάγια, καλύπτουσαι οὕτω ἁρμονικῶς ἐν τῷ συνόλῳ των τὴν τριγωνικὴν ἐπιφάνειαν τοῦ λοφίου. Αἱ νεαραί, παχουλαὶ κεφαλαὶ τῶν Σεραφείμ, μὲ τὰ κανονικώτατα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου των, ἔχουσι τὴν κόμην καστανὴν καὶ δεδεμένην ὄπισθεν, ὅπως συνήθως ἡ

[1]) Π. Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων, Σῦρος 1913, σ. 44.

τῶν ἀγγέλων, διὰ λευκῆς ταινίας, τῆς ὁποίας τὰ ἄκρα ἀνεμίζονται πλαγίως εἰς ἑλικοειδεῖς γραμμάς (πίν. 28α). Αἱ πτέρυγές των ἔχουσι χρῶμα ἐρυθροκαστάνινον, πλὴν τῶν πτερῶν τῶν ριζῶν των, ἅτινα δηλοῦνται διὰ γραμμῶν κιτρίνου χρώματος.

Σημειωτέον, ὅτι κάτωθεν τοῦ σήμερον ὁρατοῦ ὑπάρχει καὶ δεύτερον στρῶμα τοιχογραφίας. Ἐπὶ τῆς παρατιθεμένης εἰκόνος (πίν. 28α) διακρίνονται σαφῶς καὶ τὰ χάριν προσφύσεως τοῦ μεταγενεστέρου κονιάματος ἐπενεχθέντα ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν κτυπήματα τῆς σφύρας.

β) Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ ἰσογείου τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ. Εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἡ Παναγία ἐν προτομῇ κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας. (Διαστ. 0.80×1.00 μ.). Ἡ Θεοτόκος κεκαλυμμένη ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μὲ τὸ μαφόριον φέρει τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα πρὸ τοῦ στήθους, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸν νεαρὸν Χριστόν, πρὸς τὸν ὁποῖον κλίνει ἐλαφρῶς τὴν κεφαλήν. Ὁ Χριστὸς διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου. Ἀμφοτέρων τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἔχουν ἐξαφανισθῆ, ὅπως ἔχουν ἐπίσης φύγει καὶ τὰ χρώματα τῶν ἐνδυμάτων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπέμεινε μόνον ὁ κόκκινος προπλασμὸς (βῶλος) μὲ μερικὰς μελανὰς καὶ καστανὰς γραμμὰς τῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων.

γ) Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης εἰς τὴν ὁποίαν καταλήγει ὁ νάρθηξ πρὸς νότον. Εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐπὶ βαθυπρασίνου ἀέρος ἡ Παναγία, κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης, οὐχὶ ὅμως ὀρθία ἀλλ' ἐν προτομῇ. Ὑψοῦσα ἑκατέρωθεν τὰς χεῖρας εἰς στάσιν δεήσεως, φέρει πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐντὸς μεγάλου (διαμ. 1.12 μ.) ἀνοικτοχρώμου ἐγκολπίου τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἐν προτομῇ, εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον. Καὶ ἡ μὲν Παναγία, τῆς ὁποίας τὸ πρόσωπον εἶναι ὁλοσχερῶς κατεστραμμένον, φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον, ὁ δὲ Χριστὸς ὠχροκίτρινον χειριδωτὸν χιτῶνα, ἐφ' οὗ ἀναδιπλοῦται τὸ ἱμάτιον. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας εἰκονίζονται, σεβίζοντες αὐτήν, ἀνὰ εἷς ἄγγελος—βεβαίως οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ—εἰς πολὺ μικροτέραν ὅμως κλίμακα.

δ) Εἰς τὸ νότιον κλῖτος τοῦ γυναικωνίτου καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ καμπὴν αὐτοῦ. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται δὲν ἔχουσιν εἰσέτι ἀπαλλαγῆ τελείως τοῦ καλύπτοντος αὐτὰς ἀσβεστοκονιάματος, δι' ὃ καὶ ἀπέχομεν τῆς περιγραφῆς των.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟΥ ΚΑΤΑΠΟΛΙΑΝΗΣ

Πλὴν τοῦ κυρίως ναοῦ, λείψανα τοιχογραφιῶν παρουσιάζουν καὶ ὁ πρὸς Βορρᾶν αὐτοῦ προσηρτημένος ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ τὸ πρὸς νότον εἰς ἐκκλησίαν ἀργότερον μετατραπὲν Βαπτιστήριον.

Εἰς τὸν Ἅγ. Νικόλαον τοιχογραφίαι διετηρήθησαν μόνον εἰς τὸ διακονικόν, ἤτοι εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ νοτίου κλίτους, περὶ τὴν αὐτόθι μικρὰν κόγχην καὶ τὸ ὑπεράνω αὐτῆς τύμπανον.

Καὶ ἐντὸς μὲν τῆς κόγχης εἰκονίζεται, ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους, ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ καὶ κατ᾽ ἐνώπιον διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογῶν διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὸ Εὐαγγέλιον (πίν. 29), πέριξ δὲ τῆς κόγχης καὶ κάτωθεν τόξου κοσμουμένου δι᾽ ἀστέρων οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι, καθήμενοι ἀνὰ ἕξ, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, μὲ τοὺς κορυφαίους ἐξ αὐτῶν, Πέτρον καὶ Παῦλον, ὑπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ τόξου καὶ τοὺς νεωτάτους εἰς τὰ δύο κάτω ἄκρα.

Εὐθὺς ὑπεράνω τῶν Ἀποστόλων, ὑπὸ τὴν καμάραν, εἰκονίζεται καὶ πάλιν κάτωθεν τόξου ὁ Χριστὸς μέχρι τῆς ὀσφύος περιβεβλημένος κόκκινον ἱμάτιον καὶ εὐλογῶν δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰς δύο ὁμάδας τῶν Ἀποστόλων. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ του ὄρθιοι καὶ προσκλίνοντες πρὸς αὐτόν, εἰκονίζονται οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, μὲ κόκκινον χιτῶνα καὶ φαιὸν ἱμάτιον.

Δαπάνῃ τίνος καὶ πότε ἐξετελέσθησαν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγ. Νικολάου μανθάνομεν ἐκ δύο ἐπιγραφῶν ἐζωγραφημένων τῆς μὲν ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ κάμπου τῆς κάτω κόγχης, δεξιᾷ τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ (πίν. 29) τῆς δὲ ἐπὶ τοῦ ἀριστερᾷ τῆς κόγχης τοιχώματος.

Ἡ πρώτη ἐπιγραφή, καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένη, λέγει:

Δέησης τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)*ῦ*
Ἰω(άννου) *Καπούτσου*

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Κορρέ[1]. Τὸ ἐπώνυμον Καποῦτσος εἶναι καὶ σήμερον συχνότατον εἰς τὴν Πάρον.

Τὴν δευτέραν, λίαν ἐφθαρμένην ἐπιγραφήν, ἀνέγνωσεν, ἤδη τὸ 1891, ὁ Γ. Λαμπάκης[2], ὡς ἑξῆς:

α φ λ ξ (=1536)
μην.. τοβρήϋ
C. . ΟΥ . ΘΥ
ΠΟΥ C Τ. . ΕΟ. . ΑΥ
ΤΟΥ

Τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ Λαμπάκη ἐπανέλαβε πανομοιοτύπως τὸ 1912 καὶ ὁ Γ. Ναυπλιώτης[3]. Ἔτι ἀργότερον ὁ Hasluck[4] ἀνέγνωσε μόνον τὸ ἔτος καὶ τὸν μῆνα ὡς ἑξῆς:

[1]) Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ τῆς Πάρου, Ἀθῆναι 1954, σ. 96.
[2]) Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Α', 1892, σ. 107.
[3]) Ἑκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου τὰ σωζόμενα, Ἀθήνησι 1912, σ. 68.
[4]) The Church of our Lady of the hundred Gates, London 1920, σ. 72.

α ψ λ ξ (1736)
μηνὶ[Ὀκ]τοβρήου

Τέλος, ἐσχάτως, ὁ γυμνασιάρχης κ. Γ. Κορρές, διατηρήσας τὴν χρονολογίαν τοῦ Λαμπάκη (1536), συνεπλήρωσεν ἐπιτυχῶς τὴν ἐπιγραφήν (ἔνθ. ἀν.), ὡς ἑξῆς:

α φ λ ς´
ΜΗ[ΝΟΣ ΟΚ]ΤΟΒΡΙ[ΟΥ]
ΔΕΗΣΗ [Σ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ Τ]ΟΥ Θ(εο)Υ [ΙΩ]
[ΚΑ]ΠΟΥΤΣ[ΟΥ Κ]ε[ΤΟΥ ΥΙΟΥ] ΑΥΤΟΥ

Στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς τεχνοτροπίας τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῆς μεγάλης ἐπιγραφικῆς πείρας τοῦ Hasluck θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς ὀρθὴν τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην ἀνάγνωσιν τῆς χρονολογίας (α ψ λ ς´) καὶ ἑπομένως νὰ χρονολογήσωμεν τὰς ἁγιογραφίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου εἰς τὸ ἔτος 1736, νὰ θεωρήσωμεν δηλονότι αὐτὰς ὡς γενομένας ἕνα περίπου αἰῶνα μετὰ τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ κυρίως ναοῦ, δαπάνῃ τοῦ Ἰωάννου Καπούτσου.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῶν ἐν τῷ Βαπτιστηρίῳ ὀλίγων λειψάνων τοιχογραφιῶν.

Ὅταν, εἰσαχθέντος τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ κατὰ τὸν 6ον μ.Χ. αἰῶνα, τὸ βαπτιστήριον τῆς Καταπολιανῆς ἠχρηστεύθη μετατραπὲν εἰς ἐκκλησίαν (βασιλικὴν μετὰ τρούλλου), ἡ μὲν ἐν αὐτῷ παλαιά, σταυρόσχημος κολυμβήθρα διετηρήθη ἀνέπαφος, τὸ διαμέρισμα ὅμως ἐν τῷ ὁποίῳ εὑρίσκετο μετὰ τῆς πρὸς ἀνατολάς του ἀνοιγομένης ἡμικυκλικῆς κόγχης [1] ἐχρησίμευεν ἐφεξῆς ὡς ἱερὸν βῆμα. Τὸ ἱερὸν τοῦτο βῆμα ἐχωρίσθη ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ διὰ μαρμαρίνου τέμπλου, ἀποτελεσθέντος ἐκ δύο ἐνδιαμέσων πεσσῶν καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῶν εὐρειῶν παραστάδων. Ἐπὶ τῆς βορείου ἐκ τῶν δύο τούτων παραστάδων καὶ τοῦ συνεχομένου πρὸς αὐτὰς ΒΑ. στηρίγματος τοῦ τρούλλου, διετηρήθησαν λείψανα τοιχογραφίας Ἱεράρχου, ζωγραφηθέντος κάτωθεν τριλόβου τόξου. Ὁ Ἅγιος, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσωπον καὶ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος εἶναι τελείως κατεστραμμένα, εἰκονίζεται κατὰ μέτωπον ἐπὶ βαθυγαλάζιου κάμπου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διακρίνονται καὶ ἴχνη ἐπιγραφῆς διὰ λευκοῦ χρώματος· Ὁ Ἅγιος φορεῖ φαιλόνιον κοσμούμενον διὰ μικρῶν συνεχῶν σταυρῶν (πολυσταύριον) ἐπ' αὐτοῦ δὲ σταυρωτὸν λευκὸν ὠμοφόριον φέρον μεγάλους μέλανας σταυρούς.

Ἡ διατήρησις τῆς εἰκόνος εἶναι τόσον κακή, ὥστε δὲν δύναταί τις ν' ἀποφανθῇ ἀσφαλῶς περὶ τῶν χρόνων τῆς ἐκτελέσεώς της.

[1]) Βλέπε τὴν σχετικὴν κάτοψιν παρὰ Jewell-Hasluck, The Church of our Lady of the hundred Gates, London 1920, πίν. 1.

Ἓν τελευταῖον ἀλλὰ καὶ σπουδαιότατον λείψανον τοιχογραφίας εὑρίσκεται περὶ τὸ μέσον τοῦ μήκους τοῦ βορείου τοίχου τοῦ βαπτιστηρίου, εὐθὺς ὑπὸ τὰς γεννήσεις τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου, ὅστις καλύπτει τὸ βόρειον κλῖτος τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζεται δ' ἐνταῦθα (εἰκ. 18) ἐντὸς ἀρκετὰ παχέος ὀρθογωνίου πλαισίου (διαστ. 1.34×1.00 μ.) νεαρὸς ἅγιος ἐν προτομῇ κατ' ἐνώπιον, κρατῶν διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς μικρὸν σταυρόν, ἔχων δὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω, ἤτοι εἰς στάσιν δεήσεως. Ἡ ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένη κεφαλή του—δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένη—παρουσιάζει ἁδρὰ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, μάλιστα δὲ μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς τοὺς ὀφθαλμούς. Ἡ μᾶλλον σγουρὴ κόμη του φέρει στέφος, τὸ ὁποῖον, κρατεῖ ἐπ' αὐτῆς εἷς ἄγγελος πετῶν ἐξ ἀριστερῶν (εἰκ. 18). Θὰ πρόκειται λοιπόν, πιθανώτατα περὶ τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Γεωργίου, ὅστις συνήθως εἰκονίζεται μετὰ στέφους, εἰς ἔργα κατὰ τὸ πλεῖστον προγενέστερα τοῦ 15ου αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ εἰς ἀργότερα [1]. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τοιχογραφία εἶναι δεξιᾷ ἐφθαρμένη, δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἐκεῖ εἰκονίζετο ἄλλος, συμμετρικῶς πρὸς τὸν ἀριστερὸν πετῶν ἄγγελος ἢ ἂν προέβαλλεν ἀπὸ τεταρτοκυκλίου ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ εὐλογοῦσα, ὡς εἰς τὴν φορητὴν εἰκόνα (13ου; αἰ.) τῆς Ἐθν. Πινακοθήκης τῆς Σόφιας [2] ἢ καὶ αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ εὐλογῶν τὸν Ἅγ. Γεώργιον, ὡς εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Μ. Ξενοφῶντος τοῦ Ἁγ. Ὄρους [3].

Πάντως ἡ παράστασις τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐν προτομῇ μὲ στολὴν «πατρικίου» [4], κρατοῦντος σταυρὸν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ ἔχοντος τὴν ἀριστερὰν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην ἐστραμμένην πρὸς τὰ ἔξω, εἶναι συνήθης παράστασις ἁγίου μάρτυρος κατά τε τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα.

[1]) Ὡς π.χ. εἰς Παλαιὰν Λαδόγαν (12ου αἰ.) (Schweinfurt, Gesch. der Rus. Malerei 1930, εἰκ. 66), εἰς τὸ Πρωτᾶτον τοῦ Ἁγ. Ὄρους (14ου αἰ.) (Millet Monuments de l'Athos, Les peintures, πίν. 48,2), εἰς Λογκανίκον τῆς Λακωνίας (14ου αἰ.). (Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. τ. 14 (1938) σ. 469 καὶ εἰκ. 6), εἰς Μέσα Μάνην (Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1963, πίν. 48), εἰς φορητὴν εἰκόνα (13ου αἰ.) τῆς Ἐθν. Πινακοθήκης τῆς Σόφιας (Kunstschätze in bulgarischen Museen, 1964, ἀρ. 239) κλπ. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἄλλωστε καὶ τοιχογραφία τοῦ 1544 τῆς ἁγιορειτικῆς μονῆς Ξενοφῶντος (Millet, Athos, Les peintures, πίν. 176) ἔνθα ὁ δεξιᾷ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ προβάλλων ἐν προτομῇ Χριστὸς τείνει πρὸς τὸν Ἅγ. Γεώργιον εἰλητὸν ἐφ' οὗ γράφεται: *Ὁρῶ σε μάρτυν καὶ δίδομί σει οὐράνιον στέφος*. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη σημειοῦται καὶ ὑπὸ τοῦ Myslivec ἐν Byzantinoslavica V, σ. 321, ὅπου ὅμως ἀνεγνώσθη ἐσφαλμένως *Ὁρῶ σε μάρτυρον καὶ δόμι (?) σει οὐράνιον στέφος*.

[2]) Ἀπεικόνισις ἐν Kunstschätze in bulgarischen Museen und Klöstern, 1964, ἀρ. 239.

[3]) Millet, Athos, Les peintures, πίν. 176.

[4]) Κατὰ Myslivec ἐν Byzantinoslavica V (1933-1934) σ. 382. Ἐνταῦθα, λόγῳ φθορᾶς τῆς τοιχογραφίας, δὲν διακρίνεται ἡ στολή.

Ὡς πρόχειρα παραδείγματα ἀναφέρω διὰ μὲν τὸν 11ον αἰ. τὸ σμάλτον τῆς συλλογῆς Zvenidgorodskoi[1], διὰ δὲ τὸν 12ον τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τῆς Μαρτοράνας τοῦ Παλέρμου[2].

Εἰκ. 18. Τοιχογραφία τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐν τῷ Βαπτιστηρίῳ.

Ὅσον δ᾽ ἀφορᾷ τὸ θέμα τῆς ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐπιθέσεως τοῦ «οὐρανίου στέφους» ὑπὸ δύο ἀγγέλων καὶ γενικῶς τῆς ὑπὸ δύο ἀγγέλων στέψεως θείου προσώπου ἢ μονάρχου, τοῦτο ἕλκον ἴσως τὴν καταγωγὴν ἀπὸ ὑστερορρωμαϊκὰς παραστάσεις ἀποθεώσεως αὐτοκρατόρων[3], συναντᾶται εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην ἤδη κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, εἰς τὸν θρίαμβον Βασιλείου τοῦ Β´ τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος ἀρ. 17, ἔνθα οἱ ἄγγελοι ἵπτανται περίπου ὁριζοντίως ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ αὐτοκράτορος καὶ εἰς πολὺ

[1]) N. Kondakof, Ἱστορία καὶ μνημεῖα τοῦ σμάλτου. Ἡ συλλογὴ Zvenidgorodskoi, Πετρούπολις 1892, πίν. 9. Προχείρως παρὰ Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, εἰκ. 314.

[2]) Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano, ἄν. χρ., πίν. 32. πβλ. καὶ O. Demus, The Mosaics of Norman Sicily, London 1949, σ. 326.

[3]) Ἀποθέωσις Ἀντωνίνου Πίου, ἀποθέωσις Σαβίνης κλπ.

μικροτέραν αὐτοῦ κλίμακα [1]. Τὸν 13ον αἰῶνα συναντῶμεν τὸ αὐτὸ θέμα εἰς δύο καμέους ἐκ σαρδόνυχος (Μονάχου [2] καὶ Παρισίων [3]) ἐκτελεσμένους ἐν Βενετίᾳ κατὰ παλαιοχριστιανικὰ πρότυπα. Εἰς τούτους οἱ ἄγγελοι εἰκονίζονται οὐχὶ ἱπτάμενοι, ἀλλὰ ὄρθιοι ἑκατέρωθεν τοῦ στεφομένου (Χριστοῦ) καὶ εἰς τὴν αὐτὴν περίπου πρὸς ἐκεῖνον κλίμακα. Ἀντιθέτως εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Προκοπίου τῆς Μ. Σινᾶ (13ου αἰ.) [4] καὶ εἰς τοιχογραφίαν τοῦ 14ου αἰ. τοῦ κοιμητηριακοῦ ναοῦ τοῦ Μπατσκόβου [5], εἰκονίζουσαν τὸν βασιλέα Ἰβὰν Ἀλέξανδρον, οἱ ἄγγελοι παρίστανται καὶ πάλιν ἱπτάμενοι ὁριζοντίως ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ βασιλέως καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν αὐτοῦ κλίμακα. Ὁ καθαυτὸ βυζαντινὸς αὐτὸς τύπος θὰ ἐπικρατήσῃ καὶ ἀργότερον, ὡς βλέπομεν π.χ. εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ 15ου αἰῶνος τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων [6], εἰς τὸ κεντητὸν λάβαρον Στεφάνου τοῦ Μεγάλου, τὸ ἀποκείμενον εἰς τὸ στρατιωτικὸν μουσεῖον τοῦ Βουκουρεστίου [7], καὶ εἰκονίζον τὸν Ἅγ. Γεώργιον καθήμενον καὶ μὲ στρατιωτικὴν στολὴν καὶ τέλος εἰς πολλὰς μεταβυζαντινὰς φορητὰς εἰκόνας, ἰδίως τῆς Παναγίας [8].

Προσθέτω ἐν τέλει, ὅτι τὸ θέμα δύο ὁριζοντίως ἱπταμένων ἀγγέλων κρατούντων στέμμα ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ἁγίου (πρὸ πάντων τῆς Παναγίας) ἢ ἄλλου προσώπου (Ἀρετῆς κλπ.), ἐφηρμόσθη συχνὰ καὶ μὲ τὸ ἀνάλογον βεβαίως ὕφος, ὑπὸ τῶν μεγάλων ζωγράφων τῆς Δύσεως, ἰδίᾳ δὲ τῶν τοῦ 16ου αἰῶνος, ὡς π.χ. τοῦ Dürer [9], τοῦ Ραφαήλου [10], τοῦ Correggio [11], τοῦ Perugino [12], καὶ ἄλλων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων συνάγεται μετὰ πολλῆς πιθανότητος, ὅτι ἡ ἐν τῷ Βαπτιστηρίῳ τῆς Καταπολιανῆς τοιχογραφία τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (;)

[1]) Εἰκὼν προχείρως παρὰ A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1938, πίν. 23.

[2]) Staatliche Münzsammlung, K.M.C. 174.

[3]) E. Coche de la Ferté, L'antiquité chrétienne au Louvre, 1958, No 62.

[4]) Γ. καὶ Α. Σωτηρίου, Εἰκόνες τῆς Μ. Σινᾶ εἰκ. 188.

[5]) Appa Kostova et Constantin Kostov, Bachkowki Manastir, Sofia 1963, εἰκ. 18.

[6]) Εἰκὼν ἐν Ὁδηγῷ Βυζ. Ἐκθέσεως Ἀθηνῶν 1964, ἀρ. 240.

[7]) Repertoriul Monumentelor de Arta. Ἔκδ. Ρουμαν. Ἀκαδ. 1958, εἰκ. 211.

[8]) Π.χ. τοῦ Μουσ. Μπενάκη, Α. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων, ἀρ. 24, πίν. 18 (17ου αἰῶνος), Ἁγ. Νικολάου Καταπολιανῆς Πάρου (ὅρα κατωτέρω) κλπ.

[9]) R. Hamann, Geschichte der Kunst, Berlin 1955, τ. 2, εἰκ. 617 (πίναξ μονῆς Strohan, περὶ τὸ 1506).

[10]) Ad. Rosenberg, Raffaelo, 1906, εἰκ. 66 (πίναξ ἐν Palazzo Pitti τῆς Φλωρεντίας, περὶ τὸ 1514).

[11]) G. Gronau, Correggio, Stuttgart und Leipzig 1907, εἰκ. 138 (πίναξ Ἀρετῆς τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου τοῦ 1532-33).

[12]) Walter Bombe, Perugino, Stuttgart-Berlin 1914, εἰκ. 139 καὶ 186 πίνακες ἐν Perugia, 2ου ἡμίσεος τοῦ 16ου αἰ.).

χρονολογουμένη εἰς τὸν 11ον ἢ 12ον αἰῶνα ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότατον δεῖγμα βυζαντινῆς τοιχογραφίας τῆς Πάρου.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΜΟΝΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΝΑΩΝ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Ἐκ τῶν λοιπῶν ναῶν τῆς Πάρου τοιχογραφίας ἐσημείωσα κυρίως εἰς τὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν 1) Λαγγουβάρδας 2) Ἁγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου 3) Ἁγ. Ἀντωνίου Κεφάλου 4) Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου εἰς Κραῦγα καὶ 5) Ἀποτομῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου, ἀλλὰ καὶ εἴς τινας ἐνοριακοὺς ναούς, ὡς π.χ. τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον τῆς Ναούσης καὶ τὸν Ἅγ. Εὐστάθιον τοῦ Τσηπίδου.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΜΟΝΗΣ ΛΑΓΓΟΥΒΑΡΔΑΣ

Εἰς τὸ σταυρόσχημον μετὰ τρούλλου καθολικὸν τῆς Μ. Λαγγουβάρδας (εἰκ. 19) εἰκονίσθη εἰς μὲν τὸν τροῦλλον ὁ Παντοκράτωρ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῶν οὐρανίων δυνάμεων, εἰς δὲ τὴν σφενδόνην (τύμπανον) οἱ Προφῆται καὶ εἰς τὰ λοφία οἱ 4 Εὐαγγελισταί. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη ἡ Πλατυτέρα φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους της τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ καὶ σεβιζομένη ὑπὸ δύο ἑκατέρωθεν ἀρχαγγέλων εἰς μικροτέραν κλίμακα. Ἑκατέρωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίσθη ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.

Εἰς τὴν καμάραν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρεστάθη ἡ Θεία Λειτουργία καὶ εἰς τὸ μέσον οἱ Ἱεράρχαι: Νικόλαος καὶ Σπυρίδων καὶ οἱ Ἅγιοι Ἀνάργυροι.

Εἰς τὴν καμάραν τοῦ Β. σκέλους εἰκονίσθησαν σκηναὶ ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὸ κάτωθεν τύμπανον ἡ Πεντηκοστή, καὶ εἰς τὰ τοιχώματα ἀσκηταὶ ἅγιοι (Ἀρσένιος, Ἰωάννης ὁ τῆς Κλίμακος, Συμεὼν ὁ Στυλίτης καὶ ἄλλοι). Τοῦ νοτίου σκέλους αἱ τοιχογραφίαι εἰκονίζουσι κάτω τοὺς Ἁγίους Ἱερόθεον, Συμεὼν τὸν νέον θεολόγον καὶ ἄλλους. Εἶναι ὅμως πάντες οὗτοι ὡς καὶ πλεῖστοι ἄλλοι, ἰσχυρῶς ἀνακαινισμένοι ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἀμφίσσης ζωγράφου Δ. Ροπάκη, μετακληθέντος τὸ 1832.

Εἰς τὸ Δ. σκέλος τοῦ σταυροῦ εἰκονίσθησαν ἐπὶ μὲν τῆς καμάρας οἱ 24 Οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου, εἰς ἰσάριθμα ὀρθογώνια διαμερίσματα, ἐπὶ δὲ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων κάτω μὲν ὁλόσωμοι ἅγιοι καὶ δὴ πρὸς βορρᾶν μὲν οἱ Ἅγ. Μηνᾶς, Βικέντιος, Βίκτωρ, Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας, Θεόδωρος ὁ Τήρων (πίν. 30), ὡς καὶ οἱ Ἅγιοι Κωνταντῖνος καὶ Ἑλένη ἑκατέρωθεν τοῦ τιμίου Σταυροῦ καὶ περαιτέρω ὁ Ἀναπεσών, εἰς δὲ τὸ νότιον οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι: Ἀρτέμιος, Μερκούριος, Θεόδωρος Στρατηλάτης κλπ. Ὑπεράνω τῶν ὁλοσώμων ἁγίων ἀμφοτέρων τῶν πλευρῶν εἰκονίσθησαν ἐντὸς μεταλλίων (médaillons) προτομαὶ μαρτύρων γυναικῶν (Ματρώνης, Θεοκτίστης, Μηνοδώρας, Νυμφοδώρας, κλπ.).

Τέλος ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τυμπάνου εἰκονίσθη, ὡς

συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, πλὴν δὲ ταύτης καὶ οἱ 3 Παῖδες ἐν τῇ καμίνῳ καὶ οἱ Ἅγ. Τεσσαράκοντα.

Ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι ἡ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου παράστασις (πίν. 28, β) ἡ εἰκονίζουσα ἀριστερᾷ μὲν τὸν κτήτορα ἢ ἀνακαινιστὴν ἡγούμενον, μὲ σκοτεινόχρουν ποδῆρες ἔνδυμα, κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς κομβοσχοίνιον, τὴν δὲ δεξιὰν φέροντα πρὸ τοῦ στήθους, δεξιᾷ δὲ τὸν πρωτομάστορα, πιθανώτατα, τοῦ ναοῦ, ἐνδεδυμένον ρόδινον καφτάνι μὲ παρυφὴν ἐκ γούνας καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς γούνινο καλπάκι. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων

Εἰκ. 19. Τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Λαγγουβάρδας ἀπὸ ΝΑ.

προσώπων εἰκονίζεται ἡ πρόσοψις τοῦ καθολικοῦ, ἐσχεδιασμένη μὲ κανονικὴν ἰσόδομον τοιχοποιΐαν καὶ ὑπεράνω τοῦ μέσου αὐτῆς τὸ κωδωνοστάσιον (βλ. πίν. 28,β).

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαγγουβάρδας ἀκολουθοῦσι μὲν ἀκόμη τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, εἶναι ὅμως ἔργα μετρίας τέχνης καὶ μὲ ἔντονον γραμμικότητα, ἐκτελεσθέντα πιθανώτατα περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος ἤτοι εὐθὺς ἅμα τῇ ἐκ βάθρων ἀνεγέρσει τοῦ καθολικοῦ (1657)[1] ὑπὸ τοῦ τότε ἡγουμένου Ἰωακεὶμ Παλαιολόγου. Ἐπεσκευάσθη δ' ἡ τοιχογραφία αὕτη ἀργότερον ἐπὶ ἡγουμενείας Ἰωαννικίου τοῦ Ραγκούση[2] (1788-1800). Ἀλλὰ

[1]) Βλέπε τὴν σχετικὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου του εἰς Ἀρχ. Β. Μν. Ἑλλ. τ. Θ' (1961) σ. 208, ἀρ. 38.

[2]) Ἐ μ μ. Σ α γ κ ρ ι ώ τ ο υ, Ἱστορία τῆς Ἱ. Μ. Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας, ἐν Πύργῳ 1926, σ. 29.

καὶ αὕτη, ὡς εἴδομεν, «ἐπιδιωρθώθη» κατὰ τὸ β΄ τέταρτον τοῦ 20οῦ αἰῶνος [1] ὑπὸ τοῦ ἐξ Ἀμφίσσης ζωγράφου Δ. Ροπάκη. Δεῖγμα τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαγγουβάρδας παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν (πίν. 30) δύο ἁγίων τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἰσχυρῶς ὅμως ἀνακαινισμένων.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΝΑΟΥΣΗΣ

Ὁ ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου) κτισθεὶς πρὸ τοῦ 1687, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Σημαντήρη (;) ὡς συνάγεται ἐκ τῆς χρονολογίας τοῦ ἐντὸς αὐτοῦ τάφου [2], περιῆλθεν ἀργότερον εἰς τὴν οἰκογένειαν Μοστράτου, μέλος τῆς ὁποίας, ὁ ἱερεὺς καὶ χαρτοφύλαξ Ναούσης Γεώργιος Μοστρᾶτος, ἀσκῶν ἐκ παραλλήλου καὶ τὴν ζωγραφικήν, τὴν ἐτοιχογράφησε τὸ 1784, συμφώνως πρὸς σχετικὴν ἐπιγραφὴν σωζομένην ἄλλοτε εἰς τὸν νάρθηκα αὐτῆς [3].

Καὶ εἰς μὲν τὸν τροῦλλον τοῦ ναοῦ εἰκονίσθη ὁ Παντοκράτωρ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων, εἰς δὲ τὴν ἀμέσως κάτωθεν ζώνην ἡ Θεία Λειτουργία καὶ ἡ περιφορὰ τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου ὑπὸ τῶν ἀγγέλων πρὸς ταφήν. Εἰς τὰ λοφία εἰκονίσθησαν, ὡς συνήθως, οἱ 4 Εὐαγγελισταί.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος πολυπρόσωποι συνθέσεις. Ἐκ τούτων ἡ μὲν ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος παριστάνει τὴν Ἀποκάλυψιν, ὡς τὴν εἶδεν ὁ Ἰωάννης, ὅστις καὶ εἰκονίζεται εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον ἀνακεκλιμένος ἐπὶ βράχου (πίν. 31) μὲ τὸν Χριστὸν ἐπιφαινόμενον εἰς αὐτὸν ἄνωθεν ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς φωτεινῆς νεφέλης. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς συνθέσεως εἰκονίζετο ἐν τῷ μέσῳ ἔνθρονος ὁ Χριστός, ἑκατέρωθεν δ᾽ αὐτοῦ, κατὰ τὴν ἄντυγα τοῦ θόλου, ἀνὰ 12 θρόνοι διὰ 24 λευκὰ ἐνδεδυμένους πρεσβυτέρους, οἵτινες καὶ διετηρήθησαν ἐν ᾧ τὸ πλεῖστον τῆς ὑπολοίπου παραστάσεως κατεστράφη, διασωθέντων μόνον τῶν δύο ἐκ τῶν τεσσάρων ἱππέων, οἵτινες ἐξεπήδησαν ἐκ τοῦ ἐσφραγισμένου βιβλίου, ὡς καί τινων ἄλλων μορφῶν ἐκ τῶν ἐν τῇ Ἀποκαλύψει ἀναφερομένων.

Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκονίζεται, εἰς πολλὰ ὅμως σημεῖα καὶ αὕτη ἐφθαρμένη, ἡ Δευτέρα Παρουσία, διατεταγμένη εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας. Ἐκ τούτων, ἡ μὲν ἀνωτάτη εἰκόνιζεν ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ θρόνου καθήμενον τὸν Χριστὸν καὶ ἑκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Θεοτόκον καὶ Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Πρόδρομον (Δέησις), συνοδευομένους ἀπὸ ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ τοὺς Ἀποστόλους. Πρὸ τοῦ θρόνου τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται τράπεζα, ἐφ᾽ ἧς ἀνοικτὸν τὸ βιβλίον τῶν πεπραγμένων, ἑκατέρωθεν δὲ τῆς τραπέζης οἱ Πρωτόπλαστοι καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἡ ζυγὸς τῆς Δικαιοσύνης.

[1]) Ἐμμ. Σαγκριώτης, Μεσαιων. Γραμ. τ. Β΄, 1934, σ. 273.

[2]) Α.Β.Μ.Ε, Θ΄, σ. 213, ἔνθα ἀντὶ «Κονταράτου» ἀναγνωστέον πιθανῶς «Σημαντήρη».

[3]) Σαγκριώτης, Μεσ. Γρ. Β΄, σ. 267.

Εἰς τὴν μεσαίαν ζώνην, εὐθὺς κάτωθεν τῆς ζυγοῦ, εἰκονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ διαχωρίζων τοὺς ἐκ δεξιῶν δικαίους ἀπὸ τοὺς ἐξ εὐωνύμων ἁμαρτωλούς, τεταγμένους καθ᾽ ὁμάδας καὶ ἑτοίμους νὰ κατασπαραχθῶσιν ἀπὸ τὰ θηρία ἢ νὰ παρασυρθῶσιν ἀπὸ τὸ ρεῦμα τοῦ πυρίνου ποταμοῦ, ὅπερ καταβροχθίζεται ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ὡς τερατώδους θηρίου εἰκονιζομένοτ Ἅδου.

Τέλος εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην εἰκονίζεται ὁ Παράδεισος (πίν. 32,α) διὰ τῆς κλειστῆς πύλης τοῦ ὁποίου ἑτοιμάζονται νὰ εἰσέλθουν καθ᾽ ὁμάδας, εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους σειράς, οἱ Δίκαιοι, ἔχοντες ἐπὶ κεφαλῆς τὸν κρατοῦντα τὰς κλεῖδας Πέτρον. Μεταξὺ τῶν δικαίων εἶναι καὶ ὁ προφητάναξ Δαυίδ, κρατῶν εἱλητόν, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐπιγραφή :

Οὐκ ἀναστήσονται ἀσεβεῖς ἐν κρίσει,

ἄλλος δὲ πάλιν δίκαιος κρατεῖ εἱλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν :

Δικαίων ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ.

Δεξιᾷ, ἐντὸς ἰδιαιτέρου τετραγώνου, εἰκονίζεται ὁ Ἀβραάμ, ἀριστερᾷ δὲ τῆς πύλης ὁ δίκαιος Ληστής, φέρων τὸν σταυρόν, ἐντὸς τοπίου μετὰ δένδρων (παραδείσου) (πίν. 32,α).

Ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ, διῃρημένης εἰς δύο μέρη πλαισιούμενα ὑπὸ μεταλλίων, εἰκονίζεται ἐντὸς 12 ὀρθογωνίων πινάκων τὸ δωδεκάορτον.

Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ παρεστάθη ἐπὶ μὲν τοῦ περιβάλλοντος λώρου ἡ Ἁγία Τριὰς καὶ Προφῆται, ἐντὸς δὲ τῆς κόγχης ἡ Παναγία μεταξὺ δύο ἀγγέλων, κατωτέρω δὲ ὁ Χριστὸς νεαρὸς ἐντὸς κύκλου βαίνων ἐπὶ τροχῶν. Ἑκατέρωθέν του εἰκονίζονται Προφῆται κρατοῦντες ὑψωμένα εἱλητά.

Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας τοῦ δυτικοῦ σκέλους, ἥτις διαιρεῖται εἰς 18 πίνακας, ἐζωγραφήθησαν εἰς 6 μὲν τετράγωνα σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, εἰς ἄλλα δὲ 6 τὰ πάθη τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὰ ὑπόλοιπα 6 ἐποικοδομητικαὶ σκηναὶ εἰλημμέναι ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου.

Ἡ τέχνη τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τοῦ Θεολόγου εἶναι μετρία, πάντως ἐξπρεσσιονιστικὴ καὶ μᾶλλον λαϊκή, ἀκολουθεῖ δ᾽ ἀσφαλῶς σύγχρονα ἢ προγενέστερα ἁγιορειτικὰ πρότυπα, ὡς φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐν εἴδει συνεχῶν σφαιρῶν ἀπεικόνισιν τῶν νεφελῶν, οἵαν βλέπομεν εἰς τὴν παράστασιν τῆς Ἀποκαλύψεως τῆς Τραπέζης τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μ. Διονυσίου (1547 καὶ 1603)[1].

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑΙ ΥΠΟΛΟΙΠΩΝ ΚΑΘΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΝΑΩΝ

Πλὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Λαγγουβάρδας διὰ τοιχογραφιῶν ἐκοσμήθησαν, ὡς εἴπομεν, καὶ ἄλλων μονῶν τὰ καθολικά. Οὕτω π.χ. τὸ καθολικὸν τῆς σήμερον διαλελυμένης **μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου** εἰς Κραῦγα

[1]) Millet, Athos, πίν. 207 καὶ $208_{1,2,3}$. Juliette Reynaud, Le Cycle de l'Apocalypse de Dionysiou, Paris 1943, πίν. 1, 2, 3, 5 κλπ.

(δίκλιτος δρομικὸς ναὸς) ἦτο ἄλλοτε κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν, ἔργων τοῦ Γεωργίου Μοστράτου, αἵτινες ὅμως, ἤδη ἀπὸ τριακονταετίας, ἦσαν τελείως κατεστραμμέναι[1], ὥστε δὲν δύναται νὰ γίνῃ περὶ αὐτῶν λόγος.

Διὰ τοιχογραφιῶν ἐπίσης εἶχε κοσμηθῆ καὶ τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὸ Μαράθι **μονῆς τῶν Ἁγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου.** Ἐκ τούτων καλῶς ὁπωσδήποτε διατηροῦνται αἱ μετρίας τέχνης τοιχογραφίαι τοῦ ΒΔ. διαμερίσματος, εἰκονίζουσαι σκηνὰς ἐκ τῆς Γενέσεως, τῆς ὁποίας καὶ παρατίθενται καὶ τὰ σχετικὰ χωρία (Α', 3, 6, 9).

Τοιχογραφημένον ὡσαύτως ἦτο καὶ τὸ καθολικὸν τῆς ἐπὶ τοῦ κωνικοῦ λόφου τοῦ Κεφάλου, σήμερον διαλελυμένης **μονῆς τοῦ Ἁγ. Ἀντωνίου.** Ὡς «καλλιτεχνικαὶ» μάλιστα χαρακτηρίζονται ὑπό τε τοῦ Σαγκριώτη[2] καὶ τοῦ Πασχάλη[3] αἱ τοιχογραφίαι αὗται καὶ δὴ ὡς ἔργα μοναχῶν ἐξ Ἁγ. Ὄρους, προδρόμων τῶν ἔπειτα Ἰωασαφαίων, ἐγκατασταθέντων εἰς τὴν μονὴν καὶ ἀσκούντων αὐτόθι τὴν ζωγραφικὴν μέχρι καὶ τοῦ 1830, ἤτοι ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν διάλυσιν τῆς μονῆς. Ὅταν ἐν τούτοις ἡμεῖς ἐπεσκέφθημεν τὴν μονὴν (1961) εὕρομεν τὰς τοιχογραφίας οἰκτρῶς ἐπεζωγραφημένας ὑπὸ νεωτέρων ἀδαῶν ἁγιογράφων. Εἰκὼν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τρούλλου, ὡς εἶχον πρὸ τοῦ 1912, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Κ. Ναυπλιώτη[4].

Τοιχογραφιῶν ἀμυδρὰ δείγματα διασώζει ἀκόμη σήμερον καὶ τὸ καθολικὸν τῆς μικρᾶς ΝΔ. τοῦ Τσηπίδου κειμένης Μονῆς τοῦ **Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου** (Ἀποκεφαλιστοῦ), ἥτις σήμερον εἶναι ἰδιοκτησία τῆς οἰκογενείας Ἀλιπράντη. Τῆς μονοκαμάρου μικρᾶς ταύτης βασιλικῆς τὰ κατὰ τὰς γεννήσεις τοῦ θόλου τοιχώματα κοσμοῦνται μὲ ζωοφόρον ἐκ στηθαρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἅγιαι μάρτυρες γυναῖκες, ἀμυδρῶς διαφαινόμεναι.

Τελευταῖον θ' ἀναφέρομεν λείψανον τῆς τοιχογραφίας, ἥτις ἐκόσμει τὸν ἐντὸς τοῦ Τσηπίδου **ναὸν τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου,** καλύπτον τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ του καὶ εἰκονίζον τὴν Ἁγ. Τριάδα καὶ κάτωθεν αὐτῆς τέσσαρας ἱεράρχας συλλειτουργοῦντας. Τὴν μετρίας τέχνης τοιχογραφίαν ταύτην ἐξετέλεσεν ὁ ἁγιογράφος Νικόλαος Παπασταματάκιος τὸ 1714, ὡς διδασκόμεθα ἐκ διατηρουμένης εἰσέτι ἐπιγραφῆς ἐπὶ τοῦ περατοῦντος κάτω τὸ τεταρτοσφαίριον κοσμήτου, ἥτις ἀναφέρει τὸ ὄνομα καὶ τὴν χρονολογίαν τοῦ φιλοτεχνήσαντος τὴν τοιχογραφίαν.

1) Σαγκριώτης, Μεσ. Γραμμ. Β', 272

2) Μεσ. Γράμμ. Β', 275.

3) Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθν. Ἑτ. 2α σειρὰ τ. Α', σ. 107 σημ. 1. Ὁ αὐτὸς ἐν Μ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. λ. Πάρος.

4) Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου τὰ σωζόμενα, Ἀθήνησι 1912 (ἔναντι σ. 112).

β) Αἱ φορηταὶ εἰκόνες.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὀλίγας σχετικῶς τοιχογραφίας, αἵτινες, ἀφιλοκάλως αἱ πλεῖσται ἐπεσκευασμέναι ἢ καὶ λίαν ἐφθαρμέναι, καλύπτουν τὰ τοιχώματα τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς Πάρου, ἰδίᾳ δὲ τῶν καθολικῶν τῶν μονῶν αὐτῆς, πολυάριθμοι καὶ καλῶς κατὰ τὸ πλεῖστον διατηρημέναι εἶναι αἱ φορηταὶ εἰκόνες, φιλοξενούμεναι ὄχι μόνον εἰς τὰς μονὰς ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς καὶ λοιποὺς ναοὺς καὶ εἰς τὰ ἀπόμερα ἀκόμη παρεκκλήσια τῆς νήσου. Σχεδὸν κάθε παλαιὰ ἐκκλησία—καὶ εἶναι αὗται πάμπολλαι, ὡς εἴδομεν—ἔχει στολισμένον μὲ καλῆς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τέχνης φορητὰς εἰκόνας τὸ τέμπλον της, ἐνίοτε μαρμάρινον καὶ ψυχρόν, συνηθέστατα ὅμως ξυλόγλυπτον καὶ ἐπιχρυσωμένον, μὲ ἕνα θερμὸν τόνον, ἁρμονικώτατα συνδυαζόμενον πρὸς τὰ ζωηρὰ χρώματα καὶ τὸν χρυσὸν κάμπον τῶν εἰκόνων (πίν. 33). Πολὺ συχνὰ ἐπίσης τὰς ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνας—τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, τοῦ Προδρόμου καὶ τοῦ τιμωμένου Ἁγίου, ὡς καὶ τὰς τοῦ ὑπεράνω του, ἐν εἴδει στεφούσης ζωφόρου, ἐκτεινομένου δωδεκαόρτου, συνοδεύουν, καὶ ἄλλα εἰκονίσματα, εἴτε τοποθετημένα εἰς ἰδιαίτερα προσκυνητάρια ἑκατέρωθεν τοῦ τέμπλου ἢ τῆς εἰσόδου, εἴτε κρεμασμένα ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων καὶ τῶν στύλων τοῦ ναοῦ.

Τὸ τέμπλον μὲ τὰς εἰκόνας του καὶ τὰ ἔξω αὐτοῦ εἰκονίσματα ἀποτελοῦν συνήθως τὸν μόνον ζωγραφικὸν διάκοσμον τῶν μικρῶν ναῶν, τῶν ὁποίων κατάλευκα παραμένουν τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα.

Αἱ περισσότεραι ἀπὸ τὰς φορητὰς εἰκόνας τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἀφιερώματα εὐλαβῶν πιστῶν, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἀναφέρει συνήθως μία πολὺ διακριτικὰ γραμμένη εἰς τὴν κάτω παρυφὴν ἢ καὶ ἐντὸς τοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος ἐπιγραφή [1], ἄλλοτε διὰ λευκῶν, ἄλλοτε διὰ κιτρινοχρύσων καὶ ἄλλοτε διὰ μελανῶν γραμμάτων, κεφαλαίων ἢ πεζῶν, γραφομένη.

Πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ὅλαι αἱ φορηταὶ εἰκόνες τῆς Πάρου εἶναι ἔργα ἁγιογράφων τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος ἀκολουθούντων τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ μάλιστα τὴν κρητικὴν σχολήν, ὀλίγον δὲ ἢ οὐδόλως ἐπηρεασμένων ἀπὸ τὴν τέχνην τῆς Δύσεως. Ἐκ τῶν ἁγιογράφων αὐτῶν ἄλλοι μὲν εἶναι ἐντόπιοι—ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ δὲ μοναχοὶ ἢ κληρικοὶ—ἄλλοι δ' ἐπήλυδες, πιθανώτατα Κρῆτες, εἴτε ἐκ τῶν ἐποικησάντων τὴν Πάρον κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος, ὅτε ἡ νῆσος εἶχε σχεδὸν ἐρημωθῆ κατόπιν τῆς

[1]) Πολλὰς τοιαύτας ἐπιγραφὰς ἐδημοσίευσε πρῶτος τὸ 1934 εἰς τὰ Μεσαιωνικὰ Γράμματα (τ. Β' (1934 - 35) σ. 240 - 279), ὁ μακαρίτης Ναουσαῖος γυμνασιάρχης Ἐμμανουὴλ Σαγκριώτης, ἐσχάτως δ' ἐμνημόνευσε τὰς κυριωτέρας ἐξ αὐτῶν καὶ ὁ ζωγράφος κ. Παν. Μαθιόπουλος εἰς τὸ νεωστὶ (1963) ἐκδοθὲν ἔργον του «Πάρος».

καταλήψεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Χαϊρεδδὶν Μπαρμπαρόσσα (1537) καὶ τῆς ἀπαγωγῆς 6000 Παρίων αἰχμαλώτων[1] εἴτε ἐκ τῶν καταφυγόντων εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν μεταξὺ Ἑνετῶν καὶ Τούρκων πόλεμον τῆς πατρίδος των (1644-1669)[2]. Ἄλλαι πάλιν εἰκόνες—πολὺ ὀλίγαι—φαίνεται ὅτι μετεκομίσθησαν εἰς τὴν νῆσον ἔξωθεν ἢ παρηγγέλθησαν εἰς ἔξω τῆς νήσου φημισμένους Κρῆτας ζωγράφους τῆς ἐποχῆς (Βίκτωρα, Μόσκους κλπ.).

Ἀρκεταὶ ἀπὸ τὰς εἰκόνας ἀναγράφουν τὸ ὄνομα τοῦ φιλοτεχνήσαντος αὐτὰς ζωγράφου, μερικαὶ δ' ἀκόμη καὶ τὴν χρονολογίαν. Μέγας ὅμως ἀριθμὸς αὐτῶν εἶναι ἀνεπίγραφοι καὶ ἀχρόνιστοι, τοῦ χρόνου τῆς ἐκτελέσεώς των συναγομένου μόνον κατὰ προσέγγισιν ἐκ τῆς τεχνοτροπίας των.

ΠΑΡΟΙΚΙΑ

ΝΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΚΑΤΑΠΟΛΙΑΝΗΣ

Εἰκόνες τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου περιβαλλόμεναι ὑπὸ περιτεχνων διατρήτων ξυλίνων πλαισίων, ἄλλοτε ἐπιχρυσωμένων βαφέντων ὅμως λευκῶν πρό τινων ἐτῶν. Τὰ ἐν λόγῳ πλαίσια περιλαμβάνουσι καὶ πολλὰ μικρότερα παλαιὰ εἰκονίσματα.

α) **Εἰκὼν τῆς Παναγίας** (Διαστάσεις 1.05 × 1.35).

Ἡ Θεοτόκος παρίσταται ἐν προτομῇ μέχρι τῆς ὀσφύος, εἰς μέγεθος κατά τι μεγαλύτερον τοῦ φυσικοῦ, ἀριστεροκρατοῦσα τὸν νεαρὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας.

Τὸ βρέφος Ἰησοῦς, καθήμενον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονος τῆς Παναγίας, δὲν ἔχει τὴν συνήθη παιδικὴν ἔκφρασιν ἀλλὰ προσβλέπει τὴν μητέρα του μετὰ στοργῆς μὲν ἀλλὰ μᾶλλον σύννουν, εὐλογοῦν συνάμα διὰ τῆς προτεταμένης δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συνεπτυγμένον τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου.

Ἐξαιρέσει τῶν προσώπων τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Χριστοῦ, ὅλη ἡ ὑπόλοιπος εἰκὼν καλύπτεται ὑπὸ περιτέχνου ἀργυρᾶς ἐπιχρύσου «ἐσθῆτος» κοσμουμένης καὶ διά τινων πολυτίμων λίθων καὶ μαργαριτῶν[3]. Ἀξία σημειώ-

[1]) Cornari, Hist. Cand. B.M. Add. 8637, φ. 93. Πβλ. F. W. Hasluck, BSA XVII (1910-11), σ. 161.

[2]) Προφανῆ ὑπαινιγμὸν μεταναστεύσεως Κρητῶν εἰς Πάρον παρέχει τὸ Κρητικὸν ποίημα τῆς «Λεηλασίας τῆς Παροικίας Πάρου», τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τοῦ Ἑνετοτουρκικοῦ πολέμου (πρβ. ἰδίᾳ τοὺς στ. 241-246). Τὸ ποίημα ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἐμμ. Κριαρᾶ ἐν Ἀθηνᾶς τ. 48 (1938), σ. 127 ἑξ. Περὶ τῆς εἰς τὰς Κυκλάδας μεταναστεύσεως Κρητῶν βλ. τελευταῖον καὶ Β. Σφυρόεραν, Περ. Ἠώς, 1964, σ. 462.

[3]) Τὴν πολυτέλειαν τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ περιγράφει καὶ τὸ παλαιὸν λαϊκὸν τραγούδι, τὸ ἀφηγούμενον τὴν παλαιὰν λεηλασίαν τῆς ἐκκλησίας ὑπὸ

σεως εἶναι ἡ εἰς τὸ μέσον τοῦ κάτω μέρους τῆς ἐσθῆτος παρεμβολὴ μικρᾶς εἰκόνος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

Τέλος ἐπὶ τῆς ἐσθῆτος πλὴν τῶν παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ ἐπιγραφῶν :

Μ(ήτ)ΗΡ Θ(εο)Υ Η ΕΚΑΤΟΝΤΑΠΥΛΗΑΝΗ
καὶ Ι(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C

εἶναι χαραγμέναι, ἐντὸς μικροῦ ὀρθογωνίου πλαισίου, εἰς τὸ κάτω μέρος, αἱ ἑξῆς συντμήσεις λέξεων καὶ χρονολογία.

ΙΩ : ΝΚ : ΠΤΡ : ΒΒΔ
ΜΡ : ΔΜ : Κ - 1788 - ΤΚΝ
ΒΚΡCΤΗ [1]

καὶ περαιτέρω :

ἐχρυσώθη καὶ ἐκοσμήθη διὰ χειρὸς Δημοσθ. Δημητριάδου Κωνσ'πολίτου

β) **Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ.** Τῶν αὐτῶν καὶ ἡ τῆς Παναγίας μεγάλων διαστάσεων (1.03×1.30 μ.) εἶναι καὶ ἡ δεξιᾷ τῆς Ὡραίας Πύλης εὑρισκομένη εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζουσα τὸν Κύριον ἐν προτομῇ μέχρι τῆς ὀσφύος καὶ εἰς μέγεθος κατά τι μεγαλύτερον τοῦ φυσικοῦ. Ὁ Σωτὴρ παρίσταται ἐνταῦθα ἰσχνὸς καὶ σύννους, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Ὡς ἡ τῆς Παναγίας οὕτω καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ καλύπτεται δι' ἀργυρᾶς, ἐπιχρύσου «ἐσθῆτος», ἥτις ἀφίνει νὰ φαίνεται μόνον τὸ πρόσωπον. Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἐνταῦθα ἡ προσθήκη εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ἐσθῆτος μικρᾶς εἰκόνος παριστανούσης τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου.

Ἐπὶ τοῦ ἀργυροῦ καλύμματος, πλὴν τῆς ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ μεγάλης ἐπιγραφῆς

Ι(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ

ὑπάρχει κεχαραγμένη ἐντὸς μικροῦ πλαισίου εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς ἐσθῆτος

τῶν Τούρκων (ἔκδ. Ἐμμ. Κριαρᾶ, εἰς Ἀθηνᾶς τ. 48 (1938) σ. 143-144).

. . . .

στ. 474 *καὶ βλέπουν τὴν εἰκόνα σκεπασμένη*
μ' ἀσήμι καὶ χρυσάφι καὶ λιθάρια
καὶ μὲ πολλῶ λογιῶ μαργαριτάρια
ἔτσι καὶ τοῦ Χριστοῦ ἦταν γεμισμένη
ἡ εἰκόνα του ἡ ἁγία ἀσημωμένη

. . . .

. . . .

στ. 503 *καὶ ἡ Καταπολιανὴ ἡ εὐλογημένη*
ἐπόμεινε κι' αὐτήνη κουρσεμένη

[1]) Πανομοιότυπον τῆς ἐπιγραφῆς ἐδημοσίευσεν ὁ Th. Blancard, Les Mavroyéni, 1909 σ. 543.

ὁμοία ἀκριβῶς πρὸς τὴν τῆς Παναγίας ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα ἡ λέξις *Βουκουρέστη* ἐγράφη ὁλόκληρος, πλὴν δὲ ταύτης ὑπάρχει καὶ ἡ ἑξῆς προσθήκη :

παρὰ Γεωργίου ΓΚίκα ἀρχιχρυσοχόου

γ) **Εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου** (εἰς μνήμην τῆς ὁποίας καὶ τιμᾶται ὁ ναός).

Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι μικροτέρα τῶν δύο πρώτων (0.77×0.92) προσαυξάνονται ὅμως αἱ διαστάσεις της (εἰς 1.52×2.10) διὰ τῆς πέριξ αὐτῆς ἀπεικονίσεως 17 ἐν ὅλῳ μικροτέρων εἰκόνων ἤτοι 16 τῶν προφητῶν ἐν προτομῇ καὶ ἄνω ἐν τῷ μέσῳ τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν.

Πλὴν τῶν προσώπων τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ὅλον τὸ ὑπόλοιπον τῆς εἰκόνος καλύπτεται δι᾽ ἀργυρᾶς ἐπιχρύσου «ἐσθῆτος» ἐφ᾽ ἧς, πλὴν τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς *Η ΚΟΙΜΗΣΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ*, εἶναι καὶ πάλιν χαραγμένη, κάτωθεν τοῦ μανουαλίου τῆς Κοιμήσεως, ἡ ἑξῆς, κάπως συντομωτέρα τῶν προηγουμένων κτητορικὴ ἐν συντμήσει ἐπιγραφή:

ΙΩ Ν(ι)*Κ*(όλαος) *Π*(έ)*ΤΡ*(ου) *Μ*(αυρο)*Γ*(ένης) Β(οε)*β*(όδας]
Μ(α)*Ρ*(ία) Δ(ό)*Μ*(να) *1788.*

Συμφώνως πρὸς τὰς συνοδευούσας τὰς τρεῖς περιγραφείσας εἰκόνας ἐπιγραφὰς ἀφιερωταὶ αὐτῶν ἐγένοντο ἐν ἔτει 1788 ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὁ Νικόλαος Πέτρου Μαυρογένης, Βοεβόδας Μολδοβλαχίας, γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων πρὸς τὴν πατρίδα του Πάρον δωρεῶν καὶ εὐεργεσιῶν, καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ἡ σύζυγος αὐτοῦ Μαρία καὶ τὰ τέκνα του. Τὰς ἐσθῆτας τῶν εἰκόνων ἐξετέλεσεν ἐν Βουκουρεστίῳ ὁ ἀρχιχρυσοχόος Γκίκας—σύνηθες ρουμανικὸν ὄνομα—ἐχρύσωσε δὲ καὶ ἐκόσμησεν ὁ Κωνσταντινουπολίτης Δημοσθένης Δημητριάδης. Καὶ ταῦτα μὲν ὡς πρὸς τὰς ἀργυρᾶς ἐσθῆτας. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐπενδυθεῖσαν δι᾽ αὐτῶν γραπτὴν εἰκόνα, ἂν κρίνωμεν ἀπὸ τὰ ἁδρὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Παναγίας καὶ τὴν αὐστηράν της ἔκφρασιν, θὰ πρέπει νὰ τὴν τάξωμεν εἰς χρόνους κατὰ ἕνα τοὐλάχιστον αἰῶνα παλαιοτέρους τῆς ἐσθῆτος. Τοῦτ᾽ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Κοιμήσεως. Εἶναι μάλιστα πιθανόν, ὅτι αἱ εἰκόνες αὗται θὰ ἐξετελέσθησαν ἐν Μολδοβλαχίᾳ ὑπό τινος τῶν πλανήτων Ἑλλήνων ἁγιογράφων, οἵτινες ἐξυπηρέτουν τὰς πυκνὰς κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα ἑλληνικὰς κοινότητας τὰς ἐγκατεστημένας ἐν Ρουμανίᾳ, θὰ ἐστάλησαν δ᾽ ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ Μαυρογένους τὸ 1788 εἰς Πάρον, ἀφ᾽ οὗ ἐφωδιάσθησαν εἰς Βουκουρέστιον διὰ τῶν ἀργυρῶν των ἐσθήτων καὶ τοῦ ἄλλου των διακόσμου, ἵνα κοσμήσωσι τὸ τέμπλον τοῦ μεγάλου ναοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν στερέωσιν εἶχεν ἀναλάβει ἡ αὐτὴ οἰκογένεια.

Ὡς θὰ παρετήρησεν ἤδη ὁ ἀναγνώστης εἰς πάσας τὰς ἀφιερωτικὰς τῶν εἰκόνων ἐπιγραφὰς τῆς οἰκογενείας Μαυρογένους προτάσσεται τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχηγοῦ, Νικολάου Πέτρου Μαυρογένους, τὸ δίγραμμα *ΙΩ*. Τοῦτο ὑπὸ

πάντων τῶν ἐκδοτῶν τῆς ἐπιγραφῆς [1] συμπληροῦται εἰς Ἰωάννης. Ἀλλ' ἐρωτᾶται: διατί ἀφ' οὗ ὁ ἀφιερωτὴς ὠνομάζετο Πέτρος προτάσσεται αὐτοῦ καὶ τὸ Ἰωάννης; Τὴν ἀπάντησιν μᾶς δίδουν τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ αἱ διαταγαὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας, εἰς τὰς ὁποίας τῶν ὑπογραφῶν τῶν ἀρχόντων προτάσσεται πάντοτε τὸ δίγραμμα ΙΩ ἢ ΙΟ. Ἑρμηνεύεται δὲ τὸ ΙΩ ἢ ΙΟ τοῦτο κατὰ ποικίλους τρόπους. Πάντως δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ *ἐγὼ* ἢ *ἡμεῖς*, ὡς θὰ ἠδύνατό τις εὐλόγως νὰ ὑποθέσῃ, διότι συνοδεύει συχνάκις τὰς ἀντωνυμίας ταύτας [2]. Κατὰ τὸν ἐσχάτως πραγματευθέντα περὶ αὐτοῦ Ρουμᾶνον Emil. Virtosu [3] τὸ συμπίλημα *Ἰῶ*, συντομογραφία τοῦ ὀνόματος *Ἰωάννης*, ἕλκει τὴν καταγωγήν του ἀπὸ βουλγαρικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἰωάννου Ἀσάν, ὁ ὁποῖος ἀπεμιμεῖτο τὴν ὑπογραφὴν τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Κομνηνοῦ. Σὺν τῷ χρόνῳ τὸ συμπίλημα *Ἰῶ* καθιερώθη εἰς τὰ σλαβωνικὰ ἔγγραφα τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας ὡς σύμβολον ἡγεμονικῆς ἀξίας, κακῶς δὲ ἐκλαμβάνεται ὡς συντομογραφία τοῦ βαπτιστικοῦ ὀνόματος *Ἰωάννης*.

δ) **Ἁγία Τριάς**. Εὑρίσκεται ὑπεράνω τῆς Ὡραίας Πύλης. Ἔχει τὸ σχῆμα πλαγιαστοῦ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου διαστάσεων 0.47×1.23 μ. Ἐπὶ τοῦ ὁλοχρύσου κάμπου τοῦ πίνακος (πίν. 34α, β) εἰκονίζονται ἐν τῷ μέσῳ, καθήμενοι ἐπὶ πολυτελοῦς ἀνακλίντρου ρυθμοῦ baroque, ὁ γηραιὸς Πατήρ, ἔχων δεξιᾷ του τὸν Υἱὸν Χριστόν, μεταξὺ δὲ τῶν κεφαλῶν των τὸ Ἅγ. Πνεῦμα ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ἐν ᾧ ἡ τὸ βάθος τῆς συνθέσεως σχηματίζουσα ράχις τοῦ ἀνακλίντρου κοσμεῖται διὰ πλήθους νεαρῶν κεφαλῶν ἀγγέλων. Ὁ γηραιὸς λευκογένειος Πατὴρ εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα μετὰ σήματος (clavus) καὶ ἐπ' αὐτοῦ λευκὸν ἱμάτιον καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Ὁ νέος καστανόκομος Υἱὸς Χριστός, ἐνδεδυμένος ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα μετὰ σημείου, φέρει ἱμάτιον ζωηροῦ ἐρυθροῦ χρώματος καταπίπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστόν, ἐσταχωμένον τὸ Εὐαγγέλιον. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ Πατρὸς εἶναι αὐστηρά, ἡ δὲ τοῦ Υἱοῦ μειλιχία.

[1]) Γ. Λαμπάκη (Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρείας Α', 1892 σ. 105), Th. Blancard (Les Mavroyéni, Paris 1909, σ. 543), Κ. Ναυπλιώτου (Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου τὰ σωζόμενα 1912, σ. 65), F. W. Hasluck (The Church of our Lady of the Hundred Gates in Paros, 1921, σ. 74 ἀρ. 28, ὅστις τὸ ΜΓ ἐσφαλμένως συμπληρώνει Μέγας, δέον Μαυρογένης), Γ. Κορρέ (Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ τῆς Πάρου, 1954 σ. 122), Π. Μαθιοπούλου (Ἡ Πάρος, 1963, σ. 37)

[2]) Βλ. σχετικῶς Εὐλόγιον Κουρίλαν, εἰς Μνήμην Σπ. Λάμπρου, ἐν Ἀθήναις 1935 σ. 245.

[3]) Titulatura Domnilor si asocierea la Domnie in Tara Romineasca si Moldova, Bucuresti 1960, σ. 11-101.

Ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνακλίντρου εἰκονίζονται, ἀμφότεροι ὄρθιοι εἰς στάσιν δεήσεως, ἐστραμμένοι καὶ προσκλίνοντες πρὸς τὴν Ἁγ. Τριάδα, ἀριστερᾷ μὲν ἡ Θεοτόκος, δεξιᾷ δὲ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Τέλος τὰ δύο ἄκρα τοῦ πίνακος καταλαμβάνουσι πολυάριθμα ἀγγελικὰ τάγματα, προσκλίνοντα καὶ ταῦτα πρὸς τὴν κεντρικὴν σύνθεσιν τῆς Ἁγ. Τριάδος. Ἑκάστης ὁμάδος τῶν ταγμάτων προηγοῦνται τρεῖς ἄγγελοι. Ἐκ τούτων οἱ μὲν τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος, χαρακτηριζομένης διὰ τῆς ἐπιγραφῆς Ἰ(ησοῦ)C, κρατοῦσιν ἕκαστος ἀνὰ ἓν σύμβολον σχετικὸν πρὸς τὸ σταυρικὸν πάθος τοῦ Χριστοῦ (σταυρόν, λόγχην κλπ.), οἱ δὲ τῆς δεξιᾶς, χαρακτηριζομένης διὰ τῆς ἐπιγραφῆς Θ(εὸ)C σύμβολα σχετιζόμενα πρὸς τὴν Π. Διαθήκην (ἠνθισμένην ράβδον, τρικήριον κλπ.).

Τὴν ὅλην εἰκόνα χαρακτηρίζει ἔντονον πλάσιμον τῶν μορφῶν, ὀρθαὶ ἀναλογίαι τῶν σωμάτων καὶ ζωηραὶ ἀντιθέσεις τῶν χρωμάτων. Ποῖος δὲ ὁ ζωγράφος, ὅστις τὴν ἐφιλοτέχνησε, διδάσκει ἐπιγραφὴ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος λέγουσα διὰ μὲν κεφαλαίων γραμμάτων

χεὶρ Ἀθανασίου ἱεροδιακόνου

δι᾽ ἐπισεσυρμένης δὲ γραφῆς *σίφνιου*.

Τέλος τὴν κάτω παρυφὴν τοῦ ὅλου πίνακος καταλαμβάνει μεγαλογράμματος ἐπιγραφή, ἑρμηνεύουσα θεολογικῶς τὴν σύνθεσιν τῆς εἰκόνος, εἰς τὸ τέλος τῆς ὁποίας προστίθεται ἡ χρονολογία τῆς ἐκτελέσεως ΑΨΝΘ (=1759).

ε) **Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ**. Εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς μονοφύλλου τοξωτῆς βορείου θύρας τοῦ τέμπλου. Διαστάσεις: 1.16×2.30 μ. (πίν. 35). Ὁ Ἀρχάγγελος, ὁλόσωμος φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς περίτεχνον στρατιωτικὸν κάλυμμα, εἶναι ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολὴν ἤτοι διάχρυσον θώρακα πλουσίως κεκοσμημένον, χλαμύδα ἐρυθρὰν κομβουμένην ἐμπρὸς καὶ καταπίπτουσαν ὄπισθεν εἰς πλουσίας πτυχάς, καὶ κατακόσμους ἐνδρομίδας εἰς τοὺς πόδας. Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς μικρὸν ὁμοίωμα βρέφους ἐσπαργανωμένου, συμβολίζον τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνδρός, τὸν ὁποῖον ποδοπατεῖ[1]. Ὁ τελευταῖος οὗτος, κείμενος ἐκτάδην ὑψώνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας εἰς κίνησιν ἱκεσίας.

Ἀριστερᾷ κάτωθεν τῆς πτέρυγος τοῦ ἀρχαγγέλου εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκοῦ χρώματος ἡ χρονολογία ΑΧξϛ΄ (=1666). Καὶ περαιτέρω ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου Σκλεροῦ.

[1]) Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ ὅτι δύο μικροὶ γυμνοὶ ἄνθρωποι μὲ ἐσταυρωμένας τὰς χεῖρας κάθηνται ἐπὶ τῆς ἄκρας δεξιᾶς χειρὸς τοῦ ἀρχαγγέλου, καθ᾽ ὃ σημεῖον αὕτη κρατεῖ τὸ δόρυ. Ἐπειδὴ ὁ ἀρχάγγελος ζυγίζει τὰς ψυχάς, ὡς βλέπομεν εἰς τὴν παράστασιν τῆς Δευτέρας Παρουσίας, εἰκονίζεται καὶ ἐδῶ ἀναμφιβόλως ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ κρατῶν εἰς τὰς χεῖρας του τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων.

«Τὰ σπίτια τοῦ Σκληροῦ τὰ κεντημένα» ἀναφέρονται εἰς τὸ περὶ Λεηλασίας τῆς Παροικιᾶς ποίημα (στ. 642) (Ἀθηνᾶς τ. 48 1935, σ. 148).

Ἂν ἐξαιρέσῃ κανεὶς τὴν ἐντελῶς λαϊκοῦ τύπου μορφὴν τοῦ ποδοπατουμένου ἐπιθανατίου ἀνδρὸς—ἥτις καὶ ἔχει ἀσφαλῶς ἀναζωγραφηθῆ καὶ παραμορφωθῆ—κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ εἰκὼν τοῦ ἀρχαγγέλου φαίνεται ἔργον ἁγιογράφου μιμουμένου ἐπιτυχῶς καλοσχεδιασμένον καὶ ρωμαλέον παλαιότερον πρότυπον. Τόσον ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου ὅσον καὶ ἡ στάσις τοῦ ἀρχαγγέλου καὶ ἡ πλουσία ρεαλιστική, πλὴν σκληρῶς ἀποδοθεῖσα, πτυχολογία τῆς χλαμύδος του, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ δι' ἐρωτιδέων διακόσμησις τοῦ θώρακος αὐτοῦ, μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὴν εἰκόνα ἀνώνυμος ἁγιογράφος μιμεῖται μακρινὰ πρότυπα τῆς Ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως.

ϛ) **Ὁ Χριστὸς νεκρός**. Εὑρίσκεται ἐπὶ τοῦ τέμπλου ὑπεράνω τῆς πύλης τῆς προσκομιδῆς, ἔχει σχῆμα πλαγιαστοῦ ἐπιμήκους ὀρθογωνίου διαστ· 1.16×0.50. Ὁ Σωτὴρ εἰκονίζεται νεκρὸς καὶ γυμνὸς ἐξηπλωμένος ἐπὶ ὁριζοντίας πλακός, μὲ τὸ σῶμα κλῖνον ἰσχυρῶς πρὸς τὸν θεατήν. Αἱ σάρκες του ἔχουν χρῶμα ὠχροπράσινον. Ὄπισθέν του, κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος ἵσταται, χονδρὸς καὶ σκοτεινόχρωμος ἀλλὰ κολοβός, ὁ σταυρὸς τῆς Σταυρώσεως. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἀνὰ εἷς ἄγγελος, μὲ κόκκινον ἱμάτιον καὶ πρασίνας πτέρυγας, κλίνων τεθλιμμένος πρὸς τὸν Χριστόν.

Ἡ ἀγνώστου τεχνίτου, καλῆς δ' ὁπωσδήποτε τέχνης, εἰκὼν αὕτη, παριστάνουσα τὸν Χριστὸν ὅπως εἰς τὸν ἐπιτάφιον θρῆνον ἀλλ' ἄνευ τῶν θρηνούντων αὐτὸν θνητῶν προσώπων τοποθετημένη δ' ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς προσκομιδῆς, ἔχει ἐδῶ μᾶλλον εὐχαριστιακὸν χαρακτῆρα, ἐνθυμίζει δὲ ζωηρῶς ἀνάλογον παράστασιν εὑρισκομένην εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν Σάμαρῃ τῆς Μεσσηνίας ναοῦ, ἔνθα ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται μόνος, ἐκτάδην ἐπὶ λίθου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἵσταται ἀνὰ ἓν Σεραφείμ [1]. Ἐνθυμίζει ἀκόμη καὶ τὸν κεντητὸν ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Σόφιας [2], ἐπιτάφιον τοῦ Μπάτσκοβο, ἔνθα ὅμως οἱ δύο ἄγγελοι κρατοῦσι ριπίδια.

ζ) **Ἐσταυρωμένος**. Εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ὄπισθεν τῆς Ἁγ. Τραπέζης ὑψηλοῦ ξυλίνου σταυροῦ τῆς σταυρώσεως. Ὄπισθεν καὶ εἰς τὸ κάτω αὐτοῦ μέρος εὑρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰωάννη Σκορδείλη

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Σκορδίλης ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἄλλας ἐπιγραφὰς τῆς Πάρου (Α Β Μ Ε Θ΄ σ. 202 ἀρ. 22 καὶ κατωτέρω) καὶ ἄλλων νή-

[1]) Εἰκὼν παρὰ G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, σ. 499, εἰκ. 536.

[2]) G. Millet, Broderies religieuses de style byzantin, Paris 1947, πίν. 179.

σων τοῦ Αἰγαίου (Κύθνου [1], Μήλου [2], Κιμώλου, Σικίνου [3], Μυκόνου [4]) εἶναι δὲ καὶ αὐτὸ κρητικῆς προελεύσεως [5]. Εἰς τὸν χειρόγραφον ὑπ' ἀρ. 212 νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου τῶν Γ. Ἀρχείων τοῦ Κράτους ἀναφέρεται τρὶς Ἰωάννης Σκορδίλης δοττόρος, διὰ τὰ ἔτη 1716 φ. 6r, 1730 φ. 13v καὶ 1732 φ. 39r. Δὲν εἶναι ἀπίθανον οὗτος νὰ εἶναι καὶ ὁ ἀφιερωτὴς τοῦ Ἐσταυρωμένου.

Ὁ Λαμπάκης (Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Α', 107), ἄγνωστον ποῦ στηριζόμενος, θεωρεῖ τὸν Ἐσταυρωμένον ὡς ἔργον τοῦ 1660. Πιθανώτερον δύναται οὗτος νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

α) **Εἰκὼν Παναγίας** (πίν. 36). Εὑρίσκεται εἰς τὸ μαρμάρινον τέμπλον (διαστάσεις 0.70×0.90). Εἶναι τοῦ τύπου τῆς Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης. Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου ἐντὸς μικρῶν κύκλων ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ Μ(ήτ)Ρ Θ(εο)Υ. Ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου ἡ ἐπιγραφή: Η ΕΛΕΟΥΣΑ παρὰ δὲ τὴν κεφαλὴν τοῦ Χριστοῦ Ι(ησοῦ)C Χ(ριστό)C.

Ἡ Παναγία φορεῖ πρασινοκύανον χιτῶνα, τοῦ ὁποίου φαίνεται μόνον μικρὸν κατὰ τὸν λαιμὸν τμῆμα καὶ τὸ ταινιωτὸν ἀκρομάνικον. Ἐπ' αὐτοῦ φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον. Ὁ νεαρὸς Χριστός, ἐνδεδυμένος ἀνοικτὸν ἐλαιόχρουν χιτῶνά τε καὶ ἱμάτιον, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συνεπτυγμένον τὸ εἰλητὸν τοῦ Νόμου.

Αἱ πτυχαὶ τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἐνδυμάτων τοῦ Χριστοῦ ἀπεδόθησαν ἄκαμπτοι καὶ σκληραί. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου μητρὸς καὶ υἱοῦ εἶναι ἤρεμος καὶ γλυκεῖα, τὰ δὲ πρόσωπα φωτεινὰ καὶ μὲ ὁμαλὸν σκιοφωτισμόν.

Εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ πίνακος ἐσχεδιάσθη τὸ ἐν εἰκόνι 20 σύμπλεγμα, ἀναγινωσκόμενον:

διὰ χειρὸς Δημητρίου ἱερέως

β) **Χριστὸς Παντοκράτωρ.** Εἰς τὸ τέμπλον. Διαστ. 0.65×0.80. Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον ἐφ' οὗ τὸ κατὰ Ἰωάννην (8, 12) **χωρίον:**

Ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου, ὁ ἀκολουθῶν μοι κλπ.

[1]) Ἀντ. Βάλληνδα, Κυθνιακά, 1882, σ. 35, 51, 76.

[2]) Ἰωσὴφ Χατζηδάκη, Ἱστορία τῆς Μήλου, σ. 237.

[3]) Ζαφ. Γαβαλᾶ, Ἡ Σίκινος, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 48, σημ. 3.

[4]) Β. Σφυρόερας περ. Ἠώς 1964, σ. 462.

[5]) Βλ. σχετικῶς G. Gerola ἐν Annuario della R. Scuola Arch. Italiana di Atene III, σ. 235, IV-V, σ. 218, VI-VII, σ. 72.

Ὁ Χριστὸς φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Τὸ πρόσωπόν του εἶναι σκοτεινόν, κατὰ κρητικὴν τεχνοτροπίαν 17ου αἰῶνος.

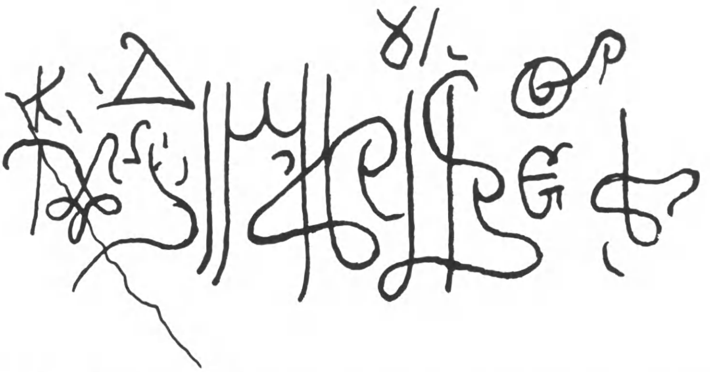

Εἰκ. 20. Ἡ καλλιτεχνικὴ ὑπογραφὴ τοῦ ἁγιογράφου ἱερέως Δημητρίου.

γ) **Παναγία Ἑκατονταπυλιανὴ** (σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ ναοῦ)· Δίζωνος εἰκών, Παναγίας ἄνω καὶ πλοίου κάτω (πίν. 37): Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου, ἐντὸς ἐρυθρῶν κύκλων, ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ *Μ(ήτ)ηρ Θ(εο)ῦ* καὶ παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας *Ἡ ἁγία Ἑκατωνταπηλυανή.* (Διαστάσεις 0.61×0.86).

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας, μὲ τὸν Χριστὸν καθισμένον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ της βραχίονος.

Μήτηρ καὶ υἱὸς φέρουσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς βασιλικὸν στέμμα. Τῆς Παναγίας εἰδικῶς τὸ στέμμα κρατοῦσι διὰ τῆς προτεταμένης χειρός των ἀνὰ εἷς ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς της ἱπτάμενος ἄγγελος [1]. Ἡ Παναγία φορεῖ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον ὑπεράνω τοῦ χιτῶνος, τοῦ ὁποίου φαίνεται μόνον μικρὸν παρὰ τὸν λαιμὸν τμῆμα καὶ τὸ ἀκρομάνικον. Ὁ Χριστὸς φορεῖ ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν κυματίζον εἰλητάριον, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐκ τοῦ Ἡσαΐου (ξα΄, 1) ἐπιγραφή:

Πνεῦμα Κυρίου ἐπ᾽ ἐμέ, οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με· εὐαγγελίσασθαι...

Τῆς Παναγίας τὰ χαρακτηριστικὰ ἀπεδόθησαν ἁδρὰ καὶ ἡ ἔκφρασις σοβαρά, τοῦ νεαροῦ ὅμως Χριστοῦ ἡ ἔκφρασις εἶναι μᾶλλον ὡρίμου ἀνδρὸς ἢ παιδίου, ἐν ᾧ ἀφ᾽ ἑτέρου τὸ στέμμα του μαρτυρεῖ δυτικὴν ἐπίδρασιν. Τῆς Ἰταλικῆς ὡσαύτως Ἀναγεννήσεως τὴν ἐπίδρασιν δεικνύει καὶ ἡ ἔκφρασις τῶν κρατούντων τὸ στέμμα τῆς Παναγίας ἀγγέλων.

[1]) Βλέπε σχετικῶς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο τὰ λεχθέντα εἰς σ. 58 τοῦ παρόντος τεύχους τοῦ Ἀρχείου.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ πίνακος εἰκονίζεται τρικάταρτον καράβι μὲ ἀνοικτὰ τὰ λευκὰ πανιά του, πλέον ἐπὶ κυματώδους θαλάσσης πρὸς βράχον εἰκονιζόμενον δεξιᾷ.

Ἐπὶ τοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος ἐπιγραφὴ διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένη λέγει:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Φραντζέσκου Νατάλλη.

Τὸ ἐπώνυμον Νατάλλης τὸ πρῶτον ἐνταῦθα συναντᾶται. Θὰ πρόκειται βεβαίως περὶ ναυτικοῦ, εἴτε ἁπλῶς περὶ μακρόθεν ἐλθόντος ὡς προσκυνητοῦ τῆς Καταπολιανῆς, εἴτε σωθέντος ἐκ ναυαγίου κατόπιν ἐπικλήσεώς του πρὸς τὴν Παναγίαν τῆς Πάρου.

Τέχνη μᾶλλον τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΑΓ. ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ
(Νοτίως τοῦ Ἁγίου Βήματος τῆς Καταπολιανῆς)

α) **Κοσμᾶς καὶ Δαμιανός,** Εἰς τὸ τέμπλον. (Διαστ. 0.55×0.70 μ.). Ὁ Κοσμᾶς φορεῖ χιτῶνα πράσινον καὶ κόκκινον ἱμάτιον. Κρατεῖ μὲ τὰς δύο του χεῖρας νάρθηκα. Ὁ Δαμιανὸς φορεῖ βαθυπράσινον χιτῶνα καὶ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον κρατεῖ δὲ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ἰατρικόν τι ἐργαλεῖον, ὅμοιον πρὸς σημερινὸν ἀκουστικόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς νάρθηκα. Ὁ κάμπος πορτοκαλιόχρους. Τέχνη μετρία τοῦ τέλους τοῦ 17ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

β) **Παναγία Ὁδηγήτρια**, ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστόν, ὅστις φορεῖ κόκκινον ἀνοικτὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον (διαστ. 0.55×0.70).

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Χεὶρ Πέτρου Γοργοστάρη

Ὁ ζωγράφος οὗτος εἶναι ἄλλοθεν ἄγνωστος.

γ) **Χριστὸς Παντοκράτωρ** ἐν προτομῇ (0.55×0.70). Φορεῖ χιτῶνα κόκκινον καὶ βαθυπράσινον ἱμάτιον. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἰω. 8, 12):

Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου κλπ.

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

(χεὶρ) *Πέτρου Γοργοστάρη.*

Μέσων ἢ τέλους 18ου αἰῶνος.

δ) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος** πτερωτὸς καὶ ἐν προτομῇ. Φορεῖ βαθυπρασίνην μηλωτὴν καὶ ἐπ' αὐτῆς ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν εἱλητὸν καὶ σταυρόν.

Τέχνη μετρία τῶν μέσων ἢ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΔΙΕΣΠΑΡΠΑΡΜΕΝΑΙ ΑΝΑ ΤΟΝ ΝΑΟΝ ΤΗΣ ΚΑΤΑΠΟΛΙΑΝΗΣ

α) **Ἡ Παναγία μὲ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους** (πίν. 38). Εὑρίσκεται ἐντὸς ἰδιαιτέρου προσκυνηταρίου τοποθετημένου σήμερον παρὰ τὸν ΝΔ. πεσσὸν τοῦ κυρίως ναοῦ. Διαστάσεις 0.76×1.03 μ.

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐν προτομῇ κρατοῦσα καθισμένον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ της βραχίονος τὸν νεαρὸν Χριστόν, ὅστις, ἔμφοβος, πιάνει μὲ τὰς δύο του χεῖρας τὴν δεξιὰν χεῖρα τῆς μητρός του, ἐν ᾧ συνάμα στρέφει τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν δεξιᾷ ὑπεράνω ἐν ἡμιτόμῳ εἰκονιζόμενον ἀρχάγγελον (Γαβριὴλ) κρατοῦντα ὑψωμένον τὸν σταυρόν. Συμμερικῶς πρὸς τὸν Γαβριὴλ εἰκονίζεται ἀριστερᾷ ἄλλος ἀρχάγγελος (Μιχαὴλ) κρατῶν καὶ αὐτὸς σύμβολα τοῦ πάθους: λόγχην καὶ σπόγγον.

Ἡ Παναγία φορεῖ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς, ὑπεράνω βαθυκυάνου χιτῶνος μὲ ταινιωτὰ ἀκρομάνικα, τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἐν ᾧ ὁ Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος ἐλαιόχρουν χιτῶνα ἐζωσμένον μὲ κόκκινην ζώνην καὶ ἱμάτιον πορτοκαλὶ φωτιζόμενον μὲ χρυσοκονδυλιές. Οἱ φωτοστέφανοι τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ κοσμοῦνται διὰ γραμμικοῦ κυματιστοῦ κοσμήματος. Ἀριστερᾷ τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐπιγραφὴ *Η ἀμώλιντος*, δεξιᾷ δὲ μεταξὺ Γαβριὴλ καὶ Χριστοῦ:

ὁ τὸ χαῖρε πρὶν τῇ Πανάγνω μινήσας
τὰ σήμβωλα νῖν τοῦ πά/θους προδικνίει.

Ὁ περιγραφεὶς τύπος εἰκόνος ἦτο συνηθέστατος κατὰ τὸν 16ον καὶ τὸν 17ον αἰῶνα ἐφαρμοσθεὶς ὑπὸ ὀνομαστῶν ζωγράφων (Μιχ. Δαμασκηνοῦ, Ἐμμ. Τζανφουρνάρη, Ἐμμ. Λαμπάρδου κλπ.) καὶ ἐπαναλαμβανόμενος ἔκτοτε σχεδὸν ἀπαράλλακτος. Ἐν αὐτῇ τῇ Πάρῳ ὑπάρχουσιν ἀκόμη ἄλλαι 6 ἢ 7 εἰκόνες τοῦ αὐτοῦ τύπου, ὅστις παλαιότερον μὲν ἐθεωρεῖτο δημιουργηθεὶς ὑπὸ τοῦ Κρητὸς ζωγράφου τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰ.[1] Ἀνδρέα Ρίτζου (Rico)[2], ἀπεδείχθη δ' ὅμως, ὅτι, ὡς σύνθεσις ὑφίστατο ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος (1192), ὡς μαρτυρεῖ τοιχογραφία τῆς ἐν Κύπρῳ Παναγίας τοῦ Ἀράκου[3], μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐκεῖ ἡ Παναγία εἰκονίζεται ὁλόσωμος καὶ ὀρθία φέρουσα ἐξηπλωμένον ἐπὶ τῶν βραχιόνων της τὸν νεαρὸν Χριστόν, δίκην Ἀναπεσόντος, ἐν ᾧ ἄνω δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, εἰκονίζονται οἱ δύο ἀρχάγγελοι

[1]) M. Chadjidakis, Icônes de St Georges des Grecs et de la collection de l'Institut Hellénique, Venise (1962), σ. 40.

[2]) Ph. Schweinfurth, Gesch. der Russ. Malerei, Haag. 1930, σ. 403 καὶ Wulff-Alpatof, Denkmäler der Ikonenmalerei 222-223.

[3]) Γ. Α. Σωτηρίου, Α. Ε. 1953-54 εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου Α', σ. 87 ἑξ. πίν. 1.

κρατοῦντες τὰ σύμβολα τοῦ πάθους. Οὐδ' εἶναι μοναδικὸν τὸ παράδειγμα τῆς Κύπρου· διότι τοιχογραφίας μὲ ὀρθίαν πάλιν τὴν Παναγίαν καὶ κρατοῦσαν ὕπτιον τὸν νεαρὸν Χριστόν, ὅστις ἔντρομος προσβλέπει τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ κρατοῦντα τὸν σταυρὸν τοῦ Πάθους, συναντῶμεν ἐπίσης κατὰ μὲν τὸν 14ον αἱ. εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ζίτσας [1] καὶ τοῦ Κόντσε [2] τῆς Παλαιᾶς Σερβίας, κατὰ δὲ τὸν 15ον (1482) εἰς τὴν Κουμπελίδικην τῆς Καστοριᾶς [3].

Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν μὲ τὸ σκοτεινὸν καὶ εἰς ὀλίγα μόνον προέχοντα μέρη φωτιζόμενον πρόσωπον τῆς Παναγίας, τὴν αὐστηρὰν ἱερατικὴν καὶ ἀφῃρημένην ἔκφρασιν αὐτῆς καὶ τὰς ἐντελῶς γεωμετρικὰς πτυχὰς τοῦ μαφορίου της, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς καλῆς ποιότητος ἔργον Κρητὸς ζωγράφου τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος, μιμουμένου καὶ αὐτοῦ πιστῶς τὸν τύπον τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου [4].

β) Εἰκὼν τοῦ **Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως**. Εἶναι ἐζωγραφημένη ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ ξυλογλύπτου δεσποτικοῦ θρόνου τοῦ κυρίως ναοῦ. (Διαστάσεις 0.43×0.98).

Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται καθήμενος ἐπὶ θρόνου φέρων τὴν ὁλόχρυσον στολὴν ἀρχιερέως καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἰω. 8, 12):

ἐγώ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου.

Ἄλλη ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος λέγει:

IC - XC βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων
κ(αὶ) κ(ύριο)ς τῶν κυριευόν-
των κ(αὶ) μέγας ἀρχιερεύς.

Καὶ κατωτέρω:

ΑΨΝΘ΄ (1759) Ἰουνίου Β΄. Διὰ χειρὸς Ἀθανασίου ἱεροδιακόνου

Πρόκειται λοιπὸν περὶ τοῦ αὐτοῦ Σιφνίου ἁγιογράφου,· ὅστις ἐφιλοτέχνησε καὶ τὴν ὑπεράνω τῆς Ὡραίας Πύλης εἰκόνα τῆς Ἁγ. Τριάδος·

[1]) Vlad. Petkovič, Starinar 1909, I, σ. 64.

[2]) Lazar Mircovič, Actes du IVe Congrès Internat. des Études byz., Sofia 1936, σ. 132, εἰκ. 65.

[3]) Ἀ. Ὀρλάνδος ἐν Α.Β.Μ.Ε., τ. Δ΄, 1938, εἰκ. 94. Βλ. καὶ Στ. Πελεκανίδη, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 117α.

[4]) Ἀπεικόνισιν τῆς Παναγίας τοῦ Ρίτζου εὑρισκομένης ἄλλοτε ἐν Φλωρεντίᾳ σήμερον δὲ εἰς τὴν Reale Galleria τῆς Πάρμας (ὑπ' ἀρ. 447) βλ. παρὰ L. Mircovič ἔ.ἀ., σ. 130 καὶ παρὰ L. Marcucci, Gallerie Naz. di Firenze, I dipinti Toscani κλπ., εἰκ. 28. Ἄλλη αὐθεντικὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας τοῦ Ρίτζου μὲ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους εὑρίσκεται εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Χριστοδούλου τῆς ἐν Πάτμῳ Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (εἰκών της ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἄννης Χατζηνικολάου, Πάτμος, Ἀθήνα 1957, πίν. XXXII).

γ) **Τὸ ἐπὶ σοὶ χαίρει τῆς Θεοτόκου** (πίν. 39α, β) (διαστάσεις 0.65 μ. × 1.16 μ.). Ἡ εἰκὼν αὕτη ἦτο ἄλλοτε ἀνηρτημένη εἰς τὸ βόρειον μέρος τοῦ νάρθηκος τοῦ κυρίως ναοῦ. Σήμερον φυλάσσεται εἰς τὸ ΒΔ. κελλίον τοῦ συγκροτήματος.

Ὁ πίναξ περιλαμβάνει ὡς κεντρικὸν θέμα τὴν Ἀποθέωσιν τῆς Παρθένου. Ἡ Παναγία εἰκονίζεται πράγματι εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος ἐπὶ νέφους, ἔνθρονος καὶ βρεφοκρατοῦσα, πατοῦσα ἐπὶ Χερουβεὶμ καὶ συνοδευομένη ὑπὸ τροχῶν, ἀγγελικῶν ταγμάτων καὶ κεφαλῶν ἀγγέλων. Εὐθὺς ὑπεράνω της παρίσταται, ἐντὸς δύο τεμνομένων πρασίνων τετραγώνων μὲ χρυσᾶς ἀκτῖνας, τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐν εἴδει περιστερᾶς, ὑπεράνω δὲ τούτου διαφαίνεται ἀχνὰ μὲ ἀνεμιζόμενον ρόδινον ἱμάτιον, ὁ Παλαιὸς τῆς Ἡμερῶν, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου φέρουσαν σταυρὸν μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς *ὁ ἐμὸς κόσμος*.

Κάτωθεν τοῦ νέφους τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἥλιος, δεξιᾷ δ' ἡ Σελήνη καὶ ἀστέρες καὶ ὑπὸ τούτους ὁ ἐν Ἐδὲμ Παράδεισος ὑπὸ μορφὴν προοπτικῶς εἰκονιζομένου τετραγώνου περιβολοτοίχου, μὲ χρυσολιθοκτισμένον τειχίον [1], ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου ὀρθοῦται ναὸς ρυθμοῦ baroque. Ἐντὸς τοῦ περιβόλου καὶ μεταξὺ τῶν δένδρων αὐτοῦ προβάλλουν ἀριστερᾷ μὲν ἡ μορφὴ τοῦ Ἀβραὰμ ἔχοντος εἰς τοὺς κόλπους του τοὺς δικαίους, δεξιᾷ δὲ ἡ τοῦ Δικαίου Ληστοῦ γονατιστοῦ καὶ φέροντος ἐπὶ τῆς ράχεώς του τὸν Σταυρόν. Ὅτι δὲ πρόκειται περὶ τοῦ παραδείσου ἀποδεικνύουν προσθέτως ἀφ' ἑνὸς ἡ ἐπὶ τῆς προσόψεως τοῦ περιβολοτοίχου του ἀναγραφὴ τῶν ὀνομάτων τῶν 4 ποταμῶν τοῦ Παραδείσου (Γεν. β΄, 10-14) ΦΙCΟΝ - ΓΕΟΝ - ΤΗΓΡΙC ΚΕ ΕΦΡΑΤ(ης) ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ ἐρυθρὰ πρὸ τῶν 3 πυλῶν αὐτοῦ εἰκονιζόμενα Σεραφείμ.

Ἑκατέρωθεν τῶν κεντρικῶν συνθέσεων εἰκονίζονται ἐπὶ νεφῶν ἄνω μὲν καὶ ἀριστερᾷ ὁ ὅμιλος τῶν Ἀποστόλων μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Πέτρον, κρατοῦντα τὰς κλεῖδας τοῦ Παραδείσου, καὶ τὸν Παῦλον, κρατοῦντα κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον, κάτωθεν δ' αὐτῶν ὁμὰς ἐστεμμένων καὶ μὴ γυναικῶν εἰς στάσιν ἱκεσίας μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὴν Ἁγ. Αἰκατερίνην. Ἀντιστοίχως πρὸς τὰς δύο εἰρημένας ὁμάδας εἰκονίζονται δεξιᾷ ἄνω μὲν ὅμιλος κληρικῶν ἀνδρῶν, κάτωθεν δ' αὐτοῦ πομπὴ γυναικῶν εἰς στάσιν ἱκεσίας. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος εἰκονίζονται σκηναί, ἐξ ὧν ἡ μὲν πρὸς τ' ἀριστερὰ παριστάνει τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, ἡ δὲ πρὸς τὰ δεξιὰ τὴν Γέννησιν τοῦ Χριστοῦ, μὲ τοὺς γονεῖς γονατιστοὺς προσκυνοῦντας τὸ θεῖον βρέφος.

Ἐπιγραφὴ γεγραμμένη εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος λέγει:

ΤΟ ΕΠΙ CΙ ΧΕΡΙ   ΤΙC ΘΕ ΟΤΟΚΟΥ

[1]) Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 147.

Ἡ εἰκὼν αἰσθητοποιεῖ τὸν εἰς τὴν Θεοτόκον ὕμνον (Θεοτοκίον): «Ἐπὶ σοὶ χαίρει κεχαριτωμένη πᾶσα ἡ Φύσις κλπ.» ὅστις ψάλλεται, κατὰ τὴν λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, μετὰ τὴν ἐκφώνησιν «Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας ἀχράντου κλπ.». (Ν. Βούλγαρι, Κατήχησις Ἱερά, Κέρκυρα 1852, 142. Γ. Βιολάκη, Τυπικὸν τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις ἄ.χ. σ. 38 § 45).

Ἄλλη πάλιν ἐπιγραφὴ εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ πίνακος, ἤτοι ὑπὸ τὴν παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, μᾶς γνωρίζει τὸν φιλοτεχνήσαντα τὴν εἰκόνα ζωγράφον, λέγουσα

ΠΙΥΜΑ ΙΑΚΟΒΟΥ
ΜΟΣΚΟΥ
1704

Τέλος τρίτη ἐπιγραφὴ κάτωθεν τοῦ Παραδείσου μᾶς πληροφορεῖ περὶ τῶν ἀφιερωσάντων τὴν εἰκόνα:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεοργίου Καριδήτζι κ(αὶ)
τῆς συνβίας αὐτοῦ Ἀντωνίνας.

Ὁ ἄλλοθεν ἄγνωστος ἁγιογράφος Ἰάκωβος Μόσκος θὰ ἀνήκει βεβαίως εἰς τὴν γνωστὴν οἰκογένειαν τῶν Κρητῶν ἁγιογράφων Μόσκων [1]. Οὗτος ὅμως, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐξετασθεῖσα εἰκών, ἔχει ὑποστῇ ἰσχυρὰν τὴν Δυτικὴν ἐπίδρασιν.

δ) **Ἁγία Τριὰς καὶ ἡ χειροτονία Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου.** Ἡ εἰκὼν αὕτη ἦτο ἄλλοτε ἀνηρτημένη εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ κυρίως ναοῦ, δεξιᾷ τῆς εἰσόδου. Σήμερον φυλάσσεται καὶ αὕτη εἰς τὸ ΒΔ. κελλίον τοῦ συγκροτήματος (πίν. 40α, β). Ἔχει μεγάλας διαστάσεις (1.50×1.80 μ.) περατοῦται δ' ἄνω εἰς ἡμικύκλιον. Διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας. Εἰς τὴν ἄνω ζώνην εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριὰς μὲ τὸν γηραιὸν Πατέρα εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου, καὶ τὸν νέον Υἱὸν καθήμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός, εὐλογοῦντα ἐπίσης διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν των καὶ ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος, εἰκονίζεται τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἐν εἴδει περιστερᾶς, ἐντὸς δύο διασταυρουμένων βαθυπρασίνων τετραγώνων. Πατὴρ καὶ Υἱὸς κάθηνται ἐπὶ πολυτελοῦς ἀνακλίντρου πλήρους Σεραφεὶμ καὶ ἀγγέλων, φέροντος ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν ἐπιγραφήν:

τρόμῳ σοι λειτουργοῦσι ἀγγελικαὶ λαμπρότητες,

δεξιᾷ δέ:

παρεστῶσαι μέλπουσιν ἀεί.

[1]) Βλ. σχετικῶς Ἀ. Ξυγγόπουλον, Σχεδίασμα ἐκκλησ. ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 241.

Τέλος εἰς τὰ δύο ἄκρα τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται, εἰς μικροτέραν κλίμακα, ὄρθιοι καὶ εἰς στάσιν δεήσεως, ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία, πρὸς ἣν ἓν Σεραφεὶμ λέγει, ἐντὸς ἀνεπτυγμένου εἰλητοῦ:

τρισάκτινε ἥλιε, τρισόκλειστον φῶς,

δεξιᾷ δ' ὁ Πρόδρομος, πρὸς ὃν ἄλλο Σεραφεὶμ λέγει ὁμοίως:

τρισὶ γνωριζόμενος, ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος.

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος εἶναι γεγραμμένη δι' ἐρυθρῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

Η ΜΕΓΑΛΟΝΥΜΟΣ Κ(αὶ) Α·Ι·ΔΙΟΣ ΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ
ΣΥΝ ΤΗ ΝΟΕΡΑ ΟΥΣΙΑ

Ἡ κάτω ζώνη περιλαμβάνει δύο παραστάσεις. Ἐκ τούτων ἡ δεξιὰ εἰκονίζει εἰς μὲν τὸ βάθος πολλὰ οἰκοδομήματα, συμβολίζοντα, κατὰ τὴν προσγεγραμμένην ἐπιγραφήν, τὴν *Ἁγίαν Σιών*, εἰς δὲ τὸ πρῶτον ἐπίπεδον τὴν ἐξέλευσιν τῶν τιμίων δώρων, τὰ ὁποῖα ὑποδέχεται ὁ δεξιᾷ εἰκονιζόμενος, ὄρθιος καὶ ἀσκεπής, Χριστός, ἐνδεδυμένος στολὴν μεγάλου ἀρχιερέως καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον. Τῆς φερούσης τὰ τίμια δῶρα πομπῆς προηγοῦνται ἄγγελοι, ἄλλοι θυμιῶντες καὶ ἄλλοι κρατοῦντες λαμπάδας ἢ ἑξαπτέρυγα, ἕπονται δὲ γυναῖκες—ἴσως αἱ σύντροφοι τῆς Παναγίας θυγατέρες Σιών, αἵτινες, συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν τοῦ Ἠσαΐου (3, 16) εἶναι πολυτελῶς ἐνδεδυμέναι, τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν φέρουσι καὶ καλύπτρας ἀπὸ τῆς κεφαλῆς.

Εἰς τὴν δεξιᾷ τῆς κάτω ζώνης παράστασιν εἰκονίζεται συμφώνως πρὸς τὴν προσγεγραμμένην ἐπιγραφήν, ἡ

Χειροτονία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου,

ὅστις παρίσταται γονατιστὸς ἐνώπιον τοῦ Χριστοῦ φοροῦντος τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν μετὰ μίτρας καὶ εὐλογοῦντος αὐτόν, ἐν ᾧ ἓξ ἄλλα πρόσωπα μετὰ φωτοστεφάνων παρακολουθοῦσι τὴν τελετὴν τῆς χειροτονίας τοῦ Ἰακώβου εἰς πρῶτον ἐπίσκοπον Ἱεροσολύμων.

Εἰς τὸ μέσον τῆς κάτω παρυφῆς τῆς εἰκόνος εἶναι γεγραμμένον τὸ ἐν εἰκόνι 20 συμπίλημα, ὅπερ ἀναγινώσκεται:

διὰ χειρὸς Δημητρίου ἱερέως.

Τὸν ἁγιογράφον ἱερέα Δημήτριον, ὅστις, ὡς εἴδομεν, ἐφιλοτέχνησε καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Ἐλεούσης τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ὁ Γ. Λαμπάκης (Δελτίον Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. Α', 1892, σ. 108) χαρακτηρίζει ὡς «ἔγκριτον βυζαντινὸν ἁγιογράφον τοῦ ιε' περίπου αἰῶνος, τὸ πρῶτον ἤδη ἡμῖν γνωριζόμενον» (πρβλ. καὶ Ν. Βέην, Βυζαντίς, Β', σ. 468 σημ.), ταῦτα δ' ἐπαναλαμβάνει τὸ 1912 καὶ ὁ Κ. Ναυπλιώτης (Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου τὰ σωζόμενα σ. 69).

Εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ τιμίου Προδρόμου τῆς Μ. τοῦ Ὄρους Σινᾶ ὁ Κ. Ἄμαντος ἐσημείωσε[1] πολυπρόσωπον εἰκόνα φέρουσαν τὴν ἀχρονολόγητον ἐπιγραφήν: *Χεὶρ Δημητρίου ἱερέως*, τῆς ὁποίας παρέσχε καὶ πανομοιότυπον (εἰκ. 21) Παρεδέχθη δ' ὁ Ἄμαντος α) ὅτι ὁ ἱερεὺς Δημήτριος τῆς εἰκόνος τοῦ Σινᾶ εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Πάριον ἱερέα Δημήτριον καὶ ἑπομένως β) ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Σινᾶ εἶναι σύγχρονος πρός τὰς τῆς Πάρου, (τὰς ὁποίας ὁ Λαμπάκης ἐχρονολόγησεν ἀπὸ τοῦ 15ου αἰ.) ἐπειδή, ὡς λέγει, «ἀρχαΐζει, ἀφ' οὗ οἱ ἐν αὐτῇ εἰκονιζόμενοι ἀρχιερεῖς δὲν φέρουν σάκκον καὶ μίτραν ἀλλ' εἶναι ἀσκεπεῖς καὶ φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ὠμόφορα». Ἀλλὰ πλὴν τοῦ ὅτι τὸ παρασχεθὲν πανομοιότυπον τῆς ὑπογραφῆς τοῦ Σινᾶ (εἰκ. 21) διαφέρει πάμπολυ τοῦ καλλιτεχνικωτάτου συμπιλήματος (εἰκ. 20), δι'

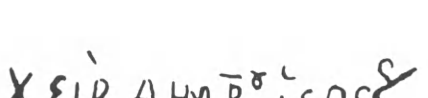

Εἰκ. 21. Ὑπογραφὴ ἱερέως Δημητρίου τῆς Μ. Σινᾶ.

οὗ ὑπογράφει τὰ ἔργα του ὁ Πάριος ζωγράφος—ἐκτὸς ἂν τὸ «πανομοιότυπον» δὲν εἶναι ἀκριβὲς—καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Ἀμάντου, ὅτι εἰς ἔργα μεταγενέστερα τοῦ 16ου αἰ. οἱ ἀρχιερεῖς δὲν παρίστανται ἄνευ μίτρας καὶ δὲν φέρουν πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ὠμοφόρια δὲν εὐσταθεῖ διότι ὑπάρχουσιν ἱκανὰ παραδείγματα περὶ τοῦ ἀντιθέτου, ἀνήκοντα εἰς τὸν 17ον καὶ τὸν 18ον αἰῶνα.

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ Λαμπάκη παρεσύρθη ἐσχάτως καὶ ὁ Γ. Κορρὲς (ἔνθ. ἀν. σ. 121) ὅστις ἀνεκήρυξε τὸν ἱερέα Δημήτριον «ἱκανώτατον ἁγιογράφον, ἄξιον νὰ καταταγῇ μεταξὺ τῶν ἐξεχόντων μεταβυζαντινῶν ἁγιογράφων». Ἐστηρίχθη δὲ πρὸς μόρφωσιν τῆς γνώμης του ταύτης κυρίως εἰς τὴν «ἐξαίρετον ἔκφρασιν» τῶν μορφῶν τῆς εἰκόνος τῆς Ἁγ. Τριάδος. Ἀλλ' ὡς δύναται ὁ ἀναγνώστης νὰ κρίνῃ ἐκ τῆς παρατιθεμένης λεπτομερείας τῆς εἰκόνος τῆς Ἁγ. Τριάδος (πίν. 40, β) αἱ ἐν αὐτῇ μορφαί, ἰδίᾳ δὲ αἱ τῆς παραστάσεως τῆς χειροτονίας, πᾶν ἄλλο ἢ «ἐξαίρετον ἔκφρασιν» παρουσιάζουν. Εἶναι τοὐναντίον στεγναὶ καὶ ἀλύγιστοι καὶ μὲ ἀναλογίας σωμάτων οὐχὶ πάντοτε ἀκριβεῖς. Τούτων ἕνεκα τὸν ζωγράφον ἱερέα Δημήτριον τοποθετῶ μᾶλλον εἰς τὸ α΄ ἥμισυ τοῦ 18ου αἰῶνος, ἐὰν δ' οὗτος εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν ζωγράφον τοῦ Σινᾶ καὶ τούτου ἡ εἰκὼν θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους.

[1]) Σιναϊτικὰ μνημεῖα ἀνέκδοτα (Παράρτημα 1 τῶν Ἑλληνικῶν) σ. 48.

ΝΑΟΣ ΑΓΙΩΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ
(Εἰς τὸ κάστρον)

α) Εἰκὼν τοῦ **Χριστοῦ** ἐπὶ τοῦ τέμπλου (πίν. 41). Διαστάσεις 0.68×0.85. Ὁ Κύριος εἰκονίζεται ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, μέχρι τῆς ὀσφύος. Φέρει στολὴν μεγάλου ἀρχιερέως ἤτοι πολυτελὲς πολυσταύριον φαιλόνιον, ὠμοφόριον μὲ χρυσοῦς σταυροὺς καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μίτραν (νῦν πρόσθετον ἀργυρᾶν) μὲ παραπενδούλια. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ εὐαγγέλιον, εἰς τὴν ἀριστερὰν σελίδα τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (18, 36) εἰλημμένη φράσις:

ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, εἰ ἐκ τοῦ κόσ(μου τούτου ἦν) κλπ.,

ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾶς, ἡ ἐκ τῆς λειτουργίας εἰλημμένη φράσις:

λάβετε, φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν

Ἡ ἔκφρασις τοῦ Χριστοῦ εἶναι αὐστηρά, τὸ πρόσωπόν του σκοτεινόν, φωτιζόμενον μόνον κατὰ τὰ ἐξέχοντα μέρη, κατὰ ἅγνῶς κρητικὴν τεχνοτροπίαν. Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων
καὶ μέγας ἀρχιερεύς.

Τέλος κάτω δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου:

Χεὶρ Βίκτωρος

Ὁ τύπος τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀρχιερέως ἐφηρμόσθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐμφανίζεται ὁ Χριστὸς ὁλόσωμος, ἄλλοτε μόνος καὶ ὄρθιος[1] καὶ ἄλλοτε μετέχων πολυπροσώπων συνθέσεων, ὡς π.χ. εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν[2]. Ἐμφανίζεται ὡσαύτως καὶ ἔνθρονος εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Δεήσεως[3]. Τέλος ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰκονίζεται μὲν καὶ εἰς τὴν Δέη-

[1]) Π.χ. εἰς τὸ διακονικὸν τοῦ ναοῦ τοῦ Lesnovo τῆς Π. Σερβίας, 14ου αἰ. Vlad. Petkovič, La peinture Serbe du Moyen-Age, I, Beograd 1930, πίν. 12β. I. Stefanescu, L'Illustration des liturgies, Ann. de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orientales III, 1935, 80.

[2]) Ἄνευ μίτρας εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Mon. Byz. de Mistra, πίν. 113,$_2$. 114,$_1$ καὶ 132,$_2$).

[3]) Τύρνοβο Βουλγαρίας. Ναὸς Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου 14ου αἰ. (B. Filow, Die Altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. LII). Ἀχρίς. Ναὸς Ζαούμ (1361) (Millet, Rev. Arch. 1908, I, πίν. XI). Καστοριά Ἅγ. Ἀθανάσιος (1384) Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. Δ' (1938), σ. 148.—Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 150β (μὲ μίτραν καὶ παραπενδούλια). Ἄνευ μίτρας εἰς τὸ Ψαλτήριον τοῦ Μονάχου (14ου αἰ.).

σιν [1], συνήθως ὅμως μόνος, εἴτε ὁλόσωμος εἴτε ἐν προτομῇ [2], ὡς ἐνταῦθα.

Φορηταὶ εἰκόνες μὲ ὑπογραφὴν Βίκτωρος ὑπάρχουσι πλείονες [3] κατεσπαρμέναι πολλαχοῦ καὶ ἔξω τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀρχαιοτέρα τούτων χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ 1605, ἡ δὲ νεωτέρα ἀπὸ τοῦ 1694. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι πλείονες τοῦ ἑνὸς Βίκτωρες ἁγιογράφοι. Κατὰ τὸν κ. Ἀ. Ξυγγόπουλον δύο [4]. Ἐκ τούτων ἀρχαιότερος εἶναι ὁ ὑπογράφων τὰς εἰκόνας του ὡς Βίκτωρ ὁ Κρής. Οὗτος δὲ εἰργάσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ 16ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος [5], ὁ δὲ ἄλλος Βίκτωρ (πιθανῶς Κερκυραῖος) ἤκμασε κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 17ου αἰ. Ὁ Κερκυραῖος αὐτὸς Βίκτωρ ἀρχίζει μὲ ἔργα συντηρητικὰ διὰ νὰ καταλήξῃ μὲ εἰκόνας καθαρῶς ἰταλικοῦ χαρακτῆρος. Ὁ Χριστὸς τοῦ τέμπλου τῆς Πάρου δυνατὸν νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ συντηρητικὰ ἔργα τοῦ Κερκυραίου Βίκτωρος, ὁπότε θὰ ἐφιλοτεχνήθη κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 17ου αἰ. Ἂν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι εὑρίσκεται εἰς ναὸν τῆς οἰκογενείας Κονταράτου [6], ἥτις ἦλθε πιθανώτατα ἐκ Κρήτης [7] συναποκομίσασα

(Strzygowski, Die Miniaturen des Serb. Psalters πίν. XIVa, Millet, Rev. Arch. 1908, I, σ. 180, εἰκ. 7).

[1]) Τρίπτυχον Μουσείου Μπενάκη Ἀ. Ξυγγόπουλος, Εἰκόνες Μουσ. Μπενάκη, ἀρ. 72, πίν. 50,Β (18ου αἰ. Σίφνος, Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου (1635). Λαμπάκης, Βυζ. Πινακοθήκη πίν. 17=Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα ἱστ. θρησκ. ζωγρ. πίν. 51, 1.

[2]) Κέρκυρα Παλαιόπολις (νῦν εἰς Μουσ. Μπενάκη) Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Δ' 1904, 64=Ξυγγόπουλος, Κατάλ. εἰκ. Μουσ. Μπενάκη ἀρ. 19, πίν. 15β. (εἰκὼν Πέτρου Λαμπάρδου, α' ἡμίσεος 17ου αἰ.). Μουσεῖον Λοβέρδου, ἀριθμοὶ Καταλόγου Παπαγιαννοπούλου - Παλαιοῦ 201, 202, 212, 214, 286, 291. 336. Ζάκυνθος, Μουσεῖον Λ. Ζώης, Ὁδηγὸς Μουσ. Ζακύνθου 1936 ἀρ. 20. Βενετία (1686) (Ν. Δρανδάκης, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς, ἐν Ἀθήναις 1962, πίν. 37). Μονὴ Φιλοσόφου Γορτυνίας Γριτσόπουλος, Ἡ Μονὴ τοῦ Φιλοσόφου, 1960, σ. 50-51. Ἄρτα Παρηγορήτισσα Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, 1963, εἰκ. 149 (1758) Βενετία, Συλλογὴ Ἑλλην. Ἰνστ. M. Chadjidakis, Icônes ἀρ. 57 καὶ 158 (17ου αἰ.). Βλέπε κατωτέρω καὶ πολλὰ ἄλλα παραδείγματα ἐν Πάρῳ.

[3]) Βλ. κατάλογον αὐτῶν παρὰ L. Mirkovič, Πεπραγμ. Θ' Βυζ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1955, σ. 324. Ἀ Ξυγγοπούλῳ, Σχεδ. ἱστορίας τῆς θρησκ. ζωγρ. μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, 210, M. Chadjidakis, Icônes, Venise 1962, σ. 146.

[4]) Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σ. 212 κ.ἑ. τὴν γνώμην ταύτην ὅμως ἀποκρούει ὁ Χατζηδάκης (Icônes, σ. 147), ὅστις θεωρεῖ τὰς ἐπὶ εἰκόνων ἀθηναϊκῶν τινων συλλογῶν ἐπιγραφὰς ὡς πλαστάς.

[5]) Πβλ. Κ. Ἄμαντον, Σιναϊτικὰ Μνημεῖα σ. 57.

[6]) Βλ. σχετικῶς ΑΒΜΕ, τ. Θ', σ. 177.

[7]) Οἰκογένεια Κονταράτου μαρτυρεῖται ἐν Ρεθύμνῳ τῆς Κρήτης δι' ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς εἰς φορητὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους, φερούσης τὴν χρονολογίαν 1634. (Ν. Δρανδάκη, Παναγία ἡ Ρεθυμνιώτισσα, Κρητ. Χρον. 1951, σ. 67).

καὶ τὴν ἐξεταζομένην εἰκόνα[1], δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἔργον τοῦ Κρητὸς Βίκτωρος, ὁπότε θὰ πρέπει αὕτη νὰ χρονολογηθῇ ἥμισυν αἰῶνα ἐνωρίτερον.

β) **Παναγία μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους** (πίν. 42). Εὑρίσκεται ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἀριστερᾷ τῆς Ὡραίας Πύλης. Διαστάσεις 0.67×0.87.

Ἡ Παναγία φέρουσα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ μαφόριον εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἔχουσα καθισμένον τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ της βραχίονος. Τὸ παιδίον ἔντρομον πιάνει μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα του τὴν δεξιὰν χεῖρα τῆς μητρός του, στρέφον συνάμα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ὑπεράνω καὶ δεξιᾷ εἰκονιζόμενον ἀρχάγγελον Γαβριήλ, κρατοῦντα τὸν σταυρόν, ἐν ᾧ συμμετρικῶς πρὸς αὐτὸν εἰκονίζεται ἀριστερᾷ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ κρατῶν τὴν λόγχην καὶ τὸν κάλαμον μὲ τὸν σπόγγον. Πλὴν ὅμως τῶν δύο τούτων ἀγγέλων ἡ εἰκὼν πλουτίζεται καὶ μὲ ἄλλους ἀγγέλους. Ἐκ τούτων δύο εἰκονίζονται κατὰ τὰς δύο ἄνω γωνίας αἰωρούμενοι συμμετρικῶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς μιᾶς χειρός των τὸ στέμμα καὶ τὸν φωτοστέφανον τῆς Παναγίας, ἐν ᾧ δύο ἄλλοι εἰς τὰς κάτω γωνίας τοῦ πίνακος κρατοῦσι τοὺς ἀγκῶνας τῆς Παρθένου. Τέλος τέσσαρες ἀκόμη πτερωταὶ κεφαλαὶ εἰκονίζονται ἀνὰ δύο περὶ τὸ μέσον τῆς εἰκόνος ἑκατέρωθεν τοῦ σώματος τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου τῆς εἰκόνος ὑπάρχει δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ἡ συνήθης εἰς τὴν παράστασιν ταύτην ἐπιγραφή: *ἡ ἀμό-λυντος*[2].

Ἡ ἐπιμελοῦς ἐργασίας εἰκών, ἀκολουθοῦσα τὴν κρητικὴν τεχνοτροπίαν παρουσιάζει προφανῆ τὴν ἰταλικὴν ἐπίδρασιν (πτερωταὶ κεφαλαὶ καὶ στάσεις τῶν τε ἱπταμένων καὶ τῶν κάτω ἀγγέλων), ἀνήκει δὲ πιθανῶς εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἰδιαιτέρως φροντισμένον εἶναι τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας μὲ τὴν εὐθεῖαν ρῖνα καὶ τὰς καμαρωτὰς ὀφρῦς του.

γ) Εἰκὼν **Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης.** Εὑρίσκεται ἐπὶ τοῦ τέμπλου δεξιᾷ τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ (διαστάσεις 0.68×0.80). Ἑκατέρωθεν τοῦ κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος εἰκονιζομένου Σταυροῦ τῆς Σταυρώσεως παρίστανται καθήμενοι οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη. Ὁ Ἅγ. Κωνσταντῖνος φορεῖ ἐσωτερικῶς κόκκινον χιτῶνα μὲ χρυσᾶ ἐνυφασμένα κοσμήματα, ἄνωθεν δ' αὐτοῦ χλαμύδα χρυσοπάρυφον πορπουμένην πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ καταπίπτουσαν ἐπὶ τῆς ράχεως. Ἡ Ἁγ. Ἑλένη φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον μανδύαν κοσμούμενον μὲ δικεφάλους ἀετούς (ἀετάριον).

[1]) Εἰδικαὶ συνθῆκαι συναφθεῖσαι ἐπέτρεψαν τὴν κατὰ τὸν ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον καὶ μετ' αὐτὸν ἐξαγωγὴν ἐκ Κρήτης ἱερῶν λειψάνων, εἰκόνων καὶ γενικῶς ἐκκλησιαστικῶν ἔργων. Βλ. σχετικῶς G. Gerola, Atti dell'Ist. R. Accad. di Scienze ed Arti 1903. Degli Agiati in Roveretto. Σειρὰ 3η τ. IX, 1903, σ. 3-40.

[2]) Ἡ αὐτὴ παράστασις τιτλοφορεῖται ἐνίοτε καὶ ὡς «ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων» ἢ καὶ ὡς «ἡ Φοβερὰ προστασία».

Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἥλιος δεξιᾷ δ᾿ ἡ Σελήνη, εἰς δὲ τὸ μέσον ὁ Χριστὸς ἐντὸς τριῶν ἐπαλλήλων ρόμβων, θέτων μὲ τὰς δύο του χεῖρας στέμμα ἐπὶ τῶν κεφαλῶν τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ τῆς Ἁγ. Ἑλένης.

Πέριξ τῆς κεντρικῆς ταύτης παραστάσεως εἰκονίζονται, εἰς μικροτέραν κλίμακα, σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου, ἐν αἷς καὶ ἡ Κοίμησις αὐτοῦ. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς κεντρικῆς εἰκόνος ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή :

ΑΧΠΘ (1689). *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ*(εο)*ῦ Μελετίου ἱερομονάχου Κ*(ον)*ταράτου.*

Ἡ οἰκογένεια τῶν Κονταράτων ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως ἀπὸ τοῦ 1652 εἰς κτητορικὰς ἐπιγραφὰς ναῶν τῆς Πάρου (βλ. ΑΒΜΕ, Θ΄ ἀρ. 37, 45, 63) ὡς καὶ εἰς νοταριακὸν κώδικα τῶν ἐτῶν ἀπὸ 1685 ἕως 1716 ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὸ Ἀρχεῖον Ἱστορίας τοῦ Ἑλλην. Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Αὐτὸς δ᾿ οὗτος μάλιστα ὁ παπα Μελέτιος φέρεται ὡς νοτάριος Πάρου εἰς τὸν εἰρημένον κώδικα (φ. 1,2). Ὡς δὲ προκειμένου περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ εἴπομεν δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἦλθον ἐκ Κρήτης οἱ Κονταρᾶτοι κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κρητικοῦ πολέμου (1644 - 1669) καὶ νὰ ἐγκατεστάθησαν εἰς Πάρον. Γόνος τῆς οἰκογενείας ταύτης θὰ εἶναι πιθανῶς ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος, ὅστις καὶ ἀφιέρωσε τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου εἰς τὸν ὁμώνυμον ναὸν κτισθέντα ὑπὸ τῶν Κονταράτων, ὡς συνάγεται ἐκ φωνηεντολίπου συμπιλήματος (ΚΤΡ) λαξευμένου ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου τῆς εἰσόδου [1].

Βιβλιογραφία. Ἐμμ. Σαγκριώτης, Μεσ. Γράμμ. Β΄ (1934-35) σ. 249, ὅστις ἀντὶ χεὶρ Βίκτωρος ἀνέγνωσε χεὶρ Ἕκτωρος. Π. Μαθιόπουλος, Πάρος, 1963 σ. 38. Γιάννη Μιχαηλίδη, Μία ἐκκλησία στὴν Πάρο, 1951.

δ) Εἰκὼν τοῦ **Χριστοῦ ἐνθρόνου** (πίν. 43 α). Εὑρίσκεται ἐντὸς χωριστοῦ προσκυνηταρίου τοποθετημένου ἀριστερᾷ τοῦ τέμπλου (διαστάσεις 0.49×0.80). Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἔνθρονος καὶ κατ᾿ ἐνώπιον, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν εὐαγγέλιον. Φορεῖ χιτῶνα κόκκινον καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ βαθυπράσινον ἱμάτιον μὲ πολλὰς χρυσοκονδυλιάς. Οἱ ὀφθαλμοί του στρέφονται πρὸς τὰ δεξιά, ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου του εἶναι ἤρεμος, μειλιχία, τὰ χαρακτηριστικὰ κανονικά, ἡ χεὶρ ὡραῖα σχεδιασμένη, αἱ παρειαὶ ροδίζουσαι μὲ ἐλαφρὰν καστανὴν φωτοσκίασιν προσδίδουσαν τὸν ὄγκον. Τὰ φωτεινὰ χρώματα μαρτυροῦσι τὴν μίμησιν παλαιολογείου προτύπου. Εἶναι ἔργον ἀρίστης τέχνης, ἴσως τοῦ τέλους τοῦ 15^{ου} αἰ., εἰσαχθὲν εἰς τὴν νῆσον πιθανῶς ἔξωθεν. Ἡ εἰκὼν ἔχει ἀνάγκην συντηρήσεως.

[1]) Βλ. σχετικῶς Α.Β.Μ.Ε., τ, Θ΄, σ. 177 καὶ σημ. 2.

ε) **Εἰκὼν Παναγίας ἐνθρόνου βρεφοκρατούσης.** Εὑρίσκεται εἰς ἰδιαίτερον, συμμετρικῶς τοῦ πρώτου, εὑρισκόμενον προσκυνητάριον, δεξιᾷ τοῦ τέμπλου. (Διαστάσεις 0.44×0.89). Τέχνη λεπτὴ καὶ σύγχρονος πρὸς τὴν τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ.

ϛ) **Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ** ἐν προτομῇ καὶ κατ᾽ ἐνώπιον ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προσκομιδῆς (δίαστ. 0.70×0.77). Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ὑψωμένον τὸ ξίφος τὸ ὁποῖον ἔχει ἀνασπάσει ἐκ τῆς θήκης του (φηκάρι), διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν :

τοὺς μὴ καθαρᾷ καρδίᾳ προσιόντας τῷ καθαρῷ θείῳ ναῷ τούτῳ ἀσυμπαθῶς μου τὴν σπάθην ἐκτείνω τῷ φασφάνῳ μοι τῷδε τῷ φλεγοστρόφῳ[1].

Καλῆς τέχνης, ἀλλὰ πιθανώτατα ἐπεζωγραφημένη.

ΝΑΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ
(Παραπλεύρως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου).

α) Εἰκὼν **Χριστοῦ** ἐπὶ τοῦ τέμπλου (πίν. 43 β) (διαστάσεις 0.64×0.75). Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ καὶ κατ᾽ ἐνώπιον ἀτενίζων τὸν θεατήν. Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ ἐσταχωμένον εὐαγγέλιον. Φορεῖ χιτῶνα πορφυροῦν μετὰ χρυσοῦ σημείου (clavus) καὶ ἱμάτιον βαθυπράσινον μὲ πτυχὰς δηλουμένας διὰ σκοτεινοτέρων πρασίνων γραμμῶν. Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου εἶναι αὐστηρὰ ἀλλ᾽ ἐστερημένη πνευματικότητος. Ἡ τεχνοτροπία τῆς εἰκόνος κατὰ μίμησιν τῆς κρητικῆς. Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἀνὰ εἷς ἄγγελος ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου εἰς μικροτέραν κλίμακα. Παρὰ τοὺς ὤμους τοῦ Κυρίου δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἡ ἐπιγραφή :

Πήιμα Δαμασκηνοῦ ιερομονάχου - ΑΧΜΘ (=1649).

Ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐξετέλεσεν εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς Τσηπίδο καὶ Λεῦκες (βλ. κατωτέρω).

β) **Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου (διαστ. 0.60× 0.68 μ.). Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον τοῦ πίνακος εἰκονίζεται βαίνων πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ κεκαμμένον τὸ ἀριστερὸν γόνυ ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ, φορῶν ἀνοικτοκόκκινον χιτῶνα καὶ πράσινον μὲ ἄσπρα φῶτα ἱμάτιον. Ἀπέναντί του κάθηται ἐπὶ θρόνου μὲ κυλινδρικὴν ράχιν ἡ Παρθένος, ἐνδεδυμένη ἀνοικτοπράσινον ἱμάτιον. Αὕτη φέρει τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους ἐν ᾧ διὰ τῆς κάτω διευθυνομένης ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ τὴν ἠλακάτην. Μεταξὺ Γαβριὴλ καὶ Παναγίας εἰκονίζεται δένδρον.

[1]) Πβλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, σ. 283.

Ἀντιθέτως πρὸς τὴν εὐχάριστον ἔκφρασιν τῆς Παναγίας, ἡ τοῦ ἀρχαγγέλου εἶναι στυγνὴ καὶ ἄχαρις. Τέλους 17ου ἢ ἀρχῶν 18ου αἰῶνος.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
(Τοπογρ. διάγρ. Παροικιᾶς ἀρ. 14).

Ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου ἀλλ' ἀχρυσώτου τέμπλου του εὑρίσκονται, ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης, ἀνὰ δύο μεγάλαι εἰκόνες διαστ. 0.67×0.95: τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ ἀνὰ δύο Ἱεραρχῶν.

α) Ὁ **Χριστὸς** ἐν προτομῇ μὲ τὴν ἐπιγραφὴν

ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεύς,

φέρει στέμμα τὸ ὁποῖον κρατοῦν δύο ἑκατέρωθεν προσιπτάμενοι ἄγγελοι. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον μὲ τὴν ἐπιγραφήν (Ἰω. 18,36):

ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου κλπ. καὶ
λάβετε φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα κλπ.

Εἶναι ἐνδεδυμένος πολυσταύριον φαιλόνιον, ἐφ' οὗ κόκκινον ἐπιρριπτάριον.

Κάτω ἀριστερᾷ ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου Θ(εο)*ῦ Ἰω*(άννου)
ἱερέως Καριστινοῦ χωρεπισκόπου

Ὁ αὐτὸς χωρεπίσκοπος Ἰωάννης Καρυστινὸς ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ μαρμαρίνου ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ (ΑΒΜΕ Θ', σ. 200, ἀρ. 20), ἥτις φέρει τὴν χρονολογίαν 1692. Ἄρα καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἀφιερωθεῖσα ὑπὸ τοῦ κτήτορος, θὰ εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰ.

β) **Παναγία** τύπου Ὁδηγητρίας μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Ἡ ἐγγυήτρια τῶν ἁμαρτωλῶν,

φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέμμα, τὸ ὁποῖον κρατοῦσι δύο προσιπτάμενοι ἄγγελοι. Σύγχρονος πρὸ τὸν Χριστόν.

γ) **Ὁ Χριστὸς** νεαρός, εὐλογῶν, δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν πρὸ ἁγίας Τραπέζης (διαστ. 0.67×0.98 μ.). Εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ξυλίνου συρτοῦ παραπετάσματος τῆς Ὡραίας Πύλης.

Ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου σου Ἀντωνίου
Σκυφιάνου.

Τέλους 18ου αἰῶνος. Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Σκυφιάνος ἀπαντᾶται ἐπανειλημμένως εἰς τὸν νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου διὰ τὰ ἔτη 1724, 1730, 1731, 1732, 1733, 1734, 1736, 1739, 1742 (Σκιφιάνος, παπα Σπυρίδος), βλ. καὶ Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστ. Δικαίου, τ. 8 σ. 159.

δ) Τέσσαρες **Ἱεράρχαι** ὁλόσωμοι καὶ κατ' ἐνώπιον, ἀνὰ δύο εἰς τὰ ἄκρα διαμερίσματα τοῦ τέμπλου ἤτοι δεξιᾷ μὲν ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας μὲ μίτραν καὶ ὁ Ἅγ. Ἰάκωβος ὁ Πέρσης μὲ καφτάνι, ἀριστερᾷ δὲ ὁ Ἅγ. Κύριλλος καὶ ὁ Ἅγ. Σπυρίδων.

ε) **Ἅγ. Γεώργιος.** Φορητὴ εἰκὼν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου παρὰ τὴν θύραν (διαστ. 0.50×1.06 μ.). Εἰκονίζεται ἑτοιμαζόμενος νὰ φονεύσῃ τὸν δράκοντα. Πέριξ μικραὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἁγίου, ὡς π.χ. τὰ εἴδωλα τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ ὁ Ἅγιος γονατιστὸς πρὸς δεξιά.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΜΑΡΙΝΗΣ

(Τοπογρ. διαγρ. ἀριθμ. 13). Εἰς τὸ μαρμάρινον τέμπλον·

α) **Παναγία ἡ Ἐλεοῦσα,** τύπου Ὁδηγητρίας (πίν. 44) (διαστ. 0.64× 0.88 μ.).

Ἡ Παναγία φέρουσα χιτῶνα βαθυπόρφυρον καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἀνοικτότερον πορφυροῦν μαφόριον μετὰ χρυσῆς παρυφῆς κρατεῖ τὸν νεαρὸν Χριστὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός. Οὗτος ἐνδεδυμένος χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν μὲ χρυσοκονδυλιές, εὐλογεῖ διὰ τῆς τεταμένης δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου. Τόσον ἡ Παναγία ὅσον καὶ ὁ Χριστὸς ἔχουσι στάσιν ἱερατικὴν καὶ ἔκφρασιν γαληνιαίαν. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος μιμεῖται προφανῶς παλαιότερον, βυζαντινὸν[1] πρότυπον, ὅπερ ἠκολούθησε καὶ ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνός, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς παραβολῆς τῆς εἰκόνος μας πρὸς τὴν ὑπ' ἀρ. 27 εἰκόνα τοῦ Δαμασκηνοῦ τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας (Chadjidakis, Icônes, πίν. 19), ἔνθα παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ καὶ ἐνταῦθα ἀσύμμετρος διάταξις τῆς χρυσῆς παρυφῆς τοῦ μαφορίου τῆς Παναγίας. Ἀγνῶς κρητικῆς τεχνοτροπίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἀγνώστου τεχνίτου.

β) **Χριστὸς** μέγας ἀρχιερεύς. Εἰς τὸ τέμπλον. Λίαν σκοτεινός.

γ) **Ἅγ. Παντελεήμων.** Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου. Διαστ. 0.70×1.10. Ὁ ἰατρὸς ἅγιος φορεῖ στολὴν κοκκίνην κρατεῖ δὲ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κιβώτιον ἐπίμηκες (νάρθηκα) ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν φέρει πρὸ τοῦ στήθους. Ἂν καὶ ἡ εἰκὼν εἶναι σκοτεινὴ ὅμως διακρίνει τις τὴν καλὴν τέχνην της. Κάτω δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἁγίου, ὑπάρχει γεγραμμένη διὰ κιτρίνου χρώματος ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργίου

καὶ ἡ χρονολογία *1636*

[1] Τὸν αὐτὸν ἀριβῶς τύπον παρουσιάζει καὶ φορητὴ εἰκὼν 14ου αἰ. τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (G. Sotiriou, Guide du M. Byz. No 177, σ.92. Ὁ αὐτὸς περ. Θεολογία, τ. 27, 1956, εἰκ. 6).

δ) **Παναγία**, τύπου γλυκοφιλούσης, ἀριστεροκρατούσης. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου (διαστ. 0.45×0.67 μ.). Φορεῖ ἀνοικτὸν κόκκινον μαφόριον, ὁ δὲ Χριστὸς πράσινον ἱμάτιον. Τὸ χρυσοῦν βάθος ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ γαλάζιου ἐλαιοχρώματος. Τέλους 18ου αἰῶνος.

ε) **Παναγία**, ἔνθρονος βρεφοκρατοῦσα. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου (διαστάσεις 0.46×0.77μ.). Ὁ θρόνος πεποικιλμένος μὲ καγκελλάκια. Τὰ πρόσωπα πολὺ φροντισμένα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ δύο ἄγγελοι ἐν προτομῇ ἐπὶ νεφῶν.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ
(τῆς συνοικίας Θολάκια. Τοπογρ. διαγρ, ἀριθμ. 8).

α) **Παναγία Ὁδηγήτρια.** Ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου. Πολὺ μετρίας τέχνης (διαστάσεις 0.57×0.85).

Κάτω διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Μανουὴλ Ἀλησάφη

β) **Ἅγ. Ἀνάργυροι.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου (διαστ. 0.60×0.84 μ.). Μετρίας τέχνης. Εἰς τὸ κάτω μέρος διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἐμανουὴλ
κ(αὶ) τῆς συμβίας αὐτοῦ Ἀνούσας.

Τέλους 17ου ἢ ἀρχῶν 18ου αἰ.

Ὁ ἀφιερωτὴς τῶν εἰκόνων Μανουὴλ Ἀλησάφης ἐτάφη ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἰδιοκτήτου ναοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή (Α.Β.Μ.Ε. Θ', σ. 204, τ. ἀρ. 24).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ** καὶ

β) **Παναγία Ἐλεοῦσα** ἐν προτομῇ. Καλῆς τέχνης εἰκόνες εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ.

ΝΑΟΣ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ ΑΓΟΡΑΣ
(Τοπογρ. διάγραμμα ἀρ. 27)

α) **Παναγία** ἐπὶ τοῦ ξυλίνου τέμπλου (διαστάσεις 0.54×0.80). Εἶναι τύπου Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης φέρει δὲ τὴν ἐπιγραφήν:

ΜΡ ΘΥ ἡ Παντάνασσα.

Φορεῖ χιτῶνα βαθυπράσινον καὶ ἐπ' αὐτοῦ καστανέρυθρον μαφόριον· Ὁ Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος χιτῶνα ἐλαιόχρουν μὲ χρυσᾶ κοσμήματα καὶ κοκκίνην ζώνην καὶ ἐπ' αὐτοῦ κεραμόχρουν ἱμάτιον μὲ χρυσᾶς γραμμάς.

Κάτω ἀριστερᾷ ἐπὶ τοῦ κάμπου εἰκονίζεται οἰκόσημον (τὸ ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν λεγόμενον σημεῖον) ὅπερ ἐντὸς φυλλοκοσμήτου κεντρικῆς ἐλλείψεως εἰκονίζει ὄρθιον λέοντα κρατοῦντα ὀρθίαν ράβδον, πέριξ δ' αὐτῆς ἄνω μὲν

τὰ γράμματα Μ καὶ Ν, κάτω δὲ δεξιᾷ C τοῦ συμμετρικοῦ πρὸς τ' ἀριστερὰ γράμματος ἐξαλειφθέντος. Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ οἰκοσήμου τοῦ ἀφιερωτοῦ, ἴσως τοῦ Μ(α) Ν(ουὴ)λ—[Ἀλι] C(άφη).

β) **Χριστός,** ὡς μέγας ἀρχιερεύς, ἐν προτομῇ εἰς τὸ τέμπλον (διαστάσεις 0.54×0.90 μ.)· Ἐνδεδυμένος πολυσταύριον φαιλόνιον καὶ μὲ μίτραν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ιω. 18, 36):

Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου·

Ἐσθὴς ἀργυρᾶ καλύπτει τὴν χεῖρα καὶ τὸν φωτοστέφανον αὐτοῦ·

Κάτω ὡραῖον κυματιστόν κόσμημα. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Χριστοῦ ἐγράφη ἐκ νέου μὲ νεωτερικὰ γράμματα, τὸ δὲ παλαιὸν χρυσοῦν βάθος τῆς εἰκόνος ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ βαθέος πρασίνου ἐλαιοχρώματος·

γ) **Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστάσεις 0.55×0.76)· Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ρομφαίαν διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἀνορθόγραφος ἐπιγραφή :

Ὁρᾶς με τὸ ὅπλον πρὸς μάχην ἐναντίον ξιφηφόρος δάραχος εἰμοὶ τῆς πύλης τὸν γοῦν ἀναιδõς εἰσελθεῖν βουλειθέντα στρέφω κατ' αὐτοῦ τὴν σπάθην καὶ τὸ ξύφος.

δ) **Θεία λειτουργία.** Εἰς τὸ καταπέτασμα τῆς Ὡραίας Πύλης (διαστάσεις 0.68×1.03 μ.). Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ὄρθιος, ὄπισθεν Ἁγ. Τραπέζης συνοδευόμενος ὑπὸ ἓξ ἱεραρχῶν ἀνὰ τρεῖς ἑκατέρωθεν. Κάτω εἰκονίζονται καὶ τὰ σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν.

Ἐπιγραφὴ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ πρασίνου κάμπου τῆς εἰκόνος λέγει :

Μνήστιτι Κύριε τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Σαμουὴλ ἡερομονάχου

Πολὺ μετρίας τέχνης εἰκὼν τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ
(πρὸς Ν. τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν).

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου φορητὴ εἰκών (διαστάσεις 0.53×0.88).

α) **Χριστὸς ὁ Φωτοδότης.** Εἰκονίζεται καθήμενος μέσῳ κοκκίνου προσκεφαλαίου ἐπὶ θρόνου μετὰ κυλινδρικῆς ράχεως. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ματθ. 11, 28):

Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες κλπ.

Φορεῖ χιτῶνα βαθυπράσινον καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικτὸν ἱμάτιον μὲ πολλὰς χρυσοκονδυλιάς.

Καλῆς τέχνης τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος.

β) **Ἁγ. Παρασκευή.** Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (διαστάσεις 0.58×1.05). Ἡ ἁγία κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει ὀρθίαν πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω.

ΝΑΟΣ ΕΛΕΟΥΣΗΣ

(Ἀριθμ. τοπογρ. διαγράμματος 25).

α) **Χριστός, μέγας ἀρχιερεύς.** Ἐπὶ τοῦ ξυλίνου τέμπλου (διαστάσεις 0.57×0.90). Εἰκονίζεται ἐν προτομῇ. Πλὴν τοῦ προσώπου—17ου αἰ.—τὸ ὑπόλοιπον ἔχει ἀνακαινισθῇ τὸ 1908.

β) **Πρόδρομος.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου (διαστάσεις 0.52×0.90 μ.). Εἰκονίζεται ὁλόσωμος, πτερωτὸς καὶ κατ' ἐνώπιον. Φορεῖ μηλωτὴν κοκκίνην καὶ ἐπ' αὐτῆς πράσινον ἱμάτιον. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἱλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ματθ. 4, 17. *Ἀποκ.* 22, 17):

Οὗτος ἐστιν ὃν εἶπον ὀπίσω μου ἐρχόμενος ἔμπροσθέν μου γέγονε ὅτι πρῶτος μου ἦν. Μετανοῦτε ἤγγυκε γὰρ ἡ βασηλήα/τ(ῶν οὐρανῶν)·

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ

(μονόκλιτος βασιλικὴ παρὰ τὴν δυτικὴν παραλίαν).

(Τοπογρ. διαγράμματος ἀρ. 23).

α) **Παναγία βρεφοκρατοῦσα.** Φορητὴ εἰκὼν ἀνηρτημένη ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου (διαστάσεις 0.65×0.92).

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἀριστεροκρατοῦσα τὸν νεαρὸν Χριστὸν καὶ πέριξ αὐτῆς τὰ πρόσωπα καὶ αἱ φράσεις τοῦ Στιχηροῦ ἰδιομέλου τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων [1]. Οὕτω εἰς τὸ μέσον μὲν καὶ ἀριστερᾷ εἰκονίζονται οἱ *Μάγοι* μὲ τὰ *δῶρα* καὶ κάτωθεν αὐτῶν δύο μελωδοί: Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς μὲ σαρίκι καὶ ἴσως Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ μὲ κουκούλλιον. Ὁ Δαμασκηνὸς κρατεῖ εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

Τί σοι προσενέγκωμεν Χ(ριστ)*ὲ ὅτι ὤφθης ἐπὶ γῆς ὡς ἄνθρωπος δι' ἡμᾶς ἕκαστον γὰρ κλπ.*

Δεξιᾷ ἡ *Γῆ* προσφέρουσα τὸ *σπήλεον* καὶ ὑπ' αὐτὴν ἡ *Ἔρημος τὴν φάτνην*. Ἄνω εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται ὄρος, ἀριστερᾷ τοῦ ὁποίου τρεῖς *ἄγγελοι ψάλλουσι τὸν ὕμνον* καὶ τέταρτος ἀγγέλλων εἰς τοὺς *ποιμένας τὸ θαῦμα*.

Κάτω δεξιᾷ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

† *Δέησις τῶν δούλ*(ων) *τοῦ Θ*(εο)*ῦ Φιλίππου κ*(αὶ) *τῆς συμβ*(ίας) *αὐτοῦ Ἑλένης κ*(αὶ) *τ*(ῶν) *γονέ*(ων) *αὐτῶν.*

Τέχνη καλὴ τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος.

[1]) Βλ. Μηναῖον Δεκεμβρίου ἔκδ. Βενετίας 1895, τ. IV 192 καὶ Konrad Onash, Das Weihnachtsfest im Orthodoxen Kirchenjahr, 1958, σ. 243.

ΟΙΚΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΔΡΕΤΤΑ

πλησίον τοῦ ἀνωτέρω Ἁγ. Ἰωάννου, παρὰ τὴν δυτικὴν παραλίαν.

α) **Παναγία τοῦ Πάθους.** Εἰκὼν μεγάλων διαστάσεων 0.84×1.12 μ. μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἡ ἀμόλυντος.*

Ἡ Παναγία εἰκονίζεται ἀριστεροκρατοῦσα τὸν νεαρὸν Χριστόν. Φορεῖ πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ βαθυπόρφυρον μαφόριον, κρατεῖ δὲ μὲ τὰ μακροδάκτυλα χέρια της τὰ δύο χέρια τοῦ Χριστοῦ, ὅστις εἶναι ἐνδεδυμένος κίτρινον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές. Τὸ παιδίον στρέφει ἔμφοβον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ὑπεράνω πετῶντα ἀρχάγγελον Γαβριήλ, ὅστις κρατεῖ τὸν σταυρὸν τοῦ πάθους ἐν ᾧ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, εἰκονιζόμενος συμμετρικῶς ἄνω ἀριστερᾷ, κρατεῖ τὴν λόγχην καὶ τὸν σπόγγον. Λόγῳ τοῦ φόβου τοῦ παιδίου ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὸν ἀριστερὸν πόδα του τὸ σανδάλιον.

Τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας μὲ τὰ ὡραῖα καὶ ἁδρὰ χαρακτηριστικὰ περιβάλλει σήμερον νεώτερος ἀργυροῦς στέφανος.

Τὴν εἰκόνα ἀναφέρει ὁ Ἐμμ. Σαγκριώτης[1], ὅστις προσθέτει ταύτην τὴν ἐνδιαφέρουσαν λεπτομέρειαν, ὅτι, καθ' ἃ οἱ κάτοχοι τῆς εἰκόνος ὁμολογοῦσιν, ὑπῆρχεν ὑπὸ τὴν εἰκόνα «ἐπιγραφὴ

χεὶρ Γεωργίου Βλαστοῦ

καὶ χρονολογία, ἧς δὲν ἐνθυμοῦνται τὰ δύο τελευταῖα τῶν δεκάδων καὶ τῶν μονάδων (ψηφία) ἐνθυμοῦνται δὲ τὰ δύο πρῶτα (16. .) ἐξήλειψαν δὲ τὴν ἐπιγραφὴν ἐσχάτως οἱ ἐπιδιορθώσαντες αὐτὴν μοναχοί».

Ἔχομεν λοιπὸν ἐνώπιον ἡμῶν ἔργον, δυστυχῶς ἐπεζωγραφημένον, τοῦ ἁγιογράφου Γεωργίου Βλαστοῦ ἀκμάσαντος κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, ἐκτελέσαντος δὲ καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῆς νήσου (Μάρμαρα, Τσηπίδο) ἔργα, τὰ ὁποῖα διασώζουσι τὴν ὑπογραφήν του, ὡς θέλομεν ἴδει κατωτέρω.

β) **Ἄκρα ταπείνωσις** (διαστ. 0.25×0.30). Φέρει τὴν ἀνακαινισμένην ἐπιγραφὴν

Ἴδε ὁ ἄνθρωπος.

Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται πρὸ τοῦ σταυροῦ κατὰ τὰ ἄνω $^2/_3$ τοῦ σώματος ἐντὸς σαρκοφάγου, συμφώνως πρὸς παλαιὰ βυζαντινὰ πρότυπα, γυμνός, φέρων μόνον κολόβιον περὶ τὴν ὀσφὺν καὶ ἔχων τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας. Ἡ κεφαλή του κλίνει ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἀριστερά, ἡ δὲ κόμη του καταπίπτει ἀφθόνως ἐπὶ τῶν ὤμων του. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ του εἰκονίζονται, λοξῶς ὄρθια, ἡ λόγχη καὶ ὁ κάλαμος. Καλῆς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνος.

γ) **Παναγία γλυκοφιλοῦσα** (μικροδιαστάσεων 0.16×0.20) ἀρχῶν 18ου αἰῶνος.

[1]) Μεσαιων. Γράμματα, τ. Β' (193-435), σ. 251.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΤΑΞΥ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΚΑΙ ΝΑΟΥΣΗΣ

ΜΟΝΗ ΛΑΓΓΟΥΒΑΡΔΑΣ

Αἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου τοῦ καθολικοῦ: Χριστός, Ἱεράρχαι, Ἅγ. Πάντες καὶ Ζωοδόχος Πηγή, ὡς καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ πρὸς Β. προσκυνηταρίου ἡ εἰκονίζουσα τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους[1] εἶναι πᾶσαι τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ. ἔργα τοῦ ἱεροδιακόνου Ἱεροθέου[2], τοῦ μετέπειτα χειροτονηθέντος ἐπισκόπου Ρεθύμνης καὶ Μυλοποτάμου Ἱεροθέου Πραουδάκη[3]. Τούτου ἕνεκα δὲν θὰ ἀσχοληθῶμεν μὲ αὐτάς.

α) **Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.** Εἰκονίζεται, ὡς συνήθως (ἅτε φύλαξ τῆς πύλης) ἐπὶ τοῦ θυροφύλλου τῆς προσκομιδῆς·

Ὁ ἀρχάγγελος ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολὴν καὶ κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ρομφαίαν, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς ζυγόν, πατεῖ ἐπὶ τοῦ γυμνοῦ σώματος θνήσκοντος ἀνδρός, ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ὁποίου ἐξέρχεται ἡ προσγεγραμμένη φράσις:

φρῖξον ψυχή μου τὰ δρώμενα

Μεταξὺ τῶν ποδῶν τοῦ ἀρχαγγέλου ὑπάρχει ἡ χρονολογία

1766 Ἀπριλίου

κάτω δέ, ἀριστερᾷ, εἰκονίζεται καὶ ὁ δωρητὴς τῆς εἰκόνος, ἡγούμενος τῆς μονῆς, κρατῶν κομβοσχοίνιον καὶ παρ' αὐτόν, διὰ κεφαλαίων γραμμάτων, ἡ ἐπιγραφὴ

ΝΕ(οφύτου) Μον(αχοῦ) καὶ ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ

καὶ ἔτι περαιτέρω παρὰ τὸν θνήσκοντα:

ἀνοικτίρμων κε ἀμετονόητος

Ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενος ἡγούμενος Νεόφυτος (Καλουδᾶς) διετέλεσεν ἡγούμενος Λαγγουβάρδας ἐπὶ ὁλόκληρον τριακονταετίαν[4] (1757-1787).

1) Ἡ εἰκὼν αὕτη ἐζωγραφήθη ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Πραουδάκη κατά τινα μεταγενεστέραν ἐπίσκεψίν του εἰς τὴν μονήν, φέρει δὲ κάτωθεν τὴν ἐπιγραφήν:

μνήσθητι κύριε τοῦ δούλου σου Καλινίκου προσκυνητοῦ

2) Οὕτω ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐνθρόνου, μεγάλου Ἀρχιερέως, ἀναγινώσκομεν:

Διὰ χειρὸς Ἱεροθέου ἱεροδιακόνου αωνη' (1858).

Ὡσαύτως ὑπὸ τὴν εἰκόνα τῶν Ἁγ. Πάντων εὕρηται ἡ ἐπιγραφή:

μνήσθητι Κύριε τοῦ ἀναξίου καὶ ἁμαρτωλοῦ δούλου σου Ἱεροθέου Ἱερομονάχου τοῦ κοπιάσαντος ἐν τῆδε τῇ μονῇ αωνη' Ἰουλίου ε'.

3) Ὅρα λεπτομερέστερον περὶ τούτου Ἐμμ. Σαγκριώτην, Ἱστορία τῆς ἐν Πάρῳ Ἱ. Μονῆς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας, ἐν Πύργῳ 1926, σ. 132.

4) Ἐμμ. Σαγκριώτου, Ἱστορία τῆς Ἱ. Μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς Λογγοβάρδας, ἐν Πύργῳ 1926, σ. 24 καὶ 26.

Τὸ θέμα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς σπάθην διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἄλλοτε ζυγὸν καὶ ἄλλοτε· τὴν ψυχὴν τοῦ θνήσκοντος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πατεῖ, εἶναι σύνηθες κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας. Ἀπεικονίσεις του ἔχομεν καὶ εἰς τοιχογραφίας, ὡς π.χ. εἰς τὸν νάρθηκα τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ Μονῆς Μυρτιᾶς [1] (18ου αἰ.), καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας [2], συνήθως ὅμως ἐπὶ τοῦ θυροφύλλου τῆς προσκομιδῆς, ὡς εἴδομεν καὶ εἰς τὴν Καταπολιανήν (βλ. ἀνωτέρω σ. 70) καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Πάρου.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ (Μετόχιον Μ. Λαγγουβάρδας).

Ναὸς σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου [3].

α) **Χριστὸς ἔνθρονος**. Ἐπὶ τοῦ ξυλοχρυσογλύπτου τέμπλου (διαστ. 0.80×1.00 μ.) Κάθηται ἐπὶ θρόνου μπαρόκ. Φορεῖ χιτῶνα κόκκινον καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὠχροϱόδινον ἱμάτιον. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ φράσις (Ματθ. 11, 28):

Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες κλπ.

Κυρία ἐπιγραφή (τὰ γράμματα νεωτερικά, ἀνακαινισθέντα):

ὁ Σωτὴρ τοῦ κόσμου

Καλῆς κρητικῆς τεχνοτροπίας. Περὶ τὸ 1700.

β) **Παναγία** ἔνθρονος βρεφοκρατοῦσα. Ἐπεζωγραφήθη τὸ 1853.

γ) **Ἅγ. Πέτρος καὶ Παῦλος.** Κρατοῦν ὁμοίωμα τῆς Ἐκκλησίας.

δ) **Σύναξις τῶν Ἀρχαγγέλων.**

Αἱ ὑπὸ τὰ στοιχεῖα γ καὶ δ εἰκόνες εἶναι νεώτεραι.

[1]) Ἀ. Ὀρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Θ' (1961), σ. 110 εἰκ. 13.

[2]) Εἰκὼν εἰς Λένινγκραδ (Felicetti-Liebenfels, Gesch. der byz. Ikonenmalerei, 1956, πίν. 98 A). Εἰκὼν Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Μ. Προδρόμου Λακωνίας (Κ. Ζησίου, Βυζαντὶς Α, 131). Εἰκὼν Μουσ. Λοβέρδου, ἀρ. καταλ. 74 (τοῦ 1734). Δύο εἰκόνες τῆς Συλλογῆς τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βυζ. καὶ Μεταβυζ. Σπουδῶν (M. Chadjidakis, Icônes, ἀρ. 60 καὶ 233, 18ου αἰ., μὲ τὴν αὐτὴν καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴν παρὰ τὸν θνήσκοντα:

ἀνοικτίρμων καὶ ἀμετανόητος

καὶ μὲ τὸν ἀρχάγγελον κρατοῦντα, ὡς ἐν Λαγγουβάρδᾳ, ζυγόν). Τὴν ἐπανευρίσκομεν τέλος καὶ εἰς τὴν ἀριστερὰν μικρὰν θύραν τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν Ναούσῃ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου κλπ.

[3]) Ἀναφέρεται ἤδη τὸ 1717 ὑπὸ τοῦ Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Lyon 1717, τ. 1, σ. 246 καὶ περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Pasch van Krienen, Breve descrizione dell'Arcipelago, 1773, σ. 123.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΦΙΛΙΠΠΟΥ

15′ ΒΔ. τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων. Μικρὸς μονοκάμαρος μετὰ ψευδοθόλου. Ἐπὶ τοῦ πτωχικοῦ ξυλίνου τέμπλου του:

α) **Παναγία.** Τύπου Ὁδηγητρίας (διαστάσεις 0.35×0.50). Κρατεῖ τὸν Χριστὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός. Οὗτος φορεῖ σκοτεινόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ κατάκοσμον ἱμάτιον, εὐλογεῖ δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ εἱλητὸν τοῦ νόμου. Κάτω δεξιᾷ ὑπάρχει μικρὰ εἰκὼν τοῦ Προδρόμου.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησυς τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεοργίου ἱερέος
Μοστράτου κὲ σακελαρίου Ναούσης
1812 Μαρτίου 15

Εἶναι τὸ τελευταῖον ἔργον τοῦ Γεωργίου Μοστράτου, ὅστις, κατ᾽ ἐνθύμησιν ἐπὶ λειτουργικοῦ βιβλίου [1], ἀπέθανε τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1813.

Περὶ τῆς τέχνης του θὰ εἴπωμεν ἀργότερον.

β) **Χριστὸς** ἐν προτομῇ (διαστάσεις 0.35×0.52). Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐκ τοῦ κατὰ τοῦ Ἰωάννην (8, 12) εὐαγγελίου φράσις:

Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου.

Κάτω δεξιᾷ ὑπὸ τὸ Εὐαγγέλιον διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Χὴρ ἱερέος Μοστράτου 1812.

γ) **Ἅγ. Φίλιππος καὶ Τρύφων (Φήλυπος καὶ Τρίφονας).** Εἰκονίζονται ἀμφότεροι ὄρθιοι καὶ κατ᾽ ἐνώπιον. Ὁ Ἅγ. Φίλιππος φορεῖ πράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ βαθυπόρφυρον ἱμάτιον. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει πρὸ τοῦ στήθους.

Ὁ Ἅγ. Τρύφων, νέος ἀγένειος, φορεῖ στρατιωτικὴν στολὴν μὲ θώρακα καὶ χλαμύδα. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλαδευτήρι διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δόρυ.

Ἐπὶ τοῦ εἱλητοῦ τὸ ὁποῖον κρατεῖ ὁ Φίλιππος ἀναγινώσκομεν τὴν ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (1, 45) Εὐαγγελίου φράσιν:

εὑρίκαμεν Ἰησοῦν τὸν ιὸν τοῦ Ιοσὶφ τὸν ἀπὸ Ναζαρὲτ
ὃν ἔγραψε Μοσῆς

ΝΑΟΥΣΑ [2]

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (εἰς τὸ ΝΔ. ἄκρον τοῦ χωρίου)

α) **Χριστὸς ἔνθρονος.** Ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου (διαστ. 0.66×

[1]) Παν. Μαθιοπούλου, Ἡ Πάρος, σ. 34, σημ. 2.

[2]) Πρὸς τὸν αἰδεσιμώτατον Ναουσαῖον ἱερέα Κωνστ. Ἀλιφέρην καὶ τὸν ἀξιότιμον ἰατρὸν κ. Ὄθωνα Κάπαρην, οἵτινες πολὺ ὑπεβοήθησαν τὸ ἔργον μου τῆς ἀνιχνεύσεως τῶν εἰκόνων Ναούσης, ἐκφράζω καὶ ἐντεῦθεν θερμοτάτας εὐχαριστίας.

0.86). Ὁ Σωτὴρ φέρων χιτῶνα κόκκινον καὶ ἱμάτιον ἐπίσης κόκκινον μὲ πολλὰς χρυσοκονδυλιάς, κάθηται ἐπὶ θρόνου μπαρόκ, πατεῖ δ' ἐπὶ πορφυροῦ ὑποποδίου. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ, ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς σελίδος ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον (11, 28) Εὐαγγελίου φράσις:

Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς,

ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης (ἔνθ. ἀν. 11, 29):

ἄρατε τὸν ζυγόν ἐφ' ὑμᾶς καὶ μάθετε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι πρᾶος εἰμὶ καὶ ταπεινὸς τῇ καρδίᾳ.

Ὑπὸ τὸν θρόνον ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Πόθου ἱερέος τοῦ Τριανταφίλου.

Κάτω δεξιᾷ εἰκονίζεται εἰς μικρὰν κλίμακα ὁ ἀφιερώσας τὴν εἰκόνα ἱερεὺς γονατιστὸς καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους.

Τέχνη μετρία τοῦ τέλους τοῦ 17ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

β) **Ἅγ. Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου (πίν. 45) (διαστ. 0.72×0.92 μ.).

Ὁ Ἅγιος ἱεράρχης εἰκονίζεται καθήμενος ἐπὶ θρόνου. Φορεῖ χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν καὶ ἐπ' αὐτοῦ πολυσταύριον φαιλόνιον μετ' ὠμοφορίου καὶ ἐπιγονατίου. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ὁ Ἅγιος εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τὴν ποιμαντορικήν του ράβδον. Οἱ σταυροὶ τοῦ φαιλονίου του εἰκονίζονται ὡς ἐὰν τοῦτο ἦτο ἐντελῶς ἐπίπεδον, μὴ παρακολουθοῦντες δηλ. τὰς πτυχώσεις του, αἵτινες δηλοῦνται μόνον διὰ σκοτεινοτέρου χρώματος. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ ἰσχυρὰ ἐκφραστικὴ δύναμις τοῦ βλέμματος τοῦ Ἱεράρχου.

Εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος ἡ ἐπιγραφή:

χεὶρ Νικοδήμου μοναχοῦ αχϞε´ (=1695).

Ὁ μοναχὸς Νικόδημος (τοὐπίκλην Γεραρδῆς) ἤκμασε κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐξετέλεσε δὲ καὶ πολλὰς ἄλλας εἰκόνας, περὶ τῆς τέχνης τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ κατωτέρω λόγος.

γ) **Παναγία βρεφοκρατοῦσα.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου. Διαστ. 0.68×0.88. Ὠοειδές, λεπτοκαμωμένον πρόσωπον ἐκτελεσμένον μὲ πολὺ ἁπαλὴν φωτοσκίασιν, μαρτυροῦσαν δυτικὴν ἐπίδρασιν. Ἐπιγραφὴ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων:

Ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων.

δ) **Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.** Ἐπὶ τοῦ βημοθύρου τοῦ τέμπλου. Ὑπὸ τὰς εἰκόνας τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Παρθένου ἐξ ἡμισείας ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Μακαρίου μοναχοῦ.

Εἰς τὰ δύο κάτω διάχωρα ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος.

ε) **Ὁ ζωηφόρος ἄρτος** (πίν. 46). Ἐπὶ τοῦ συρτοῦ ξυλίνου παραπετάσματος τῆς Ὡραίας Πύλης. Εἰκονίζεται κάτωθεν κατακόσμου τόξου ἰσλαμικῆς μορφῆς 17ου αἰ. Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐνταῦθα νεαρός, ἀναδυόμενος κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σώματος αὐτοῦ ἐκ κατακόσμου Ἁγίου Ποτηρίου. Ἐνδεδυμένος βαθυπράσινον, χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον, ἵσταται κατ' ἐνώπιον εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ καὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα ἱσταμένους ἀγγέλους, φοροῦντας κιτρινωπὸν χιτῶνα καὶ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον, κρατοῦντας δέ, μέσῳ τοῦ ἱματίου των, ἀνημμένας λαμπάδας.

Μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ ἀγγέλου καὶ τοῦ Ἁγ. Ποτηρίου εὕρηται γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων, ἡ ἐπιγραφή:

ΔΕΗCIC ΤΟΥ| ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(εο)Υ| ΜΑΚΑΡΗΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ

καὶ διὰ χηρὸς ἀνδρέου μοστράτου.

Τὸ θέμα τοῦ ζωηφόρου ἄρτου εἶναι εὐχαριστιακόν, ἀπεικονίζει δὲ τὰ χωρία τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου (6, 48):

ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς

καὶ (6, 50):

οὗτος ἐστὶν ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβαίνων, ἵνα τις ἐξ αὐτοῦ φάγῃ καὶ μὴ ἀποθάνῃ,

ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐντὸς τοῦ ποτηρίου τῆς Μεταλήψεως ἀπεικόνισις τοῦ Χριστοῦ, αἰσθητοποιεῖ τὴν φράσιν τοῦ κατὰ Ματθαῖον (26, 26) Εὐαγγελίου καὶ τῆς λειτουργίας:

λάβετε φάγετε, τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον κλπ.
καὶ πίετε ἐξ αὐτοῦ πᾶντες τοῦτό μου ἐστὶ τὸ αἷμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον κλπ.

Ἡ παράστασις τοῦ ζωηφόρου ἄρτου ἐφηρμόσθη κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους. Τὸ παλαιότερον μέχρι τοῦδε γνωστὸν γραπτὸν παράδειγμα εὑρίσκεται τὸν μὲν 15ον αἰῶνα εἰς τὴν Εὐαγγελίστριαν τοῦ Μυστρᾶ [1], τὸν δὲ 16ον εἰς εἰκόνα τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας [2], μὲ ταύτην ὅμως τὴν διαφοράν, ὅτι ἐκεῖ οἱ ἄγγελοι δὲν ἵστανται ἁπλῶς ἀλλὰ κρατοῦν γονατιστοὶ τὸ Ἅγ. Ποτήριον. Τὸ αὐτὸ

[1]) Millet, Monum. byz. de Mistra, πίν. 135,$_3$.
[2]) M. Chadjidakis, Icônes, πίν. 32, ἀρ. 47.

θέμα συναντῶμεν κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν καὶ εἰς ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα [1] καὶ ἱεροὺς πέπλους.

Ὁ ἁγιογράφος Ἀνδρέας Μοστρᾶτος ἔδρασε μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του Γεωργίου κατὰ τὸ β' ἥμισυ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἐξετέλεσε δ' ἐν Πάρῳ καὶ ἄλλας εἰκόνας, ἰδίᾳ δὲ τοῦ ζωηφόρου ἄρτου, εἰργάσθη δ' ὅμως καὶ ἔξω τῆς πατρίδος αὐτοῦ, π.χ. ἐν Ἀμοργῷ [2]. Ἡ τέχνη του εἶναι πολὺ ἀνωτέρας ποιότητος ἀπὸ τὴν τοῦ ἀδελφοῦ του.

ς) **Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.** Εἰκονίζεται καὶ ἐδῶ ἐπὶ τῆς ξυλίνης θύρας τῆς προσκομιδῆς (διαστ. 0.82×1.92 μ.). Ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολήν, μὲ θώρακα κατάκοσμον ἐξ ἀρχαίων κεφαλῶν, κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ὑψωμένον τὸ ξίφος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ζυγόν. Τὸ παχουλόν του πρόσωπον παρουσιάζει μαλακὴν διαβάθμισιν τόνων μαρτυροῦσαν μίμησιν παλαιοῦ προτύπου τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως

Πατεῖ ἐπὶ ἐπιθανατίου ἀνδρός, παρὰ τὸν ὁποῖον ὑπάρχουν αἱ ἐπιγραφαί:

Φρῖξον ψυχή μου τὰ δρώμενα

καὶ κατωτέρω

ὁ ἀνελεήμων καὶ ἀμετανόητος.

Δεξιᾷ, παρὰ τὴν πτέρυγα τοῦ ἀρχαγγέλου, ἐζωγραφήθη εἰκονίδιον τῆς Ἁγ. Εὐγενίας, κατ' ἀπαίτησιν βεβαίως τῆς ὁμωνύμου ἀφιερωτρίας τῆς εἰκόνος, περὶ τῆς ὁποίας μᾶς πληροφορεῖ ἡ διὰ κεφαλαίων γραμμάτων προσγεγραμμένη ἐπιγραφή:

ΔΕΗΣΙC ΤΗC ΔΟΥΛΗC ΤΟΥ Θ[εο]Υ
ΕΥΓΕΝΙΑC ΜΟΝΑΧΗC

Προσθέτομεν ἐν τέλει α) ὅτι εἰς τὰ κάτω θωράκια τοῦ τέμπλου εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, σκηναὶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης. *Ἡ ἐξορία τοῦ Ἀδὰμ — ἡ θυσία τοῦ Ἀβραὰμ — τὸ Γενέσιον τοῦ Προδρόμου*, καλῆς λαϊκῆς τέχνης, καὶ β) ὅτι εἰς τὴν κόγχην τῆς προσκομιδῆς ἀπόκειται καλῆς τέχνης τετράτοξος πίναξ (διαστ. 0.50×0.74) ὀνομάτων μνημονευομένων ὑπὸ τοῦ ἱερέως, στεφόμενος ὑπὸ ἀετώματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἡ Δέησις, ἔνθα ὅμως τὴν θέσιν τοῦ Προδρόμου κατέχει ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος.

Σχετικὴ ἐπιγραφὴ λέγει:

μνήσθητι Κ(ύρι)*ε τῶν δούλων τοῦ Θ*(εο)*ῦ Ἀνφιλοχήου ἱερομονάχου κ*(αὶ) *τῶν γονέων αὐτοῦ.*

Ὁ αὐτὸς Ἀμφιλόχιος ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ναοῦ ἐπιτάφιον πλάκα τοῦ ἔτους 1717 (Α.Β.Μ.Ε. τ. Θ', σ. 214, ἀρ. 53).

[1]) Εὐγενίας Βέη-Χατζηδάκη, Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Ἀθῆναι 1963, ἀρ. 76, 88, 90, 93, 95.

[2]) Βλ. σχετικῶς Ἀντ. Μηλιαράκην ἐν Δελτ. Ἱστ. καὶ Ἐθνολ. Ἑτ. τ. Α', 1883, 597. Ναὸς Ἀναλήψεως: *διὰ χειρὸς Ἀνδρέου Μοστράτου 1757.*

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ

Μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου.

α) **Χριστός.** Ἐπὶ τοῦ ξυλοχρυσογλύπτου τέμπλου (πίν. 33) (διαστ. 0.68×0.90 μ.). Εἰκονίζεται εἰς φυσικὸν μέγεθος μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος. Εἶναι ἐνδεδυμένος τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν μετὰ μίτρας. Στιχάριον καὶ σάκκος παρουσιάζουν πολὺ στενὰς τὰς χειρίδας. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἰω. 15, 1):

ἐγὸ ημὺ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθυνὴ καὶ ὁ πατήρ μου ὁ γεοργός ἐστιν.
Πᾶν κλῆμα ἐν ἐμὴ μὶ φέρειν καρπὸν κλπ.

Εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας τοῦ πίνακος ἀνὰ εἷς ἄγγελος γονατιστὸς ἐπὶ νέφους, κρατεῖ ἕνα κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡ συντετμημένη ἐπιγραφὴ $\overline{IC}$-$\overline{XC}$. Ἀφ' ἑτέρου ἑκατέρωθεν τῶν ὤμων τοῦ Χριστοῦ εἶναι γεγραμμένη δι' ἀνακαινισθέντων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχηερεύς.

Τόσον ἡ γλυκερὰ ἔκφρασις τοῦ προσώπου καὶ τὸ σχῆμα τοῦ γενείου, ὅσον καὶ ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς εἰκόνος τὴν ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὰ παλαιὰ βυζαντινὰ πρότυπα.

Εἰς τὴν κάτω παρυφὴν τοῦ πίνακος εὕρηται γεγραμμένη διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)*ῦ Γεωργίου ἡερέος Μοστράτου*
Χαρτοφύλαξ καὶ διὰ χηρὸς αὐτοῦ 1788 Μαρτίου.

Κατὰ ταῦτα ἡ εἰκὼν εἶναι συγχρόνως ἀφιέρωμα καὶ ἔργον τοῦ ἱερέως καὶ χαρτοφύλακος Γεωργίου Μοστράτου, εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ ὁποίου περιῆλθεν ἀργότερον ὁ ναὸς τοῦ Θεολόγου. Ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐξετέλεσε πιθανώτατα καὶ τὰς κοσμούσας τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ τοιχογραφίας, περὶ τῶν ὁποίων ἐγράψαμεν λεπτομερῶς εἰς τὴν σελ. 62 καὶ ἑξῆς τοῦ παρόντος τεύχους.

Ὁ Γεώργιος Μοστρᾶτος εἰργάσθη ἐν Ναούσῃ κατὰ τὸ β´ ἥμισυ τοῦ 18ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος. Τὰ ἔργα του εἶναι μετρίας καλλιτεχνικῆς ποιότητος. Τελευταῖον ἐξ αὐτῶν φαίνεται νὰ εἶναι αἱ εἰκόνες τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Φιλίππου παρὰ τοὺς Ἁγ. Ἀποστόλους. Αὗται ἐξετελέσθησαν, ὡς εἴδομεν (σ. 94) τὸ 1812, ἓν ἔτος δηλ. πρὸ τοῦ θανάτου του (1813).

β) **Παναγία**. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου (διαστ. 0.74×0.92). Εἶναι τύπου Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης τὸν Χριστόν. Ἐπιγραφὴ *ΜΡ-ΘΥ ἡ Ὁδηγήτρια.* Ἄνω δύο ἄγγελοι ἐντὸς μικρῶν κύκλων. Ὁ Χριστὸς φορῶν κόκκινον ἱμάτιον μὲ πολλὰς χρυσοκονδυλιάς, εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συνεπτυγμένον εἰλητόν. Καλῆς κρητικῆς τεχνοτροπίας.

γ) **Πρόδρομος** εἰκονίζεται εἰς τὸ στενὸν ἄκρον δεξιὸν τμῆμα τοῦ τέμπλου. Λόγῳ ἐλλείψεως χώρου εἰκονίσθη στενόμακρος.

δ) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος.** Εἶναι τοποθετημένος ἐπὶ χωριστοῦ προσκυνηταρίου δεξιᾷ τοῦ τέμπλου (διαστ. 0.70×0.90). Ὁ Εὐαγγελιστὴς εἰκονίζεται καθήμενος ἐπὶ σκίμποδος ἐντὸς τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀποκαλύψεως, πλησίον μικρᾶς τραπέζης. Ἐνδεδυμένος κοκκινωπὸν ἱμάτιον στρέφει τὰ βλέμματά του ἄνω δεξιᾷ πρὸς τὸ ἐμφανιζόμενον ἀκτινοβόλον Ἅγ. Πνεῦμα, τοῦ ὁποίου ἀκούει τὴν φωνὴν λέγουσαν «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος». Τὴν ῥῆσιν ταύτην ὑπαγορεύει ὁ Ἰωάννης εἰς τὸν ἀπέναντί του παρὰ τὴν αὐτὴν τράπεζαν, ἐπὶ σκίμποδος ὁμοίως, καθήμενον μαθητήν του Πρόχορον. Οὗτος γράφει τὴν ῥῆσιν εἰς τὸ Εὐαγγέλιον διὰ γραφίδος, τὴν ὁποίαν ἐμβαπτίζει εἰς τὸ ἐπὶ τῆς τραπέζης μελανοδοχεῖον. Εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ σπηλαίου εἶναι κρεμασμένη θήκη περιέχουσα εἰλητὰς μεμβράνας. Τέλος εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἡ Μετάστασις τοῦ Θεολόγου.

Ἡ τέχνη τῆς περιγραφείσης εἰκόνος εἶναι πολὺ ἀνωτέρας ποιότητος ὅλων τῶν ἄλλων τοῦ ναοῦ. Ἀκολουθεῖ καὶ εἰκονογραφικῶς καὶ τεχνικῶς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἔργον τοῦ Γεωργίου Μοστράτου, ὡς φρονεῖ ὁ Ἐμμ. Σαγκριώτης (Μεσ. Γρ. Β′ σ. 261) συμπληρώνων τὴν εἰς τὴν κάτω παρυφὴν τοῦ πίνακος ἐπιγραφὴν

χεὶρ Γεωργίου τοῦ (δυσανάγνωστος)

πάντως ὄχι Μοστράτου ἀλλὰ *Δακωρ.* (ώνια). Βλέπε τὸ σχετικὸν πανομοιότυπον (εἰκ. 22).

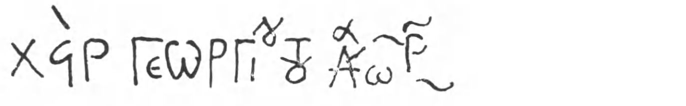

Εἰκ. 22 Πανομοιότυπον τῆς ὑπογραφῆς τῆς εἰκόνος
Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

Τὸ ἔργον ἀνάγεται ἀσφαλῶς εἰς τὸν 17ον αἰῶνα.

ε) **Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.** Μετρίας τέχνης εἰκὼν ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προσκομιδῆς. Ὁ Ἀρχάγγελος κρατῶν τὴν ἀνεσπασμένην ῥομφαίαν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ζυγόν, πατεῖ, ὡς συνήθως, ἐπὶ ἐξηπλωμένου θνήσκοντος ἀνδρός, παρὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐπιγραφή:

ὁ ἀνελεήμων καὶ ἀμετανόητος

Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος διὰ κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:
ΔΕΗϹΙϹ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΕΡΑϹΗΜΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ

ϛ) **Ὁ Ζωηφόρος Ἄρτος.** Εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα ἐπὶ τοῦ ξυλίνου συρτοῦ παραπετάσματος τῆς Ὡραίας Πύλης.

Τέλος εἰς τὰ κάτω θωράκια τοῦ τέμπλου εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ἡ *ἐξορία τῶν πρωτοπλάστων*, δεξιᾷ δὲ οἱ *Τρεῖς Ἱεράρχαι* καὶ ὁ *Ἅγ. Στυλιανός*, κρατῶν, ὡς συνήθως, εἰς τὰς ἀγκάλας του μικρὸν παιδίον.

ΝΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ
Βασιλικὴ μονοκάμαρος.

α) **Ὁ Χριστὸς** ἐν προτομῇ (πίν. 47). Ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου. (Διαστ. 0.62×0.85). Ὡς δηλοῖ καὶ ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐδῶ ὡς *Παντοκράτωρ*. Ἐνδεδυμένος κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον, εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὄρθιον ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον, ὅπερ παρουσιάζει ταύτην τὴν πρωτοτυπίαν, ὅτι, ἀντὶ νὰ φέρῃ εἰς τὸ περίβλημά του, ὡς συνήθως, πολυτίμους λίθους ἢ παραστάσεις ἐκ τῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ, παρουσιάζει τὴν μίαν τῶν ὄψεων αὐτοῦ ὡς φορητὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, εἰκονιζομένης ἐν προτομῇ καὶ κατ᾽ ἐνώπιον μὲ τὴν δεξιὰν χεῖρα ὁριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους καὶ τὴν ἀριστερὰν ὑψουμένην μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω ἤτοι εἰς στάσιν δεήσεως.

Ἡ ἔκφρασις τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἤρεμος καὶ πραεῖα, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου κανονικώτατα καὶ μὲ ἀκρίβειαν σχεδιασμένα, τὸ δὲ πλάσιμον λεπτομερὲς καὶ φροντισμένον. Ἡ ὅλη τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως ἀκολουθεῖ τὴν κρητικὴν σχολήν.

Εἰς τὴν κάτω παρυφὴν τῆς εἰκόνος εὕρηται, διὰ μελανῶν κεφαλαίων γραμμάτων, ἡ ἐπιγραφή:

ΔΕΗϹΙϹ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(εο)Υ ΔΗΜΙΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΙϹ -1741
Κ(ΑΙ) ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΕΡΕΟϹ

Κατὰ ταῦτα ἡ καλῆς τέχνης εἰκὼν αὕτη εἶναι τῶν μέσων περίπου τοῦ 18ου περίπου αἰῶνος. Τὸν ἀφιερωτὴν ἱερέα Δημήτριον ὁ Π. Μαθιόπουλος (Πάρος σ. 34) θεωρεῖ καὶ ὡς τὸν ζωγράφον τῆς εἰκόνος, ὅπερ ἀβέβαιον.

β) **Παναγία γλυκοφιλοῦσα.** Εἰς τὸ τέμπλον. (Διαστ. 0.54×0.65 μ.). Ἡ μετρίας τέχνης εἰκὼν αὕτη καλύπτεται, ἐξαιρέσει τοῦ προσώπου, ὑπὸ ἀργυρᾶς ἐσθῆτος ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει χαραχθῆ ἡ ἐπιγραφή:

δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Βασιλείου ἱερέος

γ) **Ὁ Χριστὸς μέγας ἀρχιερεὺς** (διαστ. 0.51×0.70 μ.). Μετρίας τέχνης εἰκών. Φέρει κάτω διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων τὴν ἐπιγραφήν:

δι ἐξόδου Νηκολάου ἱερέος Ρενιέρι κέ σ(υμβίας;)
χείρ . . . . (χαρτο)*φήλαξ Μ*(οσ)*τράτ/ου*

Τέλους 18ου αἰῶνος.

Μέλη τῆς οἰκογενείας Ρενιέρη ἀναφέρονται εἰς τὸν νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου δύο: ὁ σακελίων Ρενιέρης, διὰ τὰ ἔτη 1733, 1741 καὶ 1751, καὶ ὁ Θεοδωρῆς διὰ τὸ ἔτος 1751 (φ. 180).

δ) **Ἁγ. Ἀναστασία ἡ φαρμακολύτρια.** Διαστ. 0.54×0.64. Μετριωτάτης τέχνης εἰκὼν φέρουσα κάτω δεξιᾷ τὴν ἐπιγραφήν:

Δέξε δέησιν ω μάρτης βασιλείου ιερέος καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ
ΑΩΔ′ (=1804).

ε) **Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ** (διαστ. 0.60×0.95 μ.). Ἐν τῷ μέσῳ τῆς εἰκόνος παρίσταται κάτωθεν σπηλαίου, ἐντὸς λίκνου, τὸ θεῖον βρέφος. Ἑκατέρωθεν τοῦ λίκνου εἰκονίζονται γονατιστοὶ καὶ μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παρθένος, δεξιᾷ δ' ὁ Ἰωσήφ. Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ποιμὴν εἰς στάσιν «καλοῦ ποιμένος» ἤτοι μὲ τὸ πρόβατον ἐπὶ τῶν ὤμων. Δεξιᾷ τρεῖς μάγοι μὲ σαρικοειδῆ ἀνατολικὰ καλύμματα τῆς κεφαλῆς. Ἄνω ἀριστερᾷ πολλοὶ ἄγγελοι, δεξιᾷ δ' ἄλλος ἄγγελος ἀγγέλλων τὸ θαῦμα εἰς ἔκθαμβον ποιμένα, περιστοιχιζόμενον ὑπὸ 8 προβάτων.

Δεξιᾷ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου εἶναι γεγραμμένη δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ἡ χρονολογία *αψκδ′* (=1724).

Ἡ ἀπεικόνισις τῆς Παναγίας γονατιστῆς πρὸ τοῦ βρέφους συναντᾶται κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα εἰς τὰς κρητικὰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγ. Ὄρους[1] καὶ τῶν Μετεώρων[2], ὡς καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας τοῦ Μουσείου Μπενάκη[3] καὶ τῆς Συλλογῆς Ἑλένης Σταθάτου[4]. Πολὺ συνήθης ὅμως εἶναι εἰς τὴν Δύσιν[5]. Ἡ παράστασις τῆς ἡμετέρας εἰκόνος συμφωνεῖ πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Ἑρμηνείας τῶν ζωγράφων (86 § 5) γραφόμενα, διότι δὲν εἰκονίζει μόνον τὴν Παναγίαν ἀλλὰ καὶ τὸν Ἰωσὴφ γονατιστὸν πρὸ τοῦ βρέφους.

ϛ) **Ὁ ἀσπασμὸς Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης.** Εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ τέμπλου ἀριστερᾷ.

ΝΑΟΣ ΘΕΟΣΚΕΠΑΣΤΟΥ

Μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ τρούλλου.

Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον φέρει ἐντὸς δύο μικρῶν ἐλλειψοειδῶν μεταλλίων δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἀναθέσαντος αὐτό:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ — Σπήρου Βατζέλι

[1]) Μονὴ Σταυρονικήτα (1546) Millet, Athos, Les peintures, πίν. 168,8 Μ. Δοχειαρίου (1653), Millet, ἔνθ' ἀν. πίν. 222,5) Ἅγ. Νικόλαος Λαύρας (1560) Millet, ἔνθ. ἀν., πίν. 257,3.

[2]) Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, σ. 94, εἰκ. 35.

[3]) Ἀ. Ξυγγόπουλος, Εἰκόνες τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ἀρ. 52, σ. 75 (μέσων τοῦ 17ου. αἰ.).

[4]) Ἀ. Ξυγγόπουλος, Συλλογὴ Ἑλένης Σταθάτου, ἐν Ἀθήναις 1951, ἀρ. 8, σ. 11, πίν. 8 (τοῦ 1658).

[5]) Βλ. προχείρως τὸ ἐν τῇ Πινακοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ, Ἑνετικῆς τέχνης, τρίπτυχον 15ου αἰ. παρὰ S. Bettini, La pittura Cretese-veneziana, Padova 1933, πίν. XXIV.

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ** (πίν. 48). Εἰς τὸ τέμπλον.

Εἰκονίζεται μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος, κατὰ γνησίως βυζαντινὸν πρότυπον τοῦ 14^{ου} αἰῶνος. Φορεῖ χιτῶνα κόκκινον καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον.

Ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου εἶναι σοβαρὰ ἀλλὰ καὶ μειλιχία, πλήρης ἁγνότητος καὶ εἰλικρινείας. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ αἱ χεῖρες εἶναι καλῶς ἐσχεδιασμέναι. Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου ἁβρόν. Αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀπεδόθησαν μὲ ζωηρὰς σκοτεινὰς γραμμὰς καὶ λευκὰ φῶτα προσδίδοντα ἔντονον πλαστικότητα εἰς τὸ σῶμα·

Εἶναι καλῆς ποιότητος ἔργον τοῦ τέλους τοῦ 16ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰῶνος.

β) **Παναγία**. Εἰς τὸ τέμπλον, δεξιοκρατοῦσα τὸν Χριστόν, μὲ πολλὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως.

γ) **Ζωηφόρος ἄρτος** ἐπὶ τοῦ ξυλίνου, συρτοῦ παραπετάσματος τῆς Ὡραίας Πύλης (διαστ. 0.66×1.10). Καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης·

Συνοδεύεται ὑπὸ ἐπισεσυρμένης ἐπιγραφῆς ἐχούσης οὕτω:

Μνήστητητη (sic) *Κ*(ύρι)*ε τοῦ δούλου σου Ἀντωνίου Τζανάκη καὶ τῶν γοναίων, συμβίας καὶ τῶν τέκνων, μεθων μνήσθητι καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ δανιὴλ ἱερομονάχου*

καὶ διὰ χηρὸς ἀνδρέου μοστράτου 1762.

δ) **Ἁγ. Παρασκευή.** (Διαστ. 0.84×1.05). Εἰκονίζεται ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον κρατοῦσα διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τῆς σταυρώσεως τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω ἤτοι εἰς στάσιν δεήσεως.

Φορεῖ χιτῶνα ἀνοικτογάλαζον καὶ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς ἐλαιόχρουν μαφόριον μὲ κοκκίνην παρυφήν, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ τονίζονται διὰ μελανῶν γραμμῶν. Εἰκὼν πολὺ στυλιζαρισμένη.

Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ ξυλίνου πίνακος εἶναι ἐζωγραφημένος μέγας σταυρὸς τῆς σταυρώσεως καὶ ἑκατέρωθεν τῶν σκελῶν αὐτοῦ

IC | XC

NI | KA

MΠ | OC

ΝΑΟΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ

α) Εἰκὼν **Μεταμορφώσεως** ἐπὶ τοῦ τέμπλου (πίν. 49) διαστ. 0.75×1.00 μ.).

Ἡ εἰκὼν διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας. Εἰς τὴν ἀνωτάτην ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται εἰς τὸ μέσον, ἐπὶ τῆς κορυφῆς κωνικοῦ ὄρους, σχεδιαζομένου κατὰ τὸν βυζαντινόν, συμβατικὸν κλιμακωτὸν τρόπον, ὁ Χριστός, ὄρθιος καὶ κατενώπιον, λεπτὸς καὶ ραδινὸς μὲ *ἱματισμὸν λευκὸν καὶ ἐξαστράπτοντα* [1], εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου· Τὸ σῶμα του ὁλόκληρον περιβάλλει μεγάλη κυκλικὴ δόξα, ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι ἐγγεγραμμένα δύο διασταυρούμενα τετράγωνα, συμβολίζοντα, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Millet [2], τὰ δύο ἄλλα πρόσωπα τῆς Ἁγ. Τριάδος ἢ *τὸ τριλαμπὲς τῆς μιᾶς θεότητος* [3]. Ταῦτα ἐπικρατοῦσιν ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν.

Ἑκατέρωθεν τοῦ Σωτῆρος ἵστανται, ἐπὶ δύο ἰδιαιτέρων βράχων, ἀριστερᾷ μὲν ὁ λευκογένειος προφήτης Ἠλίας μὲ βαθυπράσινον ἱμάτιον εἰς στάσιν δεήσεως, δεξιᾷ δὲ ὁ προφήτης Μωυσῆς, μὲ ρόδινον ἔνδυμα, κρατῶν εὐλαβῶς, μέσῳ τοῦ ἱματίου του, τὰς πλάκας τοῦ Νόμου, τὰς ὁποίας τείνει πρὸς τὸν Χριστόν.

Ἡ ἀμέσως κάτωθεν δευτέρα ζώνη εἰκονίζει, εἰς μικροτέραν κλίμακα ἑκατέρωθεν τοῦ ὄρους, ἀφ' ἑνὸς μέν, ἀριστερᾷ, τὴν ἄνοδον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ Θαβὼρ μετὰ τῶν ἀκολουθούντων τριῶν μαθητῶν του, πρὸς τοὺς ὁποίους διαλέγεται στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω, ἀφ' ἑτέρου δέ, δεξιᾷ, τὴν κάθοδον τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τοῦ ὄρους, ὁμοίως μετὰ τῶν μαθητῶν του, πρὸς οὓς παραγγέλλει νὰ μὴ εἴπωσι τίποτε ἐξ ὅσων εἶδον, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου (9,9) λεγόμενα.

Τέλος εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην εἰκονίζονται οἱ τρεῖς συνοδεύσαντες εἰς τὸ ὄρος τὸν Χριστὸν μαθηταί: Πέτρος ἀριστερᾷ, Ἰωάννης ἐν τῷ μέσῳ καὶ Ἰάκωβος δεξιᾷ, ἕκαστος μὲ διάφορον καὶ βιαίαν κίνησιν παριστανόμενος, εἰς ἔκφρασιν τοῦ θάμβους ὑπὸ τοῦ ὁποίου κατελήφθησαν ἐπὶ τῇ θέᾳ τοῦ μεταμορφωθέντος Χριστοῦ. Οὕτω ὁ μὲν λευκόθριξ Πέτρος, φορῶν κόκκινον ἱμάτιον, ἔχει πέσει προύμυτα κατὰ γῆς [4] πρὸς τ' ἀριστερά, ἀκκουμβῶν τὴν δεξιάν του εἰς τὸ χῶμα, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν κεφαλήν του, καὶ τέλος ὁ Ἰάκωβος, ἔχει ὁμοίως πέσει πρηνὴς πρὸς τ' ἀριστερά, ὡσεὶ κατακυλιόμενος ἀπὸ τῆς κλιτύος, ἀκκουμβᾷ δ' ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας του ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

Ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος μας ἀκολουθεῖ τὴν βιαιότητα τῆς πτώσεως τῶν μαθητῶν, ἥτις χαρακτηρίζει τὰς παραστάσεις τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ

[1]) Λουκ. 9,29.

[2]) Recherches sur l'iconographie, de l'Évangile, Paris 1916, 230.

[3]) Goar, Εὐχολόγιον σ. 407.

[4]) Κατὰ τὸν Ματθαῖον (17,6): *οἱ μαθηταὶ ἔπεσαν ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν.*

15ου καὶ 16ου αἰῶνος, εἰς τὰς ὁποίας εἰκονίζεται πάντοτε, συμφώνως καὶ πρὸ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων [1], καὶ ἡ ἄνοδος καὶ κάθοδος τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν μαθητῶν του εἰς τὸ ὄρος, ἐν ᾧ παλαιότερον αὕτη εἰκονίζετο χωριστά [2].

Μεγάλην καθ' ὅλα ὁμοιότητα καὶ ὡς πρὸς τὴν σύνθεσιν, καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν παρουσιάζει ἡ εἰκών μας πρὸς τοιχογραφίαν τῆς Μεταμορφώσεως εἰς τὴν Μ. Ἁγ. Παύλου τοῦ Ἄθω [3] τοῦ ἔτους 1555, ἥτις πιθανώτατα καὶ θὰ τοῦ ἐχρησίμευσεν ὡς πρότυπον. Πάντως ἡ ἡμετέρα εἰκὼν παρουσιάζει αὐστηρότητα ἐκτελέσεως καὶ ἰδίως οὐδεμίαν δυτικὴν ἐπίδρασιν Δὲν εἶναι διὰ τοῦτο ἀπίθανον νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸ τέλος τοῦ 16ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος.

β) **Γέννησις τοῦ Χριστοῦ.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος εἰκονίζεται, κάτωθεν σπηλαίου, τὸ θεῖον βρέφος ἐντὸς λίκνου καὶ ὄπισθεν αὐτοῦ ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Ἑκατέρωθεν τοῦ λίκνου εἰκονίζονται γονατιστοὶ καὶ προσκυνοῦντες τὸ βρέφος, ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία, δεξιᾷ δ' ὁ Ἰωσήφ. Ἀριστερᾷ τοῦ σπηλαίου εἰκονίζονται, ἐρχόμενοι ἔφιπποι, οἱ μάγοι, δεξιᾷ δ' οἱ ποιμένες πρὸς τοὺς ὁποίους ἄγγελος Κυρίου ἀγγέλλει τὸ θαῦμα. Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα εἰκονίζονται γονατιστοὶ εἷς ποιμὴν καὶ τρεῖς ἄλλοι ἄνδρες.

Σχετικῶς πρὸς τὴν παράστασιν τῶν γονέων τοῦ βρέφους γονατιστῶν βλέπε ὅσα ἐλέχθησαν εἰς σελ. 101.

ΝΑΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

α) **Χριστός.** Ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου. Εἰκονίζεται ὡς Μέγας ἀρχιερεύς.

β) **Παναγία**, τύπου Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης τὸν μικρὸν Χριστόν (διαστ. 0.46×0.69), 17ου αἰῶνος.

γ) **Ἡ σφαγὴ τῶν νηπίων.** Εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ τέμπλου.

ΝΑΟΣ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ
(Ἀνακαινισθείς, πρώην Ἅγ. Βασίλειος)

α) **Παναγία** (πίν. 50) (διαστ. 0.90×1.07 μ.). Σήμερον εἰς τὸ τέμπλον, πρότερον ἐπὶ ἰδιαιτέρου προσκυνηταρίου.

Ἡ Παρθένος εἰκονίζεται ἐν προτομῇ μέχρι καὶ κάτω τῆς ὀσφύος, ἐστραμμένη πρὸς δεξιὰ καὶ κρατοῦσα εἰς τὰς ἀγκάλας της τὸν νεαρὸν Χριστόν, ὅστις ἀκκουμβᾷ τὸ πρόσωπόν του, ἐπὶ τῆς παρειᾶς τῆς Παναγίας κατὰ τὸν γνωστὸν τύπον τῆς Γλυκοφιλούσης. Ἐπὶ τοῦ καλύπτοντος τὴν κεφαλὴν

[1]) Ἐκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπουλις 1909, σ. 97.

[2]) Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, Paris 1916, 231.

[3]) Millet, Athos, Les peintures, πίν. 188, 4.

βαθυγαλάζου μανδηλίου καὶ τοῦ ἐπ' αὐτοῦ βαθυπορφύρου καὶ μὲ χρυσῆν παρυφὴν μαφορίου τῆς Παναγίας ἐτέθη μεταγενεστέρως ἀργυροῦν στέμμα. Δι' ἀργυρᾶς ἐπίσης ἐπενδύσεως ἐκαλύφθησαν καὶ αἱ δύο ἄκραι χεῖρες αὐτῆς. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος ἐλαιόχρουν χιτῶνα ἐζωσμένον διὰ πορτοκαλιοχρόου ζώνης καὶ πολὺ ἀνοικτὸν κόκκινον ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές, τοῦ ὁποίου μία λωρὶς πίπτει ἐλευθέρως ὄπισθεν τῆς ράχεως αὐτοῦ. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ὑψουμένης ψαύει ἢ θωπεύει ὁ Χριστὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου τῆς Παναγίας, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς, στηρίζει ἐπὶ τοῦ μηροῦ του συνεπτυγμένον τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου. Εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας εἰκονίζονται ἐν προτομῇ οἱ ἀρχάγγελοι Γαβριὴλ καὶ Μιχαήλ, συνήθεις συνοδοὶ τῆς Θεοτόκου.

Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ γνησίως Κρητικὴ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τῆς εἰκόνος, μὲ τὰ τελείως σκοτεινὰ πρόσωπα καὶ τὰ ἐλάχιστα ἐπὶ τῶν ἐξεχόντων σημείων λευκὰ «φῶτα». Τὴν ἐκ Κρήτης ἄλλως τε προέλευσιν τῆς εἰκόνος ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ περὶ αὐτῆς κρατοῦσα παράδοσις[1], καθ' ἣν κατὰ μίαν τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπαναστάσεων, Κρῆτες φεύγοντες τοὺς Τούρκους ἐπεβιβάσθησαν πλοίων συναποκομίζοντες καὶ τὰ ἱερά των κειμήλια, ἐν οἷς καὶ ἡ εἰκὼν τῆς Παναγίας. Αὕτη μετὰ πολλὰς περιπετείας (ναυάγια κλπ.) ἐξεβράσθη εἰς τὴν παραλίαν τῆς Πάρου, παραληφθεῖσα δ' ὑπὸ τῶν κατοίκων ἐτοποθετήθη κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἔπειτα δέ, κατ' ἐπιθυμίαν τῆς Παναγίας, εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, ἔνθα πλέον ἔμεινε λατρευομένη ὡς Παντάνασσα (ἐν ᾧ διὰ τῆς παρὰ τὴν κεφαλὴν τῆς Παναγίας προσγεγραμμένης ἐπιγραφῆς χαρακτηρίζεται ὡς *ἡ πάντων χαρὰ*) τιμωμένου ἔκτοτε καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου εἰς τὸ ὄνομα τῆς Παντανάσσης.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς Γλυκοφιλούσης εἶναι πολὺ παλαιός. Ἔχομεν ἤδη δύο παραδείγματά του ἐκ τοῦ 12ου αἰῶνος[2]. Καὶ ἄλλοτε μὲν ἡ Παναγία κρατεῖ τὸν Ἰησοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς χειρός, ἄλλοτε δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Μεγάλην ὅμως ποικιλίαν παρουσιάζει ἡ στάσις τοῦ νεαροῦ Χριστοῦ, ὅστις ἄλλοτε μὲν περιπτύσσεται δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὴν μητέρα του, ἄλλοτε δὲ τὴν ἐναγκαλίζεται διὰ τῆς μιᾶς μόνον χειρός, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἄλλης πιάνει τὸ χέρι της[3] ἢ ἀφίνει τὴν χεῖρα του νὰ κρέμαται κατακορύφως πρὸς τὰ κάτω (εἰκὼν Μουσ. Μπενάκη). Ἄλλοτε τέλος, διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς ἐναγκαλίζεται τὴν Παναγίαν, διὰ δὲ τῆς ἄλλης θωπεύει τὸ κάτω μέρος τῆς κεφαλῆς της.

[1] Λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῆς παραδόσεως βλ. παρὰ Ἐμμ. Σαγκριώτῃ, Μεσ. Γραμμ. Β', 270.

[2]) Παναγία τοῦ Βλαδιμὴρ τοῦ Ἱστορ. Μουσείου τῆς Μόσχας (Anisimof, Our Lady of Vladimir, Πράγα 1928) καὶ Παναγία τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Α. Ξυγγόπουλος, Εἰκόνες τοῦ Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 1 πίν. 1 καὶ 2).

[3]) Εἰκὼν τῆς ἄλλοτε συλλογῆς Λιχατσέφ ἐν Πετρουπόλει. Βλέπε προχείρως ἀπεικόνισιν αὐτῆς ὑπὸ Γ. Σωτηρίου ἐν Θεολογίᾳ 27, 1956, εἰκ.13.

Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις συνηθίζεται κυρίως κατὰ τὸν 16ον καὶ τὸν 17ον αἰῶνα[1].

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς Ναούσης παρουσιάζει τὸν αὐτὸν ἀκριβῶς τύπον πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Κρητὸς Ἐμμαν. Λαμπάρδου τοῦ Μουσείου Μπενάκη, ἐκτελεσθεῖσαν τὸ ἔτος 1609. Τόσον ὁ εἰκονογραφικός της τύπος ὅσον καὶ τὸ σχέδιον καὶ ἡ τεχνική, ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία καὶ ἡ ὑποβλητικὴ ἔκφρασις τῆς Παναγίας ὑποδηλοῦσιν ὡς χρόνους ἐκτελέσεως τῆς εἰκόνος μας τὰ τέλη τοῦ 16ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ

Δίκλιτος, ἐπὶ τῆς πρὸς ἀνατολὰς τοῦ χωρίου κλιτύος.

α) **Παναγία** (διαστ. 0.67×1.10 μ.). Εἰκονίζεται ὡς ἡ *Ἁγία Βάτος*, ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης (mandorla). Φέρει τὴν ἐπιγραφὴν

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Χρυσάνθου μοναχοῦ Μαρή-1801.

Μετριωτάτης τέχνης.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

(νῦν βυζ. μουσεῖον Ναούσης)

Εἰς τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ μονοκαμάρου τούτου ναοῦ εὑρίσκονται αἱ ἑξῆς καλῆς τέχνης εἰκόνες:

Χριστός, μὲ πολλὰς χρυσοκονδυλιὰς καὶ **Παναγία** Ὁδηγήτρια.

Εἰς τὴν Ὡραίαν Πύλην ἐν τῷ μέσῳ ὁ **Ἄρτος τῆς ζωῆς** καὶ κάτω ἑκατέρωθεν ὁ **Ἅγ. Βασίλειος** καὶ ὁ **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος**.

Εἰς τὰ κάτω θωράκια (ποδιές): ἡ **Σφαγὴ τῶν νηπίων**, ἡ **Θυσία τοῦ Ἀβραάμ**, ὁ **Ἀδάμ καὶ ἡ Εὔα.**

Ἐκ τῶν ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος ἀνηρτημένων φορητῶν εἰκόνων, ἄξιαι μνείας εἶναι:

α) **Ὁ ἐπιτάφιος θρῆνος** (πίν. 51) (διαστάσεις 0.41×0.55). Πολυπρόσωπος παράστασις μὲ κυριαρχοῦν στοιχεῖον τὸν νεκρὸν Χριστόν, ὅστις, εἰκονίζεται γυμνός, μὲ μόνον τὸ κολόβιον περὶ τὴν ὀσφύν, ἐξηπλωμένος ἐπὶ λευκῆς ὁριζοντίας πλακός, ἥτις σχηματίζει τὸ κάλυμμα χαμηλοῦ, προοπτικῶς εἰκονιζομένου, ὀρθογωνίου ὑποβάθρου, τὴν προσθίαν πλευρὰν τοῦ ὁποίου κοσμεῖ ἐλλειψοειδὲς χρωματιστὸν ἔμβλημα.

[1]) Παραδείγματα παρὰ Ν. Λιχατσέφ, Ἡ Ἱστορικὴ σημασία τῆς Ἰταλοελληνικῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων εἰς τὰς παραστάσεις τῆς Θεοτόκου (ρωσ.), Πετρούπολις 1911, σ. 173 εἰκ. 388. Εἰκὼν Ἐμμ. Λαμπάρδου τοῦ 1609 τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Ξυγγόπουλος, ἔνθ' ἀν. ἀρ. 13 (Γ 66) σ. 29), Εἰκὼν Μουσείου Λοβέρδου (Κατάλογος Μουσ. Λοβέρδου ὑπὸ Ἀ. Παπαγιαννοπούλου-Παλαιοῦ ἀρ. 118) κλπ.

Τὸ μῆκος τοῦ σώματος τοῦ σωτῆρος ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ ὅλων τῶν ἄλλων προσώπων. Αἱ χεῖρες καὶ ἰδίως οἱ πόδες του παρεστάθησαν ἄκαμπτοι καὶ ὡσεὶ ξύλινοι, αἰσθητοποιοῦντες ζωηρῶς τὴν ἐκ τοῦ θανάτου ψυχρὰν ἀκινησίαν. Ἡ ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένη κεφαλή του στηρίζεται ἐπὶ τοῦ κόλπου τῆς Παναγίας, ἥτις, καθημένη εἰς τὸ ἄκρον τοῦ ὑποβάθρου, ἀκκουμβᾷ τὴν πλήρη συγκρατημένης θλίψεως καὶ δακρυρροοῦσαν κεφαλήν της ἐπὶ τῆς κόμης τοῦ υἱοῦ της, ἐν ᾧ ψαύει μετὰ τρυφερότητος διὰ τῶν χειρῶν της τοὺς ὤμους του.

Κατὰ τὸ μέσον τοῦ πίνακος ὁ νεαρὸς Ἰωάννης, φορῶν χιτῶνα βαθυκύανον καὶ ρόδινον ἱμάτιον μὲ λευκὰ φῶτα, κύπτει περίλυπος πρὸς τὸν νεκρὸν διδάσκαλόν του, ἀκκουμβῶν τὴν παρειὰν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς του χειρός. Δεξιᾷ του ὁ γενειοφόρος Ἰωσὴφ ὁ Ἀριμαθείας, φορῶν πράσινον ἱμάτιον, κύπτει καὶ αὐτὸς περίλυπος καὶ ἔμφροντις πρὸς τὸν νεκρόν, τοῦ ὁποίου μόλις ἐγγίζει τὸν πόδα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός. Ἡ χειρονομία καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου τοῦ Ἰωσὴφ αἰσθητοποιοῦν προφανῶς τὸ ὑπὸ τοῦ Τριωδίου [1] λεγόμενον περὶ αὐτοῦ: *πῶς σε κηδεύσω, Θεέ μου, ποίαις χερσί δὲ προσψαύσω τὸ σὸν ἀκήρατον σῶμα;*

Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ πίνακος ἵσταται μὲ ροδόχρουν ἱμάτιον ἀλλ' ἄνευ φωτοστεφάνου ὁ Νικόδημος, στηριζόμενος ἐπὶ τῆς χρησιμευσάσης διὰ τὴν ἀποκαθήλωσιν κλίμακος, διὰ μέσου δύο ἀναβαθμῶν τῆς ὁποίας ἔχει περάσει τὴν κεφαλήν του. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρός του στηρίζει οὗτος τὴν κεφαλήν, εἰς ἔνδειξιν θλίψεως, ἐν ᾧ τὴν ἀριστεράν του ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ Ἰωσήφ. Τέλος ὄπισθεν τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἰωσὴφ εἰκονίζονται, ἐλαφρῶς προσκλίνουσαι πρὸς τὸν Χριστόν, δύο Μυροφόροι: Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ μὲ ἀνοικτὸν κόκκινον ἱμάτιον καὶ Μαρία ἡ τοῦ Κλωπᾶ μὲ χρυσοκίτρινον ἱμάτιον ἐπὶ πρασίνου χιτῶνος, φέρουσαι ἀμφότεραι φωτοστεφάνους. Ἡ πρώτη δακρύουσα στηρίζει τὴν παρειὰν ἐπὶ τῆς δεξιᾶς χειρός της.

Εἰς τὸ βάθος τῆς ὅλης συνθέσεως εἰκονίζεται σκοτεινόχρωμος ὁ σταυρὸς τῆς σταυρώσεως, μὲ πολὺ μακρὰν τὴν ὁριζοντίαν κεραίαν του, ὑπεράνω τῆς ὁποίας καθίπταται ἄγγελος μὲ λοξὴν κατεύθυνσιν πρὸς τὸ σύμπλεγμα Παναγίας καὶ Χριστοῦ.

Ἡ ὅλη σύνθεσις δίδει σαφῆ τὴν ἔννοιαν τοῦ βάθους μὲ τὴν προοπτικὴν ἀπεικόνισιν τῆς πλακός, ἐφ' ἧς κεῖται ὁ Χριστός, μὲ τὴν ἐλαφρὰν πρὸς τὸν θεατὴν κλίσιν τοῦ σώματος τοῦ Σωτῆρος καὶ ἰδίᾳ μὲ τὴν *ἐπένθεσιν* τῶν δύο ὁμάδων τῶν προσώπων — Μυροφόρων καὶ Νικοδήμου, ἱσταμένων ὄπισθεν τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Ἰωσήφ — καὶ τοῦ Σταυροῦ, μόλις διαφαινομένου ὄπισθεν τῶν Μυροφόρων καὶ τοῦ Νικοδήμου. Ἂν καὶ ὅλα τὰ πρόσωπα ἵσταν-

[1]) Ἱεροδιακόνου **Σπυρ. Παπαδοπούλου**, Τριώδιον, Ἐνετίησιν 1768, σ. 395· Ἑσπερινὸς Μ. Παρασκευῆς.

ται, ὅμως, μὲ τὴν κλίσιν τοῦ σώματός των, δημιουργοῦν σαφῆ τὴν ἐντύπωσιν μιᾶς πλαγίας κινήσεως καὶ τὴν συγκέντρωσιν αὐτῆς πρὸς τὸ κυριαρχοῦν ὁριζόντιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ.

Δύο εἶναι αἱ δεσπόζουσαι κατευθύνσεις τῆς συνθέσεως: ἡ ὁριζοντία, καὶ ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ κατὰ γωνίαν 45°. Ἐξ αὐτῶν ἡ μὲν πρώτη δηλοῦται α) διὰ τῆς πλακός, β) διὰ τοῦ ἐπ' αὐτῆς σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ γ) διὰ τῆς παραλλήλου πρὸς τὴν πλάκα ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ δὲ δευτέρα δηλοῦται πολλαπλῶς, διὰ τῆς πρὸς τὰ ἐμπρὸς κλίσεως ὅλων τῶν προσώπων, διὰ τῆς λοξῆς πτήσεως τοῦ ἀγγέλου καὶ δι' αὐτῆς ἀκόμη τῆς λοξὰ τοποθετημένης κλίμακος τοῦ Νικοδήμου. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν κατακόρυφον, αὕτη ἔχει σχεδὸν τελείως ἐξαφανισθῆ, τοῦ ζωγράφου ἐπιμελῶς ἀποκρύψαντος τὴν ὀρθίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ διὰ τῆς πρὸ αὐτῆς τοποθετήσεως τῶν σωμάτων τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς Μαγδαληνῆς, ἀφήσαντος δ' ἐλάχιστον μόνον μέρος της νὰ φαίνεται.

Ἡ σύνθεσίς μας παρουσιάζει σεβασμὸν πρὸς τοὺς ἀρχαιοτέρους τύπους: ἡ Παναγία δὲν ἀσπάζεται τὸν Χριστόν, ὁ Ἰωάννης δὲν φιλεῖ τὴν χεῖρα του, ὡς συνήθως, αἱ Μυροφόροι δὲν ὀλοφύρονται ὑψοῦσαι ἀπελπιστικῶς τὰς χεῖρας πρὸς τὰ ἄνω ἢ τίλλουσαι τὴν κόμην. Ὡς πρὸς δὲ τὸ γραφικὸν θέμα τοῦ Νικοδήμου, διαπερῶντος τὴν κεφαλὴν διὰ μέσου τῆς κλίμακος, τοῦτο εἶναι σύνηθες καὶ εἰς ἄλλας παρομοίας συνθέσεις. Καμμία βιαία κίνησις καὶ δραματικότης δὲν διαπνέπει τὴν εἰκόνα μας. Μία εὐγενὴς καὶ συγκρατημένη θλῖψις τὴν διακρίνει. Ἀπὸ εἰκονογραφικῆς ἀπόψεως παρατηροῦμεν ὅτι αἱ Μυροφόροι εἰκονίζονται ἐνταῦθα περὶ τὸ μέσον τῆς συνθέσεως, ὡς συνηθίζεται εἰς τὴν Δύσιν, ἐν ᾧ εἰς τὴν Ἀνατολὴν τοποθετοῦνται αὗται εἰς τὰ ἄκρα καὶ ὅτι ἐπίσης κλίνουν αὗται πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐν ᾧ εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἡ κλίσις των διευθύνεται πάντοτε πρὸς τὰ δεξιά [1].

Ὅλα τ' ἀνωτέρω ἐκτεθέντα χαρακτηριστικὰ ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὸ μαλακὸν πλάσιμον, τὴν γλυκερότητα τῶν προσώπων καὶ τὰ κτυπητὰ χρώματα τῶν ἐνδυμάτων, πλησιάζουν τὴν ἐξεταζομένην σύνθεσιν πρὸς δυτικὰ πρότυπα καὶ δὴ πρὸς τὰ τῆς Σχολῆς τοῦ Cavallini. Μεγάλη εἶναι ἰδίᾳ ἡ ὁμοιότης τῆς συνθέσεώς μας πρὸς τὸν πίνακα ἐνταφιασμοῦ τοῦ Palazzo Corsini (Venturi, Storia dell'Arte II σ. 171 εἰκ. 140) τῆς Σχολῆς τοῦ Cavallini.

Ἕνα τοιοῦτον λοιπὸν πίνακα φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει καὶ ὁ ἡμέτερος ζωγράφος κατὰ τὸν 16ον ἢ τὸν 17ον αἰῶνα.

Ὑπάρχει εἰς τὸ μουσεῖον καὶ ἄλλη εἰκὼν Ἐπιταφίου Θρήνου (0.31×0.65) ἀλλὰ πολὺ ἐφθαρμένη.

[1] G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évangile, σ. 513.

β) **Παναγία Ὁδηγήτρια** (διαστ. 0.59×0.86). Καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης. Φέρει κάτω τὴν ἐπιγραφήν:

CΡΙΩ ΑΨΜΔ (=1744) *ΔΗΑ Χ*(ειρὸς) *ΑΝΔΡΕΟΥ ΜΟϹ*(ράτου)

γ) **Ὁ Ζωηφόρος ἄρτος** (διαστ. 0.74×0.94) φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Νικολάου ἱερέος
Κουρτιάνου κ(αὶ) μνιστι Κύ(ρι)ε τοῦ πατρὸς
αυτου Ἰλείου ιερεος καικημημένου

Ἑκατέρωθεν τοῦ Ἁγ. Ποτηρίου εἰκονίζεται ἀνὰ εἷς ἄγγελος κρατῶν μεγάλην λαμπάδα.

Οἰκογένεια Κουρτιάνου ὑφίσταται μέχρι σήμερον εἰς Νάουσαν. Κορτιάνος παπᾶ Ρεντζέρης ἀναφέρεται εἰς τὸν νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου ὡς σκευοφύλαξ τὸ ἔτος 1751 (ἀρ. 181) βλ. καὶ Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου τ. 8 σ. 178.

δ) **Ὁ ζωηφόρος ἄρτος** (διαστ. 0.53×0.92). Κάτω δύο ἄγγελοι κρατοῦντες πολύκηρα.

Ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργίου Τζανάκη.

Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου.

ε) **Δέησις** (0.50×0.63). Καλῆς τέχνης καὶ διατηρήσεως.

ς) **Ἅγ. Ἀντώνιος.** Καλῆς τέχνης (0.35×0.43).

ζ) **Ἁγ. Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια** (0.54×0.635). Καλῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 17ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. Ἡ μάρτυς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς Εὐαγγέλιον.

η) **Ὁ Χριστός, μέγας Ἀρχιερεύς.** Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης.

Φέρει κάτω τὴν ἐπιγραφήν:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Νικολάου
Ρενιέρη ἱερέως καὶ τῆς συμβίας αὐτοῦ
Χείρ Γεωργίου Μοστράτου

Εἰκὼν μετρίας τέχνης τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰῶνος.

Τῆς οἰκογενείας Ρενιέρη ἀναφέρονται εἰς τὸν νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου τὸ 1751 (φ. 180 v) ὁ Θεοδωρῆς Ρενιέρης καὶ τὸ 1733, 1741 καὶ 1751 (φ. 51, 110 καὶ 181) ὁ σακελλίων Ρενιέρης Βλ. καὶ Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικαίου τ. 8 σ. 178.

θ) **Εἰς Ἅδου κάθοδος** (0.40×0.47). Μετρίας τέχνης. Ἐν τῷ μέσῳ ἐπιγραφὴ διὰ μελανῶν γραμμάτων:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ (Θεοῦ) *Ἀντωνίου Πηρπίνη*

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Πιρπίνης ἄγνωστον ἄλλοθεν.

Ὑπάρχει καὶ ἄλλη εἰς Ἅδου Κάθοδος (διαστ. 0.27×0.40) ἐφθαρμένη.

ι) **Χριστός, μέγας Ἀρχιερεύς** (διαστ. 0.88×1.20). Δύο ἄγγελοι προσιπτάμενοι κρατοῦσι τὴν μίτραν του. Μετρίας τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰ.

ια) **Χριστός, μέγας Ἀρχιερεύς** (διαστ. 0.515×0.70). Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

δι' ἐξόδου Νικολάου ἱερέος
Βενέρι κε συ(μβίας)

Νικόλαος Βενέρης ἀναφέρεται τὸ 1627 εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου ἀνωφλίου τοῦ παραθύρου τοῦ ναοῦ τῆς δευτέρας Παρουσίας ἐπιγραφήν (ΑΒΜΕ, τ. Θ', σ. 207, ἀρ. 34).

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Βενέρης ἢ Βενιέρης εἶναι συνηθέστατον οὐ μόνον ἐν Πάρῳ ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας νήσους.

ιβ) **Ἅγιοι Ἠουλιανὸς - Νικήτας καὶ Τρίφων** (διαστ. 0.33×0.40). Ὁλόσωμοι ἄνωθεν των τρεῖς ἄλλοι ἅγιοι ἐν προτομῇ, εἰς δὲ τὸ μέσον ὁ Χριστός. Μετρίας τέχνης, β' ἡμίσεος 18ου αἰῶνος.

ιγ) **Ἅγιοι Τεσσαράκοντα** (διαστ. 0.40×0.47). Ἄνω ὁ Χριστός, ἐν προτομῇ, εὐλογεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς μάρτυρας ἁγίους. Ἐφθαρμένη. Ὑπάρχει καὶ ἄλλη μικροτέρα εἰκὼν τῶν Ἁγ. Τεσσαράκοντα (διαστ. 0.26×0.31).

ιδ) **Παναγία Ὁδηγήτρια** (διαστ. 0.59×0.86). Μετρίας τέχνης.

ιε) **Πεντηκοστή**. Δύο εἰκόνες μετρίας τέχνης (διαστ. 0.255—0.39 καὶ 0.32×0.34).

ιϛ) **Πρόδρομος** πτερωτός (διαστ. 0.535×0.695).

ιζ) **Γέννησις Χριστοῦ**. Ἐφθαρμένη (διαστ. 0.31×0.35).

ιη) **Ἀρχάγγελος** (Γαβριήλ). Ἐφθαρμένη (0.18×0.28).

ιθ) **Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ**. Τρεῖς εἰκόνες κακῆς διατηρήσεως (διαστ. 0.40×0.51, 0.37×0.42 καὶ 0.13×0.34).

κ) **Βαϊοφόρος**. Μετρίας τέχνης (διαστ. 0.50×0.41).

κα) **Ἅγ. Ἀνάργυροι**, πολὺ ἐφθαρμένη (διαστ. 0.41×0.68.

κβ) **Ἁγ. Αἰκατερίνη** (;) στεφομένη ὑπὸ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἱσταμένων ἁγίων. Μετρίας τέχνης (διαστ. 0.29×0.34).

κγ) **Ἅγ. Μόδεστος**. Φέρει ὠμοφόριον μετὰ σταυρῶν (διαστ. 0.18×0.23).

κδ) **Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου**. Ἐλλιπὴς κατὰ τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν (διαστ. 0.23×0.26). Μετρίας τέχνης.

κε) **Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου** (διαστ. 0.23×0.345). Λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης.

κϛ) **Εὐαγγελισμὸς παρὰ τὸ φρέαρ** (0.28×0.385). Ἐφθασμένη.

Ρωσικαὶ εἰκόνες πιθανῶς τῆς ἐποχῆς τῆς παραμονῆς τοῦ Ρωσικοῦ στόλου εἰς Νάουσαν (1770-1774).

ιζ) **Ἅγ. Νικόλαος** (διαστ. 023×0.29). Κρατεῖ Εὐαγγέλιον μὲ ρωσικὰ γράμματα.

κη) **Χριστός, μέγας Ἀρχιερεύς** (διαστ. 0.48×0.70). Κακῆς διατηρήσεως.

κθ) **Χριστὸς** κρατῶν Εὐαγγέλιον μὲ ρωσικὰ γράμματα (διαστ. 0.38× 0.45).

λ) **Χριστὸς** κρατῶν Εὐαγγέλιον μὲ ρωσικὰ γράμματα (διαστ. 0.39× 0.48).

λα) **Ἀνάστασις** νεωτέρου τύπου (Χριστὸς ὑπὲρ τὸ μνῆμα) (διαστ. 0.67×0.75) ἔτους 1862.

ΜΟΝΗ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
εἰς Μεροβίγλι (λόφον ΝΑ. τῆς Ναούσης).

α) **Χριστός.** Ὡς μέγας Ἀρχιερεὺς ἐπὶ τοῦ τέμπλου. Φορεῖ πολυσταύριον φαιλόνιον καὶ ὠμοφόριον μὲ σταυροὺς καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μίτραν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ᾽ οὗ ἐπὶ μὲν τῆς ἀριστερᾶς σελίδος ἡ ἐπιγραφή :

Ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦν....

Ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾶς:

Λάβετε φάγετε τοῦτό μου ἐστὶ τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.

Ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου δι᾽ ἐρυθρῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Βασιλεὺς βασιλέων καὶ μέγας ἀρχιερεύς.

Εἰς δὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Τιμοθέου ἱερομονάχου Ἀκριβοὺ
χοροεπισκόπου Ἀγούσις κτιτόρου ΑΧϞΘ′ (=1699)
Χεὶρ Νικοδήμου Γεράρδου

β) **Παναγία τοῦ πάθους.**

Κάτωθεν ἡ ἐπιγραφή:

Ἐτελει(ώ)θησαν ἡ εἰκόνες διὰ ἐξόδου τοῦ πανοσιωτάτου/καθηγουμένου Τιμοθέου ἱερομονάχου 1699, χεὶρ Νικοδήμου ἱερομονάχου ΚΡΜΡ

Εἰς τὴν κάτωθεν τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας ποδέαν εἰκονίζεται ἡ *Ἁγία Βάτος.*

γ) **Χριστός.** Ἐπὶ τοῦ συρτοῦ παραπετάσματος τῆς Ὡραίας Πύλης· Ὁ Κύριος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ στῆθός του ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ ὁποίου ρέει αἷμα εἰς τὸ Ἅγ. Ποτήριον.

Ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου/τοῦ Θ(εο)ῦ Ἀγαπίου ἱερο/μονάχου κεφαλι/νίου τοὐπίκλην/Μεταξᾶ ἡγουμέ/νου τῆς ἁγίας μο/νῆς ταύτης.

δ) **Δευτέρα Παρουσία.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου, παραπλεύρως τοῦ Χριστοῦ Μετρίας τέχνης εἰκών. Φέρει χρονολογίαν *ΑΨ* (= 1700).

ε) **Ἡ ἐξορία τοῦ Ἀδάμ.** Εἰς τὴν ποδέαν τοῦ τέμπλου.

Ἐπιγραφὴ διὰ μελανῶν ἐπισεσυρμένων γραμμάτων:

ΑΨΛ (=1730) *ἀπριλίου κζ' ἐγγένη ὁ νεότερος ουτος ναὸς τοῦ ἁγίου/μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπεοφόρου/καὶ θαυματουργοῦ.*

ς) **Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.** Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προθέσεως. Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ξίφος, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς τὴν ψυχὴν (=βρέφος ἐσπαργανωμένον) τοῦ ἐπιθανατίου ἀνδρός, ἐφ' οὗ πατεῖ.

Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι τὸ ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Καθολικοῦ ξυλοχρυσόγλυπτον κιβώριον τῆς Ἁγ. Τραπέζης σχηματιζόμενον διὰ τεσσάρων κιόνων συνενουμένων διὰ τόξων, ἐφ' ὧν βαίνει ὀκτάγωνος βάσις στηρίζουσα ἡμισφαιρικὸν θόλον.

Βιβλιογραφία. Ε. Δράκος, Ἱερὸς Σύνδεσμος Ε' (1899), σ. 245-249, Ἐμμ. Σαγκριώτης, Μεσ. Γραμμ. Β' (1934-35), σ. 256-57), Π. Μαθιόπουλος, Πάρος, σ. 35. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ὑπερθύρου τοῦ καθολικοῦ εἰς ΑΒΜΘ, τ. Θ'. σ. 213.

ΚΟΣΤΟΣ

ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ

Κτισθεὶς τὸ 1780, κατ' ἐπιγραφὴν σωζομένην ἄλλοτε ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἀνεκαινίσθη ἀπό τινων ἐτῶν. Σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου ἐπὶ πεσσῶν.

α) **Παναγία τοῦ Πάθους.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου. Καλῆς τέχνης εἰκὼν (πίν. 52) (διαστ. 0.49×0.70).

Ἡ Παρθένος, φέρουσα τὴν συνήθη περιβολήν, εἰκονίζεται ἀριστεροκρατοῦσα τὸν νεαρὸν Χριστόν, ὅστις στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ δεξιὰ κρατεῖ

μὲ τὰς δύο του χεῖρας τὴν δεξιὰν χεῖρα τῆς Θεοτόκου. Ἡ Παναγία εἰκονίζεται ἐδῶ κάπως νεαρωτέρα, μὲ μεγάλας καμαρωτὰς ὀφρῦς καὶ γλυκεῖαν ἔκφρασιν, οἵαν παρουσιάζει καὶ τοῦ παιδίου ἡ κεφαλή. Οἱ ἄνω ἑκατέρωθεν ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται ἐν προτομῇ ἐπὶ νεφῶν, ἅτινα ἀποδίδονται διὰ πολλῶν λευκῶν σφαιρῶν, ὡς τὰ βλέπομεν εἰς τοιχογραφίας τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἰδίᾳ τῆς Μ. Διονυσίου. Πάντως ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος μας, χωρὶς ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, φαίνεται ὅτι ἔχει ἐπηρεασθῆ ἀπὸ ἔργα τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως.

Πλαγίως δεξιᾷ ὑπὸ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ (μὴ φαινόμενον εἰς τὸν πίνακα) ὑπάρχει δι' ἐπισεσυρμένης γραφῆς ἡ συνήθης εἰς τὸ εἰκονιζόμενον θέμα ἐπιγραφή:

ὁ τὸ χαῖρε πρὶν τῇ Πανάγνῳ μηνύσας
τὰ σύμβολα νῦν τοῦ πάθους προδεικνύει
Χριστὸς δὲ θνη[τὴν σάρκα ἐνδεδυμένος]
[πότμον δεδοικὼς] *δειλιᾷ ταῦτα βλέπων.*

Εἰς δὲ τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος ἐγράφη διὰ μελανῶν γραμμάτων

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Κονσταντὶ ἱερέος Σκορδίλι
κ(αὶ) *τῆς πρεσβυτέρ*(ας) *Φλορέντζας κ*(αὶ) *τοῦ τέκνου Λεφθέρι*
ΑΧΟϚ (=1676)

Περὶ τῆς οἰκογενείας Σκορδίλη βλέπε ὅσα ἐγράψαμεν εἰς σελ. 71 εἰς ἃ προσθετέον καὶ Σταύρου Μάνεση, Ἡ ἐν Μυκόνῳ Ἱ. Μ. Ἁγ. Παντελεήμονος (Ἐπετ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. Δ'), σ. 38, 39, 45, 69.

β) **Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.** Μετρίας τέχνης εἰκών. Εἰς τὸ κάτω μέρος φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γεωργίου
Ρούσσου μετὰ τῆς συμβίας καὶ τῶν τέκνων.

Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Ροῦσος (σύνηθες εἰς τὰς Κυκλάδας) ἀπαντᾶται εἰς Πάρον εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ναῶν: Ἁγ. Ἀρτεμίου Παροικιᾶς (Νικόλαος Ροῦσος ΑΒΜΕ, Θ', σ. 199, ἀρ. 10) καὶ Ἁγ. Δημητρίου Λεύκων (Μᾶρκος Ροῦσος 1756, Θ', σ. 217, ἀρ. 68) ὡς καὶ εἰς *σημεῖον* (=οἰκόσημον) ἰδιωτικῆς οἰκίας τοῦ Τσηπίδου (Νικόλαος Ροῦσος 1617, ἀνωτέρω σ. 20, ἀρ. 128).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ
(ἁπλοῦς μονοκάμαρος)

Εἰκόνες καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης τοῦ **Χριστοῦ** καὶ τῆς **Ἀναστάσεως.** Ἡ εἰκὼν τῆς **Δεήσεως** εἶναι κατεστραμμένη.

ΛΕΥΚΕΣ

ΝΑΟΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Εἰς τὸ τέμπλον πολὺ καλῆς τέχνης εἰκὼν τῆς **Μεταμορφώσεως** (διαστ. 0.60×0.82) (πίν. 49). Βλέπε σχετικὴν περιγραφὴν εἰς σ. 103, ἔνθα ἡ εἰκὼν κατὰ παραδρομὴν ἀπεδόθη εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως Ναούσης

ΝΑΟΣ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ

Εἰκὼν τῆς **Παναγίας** φερούσης ἐν ἐγκολπίῳ πρὸ τοῦ στήθους της τὸν Χριστὸν ὄρθιον καὶ γενειοφόρον. Ἑκατέρωθέν της δύο ἄγγελοι κρατοῦντες ἐγκόλπιον. Μετρίας τέχνης.

Ἐπιγραφή:

διὰ σινδρομῆς καὶ ἐ/ξόδο μιχάλη/
χανιότι καὶ τὶς/συνβήας/1762.

Κωνσταντῖνος Χανηόντης ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὴν εἰκόνος τῆς Μ. Θαψανῶν τοῦ 1818 (βλ. κατωτέρω). Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Χανιώτης, σύνηθες καὶ σήμερον ἐν Πάρῳ, μαρτυρεῖ τὴν ἐκ Κρήτης προέλευσιν τῆς οἰκογενείας.

ΝΑΟΣ ΑΓΙΩΝ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΚΑΙ ΘΑΛΕΛΑΙΟΥ
(δίκλιτος)

Εἰς τὸ τέμπλον.

α) Ἐπὶ μικρᾶς εἰκόνος τῆς **Παναγίας**, βρεφοκρατούσης καὶ φερούσης στέμμα, εἰκονιζομένης δὲ μεταξὺ τῶν προφητῶν Δανιὴλ καὶ Σολομῶντος, ἡ ἐπιγραφή:

1756/δέισοις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ/Αὐγουστίνου ἱερέως Παρούσι.

β) Εἰκὼν **Παναγίας ἐνθρόνου βρεφοκρατούσης μὲ τὸν Χριστὸν εὐλογοῦντα.** Πολὺ κατεστραμμένη καὶ ἀποκολλημένη. Ἑκατέρωθεν **ἀφ'** ἑνὸς ὁ προφήτης Ἠσαΐας κρατῶν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἠσ. 7, 14):

Ἰδοὺ ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ κλπ.

καὶ ἀφ' ἑτέρου Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, φέρων σαρίκιον καὶ κρατῶν εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν Θεοτοκίου Κοσμᾶ τοῦ Μελωδοῦ, ἐκ τῆς Α' Ὠδῆς εἰς Ἅγ. Γεώργιον (βλ. σχετικῶς Ἀ. Παπαδόπουλον-Κεραμέα ἐν Byz. Z. 14, 1905, 520 καὶ Ν. Σιὼν 28, 1933, 148):

Ῥάβδος Ἀαρὼν ἡ βλαστήσασα.

Κάτω ἀριστερᾷ, πρὸ τοῦ θρόνου, ὁ προφήτης Ἀαρών, φέρων στέμμα καὶ κρατῶν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ψαλμ. 71, 6):

Καταβήσεται ὡς ὑετὸς ἐπὶ πόκον.

Τέλος δεξιᾷ ὁ προφήτης Σολομὼν μὲ εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Παροιμ. 9, 1):

Ἡ Σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον.

Ἐντελῶς κάτω ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργίου Σκιαδᾶ
καὶ τῆς συμβίας καὶ τõν τέκνον.

Ἡ οἰκογένεια Σκιαδᾶ εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ κτητορικῶν ἐπιγραφῶν ναῶν τῆς Πάρου τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰ. (βλ. ΑΒΜΕ Θ', σ. 201 ἀρ. 17, σ. 211 ἀρ. 47). Ὁ Γεώργιος Σκιαδᾶς ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως εἰς τὸν νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου εἰς τὰ ἔτη 1716 (φ. 6r), 1717 (φ. 26v), 1724 (φ. 23v), 1730 (φ. 31r), 1731 (φ. 35v), 1733 (φ. 48r), 1734 (φ. 58v, 61v, 62v).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ

Εἰς τὸ τέμπλον ὁ **Χριστὸς** μὲ τὸ ἱμάτιόν του φέρον πολλὰς χρυσοκονδυλιάς. Τέλους 17ου αἰ. ἢ ἀρχῶν 18ου.

Ἐπὶ τοῦ ξυλίνου, συρτοῦ παραπετάσματος τῆς Ὡραίας Πύλης ὁ **Μυστικὸς Δεῖπνος**.

Εἰς τὴν θύραν τῆς προθέσεως εἰκὼν τοῦ **Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.**

Αἱ δύο τελευταῖαι εἰκόνες φέρουν τὴν ἐπιγραφήν:

1821/Δεκέμβρι/Μνησθήει κύριος ὁ Θεὸς τῶν δούλων τοῦ Θεο/ῦ
Θεοδώρου, Κυριακῆς ἐν τῇ ἐπουρανίω αὐτοῦ βασιλεία/
Διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης Ἀντωνίου Παντελέοντος καὶ/
τῆς συμβίας αὐτοῦ Μαρίας.

Παντελαῖος Μιχαήλ, ἱερεύς, ἀναφέρεται εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 212 νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου εἰς τὸ ἔτος 1733 (φ. 52r).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ

Ἐπὶ τῆς μικρᾶς κόγχης τῆς προθέσεως ἡ **Ἄκρα ταπείνωσις.** Ἀριστερᾷ ἐπὶ τοῦ κυανοῦ κάμπου

Δέησις τοῦ δούλου/ τοῦ Θ(εο)ῦ Τζόρτζι/ κ(αὶ) τ(ῆς) συβίας αὐτοῦ.

Ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται μέχρι τῆς ὀσφύος ἔχων τοὺς ὀφθαλμοὺς ἡμιανοίκτους καὶ τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους δεμένας μὲ κόκκινον σχοινίον. Ὄπισθέν του ὁ Σταυρὸς τῆς σταυρώσεως, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ ἡ λόγχη καὶ ὁ κάλαμος.

17ου αἰῶνος (;).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ἔξω τοῦ χωρίου, μεταξὺ τῶν Λεύκων καὶ τῆς Μ. Ἁγ. Κυριακῆς.

Χριστὸς Παντοκράτωρ εἰς τὸ τέμπλον (διαστάσεις 0.50×0.74). Ἐπιγραφή:

Νικ(ή)τα Σγουροῦ.

Ἡ οἰκογένεια Σγουροῦ ἄλλοθεν ἀμαρτύρητος ἐν Πάρῳ.

ΜΑΡΜΑΡΑ

ΝΑΟΣ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ

Εἰκὼν **Ταξιαρχῶν**, μετρίας τέχνης, εἰς τὸ τέμπλον. Εἰς τὸ κάτω μέρος ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ / Μάρκου τοῦ κτίτορος / τῆς Ἁγίας μονῆς ταύτης.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΒΑΡΒΑΡΑΣ

α) **Ἁγία Τριὰς** εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.48×0.60). Ὁ Πατὴρ φορεῖ χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Ὁ Υἱὸς κόκκινον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον μαῦρον μὲ χρυσοκονδυλιές. Τὸ Ἅγ. Πνεῦμα ἐν εἴδει περιστερᾶς εἰκονίζεται ἐντὸς δύο διασταυρουμένων τετραγώνων ὑπεράνω τῶν κεφαλῶν Πατρὸς καὶ Υἱοῦ. Τέλους 17ου αἰῶνος ἢ ἀρχῶν 18ου.

β) **Παναγία ἡ Πάντων Χαρά.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.41×0.575) (πίν. 53).

Ἡ Παναγία εἰκονιζομένη ἐντὸς πλαισίου ἀπαρτιζομένου ἐκ κατακόσμου τόξου, στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων, εἶναι ἐστραμμένη ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερά, κρατεῖ δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τὸν νεαρὸν Χριστόν, ὅστις εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ μὲ τὴν ἀριστερὰν κρατεῖ τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Ἡ Παρθένος φορεῖ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ πορφυροῦν μαφόριον, τὸ ὁποῖον ὅμως κομβοῦται ἐδῶ πρὸ τοῦ στήθους, ἀφίνον νὰ φαίνεται κάτωθεν τῆς χρυσῆς παρυφῆς αὐτοῦ, λεπτόν, ὠχροκίτρινον ἐσωτερικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς. Ὁ Χριστὸς φορεῖ πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές. Αἱ τόσον ἰσχυρῶς τονιζόμεναι ἀρθρώσεις τῶν χειρῶν τῆς Παναγίας προέρχονται, ὡς καὶ ἡ ἐπιγραφή, ἐξ ἐπιζωγραφήσεως.

Αἱ πολὺ καμπύλαι ὀφρύες, ἡ μελαγχολικὴ ἔκφρασις τῆς Παναγίας, ὡς καὶ ὁ τρόπος τῆς διαθέσεως τοῦ μαφορίου της, ἐνθυμίζουν δυτικὰ πρότυπα ἰδιαιτέρως δὲ τὴν Παναγίαν τῆς ἐν Padova συλλογῆς Rampazzo (βλ. εἰκόνα της παρὰ S. Bettini, La pittura Cretese - Veneziana e i Madonneri, Padova 1933, πίν. IV).

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀριστερᾷ ἐπὶ τοῦ κάμπου, παρὰ τὸν βραχίονα τοῦ Χριστοῦ, γεγραμμένην χρονολογίαν, ἡ εἰκὼν ἐξετελέσθη τὸ ΑΧΠΕ' (=1685).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
(μονοκάμαρος βασιλική)

Ἅγ. Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη (διαστ. 0.55×0.74). Εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ εἰς τὴν βάσιν τοῦ ὁποίου ἐζωγραφήθη προτομὴ τοῦ Προδρόμου πτερωτοῦ. Κάτω ἀριστερᾷ ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ / δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ / Ἀλεξάνδρου / Ντελαγρα/μάτη κὲ τον γονέον.

17ου αἰῶνος.

Ἡ οἰκογένεια Ντελλαγραμμάτη διατηρεῖται μέχρι σήμερον ἐν Πάρῳ (βλ. ἐπιτυμβίους πλάκας τοῦ 19ου αἰ. παρὰ Hasluck, The Church of Our Lady κλπ. σ. 74 ἀρ. 25), ὑπῆρχε δὲ καὶ ἐν Ἄνδρῳ (ΑΒΜΕ΄, Η΄, 1955/6, σ. 32) καὶ ἐν Κύθνῳ (G. Gerola, Annuario della R. Scuola Archeolog. Italiana di Atene τ. VI-VII, 1923-24, σ. 60). Ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως καὶ εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 212 χειρόγραφον νοταριακὸν ἐκ Πάρου κώδικα τῶν Γ. Ἀρχείων τοῦ Κράτους εἰς τὰ ἔτη 1716, 1717, 1732, 1734, 1751 ὑπὸ τὸν τύπον Ντελλαγραμμάτικα.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΜΑΡΙΝΑΣ

Εἰς τὸ δεξιᾷ τοῦ τέμπλου προσκυνητάριον, μεγάλη, καλῆς τέχνης, εἰκὼν τῆς **Ἁγ. Μαρίνας** (διαστ. 0.68×0.85).

Ἡ μάρτυς φορεῖ χιτῶνα πράσινον καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον καὶ λευκὴν καλύπτραν. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς πτερωτόν τι τέρας. Κατὰ τὴν ἐντοπίαν παράδοσιν «ἡ μικρὰ μαύρη σημαία εἶναι ἡ πανούκλα, τὸ δὲ πτερωτὸν τέρας ὁ διάβολος, ἀμφοτέρους δὲ κατέβαλεν ἡ Ἁγία». Πβλ. σχετικῶς καὶ τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, σ. 183.

Πλαγίως ἀριστερᾷ διὰ χρυσῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ / Νικολάου Χριστοφόρου κὲ τῆς σημβίας κὲ τον τέκνον.

ΝΑΟΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ (ΧΡΙΣΤΟΣ)
(τρίκογχος μετὰ τρούλλου)

α) **Ἡ Παναγία τοῦ Πάθους.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.62×0.80). Μετρίας τέχνης. Φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Ἡ Ἀμόλυντος.

β) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.59×0.84), Πτερωτός, μὲ πέριξ σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου του. Φέρει τὴν ἀφιέρωσιν:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἀντωνίου καὶ τῆς σηβίας αὐτοῦ Εἰρήνης·

γ) **Μεταμόρφωσις.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.62×0.85). Μετρίας τέ-

χνης 18ου αἰ. Ὅλοι οἱ μαθηταὶ μὲ τὰς χεῖρας ὑψωμένας βλέπουν ἄνω πρὸς τὸν ἐπὶ τοῦ Θαβὼρ Χριστόν.

Πολλαὶ φορηταὶ εἰκόνες κρέμανται ἐπὶ τῶν τοίχων. Οὕτω:

Εἰς τὸν Νότιον Χορὸν α) Ὁ **Χριστὸς** ἐν προτομῇ εὐλογῶν καὶ κρατῶν Εὐαγγέλιον ἐφ᾽ οὗ ἡ φράσις:

Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου.

Μετρίας τέχνης τοῦ 18ου αἰ.

β) **Παναγία Ὁδηγήτρια** ἀριστεροκρατοῦσα (διαστ. 0.38×0.55). Μετρίας τέχνης.

Εἰς τὸν Βόρειον χορὸν α) Ἡ **Ἀποκαθήλωσις** (διαστ. 0.35×0.50) Ἐφθαρμένη. Ἐπὶ τοῦ σταυροῦ εἶναι ἀκκουμβημέναι δύο κλίμακες· ἐπὶ τῆς μιᾶς τούτων ἵσταται ὁ Νικόδημος, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης ἀνὴρ κρατῶν τανάλιαν. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ σταυροῦ ὁ *Παλεός τον ιμερον* εὐλογεῖ δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἐν ᾧ ἑκατέρωθεν ἵπταται ἀνὰ εἷς ἄγγελος.

Κάτω ἐν μέσῳ τοπίου μὲ δένδρα ἡ Παναγία μὲ πολλὰς Μυροφόρους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ Μαγδαληνὴ ὑψώνει τὰς χεῖρας ἐν ἀπογνώσει.

Ἐπιγραφή:

Ἡ κατάβασις τοῦ Κ(υρί)ου ἡμ(ῶν) ΙC. ΧΡ. ἐπὴ τõ σταβρõ.

β) Ἡ **Ζωοδόχος πηγή** (διαστ. 0.45×0.85). Ἡ Παναγία φέρει στέμμα. Ἑκατέρωθεν αὐτῆς δύο ἄγγελοι. Κάτω ἀσθενεῖς θεραπευόμενοι καὶ εἷς ἱεράρχης μὲ ἐπιτραχήλιον. Μετρίας τέχνης.

γ) Βόρειος τοῖχος **Δέησις** (διαστ. 0.46×0.54). Μετρίας τέχνης.

δ) Ὁ **Ζωηφόρος ἄρτος**. Ἐπὶ τοῦ ξυλίνου συρτοῦ παραπετάσματος τῆς Ὡραίας Πύλης (διαστ. 0.68×0.92). Ὁ Χριστὸς ἐντὸς τοῦ Ἁγ. Ποτηρίου εὐλογεῖ δι᾽ ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ δύο ἀγγέλους κρατοῦντας διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς θυμιατήριον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τοὺς λώρους των.

Ἐπιγραφή:

Μνήστητι Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου Εὐστρατοίου / ἱερέος Στάμενα.

Στάμενας Πρωτονοτάριος Κεφάλου ἀναφέρεται εἰς τὸν ὑπ᾽ ἀριθ. 212 χ/φον νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου εἰς τὰ ἔτη 1733 (φ. 52), 1738 (φ. 80) καὶ 1741 (φ. 110), ὡς καὶ εἰς ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου Τσηπίδου (βλ. κατωτέρω σ. 131).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ

Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου (διαστ. 0.65×0.85). Μεταγενεστέρα (19ου αἰ.) εἰκὼν φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

Μνήσθητι Κύριε τῶν δούλων σου Ἀριστείδου, Ἀσπασίας, Ἐλευθερίου Ἀθηνᾶς καὶ τῶν τέκνων καὶ τῶν ἀδελφῶν.

ΝΑΟΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ (ΠΕΡΑ ΠΑΝΑΓΙΑ)
(δίκλιτος, εἰς τὸ νεκροταφεῖον τοῦ χωρίου, κοινῶς *Πέρα Παναγιά*)

α) **Παναγία.** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ βορείου ναοῦ. Καλῆς τέχνης εἰκών, τύπου Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης. Φέρει τὸν τίτλον **Παναγία ἡ Μαρμαριανή** (0.81×1.15). Ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς της δύο ἄγγελοι ἐπὶ νεφῶν.

β) **Χριστὸς** ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ᾽ οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ματθ. 11, 28):

Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι κλπ.

(διαστ. 0.82×1.15 μ.). Ἐπιζωγραφημένος.

γ) **Παναγία.** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγ. Νικολάου (νοτίου ναοῦ). Τύπου Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης (διαστ. 0.68×0.95). Δύο ἄγγελοι πετῶντες κρατοῦσι τὸ στέμμα της.

δ) **Χριστὸς** βασιλεὺς βασιλέων. Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου.

ε) **Ἅγ. Νικόλαος** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγ. Νικολάου (πίν. 54) (διαστ 0.68×0.90).

Ὁ ἱεράρχης εἰκονίζεται καθήμενος, μέσῳ προσκεφαλαίου, ἐπὶ μεγάλου θρόνου μὲ κυκλικὴν ράχιν. Καὶ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐν ᾧ διὰ τὴς ἀριστερᾶς κρατεῖ πλαγίως κλειστὸν ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον. Εἶναι ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς μὲν πολυτελὲς κόκκινον στιχάριον μὲ πτυχὰς παρακολουθούσας τὴν διάπλασιν τοῦ σώματος καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ κατάκοσμον καὶ εἰς κροσσοὺς ἀπολῆγον σκοτεινὸν κόκκινον ἐπιτραχήλιον. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματός του περιβάλλει πολυσταύριον φαιλόνιον, ὅπερ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ στιχάριον, παρεστάθη ὅλως ἀπτύχωτον καὶ ἐπίπεδον. Τέλος ἐπὶ τοῦ φαιλονίου φέρει ὠμοφόριον, κοσμούμενον δι᾽ ἀργυρῶν σταυρῶν, ὅπερ κατὰ μὲν τὸ ἓν τῶν ἄκρων του ἀναδιπλοῦται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου, κατὰ δὲ τὸ ἄλλο πέριξ τῆς ἀριστερᾶς χειρός του, παρέχον οὕτω, μετὰ τῆς εὐλογούσης ὑψωμένης δεξιᾶς χειρός, κάποιαν κίνησιν εἰς τὴν ἄλλως λίαν αὐστηρὰν καὶ ἱερατικὴν στάσιν τοῦ ἁγίου, ἣν ἐπιτείνει καὶ ἡ αὐστηρότης τῆς ἐκφράσεως τῆς λεπτῶς ἐπεξειργασμένης κεφαλῆς του, μὲ τὸ βραχὺ γένειον καὶ τοὺς λοξῶς διευθυνομένους ὀφθαλμούς.

Κάτω δεξιᾷ διὰ λευκοῦ χρώματος ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

Χεὶρ Γεωργίου Βλαστοῦ.

Ὁ φιλοτεχνήσας τὴν εἰκόνα ζωγράφος Γεώργιος Βλαστὸς ἤκμασε κατὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος, εἶναι δὲ κυρίως προσωπογράφος, ὡς συνάγεται καὶ ἐξ ἄλλης εἰκόνος αὐτοῦ εὑρισκομένης εἰς τὸν ἐν Τσηπίδῳ ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (βλ. κατωτέρω). Περὶ τῆς κρητικῆς προελεύσεως τῶν Βλαστῶν βλ. τὰ λεχθέντα εἰς σ. 91.

ς) **Παναγία βρεφοκρατοῦσα** μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Ἡ Κυρία τῶν ἀγγέλων.

Κάτω ἀριστερᾷ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

ἀνακαινίσθη ἡ παροῦσα εἰκὼν καὶ πᾶσα ἡ / ἐπισκευὴ ἡ ἐντὸς τῆς διμαρτύρου ταύτης ἐκ/κλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θ(εοτό)κ(ου) καὶ τοῦ τέμπλου Προ/δρόμου διὰ συνδρομῆς καὶ συνεργείας τοῦ ἐπιτρο/πεύοντος ἐν αὐτῇ Κυρίου Ἰω(άννου) Γιαννουλάκη / δαπάνῃ δὲ αὐτοῦ καὶ τῶν κατοικούντων ἐν τῇ κώ/μῃ ταύτῃ τῇ 28 Ἰουνίου / 1849.

Ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ταύτῃ χαρακτηρισμὸς τῆς δικλίτου ἐκκλησίας ὡς *διμαρτύρου*, οἷον συναντῶμεν αὐτὸν διὰ παρομοίους ναοὺς τῆς Κρήτης (βλ. σχετικῶς ΑΒΜΕ, Θ' (1961), σ. 142, σημ. 2).

ζ) Ἐπὶ τοῦ προσκυνηταρίου τοῦ τέμπλου, καλῆς τέχνης φορητὴ εἰκὼν τῆς **Ἀποκαθηλώσεως** (διαστ. 0.85×1.05 μ.).

η) Εἰς τὴν θύραν τῆς Προθέσεως τοῦ Β. ναοῦ ὁλόσωμος εἰκὼν τοῦ **Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.** Ἐπὶ τοῦ μαύρου κάμπου της διὰ χρυσῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου Σου / Τζανῆ Μαβρογένη / κ(αὶ) τῆς σιβίας / αὐτοῦ Μαρούσας.

Ὁ Τζανῆς Μαυρογένης ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 212 χ/φον νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου εἰς τὰ ἔτη 1730 (φ. 12v, 14v, 18v) 1731 (φ. 22r, 35v), 1732 (φ. 39r, 45r, 45v), 1734 (φ. 61v, 89v, 90r, 91v), 1736 (φ. 68r), 1737 (φ. 76v), 1738 (φ. 77v, 78r, 78v. Πρβ. καὶ Ἰάκ. Βισβίζην ἐν Ἐπετ. Ἱστ. Ἑλλ. Δικ. τ. 8, σ. 172) (φ. 81v).

θ) Εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ τέμπλου: **Ἡ ἁγία βάτος ην ιδε Μωησης ἐν το Σινα ορος**, ὁ **Παράδησος** καὶ ἡ **Ἐξορία τοῦ Ἀδάμ.**

Εἰς τὸ πρὸς Νότον τοῦ ναοῦ προσκεκολλημένον παρεκκλήσιον τοῦ ΑΓΙΟΥ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ εὕρηται εἰς τὸ τέμπλον εἰκὼν τοῦ φερωνύμου ἁγίου, μετριωτάτης τέχνης, φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ντεμενέγου (=Δομηνίκου)
Χρηστοφώρου κὲ Φλωρέντζας 1780.
Χεὶρ χαρτωφύλακος Μοστράτου Ναγουσηνοῦ / Μαγί/ου 16.

Πρόκειται περὶ τοῦ ἐκ Ναούσης ἁγιογράφου Γεωργίου Μοστράτου.

ΜΟΝΗ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ, ΚΑΠΑΡΟΥ
(περιοχῆς Λευκῶν)

Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Καθολικοῦ: Εἰκὼν **Ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου**. Ἄνω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται στρατιώτης κραδαίνων ξίφος ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου. Δεξιᾷ ἄλλος στρατιώτης μὲ δόρυ καὶ ἀσπίδα.

Κάτω ὁ Πρόδρομος γονυπετὴς πρὸς δεξιὰ καὶ δεξιᾷ του ἡ Σαλώμη, φέρουσα στέμμα καὶ ἑτοιμαζομένη νὰ λάβῃ τὴν ἀποκεκομμένην κεφαλήν του.

Κάτω ἀριστερᾷ ἡ ἐπιγραφή:

[Δέησις) *τοῦ δούλου τοῦ Θ*(εο)*ῦ* / [Μιχελά]*κι Βιτζαρᾶ*

καὶ δεξιώτερα ἡ χρονολογία: *ΑΧΝΒ* (= 1652).

Ὁμοίαν σύνθεσιν παρουσιάζει εἰκὼν τῆς Συλλογῆς Ἑλ. Σταθάτου, ἀρ. 16. Ξυγγόπουλος, Εἰκόνος Συλλ. Σταθάτου, πίν. 15.

ΜΟΝΗ ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ
(πρότερον Ἁγ. Ἀναργύρων. Εἰς θέσιν Δάφναις).

α) Εἰκὼν **Ἁγ. Ἀναργύρων**, ἐπὶ τοῦ τέμπλου.

ἐπιγραφή:

ἀνεκαινίσθη δι' ἐξόδων Ἐλευθερίου Χαμάρτου.

Χαμάρτος Δημήτριος ἀναφέρεται εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ Ἁγίας Βηθλεὲμ τῆς Παροικιᾶς, τοῦ ἔτους 1779 (ΑΒΜΕ Θ', ἀρ. 23, σ. 202). Πλεῖστοι ἄλλοι Χαμάρτοι ἀναφέρονται ἐπίσης εἰς τὸν ὑπ' ἀριθμ. 212 χ/φον νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου τῶν ἐτῶν 1685-1755.

Εἰς τὸ νεώτερον τέμπλον εἰκὼν

β) **Παναγίας τοῦ Πάθους**, φέρουσα κάτωθεν τὴν ἐπιγραφήν:

Δι' ἐξόδων Νικολάου [Αὐ]*γερινοῦ*.

ΜΟΝΗ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ
(Ἅγ. Ἰωάννης Γυαλιστής ΒΑ. Λευκῶν)

α) εἰκὼν **Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου**. Εἰς τὸ τέμπλον, καλῆς τέχνης.

β) Εἰκὼν **Παναγίας**, τύπου Ὁδηγητρίας, μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Μ(ήτ)*ηρ Θ*(εο)*ῦ Ἡ πάντων βασίλισσα.*

Ἄνω δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἀνὰ εἷς μικρὸς ἄγγελος.

Εἰς τὴν ποδιὰν τοῦ τέμπλου **Ἱστορία τοῦ Ἀδὰμ** μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)*ῦ* / *Πεντήστα κὲ τῆς* / *συμβίας αὐτοῦ* / *Ἀνγγήλα.*

Πεντήστα = Battista = Βαπτιστοῦ. Ἀνγγήλα = Ἀγγέλα.

ΜΟΝΗ ΑΓ. ΚΥΡΙΑΚΗΣ
(πρὸς Ἀνατολὰς τῶν Λευκῶν)

α) Εἰκὼν **Παναγίας ἐνθρόνου** εἰς τὸ τέμπλον, ἐπεζωγραφημένη (διαστ. 0.63×0.875).

Κάτω ἀριστερᾷ δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων: *ΑΧΝΒ* (=1652).

Ἑκατέρωθεν ἀνὰ εἷς ἄγγελος.

β) Εἰκὼν **Ἰησοῦ Χριστοῦ**, μὲ χρυσοκονδυλιές, ἐπιζωγραφημένη (διαστ. 0.63×0.83).

Κάτω ἡ χρονολογία: *ΑΧΝΒ* (1652).

γ) Εἰκὼν **Προδρόμου**, καλῆς τέχνης.

Κάτω δεξιᾷ ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ / Μιχελάκι Βιτζαρᾶ.

Κάτω ἀριστερᾷ:

Πίοιμα Δαμασκηνοῦ / ἱερομονάχου.

Πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου, ὅστις ἐξετέλεσε καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ τέμπλον τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς τοῦ 1649 (βλ. ἀνωτέρω σ. 85) καὶ ἄλλας φορητὰς εἰκόνας εἰς Τσηπίδο (βλ. κατωτέρω). Ἴσως καὶ αἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας εἶναι ἔργα τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου.

ΜΟΝΗ ΑΓ. ΜΗΝΑ ΒΙΚΤΩΡΟΣ ΚΑΙ ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ
(περιοχῆς Μαράθι)

Φορητὴ εἰκὼν τῶν **Ἁγ. Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου** (17ου αἰ.).

Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

Ἀντώνης Νταμ(ίας).

Νταμία, εἶναι ἡ οἰκογένεια τῶν κτητόρων τῆς Μονῆς (βλ. ΑΒΜΕ Θ΄, ἀρ. 60, 61, σ. 214, 215).

ΜΟΝΗ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
(Δάσους, περιοχῆς Ἐπισκοπιανῶν)

α) Εἰκὼν **Ἁγ. Ἀρτεμίου** μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Διὰ ἐξόδου τõν αγίον τριον / ιερον οικόνον τοῦ δούλου / τοῦ Θ(εο)*ῦ Κωνσταντίνου Κοτήλι* (=Κονδύλη).

Περὶ τῆς οἰκογενείας Κονδύλη βλέπε τὰ λεχθέντα εἰς σ. 7.

β) Εἰκὼν **Χριστοῦ Παντοκράτορος**. Ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)*ῦ /*

Κιρήου Χρίση Ντελα(γραμμάτη ;)

Περὶ τῆς οἰκογενείας Ντελαγραμμάτη βλέπε τὰ λεχθέντα εἰς σ. 117.

ΜΟΝΗ ΥΠΑΠΑΝΤΗΣ
(Θαψανῶν)

α) Εἰκὼν **Ἁγ. Χαραλάμπου**, ἀρκετὰ καλῆς τέχνης.

Ὁ Ἅγιος μὲ μακράν, λευκήν, σφηνοειδῆ γενειάδα, εἰκονίζεται καθήμενος καὶ φορῶν τὴν ἀρχιερατικὴν στολὴν μὲ τοὺς λώρους. Εὐλογεῖ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ κατὰ Ματθ. 10, 32 πβλ. καὶ Λουκ. 12, 8 καὶ Ἀποκάλ. 3, 5 ἐπιγραφή:

Εἶπεν ὁ Κύριος πᾶς ὅστις ὁμολογήσει ἐν ἐμοὶ ἔμπροσθεν
τῶν ἀνθρώπων ὁμολογήσω κἀγὼ αὐτῷ ἔμπροσθεν τοῦ
πατρός μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅς δ' ἂν ἀρνήσηται...

Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν προβάλλει ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

Χαῖρε ἀθλητὰ Χαραλάμπους.

Ἀριστερᾷ εἰς τὸ μέσον τοῦ κάμπου ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ / Παναγηότη Παπαδοπού/λου
Μονοβασιότη 1798.

β) Μικρὰ εἰκὼν **Ἁγ. Γεωργίου** ἐφίππου (διαστ. 0.08×0.10).

γ) Μικρὰ εἰκὼν **Ἁγ. Νικολάου** (διαστ. 0.08×0.10).

δ) Δύο εἰκόνες τοῦ **Εὐαγγελισμοῦ** (διαστ. 0.205×0.25).

ε) Εἰκὼν **Ἀργαγγέλου Μιχαήλ** (διαστ. 0.18×0.215).

Ὁ Ἄρχων Μιχαὴλ εἰκονίζεται ἐν προτομῇ καθήμενος καὶ κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ρομφαίαν. Καλῆς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνος.

ϛ) Εἰκὼν **Παναγίας** τύπου Ὁδηγητρίας (διαστ. 0.125×0.16).

ζ) Εἰκὼν τοῦ Λειψάνου τοῦ **Ἁγίου Σπυρίδωνος**.

Εἰκονίζει κουβούκλιον καὶ κάτωθεν αὐτοῦ, ἐντὸς λάρνακος, τὸν νεκρὸν Ἅγ. Σπυρίδωνα, φοροῦντα κουκούλιον καὶ ὠμοφόριον μὲ σταυρούς.

Ἐπιγραφαί: ὁ *Ἅγιος Σπυρίδον* καὶ τὸ *ἅγιον Κουβούκλιον*.

η) Εἰκὼν τῆς **Παναγίας** μὲ ἀργυρᾶν ἐσθῆτα (διαστ. 0.20×0.26), ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφή:

Μ(ήτη)Ρ Θ(εο)Υ ἡ ΚΑΤΑΠΟΛΙΑΝΝΕΙ

Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

1816 Μηνιστιτι κοστατινου / ηου / χανηοντη.

Εἶναι πιθανώτατα ἔργον Ρώσου ζωγράφου.

Ἡ εἰκὼν εἶναι παλαιοτέρα τοῦ 1818. Λόγῳ τῆς καλυπτούσης αὐτὴν ἀργυρᾶς ἐσθῆτος φαίνονται μόνον τὰ πρόσωπα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Εἰς τὴν τράπεζαν τῆς Μονῆς:

η) Εἰκὼν τοῦ **Χριστοῦ** καθημένου ἐπὶ θρόνου μετὰ δύο Σεραφείμ. Φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν Εὐαγγέλιον.

῾Εκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς, δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Χ(ριστ)*Ε ὁ Θ*(εὸ)*ς ὁ ἐλπίζων ἐπὶ σὲ οὐκ ἀποτυγχάνει.*

Καλῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰῶνος.

ΜΟΝΗ ΑΓ. ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΟΣ
(παρὰ τὸν Δραγουλᾶν)

Εἰκὼν τῆς **Παναγίας Κυρίας τῶν Ἀγγέλων**, βρεφοκρατούσης (διαστ. 0.92×0.83). Δύο ἄγγελοι κρατοῦσι τὸ στέμμα της.

Ἐπιγραφή:

δέϊσις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ / Παεισίου ἱερομονάχου.

Ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκὼν τοῦ **Χριστοῦ Μ. Ἀρχιερέως,** ἐνθρόνου, τοῦ ὁποίου ἄγγελοι κρατοῦσι τὴν μίτραν. Δεξιᾷ ἡ χρονολογία *ΑΧΝΕ* (=1655)

Χεὶρ Ἰω(άννου) *Δ*(α)*Κ*(ορώνια;)

(Διαστ. 0.65×0.82).

Ἀριστερᾷ:

Δέϊσις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Παρθενίου / ἱερομονάχου κτητόρου τῆς ἁγίας μονις ταυτις.

ΔΡΑΓΟΥΛΑΣ

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
(δίκλιτος)

Εἰκὼν **῾Αγ. Γεωργίου** (διαστ. 0.50×0.68).

Κάτω διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γεοργίου / Φ(ι)*λιπέου καὶ τῆς συβίας αὐτοῦ Μαρίας Χεὶρ Ιω*(άννου) *Δ*(α)*Κ*(ορώνια)

ΝΑΟΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ
(βασιλικὴ μετὰ τρούλλου)

Ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκὼν τῆς **Ζωοδόχου Πηγῆς**. Πολὺ μετρίας τέχνης. Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀθηναίου καὶ τῆς σιβίας αὐτοῦ.

Τέλους 18ου ἢ ἀρχῶν 19ου αἰῶνος.

ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ

Ἐπὶ εἰκόνος τοῦ τέμπλου ἡ χρονολογία *ΑΨΚΗ* (=1728).

ΤΣΗΠΙΔΟ (Μάρπησσα)

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ

Μονοκάμαρος θολωτός, εἰς τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ χωρίου.

α) **Χριστὸς** ἔνθρονος. Ἐπὶ τοῦ μικροῦ, ὡραίου ξυλοχρυσογλύπτου τέμπλου (διαστ. 0.51×0.76). Φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον κοσμούμενον μὲ χρυσοῦς ἀστέρας. Περιστοιχίζεται ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν. Καλῆς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνος.

β) **Παναγία βρεφοκρατοῦσα,** ἔνθρονος. Ἐπὶ τοῦ τέμπλου (διαστ. 0.51×0.72).

Κάθηται ἐπὶ θρόνου μὲ στρογγύλην ράχιν. Φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ βαθυπόρφυρον μαφόριον ἐπὶ πρασίνου χιτῶνος. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος ἐλαιόχρουν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές.

Ἄνω τοῦ θρόνου εἰκονίζονται, ἐξερχόμενοι ἀπὸ νεφῶν: ἀριστερᾷ ὁ Δαυὶδ κρατῶν ὄρθιον ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ψαλμ. 44, 11):

Ἄκουσον θύγατερ καὶ ὕδε καὶ κλινον τὸ ους σου καὶ ἐπιλάθου τοῦ λαοῦ σου καὶ τοῦ οἴκου σου.

Δεξιᾷ ὁ Σολομὼν μὲ εἰλητὸν φέρον τὴν ἐπιγραφήν (Παροιμ. 31, 29):

Πολλαὶ θυγατέρες ἐποίησαν δύναμιν.

Κάτω τοῦ θρόνου ἀριστερᾷ ὁ προφήτης Ἡσαΐας μὲ εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ἡσ. Ζ', 14):

Ἰδοὺ ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱὸν

καὶ δεξιᾷ ὁ προφήτης Δανιὴλ κρατῶν ἀνοικτὸν εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν (Δαν. 2, 34):

Ἐθεώρεις βασιλεῦ ἕως ὅτου ἐτμήθη λίθος ἐξ ὄρους ἄνευ χειρῶν.

Καλῆς τέχνης τοῦ 17ου αἰῶνος.

γ) **Ἅγ. Γεώργιος.** Ἐπὶ τοῦ τέμπλου (διαστ. 0.51×0.84).

Ὁ Ἅγιος εἰκονίζεται ἐπὶ λευκοῦ ἵππου, μὲ θώρακα κόκκινον καὶ ἀνεμιζομένην χλαμύδα (ἀναπετάριν). Εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ ἵππου (πισοκάπουλα) κάθηται νεαρὸς παῖς κρατῶν ἀγγεῖον, κουκούμιον ἢ χέρνιβον. Εἰκονίζεται ἑπομένως ἐνταῦθα ὁ Ἅγ. Γεώργιος καὶ ὡς «αἰχμαλώτων ἐλευθερωτὴς» ἐπαναφέρων εἰς τοὺς γονεῖς του τὸ ὑπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν ἀπαχθὲν τέκνον των [1]. Ἡ παράστασις αὕτη ἀπαντᾶται συχνὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ

[1]) Βλέπε ὅσα σχετικὰ πρὸς τὴν παράστασιν ταύτην ἔγραψα εἰς τὸ ΑΒΜΕ τ. Ϛ', 1948, σ. 154.

15ου αἰ. Ταυτοχρόνως ὅμως εἰκονίζεται ἐνταῦθα καὶ τὸ ἐπεισόδιον τῆς δρακοντοκτονίας, μὲ τὸν δράκοντα κάτω καὶ δεξιᾷ καὶ παραπλεύρως πύργον, εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ὁποίου ἵσταται ἡ βασιλοπούλα, εἰς δὲ τὸ ἄνω οἱ γονεῖς της μὲ σαλπικτὴν ἀγγέλλοντα εἰς τοὺς κατοίκους τὸν ἆθλον τοῦ ἁγίου.

Τέλος ἀπὸ τῆς ἄνω ἀριστερᾶς γωνίας προβάλλει εὐλογοῦσα ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ.

Ὑπὸ τὴν εἰκόνα ἡ φωνηεντόλιπος ὑπογραφὴ τοῦ τεχνίτου:

Χεὶρ Ἰω(άννου) *Δ*(α)*κ*(ο)*ρ*(ώνια). *ΑΧΝΓ*(=1653).

δ) **Παναγία βρεφοκρατοῦσα** (πίν. 55) ὡς Ῥίζα τοῦ Ἰεσαί (διαστ. 0.65×0.855).

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος καθημένη, μέσῳ προσκεφαλαίου, ἐπὶ θρόνου μετὰ ὑποποδίου ἀλλ' ἄνευ ράχεως. Φέρει εἰς τοὺς κόλπους της τὸν νεαρὸν Χριστόν. Ὑπὸ τοὺς πόδας της εἰκονίζεται ρίζα ἀμπέλου, ἥτις, διχαζομένη ἀναπτύσσεται πρὸς τὰ ἄνω δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας εἰς ἑλικοειδεῖς κλάδους ἐκ βλαστῶν καὶ φύλλων ἀμπέλου, φθάνοντας ἄνω μέχρι τῶν ὤμων τῆς Θεομήτορος.

Ἐντὸς τῶν τεσσάρων ἀνωτέρων κύκλων τῆς ἀμπέλου εἰκονίζονται κατὰ τὰ $^2/_3$ ἀνὰ εἷς προφήτης στρεφόμενος πρὸς τὴν Θεοτόκον ἢ δεικνύων αὐτὴν καὶ κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐν ᾧ εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας τοῦ πίνακος εἰκονίζονται κατὰ τὰ $^2/_3$ των, πετῶντες πρὸς τὴν Θεοτόκον μὲ τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας ὑπὸ ὑφάσματος, οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ (ἀριστερᾷ) καὶ Γαβριὴλ (δεξιᾷ), ὡς δηλοῦσι τὰ εἰς αὐτοὺς προσγεγραμμένα ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματός των γράμματα.

Ἡ Παναγία φέρει ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες βαθυπόρφυρον μαφόριον ὑπεράνω ἐσωτερικοῦ χειριδωτοῦ χιτῶνος. Καὶ τὴν μὲν δεξιὰν αὐτῆς χεῖρα ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τοῦ ὤμου τοῦ παιδίου, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἐγγίζει τὸ ἄκρον τοῦ ἀριστεροῦ του ποδός. Ὁ νεαρὸς Χριστός, φέρων πέριξ τῆς κεφαλῆς ἔνσταυρον φωτοστέφανον μὲ τὰ γράμματα Ο / Ω — | — Ν, εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα μετὰ σημείου καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συνεπτυγμένον τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου, ὅπερ κρατεῖ ὄρθιον ἐπὶ τοῦ μηροῦ του.

Ἐκ τῶν ἐντὸς τῶν κύκλων εἰκονιζομένων προφητῶν, προγόνων τῆς Παναγίας, ἄνω μὲν ἀριστερᾷ παρίσταται ὁ προφητάναξ Δαυὶδ (υἱὸς τοῦ Ἰεσαὶ) κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν (μδ', 10) εἰλημμένη ἐπιγραφή:

Παρέστη ἡ βασίλισσα ἐκ δεξιῶν σου,

ἄνω δὲ δεξιᾷ ὁ προφητάναξ Σολομὼν μὲ εἰλητόν, ἐφ' οὗ τὸ ἐκ τῶν Παροιμιῶν (31, 29) εἰλημμένον χωρίον:

Πολλαὶ θυγατέρες ἐποίησαν δύναμιν.

Εἰς τὸν κάτωθεν τοῦ Δαυὶδ κύκλον εἰκονίζεται ὁ προφήτης Ἠσαΐας μὲ εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τῶν προφητειῶν του (Ζ, 14) ἐπιγραφή:

Ἰδοὺ ἡ Παρθένος ἐν γαστρὶ ἕξει καὶ τέξεται υἱὸν

καὶ τέλος εἰς τὸν ὑπὸ τὸν Σολομῶντα κύκλον ἕτερος προφήτης κρατῶν εἰλητὸν ἐφ' οὗ τὸ ἐκ τῆς Ἐξόδου (Γ,2) χωρίον:

Ὅτι ὁ βάτος καίεται πυρὶ καὶ οὐ κατακαίεται.

Κατὰ ταῦτα ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις εἰκονίζει τὴν λεγομένην ρίζαν τοῦ Ἰεσαί, ἤτοι τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς Παναγίας. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζεται κατά τε τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους[1], ὁπότε καὶ οἱ κύκλοι μὲ τοὺς σχετικοὺς προγόνους καὶ βασιλεῖς τῶν Ἑβραίων εἶναι πολυπληθέστεροι[2] πλουτιζόμενοι καὶ μὲ συνθέσεις ἐκ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ (Γέννησις, Βάπτισις κλπ.) καὶ εἰς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας[3]. Ἀλλ' εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας[4] ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως ἡ Παναγία, ἥτις, ὡς ἐνταῦθα, δεσπόζει τῆς ὅλης συνθέσεως. Συνήθως πρὸ τῆς ρίζης τοῦ δένδρου εἰκονίζεται ἐξηπλωμένος ἢ κοιμώμενος ὁ παραλειφθεὶς ἐνταῦθα προπάτωρ Ἰεσαί, ὅθεν καὶ ἡ ὀνομασία τῆς παραστάσεως.

Ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος εἶναι μετρία. Ἡ ἔκφρασις τῶν προσώπων μητρὸς καὶ υἱοῦ στερεῖται πνοῆς. Ὁ πίναξ εἶναι ἔργον ἐντοπίου ζωγράφου, ἀντιγράφοντος ἀρχαιότερα, κρητικά, πρότυπα ἀλλ' ἄνευ ἀτομικότητος.

Ἡ χρονολογία ἐκτελέσεως καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου ἀναγράφονται εἰς τὸ ὑποπόδιον τοῦ θρόνου (εἰκ. 23):

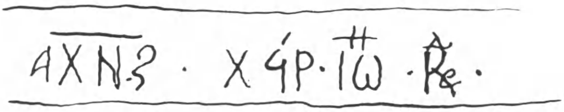

Εἰκ. 23. Πανομοιότυπον τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ἁγιογράφου Δακορώνια.

ΑΧΝΖ (=1657) *Χεὶρ Ἰω*(άννου) *Δ*(α)*κ*(ο)*ρ*(ώνια).

[1]) Περὶ τῆς παλαιοτέρας εἰκονογραφίας τῆς ρίζης τοῦ Ἰεσαὶ διέλαβεν ὁ A. Watson, The early Iconography of the Tree of Iesse, Oxford 1934. πβλ. καὶ L. Bréhier ἐν Rev. Arch. τοῦ 1924, σ. 241.

[2]) A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, πίν. 48, 49, 53. Στ. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 85.

[3]) G. Millet, Athos, Les peintures, πίν. 151_{3} (Τράπεζα Μ. Λαύρας) καὶ 240_{1} (Μ. Δοχειαρίου), Vl. Petković, Dečani II, πίν. 269-271.

[4]) Εἰκὼν τοῦ Βίκτωρος τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας τοῦ 1674 (M. Chadjidakis, Icônes, ἀρ. 129, σ. 148).

Τὸ ὄνομα Δακορώνιας συναντῶμεν ὑπὸ τὸν τύπον μὲν *Ντακορώνιας* εἰς τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ παρὰ τὴν Καταπολιανὴν ναϋδρίου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου (ΑΒΜΕ τ. Θ', σ. 200 ἀρ. 12,) τοῦ ἔτους 1633, ὑπὸ δὲ τὸν τύπον Ντακορώνιας εἰς τὸν Κώδικα τῆς Πάρου (χ/φον ὑπ' ἀρ. 212 τῶν Γ. Ἀρχ. τοῦ Κράτους φ. 55r). Συχνὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ Ντα— πρὸς τὸ Δα—ἢ τοῦ Ντε—πρὸς τὸ Δε—εἰς ἐξελληνισθέντα Ἰταλικὰ ἐπώνυμα, ὡς π.χ. Δαβερώνας - Νταβερώνας, Δαρζέντας - Νταρζέντας, Δελλαγραμμάτης - Ντελλαγραμμάτης, Δεναξᾶς - Ντεναξᾶς, Δεβιάζης - Ντεβιάζης κλπ.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

α) **Χριστός.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.62×0.90). Ὁ Κύριος εἰκονίζεται ἔνθρονος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή (Ματθ. 11, 28):

Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες κλπ.

Φορεῖ κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐλαιόχρουν ἱμάτιον. Ὁ θρόνος του περιστοιχίζεται ἀπὸ τὰ 4 σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν τὰ ὁποῖα κρατοῦν ἀνοικτὸν βιβλίον, ἀναγράφον τὴν ἀρχὴν τοῦ σχετικοῦ Εὐαγγελίου.

β) **Ἅγ. Εὐστάθιος.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.53×0.85). (πίν. 56). Εἰκονίζεται ἐντὸς φάραγγος σχηματιζομένης μεταξὺ δύο ὑψηλῶν βουνοκορυφῶν, ἐπιβαίνων ξανθοῦ ἵππου, μὲ πλουσίαν σκευήν, καὶ πράσινον ἐφίππιον. Εἶναι ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολὴν ἤτοι ἐνδρομίδας, βραχὺν κόκκινον χιτῶνα, θώρακα καὶ χλαμύδα πορπουμένην ἐμπρὸς καὶ ἀνεμιζομένην μακρὰν πρὸς τὰ ὀπίσω. Ὁ Ἅγιος εἰκονίζεται ἀσκεπὴς καὶ καθήμενος ἐπὶ τοῦ ἵππου μὲ τὸν ἀριστερὸν πόδα ἐπὶ τοῦ ἀναβολέως. Τὰς χεῖράς του ἔχει ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν δεήσεως συγκρατῶν συνάμα δι' αὐτῶν καὶ τὸ πρὸς τὰ ἄνω δεξιὰ διευθυνόμενον δόρυ του. Ἡ μετὰ βραχείας κόμης καὶ βραχέος στρογγύλου γενείου [1] κεφαλή του, προβαλλομένη εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο βουνοκορυφῶν κενόν, προσβλέπει μετὰ δέους ἅμα καὶ εὐλαβείας ἔλαφον ἱσταμένην ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς ἀριστερᾶς βουνοκορυφῆς καὶ φέρουσαν μεταξὺ τῶν μακρῶν κεράτων της μικρὸν Ἐσταυρωμένον.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ τοῦ γνωστοῦ ἐκ τοῦ βίου [2] τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου ἐπεισοδίου, καθ' ὃ Ρωμαῖός τις στρατιώτης, ὀνόματι Πλακίδας, κυνηγῶν ποτε ἀπομακρυνθεῖσαν ἔλαφον εἶδεν αὐτὴν φέρουσαν μεταξὺ τῶν κεράτων της τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἤκουσεν αὐτὴν λέγουσαν: Πλακίδα τί μὲ διώκεις;

[1]) Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων τὸν περιγράφει ὡς *στρογγυλογένην* (Ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 158 καὶ 170).

[2]) Acta Sanctorum τῆς 20 Σεπτεμβρίου—Δαμασκηνοῦ Στουδίτου, Θησαυρός, ἔκδ. Βενετίας 1752, σ. 284—Ἰω. Δαμασκηνοῦ, Migne, Ἑλλ. Πατρ. 94, 1931.

Εἰς τὰς παλαιοτέρας (9ου ἕως 11ου αἰῶνος) παραστάσεις τοῦ ἐπεισοδίου ὁ ἅγιος εἰκονίζεται πεζεύσας καὶ γονυπετὴς πρὸ τῆς ἐλάφου, ἥτις φεύγει στρέφουσα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Πλακίδαν, ἐν ᾧ μεταξὺ τῶν κεράτων της φέρει τὴν προτομὴν τοῦ Χριστοῦ περιβαλλομένην ὑπὸ σταυροκοσμήτου φωτοστεφάνου [1].

Κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους ὁ ἅγιος εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ ἵππου του τοξεύων ἐνίοτε τὴν ἔλαφον, ἥτις φέρει μεταξὺ τῶν κεράτων της τὸν Ἐσταυρωμένον [2].

Τόσον ἡ ἐπιτυχὴς ἔκφρασις δέους καὶ εὐλαβείας, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ πρόσωπον τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου, ὅσον καὶ οἱ ἁρμονικοὶ χρωματισμοὶ τῆς εἰκόνος μὲ τὴν ζωηρὰν ἀντίθεσιν τοῦ ξανθοῦ ἵππου πρὸς τὸ σκοτεινὸν βάθος τῶν βουνοκορυφῶν, ἡ ἐν γένει ἐπιμελὴς ἐκτέλεσις αὐτῆς καὶ αἱ καλαὶ ἀναλογίαι της, μαρτυροῦσιν, ὅτι πρόκειται πιθανώτατα περὶ ἔργου ζωγράφου τῶν μέσων τοῦ 17ου αἰῶνος.

Εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος εἰκονίζονται ἀνὰ 3 εἰς μικροτέραν κλίμακα σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου, οὕτω ἄνω μὲν παρίσταται ὁ ἅγιος:

α) *Ὁδηγούμενος ὑπὸ τῆς ἐλάφου*, β) *βαπτιζόμενος μὲ τὴν συνοδείαν του* καὶ γ) *μισεύοντας εἰς Ἱεροσόλυμα*. Κάτω δὲ α) (ἐφθαρμένη), β) *ἀρνούμενος νὰ προσκυνήσῃ τὰ εἴδωλα* καὶ γ) λαμβάνων τὸ *μαρτύριον ἐντὸς τοῦ χαλκοῦ βοός*.

Εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν μέρος τῆς κεντρικῆς εἰκόνος παρίσταται ὄρθιος καὶ τείνων ἱκετευτικῶς τὰς δύο χεῖρας πρὸς τὸν ἅγιον ὁ ἀφιερωτὴς τῆς εἰκόνος ἱερομόναχος, ὅστις εἶναι ταυτοχρόνως καὶ ὁ ζωγραφήσας αὐτήν, ὡς διδάσκει ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφή, λέγουσα:

Δεισις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)*ῦ Δαμασκηνοῦ ιερο*(μονάχου)
ΑΧΜΘ' (=1649).

[1]) Ψαλτήριον Chloudof, A. Grabar, L'iconoclasme byzantin, εἰκ. 160. Paris. Gr. 20, Weitzmann, Die byz. Buchmalerei, πίν. LIX, εἰκ. 350 καὶ κωδ. 61 Μ. Παντοκράτορος Ἁγ. Ὄρους (αὐτόθι πίν. LIX, εἰκ. 351) (9ος-10ος αἰ.). V. Lasaref, Ἱστορ. Βυζ. ζωγρ. (ρωσ.) II πίν. 45 Α—Καππαδοκία, G. de Jerphanion, Églises rup. de Cappadoce II, πίν. 194_3, καὶ 200_1,.

[2]) Τοιχογραφία Ἁγ. Νικολάου Καστοριᾶς τοῦ 1663, Στ. Πελεκανίδης, Καστοριά, πίν. 260β)—Εἰκὼν Συλλογῆς Ἑλλην. Ἰνστ. Βενετίας (16ου αἰ.). M. Chadjidakis, Icônes ἀρ. 22, πίν. 10). Κατὰ τὸν Χατζηδάκην, ἔ.ἀν. σ. 42, ὁ Ἐσταυρωμένος μεταξὺ τῶν κεράτων τῆς ἐλάφου εἶναι γοτθικὸν στοιχεῖον, ἀπαντῶν καὶ εἰς τὸν γνωστὸν πίνακα τοῦ Pisanello (Panowski, Dürer's St Eustace, Record of the Art Museum, Princeton University τ. IX, 1950, No 1, σ. 2—10). Εἰκὼν φορητὴ τοῦ 18ου αἰ. (H. Skrobutcha, Icons, London 1963, σ. 113) ἔνθα ὁ Ἅγιος ἔχει τὴν αὐτὴν περίπου στάσιν ὡς ἐν Πάρῳ, ἡ δὲ ἔλαφος φέρει ἁπλοῦν σταυρὸν μεταξὺ τῶν κεράτων της.

Περὶ τῆς ἐν τῇ Δύσει εἰκονογραφίας τοῦ 'Αγ. Εὐσταθίου, τῶν σχετικῶν μνημείων καὶ τῆς ἀντιστοίχου βιβλιογραφίας βλ. Louis Réau, L'iconographie de l'art chrétien, τ. III, Paris 1958, σ. 468-471.

γ) **Παναγία 'Ελεοῦσα** (πίν. 57, α-β). 'Επὶ τοῦ Νοτίου τοίχου παρὰ τὸ τέμπλον (διαστ. 0.67×1.18). Εἰκονίζεται δεξιοκρατοῦσα τὸν Χριστὸν κατὰ τὸν τύπον τῆς Γλυκοφιλούσης μὲ τὸ παιδίον θωπεῦον διὰ τῆς ἀριστερᾶς του χειρὸς τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου τῆς Παναγίας. Αὕτη φορεῖ ἐλαιόχρουν καὶ χρυσοκίτρινον χιτῶνα καὶ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς βαθυπόρφυρον μαφόριον, ἐν ᾧ ὁ νεαρὸς Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος πράσινον χιτῶνα καὶ ἀνοικτὸν κόκκινον ἱμάτιον, κρατεῖ δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεμιζόμενον εἱλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή ('Ιω. 7, 37· πβλ. καὶ 'Αποκ. 22, 17):

ὁ δηψον ἐρχέσθο πρός με καὶ πηνέτο ὕδορ ζοεῖς.

"Ανω δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἀνὰ εἷς ἄγγελος ἐν προτομῇ ἐπὶ νέφους. Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται δεόμενος ὁ δωρητὴς (πίν. 57, α) φέρων σκοῦφον τρουλλωτόν, πράσινον καφτάνι μὲ κόκκινην φόδραν καὶ παρυφὴν ἐκ γούνας. Τέλος πλαγίως ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

Μνήστητη Κ(ύρι)ε τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Μιχαὴλ ἱερέος, Εὐστρατίου ἱερέος, Μαρίας πρεσβητέρας καὶ Κατερήνας πρεσβιτέρας, τον ἐλεούντον κ(αὶ) διακονούντον ἐν τῇ ἁγία μονι ταύτη / τῆς βασιλήας σου ἀξίοσων Κ(ύρι)ε. 'Εν ἔτη 1752 ἐν μινὴ Δηκεμβρήου 4 καὶ διὰ χηρὸς 'Ανδρέου Μοστράτου ἐκ νίσου πάρος·

καὶ διὰ μικρῶν γραμμάτων:

Εἰς χῆράς σου δέσπινα Θεωτόκε παραδίδωμε ὁλόκληρος ψυχῇ τε καὶ σόματη.

'Η πολὺ ἐκφραστικὴ ἠρέμου θλίψεως εἰκὼν τῆς 'Ελεούσης τοῦ 'Ανδρέου Μοστράτου, καλοσχεδιασμένη καὶ μὲ ἐπιτυχεῖς συνδυασμοὺς χρωμάτων, δεικνύει πόσον ἀνωτέρας ποιότητος εἶναι ἡ τέχνη του ἀπὸ τὴν τέχνην τοῦ Γεωργίου Μοστράτου. Τοῦτο εἶναι ἀσφαλῶς ἓν τῶν καλυτέρων ἔργων τοῦ καλοῦ αὐτοῦ Ναουσαίου ζωγράφου.

δ) **'Αγ. Παρασκευή.** 'Επὶ τοῦ βορείου τοίχου (διαστ. 0.44×0.73). 'Επιγραφή:

'Η ἁγία ὁσιομάρτυρος τοῦ Χριστοῦ Παρασκευή.

'Η 'Αγία εἰκονίζεται ὀρθία, μὲ τὸ σῶμα ραδινόν, ἐλαφρῶς ἐστραμμένη πρὸς τ' ἀριστερά. Πατοῦσα ἐπὶ πτερωτοῦ λέοντος κρατεῖ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς τόν τε 'Εσταυρωμένον καὶ τὸ Εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν φέρει πρὸ τοῦ στήθους.

Πέριξ τῆς κεντρικῆς εἰκόνος ἐζωγραφήθησαν ὀκτὼ εἰκονίδια, ἀνὰ τέσσαρα ἑκατέρωθεν, παριστῶντα τὰς ἑξῆς σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου καὶ τοῦ μαρτυρίου τῆς ὁσιομάρτυρος.

Ἀριστερᾷ ἐκ τῶν ἄνω: 1) *Ἡ ἁγία βασανιζομένη διὰ περικεφαλαίας*, 2) *Ἡ ἁγία κρεμαμένει ἀνέτριχα καίουσα μετὰ λαμπάδων*, 3) *Ἡ ἁγία ἐν τι φυλακῇ*, 4) *Ἡ ἁγία κρινομένη ὑπὸ τοῦ βασιλέως*.

Δεξιᾷ ἐκ τῶν ἄνω: 1) *Ἡ ἁγία σημειώσας τὸν δράκωντα...γῇ*, 2) *Ἡ ἁγία καιομένη ἔνδον τοῦ χαλκώματος*, 3) *Ἡ ἁγία βαπτίσασα τὸν βασιλέα καὶ* 4) *Ἡ ἀποτομὴ τῆς ἁγίας*.

Αἱ εἰκόνες αὗται τοῦ μαρτυρίου τῆς ἁγ. Παρασκευῆς διαφέρουσι κατά τινας σκηνὰς τῶν ἐν τῇ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων (σ. 286) ἀναφερομένων.

ε) **Παναγία, Ρίζα τοῦ Ἰεσαί** (διαστ. 0.60×0.85). Ἄνω δύο ἄγγελοι καὶ ἑκατέρωθεν ἀνὰ δύο πρόγονοι τῆς Παναγίας προφῆται.

Φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ Εὐγενίας μοναχῆς.

Ὑπενθυμίζομεν, ὡς ἐκ περισσοῦ, ἐνταῦθα ὅτι ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου κοσμεῖται διὰ τοιχογραφιῶν ἤτοι τῆς Ἁγ. Τριάδος ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου, κάτωθεν δ' αὐτοῦ τεσσάρων Ἱεραρχῶν συλλειτουργούντων. Εἰς τὴν σημειώνουσαν τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ταινίαν ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή (ἀνωτέρω σ. 64):

17----14 *Ιστορηϑι δι' ἐξόδου τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσι Παπακὴρ Εὐστρατίου Στάμενας. Χὴρ ἁγιογράφου Νικολάου Παπασταματακίου.*

ΝΑΟΣ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ
(ἁπλοῦς μονοκάμαρος)

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ** (πίν. 58). Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.57× 0.83). Ὁ Σωτὴρ εἰκονίζεται καθήμενος, μέσῳ κυλινδρικοῦ προσκεφαλαίου, ἐπὶ θρόνου ἔχοντος χαμηλὴν ξυλίνην ράχιν, ρυθμοῦ μπαρόκ. Περιστοιχίζεται ἀπὸ τὰ τέσσαρα σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν ἤτοι κάτω μὲν ἀπὸ τὸν λέοντα τοῦ Μάρκου καὶ τὸν μόσχον τοῦ Λουκᾶ, ἄνω δὲ ἀπὸ τὸν ἀετὸν τοῦ Ἰωάννου καὶ τὸν ἄγγελον τοῦ Ματθαίου, πάντων στρεφομένων πρὸς τὸν Χριστόν. Οὗτος ἐνδεδυμένος πορφυροῦν χιτῶνα μὲ πλατὺ χρυσοῦν σημεῖον (clavus) κατὰ τὸν δεξιὸν βραχίονα καὶ ἐπ' αὐτοῦ χρυσοκίτρινον ἱμάτιον, καλύπτον ὁλόκληρον τὸ σῶμα, πλὴν τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ στήθους καὶ τῆς δεξιᾶς χειρός, εὐλογεῖ διὰ τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὄρθιον, ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον. Ἔχει δηλαδὴ τὴν συνήθη στάσιν τοῦ Παντοκράτορος.

Τὸ κανονικὸν καὶ μᾶλλον ἰσχνόν, σιτόχρουν πρόσωπόν του, πλαισιούμενον ἀπὸ τὴν πλουσίαν καστανομέλαιναν κόμην του, ἀσυμμέτρως καταπίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων, παρουσιάζει ἤρεμον ἔκφρασιν καὶ μαλακοὺς τόνους διαβαθμίσεως ἀπὸ τῶν φωτεινῶν πρὸς τὰ σκιερὰ μέρη. Ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Χριστοῦ παρεστάθη, δι' ἐξπρεσσιονιστικοὺς λόγους, ἐξεπίτηδες μακρά, ἡ δὲ

πτύχωσις τοῦ ἱματίου δι᾽ ἐλαφρῶν γραμμῶν, παρακολουθεῖ τὴν διάπλασιν τοῦ σώματος.

Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ ἄγνωστος, Κρὴς πιθανώτατα, ζωγράφος τῆς εἰκόνος μας μιμεῖται παλαιότερα, παλαιολόγεια, πρότυπα, τόσον ὡς πρὸς τὸ θέμα ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως. Δυστυχῶς ἡ εἰκών μας, ὑποστᾶσα φαίνεται ζημίας σὺν τῷ χρόνῳ ἢ μᾶλλον λόγῳ πιθανῆς μεταφορᾶς αὐτῆς ἐκ Κρήτης «*ἐπεσκευάσθη*» ὡς λέγει ἐπιγραφὴ εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος, «*δι᾽ ἐξόδων Ἀρετῆς Πουλίου*», κατὰ τὸν 19ον πιθανῶς αἰῶνα. Γίνεται δὲ λίαν αἰσθητὴ ἡ ἐπισκευὴ αὕτη ἰδίᾳ εἰς τὸν λέοντα τοῦ Μάρκου, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν κεφαλὴν ἔδωκεν ὁ ἐπισκευάσας τὰ χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ εἰκονογραφικὸν θέμα τοῦ μετὰ τῶν τεσσάρων «ζώων» Χριστοῦ, τοῦτο ὀφείλει τὴν ἔμπνευσιν αὐτοῦ ἀφ᾽ ἑνὸς εἰς προφητείαν τοῦ Ἰεζεκιὴλ (Ι, 10) ἀφ᾽ ἑτέρου δ᾽ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου (IV, 2). Τὰ τέσσαρα σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν συνοδεύουν συνήθως τὸν Χριστὸν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, εἰκονιζόμενα μετ᾽ αὐτοῦ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ὡς π.χ. εἰς Sta Pudentiana τῆς Ρώμης[1] (401 - 417), εἰς τὸν Ὅσιον Δαυὶδ τῆς Θεσσαλονίκης[2] (μέσα 5ου αἰ.) κλπ. Ἀργότερον εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοποθετεῖται ἄνευ τῶν «ζώων» ὁ Παντοκράτωρ καὶ ἐν προτομῇ—τοῦτο ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τῆς Σικελίας[3] τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ εἰς πολλοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Κρήτης[4]. Τοῦ μετὰ τῶν συμβόλων θέματος χρῆσις ἔγινε κυρίως εἰς φορητὰς εἰκόνας κατά τε τοὺς βυζαντινοὺς[5] καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους[6], εἰς οὓς ἀνήκει καὶ ἡ ἡμετέραεἰκών, χρονολογουμένη πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 16ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος.

β) **Τρεῖς Ἱεράρχαι**. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου. Ἐφθαρμένη (διαστ. 0.52× 0.85), ἐπὶ κάμπου γαλάζιου. Εἰκὼν αὐστηρᾶς τέχνης. Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

Χεὶρ Νικοδήμου ἱερομονάχου ΑΧΠΖ′ (1687).

[1]) W. F. Volbach, Frühchristliche Kunst, München 1958, εἰκ. 130.

[2]) W. F. Volbach, ἔ. ἀν. εἰκ. 150.

[3]) O. Demus, The Mosaics of the Norman Sicily, London 1949: Cefalù εἰκ. 2, Capella Palatina εἰκ. 10, B. Monreale εἰκ. 59.

[4]) Μεσκλὰ (1303) ΑΒΜΕ Η′ (1955/56) σ. 133 καὶ εἰκ. 4. Ἄλλα παραδείγματα παρὰ Κ. Καλοκύρη, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, σ. 91 καὶ πίν. 43, 44, 45.

[5]) Εἰκὼν 14ου αἰῶνος τῆς Συλλογῆς τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου (M. Chadjidakis, Icônes ἀρ. 2, πίν. I).

[6]) Εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν τοῦ 1664. Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα κλπ. πίναξ 56, 2. Εἰκὼν ναοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου Μαρπήσσης Πάρου. Βλέπε ἀμέσως κατωτέρω σ. 135.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ.** Εἰς τὸ ξύλινον τέμπλον τοῦ νάρθηκος (διαστ. 0.33×0.72). Εἰκονίζεται ἐν προτομῇ, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν Εὐαγγέλιον. Φορεῖ χιτῶνα κόκκινον καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον. Κρητικῆς τεχνοτροπίας 18ου αἰ.

Ἐπιγραφή:

Χεὶρ Τζόρτζη Κονταρίνη 1737.

Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ὁ ζωγράφος αὐτὸς ἀνήκει εἰς τὴν γνωστὴν οἰκογένειαν τῶν συγχρόνων του ἁγιογράφων Κονταρίνη, περὶ ὧν βλ. Δ. Σισιλιάνον, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ἐν Ἀθήναις 1935, σ. 113-114.

β) **Παναγία.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.40×0.72). Τιτλοφορεῖται:

Μήτηρ Θεοῦ ἡ Ὁδηγήτρια τῶν Χριστιανῶν.

Κρατεῖ τὸν νεαρὸν Χριστὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός.
Μετρίας τέχνης τοῦ 18ου αἰ.

γ) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.** Εἰς τὸ τέμπλον (0.43×0.70). Ἔχει ἔκφρασιν αὐστηράν. Φορεῖ πρασίνην μηλωτὴν καὶ ἐπ᾿ αὐτῆς ἱμάτιον ἐλαιόχρουν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ᾿ οὗ ἡ συνήθης εἰς τὸν Πρόδρομον ἐπιγραφὴ (Ματθ. 4, 17):

Μετανοεῖτε ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν.

δ) **Παναγία.** Εἰς τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ Β. κλίτους (κυρίως ναοῦ) (διαστ. 0.50×082). Εἰκονίζεται ἔνθρονος καὶ βρεφοκρατοῦσα. Φέρει τὸν τίτλον *ΜΡ - ΘΥ ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων ἡ Καρδιώτισσα.* (Περὶ τοῦ ἐπιθέτου Καρδιώτισσα βλ. λεπτομερῶς κατωτέρω). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι. Εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ θρόνου παρίσταται ἀνὰ εἷς προφήτης, πρόγονος τῆς Παναγίας, κρατῶν ἐνεπίγραφον εἱλητόν.

Οἱ κάτω προφῆται εἶναι ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομών.

ε) **Χριστὸς** ἔνθρονος εὐλογῶν. Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.59×0.83) (πίν. 59). Φορεῖ χιτῶνα βαθυπράσινον μετὰ σημείου καὶ ἱμάτιον πράσινον μὲ χρυσοκονδυλιές. Εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ θρόνου τὰ τέσσαρα σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν. Ὁ Χριστὸς πατεῖ ἐπὶ ζεύγους τροχῶν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ᾿ οὗ ἡ ἐπιγραφὴ (Ἰω. 6, 35):

Ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς.

ϛ) **Παναγία Ἐλεοῦσα.** Εἰς προσκυνητάριον ἐπὶ τοῦ Νοτίου τοίχου (0.47×0.70). Εἰκονίζεται ὡς ἡ Παναγία τοῦ Πάθους, μὲ δεξιᾷ ἄνω τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ κρατοῦντα τὸν σταυρόν. Μετρίας τέχνης τοῦ 18ου αἰῶνος.

ζ) **Παναγία Γλυκοφιλοῦσα,** ἀριστεροκρατοῦσα τὸν Χριστόν (διαστ. 0.54×0.72). Φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

ἐπεσκευάσθη δι' ἐξόδων Ἀλεξ. Γ. Βιτσαρᾶ.

Ἡ οἰκογένεια Βιτζαρᾶ ἢ Βουτζαρᾶ ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 212 χ/φον νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου ἀπὸ τοῦ ἔτους 1785 μέχρι καὶ τοῦ 1753. Πβλ. σχετικῶς καὶ ΑΒΜΕ, Ι, σ. 8-9.

ΝΑΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ
(Τρίκλιτος βασιλική)

α) **Ὁ Χριστὸς μεταξὺ τῶν ἁγίων Ἀρτεμίου καὶ Στυλιανοῦ** (πίν. 60) (διαστ. 0.70×0.70). Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους.

Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καθήμενος ἐπὶ μεγάλου θρόνου μέσῳ προσκεφαλαίου. Εἶναι ἐνδεδυμένος βαθυπόρφυρον χιτῶνα μετὰ σημείου καὶ φέρει ἐπ' αὐτοῦ ἱμάτιον βαθυπράσινον μὲ πολλὰς λεπτὰς χρυσοκονδυλιάς, καταπῖπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὄρθιον ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον στηρίζει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ του.

Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐστραμμένος κατὰ ³/₄ πρὸς αὐτὸν ἵσταται ὁ Ἅγιος Ἀρτέμιος, ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολὴν ἀλλ' ἄνευ περικεφαλαίας, ἤτοι ὑψηλὰς ἐνδρομίδας, βραχύν, χειριδωτὸν χιτῶνα, ἀφίνοντα γυμνὸν μέγα μέρος τῶν μηρῶν καὶ τῶν κνημῶν του καὶ ἐπ' αὐτοῦ χρυσοποίκιλτον θώρακα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται πτηνοκέφαλον ξίφος καὶ τέλος ἐπὶ τῶν ὤμων ἐλαφρόν, ροδοκίτρινον ἱμάτιον καταπῖπτον ἐπὶ τῆς ράχεως αὐτοῦ.

Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δόρυ, σχηματίζον εἰς τὸ ἄνω μέρος σταυρόν, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει κεκαμμένην πρὸ τοῦ στήθους εἰς δήλωσιν εὐλαβείας.

Ὡς πάρισος πρὸς τὸν ἅγιον Ἀρτέμιον μορφή, ἵσταται ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐστραμμένος ὁμοίως πρὸς αὐτὸν κατὰ τὰ ³/₄, ὁ ἅγιος *Στυλιανὸς ὁ Παφλαγόνος*, συμφώνως πρὸς τὴν προσγεγραμμένην ἐπιγραφήν. Ἐνδεδυμένος ποδήρη χρυσοκίτρινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινοπράσινον, κλειστὸν ἐμπρός, μοναχικὸν ἱμάτιον, εἰκονίζεται ὡς γέρων λευκομακρογένειος, φέρων τὴν μὲν δεξιὰν χεῖρα πρὸ τοῦ στήθους, εἰς δήλωσιν εὐλαβείας, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ὡς φύλαξ ἅγιος τῶν μικρῶν παιδίων [1], κρατεῖ, μέσῳ τοῦ ἱματίου του, παιδίον ἐσπαργανωμένον.

Ἔχομεν κατὰ ταῦτα ἐδῶ μίαν παράστασιν δεήσεως πρὸς τὸν Χριστὸν οὐχὶ ὅμως, ὡς συνήθως, μὲ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ μὲ τοὺς ἁγίους Ἀρτέμιον καὶ Στυλιανόν.

Πλὴν ὅμως τῶν δύο ἁγίων εἰκονίζεται καὶ μία τρίτη μορφὴ δεομένη· Εἶναι δ' αὕτη παιδίσκη παρισταμένη εἰς πολὺ μικρὰν κλίμακα ἀριστερᾷ τῆς

[1]) Βλ. σχετικῶς τὴν Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, σ. 164.

βάσεως τοῦ θρόνου τοῦ Χριστοῦ, ἴσως ἀσθενές τι τέκνον τοῦ ἀφιερώσαντος τὴν εἰκόνα. Ποῖος δ' εἶναι ὁ ἀφιερωτὴς οὗτος μανθάνομεν ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης κάτω ἀριστερᾷ τοῦ πίνακος διὰ λευκῶν γραμμάτων, ἥτις λέγει:

δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Μανουὴλ ἱερέος Παπαδοπούλου καὶ χαρτοφύλαξ Καιφάλου κ(αὶ) τῆς πρεσβυτέρας αὐτοῦ Ἄνας κ(αὶ) τοῦ τέκνου (Θ)εοδώρου.

Ἀφ' ἑτέρου ἐκ χρονολογίας γεγραμμένης παρὰ τοὺς πόδας τοῦ ἁγίου Ἀρτεμίου διδασκόμεθα, ὅτι ἡ εἰκὼν ἐξετελέσθη τὸ ἔτος *ΑΧϞΑ* ἤτοι τὸ 1691.

Τέλος τὸν φιλοτεχνήσαντα τὸν πίνακα ζωγράφον μανθάνομεν ἐκ τῆς κάτω δεξιᾷ τοῦ πίνακος γεγραμμένης ἐπιγραφῆς:

χεὶρ Ν. Μ. Γ. ἤτοι χεὶρ *Ν*(ικοδήμου) *Μ*(οναχοῦ) *Γ*(εραρδῆ).

Ὁ μοναχὸς Νικόδημος Γεραρδῆς, γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλων φορητῶν εἰκόνων, τὰς ὁποίας ὑπογράφει ὁλογράφως (βλ. σ. 95, 111 καὶ 132) δυνατὸν νὰ παρουσιάζῃ κάποιαν δεξιότητα περὶ τὴν ἀντιγραφὴν παλαιοτέρων προτύπων, ἀλλὰ δὲν κατορθώνει νὰ δώσῃ πνευματικότητα εἰς τὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα εἰκονίζει.

β) **Ἁγ. Κυριακή**. Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους (διαστ. 0.46×0.69).

γ) **Παναγία Ὁδηγήτρια** ἀριστεροκρατοῦσα. Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους (διαστ. 0.46×0.69). Ἐπιγραφή:

Δεισις της δουλης τοῦ Θ(εο)*ῦ Καλήτζας πρεσβιτέρας.*

Μεταγενεστέρων χρόνων.

δ) **Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.** Εἰς τὴν θύραν τῆς προσκομιδῆς (0.41×0.72). Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ξίφος διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ζυγόν. Μετρίας τέχνης.

ε) **Χριστός.** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Νοτίου κλίτους (διαστ. 0.58×0.78) (πίν. 61). Ἄνω ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου της φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

Ι(ησοῦ)*C Χ*(ριστὸ)*C ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεύς.*

Ὁ Σωτὴρ εἰκονίζεται καθήμενος ἐπὶ πολυτελοῦς θρόνου μὲ ράχιν ρυθμοῦ μπαρόκ. Φορεῖ τὴν πλουσίαν ἀρχιερατικὴν στολήν, φαιλόνιον πράσινον μὲ χρυσοῦς σταυροὺς καὶ χρυσοῦς λώρους καὶ μίτραν. Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὄρθιον καὶ ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς σελίδος τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται, διὰ κεφαλαίων γραμμάτων, ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (8, 12) περικοπή:

Ἐγὼ εἰμὶ τὸ φῶς τοῦ κόσμου, ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ,

ἐπὶ δὲ τῆς δεξιᾶς ἡ ὁμοίως ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (6, 35) εἰλημμένη περικοπή:

ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς, ὁ ἐρχόμενος πρός με οὐ μὴ πεινάσῃ καὶ ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ...

Τὸ ὑπὸ χαρακτοῦ φωτοστεφάνου περιβαλλόμενον πρόσωπόν του εἶναι μᾶλλον σκοτεινόν, μὲ ὀλίγα δηλονότι φῶτα, ἡ δὲ ἔκφρασίς του μειλιχία. Εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ θρόνου εἰκονίζονται, ἀνὰ ἕν, τὰ τέσσαρα σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν ἤτοι κάτω μὲν ὁ λέων καὶ ὁ μόσχος, ἄνω δὲ ὁ ἀετὸς καὶ ὁ ἄγγελος. Ὅλα κρατοῦσι τὸ Εὐαγγέλιον.

Εἰς τὰ δεξιὰ τοῦ καθίσματος ἡ ἐπιγραφή:

Ἰω(άννου) Μόσκου Χείρ.

Ὁ ἐκ Ρεθύμνου τῆς Κρήτης ἁγιογράφος Ἰωάννης Μόσκος ἤκμασε κατὰ τὰς τελευταίας δεκάδας τοῦ 17ου καὶ τὰς πρώτας τοῦ 18ου αἰῶνος[1]. Τὰ παλαιότερα ἔργα του δεικνύουν ἀρίστην τέχνην, ἐν ᾧ τὰ νεώτερα μετρίαν. Ἡ δυτικὴ ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασις γίνεται φανερὰ κυρίως εἰς τὸν ρυθμὸν baroque τοῦ θρόνου. Ἡ ἡμετέρα εἰκὼν θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὸ 1700.

ς) **Δευτέρα Παρουσία.** Ἐπὶ τοῦ Νοτίου κλίτους (διαστ. 0.65×0.70). Τέλους 18ου αἰῶνος.

ΝΑΟΣ ΕΙΣΟΔΙΩΝ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ
(Μεσοσπορίτισσα) Δίκλιτος.

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ.** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ βορείου ναοῦ (διαστ. 0.65×0.93). Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν Εὐαγγέλιον. Μετρίας τέχνης, τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

β) **Παναγία Ὁδηγήτρια**, ἀριστεροκρατοῦσα. Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ βορείου ναοῦ (διαστ. 0.75×0.96).

γ) **Ὁ Ζωηφόρος ἄρτος,** εἰς τὴν Ὡραίαν Πύλην τοῦ Β. ναοῦ. Ὁ Χριστὸς ἀναδύεται ἐκ τοῦ ποτηρίου, οἱ δὲ συνοδεύοντες ἄγγελοι κρατοῦσι λαμπάδα καὶ θυμιατήριον. Μετρίας τέχνης.

δ) **Παναγία ἡ Κυρύα ἡ Καρδιώτησα.** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Νοτίου ναοῦ (διαστ. 0.51×0.70) (πίν. 62).

Ἡ Θεοτόκος φέρουσα ἐπὶ τοῦ πρασίνου χιτῶνός της βαθυπόρφυρον μαφόριον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς καὶ ἐπ' αὐτοῦ στέμμα, βαστάζει ἐπὶ τῶν γονάτων της τὸν νεαρὸν Χριστόν, ἐνδεδυμένον πράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορτοκαλιόχρουν ἱμάτιον. Ἄνω ὑψηλὰ ἑκατέρωθεν ἀνὰ εἷς ἄγγελος ἐν προτομῇ ἐπὶ νέφους δηλουμένου διὰ τεσσάρων συνεχῶν λευκῶν σφαιρῶν.

Κάτω διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

[1]) Ἀ. Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα κλπ., σ. 215.

δι' ἐξόδου καὶ δαπάνης / Κωνσταντίνου ιερέος Παλεολόγου /καὶ σκευοφύλαξ / Κεφάλου καὶ τῆς πρεσβυτέρας 'Αντονίνας/1729.

'Εντελῶς κάτω:

Χεὶρ Θεοδόρου 'Αναγνώστου Καλουδᾶ καὶ Πέτρου Μαυρογένη.

Τὰ ὀνόματα τῶν ζωγράφων τούτων εἶναι συνήθη εἰς τὴν Πάρον. Δὲν σώζονται ὅμως ἄλλα δείγματα, τῆς ἄλλως πολὺ μετρίας τέχνης των.

"Οσον ἀφορᾷ τὸ ἐπίθετον τῆς Παναγίας (Καρδιώτισσα) ὁ Γ. Χατζιδάκις ('Αθηνᾶ ΚΓ',496) τὸ θεωρεῖ ὡς προελθὸν ἐκ τοῦ Καρυδιώτισσα καὶ ἀποδιδόμενον εἰς τὴν Θεοτόκον ἐπὶ τῇ κατὰ τὴν 8ην Σεπτεμβρίου ἑορτῇ τοῦ γενεσίου αὐτῆς, ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συλλέγονται τὰ καρύδια (βλ. σχετικῶς καὶ Γ. 'Αναγνωστόπουλον, Κρητικὰ ἰδιώματα ἐν 'Αθηνᾶς τ. ΛΗ', 152). Ναοὶ Παναγίας τῆς Καρδιωτίσσης ὑπάρχουν πολλαχοῦ τῆς Κρήτης (Στ. Ξανθουδίδης, Χριστ. Κρήτη Α' 1912, 6, 116, 171, 365, Β', σ. 78 καὶ Παναθήναια Ζ', 201). 'Αρχαιότατος ἐξ αὐτῶν, μνημονευόμενος ἤδη τὸ 1420 ὑπὸ τοῦ Χριστοφ. Buondelmonti (Descriptio Insule Candie, ἔκδ. Ém. Legrand, Ière partie, Paris 1897, σ. 128). καὶ τοῦ Cornelius (Creta sacra I, σ. 222, πβλ. καὶ Στ. Ξανθουδίδην, 'Αθηνᾶ ΙΕ', 1903, 147), εἶναι ὁ τῆς ἐν Λασιθίῳ παρὰ τὸ χωρίον Κερὰ Πεδιάδος, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ ὄρους τοῦ Λασιθίου μονῆς τῆς Καρδιωτίσσης, ἥτις περιεῖχε τὴν βαθείας προσκυνήσεως ἐν τῇ νήσῳ τυγχάνουσαν θαυματουργὸν εἰκόνα αὐτῆς. Αὕτη κλαπεῖσα τὸ 1499 ὑπό τινος Κρητὸς ἐμπόρου οἴνων μετηνέχθη εἰς Ρώμην, κατατεθεῖσα ἀργότερον εἰς τὸν ἐν Via Merulana ναὸν τοῦ 'Αποστόλου Ματθαίου, ἔνθα παρέμεινε μέχρι τοῦ 1866, ὅτε μετεκομίσθη εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ 'Ησκυλίνου ἐκκλησίαν τοῦ 'Αγ. 'Αλφόνσου, ἔνθα μέχρι σήμερον εὑρίσκεται, τιμωμένη καὶ ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Παναγία τῆς συνεχοῦς βοηθείας[1] (del perpetuo soccorso). Τὰς περιπετείας τῆς εἰκόνος καὶ τὰς περὶ αὐτῆς παραδόσεις κατέγραψε λεπτομερῶς ὁ Σπυρ. Λάμπρος εἰς τὸν Ν. 'Ελληνομνήμονα τ. ΣΤ' σ. 218 ἑξ. 'Εκ Κρήτης ἡ λατρεία τῆς Καρδιωτίσσης ἦλθε διὰ τῶν Κρητῶν ἀποίκων καὶ εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Πάρον, ὅπου εἰς τὸ Τσηπίδο ὑπάρχει ἡ ἐνταῦθα παρεχομένη εἰκὼν αὐτῆς (πίν. 61), ἀκόμη δὲ καὶ ἐκκλησία τιμωμένη εἰς ὄνομά της (σ. 138) ἀλλὰ μὴ περιέχουσα περιέργως εἰκόνα τῆς Παναγίας μὲ τὴν ἐπωνυμίαν Καρδιώτισσα. Τὸ ἁπλοῦν ὄνομα Καρδιώτισσα (κατ' ἔλλειψιν τοῦ οὐσιαστικοῦ Παναγία πβλ. "Αμαντον, ἐν 'Αθηνᾶς τ. ΚΒ', 188) φέρει καὶ μικρὰ νῆσος μεταξὺ Σικίνου καὶ Φολεγάνδρου ἐκ

[1]) Εἰκόνα της ἔχουσαν τὸν τύπον τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους ἐδημοσίευσεν ὁ G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isola di Creta τ. II, μέρος Γ', σ. 305, εἰκ. 375. 'Εσχάτως δ' ἠσχολήθη περὶ αὐτῶν καὶ ἡ Μαρία Θεοχάρη (Πρακτ. 'Ακαδ. 'Αθηνῶν 36, 1961, σ. 270 κ.ἑ.). 'Η ἡμετέρα εἰκὼν εἶναι τελείως διαφόρου τύπου.

τοῦ ἐπ' αὐτῆς ναΐσκου τῆς Παναγίας (Ζ α φ. Γ α β α λ ᾶ, Ἡ Σίκινος, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 49, σημ. 2). Σημειώνομεν ἐν τέλει ὅτι Πατριαρχικὸν Σιγίλλιον περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ Μ. Καρδιωτίσσης τοῦ ἔτους 1642 ἐδημοσίευσεν ὁ Ε ὐ μ. Φ α ν ο υ ρ ά κ η ς (Κρητ. Χρον. 2, 1948, σ. 454 ἑξ.) καὶ ὅτι ναὸς Καρδιωτίσσης ἐν Χερσονήσῳ τῆς Κρήτης ἀναφέρεται καὶ εἰς τὸ Ἡμερολ. τῶν Ἐθν. Φιλανθρ. Καταστημάτων Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1907, σ. 58. Περὶ Καρδιωτίσσης βλ. καὶ Ἱεροσολύμων Τ ι μ ό θ ε ο ν, Νέα Σιὼν 48 (1953), σ. 247-49.

ε) **Χριστός**. Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Νοτίου ναοῦ. Συνοδεύεται ἀπὸ τὰ τέσσαρα σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν.

Ἄνω ἑκατέρωθεν δύο ἄγγελοι ἐν προτομῇ. Φέρει τὴν χρονολογίαν *1669*.

ϛ) **Μυστικὸς δεῖπνος.** Εἰς τὴν Ὡραίαν Πύλην τοῦ τέμπλου τοῦ Νοτίου ναοῦ. Λαϊκῆς τέχνης ἔργον. Φέρει τὴν ἐπιγραφήν:

διὰ σινδρομῆς καὶ ἐξόδου Χρισανθίας μοναχῆς / 1782.

ζ) **Πέτρος καὶ Παῦλος**. Ἐπὶ τοῦ Βορείου τοίχου (διαστ. 0.50×0.60). Κρατοῦσιν Ἁγ. Τράπεζαν βαστάζουσαν κιβώριον. Μετρίας τέχνης.

η) **Ἡ Ζ΄ ἐν Νικαίᾳ κατὰ τῶν Εἰκονομάχων Σύνοδος.**

Πολυπρόσωπος εἰκὼν διῃρημένη κατακορύφως εἰς δύο ἀντίνωτα ἡμικύκλια. Καὶ εἰς μὲν τὸ ἀνώτερον ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται ἐντὸς μικροτέρου ἡμικυκλίου ἡ Ἁγία Τριάς, πέριξ δ' αὐτῆς ἄγγελοι, εἰς δὲ τὸ κατώτερον ἱεράρχαι καὶ αὐτοκράτορες. Οὕτω ἀριστερᾷ εἰκονίζονται καθήμενοι ἐπὶ πολυτελῶν θρόνων δύο αὐτοκράτορες, ἀνὴρ καὶ γυνή, ἀναμφιβόλως ὁ Κωνσταντῖνος Ζ′ καὶ ἡ Εἰρήνη, δεξιᾷ δὲ ἱεράρχης, Ταράσιος ὁ Κωνσταντινουπόλεως εὐλογῶν. Καὶ ὁ μὲν ἱεράρχης κρατεῖ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως, ὁ δὲ αὐτοκράτωρ εἰκόνα τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης, ἄλλος δὲ πάλιν ἱεράρχης φέρει τὴν εἰκόνα Πέτρου καὶ Παύλου κρατούντων τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἐπιγραφὴ πέριξ τοῦ κάτω ἡμικυκλίου λέγει:

Εἴ τις οὐ προσκυνεῖ τὰς ἁγίας καὶ σεπτὰς εἰκόνας ἀνάθεμα.

Βλ. σχετικῶς Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων, σ. 173.

ΝΑΟΣ ΚΑΡΔΙΩΤΙΣΣΗΣ
(μονοκάμαρος θολωτὸς)

α) **Παναγία**. Ἐπὶ τοῦ ἁπλοῦ ξυλίνου τέμπλου (διαστ. 0.49×078).

Εἰκονίζεται ἔνθρονος μὲ τὸν Χριστὸν καθήμενον πρὸ τοῦ στήθους της. Τὸ σκοτεινόν της πρόσωπον ἐνθυμίζει τὸν στίχον τοῦ Παλαμᾶ «μιὰ μαύρη Παναγιὰ βυζαντινή» [1]. Ὁ θρόνος της ἔχει ράχιν τριγωνικήν. Εἰς τὰς δύο ἄνω

[1] Ἡ φλογέρα τοῦ βασιλιᾶ, Ἐπίλογος στρ. 7, στ. 4.

γωνίας του εἰκονίζονται οἱ Προφῆται Δαυὶδ καὶ Σολομών. Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

ἄνωθεν οἱ προφῆται σὲ προκατήγγειλαν.

β) **Δευτέρα Παρουσία** (διαστ. 0.80×0.80). Μετρίας τέχνης εἰκὼν τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΝΑΟΣ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΑ

Περιέχει εἰκόνας τοῦ **Χριστοῦ** ἐνθρόνου, **Παναγίας** τῆς Ἐλεούσης καὶ **Προφήτου Ἠλία** μὲ 12 εἰκονίδια, πάσας ἐπεζωγραφημένας.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
(Μεσημβρινοῦ)

Ἅγ. Γεώργιος. Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.68×0.85). Εἰκονίζεται ἔφιππος ἐπὶ λευκοῦ ἵππου (φάρι) βαίνοντος πρὸς τὰ δεξιά.

Ἄνω δεξιᾷ τοῦ πίνακος εἰκονίζεται εἰς μικρὰν κλίμακα ὁ Χριστὸς ($^{3}/_{4}$) κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς ἀνοικτὸν εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

ὁ νικῶν λήψεται τὸ στέφος τῆς ἀφθαρσίας.

Σχετικῶς πρὸς τὸ στέφος τοῦ Ἁγ. Γεωργίου βλ. τὰ λεχθέντα εἰς τὴν σελ. 58 τοῦ παρόντος τεύχους.

Πέριξ τῆς εἰκόνος τοῦ ἁγίου 15 εἰκονίδια μὲ σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου καὶ τοῦ μαρτυρίου του. Τέλους 17ου αἰῶνος.

ΝΑΟΣ ΜΕΤΑΜΟΡΦΩΣΕΩΣ
(Τρίκλιτος βασιλικὴ)

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ.** Εἰς τὸ Τέμπλον τοῦ Βορείου κλίτους (διαστ. 0.66×0.88).

Ὁ Κύριος εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἐνδεδυμένος ῥόδινον χιτῶνα μετὰ σημείου (clavus) καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον μὲ χρυσῆν παρυφήν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (12, 46-47) ἐπιγραφή:

ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα, ἵνα ὁ πιστεύων εἰς ἐμὲ ἐν τῇ σκοτίᾳ μὴ μείνῃ καὶ ἐάν τις μου ἀκούσῃ τῶν ῥημάτων καὶ μὴ πιστεύσῃ ἐγὼ οὐ κρίνω αὐτόν, οὐ γὰρ ἦλθον ἵνα κρίνω ἀλλ' ἵνα σώσω τὸν κόσμον.

α) **Παναγία Παντάνασσα.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.66×0.88). Τύπου Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης. Ἐπεζωγραφημένη.

γ) **Χριστὸς** ἔνθρονος. Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ μέσου κλίτους (διαστ. 0.67×0.85). Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν Εὐαγγέλιον. Ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἀνὰ δύο εὐαγγελισταὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα.

Ἄνω δύο ἄγγελοι.

δ) **Παναγία γλυκοφιλοῦσα.** Εἰς τὸ αὐτὸ τέμπλον (διαστ. 0.51×0.86). Φέρει τὴν προσωνυμίαν ἡ *Πάντων χαρά.*

ε) **Παναγία ἡ Κυρία τῶν ἀγγέλων.** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Νοτίου κλίτους.

ς) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος** μὲ τὸν Πρόχορον. Εἰς τὸ αὐτὸ τέμπλον.

ζ) **Ἅγ. Σάββας.** Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ δικανίκιον καὶ ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

Τήχησον τὸ κελήον σου ο μοναχέ.

Παραπλεύρως τοῦ Ἁγ. Σάββα:

η) **Παναγία** ἐπὶ θρόνου baroque μὲ δύο ἀγγέλους (διαστ. 0.53×0.72). Κάτω διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέισης των δούλων τοῦ Θ(εο)ῦ Γεωργίου Σταυρί, πάντων τῶν χτιτόρων καὶ ἀδελφῶν καὶ ἐνοριτῶν τῆς ἁγίας μονῆς ταύτης.

Τέλους 18ου αἰῶνος.

θ) Ὁ **Ἅγ. Εὐθύμιος** [ὁ μέγας] (διαστ. 0.525×0.84) (πίν. 63). Ὁ μὲ μακράν, λευκήν, σφηνοειδῆ γενειάδα ἅγιος, εἰκονίζεται ὄρθιος καὶ κατ' ἐνώπιον. Ὡς ἀσκητεύσας εἰς Ἱεροσόλυμα φορεῖ ὑπεράνω βαθυπρασίνου στιχαρίου μὲ ὑψηλὸν λαιμὸν κόκκινον κλειστὸν μοναχικὸν ἔνδυμα, ὥς διατελέσας δὲ ἡγούμενος πολλῶν μοναστηρίων τῆς πατρίδος του Μελιτηνῆς, κρατεῖ τὸ δικανίκιον διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ ἀπὸ τῆς ἀριστερᾶς του χειρὸς κρέμαται ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

μοναχὸς ἀκτήμον ἀετὸς ὑψιπέτης.

Ἡ ὑπὸ φωτοστεφάνου περιβαλλομένη κεφαλή του μὲ τὸ σταθερῶς προσβλέπον τὸν θεατὴν βλέμμα, εἶναι εἰργασμένη κατὰ τὴν τεχνικὴν τῆς Κρητικῆς σχολῆς: ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ γενικοῦ χρώματος τοῦ προσώπου τὰ ἐξέχοντα σημεῖά του δηλοῦνται μὲ μικράς, λευκὰς παραλλήλους γραμμάς. Μὲ ὁμοίας παραλλήλους γραμμὰς σχεδιάζεται καὶ ἡ βραχεῖα κόμη, μὲ ἄλλας δὲ μεγαλυτέρας καὶ ἡ μακρὰ ἐσχηματοποιημένη γενειάς, ἥτις χωρίζεται εἰς τέσσαρας κυματιστῶς κατερχομένους θυσάνους.

Ἰδιατέρας μνείας ἄξια εἶναι ἡ πλήρης χριστιανικῆς ἀγαθότητος ἔκφρασις τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου καὶ τὸ λεπτολόγον πλάσιμον αὐτῆς, στοιχεῖα ἀναδεικνύοντα τὸν ζωγράφον τῆς εἰκόνος ἐπιδέξιον προσωπογράφον.

Ὁ πρασινογάλαζος ἀὴρ τῆς εἰκόνος ἐπεζωγραφήθη καὶ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς ἀντικατεστάθησαν διὰ νεωτερικῶν.

Εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν μέρος τοῦ πίνακος εἰκονίζεται, εἰς μικροτέραν κλίμακα, δεόμενος ὄρθιος ὁ ἀφιερωτὴς τῆς εἰκόνος μοναχός, κρατῶν κομβο-

σχοίνιον. Ἀντιστοίχως εἰς τὸ κάτω δεξιὸν μέρος ὑπάρχει διὰ μελανῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ὑπογραφὴ τοῦ τεχνίτου:

Χεὶρ / Γεωργήου Βλαστοῦ.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ τοῦ αὐτοῦ ἁγιογράφου, ὅστις ἐφιλοτέχνησε καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Νικολάου εἰς τὴν Πέρα-Παναγιὰν τῶν Μαρμάρων (βλ. σ. 119). Θὰ κατήγετο δ' ὁ Βλαστὸς ἐκ Κρήτης· διότι τὸ ὄνομα τοῦτο ἀπαντᾶται ἀπὸ τῶν βυζαντινῶν ἤδη χρόνων εἰς Κρήτην [1].

ι) **Παναγία.** Ἐπὶ τοῦ Βορείου τοίχου (διαστ. 0.67×1.13). Φέρει τὴν προσωνυμίαν *ΜΡ - ΘΥ ἡ πάντων ἐλπίς.* Εἰκονίζεται ἔνθρονος καὶ βρεφοκρατοῦσα. Εἰς τὰς γωνίας τοῦ θρόνου προφῆται, ἄνω ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομὼν καὶ κάτω δύο ἄλλοι ἐπὶ νεφῶν κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητά.

ια) **Δευτέρα Παρουσία** (διαστ. 0.66×0.84). Πολὺ μετρίας τέχνης.

ιβ) **Εἰς Ἅδου Κάθοδος** (διαστ. 0.47×0.90). Εἰς τὸ κάτω μέρος εἰκονίζεται *Ἅγ. Ἰω(άννης) ὁ Κ(ο)λονήας.* Ἐπιγραφὴ διὰ μελανῶν γραμμάτων:

Δέυσις τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ιοάνου ιερέου καὶ τῆς πρεσβητέρας αὐτοῦ καὶ τον τέκνο. Χεὶρ Γεωργίου Σπανοπούλου.

Μετριωτάτης τέχνης, τῶν μέσων ἢ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος. Ὁ ζωγράφος Σπανόπουλος ἄλλοθεν ἄγνωστος. Τὸ οἰκογενειακὸν ὄνομα Σπανόπουλος (Ἀντώνης, Νικόλαος, Μαρῖνος) ἀπαντᾶται εἰς τὸν νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου εἰς τὰ ἔτη 1733 (φ. 52r) 1734 (φ. 61r) καὶ 1738 (φ. 80v).

ιγ) Πολυπρόσωποι εἰκόνες τῆς **Σταυρώσεως** καὶ τοῦ **Ἐνταφιασμοῦ.** Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

δι' ἐξόδου καὶ κόπου Γεωργίου Τριβιζᾶς καὶ τῆς σημβίας αὐτοῦ Μαρίας.

Μέλη τῆς οἰκογενείας Τριβιζᾶ ἀναφέρονται εἰς τὸν νοταριακὸν Κώδικα τῆς Πάρου εἰς τὰ ἔτη 1733 (Ἀναστάσης καὶ Κωνσταντῆς Τρ. φ. 52r) καὶ 1741 (Ἀναγνώστης Τρ. φ. 110v). Γεώργιος, Φραντζίσκος καὶ Μαρία Τρεβιζᾶ ἀναφέρονται καὶ εἰς εἰκόνα τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, τοῦ ἔτους 1658 (Chadjidakis, Icônes, ἀρ. 152). Ἄλλος Τριβιζᾶς ἀναφέρεται καὶ εἰς διαθήκην τῆς Νάξου τοῦ 1689 (Περ. Ζερλέντης, Νησ. Ἐπετ. Α', 1918, σ. 124, 125).

[1]) Βλέπε σχετικῶς C. Kérofilas, Une famille patricienne crétoise. Les Vlasto, New York, 1932 καὶ Μ. Ἰ. Μανούσακαν, Ἡ ἐν Κρήτῃ συνωμοσία τοῦ Σήφη Βλαστοῦ, Ἀθῆναι 1960, σ. 26-28. Ἄλλος ἁγιογράφος Βλαστός, ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος Βλαστός, ὑπογράφει τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως, τὴν ἀποκειμένην εἰς τὸν ναὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας τῆς Ἀντιπάρου (Ν. Δρανδάκης, Κρητικὴ Πρωτοχρονιά, Γ' [1963], σ. 67).

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸ νότιον κλῖτος τοῦ ναοῦ τούτου σκευοθήκη περιέχουσα ἀρκετὰς παλαιὰς εἰκόνας καὶ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον ἐπιτάφιον μὲ εἰκονίδια. Ταῦτα ὅμως δὲν κατέγραψα.

ΝΑΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΟΜΑΤΑΣ
(ἁπλοῦς μονοκάμαρος)

α) **Παναγία τοῦ Πάθους**. Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.67×0.84). Τίτλος: Ἡ *Ἀμόλυντως*. Ἡ Παναγία φορεῖ χιτῶνα πράσινον καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ πορφυροῦν μαφόριον. Ὁ Χριστὸς χιτῶνα ἐλαιόχρουν καὶ ἱμάτιον ρόδινον μὲ χρυσοκονδυλιές.

Ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Στεφάνου ἱερέος σακελαρίου καὶ κτήτορος

καὶ κάτω δεξιᾷ:

Πόνημα Δαμασκηνοῦ ἱερομονάχου.

Κάτω ἀριστερᾷ ἱερεὺς δεόμενος μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Μνίστιτη Κ(ύρι)*ε Ἰοάννου ιερέος.*

Καλῆς ὁπωσδήποτε τέχνης τοῦ β΄ ἡμίσεος τοῦ 17ου αἰῶνος.

β) **Χριστὸς Παντοκράτωρ.** Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.67×0.935). Φορεῖ χιτῶνα πορφυροῦν μετὰ σημείου καὶ ἱμάτιον ἐλαιόχρουν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν Εὐαγγέλιον.

Ἄνω δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ ἐντὸς μικρῶν κύκλων προτομαὶ ἀγγέλων.

Ἀριστερᾷ εἰκονίζεται γονυκλινὴς ὁ ἀφιερωτὴς ἱερεὺς μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Δέυσις τοῦ δούλου του Θ(εο)*ῦ Στεφάνου ιερέος σακελλαρίου καὶ κτήτορος.*

Ἀριστερᾷ δι᾿ ἐρυθρῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ ἀέρος ἡ ἐπιγραφή:

Χεὶρ Δαμασκηνοῦ ἱερομονάχου

καὶ δεξιᾷ ἡ χρονολογία: *ΑΧΝΑ* (=1651).

γ) **Ἁγ. Παρασκευή.** Ἐπὶ προσκυνηταρίου τοῦ Νοτίου τοίχου (διαστ. 0.46×0.75). Ἡ ὁσιομάρτυς κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρὸν τὴν δὲ ἀριστερὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους ὀρθίαν μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Πέριξ ὀκτὼ εἰκονίδια μὲ σκηνὰς ἐκ τοῦ βίου τῆς ἁγίας, ἐν οἷς καὶ ἡ Κοίμησις αὐτῆς. Τέχνη μετρία τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΝΑΟΣ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ

α) **Δέησις.** Ἐπὶ τοῦ ἁπλοῦ ξυλίνου τέμπλου (διαστ. 0.69×0.79). Φέρει τὸν τίτλον ἡ *Δευτέρα Παρουσία.*

Ὁ Χριστὸς φορῶν κόκκινον χιτῶνα καὶ γαλάζιον ἱμάτιον εὐλογεῖ διὰ

τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐκ τοῦ κατὰ Ματθαῖον (25, 34) ἐπιγραφή:

Δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρός μου κληρονομήσατε τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν.

Μετρίας τέχνης. Ἀρχῶν 18ου αἰῶνος.

β) **Ἅγ. Ἀθανάσιος καὶ Ἅγ. Βασίλειος**. Εἰς τὸ τέμπλον καλῆς τέχνης εἰκὼν τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 17ου αἰῶνος.

γ) **Χριστός.** Ἐπὶ τοῦ κινητοῦ ξυλίνου βήλου τῆς Ὡραίας Πύλης. Συνοδεύεται ἀπὸ τρεῖς παρ' αὐτὸν ἱσταμένους Ἱεράρχας: Ἰάκωβον, Γρηγόριον, Χρυσόστομον. Ἐπιγραφή: *Ἡ Θεία λειτουργία.*

Κάτω ἡ ἐπιγραφή:

μνήστιτη κύριε τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἐμουὴλ (sic) *ηερομονάχου*

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΟΡΦΑΝΟΥ

Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὑψώματος
(ἁπλοῦς μονοκάμαρος μὲ ἓν σφενδόνιον εἰς τὸ μέσον)

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ**. Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.63×0.88). Φορεῖ χιτῶνα πορφυροῦν καὶ ἐπ' αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον. Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν Εὐαγγέλιον.

Χεῖρες μακροδάκτυλοι. Ἔκφρασις αὐστηρά. Ἐπιγραφὴ ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου:

Χὶρ Δαμασκινοῦ ηερομονάχου.

β) **Παναγία** τύπου Ὁδηγητρίας. Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.68×0.92). Ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ εἰλητὸν τοῦ νόμου. Τὸ ῥόδινον ἱμάτιόν του φέρει χρυσοκονδυλιές. Ἄνω δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ δύο ἄγγελοι ἐντὸς κύκλων. Εἶναι πιθανώτατα ἔργον τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου, ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 17ου αἰῶνος.

γ) **Ἅγ. Γεώργιος.** Ὑπὸ τὴν εἰκόνα ἡ ἐπιγραφή:

Χεὶρ Ἰω(άννου) *Δ*(α)*κ*(ο)*ρ*(ώνια) *ΑΧΝΓ* (=1653).

ΝΑΟΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΚΑΙ ΑΓ. ΑΝΝΗΣ

(δίκλιτος, παραπλεύρως Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Ὀρφανοῦ)

α) **Χριστὸς Παντοκράτωρ.** Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Νοτίου ναοῦ τῆς Κοιμήσεως (διαστ. 0.63×0.73). Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον ἐφ' οὗ ἡ κατὰ Ματθαῖον (11, 28-29) ἐπιγραφή:

Δεῦτε πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες.... ἄρατε τὸν ζυγόν μου ἐφ' ὑμᾶς.

β) **Κοίμησις Θεοτόκου**. Εἰς τὸ αὐτὸ τέμπλον, μὲ πολλὴν ἀργυρᾶν ἐπένδυσιν (ἐσθῆτα).

γ) **Ἁγ. Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια.** Ἐπὶ τοῦ Ν. τοίχου τοῦ Νοτίου ναοῦ. Λίαν ἐφθαρμένη (διαστ. 0.40×0.67). Τέλους τοῦ 17ου ἢ ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

δ) **Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.** Ἐπὶ τοῦ Βορείου τοίχου. Θυρόφυλλον ἐκ θύρας προθέσεως (διαστ. 0.50×1.40). Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

[Δέησις] *Μάρκου ιερέος Μπάρπου καὶ τῆς πρεσβητέρας αὐτοῦ Μαργέτας.*

ε) **Χριστὸς μέγας ἀρχιερεύς**. Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ βορείου ναοῦ (Ἁγ. Ἄννης) (διαστ.0.61×0.80). Πολὺ μετρίας τέχνης. Ἰσχυρῶς ἐπεζωγραφημένη.

ϛ) **Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου καὶ Πέτρος καὶ Παῦλος** κρατοῦντες τὴν Ἐκκλησίαν (διαστ. 0.295×0.42).

Κάτω διὰ κιτρίνων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Νικο(λά)ου Γαβαλᾶ αψς (1706).

Μιχαὴλ Γαβαλᾶς ἀναφέρεται τὸ 1659 εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (ΑΒΜΕ τ. Θ΄, σ. 216, ἀρ. 65) Παπᾶ Μιχαὴλ Γαβαλᾶς ἀναφέρεται ἐπίσης εἰς τὸν νοταριακὸν κώδικα τῆς Πάρου εἰς τὰ ἔτη 1733 (φ. 52r) καὶ 1738 (φ. 83r).

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΜΟΔΕΣΤΟΥ

Μεταμόρφωσις τοῦ Σωτῆρος (πίν. 64). Εἰς τὸ τέμπλον (διαστ. 0.53 × 0.87). Ἐπὶ τῆς κορυφῆς τριῶν ὑψηλῶν καὶ αἰχμηρῶν, κωνικῶν βράχων, εἰκονιζομένων τοῦ ἑνὸς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος καὶ τῶν δύο ἄλλων κατὰ τὰ πλάγια αὐτοῦ, ἵστανται εἰς μὲν τὸν μέσον ὁ Ἰησοῦς κατ᾽ ἐνώπιον, ἐπὶ δὲ τῶν πλαγίων, ἐστραμμένοι καὶ προσκλίνοντες πρὸς τὸν Χριστόν, ἀριστερᾷ μὲν ὁ προφήτης Ἠλίας τείνων ἱκετικῶς τὰς χεῖρας, δεξιᾷ δ᾽ ὁ προφήτης Μωϋσῆς κρατῶν πρὸ τοῦ στήθους τὰς πλάκας τοῦ Νόμου.

Ὁ Χριστὸς εἰκονιζόμενος εἰς κλίμακα μεγαλυτέραν τῶν προφητῶν, εἶναι ἐνδεδυμένος ῥόδινον χειριδωτὸν χιτῶνα μετὰ σημείου καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ πράσινον ἱμάτιον μὲ χρυσᾶς πτυχὰς καταπῖπτον ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ του ὤμου. Τὴν δεξιάν του χεῖρα φέρει πρὸ τοῦ στήθους, διὰ δὲ τῆς καθειμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν τὸ εἰλητὸν τοῦ Νόμου. Τὸ ὅλον σῶμά του εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς πλαισίου σχήματος βέλους, τοῦτο δὲ πάλιν περιβάλλεται ὑπὸ ἀμυγδαλοσχήμου «δόξης» (mandorla). Βέλος καὶ δόξα πληροῦνται διὰ λεπτῶν χρυσῶν παραλλήλων γραμμῶν αἱ ὁποῖαι ἐκκινοῦσιν, ἐν εἴδει ἀκτίνων ἀπὸ τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ τρεῖς ἄλλαι δέσμαι λευκῶν ἀκτίνων ἀναχωροῦσαι ἐκ τῶν ποδῶν αὐτοῦ διευθύνονται πρὸς τοὺς τρεῖς εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος μὲ βιαίας κινήσεις εἰκονιζομένους μαθητάς: Πέτρον, Ἰωάννην καὶ

Ἰάκωβον. Ἐκ τῶν μαθητῶν ὁ μὲν ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενος λευκογένειος Πέτρος παρίσταται γονατιστός, μὲ τὸ ὠχροῤῥόδινόν του ἱμάτιον ἀνεμιζόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ τείνων τὴν δεξιὰν πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐν ᾧ μὲ τὴν ἀριστεράν του πιάνει τὴν παρειάν του εἰς ἔνδειξιν τρόμου. Ὁ ἐν τῷ μέσῳ νεαρὸς Ἰωάννης, φορῶν πράσινον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον εἰκονίζεται πεσμένος προύμυτα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ στηρίζων ἐπ' αὐτοῦ ἀμφοτέρας τὰς χεῖράς του. Τέλος ὁ δεξιᾷ μὲ πράσινον χιτῶνα καὶ μαῦρον ἱμάτιον εἰκονιζόμενος Ἰάκωβος, πεσμένος καὶ αὐτός, λόγῳ τοῦ θάμβους, κατὰ γῆς, τὴν μὲν δεξιάν του στηρίζει ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου του.

Αἱ σκηναὶ ἀνόδου τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τῶν μαθητῶν του εἰς τὸ ὄρος Θαβὼρ καὶ καθόδου ἐξ αὐτοῦ, ἔχουν ἐδῶ παραλειφθῆ, ἀντικατασταθεῖσαι διὰ δύο πυκνοφύλλων δένδρων.

Εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν μέρος τοῦ πίνακος ἀναγινώσκεται ἡ διὰ λευκῶν πεζῶν γραμμάτων γεγραμμένη ἐπιγραφή:

Χεὶρ Νικοδήμου μοναχοῦ Γεραρδῆ.

Ὁ περὶ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ. ἀκμάσας ἁγιογράφος οὗτος, πιστὸς εἰς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἀναπαράγει παλαιότερα πρότυπα, χωρὶς καμμίαν ἰδιαιτέραν ἀτομικότητα. Παρουσιάζει βεβαίως κάποιαν ἐπιδεξιότητα εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν ἀλλ' ὑστερεῖ πολὺ εἰς τὴν γενικήν των σύνθεσιν. Ἰδιαιτέρως ἀτυχὴς εἰς τὸν ἐξεταζόμενον πίνακα τῆς Μεταμορφώσεως εἶναι ἡ παράστασις τοῦ συμβατικοῦ κλιμακωτοῦ βράχου, ἐφ' οὗ ἵσταται ὁ Χριστός, ὄχι τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συλλήψεως, ὅσον ἕνεκα τῆς παραλόγου καὶ ἐξεζητημένης διακοσμήσεως τῶν βαθμιδωτῶν ἐπιπέδων τοῦ βράχου διὰ λευκῶν ὁμολόγων γραμμῶν.

ΝΑΟΣ ΑΓ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ

Ἅγ. Χαράλαμπος. Εἰς τὸ ἱερόν. Μετρίας τέχνης εἰκὼν φέρουσα κάτω δεξιᾷ τὴν ἐπιγραφήν:

διὰ χειρὸς Μοστράτου αψοθ' (=1779).

Πρόκειται προφανῶς περὶ ἔργου τοῦ Γεωργίου Μοστράτου.

ΜΟΝΗ ΑΠΟΚΕΦΑΛΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

(Οἰκογενείας Ἀλιπράντη, 20΄ Δυτικῶς τοῦ Τσηπίδου)

α) Εἰκὼν τῆς **Παναγίας** τύπου Ὁδηγητρίας, εἰς τὸ ξυλόγλυπτον, ἐπιχρυσωμένον τέμπλον, μὲ τοὺς 2 ἀρχαγγέλους ἑκατέρωθεν ἐν προτομῇ σεβίζοντας (διαστ. 0.65×0.81) (πίν. 65).

Ἡ Παναγία φορεῖ πρασινογάλαζον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ πορφυροῦν μαφόριον μετὰ χρυσῆς παρυφῆς, κάτωθεν τῆς ὁποίας προβάλλει λεπτὸν γαλάζιον ὕφασμα. Ὁ Χριστὸς εἶναι ἐνδεδυμένος ῥόδινον χι-

τῶνα καὶ ἱμάτιον saumon μὲ χρυσοκονδυλιές, καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κλειστὸν Εὐαγγέλιον. Τὸ πρόσωπον τῆς Παναγίας παρουσιάζει ἁβροὺς τόνους καὶ *ψιμμυθιὲς* εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη. Ἡ τέχνη ἐν γένει τῆς εἰκόνος εἶναι ἀξιόλογος.

Τοὺς χρόνους τῆς ἐκτελέσεως καὶ τὸν τεχνίτην τῆς εἰκόνος μᾶς διδάσκει ἐπιγραφὴ δι᾽ ἐρυθρῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου λέγουσα:

πΐ(η)*μα Δαμασκ*(ηνοῦ) *ἱ*(ε)*ρομονάχου*/ *ΑΧΜΖ* (=1647).

Ὁ αὐτὸς ἁγιογράφος ἐξετέλεσε καὶ πλείονας φορητὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ ἐν προτομῇ, ὡς π.χ. τὴν τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας, τοῦ Κάστρου Παροικιᾶς (σ. 85), πολὺ κατωτέρας ὅμως ποιότητος ἀπὸ τὴν ἐξεταζομένην. Τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου ἔργον εἶναι βεβαίως καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ τέμπλου:

β) Εἰκὼν τοῦ **Χριστοῦ** ἐν προτομῇ εὐλογοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς Εὐαγγέλιον, ὄχι μόνον διότι παρουσιάζει τεχνοτροπικὴν ὁμοιότητα πρὸς τὸν Χριστὸν τῆς Εὐαγγελιστρίας, ἀλλὰ καὶ διότι φέρει ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ κάμπου τὴν αὐτὴν καὶ ἡ Παναγία χρονολογίαν *ΑΧΜΖ* (=1647) καὶ ἔχει τὰς αὐτὰς πρὸς ἐκείνην διαστάσεις.

γ) Εἰκὼν τοῦ **Προδρόμου**. Ὁ προφήτης εἰκονίζεται πτερωτὸς καὶ κατ᾽ ἐνώπιον φορεῖ κατάσαρκα πρασίνην μηλωτὴν καὶ ἐπ᾽ αὐτῆς καστανόχρουν ἱμάτιον μὲ κιτρίνας γραμμάς (διαστ. 0.56×0.73).

Εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ τέμπλου (ποδιάν):

δ) **Σκηναὶ ἐκ τῆς Π. Διαθήκης,** λαϊκῆς μᾶλλον τέχνης: *Ἀδὰμ καὶ Εὔα, Ἐξορία τοῦ Ἀδὰμ ἐκ τοῦ Παραδείσου* κλπ. Ἐπιγραφὴ διὰ μελανῶν γραμμάτων μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶναι ἀφιέρωμα γενόμενον

δι᾽ ἐξόδου καὶ κόπου Νικολάου/Πητηλέου καὶ τῆς συμβήας/ αὐτοῦ Μαρίας.

Μνεία τοῦ αὐτοῦ ζεύγους γίνεται καὶ εἰς ἐπιγραφὴν γεγραμμένην ἐπὶ τοῦ τέμπλου διὰ χρυσῶν κεφαλαίων γραμμάτων ὑπεράνω τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔχουσαν οὕτω:

Δι᾽ ἐξόδου καὶ κόπου Νικολάου Πητιλέου καὶ τι σημβήας αὐτοῦ Μαρίας.

Τὸ αὐτὸ ζεῦγος ἀναγράφεται καὶ εἰς τὴν μαρμαρίνην ἐπιγραφὴν τοῦ αὐλογύρου τοῦ Μονῆς (βλ. ἀρ. 83 σ. 23).

Τὸ ὄνομα Πητηλέος, εἶναι πιθανῶς παραφθορὰ τοῦ Πανταλέος (=Πανταλέων).

ε) Τὸν **Ἐσταυρωμένον** ὑπεράνω τοῦ τέμπλου καὶ τὰς ἑκατέρωθεν αὐτοῦ εἰκόνας τῆς *Θεοτόκου* καὶ τοῦ *Ἰωάννου* ἐφιλοτέχνησεν ἄλλος ζωγράφος, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἑξῆς, ἀριστερᾷ τῆς Παναγίας, γεγραμμένη ἐπιγραφή: *Χεὶρ Ν. Μ. Γ.*

Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ *Ν*(ικοδήμου) *Μ*(οναχοῦ) *Γ*(εραρδῆ), γνωστοῦ καὶ ἐξ ἄλλων ἐν Τσηπίδῳ ἔργων του, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπογράφεται ὁλογράφως (βλ. σ. 145). Πρὸς τὴν ταύτισίν μας ἄλλως τε συμφωνεῖ καὶ ἡ δεξιᾷ τῆς εἰκόνος τοῦ Ἰωάννου γεγραμμένη χρονολογία *1698*.

Σημειώνομεν ἐν τέλει, ὅτι αἱ ἐν τῷ ναῷ τούτῳ ἀμυδρῶς διαφαινόμεναι τοιχογραφίαι (περὶ ὧν βλ. ἀνωτέρω σ. 64) εἶναι ἔργα τοῦ χαρτοφύλακος Γεωργίου Μοστράτου τοῦ ἔτους 1784 [1], ἀλλ' αἱ σχετικαὶ ἐπιγραφαὶ ἠφανίσθησαν.

ΜΟΝΥΔΡΙΟΝ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ

Δυτικῶς Μ. Ἁγ. Ἰωάννου, οἰκογενείας Ἀλιπράντη

(βασιλικὴ μονοκάμαρος)

Κάτωθεν εἰκόνος τοῦ ξυλίνου τέμπλου ἡ ἐπιγραφή:

Κ(ύρι)*ε μνήσθητι τὸν δοῦλον σου/ Ἱεροθέου ἱερο/μονάχου.*

Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προθέσεως μετρίας τέχνης εἰκὼν τοῦ **Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.**

Εἰς τὴν Ὡραίαν Πύλην εἰκὼν τοῦ **Μυστικοῦ Δείπνου** καὶ κάτωθεν αὐτῆς διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἱεροθέου/ ἱερομονάχου/ Στάμενα

Περὶ τῆς οἰκογενείας Στάμενα βλέπε ἀνωτέρω σ. 131.

ΠΑΡΙΑΙ ΦΟΡΗΤΑΙ ΕΙΚΟΝΕΣ ΕΞΩ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

1) Εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ μακαρίτου καθηγητοῦ Γ. Α. Σωτηρίου συνταχθέντα τῷ 1931 κατάλογον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν μνημονεύεται, ὑπὸ τὸν ἀριθμὸν 315, φορητὴ εἰκὼν τοῦ 17ου αἰῶνος εἰκονίζουσα τὴν **Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν μεταξὺ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ τῆς Ἁγ. Θεοκτίστης.** Ἕνεκα τῆς ἐν τῇ εἰκόνι παραστάσεως τῆς τελευταίας ταύτης ἁγίας εἰκάσθη ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ὅτι ἡ εἰκὼν θὰ προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἑκατονταπυλιανῆς τῆς Πάρου, ἐν τῷ ὁποίῳ φέρεται [2] ἀσκητεύσασα ἡ Ἁγ. Θεοκτίστη. Ἐπειδὴ ἐν τούτοις ἡ εἰκών μας περιέχει προσθέτως καὶ τὴν εἰκόνα Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ὀρθῶς μὲν εἰκάσθη ὅτι ἡ εἰκὼν θὰ προέρχεται ἐκ Πάρου, νομίζω ὅμως πιθανώτερον, ὅτι θὰ προέρ-

[1] Βλ. σχετικῶς Ἐμμ. Σαγκριώτην, Μεσ. Γραμμ. Β', 1934-35, σ. 267.

[2]) Ὡς γνωστὸν ὁ ἁγιολόγος πατὴρ Hip. Delehaye ἀπέδειξεν (Byzantion I, 1294, 191-200 καὶ Sanctus, Bruxelles 1927, 221-228) ὅτι ἡ ὁσία Θεοκτίστη οὐδέποτε ὑπῆρξε καὶ ὅτι ὁ βίος αὐτῆς ἀποτελεῖ ἀπήχησιν τοῦ βίου ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας. Βλ. σχετικῶς πρὸς τὸν βίον καὶ τὴν ἑορτήν της Ν. Β. Τωμαδάκην, Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον τ. Α', σ. 108 ἑξ.

χεται ἐκ τοῦ κατὰ τὴν ΝΑ. παρυφὴν τῆς Παροικιᾶς κειμένου μετοχίου τῆς Μ. Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Πάτμου[1].

Ἡ εἰκὼν τῆς ὁποίας τὴν φωτογραφίαν, εὐγενῶς παραχωρηθεῖσαν ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως τοῦ Μουσείου, παρέχομεν ἐνταῦθα (πίν.66), ἔχει διαστάσεις 0.375×0.494, εἰκονίζει δ' ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν, καθημένην ἐπὶ πολυτελοῦς ξυλίνου θρόνου μεθ' ὑποποδίου καὶ καμπύλης ράχεως, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀριστερᾷ μὲν τὸν Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον ὄρθιον, μὲ στροφὴν $^3/_4$ πρὸς τὴν Παναγίαν καὶ κρατοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως, δεξιᾷ δὲ τὴν Ἁγ. Θεοκτίστην τὴν Λεσβίαν, ἐστραμμένην καὶ κλίνουσαν πρὸς τὴν Παναγίαν, τείνουσαν δὲ πρὸς αὐτὴν ἱκετευτικῶς ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας.

Ἡ Παναγία, εἰκονιζομένη ἐντελῶς κατὰ μέτωπον καὶ εἰς κλίμακα μεγαλυτέραν τῶν δύο ἄλλων ἁγίων, φορεῖ ἐσωτερικῶς κυανοπράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ ἐλαιοχρόους γραμμὰς δηλούσας τὰς πτυχώσεις, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς βαθυπόρφυρον μαφόριον μὲ χρυσῆν παρυφὴν καὶ χρυσοῦς κροσσοὺς κοσμούμενον διὰ τριῶν ἀστροειδῶν κοσμημάτων: ἑνὸς ὑπὲρ τὸ μέτωπον καὶ δύο περὶ τοὺς ὤμους. Καὶ ἡ μὲν δεξιά της χεὶρ καταπίπτει ἀτόνως, ὡσεὶ ξυλίνη, πρὸς τὰ κάτω, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά της ψαύει τὸν ἀριστερὸν ὦμον τοῦ παιδίου. Ὁ ἐπὶ τοῦ κόλπου τῆς Θεομήτορος καθήμενος νεαρὸς Χριστός, ἐνδεδυμένος ἀνοικτοκαστάνινον χειριδωτὸν χιτῶνα ἐζωσμένον καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὁμοιόχρωμον ἱμάτιον μὲ χρυσοκονδυλιές, εὐλογεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἑκατέρωθεν ἁγίους Ἰωάννην καὶ Θεοκτίστην.

Ὁ ἀριστερᾷ ἱστάμενος *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος,* ἵσταται ἐν κατανύξει ἐστραμμένος πρὸς τὴν Παναγίαν, ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς κυανοπράσινον μακρὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ βυσινὶ ἱμάτιον μὲ λευκορόδινα φῶτα καλύπτον ἀπὸ τῶν ὤμων καὶ κάτω ὁλόκληρον τὸ σῶμά του. Καὶ τὴν μὲν δεξιάν του χεῖρα τείνει εἰς κίνησιν ἱκεσίας πρὸς τὴν Παναγίαν, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν τὸ βιβλίον τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς δηλοῦται καὶ ἐκ τῶν ἀρχικῶν λέξεων, ἃς τοῦτο φέρει γεγραμμένας: *ἐν ἀρχῇ ἦν* [ὁ λόγος]. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ πολὺ φροντισμένη καὶ μὲ βαθεῖαν πνευματικὴν ἔκφρασιν ἐζωγραφημένη κεφαλὴ τοῦ ἁγίου, ὡς καὶ τὸ δι' ἁδρῶν σκιῶν καὶ φώτων πλάσιμον τοῦ ἱματίου, τὸ ἐνθυμίζον παλαιά, παλαιολόγεια πρότυπα.

Ἡ δεξιᾷ τῆς Παναγίας εἰκονιζομένη *Ἁγ. Θεοκτίστη ἡ Λεσβία* παρεστάθη μὲ ἀτίθασον κόμην, γυμνὴ κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ σκελετώδους σώματός της, περιβεβλημένη δὲ μόνον βραχὺ ἱμάτιον κατὰ τὸ κάτω. Αἱ ἰσχνόταται χεῖρές της καὶ οἱ λεπτοκάλαμοι πόδες ἀποδίδουσι καλῶς τὴν ἐπὶ μακροὺς χρόνους ἀσκήτευσιν, ἣν φέρεται τελέσασα ἡ ὁσία ἐν Πάρῳ. Ὁ τεχνίτης πάντως

[1]) Βλ. σχετικὴν περιγραφήν, κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ μετοχίου τούτου εἰς ΑΒΜΕ τ. Θ', 1961, σ. 140, εἰκ. 42 καὶ 43.

ὡς πρότυπον τῆς ἀνυπάρκτου ταύτης ἁγίας θὰ ἔλαβε, βεβαίως τὰς πολυπληθεῖς εἰκόνας ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, τῆς ὁποίας ἄλλως τε τὸν βίον ἀπηχεῖ καὶ ὁ πλαστὸς βίος τῆς Ἁγ. Θεοκτίστης.

Ἀξιοπρόσεκτος πάντως εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ καλὴ σχεδίασις, ἡ ἰδιορρυθμία τῆς κόμης καὶ ἡ ἐντυπωσιακὴ πτύχωσις τοῦ καστανοπρασίνου μὲ λευκὰ φῶτα ἱματίου της.

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ φιλοτεχνήσας τὴν εἰκόνα ζωγράφος τὴν μὲν Παναγίαν ἀντέγραψεν ἀπὸ παλαιότερα πρότυπα, ἀπέδωκε δ' αὐτὴν ἄνευ τινος ἰδιαιτέρας πνοῆς. Ἀντιθέτως αἱ μορφαὶ τῶν δύο ἑκατέρωθεν ἁγίων ἀπεδόθησαν ὑπ' αὐτοῦ πλήρεις ζωῆς καὶ πνευματικῆς ἐκφράσεως.

Τὸ ἔργον ἀνήκει πάντως εἰς τὰ τέλη τοῦ 16ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου αἰῶνος, ἀλλ' ὁ τεχνίτης του παραμένει ἄγνωστος.

2) **Ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί** (πίν. 67, 68, 69). Φορητὴ εἰκὼν (διαστ. 0.50 × 0.78) ἐκ τῆς ἐν Αἰξωνῇ τῆς Ἀττικῆς συλλογῆς τοῦ φιλοτέχνου ἱερέως αἰδεσιμ. Μαρίου Δαπέργολα, πάνυ εὐγενῶς παρασχόντος εἰς ἡμᾶς τὴν ἄδειαν τῆς δημοσιεύσεως αὐτῆς.

Ὡς γνωστὸν εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν τέχνην ἡ παράστασις τῆς Ρίζης ἢ τοῦ Δένδρου τοῦ Ἰεσσαί, τοῦ γενεαλογικοῦ δηλονότι δένδρου τοῦ Χριστοῦ, ἐμφανίζει τὸν προπάτορα Ἰεσσαὶ ἐξηπλωμένον καὶ κοιμώμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ κάτω μέρους τοῦ πίνακος καὶ ἀπὸ τῶν νεφρῶν αὐτοῦ ἐκφυομένους κλάδους δένδρου — συνήθως ἀμπέλου μετὰ φύλλων [1] — οἵτινες, ἀνερχόμενοι ἑλικοειδῶς πρὸς τὰ ἄνω, δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ σχηματίζουσι πολλὰ φυτικὰ πλαίσια, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται οἱ πρόγονοι τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ, κατὰ σάρκα μὲν οἱ βασιλεῖς τῶν Ἰουδαίων, πνευματικοὶ δὲ οἱ προαναγγείλαντες τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ προφῆται, πλὴν δὲ τούτων ἀργότερον καὶ ἀρχιερεῖς, ὡς καὶ ἄλλοι ἅγιοι, ἐξαιρομένης, ἰδιαιτέρως κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης (βλ. πίν. 55).

Ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς πάσας τὰς μέχρι τοῦδε γνωστὰς παραστάσεις τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί, οἱ κλάδοι τοῦ δένδρου του ἀπεδίδοντο πάντοτε κατὰ φύσιν, ὁ τεχνίτης τῆς ἡμετέρας εἰκόνος (πίν. 67) ὄχι μόνον ἐσχεδίασεν αὐτοὺς καὶ τὸν κορμὸν τοῦ δένδρου κατ' ἀπομίμησιν περιτέχνων ξυλίνων ἐπιχρυσωμένων πλαισίων καὶ δὴ ρυθμοῦ μπαρὸκ πρὸς τὸ ροκοκό [2], ἀλλὰ καὶ ἐνέταξε τὰ πλαί-

[1]) Προφανῶς εἰς ἀνάμνησιν τῆς παραβολῆς τοῦ Χριστοῦ, ὅστις διεκήρυξεν ἑαυτὸν ὡς τὴν *ἄμπελον τὴν ἀληθινήν* (Ἰω. 15, 1).

[2]) Κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς δι' ἐπιχρύσων, ξυλίνων, ρυθμοῦ μπαρὸκ πλαισίων διαιρέσεως εἰς πλείονας μικροτέρους πίνακας τῶν πολυτελῶν ὁριζοντίων ὀροφῶν τῶν ἰταλικῶν μεγάρων τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνος. Παράδειγμα τοιαύτης ὀροφῆς ἔχομεν ἐν Ἑλλάδι τὴν *οὐρανίαν* τοῦ ἐν Ζακύνθῳ ναοῦ τῆς Φανερωμένης. Βλ. εἰκόνα της εἰς Ντίνου Κονόμου, Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια τῆς Ζακύνθου, Ἀθήνα 1965,

σια ταῦτα ἐντὸς καθαρῶς ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος, ἀποτελεσθέντας ἀφ' ἑνὸς ἀπὸ 2 λεπτοὺς καὶ ὑψηλοὺς κίονας μετὰ κιονοκράνων, τοποθετηθέντας κατὰ τὰ ἄκρα τῶν δύο καθέτων πλευρῶν τοῦ πίνακος καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ 5 τόξα—τρία μεγάλα καὶ δύο μικρὰ—βαίνοντα ἐπὶ λεπτῶν κιονίσκων καὶ ἀποτελέσαντα τὴν ἄνω καθαρῶς ἀρχιτεκτονικὴν ὁριζοντίαν ἀπόληξιν τῆς ὅλης συνθέσεως τῶν ἐπὶ μέρους πλαισίων.

Ἐντὸς τῶν οὕτω κατανεμηθέντων 23 μικρῶν καὶ μεγάλων πλαισίων εἰκονίσθησαν πέριξ τῆς Θεοτόκου, Προφῆται, ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν καὶ ὁμάδες πλειόνων ἁγίων, τοὺς ὁποίους θέλομεν λεπτομερῶς ἐξετάσει.

Θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ τὰς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ πίνακος παραστάσεις, αἵτινες καὶ περιλαμβάνουσι τὰ κύρια πρόσωπα τῆς εἰκόνος ἤτοι κάτω μὲν τὸν προφήτην Ἰεσσαί, εἰς τὸ μέσον τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν καὶ ἄνω τὸν Παλαιὸν τῶν Ἡμερῶν.

1. Ὁ *προφήτης Ἰεσαὶ* εἰκονίζεται ἐντὸς μικροτάτου πλαισίου ἐπὶ κυανοῦ ἀέρος, μὲ κλειστοὺς τοὺς ὀφθαλμοὺς[1] ἐξηπλωμένος ἐπὶ πρασίνου ἐδάφους. Πολιὸς καὶ σφηνοπώγων φορεῖ πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κυανοῦν ἱμάτιον καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς στηρίζει τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἱλητόν.

2. Ὑπεράνω τοῦ Ἰεσσαὶ καὶ εἰς κλίμακα πολὺ μεγαλυτέραν ὅλων τῶν ἄλλων παραστάσεων εἰκονίζεται ἡ *Παναγία* βρεφοκρατοῦσα, κατὰ τὴν δι' ἐρυθρῶν γραμμάτων ἐπιγραφὴν *ΜΡ ΘΕΟΥ ἡ Παντάνασσα.*

Ἡ Θεοτόκος παρίσταται καθημένη μέσῳ κατακόσμου προσκεφαλαίου ἐπὶ πολυτελοῦς, χρυσοῦ θρόνου, μὲ ράχιν ρυθμοῦ μπαρόκ, προοπτικῶς εἰκονιζομένου καὶ τοποθετημένου ἐπὶ πλακοστρώτου ὑποβάθρου ἐκ ποικιλοχρώμων πλακιδίων. Πατοῦσα ἐπὶ ἐρυθροῦ ὑποποδίου, φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα μὲ πρασινόλευκα φῶτα, μαφόριον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς χρώματος ἀνοικτοῦ λαδοπρασίνου μὲ χρυσῆν μαργαριτοποίκιλτον παρυφὴν καὶ ἐρυθρὰ μαργαριτοκόσμητα τσαγγία. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει μαργαριτοποίκιλτον στέμμα, σχήματος μίτρας, τὸ ὁποῖον κρατοῦσιν ἀνὰ εἷς ἑκατέρωθεν πετῶν ἀρχάγγελος, ἐντόνως προσβλέπων τὴν Παναγίαν. Οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται μὲ μακρὰν κόμην, φαιὰς πτέρυγας μὲ μαῦρες πινελιὲς καὶ ἀνεμιζόμενον ἱμάτιον. Καὶ ὁ μὲν ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενος Μιχαὴλ κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἱλητόν, ἐφ' οὗ διὰ μελανῶν γραμμάτων εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐκ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου εἰλημμένη ἐπιγραφή:

Χαῖρε ὅτι ὑπ/άρχεις βασιλέως/καθέδρα.

σελ. 20 καὶ τμηματικῶς παρὰ A. Procopiou, La peinture religieuse dans les îles ioniennes pendant le 18e s., 1939, πίν. X καὶ XI.

[1]) Ἐπειδὴ εἰκονίζεται κοιμώμενος ὑποτίθεται, ὅτι βλέπει ἐν ὀνείρῳ τὸ δένδρον, ὅπερ ὑλοποιεῖται διὰ τῆς εἰκόνος.

ὁ δὲ δεξιᾷ Γαβριὴλ κρατεῖ ὁμοίως εἰλητὸν μὲ τὴν ὡσαύτως ἐκ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου εἰλημμένην ἐπιγραφήν:

Χαῖρε ὅτι βαστάζεις τὸν βαστάζοντα πάντα.

Ἡ Θεοτόκος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς πολυτελῆ ἀνημμένην χρυσῆν λαμπάδα τὴν δὲ ἀριστερὰν αὐτῆς θέτει ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ νεαρὸς Χριστὸς εἰκονίζεται κατὰ μέτωπον μὲ μακρὰν καστανὴν κόμην, ἐφ᾽ ἧς εἶναι τεθειμένον στέμμα μιτροειδές, χρυσοποίκιλτον, περιβαλλόμενον, ὡς καὶ τὸ τῆς Παναγίας, ὑπὸ φωτοστεφάνου. Εἶναι ἐνδεδυμένος τὸ βασιλικὸν πορφυροῦν ἔνδυμα (στόφαν) φέρον ἐνυφασμένα ἀργυρόχροα φυτικὰ κοσμήματα καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ λώρους. Τὰ ἀκρομάνικά του κοσμοῦνται μὲ καστανόχροα κοσμήματα. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου.

Ὁ κάμπος τῆς ὅλης συνθέσεως εἶναι κυανοῦς σχεδιάζονται δ᾽ ἐντὸς αὐτοῦ λευκόφαια νέφη, οὐχὶ ἐπίπεδα ἀλλὰ μὲ ὄγκον.

Συναφῶς πρὸς τὴν παράστασιν τῆς Παναγίας πρέπει νὰ μνημονευθῶσι καὶ ἓξ εἰκόνες προφητῶν, προγόνων τῆς Θεοτόκου, τεταγμέναι ἀνὰ 3 ἑκατέρωθεν τοῦ πολυτελοῦς ροκοκὸ πλαισίου αὐτῆς, ἀλλά, περιέργως, εἰς πολὺ μικρὰν κλίμακα ἐζωγραφημέναι, ἐν ᾧ εἰς ἄλλας ὁμοίας συνθέσεις—μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἱ τοῦ ἐνταῦθα ὑπ᾽ ἀρ. 55 πίνακος καὶ αἱ τῆς σελ. 131 ἐξετασθεῖσαι—οἱ προφῆται οὗτοι εἰκονίζονται μεγάλοι.

Εἶναι δ᾽ οἱ προφῆται οὗτοι κατὰ σειρὰν οἱ ἑξῆς:

3. Ἄνω ἀριστερᾷ *Γεδεὼν ὁ προφίτις*. Νέος ἀρχιγένειος. Εἰκονίζεται καθήμενος, μὲ πράσινον χιτῶνα καὶ ἀνοικτότερον ἱμάτιον.

4. Ἄνω δεξιᾷ, ὁ *προφίτις Δανιήλ*. Εἰκονίζεται καθήμενος. Φορεῖ χιτῶνα πρασινωπὸν καὶ ἱμάτιον πρασινόμαυρον μὲ χρυσῆν παρυφὴν περὶ τὸν λαιμόν. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς πρὸ τοῦ στήθους δύο κυανᾶ κυλινδρικὰ ἀντικείμενα, ὡσεὶ πηνία, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

ὤρος ἀλατόμητον σε καίκλικα κορι [1]

5. Ἐν τῷ μέσῳ, ἀριστερᾷ, ὁ *προφήτης Δαβίδ*, ὄγδοος υἱὸς τοῦ Ἰεσσαί, προσβλέπων τὴν Θεοτόκον. Φέρει βραχὺ ψαρὸν γένειον καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χρυσοῦν, μαργαριτοκόλλητον στέμμα. Εἶναι ἐνδεδυμένος σιτοχρορρόδινον χιτῶνα, ἀπὸ τὰς βραχείας χειρίδας τοῦ ὁποίου ἐξέχουν αἱ πορφυραῖ χειρίδες τοῦ ὑπενδύτου καὶ πράσινον ἱμάτιον.

6. Ἐν τῷ μέσῳ δεξιᾷ, ὁ *προφήτης Σολομών*, νέος καὶ ἀγένειος, μὲ μακρὰν καστανὴν κόμην καταπίπτουσαν ἐπὶ τῶν ὤμων του. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει χρυσοῦν στέμμα, εἶναι δὲ τὸ μόνον πρόσωπον τῆς εἰκόνος, ὅπερ, περιέργως, στερεῖται φωτοστεφάνου. Φορεῖ βαθυκύανον χιτῶνα μὲ χρυσᾶ

[1]) Μηναῖα τ. 8, σελ. 67, ἔκδ. Βενετίας 1895.

ἐπιμανίκια καὶ πορφύραν μὲ χρυσῆν μαργαριτοποίκιλτον παρυφὴν περὶ τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χειρίδας. Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χρυσοῦν κιβωτίδιον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἱλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

Βεο τὴν ἁγίαν σᾶς. . . . κόρη.

7. Κάτω ἀριστερᾷ ὁ *Ἀαρῶν*, ὄρθιος μὲ βραχεῖαν κόμην καὶ μικρόν, ψαρὸν σφηνοειδὲς γένειον. Φορεῖ ἐσωτερικὸν ποδήρη χιτῶνα πράσινον καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ ἄλλον βραχὺν καστανόχρυσον, χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ λεπτὸν ἱμάτιον καταπῖπτον ἀπὸ τῶν ὤμων πρὸς τὰ ὀπίσω. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ράβδον μὲ λευκὰ καὶ ἐρυθρὰ ἄνθη, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εἱλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφήν:

ρά̄βδον βλαστήσασαν. . . καικλικα κόρι [1].

8. Κάτω δεξιᾷ, ὁ *προφίτης μοησῆς*, ὄρθιος, μὲ βραχεῖαν καστανὴν κόμην. Φορεῖ κιτρινοπράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ βαθὺ κυανοπράσινον ἱμάτιον, ἀφῖνον ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερὸν ὦμον. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς κλάδον ἐκ τῆς καιομένης βάτου, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλεῖ ἡ ἐπὶ τοῦ εἱλητοῦ, τὸ ὁποῖον κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐπιγραφή.

9. Ὑπεράνω τοῦ πλαισίου τῆς Θεοτόκου εἰκονίζεται κάτωθεν τοῦ μεσαίου τόξου ὁ *Πατήρ*, ὡς Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν, προβάλλων ἐν προτομῇ ἀπὸ ἀφρώδη νέφη, μὲ τὰς χεῖρας ἀνοικτὰς ἑκατέρωθεν. Πολιός, περιβάλλεται ὑπὸ τριγωνικοῦ φωτοστέφανου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκπέμπονται λευκαὶ ἀκτῖνες προβαλλόμεναι ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ οὐρανοῦ. Φορεῖ πράσινον χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσᾶ ἐπιμανίκια καὶ ἐπ᾿ αὐτοῦ βαθὺ ἰόχρουν ἱμάτιον.

Πρὸ τοῦ στήθους τοῦ Πατρὸς εἰκονίζεται ἐντὸς χρυσῆς ἐλλείψεως τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς, μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, κάτωθεν δ᾿ αὐτοῦ ἐπὶ γαλάζιου κάμπου, 4 κεφαλαὶ ἀγγέλων μὲ φαιὰς πτέρυγας. Ὅμοιαι κεφαλαὶ καὶ Σεραφεὶμ ἐπὶ χρυσοῦ βάθους μὲ ροδόχροα νέφη ἀποτελοῦν τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῆς εἰκόνος.

10. Ἑκατέρωθεν τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν καὶ κάτωθεν τῶν μικροτέρων τόξων εἰκονίζονται ἐντὸς γαλάζιου κάμπου, ἀριστερᾷ: ὁ *Ἅγ. Ἀντώνιος* εἰς τὴν ἔρημον, παριστανομένην μὲ βράχους καὶ μικροὺς θάμνους, φέρων ψαρὸν διχαλωτὸν γένειον. Ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι ἐνδεδυμένος καστανὸν χιτῶνα καὶ κεραμόχρουν μανδύαν μὲ κόσμημα κατὰ τὴν παρυφὴν κομβούμενον ἐμπρὸς κάτω καὶ κουκούλιον ἀπὸ τῆς κεφαλῆς καλύπτον καὶ τοὺς ὤμους. Ἀπὸ τοῦ στήθους του καταπίπτει κυανῆ ταινία, διακρίνουσα αὐτὸν ὡς μεγαλόσχημον. Κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς ράβδον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εἱλητόν.

[1]) Μηναῖα, τ. 3, σ. 109, ἔκδ. Βενετίας 1895, πρβλ. καὶ Ἀριθμοὺς 17, 8 (23).

11. Δεξιᾷ εἰκονίζεται ὁ *Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος*, πτερωτός, ἱστάμενος πρὸ δένδρου μὲ ἄτακτον, ὡς συνήθως, τὴν κόμην καὶ τὸ γένειον. Ἐστραμμένος πρὸς τ' ἀριστερὰ φορεῖ γαλάζιαν μηλωτὴν μὲ χρυσᾶς γραμμὰς καὶ ἐπ' αὐτῆς καστανὸν ἱμάτιον μὲ χρυσᾶ φῶτα καὶ καστανόχροα σανδάλια. Αἱ πτέρυγές του εἶναι φαιαί. Εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ α) τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ ἐντὸς χρυσοῦ πινακίου β) λεπτὸν σταυρὸν καὶ γ) εἱλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή:

Ὡρᾶς θεατᾶ τὴν/μανίαν Ἡρώδου ἀλλὰ...

12. Ἑκατέρωθεν τῶν ἀξονικῶν παραστάσεων, τὰς ὁποίας περιεγράψαμεν, εἰκονίσθησαν ὁμάδες ἁγίων μὴ ἐχόντων, ὡς οἱ κεντρικοί, ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ κύριον θέμα. Οὕτω ἄνω ἀριστερᾷ, κάτωθεν τοῦ ἀκραίου τόξου, παρεστάθησαν οἱ ἅγιοι *Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη*, πιθανώτατα εἰς τὸν Βόσπορον, ὅστις δηλοῦται διὰ θαλάσσης καὶ πλοιαρίων ἐπ' αὐτῆς. Καὶ ὁ μὲν ἅγ. Κωνσταντῖνος πατεῖ ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀκτῆς, ἔνθα σχεδιάζεται στοὰ καὶ ἀποβάθρα, ἡ δὲ ἅγ. Ἑλένη ἐπὶ τῆς ἀσιατικῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζονται δένδρα καὶ κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα μὲ κωνικὴν στέγην. Τὸν γαλάζιον ἀέρα τῆς εἰκόνος πληροῦσι λευκόφαια νέφη.

Οἱ βασιλεῖς ἅγιοι ἵστανται, ὡς συνήθως, ἑκατέρωθεν μεγάλου σταυροῦ, περιβεβλημένοι πολυτελεῖς, χρυσᾶς αὐτοκρατορικὰς στολὰς καὶ φοροῦντες ἐπὶ τῆς κεφαλῆς μαργαριτοποίκιλτα στέμματα. Ὁ ἅγ. Κωνσταντῖνος κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνημμένην λαμπάδα.

13. Εὐθὺς ὑποκάτω εἰκονίζεται ὁ *προφήτης ἠλλίας*, πολιός, καθήμενος πρὸ σπηλαίου, μὲ τὴν κεφαλὴν ἀκκουμβημένην ἐπὶ τῆς δεξιᾶς του χειρὸς καὶ προσβλέπων πρὸς τὰ ἄνω. Εἶναι ἐνδεδυμένος καστανόχρουν χιτῶνα καὶ πορφυροῦν ἱμάτιον ἀναδιπλούμνον περὶ τὸν λαιμὸν καὶ φοδραρισμένον μὲ σταχτιὰν γούναν. Ὑπεράνω του εἰκονίζεται ἐντὸς νεφῶν καὶ ὁ ἀρτίσκος, ὃν ἔφερεν εἰς αὐτὸν καὶ κατέλιπεν ὁ κόραξ.

Ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ πλαισίου παρίσταται ἄνω δεξιᾷ καὶ ἡ *Ἁγ. Μαρῖνα,* ἥτις ἔχει συλλάβει διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀπὸ τῶν κεράτων τὸν Σατανᾶν—ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ ὁποίου ἐξέρχονται φλόγες—καὶ ἑτοιμάζεται νὰ τὸν πλήξῃ διὰ τῆς ἤδη ὑψωμένης σφύρας. Ἡ ἁγία φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα μὲ χρυσᾶς χειρίδας καὶ ἐρυθρὸν πέπλον καταπίπτοντα ἀπὸ τῆς κεφαλῆς της καὶ ἀναμιζόμενον.

14. Εἰς τὸ ἀμέσως ἑπόμενον πλαίσιον εἰκονίζονται *ἡ τρὶς ηεράρχι* ἤτοι ὁ *Αγιος βασύλλιος*, ὁ *Αγιος Ιω ὁ Χρισόστομος* καὶ ὁ *Αγ. Γριγόριος.* Καὶ οἱ τρεῖς φοροῦν κροσσωτὰ ἐπιτραχήλια κοσμούμενα διὰ μεγάλων σταυρῶν καὶ χρυσᾶ μαργαριτοποίκιλτα ἐπιγονάτια. Εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς, κρατοῦν διὰ τῆς ἀριστερᾶς πλουσίως ἐσταχωμένα Εὐαγγέλια.

15. Ἔτι κατωτέρω εἰκονίζονται εἰς παράταξιν ἄλλοι τρεῖς ἱεράρχαι:

Ὁ *Ἅγ. Χαραλάμπης*, ὁ *Ἅγ. Νικόλαος*, καὶ ὁ *Ἅγ. Ἀθανάσιος* περιβεβλημένοι τὰς πλουσίας ἀρχιερατικὰς στολάς των καὶ μὲ χρυσοῦς φωτοστεφάνους. Καὶ οἱ τρεῖς εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦν μαργαριτοκόλλητα Εὐαγγέλια.

16. Εἰς τὰ δεξιᾷ τοῦ ἄξονος πλαίσια ἔχομεν τὰς ἑξῆς παραστάσεις: Ἄνω τὴν *Ἁγ. Αἰκατερίνην* καὶ τὴν *Ἁγ. Παρασκευήν*.

Ἡ πρώτη εἰκονίζεται μὲ μακρὰν καστανὴν κόμην ἐστραμμένη κατὰ τὰ 3/4. Φέρει πορφύραν μὲ χρυσοῦν μανιάκην, χρυσᾶ ἐπιμανίκια καὶ χρυσοῦν στέμμα. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, λεπτόν, σταυρὸν τοῦ μαρτυρίου, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς πλουσίως ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον, τὸ ὁποῖον ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τροχοῦ ἐμπεπηγμένου ἐπὶ τῆς ὄχθης ποταμοῦ, οὗτινος διακρίνεται καὶ ἡ τοξωτὴ γέφυρα. Ἡ Ἁγία προσβλέπει πρὸς τὰ σύμβολα τῆς σοφίας—σφαῖραν, διαβήτην καὶ τρίγωνον.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ *Ἁγ. Παρασκευή*, εἰκονιζομένη κατὰ μέτωπον, κρατεῖ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς λεπτὸν σταυρόν, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει πρὸ τοῦ στήθους εἰς στάσιν δεήσεως. Εἶναι ἐνδεδυμένη βαθυγάλαζον χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσοκονδυλιὲς καὶ βαθυπράσινον μαφόριον, φέρει δὲ τὰ διακριτικὰ μεγαλοσχήμου.

17. Εἰς τὸ εὐθὺς ὑποκάτω πλαίσιον εἰκονίζονται οἱ δύο κορυφαῖοι ἀπόστολοι *Πέτρος* καὶ *Παῦλος*, ἀμφότεροι ἀναφαλαντίαι, μὲ βραχὺ ψαρὸν γένειον ὁ Πέτρος, μὲ καστανὸν βραχὺ γένειον ὁ Παῦλος. Κρατοῦν ἀμφότεροι ὑψωμένον τὸ ὁμοίωμα τῆς ἐκκλησίας.

18. Ἔτι κατωτέρω, εἰς τὸ 3ον ἐκ δεξιῶν πλαίσιον, εἰκονίζονται τρεῖς ὁλόσωμοι ἅγιοι ἀνάργυροι : *Δαμιανός, Παντελεήμων* καὶ *Κοσμᾶς*. Ἐξ αὐτῶν ὁ Δαμιανὸς φέρει ποδήρη, πράσινον, χειριδωτὸν χιτῶνα μὲ χρυσᾶ ἐπιμανίκια καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἄλλο πορφυροῦν ἔνδυμα ἀναδιπλούμενον περὶ τὴν μέσην καὶ ἀνοικτοπράσινον ἱμάτιον πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους διὰ χρυσῆς φίβλας καὶ πῖπτον πρὸς τὰ ὀπίσω ἐν εἴδει χλαμύδος, ἐφ' ἧς εἶναι ἐπερραμμένος χρυσοῦς μαργαριτοποίκιλτος μανιάκης.

Ὁ παραπλεύρως ἱστάμενος ἅγιος Παντελεήμων φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα μὲ ἀνοικτὰ φῶτα κολπούμενον περὶ τὴν μέσην καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον μὲ γλωσσωτὸν χρυσοῦν περιλαίμιον. Τέλος ὁ Κοσμᾶς φορεῖ σιτόχρουν ἐσωτερικὸν χιτῶνα, μὲ χρυσῆν μαργαριτοκόσμητον παρυφὴν καὶ ἱμάτιον βαθυκύανον, κομβούμενον πρὸ τοῦ στήθους ἐν εἴδει χλαμύδος.

Καὶ οἱ τρεῖς ἅγιοι εἶναι νέοι μὲ κοντὴν καστανὴν κόμην, χρυσοῦς φωτοστεφάνους καὶ χρυσᾶ ὑποδήματα. Διὰ τῆς δεξιᾶς κρατοῦν ἰατρικὸν ἐργαλεῖον ὅμοιον πρὸς κοχλιάριον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὰ χρυσᾶ κιβωτίδια (νάρθηκας). Εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος εἰκονίζεται τοπίον μὲ ὄχθην ποταμοῦ.

19. Εἰς τὸ ἑπόμενον κυκλικὸν πλαίσιον εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι: *σάβας*,

εὐθύμιος καὶ σιμεὼν ὁ στηλλίτης. Καὶ οἱ τρεῖς γέροντες πατοῦν ἐπὶ χλοεροῦ ἐδάφους, ἔχουσι δὲ κόμην καὶ γένειον ψαρά· Φοροῦν χιτῶνα καστανόφαιον, τὸν μοναχικὸν μανδύαν καὶ ἀπὸ τῶν ὤμων κυανοῦν ἐπιρριπτάριον. Καὶ οἱ τρεῖς φέρουν τὰ διακριτικὰ τοῦ μεγαλοσχήμου μοναχοῦ, κρατοῦν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς λεπτὸν σταυρόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένα εἱλητά.

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν περὶ τῶν τεσσάρων παραστάσεων αἵτινες περιβάλλουν τὴν μορφὴν τοῦ κατακεκλιμένου Ἰεσσαὶ καὶ αἵτινες πᾶσαι εἰκονίζουν, τοὺς ἑξῆς στρατιωτικοὺς ἁγίους.

α) 20. Ἄνω ἀριστερᾷ τὸν *Ἅγιον Γεώργιον*, ἱππεύοντα ὁρμητικῶς κινούμενον λευκὸν ἵππον βαίνοντα πρὸς τὰ δεξιά: Εἶναι ἐνδεδυμένος στρατιωτικὴν στολήν, ἤτοι χρυσοῦν θώρακα, κόκκινον ἀναπετάριν καὶ ἐρυθρὰς περισκελίδας. Εἰς τὸ ὄπισθεν μέρος τοῦ ἵππου του (πισοκάπουλα) εἰκονίζεται καθήμενον παιδίον κρατοῦν χρυσοῦν ἀγγεῖον. Ὁ ἅγιος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, διὰ τοῦ ὁποίου πλήττει τὸν κάτω δεξιᾷ πρὸ αὐτοῦ κείμενον δράκοντα. Τὴν σκηνὴν παρακολουθοῦν νεαρὰ κόρη (ἡ βασιλοπούλλα) εἰκονιζομένη κάτω δεξιᾷ εἰς μικρὰν κλίμακα, καὶ ἀπὸ τοῦ δώματος πύργου, εἰκονιζομένου δεξιᾷ, οἱ γονεῖς της, βασιλεῖς τῆς Λασίας. Τὸ εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ἵππου καθήμενον παιδίον εἶναι τὸ κατὰ τὴν παράδοσιν ἐλευθερωθὲν ὑπὸ τοῦ ἁγίου ἀπὸ τῶν Ἀγαρηνῶν καὶ μεταφερθὲν ὑπ᾽ αὐτοῦ σῶον εἰς τοὺς γονεῖς του (βλ. σχετικῶς καὶ σελ. 125).

β) 21. Ἄνω δεξιᾷ τὸν *Ἅγ. Δημήτριον*, ἱππεύοντα ὀρθούμενον καστανὸν ἵππον βαίνοντα πρὸς τ᾽ ἀριστερά. Ὁ ἅγιος φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα, χρυσοῦν θώρακα καὶ πράσινον ἀναπετάριν. Διὰ τοῦ δόρατος, τὸ ὁποῖον κρατεῖ, πλήττει μὲ ὁρμὴν τὸν κάτω δεξιᾷ κατακείμενον Ρωμαῖον ὁπλίτην, ἐνδεδυμένον στρατιωτικὴν στολήν (χρυσοῦν θώρακα καὶ χρυσᾶς ἀναξυρίδας).

γ) 22. Κάτω ἀριστερᾷ τὸν *Ἅγ. Μηνᾶν*, ἱππεύοντα λευκὸν ἵππον βαίνοντα πρὸς τὰ δεξιὰ ἐπὶ ἐπικλινοῦς ἐδάφους καὶ στρέφοντα ἀποτόμως τὴν κεφαλὴν πρὸς τ᾽ ἀριστερά. Εἰς τὸ βάθος σχεδιάζεται τοπίον.

Ὁ ἅγιος εἶναι ἐνδεδυμένος χειριδωτὸν χιτῶνα, χρυσοῦν θώρακα καὶ πράσινον ἀναπετάριν, χρυσᾶς ἀναξυρίδας καὶ κυανᾶς περισκελίδας.

δ) 23. Κάτω δεξιᾷ τὸν *Ἅγιον Θεόδωρον τὸν στρατηλάτην*, ἱππεύοντα καστανὸν ἵππον βαίνοντα πρὸς τ ἀριστερά. Ὁ ἅγιος φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα, χρυσοῦν θώρακα, ἐρυθρὸν ἀναπετάριν, ἐρυθρὰς περισκελίδας, χρυσᾶς ἀναξυρίδας πλήττει δὲ διὰ τοῦ δόρατος κατακείμενον δράκοντα.

Τέλος κάτωθεν τῆς κεντρικῆς παραστάσεως τῆς Παναγίας ὑπάρχει ἐντὸς θυρεοσχήμου πλαισίου, ἡ ἑξῆς δι᾽ ἐρυθρῶν γραμμάτων ἐπιγραφή:

Η πανσαι/πτος καὶ θύα ἡκῶ/ν τῆς θεο/μήτορος / προφητῶν ἀπο/στόλων ἡερ/αρχῶν καὶ ὁσί/ον μεγάλων ἐν/δόξων μαρτύρων/δυὰ χοιρὸς ἀνα/τολίου ηεροδια/κόνου τοῦ παρίου ταῖς πρ/εσβίες καὶ / [σοσων] ἡμᾶς / 1752.

Κατὰ ταῦτα ἡ περιγραφεῖσα εἰκὼν εἶναι ἔργον τοῦ ἱεροδιακόνου Ἀνατολίου τοῦ Παρίου ἐκτελεσθὲν τὸ 1752.

Παρατηρήσεις.

Ἐπιστεύετο μέχρι πρό τινων ἐτῶν, ὅτι τὸ θέμα τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί, ἤτοι τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Ἰησοῦ, καὶ ἄρα καὶ τῆς Παναγίας, ἤρχισε νὰ ἀπεικονίζεται ὑπὸ τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ.[1] Μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν ὅμως εἰς τὴν Μαυριώτισσαν τῆς Καστοριᾶς, τοιχογραφιῶν τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος μὲ τὴν παράστασιν τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί[2], ἀπεδείχθη, ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τοῦ θέματος αὐτοῦ ἐγίνετο ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων, ἤτοι ἀφ' ἧς ἐποχῆς χρονολογοῦνται καὶ ἀπεικονίσεις τῆς Ρίζης εἰς μνημεῖα τῆς Δύσεως[3].

Ἡ βυζαντινὴ σύνθεσις τῆς Ρίζης ἐμπνευσθεῖσα ἀσφαλῶς ὑπὸ τῆς παρὰ Ἠσαΐᾳ (ΙΑ΄, 1) ρήσεως:

καὶ ἐξελεύσεται ράβδος ἐκ τῆς Ρίζης Ἰεσσαὶ καὶ ἄνθος
ἐκ τῆς ρίζης ἀναβήσεται[4],

εἰκονίζει τὸν προπάτορα Ἰεσσαί, κατακεκλιμένον καὶ κοιμώμενον εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακος, ἐκ τῆς ράχεως δ' αὐτοῦ ἐκφυομένους τρεῖς κλάδους δένδρου, οἵτινες ἀνερχόμενοι ἑλικοειδῶς, πρὸς τὰ ἄνω περιβάλλουσιν, ὡς ἐν πλαισίῳ τούς τε κατὰ σάρκα προπάτορας τοῦ Χριστοῦ βασιλεῖς τοῦ Ἰούδα[5] καὶ τοὺς πνευματικοὺς ἤτοι τοὺς προφήτας, οἵτινες ἀνήγγειλαν τὴν ἔλευσίν του·

Ἐπειδὴ δ' οἱ προπάτορες οὗτοι ἦσαν πολλοὶ τὸν ἀριθμὸν—ὁ εὐαγγελιστὴς Ματθαῖος (1, 2) ἀριθμεῖ ἤδη 30 βασιλεῖς—καὶ δὲν ὑπῆρχε πάντοτε ὁ ἀπαιτούμενος χῶρος πρὸς ἀπεικόνισιν ὅλων, περιωρίζετο συνήθως ὁ ἀριθμός των μόνον εἰς 12 ἢ καὶ ἀκόμη ὀλιγωτέρους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὅμως συγκατελέγοντο πάντοτε ὁ Δαυὶδ καὶ ὁ Σολομών. Οὕτω εἰς τὸ ἀρχαιότερον μέχρι τοῦδε βυζαντινὸν παράδειγμα τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί, τὸ ὁποῖον μᾶς διεσώθη,

[1]) A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 278.

[2]) Στυλ. Πελεκανίδη, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 85.

[3]) Βλέπε λεπτομερῆ κατάλογον τῶν σχετικῶν μνημείων τῆς Δύσεως παρὰ Louis Réau, L'iconographie chrétienne, τ. II, 2, Paris 1957, σ. 140.

[4]) Πβλ. καὶ τὸν Κανόνα τῆς ἑορτῆς τῶν Χριστουγέννων: *Ράβδος ἐκ τῆς ρίζης Ἰεσσαὶ καὶ ἄνθος ἐξ αὐτῆς Χριστέ, ἐκ τῆς Παρθένου ἀναβλαστήσας* (Μηναῖον Δεκεμβρίου, ἔκδ. Βενετίας 1843, σ. 225 β' εἱρμὸς δ' ᾠδῆς).

[5]) Ὅτι ἡ Παναγία, καὶ ἄρα καὶ ὁ Υἱὸς αὐτῆς, κατήγετο ἐκ τῆς φυλῆς τοῦ Ἰούδα καὶ δὴ ἐκ τοῦ γένους Δαυὶδ (8ου υἱοῦ τοῦ Ἰεσσαὶ) συνάγεται ἐξ ἐνδείξεων ἐν αὐτῇ τῇ Κ. Διαθήκῃ, δι' ὃ καὶ ὁ Ἰησοῦς χαρακτηρίζεται ὡς ἀπόγονος τοῦ Δαυὶδ κατὰ σάρκα. Βλ. σχετικῶς Π. Ι. Μπρατσιώτην ἐν Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ. τ. 16 (ἄρθρ. Μαρία καὶ Θεοτόκος).

ἤτοι τὸ τῆς Καστοριᾶς [1], αἱ εἰκονιζόμεναι μορφαὶ ἀνέρχονται μόνον εἰς 10 ἤτοι τὸν Ἰεσσαί, δύο βασιλεῖς (Δαυὶδ καὶ Σολομῶντα), ἓξ προφήτας καὶ τὴν Παρθένον, ἱσταμένην εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ δένδρου.

Ἀργότερον, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. καὶ ἑξῆς, εἰς τοὺς προπάτορας προστίθενται, ὁσάκις ὑπάρχει χῶρος, καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἅγιοι ἢ καὶ χριστολογικαὶ σκηναί (βάπτισις, σταύρωσις), ἀκόμη δ' ἐνίοτε παρατίθενται καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες σοφοί, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς Λαύρας [2] καὶ εἰς ναοὺς τῆς Βουλγαρίας [3] καὶ τῆς Βουκοβίνας [4]. Ἐν ᾧ δὲ παλαιότερον ἡ Παναγία εἰκονίζεται εἰς τὴν αὐτὴν καὶ οἱ προπάτορες κλίμακα, ἀργότερον ἡ Παρθένος, βαστάζουσα εἰς τοὺς κόλπους της τὸ βρέφος Ἰησοῦν ἐξαίρεται ἰδιαιτέρως, εἰκονιζομένη τώρα πλέον ἔνθρονος εἰς τὸ μέσον τοῦ πίνακος καὶ εἰς πολὺ μεγαλυτέραν κλίμακα ἀπὸ τοὺς περιστοιχίζοντας αὐτὴν βασιλεῖς καὶ προφήτας, ὡς τὴν εἴδομεν καὶ εἰς τὰ ἐξετασθέντα παραδείγματα τῆς Πάρου (πίν. 55 καὶ σ. 126 καὶ 131).

Ἡ ἔξαρσις αὕτη τῆς Παναγίας, ὀφειλομένη εἰς ἔντασιν τῆς λατρείας τῆς Παρθένου, ἰδίᾳ, ἐν τῇ Δύσει, παρατηρεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνος [5]. Κατὰ δυτικὴν δὲ προφανῶς ἐπίδρασιν βλέπομεν καὶ εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας τῆς Ἀνατολῆς, τὴν Παναγίαν κυριαρχοῦσαν τοῦ ὅλου πίνακος.

Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ εἰς τὸν ἐνταῦθα ἐξεταζόμενον πίνακα, ἔνθα ἡ Παναγία οὐ μόνον εἰκονίζεται ἔνθρονος καὶ μὲ βασιλικὴν στολὴν καὶ εἰς κλίμακα μεγαλυτέραν ὅλων τῶν ἄλλων προσώπων, ἀλλὰ καὶ περιβάλλεται ὑπὸ ἰδιαιτέρως πολυτελοῦς πλαισίου (πίν. 68, 69) σεβιζομένη καὶ ὑπὸ τῶν ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς της πετώντων δύο ἀρχαγγέλων.

[1]) Ψηφιδωτὴ παράστασις τῆς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί, ἔργον Ἕλληνος τεχνίτου τοῦ 12ου αἰ. ὀνόματι Βασιλείου μαρτυρεῖται ὅτι ὑφίστατο μέχρι τοῦ 17ου αἰ. ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸ μέσον κλῖτος τῆς βασιλικῆς τῆς Βηθλεέμ (De Vogüé, Les églises de la Terre Sainte, Paris 1860, σ. 64, 68. Vincent et Abel, Bethléem, Paris 1914, σ. 146, Diehl, Manuel d'art byz². σ. 562). Εἰκονίζει δ' αὕτη τὸν Ἰεσσαὶ κοιμώμενον καὶ ἀπὸ τῶν πλευρῶν του ἐξερχομένους τρεῖς κλάδους ἑλισσομένους, ἐφ' ὧν ἵσταντο οἱ ἀναγγείλαντες τὴν ἔλευσιν τοῦ Μεσσίου προφῆται, εἰς δὲ τὸν ἀνώτατον κεντρικὸν κλάδον τὴν Παρθένον ἱσταμένην καὶ βρεφοκρατοῦσαν, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Καστοριᾶς. Ὁ Grabar ἐν τούτοις (La peinture religieuse en Bulgarie σ. 278 σημ. 5) θεωρεῖ τὴν παράστασιν τῆς Βηθλεὲμ ὡς μὴ δυναμένην νὰ συγκαταλεχθῇ μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν ἐπειδή, ὡς λέγει, αἱ ψηφιδωταὶ πραστάσεις τῆς Βηθλεὲμ περιλαμβάνουσι παλαιότερα διακοσμητικὰ στοιχεῖα (πομπὰς ἀγγέλων, σειρὰς μεταλλίων, κοσμήματα κλπ.).

[2]) Millet, Athos, Les peintures, πίν. 151.

[3]) A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie. Ναὸς Arbanassi, πίν. 53.

[4]) Paul Henry, Mélanges de l'Institut Français de Bucarest.

[5]) Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀναφέρει ὁ Réau (ἔ.ἀ. σ. 135 σ. 2) ἱστορημένον βιβλίον τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰ. ἀποκείμενον εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Μαδρίτης, ἔνθα ἐπὶ τοῦ κυρίου κλάδου τοῦ δένδρου ἵσταται μία Παναγία καταλαμβάνουσα σχεδὸν ὅλον τὸ ὕψος τῆς μικρογραφίας.

Ἡ κυριαρχοῦσα τῆς εἰκόνος θέσις, τὸ μέγεθος καὶ ἡ «βασιλικὴ» ἐμφάνισις τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ δὲν εἶναι τὰ μόνα τεκμήρια τῆς δυτικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς εἰκόνος μας. Αὐτὴ αὕτη ἡ στολὴ τῆς Παναγίας, ὅσον καὶ ἂν προσπαθεῖ νὰ μιμηθῇ τὴν βυζαντινὴν ἐνδυμασίαν τῆς Παρθένου, ἀπομακρύνεται αὐτῆς μεγάλως, ἀφ' οὗ τὸ μαφόριον τῆς Παναγίας ἀντὶ τοῦ τυπικοῦ βαθυπορφύρου χρώματος παρουσιάζεται ἐδῶ ἐλαιόχρουν, κοσμεῖται δ' ἀφ' ἑτέρου κατὰ τὰς παρυφὰς καὶ δι' ἀφθόνων μαργαριτῶν καὶ πολυτίμων λίθων. Ξένον ἐπίσης πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν εἶναι καὶ τὸ νὰ κρατῇ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἡ Παναγία ἀνημμένην λαμπάδα καὶ δὴ σχεδίου πᾶν ἄλλο ἢ βυζαντινοῦ (πίν. 68). Τέλος καὶ ὁ πολυτελὴς θρόνος, ἐφ' οὗ κάθηται ἡ Παρθένος, εἶναι ρυθμοῦ ἄγνως μπαρόκ, μὲ κλασσικίζουσαν διακόσμησιν τῶν στηριγμάτων του καὶ ὀρθὴν προοπτικὴν ἀπόδοσιν τοῦ ἑδράνου του.

Οὐ μόνον δ' ἡ στολὴ ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου δὲν παρουσιάζει τὴν συνήθη ἐλαφρὰν θλῖψιν καὶ πνευματικότητα τῶν βυζαντινῶν Παρθένων, ἀλλ' ἀνήκει μᾶλλον εἰς συνήθη, γλυκεῖαν γυναῖκα τῆς κοινωνίας.

Μία ἄλλη ἰδιορρυθμία τῆς ἡμετέρας εἰκόνος συνίσταται καὶ εἰς τὴν ὑπεράνω τῆς Παναγίας ἀπεικόνισιν τοῦ Παλαιοῦ τῶν Ἡμερῶν μετὰ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος. Διὰ τῆς προσθήκης ταύτης τοῦ οὐρανίου Πατρὸς εἰς τὸν νεαρὸν Χριστόν, τὸν ὁποῖον κρατεῖ εἰς τοὺς κόλπους της ἡ Παναγία, συμπληροῦται καὶ ἡ εἰκὼν τῆς Ἁγ. Τριάδος. Τοιοῦτος ὅμως συνδυασμὸς παραστάσεως τῆς Ἁγ. Τριάδος πρὸς τὴν Ρίζαν τοῦ Ἰεσσαὶ μόνον ἐνταῦθα, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, συναντᾶται [1], ὀφείλεται δὲ προφανῶς εἰς δυτικὴν ἐπίδρασιν, ὡς μαρτυρεῖ καὶ ἡ κεκινημένη καὶ μᾶλλον θεατρικὴ ἀπεικόνισις τοῦ Πατρὸς μὲ τὰς πολὺ ἀνοικτὰς ἀγκάλας καὶ ἰδίως ἡ συνοδεία αὐτοῦ ὑπὸ μικρῶν πτερωτῶν κεφαλῶν ἀγγέλων, ξένων πρὸς τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν, ἀλλὰ λίαν ἀγαπητῶν εἰς τὴν τέχνην τῆς Δύσεως [2].

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ὑπολοίπους πλαγίας εἰκόνας—αἵτινες, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὸ κύριον θέμα—αὗται παρουσιάζουν μὲν γενικῶς βυζαντινὸν τὸ σχέδιον καὶ τὴν σύνθεσιν ἀλλ' ἀφίστανται τῆς παραδόσεως· διότι παρουσιάζουσι α) διάφορον κλίμακα ἐντόνων καὶ ἀνοικτῶν χρωμάτων β) προοπτικὴν ἀπόδοσιν ἀνωμάλου ἐδάφους γ) ἀπόδοσιν τοῦ οὐρα-

[1]) Παράστασις τοῦ Ἁγ. Πνεύματος μετὰ τοῦ Πατρός, εὐλογοῦντος διὰ τῶν δύο χειρῶν τὸν κάτωθεν εἰκονιζόμενον Χριστόν, συμβολίζοντα τὴν «Ἄμπελον» τῆς Παραβολῆς, εὑρίσκεται εἰς φορητὴν εἰκόνα τοῦ 1670 ἀποκειμένην εἰς τὴν Συλλογὴν Εἰκόνων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἔργον τοῦ Βίκτωρος (βλ. σχ. εἰκόνα παρὰ M. Chadjidakis, Icônes, πίν. 71).

[2]) Θὰ ἐξηρχόμεθα πολὺ τῶν ὁρίων τῆς ἐξετάσεώς μας ἂν ἠθέλομεν νὰ προσαγάγωμεν παραδείγματα δυτικῆς τέχνης βεβαιοῦντα τὰς ἀνωτέρω διαπιστώσεις μας· δι' ὃ καὶ παραλείπομεν τὰς σχετικὰς παραπομπάς.

νοῦ μετὰ νεφῶν φωτιζομένων καὶ σκιαζομένων ἢ ἀφρωδῶν δ) βάθους μετὰ τοπίου κατὰ φύσιν, καὶ ε) κινήσεις καὶ ἰδιαιτέραν προοπτικὴν ἀπόδοσιν τῶν ἵππων, ἤτοι στοιχείων τὰ ὁποῖα συνηθίζει ἰδιαιτέρως νὰ ἐφαρμόζῃ ἡ Δυτικὴ τέχνη. Ἐὰν εἰς ταῦτα προστεθοῦν τὰ χρυσᾶ, ρυθμοῦ ροκοκό, πλαίσια τῶν εἰκόνων καὶ ἡ ἀφειδὴς χρῆσις χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ χρώματος εἰς τὰς ἐπὶ μέρους εἰκόνας, θὰ πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι ὁ ἐκτελέσας τὴν ἐξεταζομένην εἰκόνα Πάριος ἱεροδιάκονος Ἀνατόλιος, ἀρχομένου τοῦ 18ου αἰῶνος, θὰ ἐμαθήτευσε καὶ θὰ εἰργάσθη εἴτε εἰς Βενετίαν [1], εἴτε εἴς τινα τῶν ἐνετοκρατουμένων τότε Ἰονίων νήσων, δι' ὃ καὶ ὑπέστη τόσον ἰσχυρὰν τὴν δυτικὴν ἐπίδρασιν.

[1]) Μία ἔρευνα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βενετίας ἴσως θὰ ἀνεύρισκεν εἰς αὐτὸ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ξενιτευμένου παρίου ἁγιογράφου μας.

ΟΝΟΜΑΤΑ ΖΩΓΡΑΦΩΝ ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΩΝ

Ἀθανάσιος ἱεροδιάκονος Σίφνιος

Εἰκὼν Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς ναὸν Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς (1759) σ. 70 Εἰκὼν Ἁγίας Τριάδος εἰς ναὸν Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς σ. 70, πίν. 34α.β

Ἀνατόλιος ἱεροδιάκονος Πάριος

Εἰκὼν Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί (1752) ἐν ἰδιωτικῇ συλλογῇ Αἰξωνῆς, σ. 149, πίν. 67. 68, 69.

Βίκτωρ

Εἰκὼν Χριστοῦ εἰς ναὸν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης Κάστρου Παροικιᾶς σ. 81, πίν. 41

Βλαστὸς Γεώργιος

Εἰκὼν Παναγίας τοῦ Πάθους εἰς οἰκίαν οἰκογενείας Δρέττα ἐν Παροικιᾷ σ. 91. Εἰκὼν Ἁγ. Νικολάου εἰς ναὸν Πέρα - Παναγιᾶς Μαρμάρων σ. 119, πίν. 54. Εἰκὼν Ἁγ. Εὐθυμίου εἰς ναὸν Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος Τσηπίδου σ. 140, πίν. 63.

Γοργοστάρης Πέτρος

Εἰκὼν Παναγίας Ὁδηγητρίας εἰς παρεκκλήσιον Ἁγ. Ἀναργύρων Καταπολιανῆς σ. 74. Εἰκὼν Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς παρεκκλήσιον Ἁγ. Ἀναργύρων Καταπολιανῆς σ. 74

Δακωρ(ώνιας) Γεώργιος

Εἰκὼν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου εἰς ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ναούσης σ. 99

Δ(α)κ(ο)ρ(ώνιας) Ἰω(άννης)

Εἰκὼν Ἁγ. Γεωργίου εἰς ναὸν Ἁγ. Γεωργίου Τσηπίδου (1653) σ. 125. Εἰκὼν Ἁγ. Γεωργίου εἰς Ναὸν Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Ὀρφανοῦ Τσηπίδου (1653) σ. 143. Εἰκὼν τῆς Παναγίας Κυρίας τῶν Ἀγγέλων εἰς Μονὴν Ἁγ. Παντελεήμονος Δραγουλᾶ (1655) σ. 124. Εἰκὼν Παναγίας Βρεφοκρατούσης ὡς Ρίζης τοῦ Ἰεσσαὶ εἰς ναὸν Ἁγ. Γεωργίου Τσηπίδου (1657) σ. 126, πίν. 55. Εἰκὼν Ἁγ. Γεωργίου εἰς ναὸν Ἁγίων Νικολάου καὶ Γεωργίου Δραγουλᾶ σ. 124

Δαμασκηνὸς ἱερομόναχος

Εἰκὼν Παναγίας Ὁδηγητρίας εἰς Μονὴν Ἀποκεφαλισμοῦ τοῦ Προδρόμου (1647) σ. 146, πίν. 65. Εἰκὼν Χριστοῦ εἰς ναὸν Εὐαγγελιστρίας Παροικιᾶς (1649) σ. 85, πίν. 43β. Εἰκὼν Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς ναὸν Παναγίας Μεγαλομάτας Τσηπίδου (1651) σ. 142. Εἰκὼν Προδρόμου εἰς καθολικὸν Μονῆς Ἁγίας Κυριακῆς σ. 122. Εἰκὼν Παναγίας τοῦ Πάθους εἰς ναὸν Παναγίας Μεγαλομάτας Τσηπίδου σ. 142. Εἰκὼν Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς ναὸν Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Ὀρφανοῦ Τσηπίδου σ. 143

Δημήτριος ἱερεὺς

Εἰκὼν Παναγίας εἰς παρεκκλήσιον Ἁγίου Νικολάου Καταπολιανῆς σ. 72, εἰκ. 20, πίν. 36. Εἰκὼν Ἁγ. Τριάδος καὶ Χειροτονίας Ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου εἰς ναὸν Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς σ. 78, πίν. 40α.β

Ἱερόθεος ἱεροδιάκονος

Εἰκὼν Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς καθολικὸν μονῆς Λαγγουβάρδας (1858) σ. 92, σημ. 2. Εἰκὼν Ἁγίων Πάντων εἰς καθολικὸν μονῆς Λαγγουβάρδας σ. 92 σημ. 2

Καλουδᾶς Ἀναγνώστης

Εἰκὼν Παναγίας Καρδιωτίσσης εἰς ναὸν Εἰσοδίων Θεοτόκου Τσηπίδου σ. 137, πίν. 62

Κονταρίνης Τζόρτζης

Εἰκὼν Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς ναὸν Ἁγ. Δημητρίου Τσηπίδου (1737) σ. 133

Μαυρογένης Πέτρος

Εἰκὼν Παναγίας Καρδιωτίσσης εἰς ναὸν Εἰσοδίων Θεοτόκου Τσηπίδου σ. 137, πίν. 62

Μόσχος Ἰάκοβος

Εἰκὼν «Τὸ ἐπὶ σοὶ Χαίρει» εἰς ναὸν Παναγίας τῆς Καταπολιανῆς (1704) σ. 77, πίν. 39 α.β

Μόσχος Ἰωάννης

Εἰκὼν Χριστοῦ εἰς ναὸν Εὐαγγελιστρίας Τσηπίδου σ. 136, πίν. 61

Μοστράτος Ἀνδρέας

Εἰκὼν Παναγίας Ὁδηγητρίας εἰς ναὸν Ἁγ. Νικολάου (Μουσεῖον Ναούσης) (1744) σ. 109. Εἰκὼν Παναγίας Ἐλεούσης εἰς ναὸν Ἁγ. Εὐσταθίου Τσηπίδου (1752) σ. 130, πίν. 57 α-β. Εἰκὼν Ζωηφόρου Ἄρτου εἰς ναὸν Ἀναλήψεως Ἀμοργοῦ (1757) σ. 97, σημ. 2. Εἰκὼν Ζωηφόρου Ἄρτου εἰς ναὸν Θεοσκεπάστου Ναούσης (1762) σ. 102. Εἰκὼν Ζωηφόρου Ἄρτου εἰς ναὸν Ἁγ. Ἀθανασίου Ναούσης σ. 96, πίν. 46

Μοστράτος Γεώργιος ἱερεὺς χαρτοφύλαξ

Εἰκὼν Χριστοῦ εἰς ναὸν Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου (1788) σ. 98, πίν. 33. Εἰκὼν Παναγίας εἰς ναὸν Ἁγ. Φιλίππου (1812) σ. 94. Εἰκὼν Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς ναὸν Ἁγ. Νικολάου (Μουσεῖον Ναούσης) σ. 109. Εἰκὼν Ἁγ. Χαραλάμπου εἰς ναὸν Ἁγ. Χαραλάμπου Τσηπίδου (1779) σ. 145. Εἰκὼν Ἁγ. Χαραλάμπου εἰς ναὸν Πέρα Παναγιᾶς Μαρμάρων (1780) σ. 120. Εἰκὼν Χριστοῦ εἰς ναὸν Ἁγ. Φιλίππου μεταξὺ Παροικιᾶς καὶ Ναούσης (1812) σ. 94. Εἰκὼν Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς ναὸν Παναγίας Χριστοῦ Ναούσης σ. 100

Νικόδημος μοναχὸς Γεραρδῆς

Εἰκόνες Ἐσταυρωμένου, Θεοτόκου καὶ Ἰωάννου εἰς ναὸν Ἰω. Προδρόμου Τσηπίδου (1698) σ. 146. Εἰκὼν Χριστοῦ μεταξὺ Ἁγίων Ἀρτεμίου καὶ Στυλιανοῦ εἰς ναὸν Εὐαγγελιστρίας Τσηπίδου σ. 134, πίν. 60. Εἰκὼν Μεταμορφώσεως Σωτῆρος εἰς ναὸν Ἁγ. Μοδέστου Τσηπίδου σ. 145. Εἰκὼν Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς καθολικὸν Μ. Ἁγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι Ναούσης (1699) σ. 111. Εἰκὼν Τριῶν

Ἱεραρχῶν εἰς ναὸν Τριῶν Ἱεραρχῶν Τσηπίδου (1687) σ. 132. Εἰκὼν Ἁγ. Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας εἰς ναὸν Ἁγ. Ἀθανασίου Ναούσης (1695) σ. 95, πίν. 45. Εἰκὼν Παναγίας τοῦ Πάθους εἰς καθολικὸν Μονῆς Ἁγ. Γεωργίου εἰς Μεροβίγλι (1699) σ. 111 (ΚΡΜΡ)

Ὑπογράφεται καὶ **Ν. Μ. Γ.**

Παπασταματάκιος Νικόλαος

Τοιχογραφίαι ἀψῖδος ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου Τσηπίδου (1714) σ. 131

Πραουδάκης Ἱερόθεος

Εἰκόνες 19ου αἰ. εἰς τέμπλον καθολικοῦ Μονῆς Λαγγουβάρδας σ. 92

Σπανόπουλος Γεώργιος

Εἰκὼν τῆς εἰς Ἅδου Καθόδου εἰς ναὸν Μεταμορφώσεως Σωτῆρος Τσηπίδου σ. 141

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΑΦΙΕΡΩΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Ἀγάπιος Μεταξᾶς ἱερομόναχος σ. 112
Ἀθηνᾶ σ. 119
Ἀθηναῖος Ἰωάννης σ. 124
Ἀκριβὸς Τιμόθεος ἱερομόναχος (1699) σ. 111
Ἀλέξανδρος Ντελαγραμμάτης σ. 117
Ἀλεξ. Γ. Βιτσαρᾶς σ. 134
Ἀλησάφης Μανουὴλ σ. 88
[Ἀλι]Σ(άφης) Μ(α)Ν(ουὴ)λ σ. 89
Ἄνα πρεσβυτέρα (1691) σ. 135
Ἀνγγήλα σ. 121
Ἀνούσα σ. 88
Ἀντονίνα πρεσβυτέρα (1729) σ. 137
Ἀντώνης Νταμίας σ. 122
Ἀντωνίνα σ. 78
Ἀντώνιος σ. 117
Ἀντώνιος Πανταλέων (1821) σ. 115
Ἀντώνιος Πηρπίνης σ. 109
Ἀντώνιος Σκυφιάνος σ. 86
Ἀντώνιος Τζανάκης (1762) σ. 102
Ἀνφιλόχηος ἱερομόναχος σ. 97
Ἀρετὴ Πουλίου σ. 132
Ἀριστείδης σ. 119
Ἀσπασία σ. 119
Αὐγερινὸς Νικόλαος σ. 121
Αὐγουστῖνος Παρούσις ἱερεὺς σ. 114

Βασίλειος ἱερεὺς σ. 100, 101
Βατζέλις Σπήρος σ. 101
Βενέρις Νικόλαος ἱερεὺς σ. 110
Βιτζαρᾶς Μιχελάκις σ. 122
Βιτσαρᾶς Γ. Ἀλέξ. σ. 134

Γαβαλᾶς Νικόλαος (1706) σ. 144
Γεώργιος Καριδήτζης σ. 78
Γεώργιος Φ(ι)ληπέος σ. 124
Γεράσημος ἱερομόναχος σ. 99
Γεώργιος (1636) σ. 87
Γεώργιος Ροῦσσος σ. 113
Γεώργιος Σκιαδᾶς σ. 115
Γεώργιος Σταυρὶς σ. 140
Γεώργιος Τζανάκης σ. 109
Γεώργιος Τριβιζᾶς σ. 141
Γιαννουλάκης Ἰω. (1849) σ. 120

Δαμασκηνὸς ἱερομόναχος (1649) σ. 129
Δανιὴλ ἱερομόναχος (1762) σ. 102
Δημήτριος ἱερεὺς σ. 100

Εἰρήνη σ. 117
Ἑλένη σ. 90, 100
Ἐλευθέριος σ. 119
Ἐλευθέριος Χαμάρτος σ. 121
Ἐμανουὴλ σ. 88
Ἐμουὴλ ἡερομόναχος σ. 143
Εὐγενία μοναχὴ σ. 97, 131
Εὐστράτιος Στάμενας (1714) σ. 131
Εὐστράτοιος Στάμενας ἱερεὺς σ. 118
Εὐστράτιος ἱερεὺς (1752) σ. 130

Θεόδωρος (1691) σ. 135
Θεόδωρος (1821) σ. 115

Ἱερόθεος ἱερομόναχος σ. 147
Ἱερόθεος Στάμενας ἱερομόναχος σ. 142
Ἠλείας ἱερεὺς σ. 109
Ἰοάννης ἱερεὺς σ. 141, 142
Ἰωάννης Ἀθηναῖος σ. 124
Ἰω. Γιαννουλάκης (1849) σ. 120
Ἰω(άννης) Καποῦτσος σ. 55, 56
Ἰωάννης Καριστινὸς ἱερεὺς σ. 86
Ἰωάννης Σκλερὸς σ. 70
Ἰωάννης Σκορδείλης σ. 71

Καλήτζα πρεσβιτέρα σ. 135
Καλίνικος προσκυνητὴς σ. 92, σημ. 1
Καπούτσος Ἰω(άννης) σ. 55, 56
Καριδήτζις Γεόργιος σ. 78
Καριστινὸς Ἰωάννης ἱερεὺς σ. 86
Κατερίνα πρεσβυτέρα (1752) σ. 130

Κονσταντὶς Σκορδίλης ἱερεὺς (1676) σ. 113
Κ(ον)ταράτος Μελέτιος ἱερομόναχος (1689) σ. 84
Κοστατίνος Χανηόντης (1816) σ. 123
Κοτήλις Κωνσταντῖνος σ. 122
Κουρτιάνος Νικόλαος ἱερεὺς σ. 109
Κυριακὴ (1821) σ. 115
Κωνσταντῖνος Κοτήλις σ. 122
Κωνσταντῖνος Παλεολόγος ἱερεὺς σ. 137

Λεφθέρις (1676) σ. 113

Μαβρογένης Τζανῆς σ. 120
Μακάρηος μοναχὸς σ. 96
Μακάριος μοναχὸς σ. 96
Μανουὴλ 'Αλησάφης σ. 88
Μ(α)Ν(ουὴ)λ ['Αλι]Σ(άφης) σ. 89
Μανουὴλ Παπαδόπουλος ἱερεὺς (1691) σ. 135
Μαργέτα πρεσβητέρα σ. 144
Μαρὴς Χρύσανθος μοναχὸς (1801) σ. 106
Μαρία (1821) σ. 115
Μαρία σ. 124, 141, 146
Μαρία πρεσβητέρα (1752) σ. 130
Μ(α)ρ(ία) Δ(ό)μ(να) σ. 88
Μᾶρκος σ. 116
Μᾶρκος Μπάρπος ἱερεὺς σ. 144
Μαρούσα σ. 120
Μελέτιος Κ(ον)ταράτος ἱερομόναχος (1689) σ. 84
Μεταξᾶς 'Αγάπιος ἱερομόναχος σ. 112
Μιχαὴλ ἱερεὺς (1752) σ. 130
Μιχάλης Χανιότις (1762) σ. 114
Μιχελάκις Βιτζαρᾶς (1652) σ. 121, 122
Μπάρπος Μᾶρκος ἱερεὺς σ. 144

Νατάλλης Φραντζέσκος σ. 74
Νε(όφυτος) Μον(αχὸς) (1766) σ. 92
Νηκόλαος Ρενιέρις ἱερεὺς σ. 100
Νικήτας Σγουρὸς σ. 116
Νικόλαος Αὐγερινὸς σ. 121
Νικόλαος Βενέρις ἱερεὺς σ. 110
Νικόλαος Γαβαλᾶς (1706) σ. 144
Νικόλαος Κουρτιάνος ἱερεὺς σ. 109
Νικ(όλαος) Π(έ)τρ(ου) Μ(αυρο)γ(ένης) Β(οε)β(όδας) σ. 68
Νικόλαος Πητιλέος σ. 146
Νικόλαος Ρενιέρης ἱερεὺς σ. 109
Νικόλαος Χριστοφόρος σ. 117
Νταμίας 'Αντώνης σ. 122
Ντελαγραμάτης 'Αλέξανδρος σ. 117
Ντελα(γραμμάτης) Χρίστις σ. 122
Ντεμένεγος (1780) σ. 120

Παείσιος ἱερομόναχος (1655) σ. 124
Παλεολόγος Κωνσταντῖνος (1729) σ. 137
Παναγηότης Παπαδόπουλος (1729) σ. 123
Πανταλέων 'Αντώνιος (1821) σ. 115
Παπαδόπουλος Μανουὴλ (1691) σ. 135
Παπαδόπουλος Παναγηότης σ. 123
Παρθένιος ἱερομόναχος (1655) σ. 124
Παρούσις Αὐγουστῖνος σ. 114
Πεντήστας σ. 121
Πηρπίνης 'Αντώνιος σ. 109
Πόθος Τριαντάφιλος ἱερεὺς σ. 95
Πουλίου 'Αρετὴ σ. 132

Ρενιέρης Νικόλαος ἱερεὺς σ. 109
Ρενιέρις Νηκόλαος ἱερεὺς σ. 100
Ροῦσσος Γεώργιος σ. 113

Σαμουὴλ ἱερομόναχος σ. 113
Σγουρὸς Νικήτας σ. 116
Σκιαδᾶς Γεώργιος σ. 115
Σκλερὸς 'Ιωάννης σ. 70
Σκορδείλης 'Ιωάννης σ. 71
Σκορδίλης Κονσταντὶς (1676) σ. 113
Σκυφιάνος 'Αντώνιος σ. 86
Σπήρος Βατζέλις σ. 101
Στάμενας Εὐστράτιος (1714) σ. 131
Στάμενας Εὐστράτοιος σ. 118
Σταυρὶς Γεώργιος σ. 140
Στέφανος ἱερεὺς σ. 142

Τζανῆς Μαβρογένης σ. 120
Τζανάκης 'Αντώνιος (1762) σ. 102
Τζανάκης Γεώργιος σ. 109
Τζόρτζις σ. 115
Τιμόθεος ἱερομόναχος (1699) σ. 111
Τιμόθεος 'Ακριβὸς ἱερομόναχος (1699) σ. 111
Τριβιζᾶς Γεώργιος σ. 141

Φ(ι)ληπέος Γεόργιος σ. 124
Φίλιππος σ. 90
Φλορέντζα προσβυτέρα (1676) σ. 113
Φλωρέντζα (1780) σ. 120
Φραντζέσκος Νατάλλης σ. 74

Χαμάρτος 'Ελευθέριος σ. 121
Χανιόντης Κοσταντῖνος σ. 123
Χανιότης Μηχάλης (1762) σ. 114
Χρισανθία μοναχὴ (1782) σ. 138
Χρίσης Ντελα(γραμμάτης) σ. 122
Χριστοφόρου Νικόλαος σ. 117
Χρύσανθος Μαρὴς μοναχὸς (1801) σ. 106
Χρηστόφωρος (1780) σ. 120

ΠΙΝΑΚΕΣ

Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Θαλασσίτου ἀπὸ ΝΔ.

Τοιχογραφία Ἁγ. Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης.

Τοιχογραφία ἁγίου διακόνου.

Λεπτομέρεια τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου.

Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου.

Ὁ Ἅγιος Θεόδωρος.

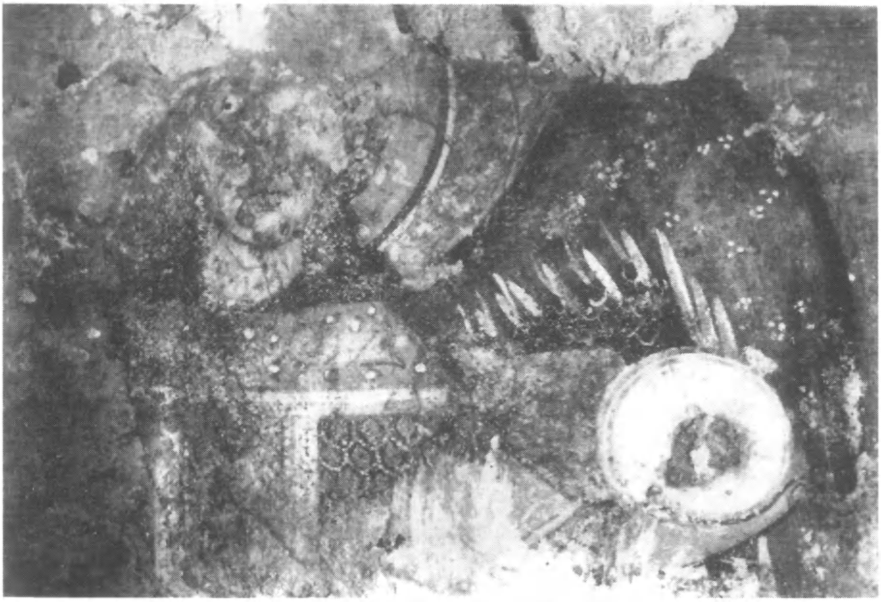

Ἡ προτομὴ τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος.

Τοιχογραφία Ἱεράρχου (Ἁγ. Βλασίου;).

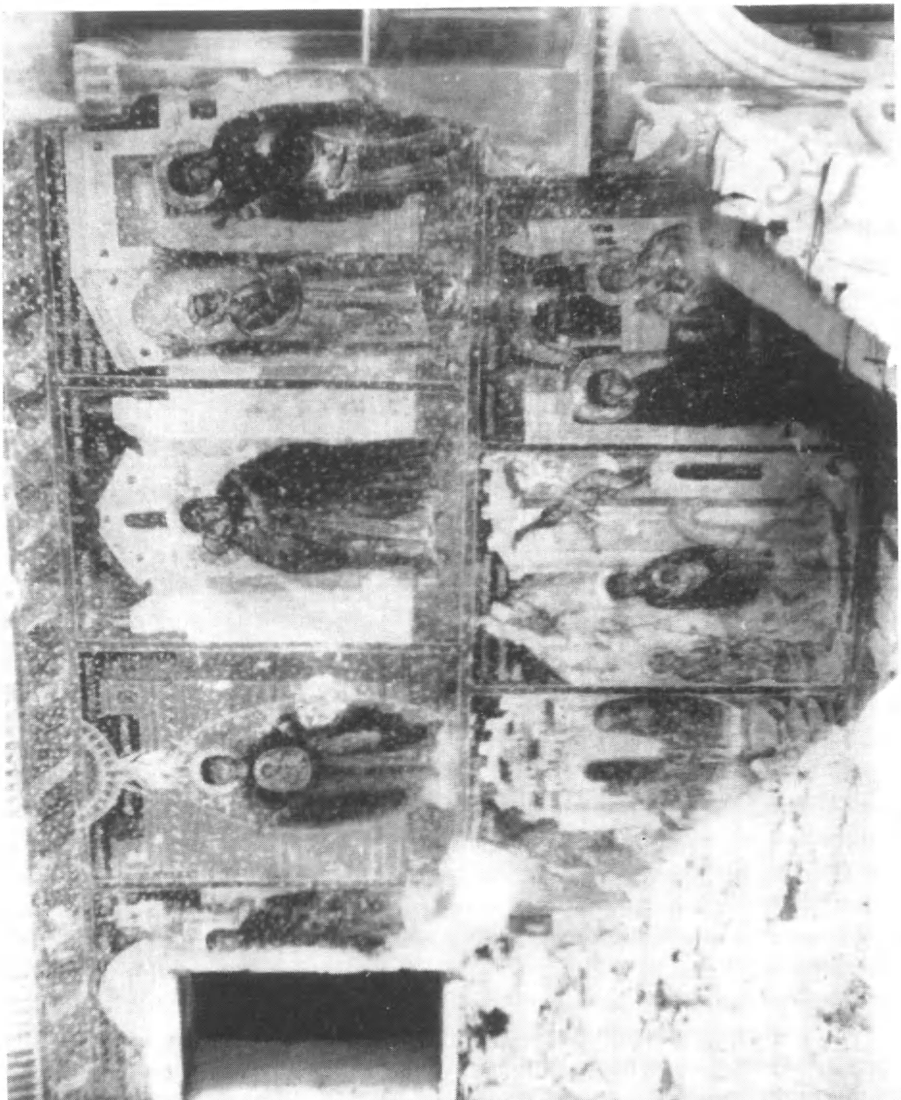

Ἄποψις τῶν Οἴκων τῆς Νοτίας πλευρᾶς τοῦ Ἱεροῦ.

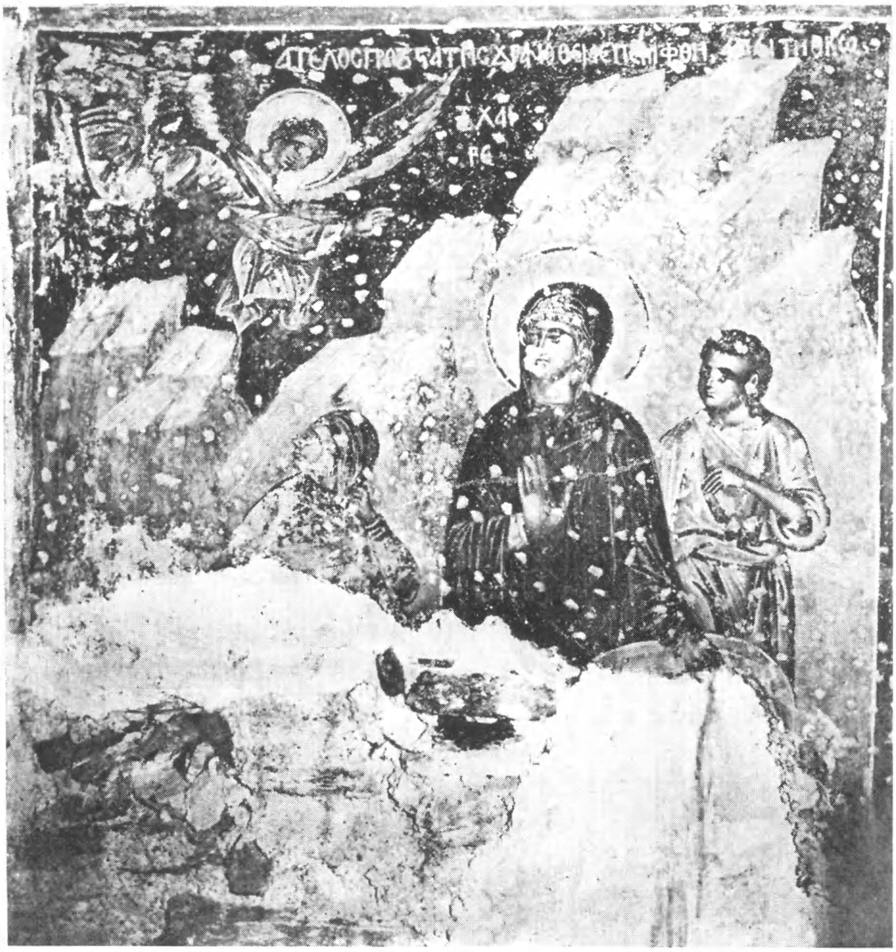

ΟΙΚΟΣ Α (1).

ΟΙΚΟΣ Β (2).

ΟΙΚΟΣ Γ (3).

ΟΙΚΟΣ Δ (4).

ΟΙΚΟΣ Ε (5).

ΟΙΚΟΣ Ζ (6).

ΟΙΚΟΣ Κ (10).

ΟΙΚΟΣ Λ (11).

ΟΙΚΟΣ Μ (12).

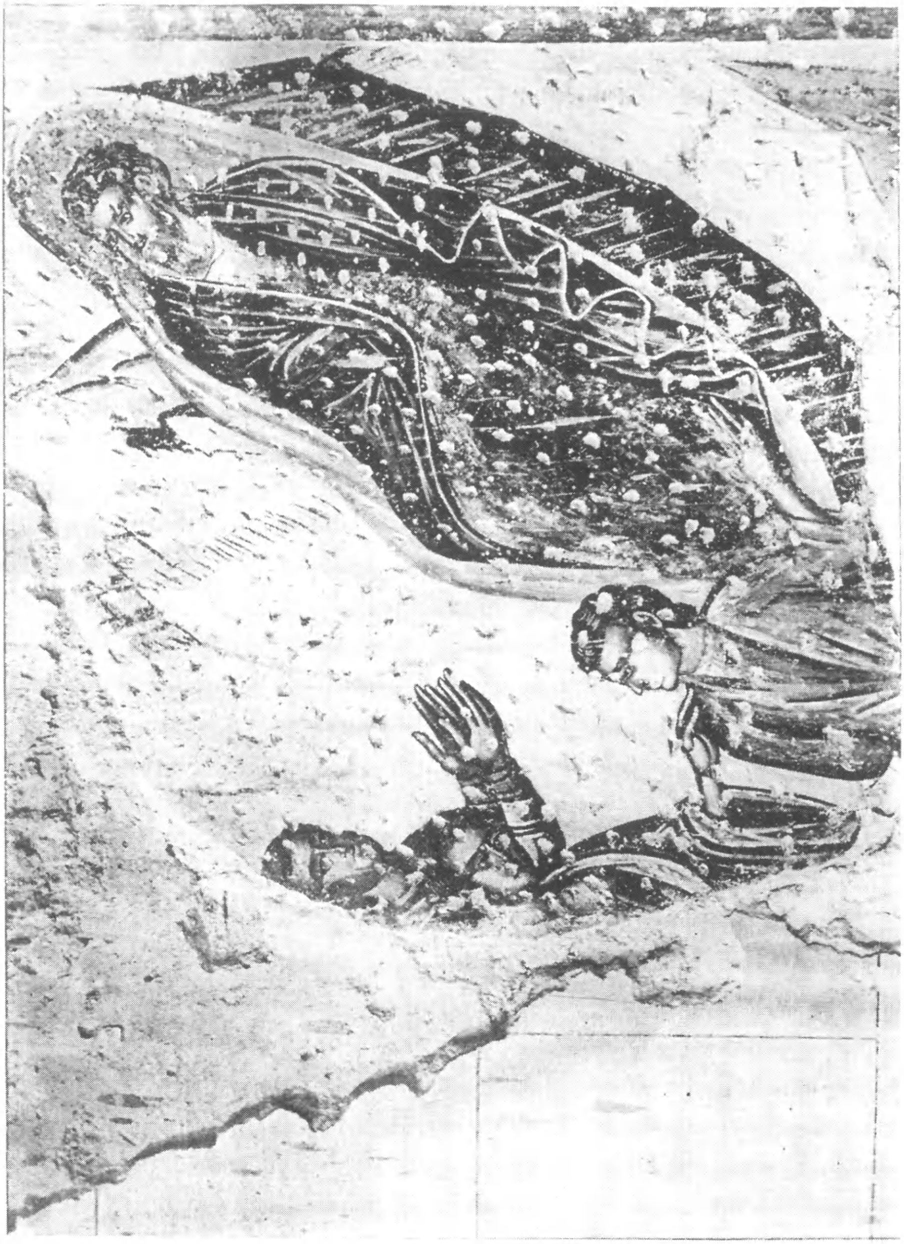

ΟΙΚΟΣ Ξ (14).

ΟΙΚΟΣ Ο (15).

ΟΙΚΟΣ Π (16).

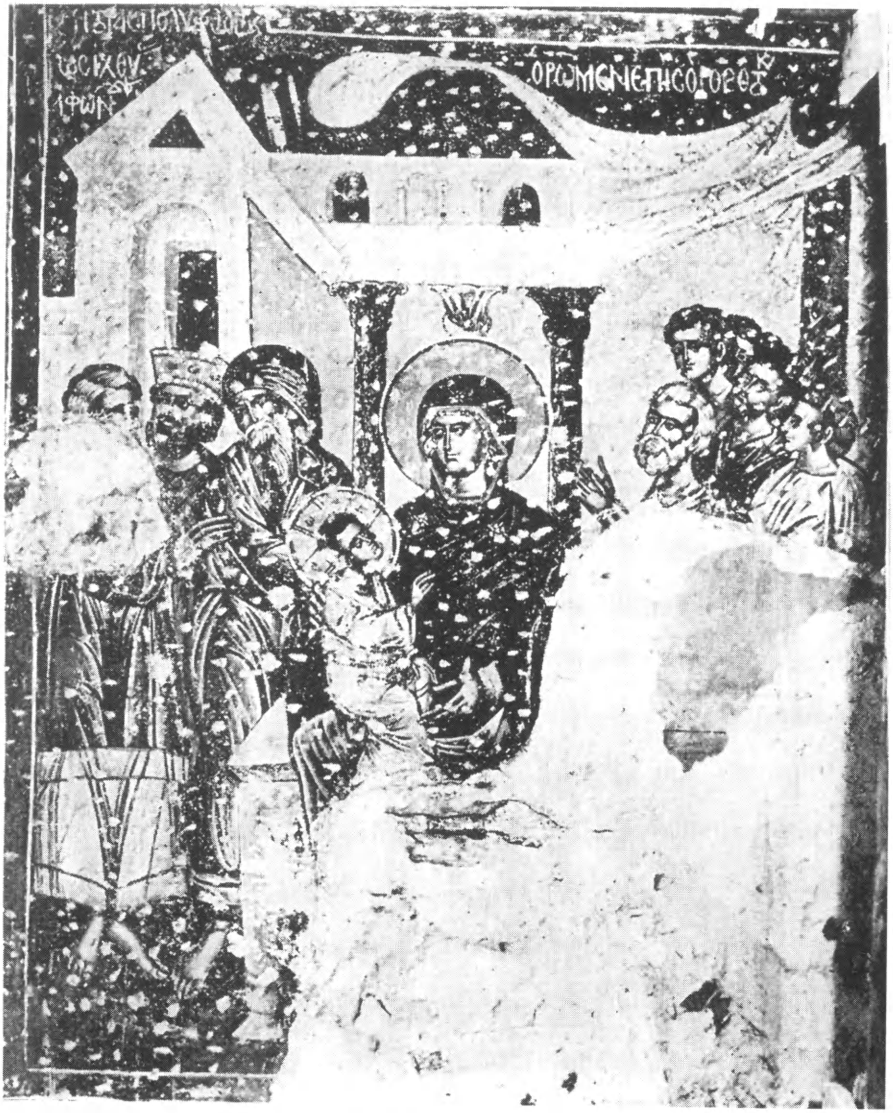

ΟΙΚΟΣ Ρ (17).

ΟΙΚΟΣ Σ (18)

ΟΙΚΟΣ Τ (19).

ΟΙΚΟΣ Υ (20).

ΟΙΚΟΣ Φ (21).

ΟΙΚΟΣ Χ (22).

ΟΙΚΟΣ Ψ (23).

ΟΙΚΟΣ Ω (24).

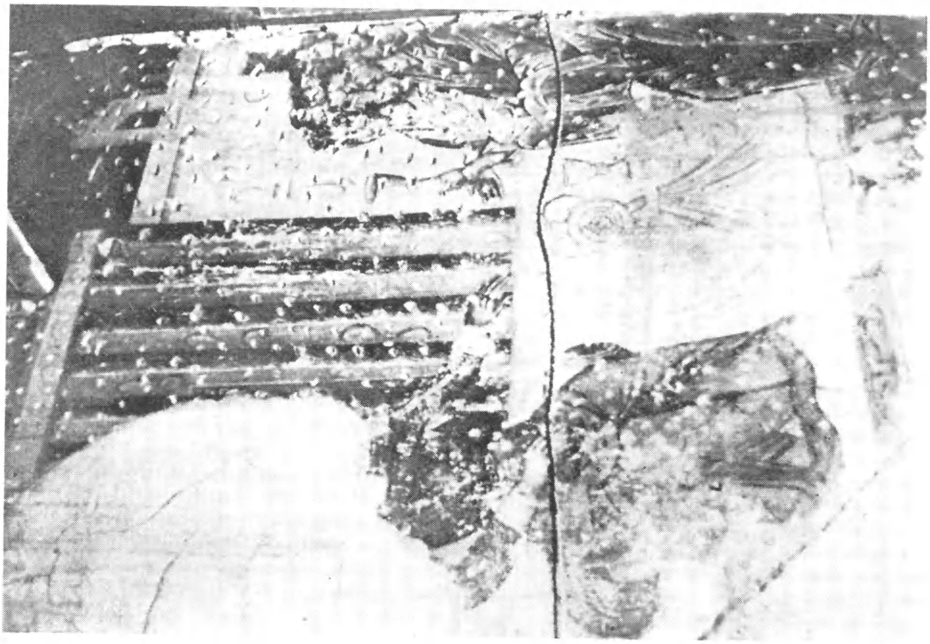

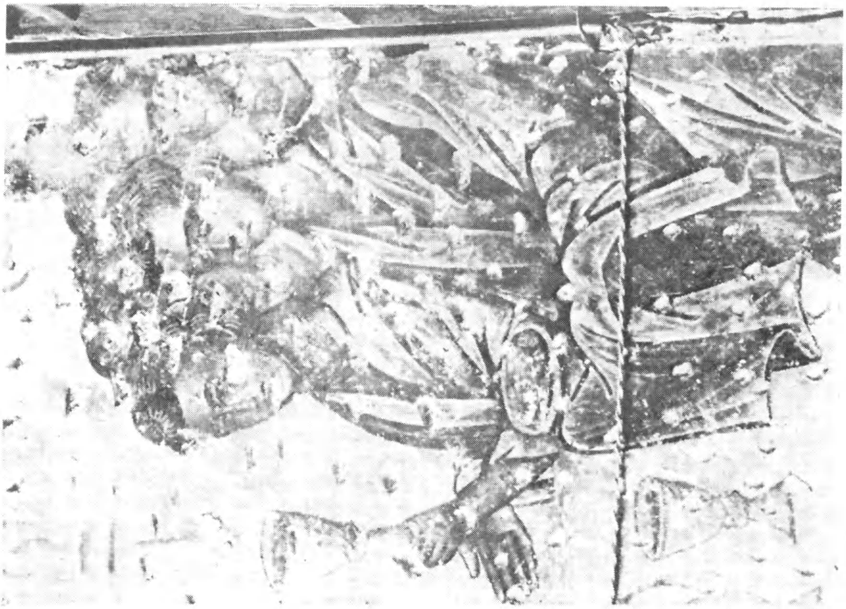

α ΣΟΦΙΑ ΣΟΛΟΜΩΝΤΟΣ β

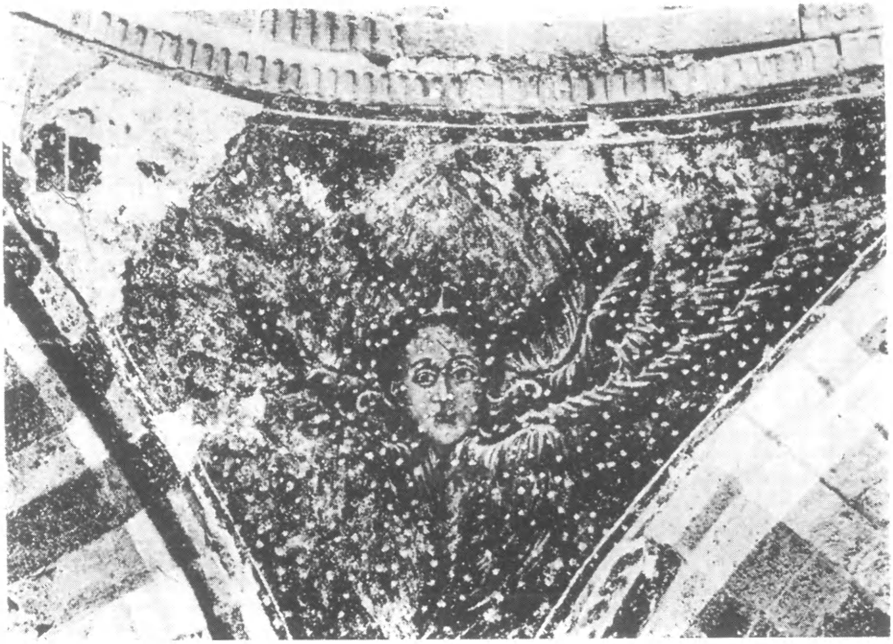

α. Τὸ Σεραφεὶμ τοῦ Β Α. λοφίου τῆς Καταπολιανῆς.

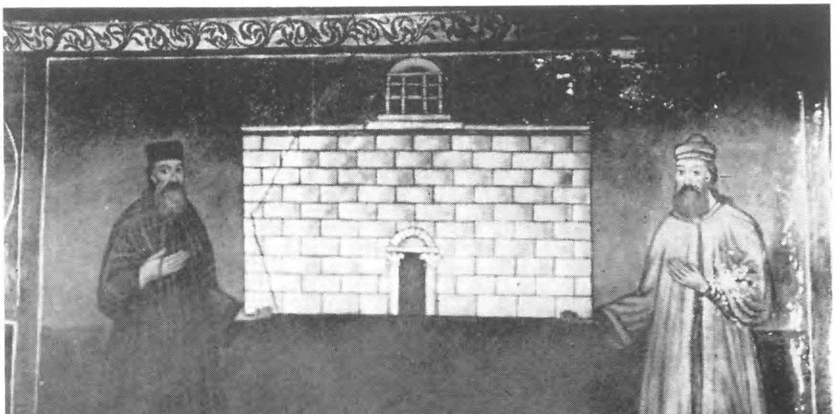

β. Τοιχογραφία ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαγγουβάρδας.

Τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ διακονικοῦ
τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Καταπολιανῆς.

Οἱ Ἅγιοι Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας καὶ Θεόδωρος ὁ Τήρων. Τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λαγγουβάρδας.

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος δεχόμενος τὴν Ἀποκάλυψιν.
Τοιχογραφία τοῦ ὁμωνύμου ναοῦ τῆς Ναούσης.

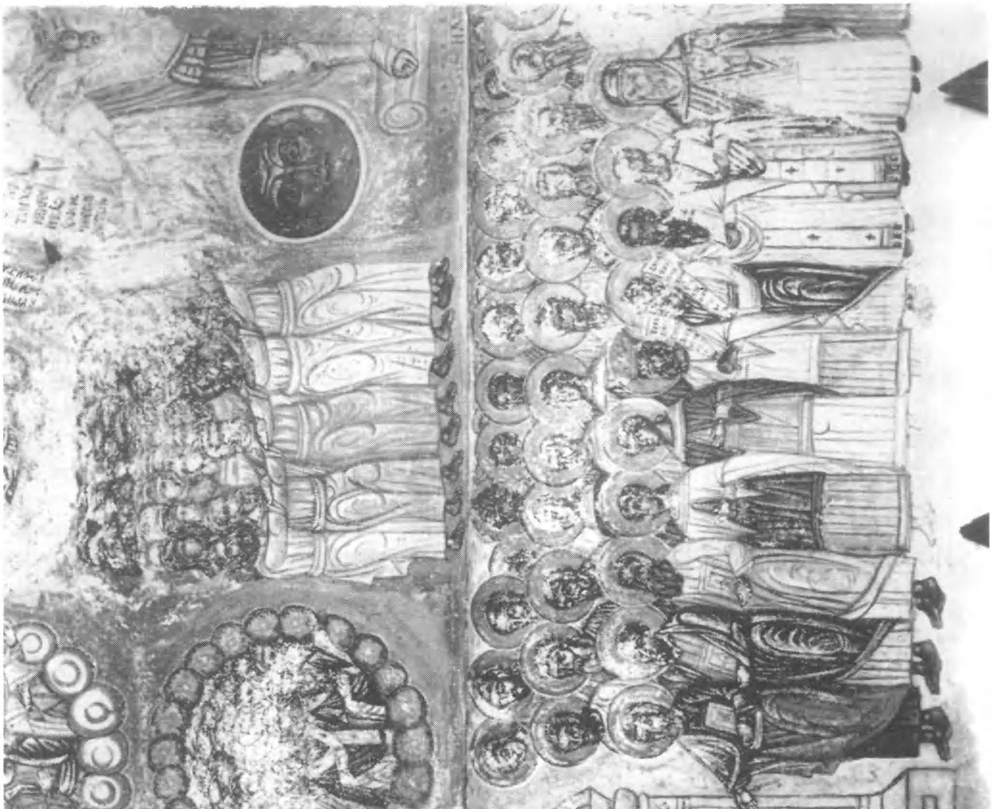

Αἱ κάτω ζῶναι τῆς παραστάσεως τῆς Δευτέρας Παρουσίας. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ναούσης τοῦ 1784 (βλ. σελ. 32).

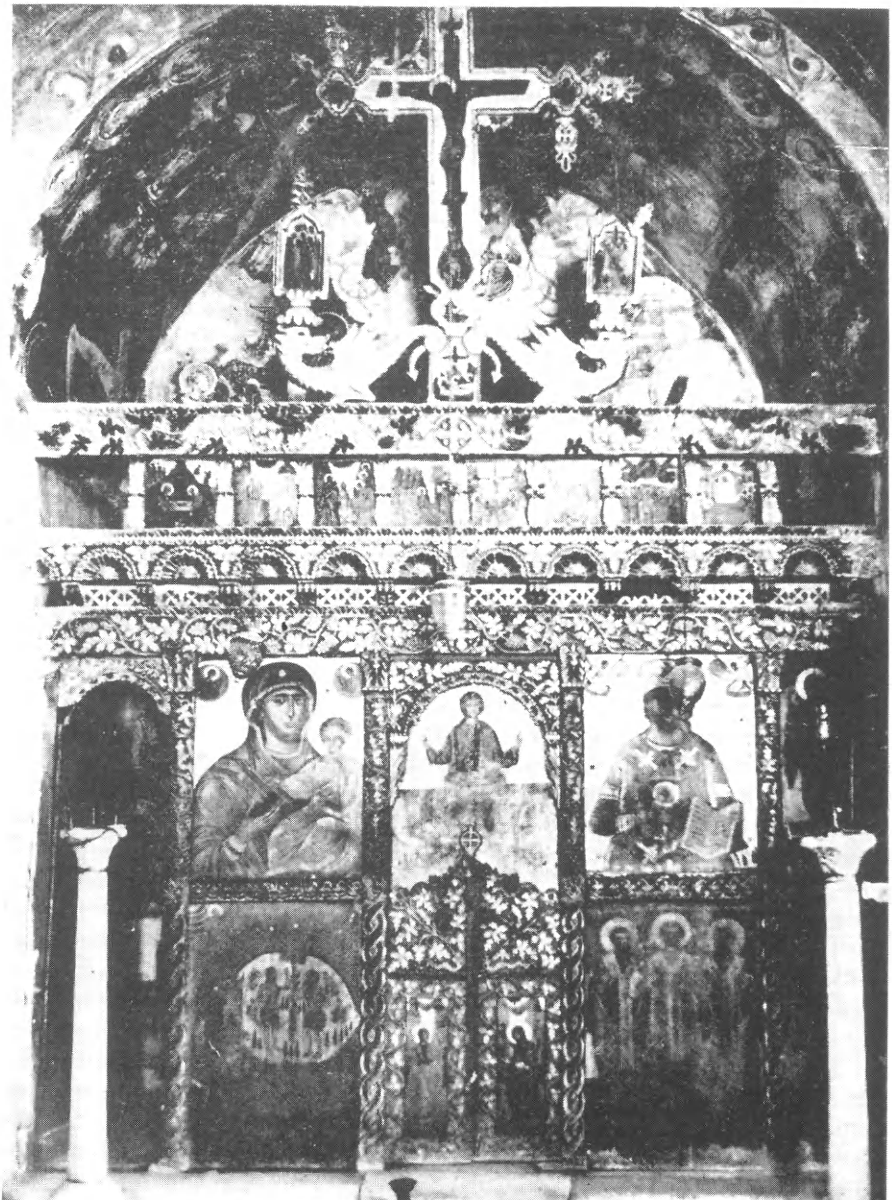

Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Ναούσης (βλ. σελ. 65 καὶ 98).

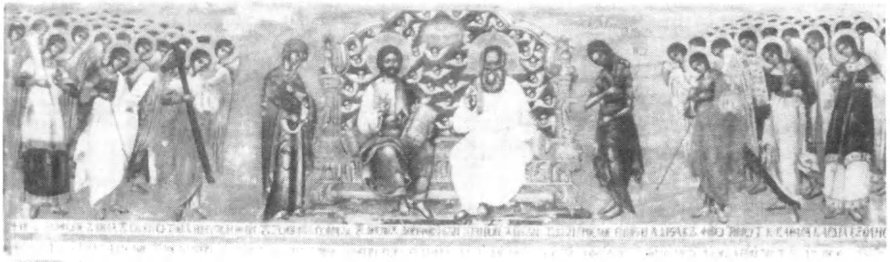

α. Παροικιά. Καταπολιανή. Ἁγ. Τριὰς ὑπεράνω τῆς Ὡραίας Πύλης τοῦ τέμπλου. Σύνολον. Ἔργον Ἀθανασίου ἱεροδιακόνου τοῦ Σιφνίου.

β. Παροικιά. Καταπολιανή. Λεπτομέρεια τῆς εἰκόνος τῆς Ἁγίας Τριάδος. Λεπτομέρεια. Ἔργον Ἀθανασίου ἱεροδιακόνου τοῦ Σιφνίου (βλ. σελ 69).

Παροικιά. Καταπολιανή. Θύρα τέμπλου.'Αρχάγγελος Μιχαήλ (βλ. σελ. 70).

Παροικιά Καταπολιανή. Παρεκκλήσιον Ἁγ. Νικολάου. Παναγία ἡ Ἐλεοῦσα.
Ἔργον τοῦ ἱερέως Δημητρίου (βλ. σελ. 72).

Παροικιά. Καταπολιανή. Παρεκκλήσιον Ἁγ. Νικολάου. Παναγία Ἑκατονταπυλιανὴ μετ' ἀπεικονίσεως πλοίου (Βλ. σελ 73).

Παροικιά Καταπολιανή. Παναγία ἡ Ἀμόλυντος (βλ. σελ. 75).

α (Σύνολον)

β (Τὸ ἄνω ἥμισυ)

Παροικιά. Καταπολιανή. Φορητὴ εἰκών.

Τὸ ἐπὶ σοὶ χαίρει. Ἔργον Ἰακώβου Μόσκου (βλ. σελ. 77)

Παροικιά. Καταπολιανή. Ἁγ. Τριὰς καὶ χειροτονία Ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου. Ἄνω, τὸ σύνολον. Κάτω, λεπτομέρεια τῆς χειροτονίας. Ἔργον τοῦ ἱερέως Δημητρίου. (Βλ. σελ. 78).

Παροικιά. Ναὸς Ἁγ. Κωνσταντίνου. Ὁ Χριστὸς ὡς μέγας ἀρχιερεύς. Ἔργον Βίκτωρος (βλ. σελ. 81).

Παροικιά. Ναὸς Ἁγ. Κωνσταντίνου. Παναγία τοῦ Πάθους (βλ. σελ. 83).

α. Παροικιά. Ναός Ἁγ. Κωνσταντίνου.
Χριστός ἔνθρονος. Λεπτομέρεια (βλ. σελ. 84).

β. Παροικιά. Ναός Εὐαγγελιστρίας. Χριστός τοῦ τέμπλου.
Ἔργον ἱερομονάχου Δαμασκηνοῦ (βλ. σελ. 85).

Παροικιά. Ναὸς Ἁγ. Μαρίνης. Παναγία ἡ Ἐλεοῦσα (βλ. σελ. 87).

Νάουσα. Ναὸς Ἁγ. Ἀθανασίου. Ἅγ. Ἀθανάσιος ὁ Ἀλεξανδρείας. Ἔργον Νικοδήμου μοναχοῦ (βλ. σελ. 95).

Νάουσα. Ναὸς Ἁγ. Ἀθανασίου. Ὁ Ζωηφόρος Ἄρτος. Ἔργον Ἀνδρέου Μοστράτου.
(Βλ. σελ. 96).

Νάουσα. Ναὸς Παναγίας τοῦ Χριστοῦ. Χριστὸς Παντοκράτωρ (βλ. σελ. 100).

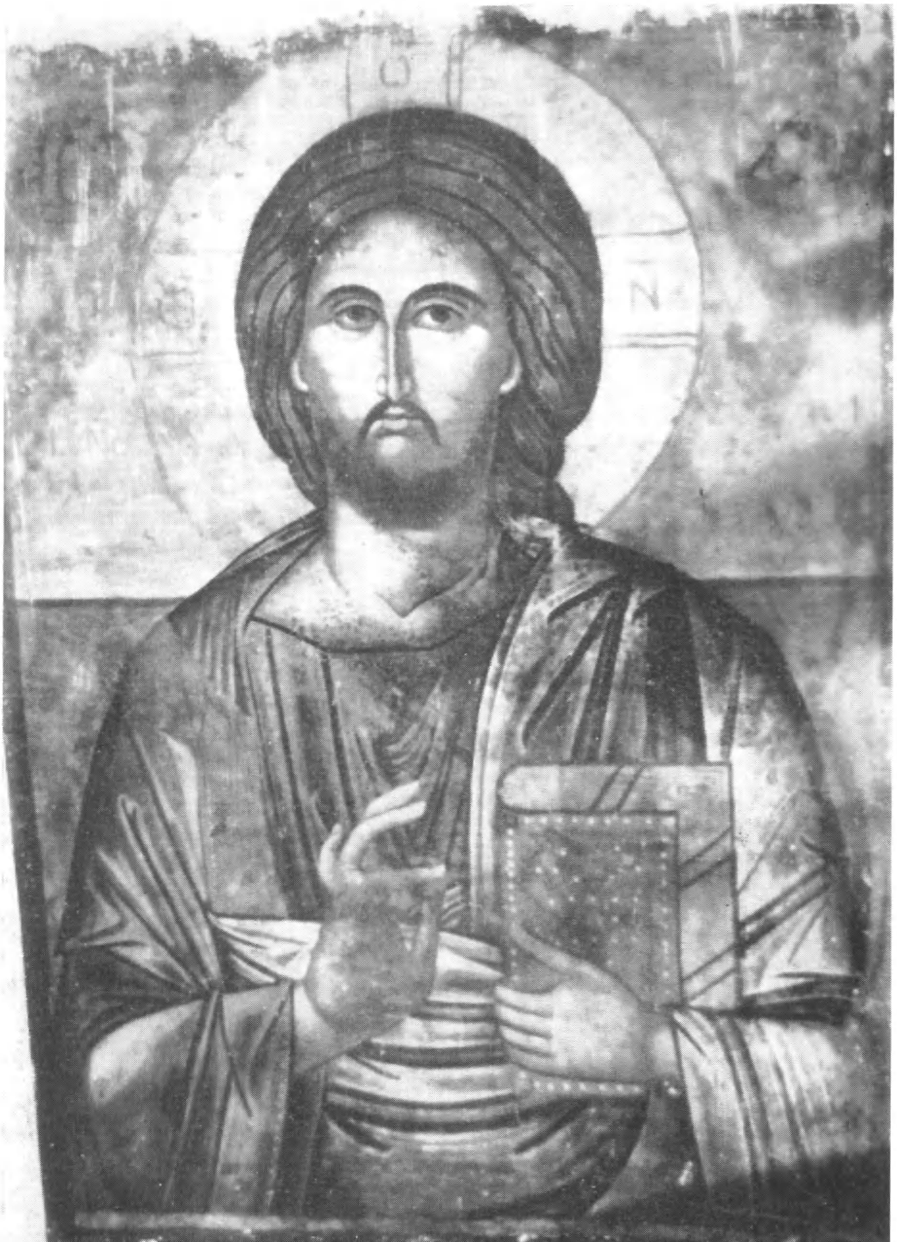

Νάουσα. Ναὸς Θεοσκεπάστου. Χριστὸς Παντοκράτωρ (βλ. σελ. 102).

Λεῦκες. Ναὸς Μεταμορφώσεως Μεταμόρφωσις τοῦ Χριστοῦ (βλ. σελ. 103).

Νάουσα. Ναὸς Παντανάσσης. Παναγία Γλυκοφιλοῦσα (Ἡ πάντων χαρὰ) (βλ. σελ. 104).

Νάουσα. Μουσεῖον. Ἐπιτάφιος Θρῆνος (βλ. σελ. 106 ἕως 108).

Κόστος. Ναὸς Ἁγ. Παντελεήμονος. Παναγία τοῦ Πάθους (βλ. σελ. 112).

Μάρμαρα. Ναὸς Ἁγίας Βαρβάρας. Παναγία ἡ Πάντων Χαρά (βλ. σελ. 116).

Μάρμαρα. Ναὸς Πέρα Παναγιᾶς. Ἅγ. Νικόλαος. Ἔργον τοῦ Γεωργίου Βλαστοῦ.
(Βλ. σελ 119)

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ν. Άγ. Γεωργίου. Παναγία ώς Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί (βλ. σελ. 126).

Τσηπίδο. Ναὸς Ἀγ. Εὐσταθίου. Ὁ Ἅγιος Εὐστάθιος καὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου του (βλ. σελ. 128).

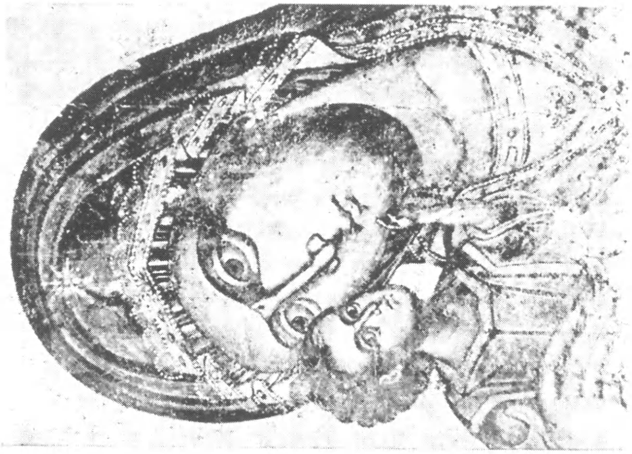

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ναὸς Ἁγ. Εὐσταθίου. Παναγία Ἐλεοῦσα (βλ. σελ. 130).

Τσηπίδο (Μάρπησσα) Ν. Τριῶν Ἱεραρχῶν. Χριστὸς Παντοκράτωρ (βλ. σελ. 131).

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου. Χριστὸς Παντοκράτωρ (βλ. σελ. 133).

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ν. Εὐαγγελιστρίας. Ἅγ. Ἀρτέμιος - Χριστὸς - Ἅγ. Στυλιανὸς (ἔργον Ν(ικοδήμου) Μ(οναχοῦ) Γ(εραρδῆ) (βλ. σελ. 134).

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ν. Εὐαγγελισμοῦ Θεοτόκου. Ὁ Χριστὸς ὡς μέγας ἀρχιερεύς.
(Ἔργον Ἰωάννου Μόσκου) (βλ. σελ. 135).

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ν. Εἰσοδίων Θεοτόκου. Παναγία ἡ Καρδιώτισσα.
(Βλ. σελ. 136)

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ν. Μεταμορφώσεως Σωτῆρος. Ἅγ. Εὐθύμιος (ἔργον Γεωργίου Βλαστοῦ) (βλ. σελ. 140).

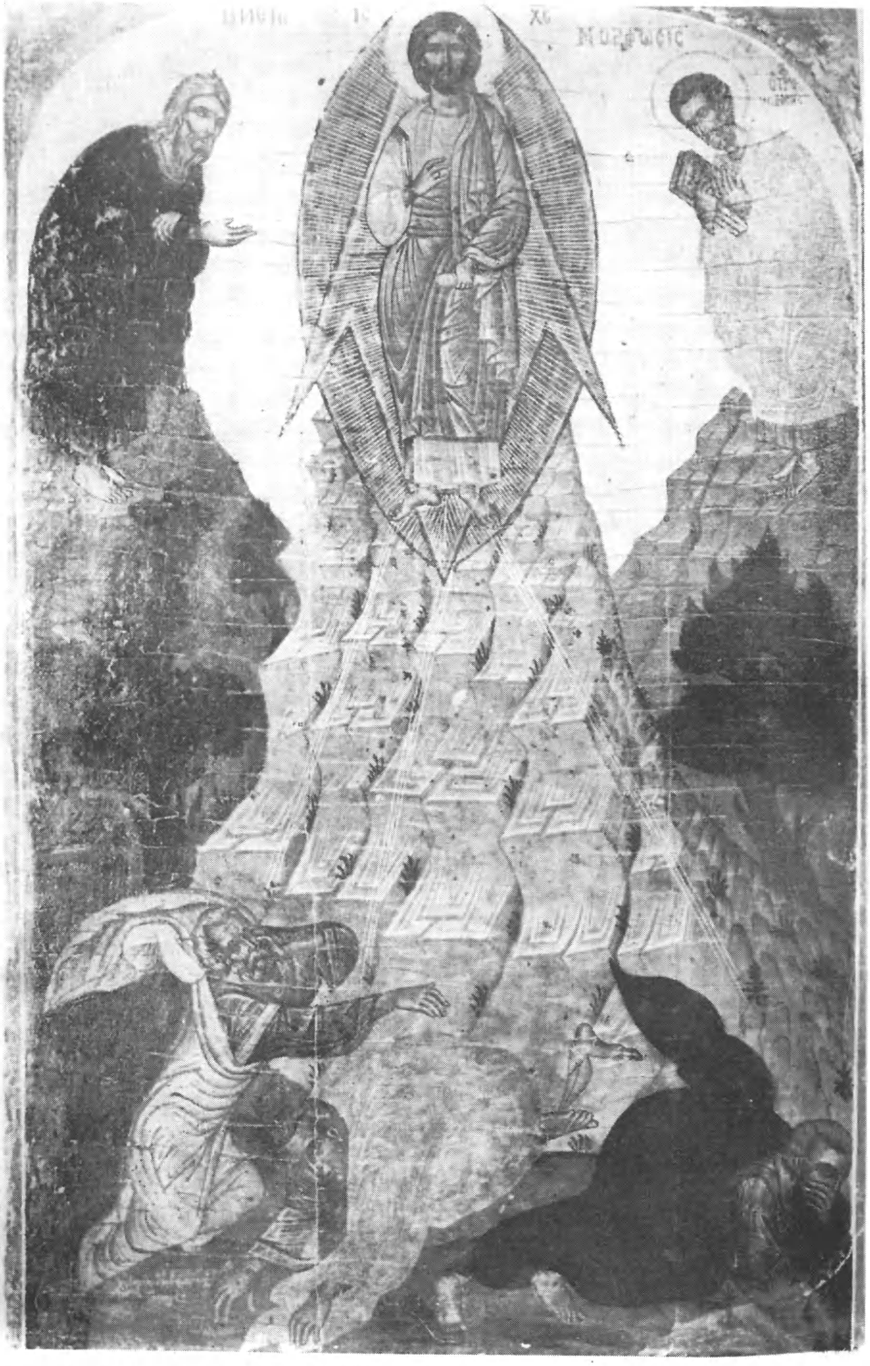

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ν.'Αγ. Μοδέστου. Μεταμόρφωσις (ἔργον Νικοδήμου μοναχοῦ Γεραρδῆ) (βλ. σελ. 144).

Τσηπίδο (Μάρπησσα). Ν. Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου (Ἀλιπράντη).
Παναγία (βλ. σελ. 145).

Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν. Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος - Παναγία - Ὁσία Θεοκτίστη ἡ Λεσβία (βλ. σελ. 147-149).

Ἡ Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί. Φορητὴ εἰκών, ἔργον Ἀνατολίου τοῦ Παρίου (1752) (βλ. σελ. 149-159).

Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα, λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ πίνακος 67 (Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί) (βλ. σελ. 150).

Ἐπὶ μέρους σκηναὶ τοῦ πίνακος 67 (Ρίζης τοῦ Ἰεσσαί) (βλ. σελ. 153-154).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Ι΄

Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου: Μέρος Β΄ (τὸ Μέρος Α΄ ϐλ. ἐν τῷ τόμῳ Θ΄, σ. 113 κἑ.)

Σελ.

Συμπληρωματικὸς κατάλογος κτηροριкῶν, ἐπιτυμϐίων καὶ λοιπῶν ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφῶν 3

Πίναξ τῶν ὑπὸ τῶν συμπληρωματικῶν ἐπιγραφῶν ἀναφερομένων ὀνομάτων 24

Δ. ἡ ζωγραφικὴ 26

α) Αἱ τοιχογραφίαι 26

ϐ) Αἱ φορηταὶ εἰκόνες 65

Ὀνόματα ζωγράφων μετὰ τῶν ἔργων των 160

Κατάλογος ὀνομάτων ἀφιερωτῶν εἰκόνων 163

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΙΑ΄

1969

ΑΘΗΝΑΙ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

Η ΕΠΙ ΤΟΥ ΑΜΒΡΑΚΙΚΟΥ ΜΟΝΗ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΟΡΑΚΟΝΗΣΙΑΣ

α) ***Θέσις καὶ ὀνομασία.*** Ἡ Ἄρτα ἔχει ἐπίνειον ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καὶ παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀράχθου τὴν Σαλαώραν, ἀπέχουσαν ἀπ' αὐτῆς περὶ τὰ 20 χιλιόμετρα. Στενοτάτη τεχνητὴ λωρὶς μήκους 5 περίπου χιλιομέτρων, ὀνομαζομένη ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *ράμμα*[1]—προφανῶς λόγῳ τῆς ἰσχνότητος αὐτῆς—συνδέει τὴν Σαλαώραν πρὸς μικρὰν νησῖδα, ἐπὶ τῆς ὁποίας διατηρεῖται παλαιὰ μονή, τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου (εἰκ. 1). Ἡ νησὶς ὀνομάζεται εἰς παλαιὰ ἔγγραφα *Κορακονήσιον*[2]

[1] Πρβλ. W. M. Leake, Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201 (Thread).

[2] «Κοράκων νῆσος» ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Παυσανίου (VIII 25, 2) ὅτι ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ ποταμὸς Λάδων ἐκβάλλει εἰς τὸν Ἀλφειόν. Πβλ. καὶ W. M. Leake, Travels in the Morea II, σ. 74, σημ. 6. Ὡς *Κορακονήσιον* ἀναφέρεται ἡ ἡμετέρα νησὶς ἢ μᾶλλον χερσονησὶς ὑπὸ Κυριακοῦ τοῦ ἐξ Ἀγκῶνος (E. Ziebarth, Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος ἐν Ἠπείρῳ, Ἠπειρωτ. Χρον. Α' (1926) σ. 116). Ὁ Κυριακός, ἐπισκεφθεὶς τὸ δεύτερον τὴν Ἄρταν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1436, περιγράφει κυνήγιον αὐτοῦ, ὅπερ ἐπεχείρησεν εἰς Κορακονήσιον μετὰ τοῦ δεσπότου Καρόλου Β' τοῦ Τόκκου. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μεταφράσας εἰς τὰ Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ τὴν σχετικὴν λατινικὴν φράσιν piscosum exiguum Heronesum κακῶς ἀπέδωκεν αὐτὴν ἑλληνιστὶ διὰ τῆς φράσεως «ἰχθυοβριθῆ μικρὰν Ἡρόνησον» δέον μικρὰν χερσόνησον, (her[s]onesum), ἀφ' οὗ, ὡς ἤδη εἴπομεν, περὶ χερσονησῖδος μᾶλλον πρόκειται.

καὶ *Κορακονήσιν*[1], ὑπὸ νεωτέρων δὲ λογίων, ἀτόπως, *Κορωνησία*[2]. Ἐκ τῆς ὀνομασίας δὲ τῆς νησῖδος ἔλαβε καὶ ἡ ἐπ' αὐτῆς μονὴ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ τιμωμένη Παναγία τὴν ἐπίκλησιν Θεοτόκος ἡ Κορακονησία[3] ἢ Κορακοννησαία[4]

[1] Ὡς *Κορακονήσιν* ἀναφέρεται ἡ νησίς μας εἰς τὸ κατὰ τὸ ἔτος 1521 γραφὲν χρονικόν, τὸ ἐπιγραφόμενον «Σύγγραμμα ἱστορικὸν ὡς ἐν συνόψει συντεθὲν δηλοῦν περὶ τῆς Σκήτεως... Δουπιάνου καὶ Σταγῶν». Τὸ χρονικὸν τοῦτο ἐδημοσίευσε πρῶτος ὁ L é o n H e u z e y ἐν Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Études Grecques en France, τ. IX (1875) σ. 232-251 (τὸ Κορακονήσιν εἰς σ. 240) καὶ ἐν H e u z e y-D a u m e t, Mission Archéologique de Macédoine, Paris 1874, τ. I σ. 441-447. Ἱστορικὸν σχολιασμὸν τοῦ χρονικοῦ ἤρχισεν ὁ Ἰ ω. Β ο γ ι α τ ζ ί δ η ς ἐν Ε.Ε.Β.Σ. τ. 1 (1924) σ. 139 ἑξ. καὶ 2 (1925) σ. 149 ἑξ. Πρβλ. Λ. Β ρ α ν ο ύ σ η, Χρονικὰ Ἠπείρου, 1962, σ. 105 ἑξ. Ὁ αὐτὸς Λ.Β. ἐκδίδει ἐκ κώδικος τοῦ Λένινγκραδ πλῆρες τὸ ἐν λόγῳ κείμενον ἐν Ἐπ. Μεσ. Ἀρχ. τ. 16.

[2] Σ ε ρ α φ ε ὶ μ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου, Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς πόλεως Ἄρτης κλπ. Ἀθῆναι 1884, σ. 170 καὶ 321. Βλέπε καὶ κατωτέρω τὰς ἐπὶ τῶν μεταγενεστέρων φορητῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου ἀφιερωτικὰς ἐπιγραφάς, ἔνθα ἡ Παναγία φέρεται δὶς ὡς *Κορωνησία*. Σημειώνομεν ἐνταῦθα, ὅτι ὑπὸ τοῦ P o u q u e v i l l e (Voyage de la Grèce II, Paris 1826, σ. 318) ὀνομάζεται ἡ νησὶς ἁπλῶς Κόρακας, ὑπὸ δὲ τοῦ L e a k e (Travels in Northern Greece I, London 1835) ὀνομάζονται ὀρθῶς Καρακονήσια τὸ σύνολον τῶν 4 ἐν τῷ Ἀμβρακικῷ νησίδων.

[3] Ὡς *Κορακονησία* ἀναφέρεται ἡ μονὴ ἤδη εἰς 2 σημειώσεις τοῦ ἔτους 1193 τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 χειρογράφου ἐπὶ περγαμηνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου (Ν Α. Β έ η, Κατάλογος τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Πελοποννήσῳ Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1915, σ. 21). Ἡ σχετικὴ σημείωσις ἔχει ὡς ἑξῆς: *ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας καὶ*
IC | XC *Ἐπληρώθη ἡ παροῦσα βίβλος τῆς μονῆς τῆς ἁγίας Θεοτόκου τῆς Κορακονησίας*
N | K *ἐν μηνὶ αὐγούστῳ β', ἡμέρᾳ β, ἰνδικτιῶνος α' (γρ. ια') ἔτους ς' ψ α*[ἤτοι 1193].

Ἄλλα σημειώματα μᾶς πληροφοροῦν ὅτι γραφεὺς τοῦ χειρογράφου εἶναι ὁ Ν ι κ ή τ α ς Σ γ ο υ ρ ό π λ ο ς, χορηγὸς δὲ καὶ ἀφιερωτὴς τοῦ κώδικος ὁ *Μελέτιος ἱερομόναχος καὶ καθηγούμενος*, τῆς αὐτῆς προφανῶς μονῆς. Ὡς *Κορακονησία* ἐπίσης ἀναφέρεται ἡ μονὴ καὶ εἰς Πατριαρχικὸν γράμμα Ἱερεμίου τοῦ Α' γραφὲν τὸ 1530 καὶ δημοσιευθὲν ὑπὸ Δ. Α. Ζ α κ υ θ η ν ο ῦ ἐν Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. 13 (1937) σ. 192-196.

[4] Ὡς *Κορακοννησαίαν* ἀναφέρουσι τὴν μονὴν δύο σημειώματα χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος (Ἰ. Σ α κ κ ε λ ί ω ν ο ς, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194 καὶ σ. 37 ἀρ. 195).

Τὸ πρῶτον τούτων ἔχει ὡς ἑξῆς:

† ἐκοιμήθη ὁ . . . . . ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἐνδεκάτῃ τοῦ ,ςϡξε' († 1457) *ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ί . . .*

Τὸ δὲ δεύτερον:

ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ,αχο' [1670] *τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους..κλπ.*

καὶ ὑπὸ νεωτέρων λογίων, ἀτόπως, *Κορωνησία*[1]. Τέλος εἰς ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως τὸ μοναστήριον *Κρακονήσια*[2].

Ἡ Μονὴ εἶναι σήμερον διαλελυμένη, τὸ καθολικὸν αὐτῆς ὅμως, εὑρισκόμενον, ὀλίγα μέτρα ὑπεράνω τῆς θαλάσσης ἐπὶ μικροῦ ὑψώματος, λειτουργεῖ ἕως σήμερον ὡς ἐνοριακὸς ναὸς τῆς μικρᾶς κοινότητος τῆς νησῖδος, ἥτις ὑπὸ θρησκευτικῆς εὐλαβείας κινουμένη ἐθεώρησε, δυστυχῶς, καθῆκόν της νὰ προβῇ ἐσχάτως (1962) ἄνευ ἀδείας, οὐ μόνον εἰς μερικὴν ἐξωτερικὴν ἀσβεστόχρισιν τοῦ ναοῦ ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν αὐτοῦ προσθήκην κιονοστηρίκτου προστῴου (βλ. εἰκ. 2 καὶ 12).

β) ***Μνεῖαι τῆς μονῆς.*** Περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας ὑπάρχουσι πλείονες εἰδήσεις[3] ἀναγόμεναι εἰς διαφόρους ἐποχάς. Ἡ ἀρχαιοτάτη ἐξ αὐτῶν εὑρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀρ. 20 ἐπὶ περγαμηνῆς Εὐαγγελίου τῆς Μονῆς Μεγάλου Σπηλαίου, ἀνάγεται δ' αὕτη εἰς τὸ ἔτος 1193[4], ὁπότε καθηγούμενος τῆς μονῆς ἦτο ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος. Κατὰ ταῦτα ἡ μονὴ εἶναι προγενεστέρα τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ἱδρύθη; Ὁ φίλος συνάδελφος κ. Λ. Βρανούσης μὲ ἐπληροφόρησεν, ὅτι ὁ Παναγ. Ἀραβαντινὸς εἰς τὴν ἀνέκδοτόν του εἰσέτι «περιγραφὴν τῆς Ἠπείρου» θεωρεῖ τὴν μονὴν ὡς κτίσμα τοῦ 11ου αἰῶνος στηριζόμενος ἐπὶ σιγιλλίου ἀναφερομένου ὑπὸ τοῦ Pouqueville. Ἐρευνήσας σχετικῶς δὲν κατώρθωσα δυστυχῶς ν' ἀνεύρω παρὰ Pouqueville τὸ σιγίλλιον τοῦτο[5]. Ἡ παρασχεθεῖσα ἐν-

[1] Ὁ τίτλος οὗτος εἶναι προφανῶς νεώτερον λόγιον κατασκεύασμα (ἀναφέρεται ἤδη εἰς ἔγγραφον τοῦ Γ. Μαλάμου ἀπὸ 10 Ἰουνίου 1830, Ἠπειρ. Ἑστία ΙΓ' (1964) σ. 586) υἱοθετηθὲν καὶ ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεὶμ [Ξενοπούλου] τοῦ Βυζαντίου. Βλ. σχετικῶς Δοκίμιον ἱστορικῆς τινος περιλήψεως τῆς ...... πόλεως Ἄρτης, Ἀθῆναι 1884, σ. 13, 170, 321. Ἐπανέκδοσις Ἰ. Τσουτσίνου, Ἄρτα 1962, ἀντιστοίχως. Τὸν Σεραφεὶμ ἠκολούθησε καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Τιμόθεος γράφων περὶ τῶν ἐπιθέτων τῆς Παναγίας (Ν. Σιὼν 48, 1953, σ. 92). Περὶ τοῦ ἀτόπου τῆς ὀνομασίας Κορωνησίας βλ. καὶ Ἠλ. Βασιλᾶν, Ἠπειρωτ. Ἑστία 4 (1955) σ. 467-68, ὅστις βεβαιώνει ὅτι οἱ σύγχρονοι ὀνομάζουσι τὴν Μονὴν *Κορακονησίαν* καὶ *Καρακονησιάν*.

[2] Βλ. Κ. Σ. Κώνσταν, Ἠπειρωτ. Ἑστία, τ. ΙΓ' (1964) σ. 579, 580, 582, 583, 584.

[3] Τὰς περισσοτέρας ἐξ αὐτῶν κατέγραψε παλαιότερον μὲν ὁ συνάδελφος κ. Δ. Ζακυθηνὸς ἐν Ε. Ε. Β. Σ. 13 (1937) σ. 193 ἑξ. ἐσχάτως δὲ ὁ κ. Κ. Δ. Κώνστας ἐν Ἠπειρ. Ἑστ. τ. ΙΓ' (1964) σ. 577-78.

[4] Βλέπε τὸ κείμενον τῆς σημειώσεως εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 3 σημείωσιν τῆς σ. 4

[5] Ὁ Pouqueville ἐν Travels in Southern Epirus, Acarnania, Aetolia, Attica and Peloponnesus or the Morea in the years 1814-16, London 1822, σ. 14 ἀναφέρει ὅτι «εἰς μίαν ἐκ τῶν τεσσάρων μικρῶν νήσων ἔξω τῆς Σαλαγόρας ὑπάρχει ναὸς καὶ κελλία μοναχῶν τινων τοῦ τάγματος τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, κυριαρχοῦντος ἐν Ἑλλάδι, ὑπὸ τῶν ὁποίων καλλιεργεῖται τὸ ἔδαφος»· τοὐναντίον ὁ Leake (Travels in Northern Greece I, London 1835, σ. 201) ἀναφέρει ὅτι «εἰς τὴν δασώδη χερσόνησον, ἥτις προβάλλει εἰς τὸν κόλπον ὑπάρχει Μετόχι τῆς Παναγίας».

τούτοις παρὰ τοῦ Ἀραβαντινοῦ χρονολογία (11ος αἱ.) δὲν εἶναι ἀπίθανος, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω στηριζόμενοι ἐπὶ τεχνοκριτικῶν κριτηρίων. Ὅλως ὅμως ἀπαράδεκτος τυγχάνει ἡ γνώμη τοῦ μητροπολίτου Ἄρτης Σεραφεὶμ[1], ἡ στηριχθεῖσα, ὡς λέγει, ἐπὶ μαρτυρίας «γηραιοῦ καὶ εὐλαβοῦς τινος ἡγουμένου αὐτῆς, ἀποβιώσαντος τὸ 1855, Δωροθέου τοῦ ἱερομονάχου, ἀποφαινομένου, ὅτι ἡ μονὴ αὕτη ᾠκοδομήθη περὶ τὰ μέσα τῆς Ζ΄ ἑκατονταετηρίδος».

Δευτέραν περὶ τῆς μονῆς εἴδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς, 243 ἔτη μετὰ τὴν πρώτην, ὁ γνωστὸς Ἰταλὸς ἀρχαιολόγος καὶ περιηγητὴς Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Γράφει λοιπὸν οὗτος[2], ὅτι κατὰ τὸ κυνήγιον, τὸ ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1436 μετὰ τοῦ βασιλέως Καρόλου (Β΄ τοῦ Τόκκου) εἰς Κορακονήσιον, ἐπεσκέφθη μετ' αὐτοῦ «τὸν ἱερὸν καὶ περίοπτον ναὸν τῆς μακαρίας Παρθένου (=Παναγίας) κατοικούμενον ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν τῆς ἑλληνικῆς (=ὀρθοδόξου) θρησκείας» ἐτέλεσε δ' αὐτόθι καὶ λειτουργίαν «κατὰ τὰ ἐκεῖ ἔθιμα παρουσίᾳ καὶ τῶν πριγκίπων». Προσθέτει δ' ἐπίσης, ὅτι εὗρεν ἐπὶ τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ ναοῦ βραχὺ ἐπίγραμμα (=ἐπιγραφὴν) γεγραμμένον δι' ἀρχαίων ἀττικῶν γραμμάτων, τὸ ὁποῖον ἔδειξεν εἰς αὐτὸν αὐτὸς οὗτος ὁ βασιλεὺς Κάρολος. Εἶχε δὲ τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο ὡς ἑξῆς:

Κλαυδία Βερονίκη ἐτῶν κδ΄, χαῖρε[3].

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω μνείας τῆς μονῆς πρέπει νὰ συγκρατήσωμεν α) ὅτι ὁ ναός τῆς Παναγίας, δηλαδὴ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, συνεκέντρωνε περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνος πλείονας μοναχοὺς καὶ β) ὅτι διέσωζεν ἀκόμη ὁλόκληρον τὸ μαρμάρινον αὐτοῦ δάπεδον (βλ. κατωτέρω), μία τῶν πλακῶν τοῦ ὁποίου ἔφερε χαραγμένην τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν ρωμαϊκὴν ἐπιτύμβιον ἐπιγραφήν.

[1] Δοκίμιον περὶ Ἄρτης κλπ., σ. 170-171.

[2] E. Ziebarth, ἐν Ἠπειρωτ. Χρον. Α΄ (1926) σ. 116. Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον: *Venereo divo albescente die ad sacrum et conspicuum beatae Virginis sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt, sacris de more principibus coram exactis breve hoc marmoreum ad pavimentum epigramma antiquis et atticis quoque litteris Karolo ipso indicante rege comperimus Κλαυδία Βερονίκη sic sonant latine: Claudia Veronice annorum XXIIII salve.* Ἡ ἐν τοῖς Ἠπειρωτικοῖς Χρονικοῖς ἑλληνικὴ μετάφρασις τοῦ λατινικοῦ κειμένου χωλαίνει δυστυχῶς εἰς πλείονα σημεῖα. Πλὴν τοῦ ἤδη εἰς τὴν σημ. 2 τῆς σελίδος 3 σημειωθέντος λάθους μεταφράσεως τοῦ Heronesum εἰς Ἡρόνησον καὶ τὸ conspicuum sacellum δὲν ἔπρεπε νὰ μεταφρασθῇ ἁπλῶς εἰς ἐπιφανῆ ἀλλὰ εἰς περίοπτον ναόν, διότι τοιοῦτος εἶναι πράγματι ὁ εἰς ὑψηλὸν τῆς νήσου σημεῖον ἱδρυμένος ναὸς τῆς μονῆς. Ἀλλὰ καὶ ἡ φράσις ἐπίσης sacellum quod plerique graeca religione monachi colunt δὲν ἔπρεπε ν' ἀποδοθῇ διὰ τοῦ *ναῷ τιμωμένῳ ὑπὸ μοναχῶν τινων* τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ἀλλὰ διὰ τοῦ *«κατοικουμένῳ ὑπὸ πλειόνων μοναχῶν* τῆς ἑλληνικῆς (=ὀρθοδόξου) θρησκείας».

[3] Τὴν ἐπιγραφὴν ταύτην δὲν κατώρθωσα νὰ ἀνεύρω εἰς τὸ Corpus, ἴσως νὰ περιλαμβάνεται εἰς τὰ Epigrammata graeca reperta per Illyricum τοῦ Κυριακοῦ, ἅτινα ὅμως δὲν ὑπάρχουσιν ἐν Ἀθήναις.

Εἴκοσι καὶ ἓν ἔτη μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κυριακοῦ εἰς τὴν Κορωνησίαν, ἤτοι τὸ 1457 βιβλιογραφικὸν σημείωμα κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος[1] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι

† *ἐκοιμήθη δὲ καὶ ὁ τούτου* [τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου] *ὑποτακτικὸς καὶ ἡγούμενος τῆς Θεοτόκου τῆς Κορακοννησαίας καὶ πατὴρ ἡμῶν κῦρις Γερόντιος μηνὶ Ἰουλίῳ ἑνδεκάτῃ τοῦ ,ςϡξε´* (+1457) *ἔτους τῆς νῦν τρεχούσης ἰνδικτιῶνος ι´* ... κλπ.

Κατὰ ταῦτα ἡγούμενος τῆς Μ. Κορακονησίας μέχρι τοῦ 1457 ἦτο ὁ Γερόντιος.

Ἔτι ἀργότερον τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων[2] ἀναφέρει, ὅτι μοναστής τις τοῦ Μετεώρου κατὰ τὰ ἔτη 1481-82, ὀνόματι Γαλακτίων, «*διὰ χρημάτων ἐπισπάσας ἑαυτῷ τὸ τῆς ἡγουμενείας ὄνομα ἐν τοῖς ἐξωτερικοῖς ἄρχουσι* (δηλ. τοῖς Τούρκοις) ἐξώσθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Λαρίσης Διονυσίου καὶ τοῦ πατριάρχου Νήφωνος καὶ ἀποθανὼν «*ὥσπερ νῦν* (1521) *ὁρᾶται τυμπανιαῖος, φρικτὸν θέαμα, ἐν τοῖς τόποις τῆς Ἄρτης, εἰς τὸ Κορακονήσιν*». Δὲν εἶναι ἐν τούτοις βέβαιον οὔτε καὶ πιθανόν, ὅτι ὁ νεκρὸς τοῦ Γαλακτίωνος θὰ ἔκειτο ἐν τῇ μονῇ, ὡς ὑποθέτει ὁ Βογιατζίδης (ἔ. ἀ. σ. 182), ἀλλὰ θὰ εὑρίσκετο ἁπλῶς εἰς τὴν αὐτὴν νησῖδα ἐκτεθειμένος εἰς τὸ ὕπαιθρον.

Λίαν ἐνδιαφέρουσαν περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας εἴδησιν παρέχει εἰς ἡμᾶς γράμμα τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, ἀποκείμενον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ὑπ' ἀριθμ. Γεν. Εὑρετηρίου 253. Τὸ γράμμα τοῦτο, κατὰ τοὺς ὀρθοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ δημοσιεύσαντος αὐτὸ συναδέλφου κ. Δ. Ζακυθηνοῦ[3], πρέπει νὰ ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου τοῦ Α´ ἐν Ἄρτῃ τὸ 1530, ἤτοι κατὰ τὴν καὶ ἄλλως μαρτυρουμένην[4] ἐπίσκεψιν αὐτοῦ τῆς πόλεως ταύτης.

Ὁ πατριάρχης στηριζόμενος ἐπὶ ἀναφορᾶς τὴν ὁποίαν ἀπέστειλαν εἰς αὐτὸν ἀφ' ἑνὸς ὁ *πρώην Ἰωαννίν(ων) κὺρ Γεννάδ(ιος)* ἀφ' ἑτέρου δ' οἱ *ἐν τῇ θεία καὶ σεβασμία μ*[ονῇ] *τῆς Παναγίας τῆς ἐν τῇ Κορακονησίᾳ* διακείμενοι μοναχοί, ἀπευθύνεται πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Βονδίτζης (Βονίτσης), τοὺς κληρικοὺς

[1] Ἰ. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, 1892, σ. 36 ἀρ. 194. Πβλ. καὶ Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. 7 (1910) 156. Ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ κ. Ζακυθηνὸς (Ε.Ε.Β.Σ. 13, 1937, σ. 192) καὶ εἰς τὸ σημείωμα τοῦτο ἡ ἰνδικτιὼν δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἔτος, τὸ ὁποῖον συμπίπτει πρὸς τὴν πέμπτην ἰνδικτιῶνα.

[2] Heuzey—Daumet, Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, σ. 443. Πβλ. καὶ Ι. Βογιατζίδου, Τὸ Χρονικὸν τῶν Μετεώρων ἐν Ε.Ε.Β.Σ. 2 (1925) σ. 182.

[3] Ε.Ε.Β.Σ. 13 (1937) σ. 192-196.

[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, 2α ἔκδ. 1963, σ. 160.

καὶ τοὺς προύχοντας τῆς αὐτῆς ἐπισκοπικῆς περιφερείας καὶ προτρέπει δι᾿ αὐτοῦ, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, τοὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Βονίτζης, ὅπως παύσουν νὰ παρενοχλοῦν τοὺς μοναχοὺς τῆς Κορακονησίας ἀπαιτοῦντες παρ᾿ αὐτῶν *αὐθεντικὸν τέλος* ἤτοι κυριαρχικὸν φόρον διὰ τὰ ὑπὸ τῆς μονῆς κατεχόμενα *χελοκοφινοβίβαρα*[1], ἀπειλοῦντες ἄλλως νὰ ἐκβάλωσι καὶ ἀποσπάσωσι ταῦτα ἀπὸ τῆς μονῆς.

Οἱ ἐν λόγῳ «τάχα χριστιανοὶ» εἰς οὓς κυρίως ἀφορᾷ τὸ γράμμα, θὰ ἦσαν βεβαίως οἱ ἐνοικιασταὶ φόρων παρὰ τῶν τουρκικῶν ἀρχῶν τῶν ἐχουσῶν τὴν ἐπικυριαρχίαν καὶ δεσποτείαν τῶν ἀκτῶν καὶ λιμνῶν εἰς τὰς ὁποίας ἠσκεῖτο ὑπὸ τῶν μοναχῶν τῆς Κορακονησίας ἡ διὰ τῶν βιβαρίων ἁλιεία.

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος πατριαρχικοῦ γράμματος, ὅτι, ὡς ἄλλως τε καὶ πλεῖσται ἄλλαι μοναί[2], ἐκέκτητο καὶ ἡ τῆς Κορακονησίας *ἔκπαλαι* χελοκοφινοβίβαρα, ἐκ τῶν ὁποίων καὶ εἶχε *μικρὰν ἀπόλαυσιν* ἤτοι μικρὸν εἰσόδημα, ὅπερ οἱ φορολόγοι χριστιανοὶ ἐπεχείρουν νὰ ἐλαττώσουν, τοῦθ᾿ ὅπερ προεκάλεσε τὴν πρὸς τὸν πατριάρχην ἀναφορὰν τῶν μοναχῶν καὶ τὸ ὑπ᾿ αὐτοῦ ἀπολυθὲν γράμμα.

Ἀρκετὰς εἰδήσεις περὶ τῆς μονῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀρυόμεθα ἐκ τουρκικῶν ἐγγράφων τῆς διαλελυμένης μονῆς Ἁγ. Παρασκευῆς ἢ Μυρτάρι τῆς ἐπαρχίας Βονίτσης, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὰ Γ. Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (φάκ. 158). Περίληψις εἰς ἑλληνικὴν τῶν ἐγγράφων τούτων ἐγένετο τὸ 1840 ὑπὸ τοῦ «διερμηνέως τῶν ἀσιατικῶν γλωσσῶν» τῆς Κυβερνήσεως, ἐδημοσιεύθη δ᾿ αὕτη ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Σ. Κώνστα ἐν Ἠπειρωτικῇ Ἑστίᾳ (τ. ΙΓ', 1964, σ. 577-586). Τὰ ἐν λόγῳ ἔγγραφα (ταπία-χοτζέτια-ὁρισμοὶ-ἀναφοραὶ κλπ.) χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1555 καὶ 1704. Ἐξ αὐτῶν λοιπὸν πληροφορούμεθα:

α) Ὅτι μεσοῦντος τοῦ 16ου αἰῶνος διάφοροι χριστιανοὶ ἐπώλουν εἰς τὴν μονὴν κτήματά των μὲ τὴν συμφωνίαν νὰ μένουν ὡς ἀφιερώματα εἰς τὸ μοναστήρι. Οὕτω εἰς χοτζέτι τοῦ 1555[3] ἀναγράφεται, ὅτι Εἰρήνη τις χριστιανὴ ἐπώλησε τὴν γειτονικὴν πρὸς τὴν μονὴν ἄμπελον αὐτῆς εἰς τὸν ἡγούμενον αὐτῆς Παπᾶ-Ἰωσήφ.

β) Τὸ 1559 διὰ ταπίου[4] ἡ χριστιανὴ Παπα-Σταμάταινα παρεχώρησεν εἰς τὴν μονὴν τὸν ἐν τῇ κωμοπόλει τῆς Βονίτζης ἀγρὸν αὐτῆς.

γ) Τὸ αὐτὸ ἔτος 1559 ὁ Ἀντώνιος Σελιανίνης (γρ. Σελιανίτης) παρεχώρησεν, ἀντὶ 1000 ἄσπρων, εἰς τοὺς καλογήρους τῆς μονῆς Παπᾶ. . . καὶ

[1] Βλέπε περὶ τοῦ ὅρου τούτου Δ. Ζακυθηνόν, ἔ. ἀ. σ. 195.

[2] Βλ. σχετικῶς Δ. Ζακυθηνόν, ἔ. ἀ. σ. 195. Σημειωτέον, ὅτι καὶ σήμερον εἰσέτι ὑπάρχουσι πλείονα βιβάρια (ἰχθυοτροφεῖα) παρὰ τὴν βόρειον ἀκτὴν τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου. Βλ. κατωτέρω.

[3] Ἠπειρωτ. Ἑστία ΙΓ' (1964) σ. 579. Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 (Δ).

[4] Ἔ.ἀ. σ. 579. Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 2 (Γ).

Παπᾶ Γαβριὴλ ἀγρόν του κείμενον εἰς θέσιν Καλαμίτζα, εἰς τὰ ὅρια Βονίτζης[1].

Καθ' ὅλον τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος φαίνεται ὅτι ἡ μονὴ ἔζησεν ἀνενοχλήτως καλλιεργοῦσα τὰς γαίας αὐτῆς.

Ἀρχομένου ὅμως τοῦ 17ου αἰῶνος ἤρχισε νὰ ὑφίσταται ἐνοχλήσεις παρὰ τῶν Τούρκων, στρατιωτικῶν ἰδίᾳ, περιοίκων, οἵτινες ἐπεχείρουν νὰ ἁρπάσωσι κτήματα καὶ καλλιεργησίμους γαίας τοῦ μοναστηρίου. Οὕτω ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τοῦ 1603 πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῆς σημαίας τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τοὺς καδῆδες (κριτὰς) Ἄρτης, Ἁγ. Μαύρας (Λευκάδος) καὶ Βονίτζης, μανθάνομεν[2], ὅτι οἱ καλόγηροι τοῦ μοναστηρίου τῆς Κορακονησίας ἀπέστειλαν εἰς τὴν Πύλην ἀναφορὰν παραπονούμενοι, ὅτι ἂν καὶ ἔκπαλαι, διὰ βασιλικοῦ ὁρισμοῦ, κατέχοντες καὶ νεμόμενοι τὸ χειμάδιον Μυρτάρι, τὰς γαίας εἰς θέσιν Καλαμίτζα, Τιρδέρη, Ἅγ. Δημήτριος καὶ Παληάμπελα καὶ τὰ εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν τζιφλίκια των, ὅμως ἐπηρεάζοντο παρὰ στρατιωτικῶν καὶ κυβερνητικῶν ὀργάνων, ἅτινα «θέτουσιν ἅρπαγας χεῖρας εἰς τὰ κτήματά των». Διὰ τοῦ ἐν λόγῳ ὁρισμοῦ ὁ Σουλτάνος ἐντέλλεται, ὅπως ἀποκρουσθῇ ἡ ἐπήρεια αὕτη.

Συμφώνως πρὸς τὴν σουλτανικὴν ταύτην ἀπόφασιν ὁ ὑποτακτικὸς τοῦ ναυάρχου Σινὰν—ἡ Βόνιτσα ἦτο τότε σιτηρέσιον τῶν κατὰ καιροὺς Τούρκων ναυάρχων—Χαμζᾶ Τζαβούσης, παρεχώρησε τὸ 1604 εἰς τὴν μονὴν τοὺς δημευθέντας ὑπ' αὐτοῦ ἀγρούς της Δισδὰρ Χασὰν εἰς θέσιν Ἅγ. Πέτρος[3].

Ἀπὸ τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἀνωτέρω ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μουρὰτ τὸ 1603 καὶ ἐπὶ διάστημα 79 ἐτῶν ἡ μονὴ φαίνεται ὅτι ἔμεινεν ἀνενόχλητος ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, περιῆλθεν ὅμως εἰς ἐλάττωσιν καὶ ἐρείπωσιν. Δι' ὃ καὶ ἀπὸ τοῦ 1682 ἀναιδὴς Τοῦρκος στρατιωτικός, ὀνόματι Κιλὶτζ μπέης, παρουσιάζεται διεκδικῶν τὸ δάσος Μυρτάρι καὶ ἰσχυριζόμενος ὅτι τὸ εἶχεν εἰς τὴν κατοχήν του διὰ ταπίου τοῦ Βοεβόδα Βονίτζης. Κατὰ τῆς διεκδικήσεως ταύτης ἀντετάχθη ὁ καλόγηρος τῆς μονῆς Εὐγένιος—πιθανώτατα ἡγούμενος αὐτῆς—ὑποστηρίξας, ὅτι τὸ Μυρτάρι ἦτο ἀπὸ μακροῦ ἀφιέρωμα εἰς τὸ μοναστήριον.

Τὰ ἀνωτέρω μανθάνομεν ἐξ ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ ἔτους 1682[4], δι' οὗ παραγγέλλεται ὁ καδῆς νὰ ἐξετάσῃ ἂν πράγματι τὸ Μυρτάρι ἦτο πρὸ τῆς κατακτήσεως ἀφιέρωμα εἰς τὴν μονὴν καὶ ἄν ἔμεινε τοιοῦτο μετὰ τὴν κατάκτησιν.

Ὁ μνημονευθεὶς μοναχὸς *Εὐγένιος* μᾶς εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστός. Πρά-

[1] Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 σ. 583 (ΚΕ).
[2] Ὁρισμὸς τοῦ 1603 ὑπ' ἀριθ. 4 σ. 579 (ΣΤ).
[3] Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 5 τοῦ 1604. Ἔ.ἀ. σ. 579 (Α).
[4] Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 580 (Η).

γματι σημείωμα τοῦ ὑπ' ἀρ. 195 χ/φου τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος[1] μᾶς πληροφορεῖ ὅτι *«ἐν ἔτει ἀπὸ Χριστοῦ ͵αχο´ (=1670) τὸν μῆναν τὸν Ὀκτώβριον ἦλθεν ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος ἀπὸ τοὺς Κωστακέους*[2] *εἰς τὸ μοναστήριον εἰς τὴν Κορακονησαῖαν καὶ ἀνήγειρεν αὐτήν, καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐσυμμάζωξε μοναχοὺς καὶ ἱερομονάχους... κλπ.»*.

Πρόκειται λοιπὸν περὶ μοναχοῦ - ἡγουμένου πιθανώτατα—ἀληθοῦς νέου κτήτορος τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐρειπωθείσης μονῆς, ὅστις ὄχι μόνον ἀνήγειρεν αὐτὴν ἐκ νέου ἀλλὰ καὶ ἔκτισε τὰ κελλία καὶ ἐγκατέστησεν εἰς αὐτὰ μοναχούς, ἀνέλαβε δὲ συγχρόνως μετὰ ζήλου καὶ τὴν ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τῆς μονῆς κατὰ τῶν καταπατητῶν τῶν κτημάτων της. Δυστυχῶς ὁ ρέκτης οὗτος ἡγούμενος ἀπέθανε τὸ 1682, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἄλλου ὁρισμοῦ τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲδ τοῦ ἔτους 1682[3], τὸν διεδέχθη δὲ ὁ καλόγηρος Ἰωνᾶς, ὅστις καὶ συνέχισε τοὺς ἀγῶνας τῆς μονῆς κατὰ τοῦ Κιλὶτζ ἀντιποιουμένου καὶ πάλιν μετά τινος Ἀχμὲτ Χότζα ὄχι μόνον τὸ Μυρτάρι ἀλλὰ καὶ τὰ Παληάμπελα τῆς Βονίτζης καὶ τοὺς τόπους Βιρέλους, πάντα κτήματα τῆς μονῆς.

Καίτοι δὲ διὰ χοτζετίου τοῦ 1682[4] τοῦ καδῆ Ναυπάκτου καὶ Βονίτζης ἐπεκυρώθη δικαστικῶς ἡ κυριότης τοῦ μοναστηρίου ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων καὶ ἀπεβλήθησαν ἐξ αὐτῶν οἱ ἐναγόμενοι Κιλὶτζ καὶ Ἀχμὲτ Χότζα, ὁρισμὸς δ' ἀφ' ἑτέρου τοῦ Σουλτάνου Μεχμὲτ τοῦ 1683[5] ἐντέλλεται τὴν ἐκ τῶν κτημάτων τῆς μονῆς ἀπομάκρυνσιν τοῦ Κιλίτζ, ὅμως οὗτος ἐξηκολούθησε νὰ τὴν ἐνοχλῇ καὶ κατὰ τὸ 1684 ὡς μανθάνομεν α) ἐκ χοτζετίου[6] τοῦ ἔτους τούτου τοῦ καδῆ Πρεβέζης, δι' οὗ ὁ Παπα-Ἰωνᾶς—προφανῶς ἡγούμενος τῆς μονῆς—ἐνάγει καὶ πάλιν τὸν Κιλὶτζ μπέην ὡς ἀντιποιούμενον τὰ κτήματα τῆς μονῆς καὶ β) ἐξ ἄλλου χοτζετίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους τοῦ καδῆ Ἄρτης[7] περιέχοντος ἀπόφασιν περὶ ἀποβολῆς τοῦ Κιλὶτζ ἐκ τῶν ὡς ἄνω κτημάτων.

Οἱ πρὸς τὸν Κιλὶτζ μπέην δικαστικοὶ ἀγῶνες τῆς μονῆς φαίνεται ὅτι ἔληξαν ὁριστικῶς τὸ 1684, ὡς συνάγομεν ἐξ ἐγγράφου τοῦ 1684[8] τοῦ Δερβὶς Χουσεΐν, Διοικητοῦ Ἁγ. Μαύρας καὶ εἰσπράκτορος τῶν προσόδων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὸ ἐκ τῆς Ἁγ. Μαύρας καὶ Βονίτζης σιτηρέσιον τοῦ ναυάρχου

[1] Ι. Σακκελίωνος, Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθν. Βιβλ. τῆς Ἑλλάδος 1892, σ. 37 ἀρ. 195.

[2] Οἱ Κωστακέοι τοῦ σημειώματος εἶναι οἱ σημερινοὶ Κωστακιοί, συνοικισμὸς πρὸς Νότον τῆς πόλεως Ἄρτης, πέραν τῆς γεφύρας.

[3] Ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12, σ. 580 (ΙΑ).

[4] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 14 σ. 582 (ΙΘ).

[5] Ὁρισμοὶ ὑπ' ἀρ. 15 καὶ 16 σ. 581 (ΙΓ καὶ ΙΔ).

[6] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 σ. 583 (ΚΓ).

[7] Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 23 σ. 583 (ΚΒ).

[8] Ἔγγραφον ὑπ' ἀρ. 25 σ. 583 (ΚΣΤ).

κυρίου τῆς γῆς, ὅπερ μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὁ μὲν Κιλὶτζ ἀπομακρύνεται ὁριστικῶς τῶν κτημάτων τῆς μονῆς, αὕτη δ' ὑποχρεοῦται νὰ πληρώνῃ κατ' ἔτος 150 ἄσπρα εἰς τοὺς κυρίους τῆς γῆς.

Τὸ τελευταῖον ἐκ τῶν τουρκικῶν ἐγγράφων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν μονὴν εἶναι δικαστικὴ πρᾶξις τοῦ καδῆ Βονίτζης τοῦ 1704[1], διὰ τῆς ὁποίας τὸ μὲν ὑπὲρ τοῦ Κιλὶτζ ἐκδοθὲν ταπὶ ἀκυροῦται, ἐξαιρέσει δὲ τῶν γαιῶν αἵτινες ἠγοράσθησαν παρὰ τοῦ μετὰ τὴν ἅλωσιν διορισθέντος Χουσεῒν ἐφένδη, ὅλα τὰ ἄλλα κτήματα, αἱ γαῖαι, τὰ χειμάδια, αἱ ἄμπελοι, οἱ κῆποι καὶ τὰ δένδρα ἀναγνωρίζονται ἀποκλειστικὴ ἰδιοκτησία τῆς μονῆς.

Ἐκ τῶν ἐν τοῖς πρόσθεν καταγραφέντων σημειωμάτων (Μεγ. Σπηλαίου, Ἐθν. Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Χρονικοῦ τῶν Μετεώρων) ὡς καὶ ἐκ τῶν ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων τουρκικῶν ἐγγράφων παρεχομένων πληροφοριῶν καὶ χρονολογιῶν δυνάμεθα νὰ καταρτίσωμεν τὸν — οὐχὶ βεβαίως πλήρη — χρονολογικὸν πίνακα τῶν διατελεσάντων ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας ἀπὸ τοῦ 1193 μέχρι τοῦ 1686 καὶ νὰ συμπληρώσωμεν αὐτὸν διὰ τῶν ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Σεραφεὶμ (ἔ. ἀν. σ. 171) ἀναφερομένων 4 ἡγουμένων τοῦ 19ου αἰῶνος.

Πίναξ ἡγουμένων τῆς Μ. Κορακονησίας

	1193	Μελέτιος (Σημ. Μεγ. Σπηλαίου)
	1457	Γερόντιος (Σημ. χ/φου 194 Ἐθν. Βιβλ.)
	1481-2	Γαλακτίων (;) (Χρονικὸν Μετεώρων)
	1555	Ἰωσὴφ (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 1 στ. Δ)
	1559	Γαβριὴλ (Ταπὶ ὑπ' ἀρ. 3 στ. ΚΕ)
	1670	Εὐγένιος (Σημ. χ/φου 195 Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλ.)
†	1682	Εὐγένιος (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 9, 10 καὶ 12 στ. Η, Θ, ΙΗ)
	1682	Ἰωνᾶς (ὁρισμὸς ὑπ' ἀρ. 12 στ. ΙΑ)
	1684	Ἰωνᾶς (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 24 στ. ΚΓ)
	1686	Ἰωνᾶς (Χοτζέτι ὑπ' ἀρ. 26 στ. ΚΔ)
	1842	Δωρόθεος (ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφὴ εἰκόνος Παναγίας προσκυνηταρίου)
	1855	Δανιὴλ (Σεραφεὶμ σ. 171)
	1869	Ἀμβρόσιος (» » »)
	1871	Δανιὴλ τὸ β' (» » »)

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν τεχνοκριτικὴν ἐξέτασιν τῆς μονῆς, περὶ τῆς ὁποίας οὐδεὶς ἠσχολήθη μέχρι τοῦδε.

[1] Ἔγγραφον ὑπ' ἀρ. 27, σ. 584 (ΚΖ).

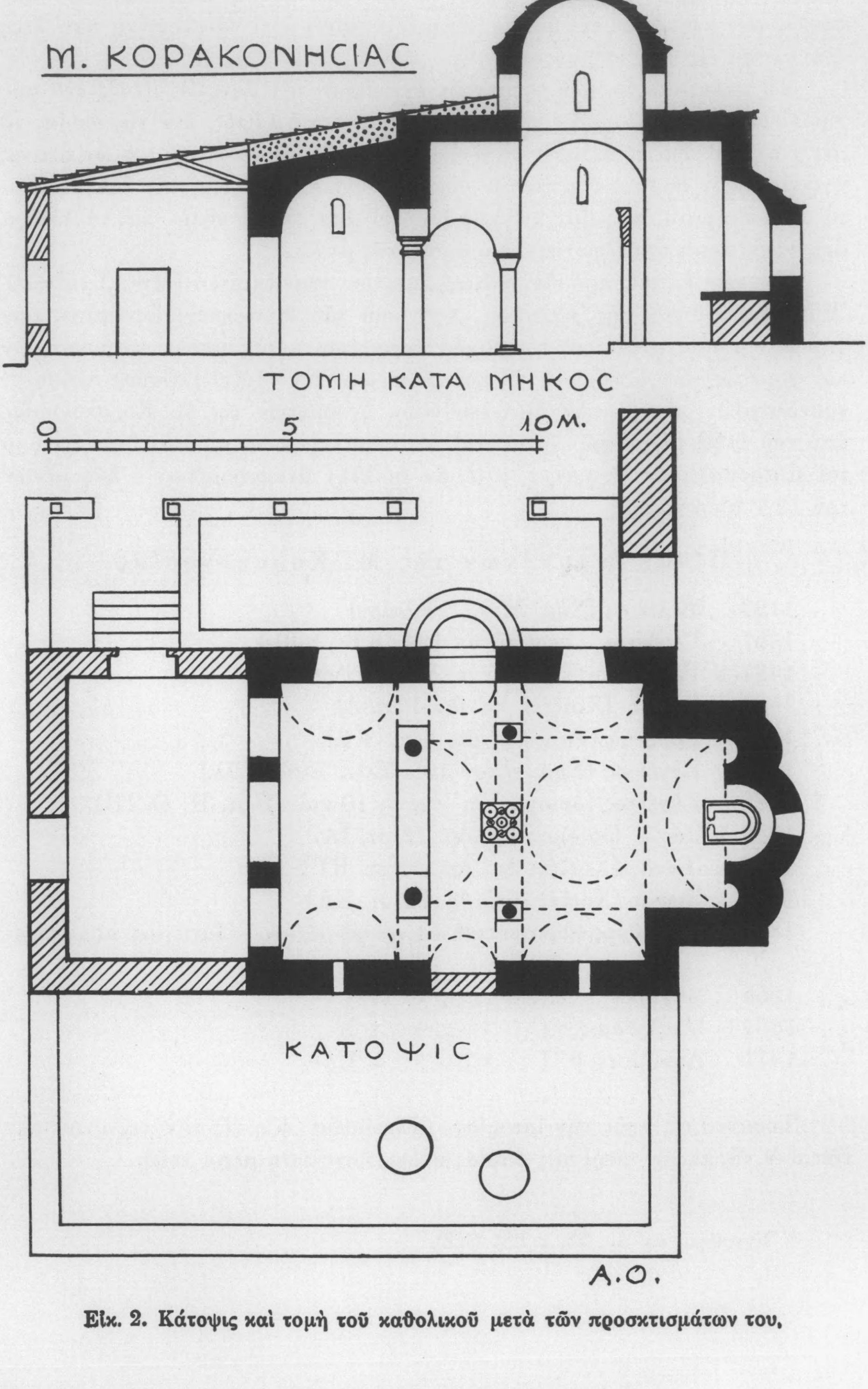

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ καθολικοῦ μετὰ τῶν προσκτισμάτων του.

γ) ***Ἀρχιτεκτονική***. Ἐκ τῆς παλαιᾶς μονῆς σώζεται σήμερον μόνον τὸ καθολικὸν μετὰ τῶν προσκτισμάτων του. Τὰ κελλία της δὲν ὑφίστανται πλέον. Ἡ παρατιθεμένη κάτοψις καὶ τομὴ (εἰκ. 2) παρέχουσι τὴν μορφὴν τοῦ καθολικοῦ, ὡς ἔχει σήμερον, ἤτοι μὲ τὰς κατὰ καιροὺς γενομένας μετατροπὰς καὶ προσθήκας. Ὁ ἀρχικὸς ναός, δηλούμενος ἐν τῷ σχεδίῳ διὰ μέλανος χρώματος, παρουσίαζε τὸν τύπον δικιονίου σταυροειδοῦς ἡμιεγγεγραμμένου, μετὰ τρούλλου στηριζομένου ἐπὶ δύο κιόνων, μέσῳ τεσσάρων διασταυρουμένων καμαρῶν ἀνίσου διαμέτρου (εἰκ. 3). Ἐκ τούτων ἡ μία, ἡ ἀνατολική, ἐξέχει ἐλευθέρως, ἡ δὲ δυτικὴ εἶναι ἐγγεγραμμένη ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβλήματος, δημιουργουμένου διὰ δύο μικρῶν γωνιαίων τετραγώνων διαμερισμάτων, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, αἵτινες βαίνουσιν ἐγκαρσίως πρὸς τὴν δυτικήν (εἰκ. 2 καὶ 3).

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς (εἰκ. 3) ἔφερε πρὸς δυσμάς, καθ' ὅλον τὸ πλάτος του νάρθηκα, πλάτους 2.30 καὶ μήκους 5.70, καλυπτόμενον διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας. Ὁ νάρθηξ αὐτὸς ἐχωρίζετο ἀρχικῶς ἀπὸ τὸν ναὸν διὰ πλήρους τοίχου διατρυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ θύρας (εἰκ. 3), ἐφωτίζετο δέ διὰ δύο ὑψηλά, κατὰ τὰς στενὰς πλευράς, τοποθετημένων στενῶν τοξωτῶν παραθύρων (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Ἀργότερον, ἴσως ἐπὶ ἡγουμένου Εὐγενίου, ἤτοι περὶ τὸ 1670, ἐκρίθη ἀναγκαία, χάριν μείζονος εὐρυχωρίας, ἡ κατεδάφισις τοῦ χωρίζοντος τὸν ναὸν ἀπὸ τοῦ νάρθηκος τοίχου καὶ ἡ ἀντικατάστασις αὐτοῦ διὰ τριβήλου, ἀποτελεσθέντος ἐξ ἑνὸς ἐν τῷ μέσῳ μεγάλου χαμηλωμένου τόξου, στηριχθέντος ἐπὶ 2 κιόνων (εἰκ. 2) καὶ ἐκ δύο ἄλλων πολὺ μικροτέρων εἰς τὰ πλάγια. Ὡς κιονόκρανα τῶν νέων κιόνων, ἐχρησιμοποιήθησαν ἐκ παλαιοτέρων κτηρίων ληφθεῖσαι ἰωνικαὶ βάσεις, αἵτινες ἐτέθησαν ἀντιστρόφως (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως ἠνοίχθησαν εἰς τὸν πλήρη ἀρχικῶς δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος δύο ἀκόμη παράπλευροι θύραι, δύο δὲ ἄλλαι πλευρικαὶ θύραι τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ κυρίως ναοῦ φαίνεται, ὅτι ἠνοίχθησαν μετὰ τὴν διὰ τριβήλου ἀντικατάστασιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου αὐτοῦ.

Ἰδιόρρυθμος παρουσιάζεται ἐνταῦθα ὁ σχηματισμὸς τοῦ ἱεροῦ, ὅπερ περιλαμβάνει κάτωθεν τῆς πολὺ εὐρυτέρας τῶν δύο ἐγκαρσίων ἀνατολικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ ὄχι μόνον τὴν κυρίαν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἀλλὰ καὶ τὴν τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Τὰ δύο ταῦτα παραβήματα περιωρίσθησαν ἐδῶ εἰς δύο παραπλεύρους, πολὺ μικράς, ἡμικυλινδρικὰς κόγχας, αἵτινες ἐξωτερικῶς ἐμφανίζονται ὡς τέταρτα κύκλου προσκεκολλημένα ἑκατέρωθεν τῆς ἐξωτερικῆς ἡμικυκλικῆς κεντρικῆς ἁψῖδος (εἰκ. 2 καὶ 3). Ὁμοία ἐξωτερικὴ διάταξις τῶν ἁψίδων προθέσεως καὶ διακονικοῦ ἀπαντᾶται συχνάκις εἰς ναοὺς

τῆς Π. Σερβίας—Gradaé[1], Studenica[2], Milesevo[3], Ravanica[4]— δὲν εἶναι

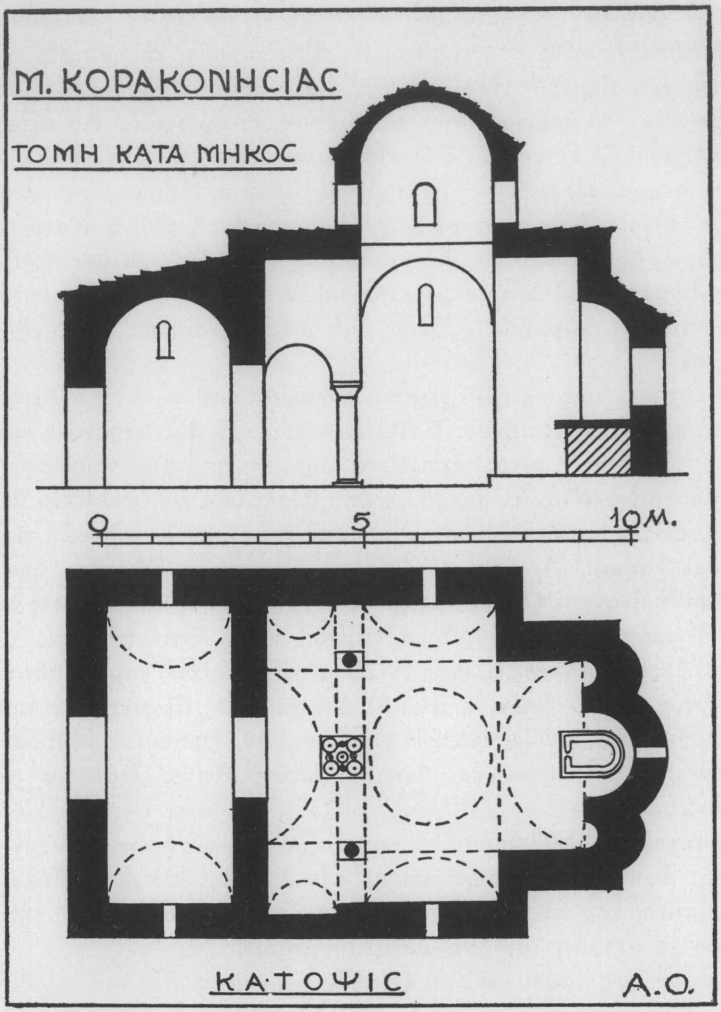

Εἰκ. 3. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ καθολικοῦ.

ὅμως ἄγνωστος καὶ εἰς ναοὺς τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι

[1] Vl. Petković Revue des Monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe (σερβ.) Beograd 1950, εἰκ. 181.

[2] Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 988.

[3] Millet, Mél. Uspenskij I σ. 173 εἰκ. 108. Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 566.

[4] Vl. Petković, ἔνθ' ἀν. εἰκ. 852.

εἰς τὸν Ἅϊ-Στράτηγον τῆς Μάνης[1] (12ος αἰ.), εἰς Νεοχώριον Ρόδου[2], ἀκόμη δὲ καὶ εἰς ναὸν τῆς Χερσῶνος τῆς Ν. Ρωσίας[3].

Ὁ τροῦλλος τοῦ ναοῦ παρουσιάζεται κυλινδρικός, συμφωνῶν κατὰ τοῦτο, ὡς συνήθως, πρὸς τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῆς κεντρικῆς ἁψῖδος τοῦ ἱε-

Εἰκ. 4. Ἄποψις τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ ΝΑ.

ροῦ. Ἡ κλείς του εὑρίσκεται ἐσωτερικῶς εἰς ὕψος 7.45 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου, ἡ δὲ σφενδόνη του (τύμπανον) διατρυπᾶται ὑπὸ 4 μικρῶν τοξωτῶν παραθύρων πλάτους 0. 30 καὶ ὕψ. 0.80 μ. ἀνοιγομένων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα

[1] Ν. Β. Δρανδάκη, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 26.

[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ϛʹ (1948) σ. 99 εἰκ. 85

[3] Pamjatniki christianskogo Chersonesa, Moskba 1905, εἰκ. 41.

τοῦ ὁρίζοντος. Λόγῳ διαφορᾶς διαμέτρου τῶν κατὰ μῆκος ἀπὸ τὰς κατὰ πλάτος καμάρας ὁ τροῦλλος προκύπτει ἐν κατόψει ἐλλειψοειδὴς (εἰκ. 2 καὶ 3) πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς [1].

Συμφώνως πρὸς τ' ἀνωτέρω λεχθέντα ὁ τύπος τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ

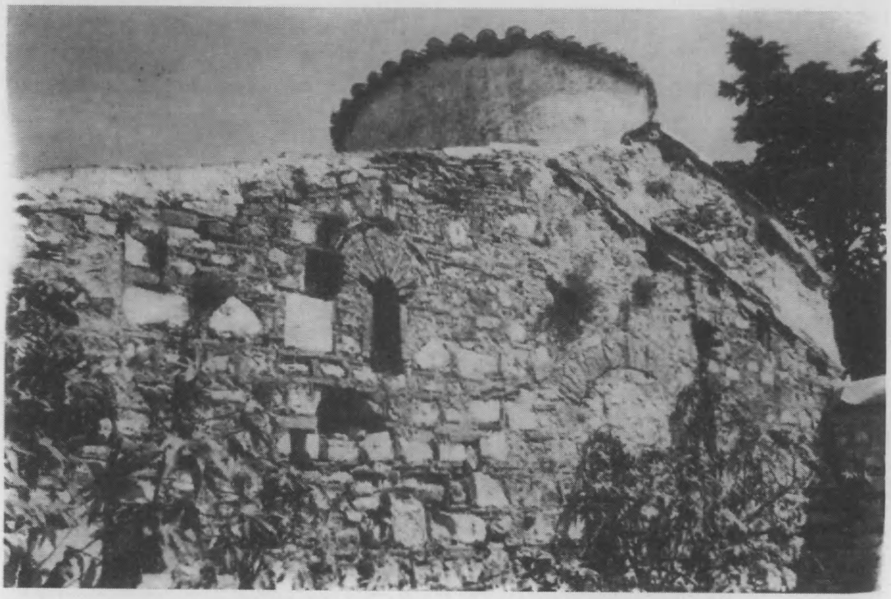

Εἰκ. 5. Ἄποψις τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος.

ἀνήκει μὲν κατ' ἀρχὴν εἰς τὴν κατηγορίαν Δ τῆς πάλαι ὑπ' ἐμοῦ γενομένης κατατάξεως [2] τῶν σταυρικῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου ναῶν, ἀποτελεῖ

[1] Ἰουστινιάνειος Καταπολιανὴ Πάρου: Α. Κ. Ὀρλάνδος, Ἐπετ. Ἑτ. Κυκλ. Μελ. Ε' (1965-66) σ. 10 εἰκ. 1, σ 12 εἰκ. 2. Βλαχέρνα Μάνης (12ου αἰ.): Megaw, BSA 33 (1932/33) σ. 149 εἰκ. 5, Ν. Δρανδάκης, Βυζ. τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, σ. 68 σημ. 1. Ἅγ. Δημήτριος Λιμπέρδου (Μάνης) (12ου αἰ.): Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 72 σημ. 2. Ἅγιος Νικόλαος ἐντὸς τοῦ χωρίου Βρίκιον Μάνης: Ν. Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 89 σημ. 2. Ναὸς Djurdjeva - Stupova Σερβίας: Vl. Petković, Revue des Monuments... (σερβ.), Beograd 1950, εἰκ. 311. Καθολικὸν Μ. Ὁσίου Ναούμ: Petković ἔ. ἀ. εἰκ. 630. Κουμπελίδικη Καστοριᾶς: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Δ' (1938) σ. 127 εἰκ. 88. Ἅγ. Γεώργιος Κρυονερίτης Σερρῶν: Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζ. μνημεῖα Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 62 εἰκ. 29. Καθολικὸν Μ. Ἁγ. Τριάδος Μετεώρων (1476): Γ. Σωτηρίου, Ἐπ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. 9 (1932) σ. 397 εἰκ. 14. Ν. Ἐπισκοπῆς Θήρας: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ζ' (1951) σ. 187 εἰκ. 3. Ν. Ἁγ. Ταξιάρχου Θάρι Ρόδου: Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Ϛ' (1948) σ. 97 εἰκ. 83 κλπ.

[2] ΑΒΜΕ, Ε' (1939 - 40) σ. 7.

ὅμως παραλλαγὴν ταύτης, ἐπειδὴ τὸ καταλαμβάνον ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ τριμερὲς ἱερὸν δὲν εἰσέρχεται ἐνταῦθα καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ σταυρικοῦ τετραγώνου, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὸ πρὸ τῆς μέσης κόγχης τμῆμα αὐτοῦ, καταργηθέντων ὁλοσχερῶς τῶν πρὸ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονι-

Εἰκ. 6. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ παλαιοῦ νάρθηκος μὲ τὸ τοξωτὸν παράθυρον.

κοῦ δύο γωνιαίων, ἀνατολικῶν διαμερισμάτων, ὧν τώρα αἱ κόγχαι μετετέθησαν ἀντιστοίχως ἑκατέρωθεν τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐπίτηδες πρὸς τοῦτο διευρυνθέντος τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Διὰ τῆς καταργήσεως ὅμως τῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων ἔπαυσε πλέον καὶ ὁ σταυρὸς τῶν καμαρῶν νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐγγεγραμμένος, ἀφ' οὗ τὸ ἀνατολικόν του σκέλος ἐξέχει ἐλεύθερον. Τούτου ἕνεκα τὴν παραλλαγὴν ταύτην τοῦ ἐγγεγραμμένου δικιονίου ναοῦ ὠνόμασα ἀνωτέρω ὡς τὴν τοῦ ἡμιεγγε-

γραμμένου σταυρικοῦ δικιονίου. Ἄλλο παράδειγμα τῆς παραλλαγῆς ταύτης παρέχει ὁ ἐν Μιρὰμ ναὸς τοῦ Ἁγ. Εὐσταθίου [1].

Ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἐξωτερικῶς, κατὰ τὰ πλεῖστά του μέρη ἐπικεχρισμένος, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ τρούλλου (εἰκ. 4). Εἰς τὰ ὀλίγα μέρη, ἅτινα παρέμειναν ἀνεπίχριστα, ὡς εἶναι π.χ. ἡ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ

Εἰκ. 7. Τὸ ὀμφάλιον τοῦ δαπέδου.

ἱεροῦ, ἐμφανίζει ψευδισόδομον τοιχοδομίαν ἐκ μεγάλων καὶ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν λίθων μετά τινων παρεμβαλλομένων πλίνθων (εἰκ. 5, 6). Βλέπομεν ἐπίσης ἐκεῖ καὶ τὰ τοξωτὰ πλαίσια τῶν στενῶν παραθύρων περιβαλλόμενα ὑπὸ δοντωτῆς ταινίας. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως ἂν τοῦτο συνέβαινε καὶ εἰς τὰ παράθυρα τοῦ τρούλλου ἐπειδὴ ταῦτα καλύπτονται ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου ἐπιχρίσματος.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ ἦτο ἄλλοτε ἐστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, αἵτινες ἐσώζοντο μέχρι τοῦ 1437, ὅτε, ὡς εἴδομεν (βλ. ἀν. σελ. 6) τὰς εἶδε καὶ ἀναφέρει αὐτὰς καὶ Κυριακὸς ὁ ἐξ Ἀγκῶνος. Ὡς μόνον λείψανον

[1] G. L. Bell, Zeitschr. f. G. Arch. Beiheft 9, ὅθεν M. Mavrodinov ἐν Atti del V Congresso Intern. di Studi Bizantini II, Roma 1940, πίν. LXVIII 5.

τοῦ μαρμαρίνου τούτου δαπέδου ἢ *πάτου*, ὡς τὸν ὀνομάζουν οἱ βυζαντινοί, διετηρήθη τετράγωνον ὀμφάλιον, διαστάσεων 0.80×0.80 μ. κείμενον ἐπὶ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς μεταξὺ τῶν δύο παλαιῶν κιόνων ἀποστάσεως[1]. Τὸ ὀμφάλιον τοῦτο (εἰκ. 7) παρουσιάζει τὸ σύνηθες κόσμημα, τὸ λεγόμενον τῶν 5 ἄρτων, ἤτοι τεσσάρων μεγάλων κύκλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετραγώνου, συμπλεκομένων δὲ μεταξύ των διὰ 4 ἐνδιαμέσων κόμβων καὶ περιβαλλόντων μικρότερον κεντρικὸν ῥόδακα. Σήμερον ἐλλείπουν ἀπ᾽ αὐτοῦ τὰ μικρὰ πολύχρωμα, φυτευτὰ μαρμάρινα πλακίδια, τὰ ὁποῖα ἐγέμιζαν ἄλλοτε τὰς αὔλακας τοῦ σχεδίου (εἰκ. 7).

Ἐνδιαφέρον παλαιοχριστιανικὸν λείψανον καλύπτει σήμερον τὴν κτιστὴν Ἁγίαν Τράπεζαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 2 καὶ 3 τομή). Εἶναι δὲ τοῦτο μαρμαρίνη πλὰξ (εἰκ. 8) ἔχουσα τὸ σχῆμα σῖγμα, ἤτοι ὀρθογωνίου ἀπολήγοντος εἰς ἡμικύκλιον ἐξέχον πρὸς τὰ ἔσω κατὰ 0.42. Ἡ κάτω ἀριστερά της γωνία εἶναι τεθραυσμένη. Τὸ ὁλικὸν πλάτος της εἶναι 0.91, τὸ δὲ μῆκός της μέχρι τῆς κορυφῆς τοῦ ἡμικυκλίου 1.15. Τὰ χείλη τοῦ καλύμματος εἶναι ἀνακεκαμμένα εἰς λοξότμητον παρυφήν, ὕψους 0.06 μ., ἐσωτερικῶς τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἐλαφρῶς (0.015) ἐξέχουσα ταινία περιθέουσα τὸ ὅλον σχῆμά του καὶ διακοπτομένη ὀλίγον (0.085) κατὰ τὸ μέσον τῆς ἐμπροσθίας πλευρᾶς, χάριν καλυτέρας ἐκροῆς τῶν ὑδάτων πλύσεως αὐτῆς. Ἡ τράπεζα αὕτη θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κειμένης ἐπὶ τῆς γειτονικῆς νησῖδος Κεφάλου τοῦ Ἀμβρακικοῦ, κατὰ τὴν πρόσφατον ἀνασκαφὴν τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὅμοια τεμάχια[2].

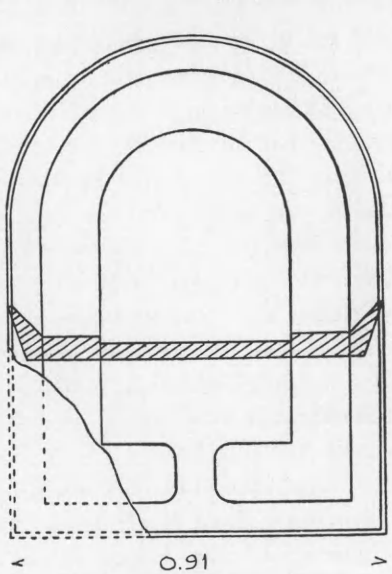

Εἰκ. 8. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς καλυπτηρίου πλακὸς παλαιοχριστιανικῆς Ἁγ. Τραπέζης.

δ) ***Τὰ προσκτίσματα.*** Ὁ ἀρχικὸς βυζαντινὸς ναὸς ὑπέστη σὺν τῇ παρόδῳ τῶν αἰώνων πολλὰς καὶ ποικίλας ἀλλοιώσεις καὶ προσθήκας. Οὕτω παλαιό-

[1] Εἰς ὁμοίαν θέσιν ἐμφανίζει τὸ ὀμφάλιον καὶ τὸ ἐν Πάτμῳ Καθολικὸν τοῦ Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου.

[2] Βλ. τάς σχετικὰς εἰκόνας παρὰ Χαρ. Μπάρλα: Ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς Κεφάλου, ΠΑΕ 1965, σ. 81 εἰκ. 2 καὶ πίν. 99β.

τερον μὲν (17ον αἰ. ;) ὁ χωρίζων τὸν κυρίως ναὸν ἀπὸ τὸν νάρθηκα πλήρης τοῖχος μετετράπη, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἰς τρίβηλον, ἠνοίχθησαν δὲ συγχρόνως μία μὲν θύρα παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ δύο ἄλλαι εἰς τὸν Δ. τοῖχον τοῦ νάρθηκος, ἑκατέρωθεν τῆς παλαιᾶς μεσαίας (εἰκ. 2).

Ταυτοχρόνως πιθανῶς, ἢ καὶ κατά τι ἀργότερον, κατεσκευάσθη καθέτως πρὸς τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ καθολικοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.80 μ. ἀπ' αὐτοῦ (εἰκ. 2 καὶ 9) ὑψηλὸν στενόμηκες ὀρθογώνιον ἐν ὁριζοντίᾳ τομῇ κωδωνοστάσιον διαστάσεων βάσεως 3.00×1.43 (εἰκ. 9) ἐν χρήσει καὶ σήμερον εἰσέτι. Τὸ κωδωνοστάσιον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τρεῖς καθ' ὕψος ζώνας, χωριζομένας διὰ ταινιῶν ἐκ δύο ὁριζοντίων σειρῶν στενῶν, λιθίνων πλακῶν (εἰκ. 10). Ἐκ τῶν ζωνῶν ὑψηλοτέρα εἶναι ἡ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας μὲ ἐνισχυμένας τὰς γωνίας διὰ κανονικῶν πελεκητῶν λίθων ἐκτισμένη κατωτάτη. Εἰς τὴν δευτέραν ζώνην ἐνεκτίσθη ὡς διακοσμητικὸν στοιχεῖον μαρμάρινον βυζαντινὸν γλυπτόν (περὶ οὗ κατωτέρω) (εἰκ. 9), καὶ τέλος ἡ ἀποτελοῦσα τὴν στέψιν τοῦ ὅλου κατασκευάσματος καὶ ἐλαφρῶς στενοτέρα τῶν ἄλλων ἀνωτάτη ζώνη, ἥτις εἰς μὲν τὸ μέσον διατρυπᾶται ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κρέμαται ὁ κώδων, τὰς δὲ πλαγίας αὐτῆς πλευρὰς δὲν ἔχει κατακορύφους ἀλλὰ κοίλας (εἰκ. 10), πενιχρὰν προφανῶς μίμησιν σχεδίων ἰταλικοῦ baroque[1].

Τὴν ἄνω ἀπόληξιν αὐτῆς σχηματίζει ἀφ' ἑνὸς βαθμιδωτὸν κυματιοφόρον γεῖσον, ὅπερ ἐν τῷ μέσῳ παρακολουθεῖ τὴν καμπύλην τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, καὶ ἀφ' ἑτέρου τριγωνικὰ ἀετωμάτια ἐκ τῶν ὁποίων ἀνὰ τρία μὲν ὑπάρχουν ἐπὶ τοῦ γείσου ἑκάστης μακρᾶς πλευρᾶς, ἀνὰ ἓν δὲ ἐπὶ τοῦ γείσου τῶν στενῶν πλευρῶν (εἰκ. 9).

Ἔτι ἀργότερον, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος, προσετέθη κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ δεύτερος, εὐρύτερος (ἐσωτ. διαστ. πλάτους 3.70 μ. × 5.87 καὶ ὕψους 3.30) ξυλόστεγος νάρθηξ (εἰκ. 11) μὲ μίαν μὲν τοξωτὴν θύραν εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς μεταβληθεῖσαν μεταγενεστέρως εἰς παράθυρον (εἰκ. 2, τομή) καὶ μίαν ἄλλην ἀνοιχθεῖσαν κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, προσιτὴν διὰ τεσσάρων βαθμίδων (εἰκ. 2). Ἀκόμη ἀργότερον καθ' ὅλον τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ προσετέθη εὐρύχωρον ὀρθογώνιον κτήριον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.40 × 12.80 μ., ἀγνώστου, βοηθητικοῦ πιθανώτατα ἀλλὰ μὴ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ἀφ' οὗ ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν δύο μεγάλοι πίθοι (εἰκ. 2). Τοῦ κτηρίου τούτου διατηροῦνται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα ὑψηλοί τινες τοῖχοι (εἰκ. 4).

Σημαντικαὶ ἀλλοιώσεις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ἐγένοντο ἐπίσης κατὰ

[1] Βλέπε σχετικῶς ὅμοια παραδείγματα ἐξ Ἑπτανήσου παρὰ Salvator, Zante II, Πράγα 1904, σ. 24 Ἅγ. Στέφανος, σ. 60 Ἁγ. Βαρβάρα, σ. 163 Ἅγ. Γεώργιος Καλαμακίου, σ. 240 Σπηλιώτισσα.

τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅτε ἠνοίχθησαν εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος μεγάλα παράθυρα (εἰκ. 2), ὡς καὶ μία θύρα εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νάρθηκος, ἔξω τῆς ὁποίας κατεσκευάσθησαν ἡμικυκλικαὶ βαθμίδες ἀνόδου (εἰκ. 2). Τότε ἐπίσης ἐκαλύφθησαν

Εἰκ. 9. Ἄποψις τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ κωδωνοστασίου ἀπὸ ΒΑ.

δι' ἀσβεστοχρίσματος ὁ τροῦλλος καὶ ὁλόκληρος ἡ βόρειος καὶ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Τέλος, ὅλως προσφάτως (1962), κατεσκευάσθη, ἄνευ ἀδείας, πρὸ τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ πεσσοστήρικτος ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στοά (εἰκ. 12).

ε) ***Γλυπτική.*** Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν εἰς τὴν μέσην ζώνην τοῦ κωδωνοστασίου ἐνεκτίσθη παλαιὸν βυζαντινὸν γλυπτόν, ὡς διακοσμητικὸν προφανῶς στοιχεῖον. Τὸ ἀξιόλογον τοῦτο μνημεῖον (εἰκ. 13) ὁλικῶν διαστάσεων: ὕψους 0.72 καὶ πλάτους 0.78 ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου πλακὸς διατρυπωμένης ὑπὸ ἐλαφρῶς πεταλομόρφου τόξου διαμέτρου 0.48 καὶ στεφομένης ὑπὸ γλυπτοῦ κανόνος ἐξ 9 ἰωνικῶν ᾠῶν, βαινόντων ἐπὶ ἀστραγάλου καὶ καλυπτομένων ὑπὸ γλυπτοῦ λεσβίου κυματίου. Τόσον λόγῳ τοῦ θέματος, ὅσον

Εἰκ. 10. Ἀνατολικὴ ὄψις τοῦ κωδωνοστασίου.

καὶ τῆς ἐργασίας της, ἡ στέψις αὕτη ἔχει προφανῶς ληφθῆ ἔκ τινος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ, ρωμαϊκῶν χρόνων, μνημείου, ἡ κάτωθεν ὅμως ταύτης πλὰξ εἶναι γνησίως βυζαντινή. Ἄνω καὶ πλαγίως ἡ πλὰξ αὕτη περιβάλλεται ὑπὸ εὐθυγράμμου βαθμιδωτοῦ πλαισίου, ἐν ᾧ τὸ ἐντὸς αὐτῆς τόξον φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον παρυφὴν καταλήγουσαν ἐξωτερικῶς εἰς σχοινίον καὶ κοσμουμένην

Εἰκ. 11. Ἄποψις τοῦ μεταγενεστέρου νάρθηκος ἀπὸ ΝΔ.

ἐσωτερικῶς κατὰ μὲν τὰ πλάγια διὰ τρέχοντος ζῴου ἐντὸς ἑλικοειδῶν κλιματίδων, κατὰ δὲ τὴν κλεῖδα διὰ μεγάλου ἀνθεμίου (ὁμοιάζοντος πρὸς περιρραντήριον μετὰ κώνου πίτυος ἢ στροβιλίου), ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἵστανται ἔξεργα ἀνὰ ἓν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ραμφίζον μίαν ὄρπηκα τοῦ ἀνθεμίου (εἰκ. 13). Τὰ πτηνὰ ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι παγώνια, ὡς συμπεραίνομεν ἀφ' ἑνὸς ἐκ τοῦ μακροῦ λοφίου τῆς κεφαλῆς των καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐκ τῆς μακρᾶς οὐρᾶς των, ἥτις ἐνταῦθα εἶναι, κατ' ἀνατολικὰ πρότυπα, ἀνωρθωμένη (εἰκ. 13).

Παγώνια μὲ ἀνωρθωμένην οὐρὰν συναντῶμεν συχνάκις εἰς περσικὰ (σασ-

σανιδικὰ) ὑφάσματα[1] καὶ ἄλλα ἔργα[2], ἐξ ὧν παρέλαβε τὸ θέμα ἥ τε παλαιοχριστιανικὴ καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη[3].

Τέλος τὰ μεταξὺ τοῦ τόξου καὶ τοῦ πλαισίου τριγωνικὰ κενὰ πληροῦν-

Εἰκ. 12. Ἄποψις τῆς προσφάτως προστεθείσης στοᾶς εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ.

ται δι᾽ ἀναγλύφων ἑλικοφύλλων ἀπὸ τῶν ὁποίων προβάλλουν ἑκατέρωθεν ἀνὰ

[1] Ὕφασμα Τολώσης (Toulouse): O. v. Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921, πίν. V, β′ ἥμισυ 12ου αἰ.

[2] Sarre, Die Kunst des alten Persien, Berlin 1925, πίν. 94, 102, 121, 125.

[3] α) Γλυπτά: Θωράκια Ἀκυληίας: Ricci-Colasanti, L'arte bizantina in Italia, Milano ἄ. χρ., πίν. 78. Δύο ἀνάγλυφα τοῦ μουσείου Θηβῶν: Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε′ (1930 - 40) σ. 138 εἰκ. 20 καὶ σ. 143 εἰκ. 25. Ἀνάγλυφον ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μαγγούτη Ἀθηνῶν: Κ. Κωνσταντόπουλος, ΕΕΒΣ 8 (1931) σ. 246 εἰκ. 3. Ἀνάγλυφον Γεράνας καὶ Πυγμαίου νῦν ἐν τῷ Βυζ. Μουσείῳ Ἀθηνῶν: L. Bréhier, L'art byzantin, σ. 51 εἰκ. 15. Κιονόκρανον Βυζ. Μουσείου ἐκ τῆς Μ. Πετράκη: Μ. Σωτηρίου, ΔΧΑΕ περ. Δ, τ. Β′ (1960/61) πίν. 49,3. Ἀνάγλυ-

Εἰκ. 13. Τὸ εἰς τὸ κωδωνοστάσιον ἐντειχισμένον βυζαντινὸν γλυπτόν.

ἓν ἡμισφαιρικὸν «κομβίον» κοσμούμενον δι᾽ ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου σταυροῦ καὶ ἀνθεμίων κατὰ τὰ γωνιαῖα αὐτοῦ διαμερίσματα.

φος παράστασις περιθύρου τῆς Γοργοεπηκόου τῶν Ἀθηνῶν (ἀδημοσίευτος). Ἐπιτύμβιος πλὰξ Ἁγ. Νικολάου Μύρων τῆς Λυκίας: H. R o t t, Kleinas. Denkm., σ. 341 εἰκ. 128. Ἀνάγλυφον Κορίνθου: R. S c r a n t o n, Med. Architecture ἐν Corinth XVI, σ. 105 ἀρ. 12. Βυζ. κιβωτίδια τοῦ ἐν Βρυξέλλαις Musée du Cinquantenaire: L. B r é h i e r ἐν Gazette des Beaux-Arts 1930, σ. 278 εἰκ. 11, καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Μουσείου τοῦ Cluny: L. B r é h i e r, ἔ. ἀ. σ. 281 εἰκ. 17, ἀμφότερα περσικῆς πιθανώτατα προελεύσεως. β) Ψηφιδωτά: Ἱερουσαλήμ: O. D a l t o n, Byz. art and Archaeology, Oxford 1911, σ. 626 εἰκ. 250. Καχριὲ-Τζαμί: P a u l U n d e r w o o d, The Kariyé Djami 2, London 1967 πίν. 108, 118. γ) Χειρόγραφα: Soissons: N e u w i r t h, Frühchr. Kunst und Mittelalter, Leipzig 1919, σ. 164 εἰκ. 137. δ) Ἐλεφαντοστᾶ: Κτένιον τοῦ Μουσείου Φλωρεντίας: P. T o e s c a, Storia dell'Arte Italiana, τόμ. II, Torino 1927, εἰκ. 792 καὶ τέλος ε) Ἀγγεῖα: W a l l i s, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. IV εἰκ. 6 καὶ XLI εἰκ. 84.

Ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ περιγραφέντος γλυπτοῦ — ἀνάγλυφον βάθος μετ' ἐπικαθημένων ἐξέργων στοιχείων — ὥς ἐνταῦθα τὰ κομβία καὶ τὰ πτηνά, συνηθίζεται κυρίως κατὰ τὸν 12ον[1] τὸν 13ον[2] καὶ τὸν 14ον[3] αἰῶνα, ἐξ ὧν, μᾶλλον εἰς τὸν δεύτερον, πρέπει νὰ ἐνταχθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον λίαν ἐπιμελοῦς ἐκτελέσεως γλυπτόν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ ἐξεταζομένου τεμαχίου ὑποθέτω, ὅτι θὰ προέρχεται εἴτε ἐκ τῆς στέψεως προσκυνηταρίου τινὸς τοῦ παλαιοῦ, μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ, τοποθετημένου παρὰ τὰς ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παραστάδας τοῦ ναοῦ, εἴτε ἐκ τῆς στέψεως ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοποθετημένου δεξιᾷ, κάτωθεν τοῦ τρούλλου. Ἀνάλογον παράδειγμα τοιούτου μαρμαρίνου θρόνου κοσμουμένου δι' ἀναγλύφων παγωνίων παρέχει ὁ ὡραῖος ἐπισκοπικὸς θρόνος τοῦ ἐν Π. Σερβίᾳ ναοῦ τοῦ Nerezi[4].

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν γλυπτῶν κατατακτέον καὶ τὸ ξύλινον ἐπίχρυσον τέμπλον τοῦ καθολικοῦ (εἰκ. 14). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεσις τοῦ τέμπλου τούτου ἀκολουθεῖ τὴν συνήθη εἰς τέμπλα τῆς ὀψίμου Τουρκοκρατίας. Ἀποτελεῖται δηλ. ἀπὸ σειρὰν 3/4 λεπτῶν κιονίσκων βαινόντων ἐπὶ ὑψηλῶν πεσσίσκων καὶ στηριζόντων μέσῳ ἀτλαντικῶν μορφῶν εὐρὺ ὁριζόντιον ἐπιστύλιον, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἐκτείνεται, ὡς τελικὴ στέψις, ἡ συνήθης σειρὰ τῶν τοξυλλίων τοῦ Δωδεκαόρτου. Εἰς τὸ βάθος τὰ μεταξὺ τῶν κιονίσκων διαστήματα φράσσονται κάτω μὲν δι' ὀρθογωνίων θωρακίων (ποδιῶν), ἐν τῷ μέσῳ δὲ διὰ τῶν λατρευτικῶν εἰκόνων καὶ τῶν ὑπεράνω αὐτῶν ταινιῶν φερουσῶν ζωηρῶς ἀναγλύφους κεφαλὰς Χερουβεὶμ καὶ τέλος εἰς τὰ μεταξὺ τῶν ἀτλαντικῶν μορφῶν διαστήματα παρεμβάλλονται ἡμικυκλικὰ μετὰ πλήρους τυμπάνου πλαίσια.

Ὁλόκληρος ἡ ἐπιφάνεια τόσον τῶν κιονίσκων, ὅσον καὶ τῶν μεταξὺ καὶ τῶν ἄνω αὐτῶν μελῶν διαστημάτων κοσμεῖται δι' ἀναγλύπτων ἀνθικῶν καὶ ζωικῶν κοσμημάτων: πτηνῶν, κεφαλῶν Χερουβεὶμ καὶ ἀνθρώπων, (ἐν οἷς καὶ αἱ τῶν ἀτλάντων) οὐχὶ λίαν ἱκανοποιητικῶν τόσον ἀπὸ ἀπόψεως συνθέσεως ὅσον καὶ ἐκτελέσεως.

[1] Ὅσιος Μελέτιος Κιθαιρῶνος: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς ΑΒΜΕ Ε΄ (1939/40) σ. 71. Ὄμορφη Ἐκκλησιά: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά, Ἀθῆναι 1921, σ. 23. Σωτὴρ Ἀμφίσσης: ΑΒΜΕ Α΄ (1935) σ. 194. Μουσεῖον Κορίνθου: Φ ι λ α δ ε λ φ ε ύ ς, ΑΔ 1918, Παρ. σ. 9 εἰκ. 14 καὶ R. S c r a n t o n, Corinth XVI, 1957, πίν. 33, ἀρ. 158. Μονὴ Βλαχερνῶν Ἄρτης: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Β΄ (1936) σ. 27 εἰκ. 22. Ταξιάρχης Λοκρίδος: Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΕΕΒΣ 6 (1929) σ. 361 εἰκ. 13 καὶ σ. 367 εἰκ. 20.

[2] Ἐπιστύλιον τέμπλου ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Κυνηγοῦ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ (1205): S t r z y g o w s k i, ΔΙΕ Ἑτ. Γ΄ (1889) σ. 122 πίν. Α΄ καὶ Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, Εὑρετήριον Μεσ. Μνημ. Γ΄, σ. 176 εἰκ. 233.

[3] Ναοὶ Μυστρᾶ: G. M i l l e t, Monum. byz. de Mistra, πίν. 49. 1, 58. 4.

[4] G. M i l l e t, L'ancien art Serbe, Paris 1919, εἰκ. 152.

Τὴν Ὡραίαν Πύλην ὡς καὶ τὴν τῆς προθέσεως κλείουσιν ἄνω τόξα διπλῆς καμπυλότητος (en accolade) (εἰκ. 14) χαρακτηριστικὰ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ξυλόγλυπτον βημόθυρον τῆς Ὡραίας Πύλης ἔχει τὴν συνήθη μορφήν, τὰ δὲ δύο φύλλα του κοσμοῦνται κάτω μὲν διὰ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν

Εἰκ. 14. Τὸ μεταγενέστερον ξυλόγλυπτον τέμπλον.

ἐκ τεσσάρων τοξυλλίων, εἰς τὰ ἄνω τῶν ὁποίων εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, διὰ χρώματος ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, ἄνω δὲ διὰ φυλλωμάτων περιβαλλόντων ἀνὰ ἓν εἰς ἕκαστον φύλλον κεντρικὸν ἐλλειψοειδὲς ἔμβλημα (εἰκ. 14).

Ἡ κατωτέρα ποιότης τῆς ἐργασίας καὶ τῆς συνθέσεως ἀκόμη τοῦ γλυπτικοῦ διακόσμου μαρτυροῦσι πολὺ μεταγενεστέρους χρόνους (ἀρχὰς πιθανῶς ἢ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος).

ϛ) ***Ζωγραφική.*** Α΄. Τοιχογραφίαι. Ὀλίγαι καὶ κακῶς, λόγῳ τῆς ἐκ τῶν κηρίων αἰθάλης, διατηρούμεναι τοιχογραφίαι διασώζονται εἰς τὸν κυρίως ναὸν καὶ τὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ. Οὕτω εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρούλλου διακρίνεται ἀμυδρῶς, ὁ ἐντελῶς κατεστραμμένος Παντοκράτωρ ἐντὸς με-

ταλλίου, τὴν παρυφὴν τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἡ ἐκ τῶν Ψαλμῶν 79, 15-16 καὶ τῆς λειτουργίας[1] εἰλημμένη ἐπιγραφὴ *Κύριε, Κύριε ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε* [καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτὴν] *ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιά σου*[2].

Καλύτερον ὁπωσδήποτε, διετηρήθη, ἂν καὶ πλήρης τῆς ἐκ τῶν κηρίων

Εἰκ. 15. Ἡ Πλατυτέρα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

αἰθάλης εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία (εἰκ. 15), ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς ὁποίας ὑπάρχει διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ Η ΠΛΑΤΥΤΕΡΑ - ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ.

Ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἐν προτομῇ καὶ εἰς μεγάλην κλίμακα φέρουσα πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ τὸν μικρὸν Χριστόν, ἤτοι κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης. Φοροῦσα ἀπὸ κεφαλῆς τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον τῶν ἐγγάμων γυναικῶν ἔχει τὰς χεῖρας ὑψωμένας ἑκατέρωθεν

[1] Πβλ. καὶ Κ.Δ. Ἰω. 15, 1 — Goar, Εὐχολόγιον, Βενετία 1730, σ. 63 § γ 5 καὶ Π. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθῆναι, 1933 σ. 43.

[2] Ἡ ἰδία ἐπιγραφὴ εὕρηται καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς Μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων (16ος αἰ.) καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τῆς εἰκόνος τοῦ Βυζ. Μουσείου (18ος αἰ.). Carm. Capizzi, Παντοκράτωρ, Romae 1964, ἀρ. 516 καὶ 554. Μ. Ἁγ. Γεωργίου Πίνδου ΑΒΜΕ 5 (1939-40) σ. 190. Μοναὶ Ἁγ. Ὄρους. Millet-Pargoir Petit, ἀρ. 231 καὶ 233.

εἰς σχῆμα δεήσεως. Ὁ μικρὸς Χριστός, φορῶν ἐρυθρὸν χιτῶνα, εἰκονίζεται εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν[1]. Ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται ἡμίσωμοι καὶ εἰς στάσιν 3/4, ἀλλ' εἰς μικροτέραν κλίμακα, ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος, προσβλέποντες τὴν Παναγίαν καὶ δὴ δεξιᾷ μὲν αὐτῆς ὁ Γαβριήλ, ἀριστερᾷ δ' ὁ Μιχαὴλ σημειούμενος διὰ τοῦ γράμματος Μ[2].

Εἰς παλαιοτέρας τοιχογραφίας τῆς Πλατυτέρας, ὡς π.χ. τῆς Μ. Ὑπαπαντῆς τῶν Μετεώρων (1358) οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τῆς Παναγίας ὡς στηθάρια ἐντὸς μεταλλίων[3].

Εἰς τὸν πέριξ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ πλατὺν λῶρον εἰκονίσθη ἡ Ἀνάληψις. Μέγα μετάλλιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου (μὴ διακρινομένου πλέον) κατελάμβανε τὴν κλεῖδα τοῦ λώρου, ὑποβασταζόμενον ὑπὸ δύο ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, ἐνδεδυμένων ρόδινον χιτῶνα μὲ μελανὴν κροσσωτὴν παρυφήν. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ λώρου παρίστανται οἱ Ἀπόστολοι εἰς δύο ἡμιχόρια τῶν ὁποίων προεξάρχει ἀνὰ εἷς ἄγγελος. Παρὰ τὸν ἄγγελον τοῦ δεξιοῦ ἡμιχορίου ἵσταται ἡ Θεοτόκος. Οἱ ἄγγελοι προσβλέποντες τοὺς ἀποστόλους δεικνύουσι διὰ τῆς πρὸς τὰ ἔσω ὑψωμένης χειρός των τὸν ὑπὸ τῶν ἄνω πετώντων ἀγγέλων ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δένδρα. Αἱ κεφαλαὶ τῶν Ἀποστόλων, ἕκαστος τῶν ὁποίων παρουσιάζει διάφορον στάσιν, ἐμφανίζουν πλήρη ἐκφράσεως χαρακτηριστικά.

Εἰς τὴν κορυφὴν τῆς καμάρας τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ παρίσταται, ἐντὸς ἐπαλλήλων διατεμνομένων καμπυλοπλεύρων τετραγώνων ἡ Ἁγία Τριάς.

Ἐπὶ τοῦ ἀνωτάτου τετραγώνου εἰκονίζονται, ὁ εἷς παρὰ τὸν ἄλλον, ὁ Πατὴρ καί, συμφώνως πρὸς τὸν Ψαλμόν[4], δεξιᾷ αὐτοῦ, ὁ Υἱός. Τούτων ἀμφοτέρων μόλις διακρίνονται αἱ μετὰ χρυσοῦ, ἐνσταύρου φωτοστεφάνου κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν δύο μορφῶν διάστημα εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὑπὸ τὴν Γραφικὴν[5] μορφὴν τῆς περιστερᾶς.

[1] Ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Βλαχερνίτισσαν τῆς ἐν Μόσχᾳ συλλογῆς Tretiakof ἥτις ἀναπαράγει πιστῶς τὴν Παναγίαν τῶν Βλαχερνῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. (Βλέπε προχείρως εἰκόνα της παρὰ Ph. Sherrard, Constantinople, London 1965 εἰκ. σ. 83.)

[2] Ἡμίσωμοι ἀρχάγγελοι ἑκατέρωθεν τῆς Πλατυτέρας εἰκονίσθησαν καὶ ὑπὸ τοῦ Ξένου Διγενῆ (1491) εἰς τὴν κόγχην τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ Μ. Μυρτιᾶς. Βλ. ΑΒΜΕ Θ' (1961) πίν. 4 ὡς καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἁγίου Νικολάου (Μαγαλειοῦ) Καστορίας (15ος αἰ.): Στ. Πελεκανίδου, Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 172α.

[3] Βλ. εἰκ. παρὰ Ξυγγοπούλῳ, Σχεδίασμα..., Ἀθῆναι 1957, πίν. 12_1.

[4] Ψαλμ. 109, $_1$: *Εἶπεν ὁ Κύριος τῷ Κυρίῳ μου· κάθου ἐκ δεξιῶν μου.*

[5] Ματθ. 3, 16. Μᾶρκ. 1, 10. Λουκ. 3, 22. Ἰω. 1, 32. Πβλ. καὶ Μηναῖον Ἰανουαρίου (ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας 1961) σ. 74, τροπάριον τοῦ α' ἤχου τῶν Θεοφανείων.

Τὸ ὑπόλοιπον τῆς καμάρας χωρίζεται καθ' ὕψος εἰς τέσσαρας ἐπιμήκεις ζώνας. Εἰς τὰς δύο ἀνωτέρας ἐκ τούτων, ἤτοι τὰς ἀμέσως ἑκατέρωθεν τῆς Ἁγ. Τριάδος εὑρισκομένας, εἰκονίζεται, εἰς δύο ἡμίση, ἡ Θεία Λειτουργία. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον ἑκάστου ἡμίσεος εἰκονίζεται κιβώριον, πρὸ τοῦ ὁποίου ἵσταται ὁ Χριστός, ὡς μέγας Ἀρχιερεύς, ἐνδεδυμένος ἀβακωτὸν φαιλόνιον. Πρὸς τοῦτον προσέρχεται ἑκατέρωθεν, σειρὰ τεσσάρων ἀγγέλων, ἐξ ὧν οἱ μὲν τῆς νοτίας πλευρᾶς διακρίνονται καλῶς, ἐκ δὲ τῶν τῆς βορείου σώζονται καλῶς μόνον οἱ δύο τελευταῖοι, ἐνῶ τῶν μέσων διακρίνονται μόνον αἱ κεφαλαὶ καὶ οἱ πόδες. Καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι τῆς νοτίας πλευρᾶς κρατοῦσι πάντες λειτουργικὰ ριπίδια καὶ εἶναι ἐνδεδυμένοι ὁ μὲν πρῶτος καὶ ὁ τέταρτος ἐρυθρὰ στιχάρια καὶ ὀράρια κοσμούμενα διὰ πολυτίμων λίθων, οἱ δὲ δύο μέσοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, χρώματος, ἀντιστοίχως κυανοπρασίνου καὶ ροδίνου. Οἱ τῆς βορείου πλευρᾶς δύο πλήρως σωζόμενοι τελευταῖοι ἄγγελοι φέρουσι κροσσωτὰ ἐπιτραχήλια.

Εἰς τὰς κάτωθεν τῆς Θείας Λειτουργίας ζώνας ἐζωγραφήθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον ἡμιθόλιον ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τὸ βόρειον ἡ Πεντηκοστή.

Ὁ Εὐαγγελισμός, σωζόμενος μόνον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, ἐμφανίζει τὸν ἀρχάγγελον Γαβριὴλ ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν, ἐνδεδυμένον πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ λιθοκόσμητον ἐπίβλημα, τείνοντα δ' ἐμπρὸς τὴν χεῖρα κατὰ τὸ γνωστὸν σχῆμα τοῦ ὁμιλοῦντος ἢ εὐλογοῦντος τὴν ἔναντι αὐτοῦ ἱσταμένην Παρθένον. Αὕτη, ἐνδεδυμένη τὸ σύνηθες πορφυροῦν μαφόριον, ἀντικρύζει τὸν ἀρχάγγελον, κλίνουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ἐμπρὸς τὴν κεφαλὴν καὶ ἔχουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους, εἰς δήλωσιν ταπεινῆς ὑποταγῆς, εἰς τὸ ἀγγελικὸν μήνυμα. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ἐνταῦθα ὁ ζωγράφος τὴν βυζαντινὴν παράδοσιν τῆς τέχνης τοῦ 9ου-11ου αἰ. Ἀπὸ ἡμικυκλίου σχεδιαζομένου διὰ λευκοῦ χρώματος εἰς τὸ μέσον τῆς ἄνω πλευρᾶς τῆς συνθέσεως ἐξέρχεται, διευθυνομένη πρὸς τὴν Παρθένον, δέσμη λευκῶν ἀκτίνων καὶ μετ' αὐτῆς, καθιπτάμενον, τὸ Ἅγ. Πνεῦμα, ἐν εἴδει λευκῆς περιστερᾶς, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ Λουκᾶ (1,35) λεγόμενα, καθ' ἃ ὁ ἄγγελος εἶπεν εἰς τὴν Παρθένον «*πνεῦμα ἅγιον ἐπελεύσεται ἐπὶ σὲ καὶ δύναμις Ὑψίστου ἐπισκιάσει σοι*».

Εἰς τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, ἀρχιτεκτονήματα. Οὕτω ὄπισθεν μὲν τῆς Παρθένου προβάλλει τρουλλαία ἐκκλησία, ἀντὶ τῆς παλαιότερον ἐκεῖ εἰκονιζομένης τρικλίτου βασιλικῆς τῆς Ναζαρὲτ ἀνεγερθείσης ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς οἰκίας τῆς Μαρίας, κατὰ τὴν Αἰθερίαν[1], ὄπισθεν δὲ τοῦ Γαβριὴλ τρίκλιτος δρομικὴ ἐκκλησία προφανῶς ἡ δευτέρα ἐκ-

[1] Βλέπε σχετικῶς, G. Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Évan gile, Paris 1916, σ. 88.

κλησία τῆς Ναζαρὲτ[1] μὲ ἐπικλινῆ στέγην καὶ παράθυρα κάτω μὲν καὶ εἰς τὸν φωταγωγὸν ὀρθογώνια τοξωτά, ὑπὸ δὲ τὸ τρίγωνον τῆς στέγης κυκλικόν (φεγγίτης). Τέλος εἰς τὸ μεταξὺ τοῦ Γαβριὴλ καὶ τῆς Παρθένου διάστημα εἰκονίζεται κιονοστήρικτος τρουλλίσκος ἢ κιβώριον, καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος στοά.

Εἰς τὴν εἰς τὸ βόρειον ἡμιθόλιον εἰκονιζομένην Πεντηκοστὴν οἱ 12 Ἀπόστολοι ἐζωγραφήθησαν, ὡς συνήθως, καθήμενοι, ἐπὶ ἡμικυκλικῆς «ἐξέδρας» καὶ διῃρημένοι εἰς δύο σαφῆ ἡμιχόρια, ἐκ τῶν ὁποίων τοῦ μὲν δεξιοῦ (τῷ θεατῇ) προεξάρχει ὁ ἀναφαλαντίας Παῦλος, τοῦ δὲ ἀριστεροῦ ὁ λευκόθριξ καὶ σγουρομάλλης Πέτρος, ὅστις καὶ κρατεῖ ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ᾽ οὗ εἶναι γεγραμμένη ἡ φράσις «*ἀδελφοὶ* [ἐ]*πί*[στα]*στε* [ὅτι ἐφ᾽ ἡμερῶν ἀρχαίων ἐν ὑμῖν ἐξελέξατο ὁ Θεὸς]» (Πράξ. Ἀποστ. 15,7).

Πάντες οἱ ἀπόστολοι εἶναι ἐνδεδυμένοι χιτῶνα καὶ ἱμάτιον μὲ κυριαρχοῦντα τὰ συμπληρωματικὰ χρώματα, τὸ πορφυροῦν καὶ τὸ βαθυπράσινον, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται καὶ τὸ κιτρινόφαιον. Ἡ στάσις τῶν μαθητῶν, οἵτινες κρατοῦσι πάντες διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς τὸ Εὐαγγέλιον ἄλλοτε ὡς βιβλίον καὶ ἄλλοτε ὡς συνεπτυγμένον εἰλητόν, δὲν εἶναι ἀπολύτως ὁμοιόμορφος. Δύο ἐξ αὐτῶν, ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ ἡμιχορίου, φαίνονται συνομιλοῦντες, ἐν ᾧ οἱ ὑπόλοιποι βλέπουσιν ἀτάραχοι πρὸς τὰ ἐμπρός. Εἰς τὸ βάθος τῆς ἐξέδρας εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν καὶ ἀριστερᾷ διώροφα ἀρχιτεκτονήματα, εἰς δὲ τὸ μέσον κυκλοτερὲς οἰκοδόμημα, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου φαίνονται αἱ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατερχόμεναι πύριναι γλῶσσαι.

Τοῦ κάτω μέρους τῆς συνθέσεως ὄντος ἐπικεχρισμένου δὲν γνωρίζομεν ἂν ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ συνήθως συνοδεύουσα τὴν Πεντηκοστὴν ἡμικυκλικὴ παράστασις τοῦ Κόσμου.

Εἰς τὴν μικρὰν κόγχην τῆς προθέσεως εἰκονίσθη, μόλις διακρινομένη σήμερον, ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, κάτωθεν δ᾽ αὐτῆς δέλτοι προθέσεως, ἐντὸς τοξυλλίων φερομένων ὑπὸ κιονίσκων. Διακρίνονται τὰ ὀνόματα Δανιὴλ καὶ Κωνσταντῖνος.

Τοῦ ὑπολοίπου κυρίως ναοῦ ὄντος κεκαλυμμένου διὰ γαλακτώματος ἀσβέστου, θὰ ἐξετάσωμεν μόνον τὰς εἰς τὸν παλαιὸν νάρθηκα σωζομένας τοιχογραφίας, αἵτινες δυστυχῶς εἶναι καὶ αὐταὶ μαυρισμέναι ἐκ τῆς αἰθάλης τῶν κηρίων, δι᾽ ὃ καὶ δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ λῆψις εὐκρινῶν φωτογραφιῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος σώζονται, ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει, ἄλλαι μὲν ἐπὶ τῆς καλυπτούσης αὐτὸν συνεχοῦς καμάρας, ἄλλαι δ᾽ ἐπὶ τῶν ἡμικυκλικῶν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν καὶ τῶν κάτωθεν αὐτῶν τοίχων, ὀλίγαι δὲ καὶ ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν.

[1] Viaux, Nazareth et ses deux églises, Paris 1911.

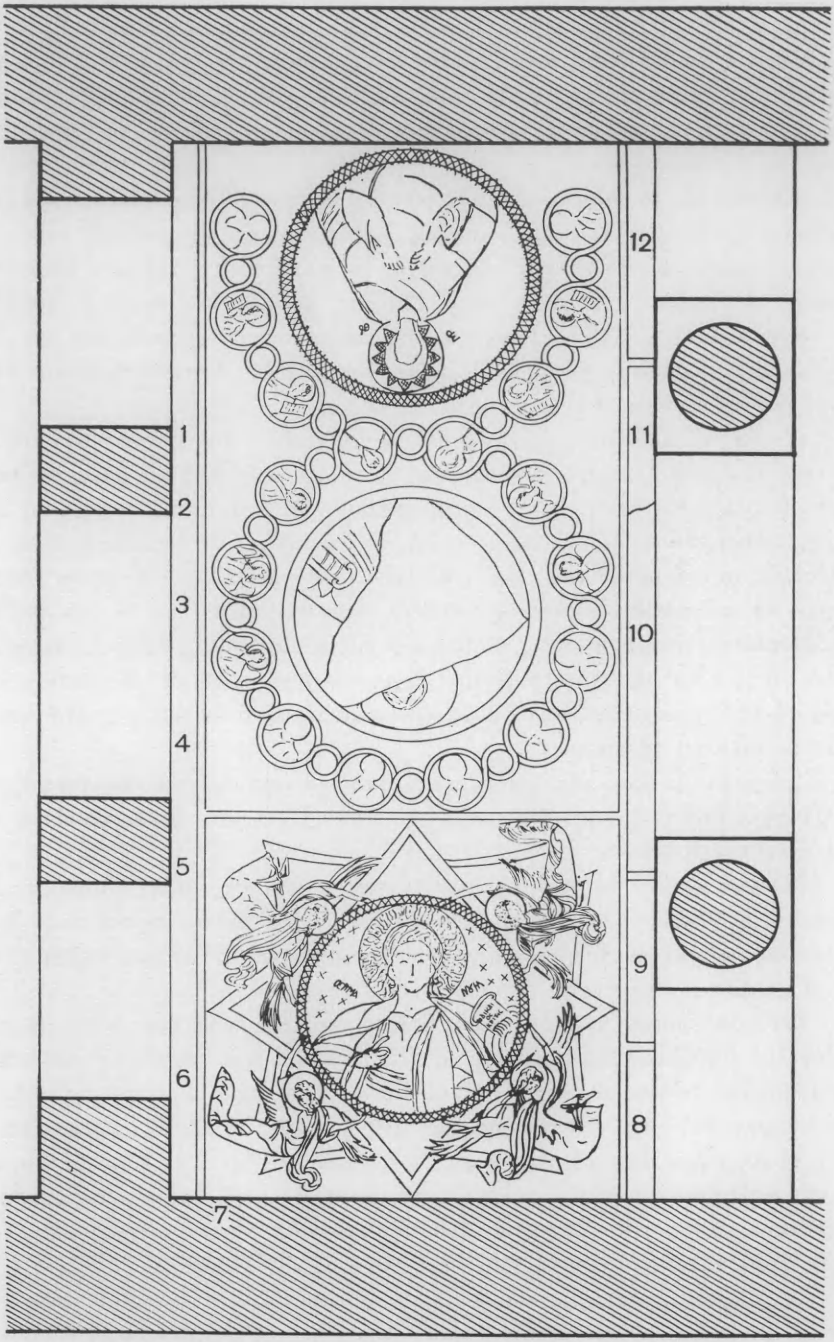

Εἰκ. 16. Εἰκονογραφικὴ διάταξις τῆς ὀροφῆς τοῦ νάρθηκος.

Θὰ ἀρχίσωμεν τὴν περιγραφήν των ἀπὸ τῆς καμάρας. Ταύτης ἡ κορυφὴ διαιρεῖται κατὰ τὸ μέσον της τμῆμα εἰς τρία κατὰ σειρὰν τετράγωνα διάχωρα (εἰκ. 16). Ἐκ τούτων εἰς τὸ νότιον ἄκρον εἰκονίζεται ἐντὸς κύκλου μὲ τὰ χρώματα τῆς ἴριδος, σχεδιαζομένου ἐπὶ διασταυρουμένων καμπυλοπλεύρων τετραγώνων, νεαρὰ μορφὴ ἐν προτομῇ καὶ κατ᾽ ἐνώπιον, τὴν ὁποίαν ἐπι-

Εἰκ. 17. Ὁ Ἐμμανουήλ.

γραφὴ γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ καὶ ὑπὸ ἀστέρων διαστιζομένου[1] γαλάζιου βάθους, χαρακτηρίζει ὡς τὸν Ἐμμανουήλ (εἰκ. 17).

[1] Ὅμοιον ἔναστρον οὐρανὸν ἢ κάμπον συναντῶμεν καὶ εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν ἑξῆς ναῶν: Μ. Ἁγ. Γεωργίου Πίνδου (ΑΒΜΕ 5 1939/40 σ. 189 εἰκ. 18), Θεοτόκου τῆς Μ. Studenića (1314) (O. Bihalji-Merin, Fresken und Ikonen, München

Ὁ νεαρὸς καὶ ἀγένειος Χριστός, ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον μὲ πολλὰς γραμμικὰς πτυχάς, ἔχει τὸ ὑπὸ πλήρους κοσμημάτων φωτοστεφάνου περιβαλλόμενον πρόσωπον εὐτραφές, τὴν κόμην οὔλην καὶ ἀπολήγουσαν ὀλίγον κάτωθεν τῶν ὤτων εἰς κατσαρὸν βόστρυχον (μπού-

Εἰκ. 18. Εἷς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀγγέλων.

κλαν) καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς καμπυλόφρυας καὶ ἐκφραστικοὺς διευθυνομένους ἐλαφρῶς πλαγίως. Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου του εἶναι μαλακόν, ἡ δὲ γενική του ἔκφρασις σοβαρά, ἀλλὰ καὶ μὲ ἀρκετὴν ζωντάνιαν. Εὐλογῶν διὰ τῆς δε-

1958, εἰκ. 27: Σταύρωσις), τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Voroneţ τῆς Ρουμανίας (1488 (P. Comaresco, Voroneţ, Bucarest 1959, εἰκ. 8), τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Suceava (1520) καὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Homor (1530) τῆς Ρουμανίας (G. Oprescu, Istoria Artelor Plastice in România, Bucureşti 1968, εἰκ. 326 καὶ 328). Ἀστέρες παρουσιάζονται καὶ εἰς τὴν ἐλλειψοειδῆ δόξαν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν Μ. τῆς Χώρας Κωνσταντινουπόλεως (P. Underwood, Kariyé Djami III, 344).

ξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κύλινδρον εἰλητοῦ, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφὴ «*ὁ δίκαιος κριτής*». Τὸν κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Ἐμμανουὴλ βαστάζουν τέσσαρες ὁρμητικῶς πετῶντες ἄγγελοι (εἰκ. 18, 19, 20) πληροῦντες τὰς γωνίας τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ πέραν ἀκόμη τούτου ἐξερχόμενοι.

Εἰς τὸ ἀμέσως συνεχόμενον, ἤτοι τὸ μέσον, διάχωρον εἰκονίζετο καὶ πά-

Εἰκ. 19. Εἷς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀγγέλων.

λιν ἐντὸς κύκλου μορφή, ἐξίτηλος σήμερον καὶ μὴ διακρινομένη δυστυχῶς πλέον, πιθανώτατα δὲ ἡ τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ·

Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πλούσιον καὶ πρωτότυπον πλαίσιον τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὸν μέσον κύκλον, ὅπερ ἀποτελεῖται ἐκ δώδεκα μικρῶν μεταλλίων συναπτομένων διὰ κόμβων, δίκην σηρικῶν τροχῶν (εἰκ. 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίσθησαν ἰσάριθμοι ἄγγελοι ἐν προτομῇ, ἄλλοι κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον καὶ ἄλλοι φέροντες ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους (εἰκ. 21). Εἶναι πάντες ἐνδεδυμένοι ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χλαμύδα πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους.

Τὸ πρὸς βορρᾶν τρίτον καὶ τελευταῖον διάχωρον τοῦ θόλου ἐμφανίζει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ κύκλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἡ Θεοτόκος, φέρουσα τὸ μαφόριον καὶ ἔχουσα ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἐξαιρετικῶς ὁ φωτοστέφανός της εἶναι ἀνάγλυφος, ἐξ ἐπιχρύσου γύψου

μετὰ κοσμημάτων. Ἡ περίπτωσις αὕτη δὲν εἶναι μοναδικὴ ἐν Ἠπείρῳ· διότι τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τοιχογραφίας ἁγίων τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, τῆς Κάτω Παναγιᾶς καὶ τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Ἄρτης[1] ὡς καὶ εἴς τινας ἁ-

Εἰκ. 20. Λεπτομέρεια τοῦ προσώπου ἑνὸς τῶν βασταζόντων τὸν κύκλον τοῦ Ἐμμανουὴλ ἀγγέλων.

γίους τοῦ τέμπλου τῆς Παρηγορητίσσης[2]. Τοὺς ἀναγλύφους στεφάνους τούτους ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ὁ ἐκ Φουρνᾶ ὀνομάζει: *στέφανα σηκωτά*[3].

[1] Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β' (1936) σ. 128 εἰκ. 12 καὶ σ. 83 καὶ 175.
[2] Ἀ.Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 136.
[3] Ἑρμηνεία τῆς Ζωγραφικῆς τέχνης (ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909) σ. 41.

Ὡς ὁ δεύτερος κύκλος, οὕτω καὶ ὁ τῆς Παναγίας περιβάλλεται ὑπὸ ἓξ μικροτέρων μεταλλίων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐκ τούτων τὰ δύο νότια συμπίπτουν πρὸς τὰ δύο βόρεια τοῦ δευτέρου διαχώρου (εἰκ 16). Ἐντὸς τῶν μεταλλίων εἰκονίζονται ἀπ' Α. πρὸς Δ. τὰ ἑξῆς: στηθάρια ἓξ μεγάλων προφητῶν Σοφονίου, Δαυίδ, ... αφ, Ἠσαΐου, Σολομῶντος καὶ Ἱερεμίου. Οἱ

Εἰκ. 21. Μία τῶν ἐντὸς μεταλλίων προτομῶν ἀγγέλων.

προφῆται, ἐνδεδυμένοι ἱμάτια ἐναλλὰξ πράσινα καὶ ἐρυθρά, κρατοῦσιν εἰς τὰς χεῖράς των ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἀναγράφοντα χωρία ἐκ τῶν προφητειῶν των. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ εἰλητὸν τοῦ Ἠσαΐου (εἰκ. 22) γράφεται τμῆμα τοῦ χωρίου τῶν προφητειῶν του (ΙΓ' 9) ἔχον οὕτω: *Ἰδοὺ* [γὰρ] *ἡμέρα Κυρίου ἔρχεται ἀνίατος θυμοῦ* [καὶ ὀργῆς θεῖναι τὴν οἰκουμένην ἔρημον καὶ τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἀποτελέσαι ἐξ αὐτῆς], εἰς δὲ τὸ εἰλητὸν τοῦ Δαυὶδ αἱ ἐκ τοῦ ψαλμοῦ 131.8 εἰλημμέναι λέξεις: *Ἐγὼ κιβωτὸν ... ἁγιάσματος ......*

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὰς γεννήσεις τῆς καμάρας. Ἐνταῦθα εἰκονίζονται

χωρισταὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ Πάθους, ἑκάστη τῶν ὁποίων περιβάλλεται ὑπὸ ἐρυθρᾶς ταινίας. Ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ βόρειον τύμπανον, ἤτοι τὸ βόρειον ἄκρον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καὶ εἶναι κατὰ σειρὰν αἱ ἑξῆς 12 (εἰκ. 16), συμφώνως πρὸς τὰς συνοδευούσας αὐτὰς λευκὰς ἐπιγραφάς, ἀναγραφομένας ἐνταῦθα ὡς ἀκριβῶς ἔχουσιν ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν.

Εἰκ. 22. Προτομὴ τοῦ προφήτου Ἡσαΐου ἐντὸς μεταλλίου.

1) *Ὁ Ἰούδας μεταμεληθεὶς ἐπέστρεψε τὰ τρι*[άκοντα ἀργύρια].

Ὁ Ἰούδας ἐνδεδυμένος πορτοκαλιόχρουν χιτῶνα κάθηται εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον πρὸ τετραγώνου τραπέζης ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει ρίψει τὰ ἀργύρια. Φαίνεται συντετριμμένος. Ἔναντι αὐτοῦ κάθηται ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας μὲ ὑψηλὸν ἐρεισίνωτον ζεῦγος Ἀρχιερέων, ἕκαστος τῶν ὁποίων βλέπει πρὸς διάφορον κατεύθυνσιν (εἰκ. 23). Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν, πολιὸς καὶ ἀναφαλαντίας (Ἄννας;) φορεῖ φαιὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ μελανῶν πινελλιῶν, καὶ ἐπ' αὐτοῦ μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ παρ'

αὐτὸν καθήμενος (Καϊάφας;) φορεῖ πράσινον ἔνδυμα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ δηλοῦνται διὰ λευκῶν γραμμῶν. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς φέρει πορφυροῦν κάλυμμα

Εἰκ. 23. Δύο Ἀρχιερεῖς ἐκ τῆς σκηνῆς τῆς Μεταμελείας τοῦ Ἰούδα.

ἐν εἴδει σαρικίου. Δεξιώτερα εἰς τὸ βάθος εἰκονίζονται δυὸ μορφαὶ (Γραμματεὺς καὶ Φαρισαῖος;) φοροῦντες χιτῶνας ἐρυθρὸν καὶ φαιὸν ἀντιστοίχως, ἐπὶ δὲ τῆς κεφαλῆς καλύμματα ἐν εἴδη σαρικίου φαιὸν ὁ εἷς, πράσινον ὁ ἄλλος, καλύπτοντα ὄπισθεν καὶ τοὺς ὤμους. Ἀριστερᾷ εἰς τὸ βάθος εἰκονίζεται

ὑψηλὸν οἰκοδόμημα μὲ 2 πύργους, τοξωτὸν πυλῶνα καὶ ἐσωτερικῶς ἀέτωμα. Τοῦτο εἶναι προφανῶς ὁ ναός, ἐζωγραφημένος συμφώνως πρὸς τὰ γνωστὰ παλαιοχριστιανικὰ Συριακὰ πρότυπα. Ἡ περιγραφεῖσα σύνθεσις διαφέρει τῆς ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῶν ζωγράφων (σ. 185) ἀναγραφομένης κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ Ἰούδας παρίσταται ἐδῶ καθήμενος καὶ οὐχὶ ὄρθιος. Ὁμοίαν περίπου πρὸς τὴν ἡμετέραν σύνθεσιν παρέχει τοιχογραφία τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1508)[1].

2. *Ἡ τοῦ Πέτρου ἄρνησις.* Τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται μόνον τὸ δεξιὸν τμῆμα, ἔνθα εἰκονίζεται ὁ Πέτρος δίς, ἤτοι κάτω μὲν δεξιὰ καθήμενος μὲ ἁπλωμένα τὰ χέρια καὶ συζητῶν μετὰ δύο θεραπαινίδων, ἐνδεδυμένων ἐρυθρὰ ἐνδύματα, ἄνω δὲ ἐν τῷ μέσῳ ὄρθιος καὶ κατὰ κρόταφον, συζητῶν ἐπίσης μετὰ μὴ σωζομένου προσώπου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, εἰς παράθυρον τῶν ὁποίων δὲν διακρίνεται ἀλέκτωρ, ὡς ἀπαιτεῖ ἡ Ἑρμηνεία (σ. 105). Ἴσως οὗτος θὰ εὑρίσκετο εἰς τὸ μὴ σωζόμενον ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς εἰκόνος, ἔνθα θὰ ὑπῆρχεν ἡ τρίτη ἄρνησις τοῦ Πέτρου. Ἡ ἡμετέρα σύνθεσις εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Διονυσίου[2] (1547).

Διακοπτομένης ἐνταῦθα τῆς σειρᾶς τῶν Παθῶν εἰκονίζεται ἐν συνεχείᾳ, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας τῆς ἀγούσης εἰς τὸν νεώτερον νάρθηκα ἡ

3. *Κοίμησις τῆς Θεοτόκου.* Τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς παραστάσεως ταύτης εἶναι καὶ ἐδῶ κατεστραμμένον. Εἰς τὸ ἀριστερόν, ἐπὶ κλίνης κεκαλυμμένης διὰ λευκοῦ ὑφάσματος (ποδέας), εἰκονίζεται ἐξηπλωμένη ἡ Παναγία, φέρουσα τὴν συνήθη πορφυρᾶν ἐσθῆτα. Εἰς τὸν κατακόρυφον ἄξονα τῆς κλίνης ἵσταται ὁ Χριστὸς κρατῶν εἰς τὰς χεῖράς του τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας, εἰκονιζομένην ὑπὸ μορφὴν βρέφους ἐσπαργανωμένου διὰ λευκῆς κειρίας. Ὑπεράνω τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης, τὴν ὁποίαν κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ὁριζοντίως ἱπτάμενοι ἄγγελοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ[3], τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Nagoričino (1318)[4], τὸν Ἅγιον Νικήταν τοῦ Čučer (1309 - 1314)[5] καὶ ἀργότερον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος[6]. Ἐκ τῶν ἀγγέλων τούτων σώζεται μόνον ὁ ἀριστερός. Περὶ τὴν κλίνην ἵστανται Ἀπόστολοι καὶ Ἱεράρχης μὲ λευκὸν φελόνιον. Εἰς τὸν οὐρανὸν εἰκονίζονται, ἐντὸς μικρῶν ἐλλειψοειδῶν νεφῶν, οἱ Ἀπόστολοι ἐρχόμενοι «ἐκ περάτων». Κάτω ἀριστερὰ ἄγγελος μὲ ξίφος ἀποκόπτει τὴν

[1] Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 226, 1.
[2] Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 200, 1.
[3] Millet, Monuments byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 116.4.
[4] Millet - Frolow, La peinture du M.-A. en Yougoslavie III, Paris 1962, πίν. 99. 1-2.
[5] Millet-Frolow, ἔνθ. ἀν. πίν. πίν. 45.3.
[6] Μ. Κουτλουμουσίου: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 162.1.

χεῖρα τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτονήματα, ὁ οἶκος Σιὼν τῆς Παναγίας.

Συνεχιζομένου τοῦ κύκλου τῶν Παθῶν εἰκονίζεται περαιτέρω:

Εἰκ. 24. Τὸ δεξιὸν τμῆμα τῆς παραστάσεως τοῦ Ἐμπαιγμοῦ.

4. *Ὁ ἐμπεγμός* (εἰκ. 24). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ Κύριος φέρων ποδήρη, πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κεφαλὴν τὸν ἀκάνθινον στέφανον. Περιστοιχίζεται ἀπὸ στρατιώτας ἐνδεδυμένους μεταλλι-

κὸν θώρακα καὶ χλαμύδα καὶ ἀπὸ Ἑβραίους ἐνδεδυμένους βραχεῖς χιτῶνας καὶ ἀναξυρίδας. Δύο ἐξ αὐτῶν παρίστανται σαλπίζοντες διὰ μακρῶν σαλπίγγων[1]. Ὁ Χριστὸς ἐμφανίζεται πλήρης θλίψεως, τὰ δὲ λοιπὰ πρόσωπα ἔχουν ἰσχυρὰν ἔκφρασιν κακότητος. Εἰς τὸ βάθος κυβικὸν ἀρχιτεκτόνημα.

5. *Ἡ τοῦ Πιλάτου ἀπόνιψις*. Εἰς τὸ μέσον τῆς εἰκόνος παρίσταται ὁ Πιλᾶτος, νέος ἀρχιγένης, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν πορφύραν καὶ φέρων ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τρουλλωτὸν πῖλον[2]. Κάθηται ἐπὶ θρόνου μὲ ἡμικυλινδρικὸν ἐρεισίνωτον. Ἀριστερᾷ παρ᾽ αὐτὸν εἰκονίζεται γυνὴ φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς πεντάπλευρον κάλυμμα—προφανῶς ἡ σύζυγός του. Ὁ Πιλᾶτος στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς αὐτήν, ἐκτείνει πρὸς τὴν ἀντίθετον διεύθυνσιν τὰς χεῖρας, ἵνα νίψῃ αὐτὰς διὰ τοῦ ὕδατος, τὸ ὁποῖον χύνει παιδίσκη[3] ἀπὸ χερνίβου εἰς λεκάνην. Ὁ Κύριος, φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας εἰκονίζεται εἰς τὴν παράστασιν ταύτην δίς, ἤτοι κατ᾽ ἀμφότερα τὰ ἄκρα της, ἀριστερᾷ μὲν καθήμενος, δεξιᾷ δὲ ὄρθιος. Αἱ λοιπαὶ μορφαὶ κατανέμονται εἰς τὰ ἄκρα καὶ τὸ βάθος, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ἀρχιτεκτόνημα μὲ πύργους μεταξὺ τῶν ὁποίων ἁπλοῦται ὕφασμα.

6. *Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου*. Φέρων βασιλικὴν στολὴν καὶ καθήμενος ἐπὶ θρόνου ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς ἀπονίψεως, ὁ Πιλᾶτος προβάλλεται ἐπὶ οἰκοδομήματος μὲ πυργίσκους καὶ ἀέτωμα, παριστῶντος βεβαίως τὸ πραιτώριον. Ὄπισθέν του εἰκονίζονται γυναικεία μορφὴ (προφανῶς ἡ σύζυγός του) καὶ στρατιώτης μετὰ κωνικοῦ πίλου καὶ αὐχενίου. Ὁ Πιλᾶτος ὑψώνων τὴν δεξιὰν ὁμιλεῖ πρὸς τὸν Κύριον, ὅστις ἵσταται ἀριστερᾷ φέρων πράσινον χιτῶνα καὶ περιστοιχιζόμενος ὑπὸ γενειοφόρων Ἑβραίων καὶ στρατιωτῶν (εἰκ. 25).

7. *Ἡ ἀπόφασις τοῦ Καϊάφα*. Ἡ παράστασις αὕτη εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς στενῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἐξ αὐτῆς σώζεται πάλιν μόνον τὸ δεξιὸν ἥμισυ, τοῦ ὑπολοίπου ὄντος ἀσβεστοχρισμένου. Οἱ δύο ἀρχιερεῖς

[1] Πρβλ. Ματθ. 24.31. Ὅμοια παραδείγματα σαλπικτῶν εἰς τοιχογραφίας: Μ. Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ (Ξυγγόπουλος, Τοιχογρ. Μ. Ὀρφανοῦ, εἰκ. 53), Καθολικοῦ Μ. Ἀστερίου (ἀνέκδοτος). Staro Nagoričino: Millet - Frolow III, πίν. 75.4, 88.2, 89.1.2. Μ. Λαύρας: Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 126.4. Καθολικοῦ Μ. Χελανδαρίου: Millet, ἔνθ. ἀν. πίν. 73.2. Καθολικοῦ Μ. Διονυσίου: Millet, πίν. 200.2. Μ. Δοχειαρίου: Millet, πίν. 226.1.

[2] Εἰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου καὶ Ξενοφῶντος (Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, πίν. 127_3, 162_2, 200_1, 177_1), ὁ Πιλᾶτος ἐμφανίζεται φορῶν στέμμα ὅμοιον πρὸς τὰ Βυζαντινὰ τοῦ 11ου αἰ. (Μονομάχου κλπ.) ἡμισφαιρικὸν δέ, ὡς ἐνταῦθα, εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Χελανδαρίου (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 72_2).

[3] Συνήθως τὸν Πιλᾶτον βοηθεῖ εἰς τὸ νίψιμον εἷς στρατιώτης, ὡς π.χ. εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν μονῶν Λαύρας, Κουτλουμουσίου, Ξενοφῶντος, Διονυσίου, Δοχειαρίου κλπ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 127_3, 162_2, 177_1, 200_1, 226_1).

Εἰκ. 25. Ἡ κρίσις τοῦ Πιλάτου.

(Καϊάφας καὶ Ἄννας) (εἰκ. 26) κάθηνται καὶ πάλιν ἐπὶ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας, ἐνδεδυμένοι ὁ εἷς πράσινον καὶ ὁ ἄλλος πορφυροῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ μαν-

Εἰκ. 26. Τμῆμα ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς ἀποφάσεως τοῦ Καϊάφα.

δύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ἐκ τούτων ὁ δεξιὰ καθήμενος ἀρχιερεὺς Καϊάφας εἰκονίζεται σχίζων τὰ ἱμάτιά του[1], ὁ δὲ ἄλλος μὲ κίνησιν ἀγανα-

[1] Πρβλ. Ματθ. 26.65: *τότε ὁ ἀρχιερεὺς διέρρηξεν τὰ ἱμάτια αὐτοῦ λέγων: ἐβλασφήμησεν*, καὶ Μάρκ. 14.63: *ὁ δὲ ἀρχιερεὺς διαρρήξας τοὺς χιτῶνας αὐτοῦ*. Βλ. καὶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης (ἔκδ. Παπα-

κτήσεως. Μεγάλην ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ ἡμετέρα σύνθεσις πρὸς τὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Δοχειαρίου (1568)[1]. Ὄπισθεν αὐτῶν εἰκονίζονται δύο ἀνδρικαὶ μορφαί, ὧν ἡ μία στρατιώτου φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κωνικὸν πῖλον. Εἰς τὸ βάθος ἀρχιτεκτόνημα μετ᾽ ἀετώματος.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἀνατολικὴν μακρὰν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος Ἐνταῦθα εἰκονίζεται:

8. *Ἡ πρὸ τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ προσευχή*. Ἐκ τῆς σκηνῆς ταύτης σώζεται μόνον τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος τοῦ Κυρίου, δὶς εἰκονιζομένου εἰς τὰ ἄκρα τῆς παραστάσεως, εἰς δὲ τὸ μέσον, ὅπου καὶ πάλιν εἰκονίζεται ὁ Χριστός, σώζεται μόνον ἡ κεφαλή του καὶ εἰς τὸ βάθος ἐσχηματοποιημένα βουνά.

9. *Ὁ νιπτήρας*. Τούτου τὸ μεγαλύτερον μέρος εἶναι κατεστραμμένον. Διακρίνονται μόνον δύο Ἀπόστολοι καθήμενοι εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον.

10. Ἐν συνεχείᾳ θὰ εἰκονίζετο ἡ Σταύρωσις. Ἀλλ᾽ αὕτη ἔχει τελείως ἀφανισθῆ. Ἀκολουθεῖ,

11. *Ἡ κατάβασις* . . . . (ἀπὸ τοῦ σταυροῦ) ἤτοι ἡ ἄλλως λεγομένη Ἀποκαθήλωσις. Ἐκ ταύτης σώζεται μόνον ἡ ἐγκαρσία κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ.

Ὁ κύκλος τῶν Παθῶν τελειώνει μὲ τὴν σκηνήν:

12. *Ἡ Χριστοῦ ἀνάστασις*, ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφὴ καί τινες κεφαλαί.

Τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μακρᾶς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἐζωγραφημέναι σκηναὶ 8, 9, 10, 11, καὶ 12 ἔχουσι πᾶσαι κατεστραμμένον τὸ κάτω αὐτῶν μέρος ἐξηγεῖται ἀναμφιβόλως ἐκ τῆς εἰς τρίβηλον μετατροπῆς τοῦ ἀρχικῶς πλήρους τοίχου, ὅστις ἐχώριζε τὸν νάρθηκα ἀπὸ τὸν ναόν, μαρτυρεῖ δ᾽ ἐπίσης καὶ ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος εἶναι προγενέστεραι τῆς κατασκευῆς τοῦ τριβήλου.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει, ὅτι κάτωθεν τῆς σκηνῆς τοῦ Ἄννα καὶ τοῦ Καϊάφα, εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου τοίχου, διεσώθησαν, διαφυγόντα τὴν ἀσβεστόχρισιν, δύο στηθάρια ἐντὸς παχέων λευκῶν κύκλων, ἐξ ὧν τὸ ἓν εἰκονίζει τὴν Ἁγ. Σοφίαν, ἐνδεδυμένην πορφυροῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον, τὸ τὸ δὲ ἄλλο ἄρρενα ἅγιον ἀντικρύζοντα τὴν Ἁγ. Θέκλαν. Τρίτον στηθάριον εἰκονίζεται κάτωθεν τῆς παραστάσεως τῆς ἐπιστροφῆς τῶν 30 ἀργυρίων, περιλαμβάνον τὴν προτομὴν τῆς Ἁγ. Θέκλης, ἧς διακρίνεται μόνον ὁ φωτοστέφανος καὶ τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας.

δοπούλου Κεραμέως), Πετρούπολις 1909, σ. 105. Ὁμοίαν ἀκριβῶς κίνησιν τοῦ Καϊάφα συναντῶμεν καὶ εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Ἁγ. Νικολάου Ὀρφανοῦ (1310-1320) (Ξυγγόπουλος, Οἱ τοιχογραφίες Ἁγ. Νικολάου τοῦ Ὀρφανοῦ, εἰκ. 45, 47, 171).

[1] G. Millet, Athos. Les peintures, Paris 1927, 233.2.

Β'. Αἱ φορηταὶ εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Ἑκατέρωθεν τῆς ὡραίας Πύλης εἰκονίζονται ὡς συνήθως ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Θεοτόκος. Ὁ Χριστὸς ἐζωγραφήθη ἐνταῦθα ὡς Μέγας Ἀρχιερεύς. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Εἶπεν ὁ Κύριος ἐγώ εἰμι ἡ θύρα, δι' ἐμοῦ ἐάν τις εἰσέλθῃ* (Ἰω. 10, 9). Ἄνω δι' ἐρυθρῶν κεφαλαίων γραμμάτων: *Ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων καὶ μέγας ἀρχιερεύς.* Εἰς τὴν πλουσίαν στολήν του κυριαρχεῖ τὸ χρυσοῦν χρῶμα. Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς σπυρίδωνος ἱερέος Γαβανόζη· ἐπείη.* Κάτω δεξιᾷ, διὰ μελανῶν γραμμάτων, *1854 Δεκεμβρίου 7 Πρέβεζα διὰ σινδρομεῖς τοῦ κυρίου νικολάου σάκου καὶ ἀντωνίου σούγδα.*

2. Ἡ πρὸς τ' ἀριστερᾷ *Θεοτόκος* εἰκονίζεται ἔνθρονος, κρατοῦσα μὲ τὰς 2 χεῖράς της τὸν Ἰησοῦν, εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν. Ἡ Παναγία φορεῖ πορφυροῦν μαφόριον φέρον ἀνοικτόχρωμον παρυφὴν κεκοσμημένην διὰ μαιάνδρου.

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ μελανῶν γραμμάτων: *ὁ Ζωγράφος Ἀθ. Καραντζούλας Πρέβεζα 1885* καὶ δεξιά, διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων, *ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρήσεως 1884.* Λογαροῦ εἶναι λιμνοθάλασσα τοῦ Ἀμβρακικοῦ μὲ τὸ ὀνομαστὸν διὰ τὰ αὐγοτάραχα αὐτοῦ καὶ σήμερον ἐν ἐνεργείᾳ ἰχθυοτροφεῖον αὐτῆς [1].

3. Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς προθέσεως εἰκονίζεται ὁ *Ἅγιος Ὀνούφριος*, γυμνὸς φέρων μόνον πρασινωπὸν κολόβιον. Ἡ μακρὰ γενειάς του κατέρχεται μέχρι τοῦ ἐδάφους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ γραφή: *Γυμνὸς ἐξῆλθον ἐκ κοιλίας μητρός, γυμνὸς καὶ ἀπελεύσομαι* (Ἰώβ, Α, 21).

Κάτω ἀριστερᾷ διὰ λευκῶν κεφαλαίων γραμμάτων: *Ὁ ζωγράφος Ἀθ. Καραντζούλας. Πρέβεζα 1885.* Κάτω δεξιᾷ μὲ λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα *ἐκ τοῦ κέρδους Λογαροῦς τῆς ἐν Πρεβέζῃ διαχειρίσεως 1885.*

4. Ὁ αὐτὸς ζωγράφος ἐφιλοτέχνησεν, ἓν ἔτος ἐνωρίτερον (1884) τὴν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνα τοῦ *Προδρόμου.* Οὗτος ἐνδεδυμένος ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ πράσινον ἱμάτιον, ἀφῆνον ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερόν του ὦμον, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται ἀνοικτὸν εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ* (Ἰω. 1, 29). Κάτω ἀριστερᾷ εἰκονίζεται ἡ κεφαλή του ἐπὶ πίνακι.

[1] Ἰδοὺ τί γράφει σχετικῶς Σεραφεὶμ ὁ Βυζάντιος (Δοκίμιον κλπ., ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 13): ἐπίνειον τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας καλούμενον Ἄμβρακος ὅπου τἀνῦν εὑρίσκεται ἡ θαυμάσιος καὶ ἐκτενὴς θαλασσολίμνη τῆς Λογαροῦς ἢ Ὀλογυροῦς, ὡς ἐζωσμένης διὰ στενῆς τεχνικῆς ἀμμώδους ζώνης.

5. Πρὸ τοῦ διακονικοῦ. *Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα* μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μήτηρ Θεοῦ ἡ Κυρία Κορωνησία*. Ἡ Θεοτόκος φορεῖ χιτῶνα πράσινον μὲ παρυφὴν χρυσῆν καὶ κοσμήματα εἰς τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χειρίδας. Φέρει ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸ πορφυροῦν μαφόριον. Τὴν δεξιὰν ἔχει πρὸ τοῦ στήθους, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις φορεῖ πρασινογάλαζον χιτῶνα, κοσμούμενον μὲ ἄνθη καὶ χρυσοπόρφυρον ἱμάτιον. Τὸ παιδίον εὐλογεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς, τὴν δὲ ἀριστερὰν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῆς σφαίρας τοῦ κόσμου, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ του γόνατος. Τόσον τῆς Παναγίας, ὅσον καὶ τοῦ Χριστοῦ οἱ φωτοστέφανοι εἶναι ἀργυροῖ κοσμούμενοι δι' ἐκτύπων ἑλικοειδῶν κοσμημάτων. Ἡ εἰκὼν δὲν φέρει ὑπογραφὴν τεχνίτου ἢ ἀφιερωτοῦ. Τέχνη μετρία.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω ὑπάρχει εἰς προσκυνητάριον, ἔναντι τῆς θύρας τῆς εἰσόδου φορητὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσης, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ Η ΚΟΡΩΝΗΣΙΑ*. Ἡ Παναγία φέρουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, φορεῖ δὲ βαθυπράσινον χιτῶνα μὲ χρυσῆν πολυποίκιλτον παρυφὴν κατά τε τὸν λαιμὸν καὶ τὰς χειρίδας· Ὁμοίαν χρυσῆν μαργαριτοποίκιλτον παρυφήν, φέρει καὶ τὸ καλύπτον τὴν κεφαλήν της ἐρυθρὸν μαφόριον, ἐφ' οὗ ἵσταται δυτικῆς ἐπιδράσεως, στέμμα, ὅπερ κρατοῦσι δύο ἑκατέρωθεν ἱπτάμενοι ἀρχάγγελοι. Οὗτοι διὰ τῆς ἐλευθέρας χειρός των κρατοῦσιν εἰλητά, ἐφ' ὧν αἱ ἑξῆς ἐκ τοῦ α' Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου[1] εἰλημμέναι ἐπιγραφαί: δεξιᾷ *Χαῖρε, ὅτι ὑπάρχεις βασιλέων καθέδρα* καὶ ἀριστερᾷ *Χαῖρε ὅτι βαστάζεις τὸν βαστάζοντα πάντα*. Τὸ παιδίον, ἔχον οὔλην καστανὴν κόμην περιβαλλομένην ὑπὸ ἐνσταύρου φωτοστεφάνου, φορεῖ ἀνοικτοπράσινον χιτῶνα μὲ ἀνθικὴν διακόσμησιν καὶ πορτοκαλιόχρουν ἱμάτιον μὲ χρυσᾶ φῶτα. Εὐλογοῦν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστόν, ἐσταχωμένον Εὐαγγέλιον.

Εἰς τὰς 4 γωνίας εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς προφῆται: Κάτω ἀριστερᾷ ὁ Δαυὶδ μὲ στέμμα καὶ πλουσίαν μαργαριτοποίκιλτον ἐνδυμασίαν ἤτοι χιτῶνα πορτοκαλιόχρουν ἐζωσμένον, καὶ χλαμύδα πρασινωπὴν πορπουμένην πρὸ τοῦ στήθους. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνοικτὸν εἰλητάριον, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας* (Ψαλμ. 103 (104) 24 βλ. καὶ 91 (92), 9). Τέχνη μετρία.

Ἄνω δεξιᾷ: Ὁ Σολομὼν μὲ στέμμα καὶ στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Δαυίδ. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνοικτὸν εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ σοφία ᾠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον* (Παροιμ. 9,1).

Κάτω ἀριστερᾷ: Ὁ Προφήτης Ἠσαΐας, πολιός, μὲ σφηνοειδὲς διχαλωτὸν γένειον. Φορεῖ χιτῶνα χρυσοῦν καὶ μανδύαν πορτοκαλιόχρουν κομ-

[1] Βλ. Τριῴδιον σ. 296 Ἐκδ. Ἀποστ. Διακον., ἐν Ἀθήναις 1961.

βούμενον πρὸ τοῦ στήθους. Ὑψῶν τὴν ἀριστερὰν εἰς σχῆμα δεήσεως κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς εἰλητὸν ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἄκουε οὐρανὲ καὶ ἐνωτίζου γῆ, ὅτι Κύριος ἐλάλησεν* (Ἠσαΐας Α, 2).

Κάτω δεξιᾷ: Ὁ προφήτης Ἱερεμίας. Φέρει στολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Ἠσαΐου καὶ κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ ἐπιγραφή: *ἐγένετο λόγος Κυρίου πρός με* (Ἱερεμ. Α, 11) *πρὸ τοῦ με πλάσαι σε* (αὐτ. 5). Κάτω ἐντὸς πλαισίου, διὰ μελανῶν γραμμάτων ἐγράφη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *διὰ χειρὸς δημητρίου παπαδιαμάντη ἐκ ζαγορίου κόμης μοναδένδρυ*[1].

Κάτω ἐπίσης ἀλλ' εἰς τὸ μέσον, διὰ μελανῶν γραμμάτων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *διὰ δαπάνης τοῦ πανοσιωτάτου κυρίου ἡγουμένου Δωροθέου τοῦ ἐκ μονῆς Κορωνησίας 1842, Αὐγούστου 13.*

Τὸ Μονοδένδρι, τὸ Καπέσοβο, οἱ Χιονάδες, οἱ Καλαρρύτες καὶ τὸ παρὰ τὴν Καστοριὰν Λινοτόπι, εἶναι χωρία τῆς Βορ. Ἠπείρου, πατρίδες Σχολῆς ἁγιογράφων τῆς Τουρκοκρατίας δρώντων καὶ μέχρι σήμερον.

ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΟΝΟΥΦΡΙΟΥ

Εἴκοσι πέντε περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησίας ὑψοῦται μικρὸν παρεκκλήσιον τιμώμενον εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου (εἰκ. 27). Ἡ κάτοψίς του εἶναι ὀρθογώνιον (εἰκ. 28) ἐξωτερικῶν διαστάσεων πλάτους 3.54 καὶ μήκους 5.00 μ., ὅπερ φέρει ἐξέχουσαν πρὸς ἀνατολὰς τρίπλευρον τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Αἱ ἐσωτερικαί του διαστάσεις εἶναι 2.40 × 3.80 μ. ἡ δὲ χορδὴ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετρεῖ 1.60 μ. Ὁ ναΐσκος καλύπτεται ἐσωτερικῶς μὲν διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμωτῆς στέγης μὲ ὑπερυψωμένα τὰ πρὸς Δ. καὶ Α. ἀετώματα. Ἡ εἴσοδος γίνεται διὰ στενῆς (1.02 μ.) τοξωτῆς θύρας ἀνοιγομένης ἐπὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, πρὸ τῆς ὁποίας κατεσκευάσθη προσφάτως κεραμοσκεπὲς προστέγαμα (εἰκ. 27). Ὁ ναΐσκος στερεῖται παραθύρων ἐξαιρέσει μόνον στενοῦ ἀνοίγματος διατρυπῶντος τὴν μέσην πλευρὰν τῆς ἡμιεξαγώνου κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 28).

Ἀσβεστόχριστον ἐξωτερικῶς διατηρεῖ τὸ παρεκκλήσιον ἐσωτερικῶς ἐπὶ

[1] Ὁ αὐτὸς ζωγράφος Δημήτριος Παπαδιαμάντης ἐφιλοτέχνησε τὸ 1822 φορητὴν εἰκόνα Παναγίας τῆς Πορταΐτισσας διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου Ἄνω Σουδενῶν (Ζαγορίου) (Χρ. Σούλης, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 9 (1934) σ. 113 πβλ. καὶ Π. Βοκοτόπουλον, Α.Δ. 21 (1966) Χρονικὰ σ. 307). Ἐζωγράφησεν ἐπίσης καὶ φορητὰς εἰκόνας Ἁγ. Γεωργίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τὸ 1838 καὶ 1839 εἰς τὸ τέμπλον τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου (Π. Βοκοτόπουλος, ἔ. ἀ. σ. 310).

τῆς βορείου πλευρᾶς του τοιχογραφίας τινάς, αἵτινες καθαρισθεῖσαι προσφάτως, ἐντολῇ μου, ὑπὸ τοῦ καλλιτέχνου συντηρητοῦ εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ

Εἰκ. 27. Ὁ ναΐσκος τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου ἀπὸ δυσμῶν.

Μουσείου κ. Φ. Ζαχαρίου, ἐνεφάνισαν δύο σειρὰς ἁγίων, δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένων. Ἐπὶ τῆς κάτω ὑψηλῆς σειρᾶς παρίστανται τέσσαρες ἅγιοι ἀσκηταὶ κατ᾽ ἐνώπιον, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς πρὸς τὰ κάτω ἀνεπτυγμένα εἰλητά. Οἱ ἅγιοι οὗτοι μέχρι μὲν τῶν ὤμων προβάλλονται ἐπὶ λευκοῦ κάμπου, ἐπὶ σκοτεινοχρώμου δ᾽ ἀέρος αἱ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλαί των (εἰκ. 29). Οἱ δὲ τῆς ἄνω στενῆς σειρᾶς ἅγιοι, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ διὰ λευκῆς ἐπιγραφῆς διαπιστούμενος ἅγιος Δημήτριος, εἰκονίζονται ἐν προτομῇ ἐντὸς ἑλισσομένων κληματίδων, κρατοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος. Ἡ ζῳφόρος αὕτη τῶν ἁγίων περικλείεται ἐντὸς δύο ἐρυθρῶν ταινιῶν. Ἡ διάταξις μὲ κάτω μὲν ὁλοσώμους ἁγίους, ἄνω δὲ μὲ ζῳφόρον ἐκ προτομῶν ἁγίων ἐφηρμόσθη ἀπὸ τοῦ 14ου ἤδη αἰῶνος, εἰς πάντας σχεδὸν τοὺς ναοὺς τῶν Βαλκανίων, ἡ δὲ ρυθμικὴ σειρὰ κυκλικῶν αὐτοτελῶν μεταλλίων, συναπτομένων πρὸς ἄλληλα εἴτε διὰ σηρικῶν τροχῶν εἴτε δ᾽ ἑλικοειδῶν φυτικῶν πλοχμῶν περιβαλλόντων

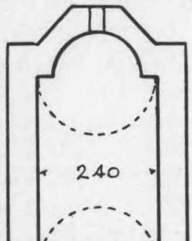

Εἰκ. 28. Κάτοψις τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου.

ἁγίους ἐν προτομῇ εἶναι συνήθης κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους[1]. Εἰς τὴν βάσιν τῆς σειρᾶς τῶν ἀσκητῶν ἁγίων διεσώθη ἄριστα διακοσμητικὴ ται-

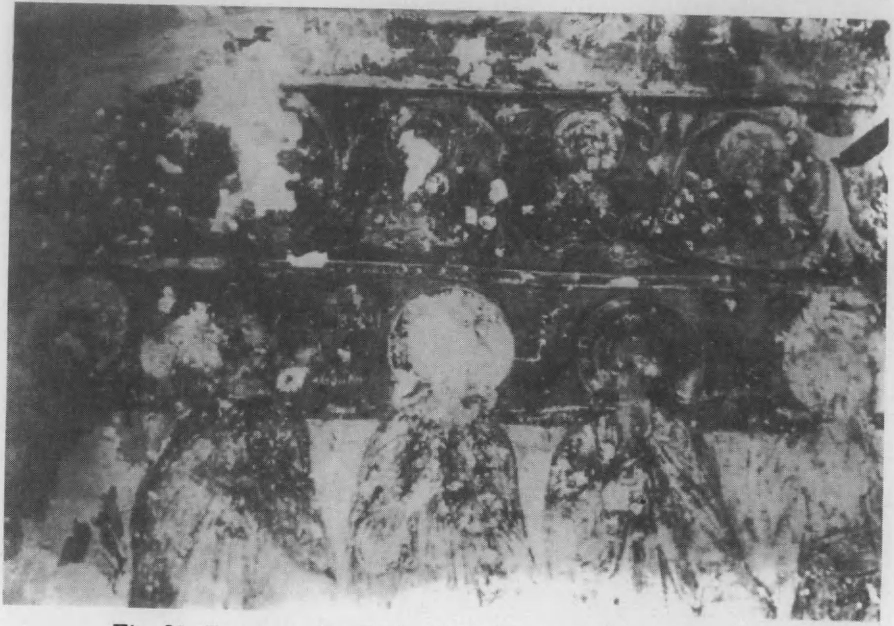

Εἰκ. 29. Τοιχογραφίαι τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου.

νία ἐξ ἀναδιπλουμένων ἑλικοφύλλων (εἰκ. 30). Αὕτη ἀντιγράφει βεβαίως παλαιοτέρων χρόνων διακοσμητικὸν θέμα καὶ δύναται νὰ παραπλανήσῃ τὸν μελετητὴν ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν τῶν τοιχογραφιῶν.

[1] Ἄρτα, Ἅγ. Βασίλειος (Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β', 1936, σ 128), Παρηγορήτισσα (Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 145, εἰκ. 149). Ἄθως, Ἅγ. Νικόλαος Λαύρας (Millet, Athos. Les peintures, πίν. 259), Μολυβοκκλησιά (Millet, ἔ. ἀν. πίν. 155.2, 158), Μ. Ξενοφῶντος (1544) (Millet, ἔ. ἀν. πίν. 183, 184), Καστοριά, ν. Ἁγ. Ζαχαρίου (τέλος 16ου αἰ.) (Μ. Μιχαηλίδης, Ἀρχ. Δελτ. 22, 1967, πίν. 47β). Ἤπειρος, Ν. Σωτῆρος Βελτσίστας (Δ. Εὐαγγελίδης, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Α', 1959, πίν. 11.2), ν. Ἁγ. Νικολάου Κράψης (Δ. Εὐαγγελίδης, ἔ. ἀν. πίν. 18.2, 21, 22.2· πρβλ. Μ. Χατζηδάκη, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ' τόμ. Ε', 1966-69, πίν. 114), Μ. Σέλτσου (1695) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 356 καὶ πίν. 264, β), Μ. Ἁγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 357 καὶ πίν. 270. β), Μ. Χρυσοσπηλαιωτίσσης Γουριανῶν (1801) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, σ. 358) Μέτσοβον, Χρυσοβίτσα, ν. Κοιμήσεως (1781) (ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, πίν. 237β). Εὐρυτανία, ν. Ἁγ. Ἰω. Χρυσοστόμου Παπαδιᾶς (β' ἥμισυ 17ου αἰ., ἀδημοσ.). Φθιῶτις, ν. Ἁγ. Δημητρίου Μαυρίλου (1728) (ΑΔ 17, 1961/2, Χρονικά, πίν. 171α, 186β). Κυνουρία, Μ. Λουκοῦς (Τ. Γριτσόπουλος, Πελοποννησιακὰ ΣΤ', 1963-1968, πίν. Β'). Χρύσαφα Λακωνίας, ν. Ἁγ. Νικολάου, 1620 (Τ. Γριτσόπουλος, Πελοποννησιακὰ Ζ', 1969-70, σ. 23, εἰκ. 22, 23). Βουλγαρία, Poganovo (A. Grabar, La peinture relig. en Bulgarie, Paris 1928, Album, πίν. LIX).

Ὁ μητροπολίτης Σεραφεὶμ (Ξενόπουλος) ὁ Βυζάντιος ἀναφέρει εἰς τὸ Δοκίμιόν του περὶ Ἄρτης (σ. 170 τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1886) ὅτι «εἰς τὸ ἐκκλη-

Εἰκ. 30. Γραπτὴ ταινία ἐξ ἑλικοειδῶν ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων.

σίδιον τοῦ Ἁγ. Ὀνουφρίου ἀκμάσαντος τὸ 1780 (οὐχὶ τοῦ Αἰγυπτίου) εὑρίσκεται καὶ ὁ τάφος αὐτοῦ, "οὗ τὴν ἀνόρυξιν οὐδεὶς ἐτόλμησεν ἄχρι τοῦδε ποιῆσαι". Οὗτος ὁ Ὅσιος ὤρυξεν, ὡς λέγεται, ἰδίαις χερσί, τὸ ὑπάρχον πλησίον τῆς Μονῆς φρέαρ, κάτοχον γλυκυτάτου παραδόξως ἐν μέσῳ τῆς θαλάσσης, καὶ ψυχροτάτου ὕδατος· πόθεν δὲ κατήγετο οὐδεὶς οἶδεν».

Η ΤΕΧΝΗ ΤΩΝ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Λόγῳ τοῦ πυκνοῦ πέπλου αἰθάλης, ὅστις καλύπτει τὰς τοιχογραφίας τοῦ ἱεροῦ τοῦ καθολικοῦ καθιστῶν αὐτὰς ὄχι μόνον δυσδιακρίτους ἀλλὰ καὶ μὴ δεκτικὰς φωτογραφήσεως, τὴν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κορακονησιᾶς θὰ περιορίσωμεν μόνον εἰς τὰς ἐν μέρει καθαρισθείσας τοιχογραφίας τοῦ νάρθηκος [1].

Ἡ πρὸς διακόσμησιν ἐπιφάνεια ἀπετελεῖτο ἐνταῦθα ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν διαφόρου σχήματος στοιχείων α) ἀπὸ τὸν ἐπιμήκη (6,70 μ.) κυλινδρικὸν θόλον (βαγενοκαμάραν), ὅστις ἐσχημάτιζε τὴν ὀροφὴν ἤτοι τὸν οὐρανὸν τοῦ νάρθηκος β) ἀπὸ τὰ δύο ἡμικυκλικῆς ἄνω ἀπολήξεως τύμπανα τῶν δύο στενῶν πλευρῶν (Β. καὶ Ν.) τοῦ νάρθηκος καὶ γ) ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια κατακόρυφα τοιχώματα τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν (Α. καὶ Δ.) τοῦ νάρθηκος, τὰ διακοπτόμενα ἀπὸ τὰς θύρας εἰσόδου, ἐξωτερικῆς καὶ πρὸς τὸν ναόν.

Τὰς τρεῖς ἐπιφανείας ταύτας ὁ ζωγράφος μας δὲν διεκόσμησεν, ὡς ἀλλαχοῦ (καμάρα ἱεροῦ) ὁμοιομόρφως, οὔτε ἀπὸ ἀπόψεως κλίμακος τῶν εἰκονιζομένων μορφῶν καὶ σκηνῶν, οὔτε καὶ ἀπὸ ἀπόψεως πνεύματος τῆς συνθέσεως· διότι ἐν ᾧ εἰς τὸν εἰκονίζοντα τὸν οὐρανὸν κυλινδρικὸν θόλον ἀπεχώ-

[1] Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὴν Δρα δ. Χαρίκλειαν Μπάρλα διὰ τὸν κόπον εἰς τὸν ὁποῖον ὑπεβλήθη νὰ ἐλέγξῃ ἐπιτοπίως τὴν ἀκρίβειαν τῶν σχεδίων καὶ τῆς περιγραφῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ τοῦ νάρθηκος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης καὶ τὸν φίλον ζωγράφον κ. Φώτιον Ζαχαρίου διὰ τὰς παρασχεθείσας φωτογραφίας μερικῶν σκηνῶν τοῦ Πάθους, μετὰ τὸν πρόχειρον καθαρισμόν, τὸν ὁποῖον ἐπεχείρησε κατὰ παράκλησίν μου.

ρισε μίαν πλατεῖαν ἑκατέρωθεν τῆς κλειδὸς λωρίδα (εἰκ. 16) ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐσχεδίασε τρεῖς μεγάλους κύκλους περιβάλλοντας ἀντιστοίχως τὰς μεγάλης κλίμακος προτομὰς τοῦ Ἐμμανουήλ, τοῦ Χριστοῦ (;) καὶ τῆς Παναγίας, τὰς ἐπὶ τῶν τυμπάνων καὶ τῶν κάτωθεν τῆς λωρίδος τοῦ θόλου κατακορύφων τοιχωμάτων σκηνὰς τοῦ Πάθους, ὡς καὶ τὰς προτομὰς ἁγίων ἐσχεδίασεν εἰς συνεχεῖς ὁριζοντίους ζώνας, παρατάξας εἰς μικρὰν κλίμακα ἐπὶ μὲν τῆς ἀνωτέρας ζώνης τὰς σκηνὰς τοῦ Πάθους, ἐντὸς μικρῶν ὀρθογωνίων πλαισίων ἐξ ἐρυθρᾶς ταινίας, ἐπὶ δὲ τῆς ὑποκειμένης ζώνης στηθάρια, ἐπίσης εἰς μικρὰν κλίμακα, ἁγίων ἐντὸς συνεχῶν, ἐφαπτομένων κύκλων.

Ἵνα δὲ ἔτι μᾶλλον ἐξάρῃ τὰς ἐντὸς τῶν μεγάλων κύκλων τοῦ θόλου προτομὰς τῶν θείων μορφῶν, τὸν μὲν Ἐμμανουὴλ εἰκόνισεν ἐντὸς τοῦ οὐρανίου τόξου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων, τοῦ δὲ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας τοὺς κύκλους περιέβαλε διὰ περιδεραίου ἐκ σηρικῶν τροχῶν, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀπεικόνισε περὶ μὲν τὸν Χριστὸν προτομὰς ἀγγέλων, περὶ δὲ τὴν Παναγίαν προτομὰς προφητῶν, ἤτοι συστήματα δοξαζόντων τὰ περιβαλλόμενα θεῖα πρόσωπα.

Καὶ διὰ μὲν τὸ θέμα τῶν ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων εἶχεν ὁ τεχνίτης μας πλείονα ἀνάλογα πρότυπα, τόσον ἐκ τῆς παραστάσεως τῆς Ἀναλήψεως[1] ὅσον καὶ ἐξ ἄλλων[2]. Ἐκαινοτόμησεν ὅμως κάπως μὲ τὴν ἀσυνήθη ἐντὸς τῶν σηρικῶν τροχῶν τοῦ περιδεραίου τοποθέτησιν τῶν δοξαζόντων τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Παναγίαν ἀγγέλων καὶ προφητῶν. Τοιαύτη κυκλικὴ πέριξ τοῦ Χριστοῦ τοποθέτησις ἀγγέλων μᾶς ὑπενθυμίζει ἀνάλογον ἀπεικόνισιν τοῦ Ψαλμοῦ 148[3] εἰς τὸν ναὸν τοῦ Λέσνοβο τῆς Παλαιᾶς Σερβίας[4], μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι ἐκεῖ οἱ ἐν προτομῇ καὶ πέριξ τοῦ ἐπὶ Σεραφεὶμ καθημένου Χριστοῦ εἰκονιζόμενοι ἄγγελοι εἶναι πολλοὶ καὶ οὐχὶ μόνον 12, ὡς ἐνταῦθα, καὶ ὅτι εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τοῦ κύκλου καὶ οὐχὶ πρὸς τὰ ἔξω, ὡς ἐνταῦθα. Ἐπίσης ἡ πέριξ τῆς προτομῆς τῆς Παναγίας ἀπεικόνισις τῶν Προφητῶν ὑπενθυμίζει ἀνάλογον διάταξιν ἀπεικονίσεως μεγαλυναρίων τῆς Θεοτόκου, ὡς εἶναι π.χ. ἡ τῆς ἐν Μολδαβίᾳ M. Humor[5].

[1] Ἥτις, ὡς εἴδομεν (σ.29), εἰκονίζεται εἰς τὸν λῶρον τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἡμετέρου ναοῦ.

[2] Ὡς π.χ. τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐν τῇ Μονῇ τῆς Χώρας (P. Underwood, The Kariyé Djami III, πίν. 371, 372), τῆς ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων φερομένης δόξης τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ὀροφὴν τοῦ Ν.Δ. παρεκκλησίου τοῦ Βροντοχίου τοῦ Μυστρᾶ (Millet, Monum. byz. de Mistra, πίν. 100,1.2) κλπ.

[3] Ψαλμὸς 148_{1-2}: Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐκ τῶν οὐρανῶν.... αἰνεῖτε αὐτὸν πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ.

[4] 14ου αἰ. Ἀπεικόνισις παρὰ Okunev ἐν Recueil Uspenskij I, Paris 1930, πίν. 36, 37 καὶ παρὰ Mirjana Tatić-Djurić, Das Bild der Engel, Recklinghausen, ἄν. χρ., σ. 68.

[5] Εἰκὼν παρὰ J. Stefanescu, L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance, Bruxelles 1936, πίν. 135.

Ὁπωσδήποτε ἡ ἐπὶ τοῦ θόλου τοῦ νάρθηκος μέση σύνθεσις μαρτυρεῖ περὶ μιᾶς ὑψηλοτέρου κάπως ἐπιπέδου διακοσμητικῆς ἀντιλήψεως τοῦ ζωγράφου μας, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς ἐπὶ τῶν τοίχων συνθέσεις, αἵτινες ἐμφανίζουν τὴν τετριμμένην καὶ συνήθη ἐπὶ τουρκοκρατίας διαδοχήν, καθ' ἣν κάτω μὲν γενικῶς εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι (ἀσκηταὶ ἢ στρατιωτικοί), ὑπεράνω δ' αὐτῶν ζῳφόροι ἐκ προτομῶν ἁγίων (ἄλλοτε ἐντὸς ἑλικοειδῶν πλοχμῶν καὶ ἄλλοτε ἐντὸς ἐφαπτομένων κύκλων) καὶ τέλος εἰς τὸ ἀνώτατον μέρος της σειρὰς σκηνῶν ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου καὶ μάλιστα ἀπομεμονωμένων ἐντὸς μικρῶν ἐρυθρῶν πλαισίων, οἷα συνήθιζε κυρίως ἡ Κρητικὴ σχολή [1].

Ἀλλ' ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν λεπτομερεστέραν ἐξέτασιν τῆς τέχνης τῶν ἐπὶ τῶν τοίχων σωζομένων σκηνῶν τοῦ πάθους.

Καὶ δὴ πρῶτον ὡς πρὸς τὴν εἰκονογραφίαν τῶν διαφόρων σκηνῶν μᾶς ἐδόθη ἤδη ἡ εὐκαιρία (σ. 40) νὰ διαπιστώσωμεν, ὅτι ὁ ἱστοριογράφος μας χρησιμοποιεῖ εἰκονογραφικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα παραλαμβάνει, εἴτε ἀντιγράφων εἴτε ἀπομιμούμενος μὲ μικρὰς ἑκάστοτε τροποποιήσεις, ἀπὸ ἀνάλογα ἁγιορειτικὰ πρότυπα, ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἐδημιούργησαν οἱ μεγάλοι Κρῆτες ἁγιογράφοι τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ ὁ Θεοφάνης. Τὸ σχέδιον τοῦ ἰδικοῦ μας ἐντούτοις δὲν εἶναι πάντοτε ἐπιτυχές, ἀναφέρω δ' ὡς παράδειγμα τὴν ἐντελῶς ἀνόργανον κίνησιν τῆς χειρὸς τοῦ ἀριστεροῦ ἀρχιερέως τῆς εἰκόνος 23 καὶ τῆς τοῦ Πιλάτου τῆς εἰκόνος 25. Πλὴν ὅμως τοῦ σχεδίου παρουσιάζεται εἰς σκηνάς τινας καὶ παρανόησις τῶν προτύπων, τὰ ὁποῖα μιμεῖται ὁ ζωγράφος μας, ὡς εἶναι π.χ. ἡ πλημμελὴς ἀπόδοσις τοῦ μεταλλικοῦ φολιδωτοῦ θώρακος τῶν στρατιωτῶν, ὅστις ἀπεδόθη ἐνταῦθα διὰ πενιχροῦ πλεκτοῦ κοσμήματος (βλ. εἰκ. 24). Ἐλαττωματικὸν ἐπίσης εἶναι καὶ τὸ πλάσιμον τῶν ὄγκων, λόγῳ ἰδίᾳ τῶν σκληρῶν γραμμικῶν πτυχῶν τῶν ἐνδυμάτων, αἵτινες δὲν παρακολουθοῦν πάντοτε τὴν κίνησιν τοῦ μέλους, τὸ ὁποῖον περιβάλλουν τὰ ἐνδύματα.

Πάντα τ' ἀνωτέρω μειονεκτήματα μαρτυροῦσι κάποιαν καλλιτεχνικὴν ἀδυναμίαν τοῦ ζωγράφου, ὅστις ἂν καὶ ἀρκετὰ εὐσυνείδητος τεχνίτης, φαίνεται μᾶλλον λαϊκός, ἂν κρίνωμεν καὶ ἀπὸ τοὺς ἀνθηρούς, ἐξέργους φωτοστεφάνους τοὺς ὁποίους ἐτοποθέτησε περὶ τὰς κεφαλὰς τοῦ Ἐμμανουὴλ καὶ τῆς Παναγίας (εἰκ. 16). Τοιούτους ὅμως στεφάνους οὐδέποτε ἐφήρμοζεν ἡ αὐστηρὰ βυζαντινὴ τέχνη εἰ μὴ μόνον ἐνίοτε εἰς ἐξ ἀργύρου φορητὰς εἰκόνας[2], τὰς ὁποίας ἀργότερον ἀπεμιμήθησαν, ὡς ἐνταῦθα, διὰ γύψου.

[1] G. Millet, Recherches sur l' iconographie del'Évangile, Paris 1916, σ. 656 ἑ.

[2] Ὡς π.χ. εἰς τὴν τύπου ἁγιοσοριτίσσης Παναγίαν τοῦ Freising (ἀρχῶν 13ου) (Μ. Καλλιγᾶς, ΑΕ 1937 Β, σ. 503 καὶ πίν. 1), τὴν Παναγίαν Ὁδηγήτριαν τοῦ Βατοπεδίου (13—14ου αἰ.) (N. Kondakov, Μνημεῖα Χριστιανικῆς τέχνης ἐν Ἄθῳ (ρωσ.) Πετρούπολις 1915, II, εἰκ. σ. 206), τὴν Παναγίαν Ἁγ. Κλήμεντος Ἀχρίδος (14ου αἰ.) (N. Kondakov, Makedonija, πίν. VII, Wulff—Alpatov, Denkm. der Ikonenmalerei, σ. 137 εἰκ. 5, M. Corocić—Ljubinkonić ἐν περ. Jougoslavia

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως ὁ ζωγράφος μας ἀκολουθεῖ πιστῶς τὴν Κρητικὴν σχολήν· διότι χρησιμοποιεῖ σκοτεινὸν προπλασμόν, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θέτει τὰ σαρκώματα ἢ ἀνοίγματα, ἤτοι τὰς φωτεινὰς ἐπιφανείας τῶν σαρκῶν εἰς οὐχὶ πολὺ μεγάλην ἀναλογίαν ἐν σχέσει πρὸς τὰ σκιερὰ μέρη (βλ. εἰκ. 21).

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὸ ὕφος ἐν γένει τῶν εἰκονιζομένων προσώπων, τοῦτο δὲν παρουσιάζει βεβαίως—μάλιστα δὲ εἰς τοὺς ἀγγέλους (εἰκ. 20 καὶ 21)—τὴν ἑλληνιστικὴν ἐκείνην εὐγένειαν καὶ χάριν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὰ ἐκ τῆς πρωτευούσης ἐμπνεόμενα ἔργα τῆς Μακεδονικῆς σχολῆς. Εἶναι ἐν τούτοις ἀξιοπαρατήρητος ἐνταῦθα ἡ ἀρκετὰ ζωντανὴ ἀπόδοσις τῶν γεροντικῶν μορφῶν (προφητῶν εἰκ. 22, ἀρχιερέων εἰκ. 23, 26), τὴν ὁποίαν ἐπέτυχεν ὁ ζωγράφος μας μὲ ὀλίγας ἁδρὰς πινελιὰς τῆς λευκῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου καὶ μὲ τὴν ζωηρὰν λευκὴν κηλῖδα παρὰ τὴν μελανὴν κόρην τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἥτις προσδίδει δύναμιν καὶ ἔκφρασιν εἰς τὸ βλέμμα [1].

Ἐν συμπεράσματι ὁ ἡμέτερος ζωγράφος, μέτριος πάντως καλλιτέχνης ἀλλὰ μέ τινας φωτεινὰς ἀναλαμπάς, ἀκολουθεῖ τὴν Κρητικὴν Σχολήν, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ εἶναι Κρής, ἀλλ' ἴσως κάποιος Πελοποννήσιος ἁγιογράφος τοῦ 17ου αἰῶνος, ἐξ ἐκείνων οἵτινες, ἤδη ἀπὸ τοῦ 15ου αἰῶνος, περιώδευον καλούμενοι πρὸς ζωγράφησιν ναῶν εἴς τε τὴν Κρήτην, τὴν Πελοπόννησον, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον[2].

Εἷς τοιοῦτος λοιπὸν ζωγράφος θ' ἀνέλαβε πιθανώτατα καὶ τὴν ἁγιογράφησιν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κορακονησιᾶς κληθεὶς ὑπὸ τοῦ ρέκτου ἀνακαινιστοῦ τῆς μονῆς ἡγουμένου Εὐγενίου (σ. 10) μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1670 καὶ 1682 (βλ. πίν. σ. 11). Συνηγορεῖ δὲ πρὸς τοιαύτην χρονολόγησιν τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὁ προσωπικὸς καὶ κατὰ παράταξιν τρόπος παραστάσεως τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐπὶ τῆς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας, ὅστις ἐδημιουργήθη μὲν ἤδη πρὸ τῆς ἁλώσεως, ἦτο ὅμως κατ' ἐξοχὴν ἀγαπητὸς εἰς τοὺς Κρῆτας ἰδίως

1952 σ. 87, F e l i c e t t i-L i e b e n f e l s, Gesch. der byz. Ikonenmalerei, 1956, πίν. 90, Ξ υ γ γ ό π ο υ λ ο ς, Σχεδίασμα κλπ. πίν. 2,1) κλπ.

[1] Τοιαύτας ζωηρὰς λευκὰς κηλῖδας θὰ παρέλαβεν ὁ τεχνίτης μας ἐκ παλαιοχριστιανικῶν ἔργων, ὡς εἶναι π.χ. τὰ ψηφιδωτὰ τῆς ἐν Ρώμῃ βασιλικῆς τῆς Sta Maria Maggiore (C. C e c c h e l l i, I Mosaici della basilica di S. Maria Maggiore, Torino 1956, πίν. 15, 20, 37, 46 κλπ.), αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νάρθηκος τῆς Ἐπισκοπικῆς ἐκκλησίας τῶν Στόβων (τέλους 6ου αἰ.), (M a n o Z i s s i ἐν Atti del V Congr. Int. di Studi Biz., Roma 1940, πίν. 64 εἰκ. 2), ἀλλὰ καὶ ἐκ κοπτικῶν ὑφασμάτων (Ἀ. Ἀ π ο σ τ ο λ ά κ η, Τὰ κοπτικὰ ὑφάσματα τοῦ Μουσείου Κοσμητικῶν Τεχνῶν, Ἀθῆναι 1932, εἰκ. 45-47) καὶ ἐκ παλαιοτέρων ἀκόμη κοπτικῶν τοιχογραφιῶν (Kl. W e s s e l, Koptische Kunst, Recklinghausen 1963, εἰκ. 112, 113).

[2] Ὡς π.χ. ὁ Ξένος Διγενής, ὅστις ἔχει διαπιστωθῆ, ὅτι ἐζωγράφησε πλὴν τῆς ἐν Αἰτωλίᾳ μον. Μυρτιᾶς τὸ 1491 (Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ Θ', 1961, σ. 97) καί τινα ναὸν τοῦ Σελίνου τῆς Κρήτης (G e r o l a, Monum. Veneti II, 310 καὶ IV, 449) τὸ 1462, ἀκόμη δὲ καὶ ἕνα εἰς Παλαιὰ Φραστανὰ τῆς Β. Ἠπείρου, (Λ α μ π ρ ί δ η ς, Ἠπειρωτ. Με-

ζωγράφους φορητῶν εἰκόνων τοῦ 16ου[1] καὶ τοῦ 17ου[2] αἰῶνος καί τινας τοιχογράφους τοῦ 17ου αἰ.[3]

ΟΙ ΧΡΟΝΟΙ ΑΝΕΓΕΡΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ

Ὡς ἤδη (σ. 5) ἀνεφέραμεν ἡ ἀρχαιοτάτη περὶ τῆς μονῆς τῆς Κορακονησίας μνεία εὑρίσκεται εἰς σημείωσιν τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 20 Εὐαγγελίου τῆς Μ. Μεγάλου Σπηλαίου φέρουσαν τὴν χρονολογίαν 1193· Ὑφίστατο ἑπομένως ἡ Μονὴ ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος, ὡς ἄλλωστε εἴχομεν συναγάγει (σ. 26) καὶ ἐκ τῆς τέχνης τοῦ γλυπτοῦ τῆς εἰκόνος 13. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλα τεχνοκριτικὰ τεκμήρια, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι ἡ κτίσις τοῦ καθολικοῦ δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς χρόνους παλαιοτέρους τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ κυρίως ναοῦ σωζόμενον μαρμάρινον ὀμφάλιον "τῶν 5 ἄρτων" (εἰκ. 7), ἡ παρουσία τοῦ ὁποίου δηλοῖ τοὺς περὶ τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος χρόνους 2) ἡ διὰ συνεχοῦς καμάρας κάλυψις τοῦ ἀδιαρθρώτου νάρθηκος, ἥτις εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τοὺς παλαιοτέρους τοῦ 11ου αἰῶνος ναούς, ὡς εἶναι π.χ. ὁ τῆς Σκριποῦς[4] (873/4), ὁ τοῦ ναοῦ τῆς Σκύρου (894/5)[5], ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς τῆς Εὐρυ-

---

λετήματα ΣΤ', 1888, σ. 16 καὶ Ζ', 1889, σ. 36· πρβλ. Α. Ξυγγόπουλον, (Σχεδίασμα, σ. 70) καὶ Μ. Χατζηδάκην (ἐν Δ.Χ.Α.Ε. τ. Ε', 1966-69, σ. 304).

[1] Εἰκὼν Συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον τοῦ Πορφυρίου τοῦ 1524 (Α. Παπαγιαννόπουλος - Παλαιός, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Λοβέρδου, σ. 71 ἀρ. 523, Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, ἐν Ἀθήναις 1957, σ. 129, πίν. 34,2)—Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Μιχ. Δαμασκηνοῦ, τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ. (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη, σ. 15 πίν. 10).

[2] Εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἔργον Τζανφουρνάρη (Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς Βυζ. Μουσείου, 1931, σ. 89 ἀριθ. 301)—Εἰκὼν Μουσείου Μπενάκη, ἔργον Ἰωάννου Μόσκου (Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη, πίν. 30, Β) — Εἰκὼν Σχολῆς Δαμασκηνοῦ ἐν Κερκύρᾳ (Ἰ. Παπαδημητρίου, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Γ', τόμ. Γ', 1934/36, σ. 75 καὶ σ. 74 εἰκ. 6).

[3] Τοιχογραφία νάρθηκος καθολικοῦ Μ. Καισαριανῆς, ἔργον τοῦ ἐκ Πελοποννήσου Ἰωάννου Ὑπάτου τοῦ ἔτους 1682 (Ν. Καλογερόπουλος, Ἑβδομηκονταετηρὶς Ριζαρείου Σχολῆς σ. 257, Τοιχογραφίαι Ἐκκλησιῶν Ὑμηττοῦ, Ἀθῆναι 1936, σ. 75), J. Arn. Hamilton, The Church of Kaisariani [Scotish Ecclesiological Society's Transactions] Aberdeen 1916, σ. 27.

[4] Κάτοψις παρὰ Μ. Σωτηρίου, ΑΕ 1936, σ. 122, εἰκ. 3.

[5] Κάτοψις παρὰ R. M. Dawkins, BSA 11, 1904/5, σ. 74 εἰκ. 2 καὶ C. Fredrich, AM 31, 1906, σ. 262 εἰκ. 6 καὶ ἐσχάτως παρὰ Χ. Μπούρᾳ, Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, σ. 65.

τανίας[1] 3) ὁ κυλινδρικὸς μετὰ 4 χαμηλῶν παραθύρων κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος τροῦλλος (εἰκ. 3, 4), τὸν ὁποῖον συνηθίζουν κυρίως ναοὶ τοῦ 10ου αἰῶνος [2] καὶ 4) ἡ ἀκανόνιστος τοιχοδομία (εἰκ. 5 καὶ 6), σύστημα ἐφαρμοζόμενον πρὸ τῆς ἀπὸ τοῦ 1000 μ.Χ. ἐπικρατήσεως τῆς συνήθους πλινθοπερικλείστου ἐκ κανονικῶν πωρολίθων δομῆς.

Εἰκ. 31. Τὸ κωδωνοστάσιον τῆς Κορακονησιᾶς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναόν.

Πάντα τ' ἀνωτέρω ἔχοντες ὑπ' ὄψιν δυνάμεθα, νομίζω, νὰ τοποθετήσωμεν τὴν κτίσιν τῆς μονῆς εἰς τὰ τέλη τοῦ 10ου ἢ τὸ πολὺ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11ου αἰῶνος, ἐὰν δεχθῶμεν κάποιαν ἐπαρχιακὴν καθυστέρησιν τοῦ πλινθοπεριβλήτου τρόπου δομῆς, εἰς τὴν ἀπόμερον ταύτην χερσονησῖδα.

[1] Κάτοψις Ἀ. Ὀρλάνδου ἐν ΑΒΜΕ, Θ', 1961, σ. 5, καὶ Μ. Χατζηδάκη ἐν Propyläen Kunstgeschichte τ. 3, εἰκ 7β σ. 223, ὅστις τοποθετεῖ τὸν ναὸν εἰς τὸν 9ον αἰῶνα.

[2] Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐν ΑΒΜΕ Θ', 1961, σ. 9 καὶ σημ. 1.

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟ ΔΡΑΓΑΝΟ ΤΗΣ ΑΧΑΪΑΣ

Κατὰ μῆνα Ἰούνιον τοῦ 1959 ἐξεκίνησα ἀπὸ τὰς Πάτρας μὲ ἕνα τεχνίτην τῆς Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως διὰ νὰ ἐπισκεφθῶ παλαιὸν ναὸν τῆς Ν.Δ. τῶν Πατρῶν περιοχῆς Ἀχαΐας, ὅστις ἐκινδύνευε νὰ καταπέσῃ[1]. Μετὰ μακρὰν καὶ κοπιώδη διαδρομὴν ἀντικρύσαμεν ἐπὶ τέλους, ὑπὸ βροχήν, ἡμίσειαν ὥραν πέραν τοῦ χωρίου Δραγάνου, εἰς θέσιν Μπάδα[2], ἐπὶ τοῦ ὄρους Μόβρας — προβούνου τοῦ Σανταμερίου[3] — τὸν ζητούμενον ναόν. Ἔρημος, ἐγκαταλελειμμένος καὶ μὲ ἄφθονον βλάστησιν ἐπὶ τῶν στεγῶν του, ὑψοῦτο εἰς τὴν σιωπὴν ἑνὸς πετρώδους καὶ αὐχμηροῦ τοπίου, πλαισιουμένου ἀπὸ στεφάνην ὑψηλῶν βουνῶν (εἰκ. 1).

Ἡ πρώτη ἐντύπωσις τοῦ ἐπισκέπτου εἶναι, ὅτι πρόκειται περὶ μεταγενεστέρου ναοῦ τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας. Ὡς κτίσμα δὲ τοῦ 18ου αἰ-

[1] Σύντομον μελέτην περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ἐδημοσίευσα εἰς τὴν Πελοποννησιακὴν Πρωτοχρονιὰν τοῦ 1956, σ. 5-9. Σχετικαὶ ἐργασίαι στερεώσεως καὶ ἐξασφαλίσεως τοῦ ναοῦ τούτου ἀπὸ εἰσροῆς τῶν ὀμβρίων ὑδάτων ἐγένοντο τὸ 1965 διὰ τοῦ ἐφόρου κ. Ε. Μαστροκώστα (βλ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικὰ Β′ 2, σ. 220).

[2] Εἰς τὴν Κόνιτσαν ὑπάρχει χωρίον καὶ τοποθεσία Μπάδα. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἐκ τοῦ ἀλβανικοῦ *πάδε* σημαίνοντος *ἴσωμα*. Βλ. σχετικῶς Κ. Δ. Στεργιόπουλον, Ἠπειρωτ. Χρονικὰ ΙΓ′, 1938, σ. 151.

[3] Στεφ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν², 1950, σ. 314 σημ. 1.

ῶνος χαρακτηρίζεται πράγματι τὸ μνημεῖον εἰς τὴν σύντομον μνείαν ποὺ τοῦ ἀφιέρωσεν εἰς τὸ πολύτιμον "Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν„ ὁ λόγιος

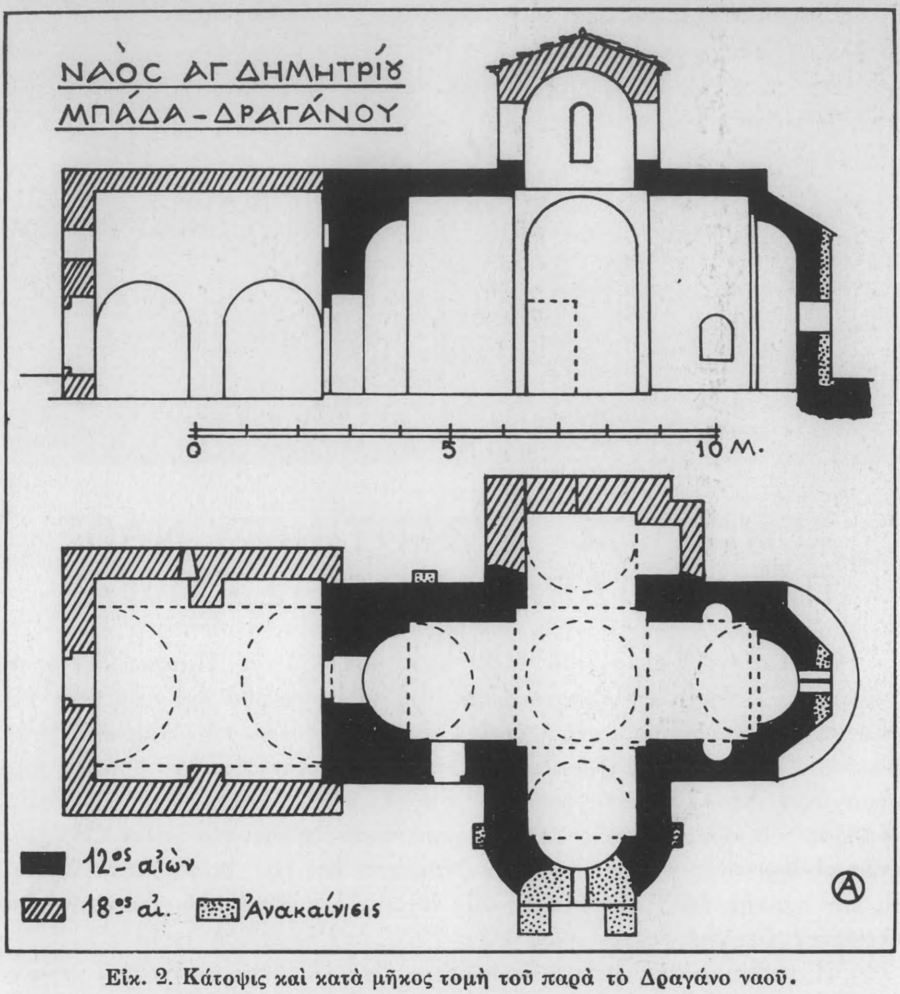

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ.

δικηγόρος τῆς πόλεως ταύτης κ. Κωνστ. Τριανταφύλλου[1], ἀρυσθεὶς τὰς πληροφορίας του ἀπὸ εἰκονογραφημένον δημοσίευμα τοῦ κ. Π.Δ. Παπανδροπούλου εἰς τὸν Νεολόγον τῶν Πατρῶν τῆς 6-12-1958. Δικαιολογεῖται ἄλλως

[1] Πάτραι 1959, σ. 393. Εἰς τὸν αὐτὸν φίλον συγγραφέα ὀφείλω καὶ δύο ἐκ τῶν ἐνταῦθα παρεχομένων ἐξωτερικῶν ἀπεικονίσεων τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τῶν ἐσωτερικῶν τοιχογραφιῶν του, εὐγενῶς παραχωρηθεισῶν ὑπὸ τοῦ κ. Παπανδροπούλου. Ἂς δεχθοῦν ἀμφότεροι καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμάς μου εὐχαριστίας.

τε ἡ τοιαύτη ἐκ πρώτης ὄψεως χρονολόγησις τοῦ μνημείου ἀφ' ἑνὸς ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τῆς ἐσωτετικῆς του ἁγιογραφήσεως, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα σωζομένης ἐπιγραφῆς, ἥτις ἀναφέρει *σκέπανσιν* τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1750 (βλ. κατωτέρω).

Λεπτομερεστέρα ἐντούτοις ἐξέτασις τοῦ μνημείου ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἐκτίσθη πολλοὺς αἰῶνας πρότερον, κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους,

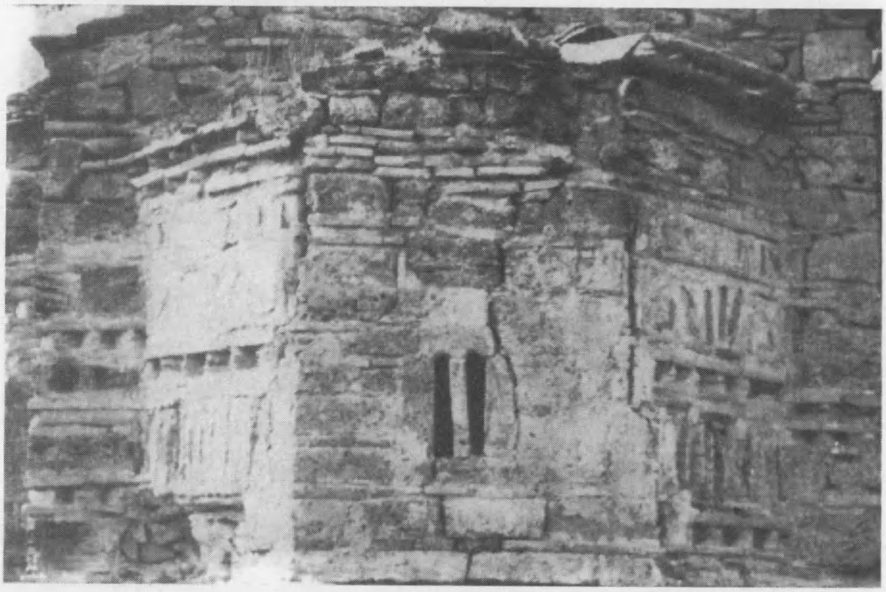

Εἰκ. 3. Σημερινὴ κατάστασις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

ὡς θέλω ἀποδείξει κατωτέρω, ἀφ' οὗ προτάξω τὴν γενικὴν περιγραφὴν τοῦ ναοῦ.

Ὡς ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τῆς κατὰ μῆκος τομῆς (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται, ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς — ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγ. Δημήτριον καὶ ἀποτελῶν ἄλλοτε τὸ καθολικὸν αὐτοτελοῦς μονῆς, ἥτις, διαλυθεῖσα ἀργότερον, ὑπάγεται σήμερον ὡς μετόχιον τῆς ἐπὶ τῆς Μόβρης μονῆς Μαρίτσης[1] — ἀποτελεῖται ἐκ δύο κυρίων μερῶν ἤτοι α) τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς ἀνατολὰς καὶ

[1] Βλέπε περὶ τῆς μονῆς ταύτης Στεφ. Θωμοπούλου, Ἱστορία τῶν Πατρῶν, 2α ἔκδ., σ. 521 καὶ 600-1, ὡς καὶ Κ. Τριανταφύλλου, Ἱστορικὸν λεξικὸν τῶν Πατρῶν, Πάτραι 1959, σ. 388-89. Ἀμφοτέρους τούτους διέφυγε περιέργως ἡ ὡραία ἄποψις τῆς μονῆς Μαρίτσης, τὴν ὁποίαν παρέσχεν ὁ Le Bas εἰς τὸ βιβλίον του Voyage archéologique, Itinéraire I, πίν. 16, ὡς καὶ ἡ μνεία αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Pouqueville, Voyage de la Grèce², τ. IV, 1827, σ. 381. Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς εἶναι πεντάτρουλλον, ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τοῦ A. Bon (Le Péloponnèse byzantin, Paris 1954, σ. 146, σημ. 2).

Εἰκ. 4. Ὄψις τοῦ παρὰ τὸ Δραγάνο ναοῦ ἀπὸ ΝΔ.

Εἰκ. 5. Ὄψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Νότου.

β) τοῦ μεταγενεστέρως εἰς τὸν κυρίως ναὸν πρὸς δυσμὰς προσκολληθέντος νάρθηκος (εἰκ. 2).

Ὁ *κυρίως ναὸς* ἔχει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ μικρῶν διαστάσεων (10 μ. ἀπ' Ἀν. πρὸς Δ. καὶ 8.50 μ. περίπου ἀπὸ Β. πρὸς Ν.), ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ ὁποίου, καλυπτομένων διὰ καμαρῶν, ἵσταται τροῦλλος (εἰκ. 2).

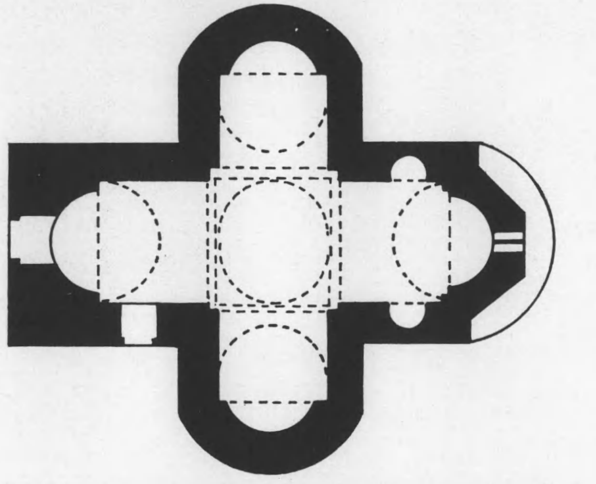

Εἰκ. 6. Πιθανὴ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ.

Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ, ἔχοντα πάντα τὸ αὐτὸ περίπου μῆκος, κατέληγον ἄλλοτε πάντα εἰς ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας ὁλοκλήρους τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν καὶ χαμηλωμένας τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον. Ἐκ τῶν κογχῶν ὅμως τούτων σήμερον ἄρτιαι ἢ περίπου ἄρτιαι σώζονται μόνον ἡ δυτικὴ καὶ ἡ ἀνατολικὴ (εἰκ. 7), ἐνῷ τῆς νοτίας σώζεται μικρὸν μόνον τμῆμα. Ἡ βόρειος ἐλλείπει ὅλη, λόγῳ καταπτώσεως, ἐκ σεισμοῦ ἢ ἄλλης αἰτίας, ὁλοκλήρου τοῦ βορείου σκέλους καὶ ἀνακατασκευῆς του μεταγενεστέρως, ἄνευ κόγχης (βλ. κάτοψιν εἰκ. 2). Ἀλλοίωσιν ἐπίσης καὶ μερικὴν συμπλήρωσιν ὑπέστησαν καὶ ἡ ἀνατολικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὸ μέσον αὐτῆς τμῆμα (εἰκ.3), μάλιστα δὲ ἡ κόγχη τοῦ νοτίου σκέλους κατὰ τὴν ἐξωτερικήν του ὄψιν, ἔνθα προσετέθησαν καὶ ἀντηρίδες (εἰκ. 2, 4 καὶ 5). Διετήρησεν ὅμως ἡ νοτία αὕτη κόγχη τμῆμα τοῦ παλαιοῦ κυκλικοῦ ἐξωτερικοῦ της σχεδίου, ὡς ἐν τῇ σχετικῇ κατόψει (εἰκ. 2) ἐμφαίνεται διὰ μέλανος χρώματος.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἀρχικὸς ναὸς παρουσίαζεν ὡς ἑξῆς ἐξωτερικῶς τὰς τέσσαρας κόγχας, εἰς τὰς ὁποίας κατέληγον τὰ σκέλη του: Τὴν ἀνατολικήν, ἐξωτερικῶς τρίπλευρον, βαίνουσαν ἐπὶ εὐρέος ἡμικυκλικοῦ θεμελίου (εἰκ. 2 καὶ 6),

τὴν δυτικήν, ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου, καὶ τέλος τὰς δύο πλευρικὰς (νοτίαν καὶ βόρειον) ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς ἡμικυκλικάς, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως (εἰκ. 6) δεικνύει. Τῆς νοτίας μάλιστα καὶ ὁπωσδήποτε καλύτερον σωζομένης διατηρεῖται καὶ τὸ ἡμικυκλικὸν ὑπόβαθρον, ὅμοιον πρὸς τὸ τῆς ἀνατολικῆς.

Εἰκ. 7. Ὄψις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΝΑ.

Τὸ καταπεσὸν βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ συμπαρέσυρεν εἰς τὴν πτῶσίν του καὶ τὸν ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ βαίνοντα τροῦλλον, ὅστις, ὡς καὶ τὸ Β. σκέλος, ἀνακατεσκευάσθη πιθανῶς κατὰ τὸ 1750. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς εἰς τὸν νάρθηκα, ὑπεράνω τῆς εἰς τὸν ναὸν εἰσόδου διὰ μέλανος χρώματος ἡμικυκλικῶς γεγραμμένης ἐπιγραφῆς,

ἥτις λέγει ἀφ' ἑνὸς *ἐσκεπάνστη... νσο, ἐν ἔτη 1750 Υουλίου 19* καὶ ἀφ' ἑτέρου, διὰ δευτέρας χειρός,..... *ἀποστόλους.... Ἀνδρέου ἀναγνώστου ἀπὸ χορίον...* (ἦτο δ' ὁ ἀναγνώστης Ἀνδρέας πιθανῶς ὁ ζωγράφος τῶν ἁγιογραφιῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω).

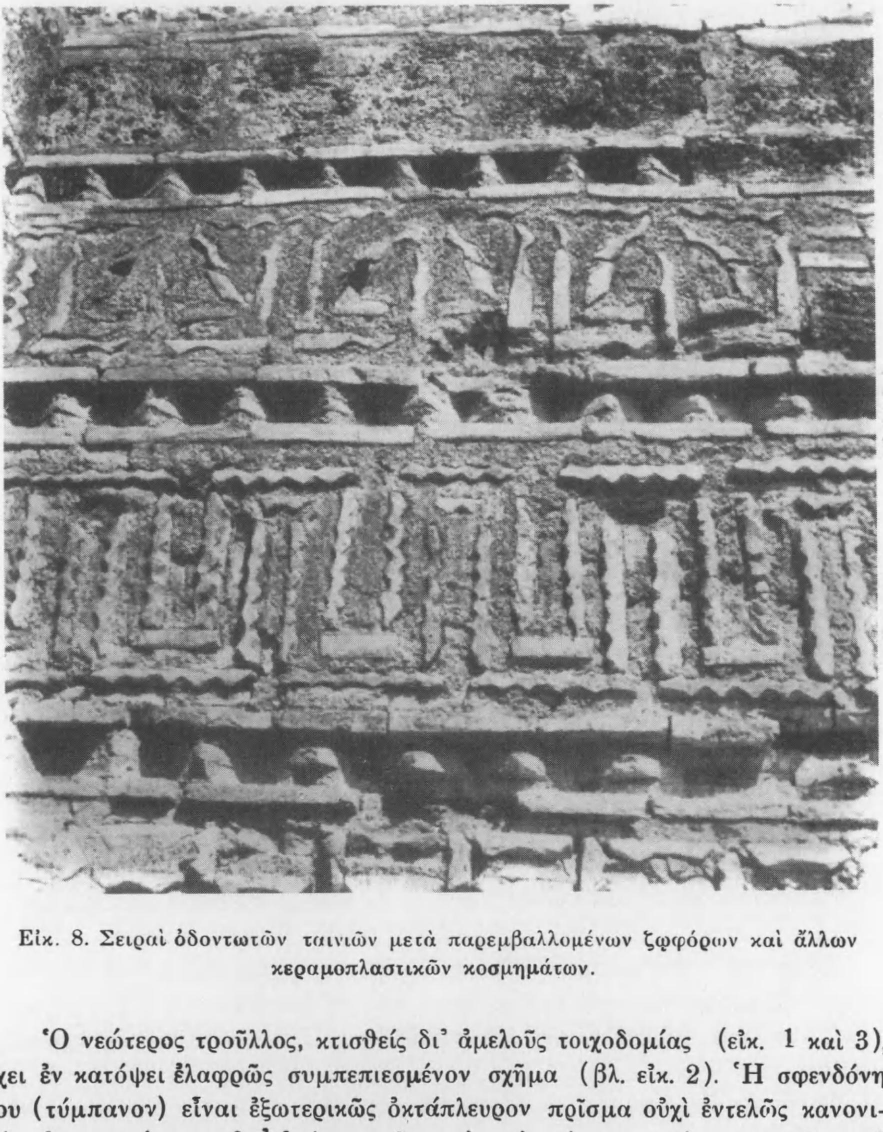

Εἰκ. 8. Σειραὶ ὀδοντωτῶν ταινιῶν μετὰ παρεμβαλλομένων ζῳφόρων καὶ ἄλλων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Ὁ νεώτερος τροῦλλος, κτισθείς δι' ἀμελοῦς τοιχοδομίας (εἰκ. 1 καὶ 3), ἔχει ἐν κατόψει ἐλαφρῶς συμπεπιεσμένον σχῆμα (βλ. εἰκ. 2). Ἡ σφενδόνη του (τύμπανον) εἶναι ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρον πρῖσμα οὐχὶ ἐντελῶς κανονικόν, διατρυπώμενον ἐφ' ἑκάστης τῶν πρὸς τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος ἐστραμμένων πλευρῶν αὐτοῦ, ὑπὸ ἑνὸς στενοῦ, μονολόβου, τοξωτοῦ

παραθύρου, ἐλαφρῶς εἰσδύοντος ἐσωτερικῶς εἰς τὴν καμπύλην τοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου (βλ. τομὴν εἰκ. 2).

Ὁ *νάρθηξ*, προσκολληθεὶς ἀργότερον εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀμελοῦς τοιχοποιίας, ἔχει δὲ σχῆμα ὀρθογώνιον ἔχον ἐσωτερικῶς διαστάσεις: πλάτος 3.08μ. καὶ μῆκος 4.45μ. Φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν μόνον χαμηλὴν (1.25) θύραν εἰσόδου (εἰκ. 1), φωτίζεται δ' ὑπὸ ἑνὸς μόνον παραθύρου, ὕψ. 0.60, ἀνοιγομένου ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, καὶ μιᾶς πολεμίστρας κατὰ τὴν βόρειον πλευράν (βλ. εἰκ. 2). Εἰς τὰ τοιχώματα τῆς βορείου καὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος ἀνοίγονται ἀνὰ δύο τυφλαὶ ἀψῖδες, ὕψους 2.30 (εἰκ. 2) καὶ βάθος 0.50 μ., ἐλαφρύνουσαι καὶ ζωογονοῦσαι ἐσωτερικῶς τοὺς 1.20 μ. παχεῖς τοίχους, κατασκευασθέντας βεβαίως οὕτω, ἵνα ἀντέχωσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς μεγάλης καμάρας, ἥτις καλύπτει ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ νάρθηκος, ἔχουσα τὴν κλεῖδα αὐτῆς εἰς ὕψος 4.10μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου.

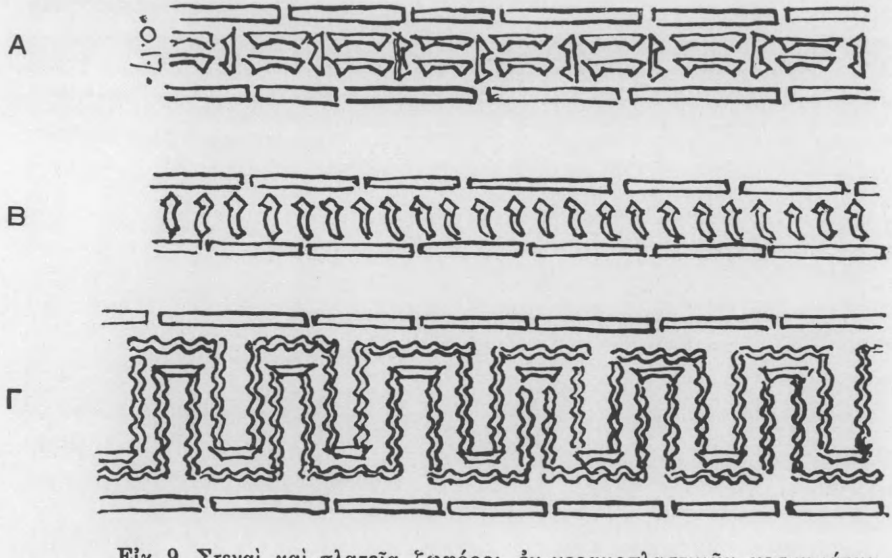

Εἰκ. 9. Στεναὶ καὶ πλατεῖα ζῳφόροι ἐκ κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων.

Λόγῳ τοῦ σχεδίου του καὶ τῆς εὐτελοῦς τοιχοδομίας του, ὁ νάρθηξ κατεσκευάσθη προφανῶς πολὺ ὑστερώτερον ἀπὸ τὸν κυρίως ναόν. Οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοί του καὶ αἱ πολεμίστραι μαρτυροῦσι μᾶλλον τὸν πολεμικὸν προορισμόν του.

Μετὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς κατόψεως καὶ τῆς τομῆς τῶν δύο κυρίων μερῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν μελέτην τῆς δομῆς καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου οὗτοι διετηρήθησαν

Πράγματι, ὡς ἔχει ἤδη παρατηρηθῆ [1], ἡ συνύπαρξις πολλῶν ὁριζοντίων ταινιῶν καὶ ἀφθόνων κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ ναοὺς τοῦ α´ ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ὡς π.χ. ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Θεοτόκου τῆς

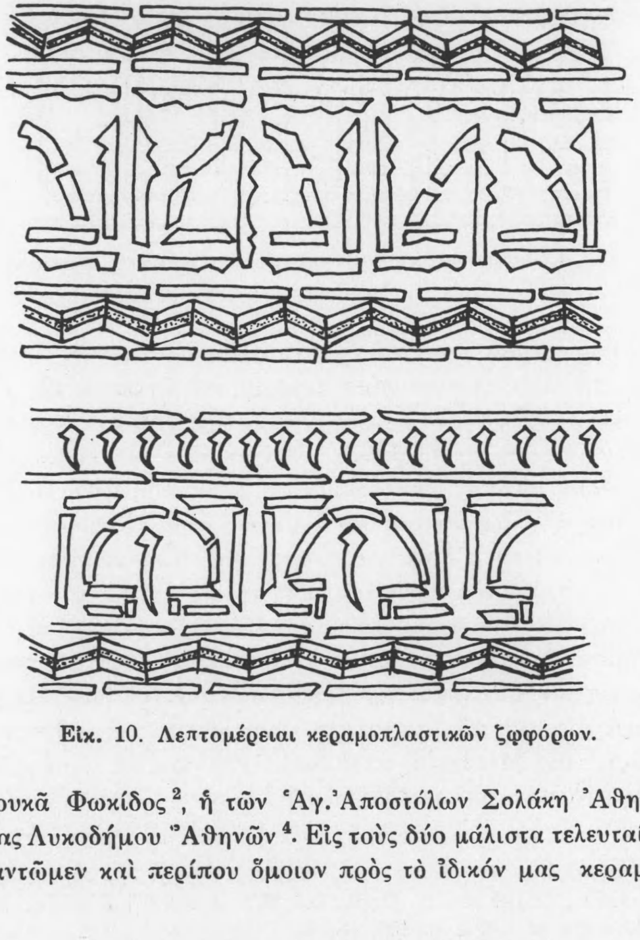

Δ

Ε

Εἰκ. 10. Λεπτομέρειαι κεραμοπλαστικῶν ζῳφόρων.

Μ. Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος [2], ἡ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων Σολάκη Ἀθηνῶν [3] καὶ ἡ τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου Ἀθηνῶν [4]. Εἰς τοὺς δύο μάλιστα τελευταίους τούτους ναοὺς συναντῶμεν καὶ περίπου ὅμοιον πρὸς τὸ ἰδικόν μας κεραμοπλαστικὸν

[1] H. Megaw, The Chronology of some middle byzantine Churches, Annual of the British School at Athens 32 - 33, 1932, σ. 116.

[2] Schultz — Barnsley, The Monastery of St Luke of Stiris..., London 1901. πίν. 11. Ὡς ὅμως ἀπεδείχθη τελευταίως, ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἶναι μᾶλλον τοῦ β´ ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰῶνος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, Ἀθῆναι 1970, σ. 194).

[3] Volbach — Lafontaine Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte 3, Berlin 1968, εἰκ. 148.

[4] Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, (ἄ.ἔ.) εἰκ 17.

κόσμημα (εἰκ. 11)[1], ὅπερ ἔχει μέν, ὡς ἐκεῖνο, ὀρθίας μονάδας καὶ ταύτας μὲ δύο συνήθως ἀκίδας, τὰς ἐσωτερικὰς ὅμως καμπύλας του πολὺ ἀμελέστερον συντεθειμένας καὶ τοποθετημένας ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος (εἰκ. 10). Μίαν παραλλαγὴν τοῦ κοσμήματος Δ ἐκτελεσμένην διά τε ὀρθίων καὶ κατακορύφων στοιχείων ἄνευ ἀκίδων, διατεταγμένων κατὰ αὐστηρότερα, ἁπλοποι-

Εἰκ. 11. Κεραμοπλαστικὴ ζῳφόρος τῆς ἐν Ἀθήναις Σωτείρας Λυκοδήμου.

ημένα γεωμετρικὰ σχέδια, παρέχει ἡ ὑπὸ στοιχεῖον Ε, ἀσφαλῶς ἐκ μεταγενεστέρας ἐπισκευῆς ἢ ἐξ ἄλλου ἐργοστασίου προερχομένη ζῳφόρος τῆς εἰκόνος 10.

Πλὴν ὅμως τῆς ζῳφόρου Δ ἔχομεν, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸ Δραγάνο καὶ μαίανδρον σχηματιζόμενον ὄχι δι' ἁπλῶν πλίνθων ἀλλὰ διὰ κυματιστῶν μονάδων.Τοιαύτας ὅμως μονάδας συναντῶμεν εἰς ναοὺς ἤδη ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, ἀλλ'ἔξω πάντοτε τῶν Ἀθηνῶν, ἔνθα τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι ἄγνωστον, ὡς π.χ. εἰς τὴν Ἀργολίδα (ναὸς Ἁγ. Ἰωάννου εἰς Λυγουριό)[2], συνηθίζεται ὅμως τοῦτο εἰς ναοὺς τοῦ 12ου αἰ. ὡς π.χ. εἰς τὸν ναὸν τοῦ Σωτῆρος Ἀμφίσσης[3] (α' τέταρτον) καὶ εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος Μ. Ὁσίου Μελετίου (±1200)[4]. Μεμονωμένον ἐπίσης συναντῶμεν τὸ κυματιστὸν στοιχεῖον καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Πέτρου Καλυβίων Κουβαρᾶ τῆς Ἀττικῆς[5] καὶ εἰς τὸ τύμπανον τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ ἐν Σάμαρῃ[6] τῆς Μεσσηνίας ναοῦ τοῦ 12ου αἰῶνος. Συνεχίζεται ὅμως τοῦτο καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα[7].

[1] Ἅγ. Ἀπόστολοι: Η. Megaw, ἔ. ἀ. πίν. 30 ἀρ. 30, 33, 19, 37. Σωτείρα Λυκοδήμου: αὐτόθι, σ. 105 εἰκ. 1. Πρβλ. καὶ Μ. Χατζηδάκη, ἔ.ἀ. εἰκ. 18.

[2] H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 109, εἰκ. 3.

[3] Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ.255 εἰκ. 115Α καὶ Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 191, εἰκ. 8. Σχετικὴν φωτογραφίαν παρέσχε καὶ ὁ R. Krautheimer ἐν Early Christian and Byzantine Architecture, 1965, πίν. 163Β, ἔνθα ὅμως ἐσφαλμένως αὕτη ἀποδίδεται εἰς τὴν παρὰ τὸ Ναύπλιον Ἁγ. Μονήν.

[4] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 96 εἰκ. 43.

[5] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. 35, 1923, σ. 183 εἰκ 13.

[6] Φωτογρ. τῆς Συλλογῆς τῶν Hautes—Études ἀρ. C 2444.

[7] Ναοὶ Ἄρτης: Μ. Βλαχερνῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Β', 1936, σ. 19 εἰκ. 12), Κάτω Παναγιά (αὐτόθι σ. 79 εἰκ 10).

Τὰ ἄφθονα κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ ἀφ' ἑνὸς εἶναι φυτευμένα ἐντὸς πυκνοῦ κονιάματος, ἀφ' ἑτέρου δὲ δὲν εἶναι τόσον ἐπιμελῶς ἐπεξειργασμένα ὅσον τὰ τῶν μνημονευθέντων ναῶν τοῦ 11ου αἰῶνος. Ὁμοιάζουσι κατὰ τοῦτο πρὸς τὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα τοῦ ναοῦ τοῦ Χώνικα τῆς Ἀργολίδος, ἅτινα φαίνεται, ὅτι εἶναι ὀλίγον μεταγενεστέρα καὶ ἀτεχνοτέρα ἀπομίμησις τῶν θεμάτων τῆς Σωτείρας Λυκοδήμου. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν καὶ τὸν ἡμέτερον ναὸν ὡς σύγχρονον ἢ ὀλίγον μεταγενέστερον πρὸς τὸν τοῦ Χώνικα, ἤτοι ὡς κατασκευασθέντα τὸ βραδύτερον κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Πρὸς τὴν τοιαύτην χρονολόγησιν δὲν ἀντιβαίνουν καὶ τὰ εἰς τὰς στενὰς ζῳφόρους κοσμήματα. Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α (εἰκ. 9) μάλιστα κόσμημα ἐπανευρίσκομεν σχεδὸν ὅμοιον πάλιν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Χώνικα [1], εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Μ. Ὁσ. Μελετίου [2] καὶ ἀκόμη περισσότερον εἰς τὸν τοῦ Μέρμπακα [3] (τελευταῖον τέταρτον 12ου αἰ.), χωρὶς νὰ ταυτίζεται ἀπολύτως πρὸς αὐτό. Κατὰ ταῦτα ἡ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κατέλθῃ καὶ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνος, ἤτοι ὀλίγον πρὸ τῆς καταλήψεως τῆς Ἀχαΐας ὑπὸ τῶν Φράγκων τὸ 1205.

Ὁ ἐπαρχιακὸς τεχνίτης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Δραγάνου ἐν τῷ ζήλῳ του τῆς μιμήσεως τῶν παλαιοτέρων προτύπων δὲν ἐξετέλεσε μόνον τὰ διακοσμητικά του θέματα μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα ἀλλὰ καὶ ἐπεσώρευσεν αὐτὰ οὐχὶ πάντοτε ὀργανικῶς ἤτοι κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν. Πάντως διὰ τοῦ ἡμετέρου παραδείγματος ἐπικυροῦται τὸ λεχθὲν ὅτι ἔξω τῶν Ἀθηνῶν ἡ παράδοσις τῶν κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων ἐπεβίωσε μᾶλλον ἀργά [4].

Ὑπολείπεται ἤδη νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμήσεως, ἥτις ἐξετελέσθη, ὡς ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη, τὸ 1750, πιθανῶς ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου Ἀνδρέου. Δεῖγμα τῆς μετριωτάτης τέχνης τοῦ λαϊκοῦ ἁγιογράφου τούτου παρέχουσιν αἱ παρατιθέμεναι συνθέσεις, χαρακτηριζόμεναι ἀπὸ ἔλλειψιν ἐκφράσεως, ἀδεξιότητα σχεδίου καὶ ἀνεπιτυχῶν ἀναλογιῶν τῶν σωμάτων.

Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ὅλου ναοῦ ἔχει ὡς ἀκολούθως: Εἰς τὸ μέσον τοῦ τρούλλου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς ὁ Παντοκράτωρ (εἰκ. 12) ἐν προτομῇ ἐντὸς κύκλου προβαλλομένου ἐπὶ ἀστροειδοῦς ἐννεακτίνου σχεδίου καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ τοῦ τόξου τῆς ἴριδος καὶ ὑπὸ μεγαλογραμμάτου ἐπιγραφῆς εἰλημμένης ἐκ τοῦ Ψαλμ. 32: *Ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος καὶ εἶδε πάντας τοὺς... κατοικοῦντας τὴν γῆν. Ὁ πλάσας κατὰ μόνας*

[1] Megaw, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5, C.
[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939 - 1940, σ. 96 εἰκ. 43.
[3] Megaw, ἔ. ἀ. σ. 119 εἰκ. 5 E.
[4] Megaw, ἔ.ἀ. σ. 108.

τὰς καρδίας αὐτῶν... οὐ σώζεται βασιλεὺς διὰ πολλὴν δύναμιν καὶ γίγας οὐ σωθήσεται [1].

Εἰκ. 12. Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τρούλλου.

[1] Τὸ αὐτὸ χωρίον, κάπως παρηλλαγμένον, συναντῶμεν καὶ εἰς τὸν Παντοκράτορα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Κουτλουμουσίου (1540) τοῦ Ἁγ. Ὄρους: Carm. Capizzi, Παντοκράτωρ, Romae 1964, σ. 299.

Κάτωθεν τοῦ Παντοκράτορος εἰκονίζονται εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐντὸς διαδοχικῶν ἡμικυκλικῶν τόξων ἀφ' ἑνὸς ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος ἑκατέρωθεν ξυλογλύπτου θρόνου, ἐφ' οὗ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τάξεις Ἀγγέλων καὶ ὁμάδες οὐρανίων δυνάμεων (Χερουβείμ, Σεραφείμ, Τροχῶν). Ἐπὶ δὲ τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονίζονται δώδεκα Προφῆται

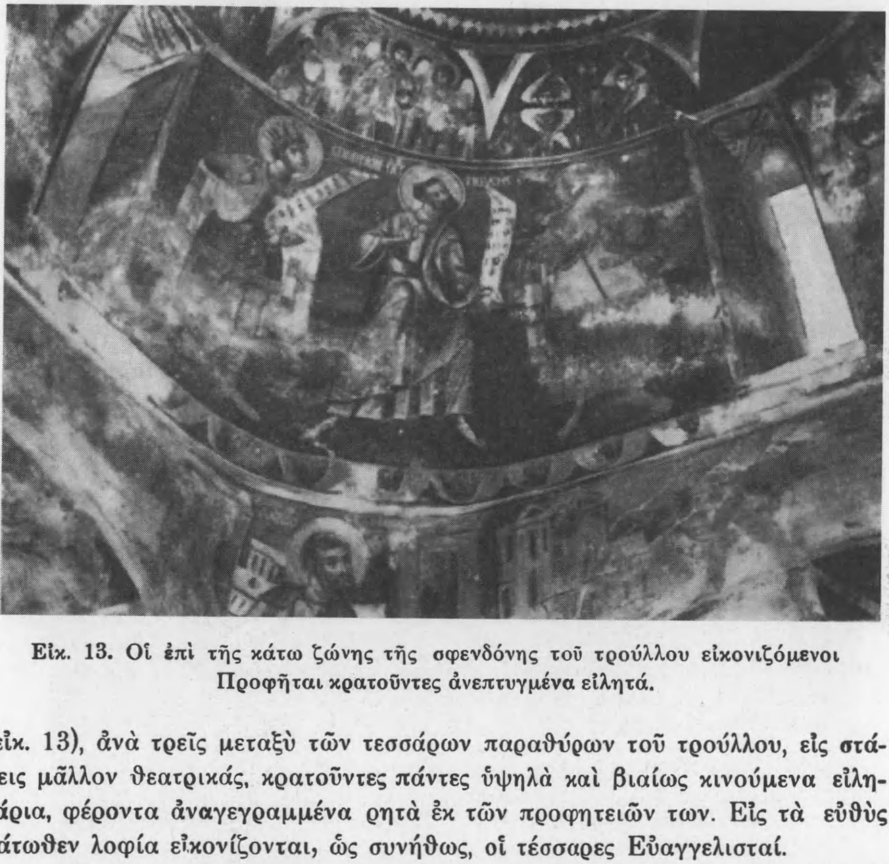

Εἰκ. 13. Οἱ ἐπὶ τῆς κάτω ζώνης τῆς σφενδόνης τοῦ τρούλλου εἰκονιζόμενοι Προφῆται κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητά.

(εἰκ. 13), ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τρούλλου, εἰς στάσεις μᾶλλον θεατρικάς, κρατοῦντες πάντες ὑψηλὰ καὶ βιαίως κινούμενα εἰλητάρια, φέροντα ἀναγεγραμμένα ρητὰ ἐκ τῶν προφητειῶν των. Εἰς τὰ εὐθὺς κάτωθεν λοφία εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταί.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρίσταται ἐν προτομῇ ἡ Πλατυτέρα κατὰ τὸν τύπον τῆς Βλαχερνιτίσσης, ἤτοι μὲ τὸν Χριστὸν πρὸ τοῦ στήθους αὐτῆς ἐν μεταλλίῳ εὐλογοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν ὑψωμένων του χειρῶν, κάτωθεν δὲ αὐτῆς καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης ἀνὰ εἷς ἀρχάγγελος κρατῶν δύο λειτουργικὰ ριπίδια, ἐφ' ὧν ἡ ἐπιγραφὴ Ἅγιος, Ἅγιος καὶ παρ' αὐτοὺς ἀνὰ εἷς ἱεράρχης πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγιος Βασίλειος (εἰκ. 14), πρὸς Νότον δὲ ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, εὐλογοῦντες διὰ τῆς δεξιᾶς, καὶ κρατοῦντες διὰ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς ἀντιστοίχου λειτουργίας των.

Εἰς τὰ ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοιχώματα εἰκονίζονται, ὡς συνήθως, πρὸς Βορρᾶν μὲν ὁ διάκονος πρωτομάρτυς Στέφανος, πρὸς Νότον δὲ ὁ ἐπίσης διάκονος Ἅγ. Ρωμανός. Εἰς τὰς δύο μικρὰς ἡμικυκλικὰς κόγχας, αἵτινες ἀνοίγονται εἰς τὸ μέσον τῶν εἰρημένων τοιχωμάτων, ἐπέχουσαι θέσιν προθέσεως καὶ διακονικοῦ, ἐζωγραφήθησαν πρὸς Βορρᾶν μὲν ἡ Ἄκρα Ταπείνωσις, πρὸς Νότον δὲ ὁ δίκαιος Μελχισεδέκ. Ἔτι περαιτέρω τῶν κογχῶν εἰκονίζεται πρὸς Β. μὲν ὁ Ἅγ. Πέτρος ὁ Ἀλεξανδρείας, πρὸς Ν. δὲ ὁ Ἅγ. Ἀθανάσιος. Τέλος ἐπὶ τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς, διῃρημένης εἰς τέσσαρα διά-

Εἰκ. 14. Παράστασις τοῦ ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κρατοῦντος δύο λειτουργικὰ ῥιπίδια καὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου.

χωρα εἰκονίζεται κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα ἐντὸς ρόμβου λευκὰ ἐνδεδυμένος γενειοφόρος καὶ καθήμενος ὁ Χριστὸς (;) ἢ μᾶλλον ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς σφαῖραν, ἣν ἀκκουμβᾷ ἐπὶ τῶν μηρῶν του. Τὰς ἔξω τοῦ ρόμβου τέσσαρας γωνίας πληροῦσι πτερωταὶ κεφαλαὶ ἀγγέλων, ἐντελῶς δυτικῆς ἐμπνεύσεως. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ ρόμβου τέσσαρα διάχωρα καταλαμβάνονται: ἀπὸ τὸν Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτόκου, τὴν Γέννησιν, τὴν Ὑπαπαντὴν καὶ τὴν Βάπτισιν, κάτωθεν δ' αὐτῶν εἰκονίζεται σειρὰ στηθαρίων μαρτύρων ἐντὸς κυκλικῶν μεταλλίων.

Εἰς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ τὸ μὲν τύμπανον τοῦ τοίχου κατα-

λαμβάνεται ἄνω μέν ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Πεντηκοστῆς, κάτω δὲ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ τῶν Ἁγ. Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ βορείου σκέλους εἰκονίζονται ἐπὶ μὲν τοῦ ἀνατολικοῦ ὁ Ἅγ. Δημήτριος, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ οἱ Ἅγιοι Μερκούριος, Τρύφων καὶ Ἰάκωβος.

Εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ δὲν ἐσημείωσα ἁγίους, ἴσως διότι εἶναι κατεστραμμένοι. Τὸ σχετικὸν ἄλλως τε σκέλος ἔχει ἐν μέρει ἀνακατασκευασθῆ.

Εἰκ. 15. Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος.
Διακρίνονται κάτωθεν αἱ κεφαλαὶ τριῶν μαρτύρων ἐντὸς μεταλλίων.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος εἰκονίζεται ἄνωθεν τῆς θύρας εἰσόδου, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτῆς οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ (φύλαξ τῆς εἰσόδου) καὶ Γαβριὴλ καὶ παρ' αὐτοὺς σειρὰ 3 ὁλοσώμων Ἱεραρχῶν κάτω, ὑπεράνω δὲ ζῳφόρος ἐκ κυκλικῶν μεταλλίων μὲ παραστάσεις ἁγίων μαρτύρων. Ἐπὶ τῆς καλυπτούσης τὸ δυτικὸν σκέλος καμάρας εἰκονίσθη ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος, ἡ Ἀνάστασις καὶ ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 16) περιλαμβάνουσα πλὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς δύο ἑκατέρωθεν ἐσταυρωμένους λῃστάς, τὴν Παναγίαν γονατιστὴν ἀκολουθουμένην ὑπὸ πλήθους Μυροφόρων καὶ ἐναγκαλιζομένην τὴν βάσιν τοῦ Σταυροῦ, κατὰ δυτικὰ πρότυπα, ὡς καὶ δύο ἐφίππους στρατιώτας, ὧν ὁ εἷς λογχίζει τὴν πλευρὰν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ τοποθέτησις τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ἀρκετὰ κάτω ἐπὶ τῆς κατακορύφου κεραίας, οὕτως ὥστε αἱ πλαγίως τεταμέναι χεῖρές

του νὰ σχηματίζουν μετὰ τῆς ὁριζοντίας κεραίας ἓν περίπου ἰσόπλευρον τρίγωνον, τουθ' ὅπερ μαρτυρεῖ καὶ πάλιν δυτικὴν ἐπίδρασιν[1]. Τὴν αὐτὴν ἐπίδρασιν μαρτυροῦσιν ἐπίσης α) ἡ δι' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἥλου καθήλωσις τῶν δύο ποδῶν τοῦ Κυρίου καὶ β) ἡ παρουσία τῶν ἱππέων στρατιωτῶν [2]. Εἰς τὸ

Εἰκ. 16. Τμῆμα τῆς Σταυρώσεως καὶ τῆς ἄρσεως τοῦ Σταυροῦ ὑπὸ τοῦ Σίμωνος.

ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς Σταυρώσεως εἰκονίζεται καὶ Σίμων ὁ Κυρηναῖος αἴρων τὸν Σταυρόν (εἰκ. 16). Εἰκονίζονται ἐπίσης ἐπὶ τῶν καμαρῶν καὶ ὁ Ἑλκόμενος, ἡ Βαϊοφόρος καὶ ἡ Ἔγερσις τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 15).

[1] Βλ. προχείρως τὴν Σταύρωσιν τοῦ Retable τοῦ Colmar, Musée Unterlinden, 1510 - 15 (P. Thoby, Le Crucifix, Nantes 1959, πίν. 181, bis) καὶ τοῦ Retable τοῦ Duccio τῆς Μητροπόλεως Σιέννας (R. Valland, Aquilée et les origines byzantines de la Renaissance, Paris 1963, εἰκ. 6).

[2] Σταυρώσεων μὲ λογχοφόρους στρατιώτας ἱππεῖς παρέχω προχείρως τὰ ἑξῆς

Τὰς τοιχογραφίας ταύτας, συμφώνως πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ νάρθηκος ἐπιγραφήν, ἐξετέλεσεν Ἀνδρέας τις ἀναγνώστης. Τὸ «ἀναγνώστης» δὲν εἶναι βεβαίως ἐπίθετον, ἀλλὰ δηλωτικὸν τοῦ λειτουργήματος τοῦ κατέχοντος τὴν πρὸ τοῦ ὑποδιακόνου βαθμῖδα κληρικοῦ. *Τοῖς γὰρ ἀναγνώσταις διακονία ἐδόθη οὐχὶ τὸ ψάλλειν ἀλλὰ τὸ ἀναγινώσκειν τὰς θείας γραφάς, ἐπὶ κοινῇ ἀκροάσει* [1]. Πολλοὶ ἀναγνῶσται ἦσαν ταυτοχρόνως καὶ ζωγράφοι. Οὗτοι δὲ ἀναγράφονται συνήθως μόνον διὰ τοῦ βαπτιστικοῦ των ὀνόματος. Ἀναφέρω προχείρως τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ζωγραφήσαντα τὸ 1629 φορητὴν εἰκόνα τοῦ Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων καὶ Μεγάλου Ἀρχιερέως εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως Ἀμοργοῦ [2], τὸν ἀναγνώστην «ἐκ κόμης Σακαρέτζι» (Βάλτου) ἀναφερόμενον εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ 1712 τοῦ ναοῦ Ἁγ. Παρασκευῆς τοῦ χωρίου Στενώματος Εὐρυτανίας καὶ εἰς εἰκόνα Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ τέμπλου τοῦ ἰδίου ναοῦ [3], τὸν ἀναγνώστην Δημήτριον ἐκ Μετσόβου, ἱστορήσαντα τὸ 1719 τὸν ναὸν Ἁγ. Δημητρίου Ρεντίνης [4], τὸν ἀναγνώστην Γεώργιον, ἐξ ἐπιγραφῆς ὑπὲρ τὴν μεσημβρινὴν θύραν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Πρου-

---

παραδείγματα: Κιβωτίδιον τῆς Βολωνίας ἐκ στεατίτου (τέλους 14ου αἰ.) (G. Millet, Recherches ... σ. 456 εἰκ. 481). Πίνακες τῆς Accademia τῆς Βενετίας τῶν Tintoretto (1518 - 1594) ἀρ. 404 καὶ P. Veronese (1528 - 1588) ἀρ. 142 (G. Fiocco, Le Reggie Gallerie dell' Accademia di Venezia. Catalogo, Bologna 1924, ἀρ. 213 (ὁ ὑπ' ἀρ. 142). Τοιχογραφία τοῦ Ἅϊ - Κυργιάννη Ἀλυκιανοῦ Κρήτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Η', 1955 - 56, σ. 204). Φορητὴ εἰκὼν συλλογῆς Δ. Λοβέρδου, ἔργον Ἐμ. Λαμπάρδου, 1635 (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα, 1957, πίν. 45, 2, σ. 193) καὶ ἀντίγραφον αὐτῆς ὑπὸ Ἀνδρ. Παβία ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. πίν. 48, 2, σ. 174). Τοιχογραφία παρεκκλησίου Τριῶν Ἱεραρχῶν Μ. Βαρλαάμ (1637), ἔργον Ἰωάννου ἱερέως ἐκ Σταγῶν (Ἀ. Ξυγγόπουλος, ἔ.ἀ. πίν. 49, 2, σ. 193). Φορητὴ εἰκὼν τοῦ Κων/νου Παλαιόκαππα Μ. Γωνιᾶς Κισάμου Κρήτης (G. Millet, Recherches εἰκ. 480. Kl. Wessel, Die Kreuzigung, Recklinghausen 1966, σ. 85) καὶ κατὰ τὸ πρότυπον αὐτῆς εἰκὼν Σταυρώσεως Μουσείου Μπενάκη (Ἀ. Ξυγγόπουλος, Κατάλογος εἰκόνων, Ἀθῆναι 1936, ἀρ. 46 πίν. 35). Φορητὴ εἰκὼν Σταυρώσεως τῆς Συλλογῆς τοῦ Ἑλλην. Ἰνστιτούτου Βενετίας, ἔργον Γεωργίου Margazi[n...], 17ου αἰ. (M. Chatzidakis, Icônes, σ. 151, ἀρ. 134, πίν. 70). Τῆς αὐτῆς ὡς ἄνω Συλλογῆς εἶναι καὶ εἰκὼν Σταυρώσεως, ἔργον τοῦ Ἰωάννου Μόσκου, τοῦ 1711 (M. Chatzidakis, ἔ.ἀ. σ. 160, πίν. 72) καὶ τέλος τοιχογραφία τῆς Σκήτης τῆς Μ. Ξενοφῶντος, 1757 (Millet, Athos, πίν. 264.1).

[1] Βαλσαμῶνος, Ὑπόμνημα εἰς κβ' κανόνα τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου παρὰ Ῥάλλῃ καὶ Ποτλῇ, Σύνταγμα Θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων Γ', σ. 191. Πρβ. Ζωναρᾶν, αὐτόθι σ. 192 : *Τὸ γὰρ ἀναγιγνώσκειν ἀποδοτέον τοῖς ἀναγνώσταις.*

[2] Κ. Καλοκύρης, ΠΑΕ 1960, σ. 263.

[3] Π. Πουλίτσας, Ἐπιγραφαί, ἐνθυμήσεις καὶ σιγίλλια, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 263.

[4] Δ. Σισιλιάνου, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἅλωσιν, 1935, σ. 191.

σοῦ [1], τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ὑπογράψαντα φορητὴν εἰκόνα ἐνθρόνου βρεφοκρατούσης εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Νικολάου Ἐλαφοτόπου Ἠπείρου [2], τὸν ἀναγνώστην Ἀναστάσιον ἐξ ἐπιγραφῆς τοῦ ὑπερθύρου τοῦ ναοῦ Ἁγίας Τριάδος Καβαλαρίου Ζαγορίου (1816) [3], τὸν ἀναγνώστην Ἰωάννην ἐξ ἐπιγραφῆς μαρμαρίνης βάσεως ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τροιζῆνος [4], τέλος «διὰ χειρὸς ἀναγνώστου προσκυνητοῦ βυζαντίου» ἐγένετο τὸ 1820 ἡ εἰκὼν τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ τοῦ παρεκκλησίου Ἁγ. Θέκλης τοῦ Πατρ. Ἱεροσολύμων [5]. Τὸ ἀναγνώστης κατήντησεν ἀργότερον κύριον ὄνομα καὶ ἐπώνυμον λίαν διαδεδομένον μέχρι καὶ σήμερον εἰς τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον [6].

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΗ ΕΞΕΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΩΝ ΝΑΩΝ

Ὁ περιγραφεὶς ναὸς ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν μετὰ τρούλλου μονοχώρων τετρακόγχων. Οἱ τοιοῦτοι ναοὶ εἶχον προφανῶς ὡς πρότυπα αὐτῶν [7] ρωμαϊκὰ κτίσματα [8] (μαυσωλλεῖα κλπ.) (εἰκ. 17) ὡς καὶ περίκεντρα παλαιοχριστιανικὰ τετράκογχα (μαυσωλλεῖα ἢ μαρτύρια), ὡς π.χ. τὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Γεροσκήπου τῆς Κύπρου [9] (εἰκ. 18α) καὶ τὰ ἀνάλογα τετράκογχα παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τοῦ Tigzirt [10] (εἰκ. 18β), τῆς Πριήνης [11] (εἰκ. 18γ) καὶ τοῦ Λεχαίου [12] (εἰκ. 18δ). Τὸ βασικὸν σχέδιον πάντων τῶν κτηρίων τούτων ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓν κεντρικὸν τετράγωνον, καλυπτόμενον διὰ χαμηλωμένου ἢ ὀλίγον ὑψουμένου τυφλοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου καὶ ἀπὸ τέσσαρας ἀκριβῶς ἡμικυκλικὰς κόγχας, διαμέτρου ἴσης πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ἀνοιγομένας ἀπ'

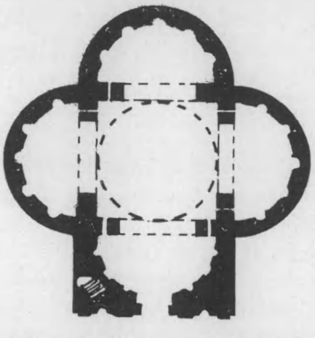

Εἰκ. 17. Κάτοψις ρωμαϊκοῦ μαυσωλλείου κατὰ Montano.

[1] Π. Πουλίτσας, ἔ.ἀ. σ. 266. Βλ. καὶ Π. Βασιλείου, Ἡ Ἐπισκοπὴ Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων, Ἀθῆναι 1960, σ. 17, σημ. 21.

[2] Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 21, 1966, Β΄ 2 σ. 310.

[3] Χρ. Σούλη, Ἐπιγραφαὶ Ἠπειρωτικαί, Ἠπειρ. Χρον. 9, 1934, σ. 109.

[4] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε΄, 1939-40, σ. 31.

[5] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ὀνόματα ζωγράφων κλπ., ΕΕΒΣ 26, 1956, σ. 351.

[6] Ἀθ. Μπούτουρα, Τὰ νεοελληνικὰ κύρια ὀνόματα, 1912, σ. 109.

[7] A. Grabar, Martyrium I, Architecture, Paris 1945, σ. 175 καὶ 195.

[8] Π.χ. τὸ ὑπὸ τοῦ Montano, Scielta di varii tempietti antichi, Roma 1964, τ. II, πίν. 36, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκ. 17.

[9] Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, Λεύκωμα, Ἀθῆναι, 1935, σ. 17 εἰκ. 11 (μαρτύριον ἢ μαυσωλλεῖον).

[10] M. Leglay, Actes du Ve Congrès Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 401 εἰκ. 1.

[11] Wiegand—Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 488 εἰκ. 600.

[12] Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1961, σ. 139 εἰκ. 2.

εὐθείας ἐφ' ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου καὶ καλυπτομένας διὰ τεταρτοσφαιρίου. Καὶ εἰς μὲν τὰ ὑπόγεια κτίσματα αἱ κόγχαι ἐνεγράφοντο, χάριν εὐκολίας τῆς κατασκευῆς, ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὸ ὅλον συγκρότημα τετραγώνου (εἰκ. 18α), εἰς δὲ τὰ ἐλευθέρως ἱστάμενα ὑπέργεια μαυσωλλεῖα καὶ βαπτιστήρια αἱ πλευρικαὶ κόγχαι κατεσκευάζοντο ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἡμικυκλικαί (εἰκ. 18 β, γ, δ). Ὅταν ἀργότερον τὸ τετράκογχον παλαιοχριστιανικὸν σχέδιον μετεφέρθη ἀπὸ τῆς λατρείας τῶν νεκρῶν εἰς τὴν

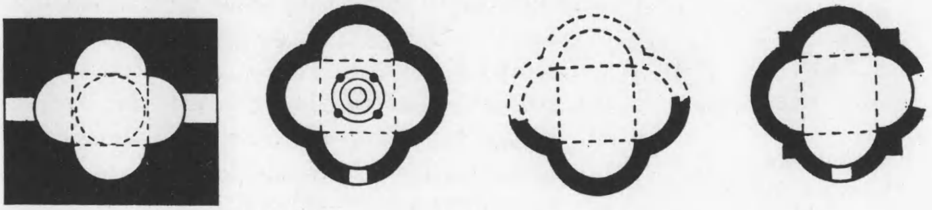

α β γ δ

Εἰκ. 18. Τετράκογχα: α Γεροσκήπου, β Tigzirt, γ Πριήνης, δ Λεχαίου.

θείαν λατρείαν καὶ ἐφηρμόσθη εἰς ναούς, διετηρήθη μὲν ὑπ' αὐτῶν κατ' οὐσίαν ἡ θεμελιώδης τετράκογχος περὶ βασικὸν τετράγωνον διάταξις, ἐπῆλθον ὅμως εἰς αὐτὴν ἐλαφραί τινες μεταβολαί, σύμφωνοι πρὸς τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας καὶ τὰς συνηθείας τῆς ἐποχῆς. Οὕτω π.χ. εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Γεωργίου τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας [1] (11ου αἰ.) (εἰκ. 19) αἱ τέσσαρες κόγχαι δὲν κατεσκευάσθησαν, ὡς πρότερον, ἀκριβῶς ἡμικυκλικαί, ἀλλὰ κατά τι ὑπερυψωμέναι ἐν κατόψει, προφανῶς πρὸς ἀπόκτησιν μεγαλυτέρου χώρου. Πλὴν δὲ τούτου καὶ ἐξωτερικῶς δὲν κατεσκευάσθησαν πλέον ἡμικυκλικαὶ ἀλλὰ ἡμιεξάπλευροι, κατὰ τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν. Ἐπίσης ὁ καλύπτων τὸ βασικὸν τετράγωνον ἡμισφαιρικὸς θόλος δὲν κατεσκευάσθη τώρα πλέον χθαμαλὸς καὶ τυφλός, ἀλλὰ ὡς κανονικὸς τροῦλλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμπάνου (σφενδόνης) διατρυπωμένου ὑπὸ παραθύρων. Φυσικὰ δὲ τώρα καὶ τὸ σύστημα τοιχοποιίας παρηκολούθησε τὸ κατὰ τὴν ἀντίστοιχον ἐποχὴν ἐφαρμοζόμενον πλινθοπερίκλειστον.

Μία πρώτη ἀλλὰ σημαντικὴ τροποποίησις τοῦ βασικοῦ σχεδίου ἐμφανίζεται εἰς τετράκογχα νεκρικὰ παρεκκλήσια καὶ βαπτιστήρια ἀπὸ τοῦ 6ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς. Συνίσταται δ' αὕτη εἰς τὴν αὔξησιν τῆς πλευρᾶς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου πέραν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν καὶ ἑπομένως εἰς τὴν αὔξησιν τῆς

[1] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ', 1937, σ. 168 εἰκ. 2.

διαμέτρου τοῦ καλύπτοντος τὸ τετράγωνον τρούλλου, τουθ' ὅπερ προεκάλεσε καὶ μεγαλυτέραν τὴν ἀντιστήριξιν αὐτοῦ, ἀρξαμένην ἤδη ἀπὸ τοῦ Λεχαίου (εἰκ. 18δ). Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ ἐν Ἀρνίθᾳ τῆς Ρόδου [1] μαρτύριον (εἰκ. 20α) καὶ τὸ βαπτιστήριον τῶν Στόβων [2] (εἰκ. 20β) ἀργότερον δέ, κατὰ προέκτασιν, καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου Ρόδου [3] (εἰκ. 20γ).

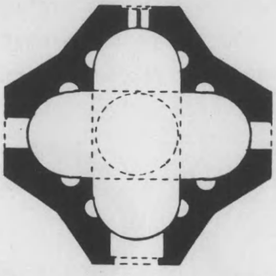

Εἰκ. 19. Κάτοψις ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Λουκισίων Βοιωτίας.

Μία ἄλλη ἐπίσης σπουδαία τροποποίησις συνίσταται εἰς τὴν κατὰ τὰ ἄκρα τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν τοποθέτησιν μικρῶν τετραγώνων πεσσῶν συνδεομένων ἄνω δι' ἡμικυκλικῶν τόξων καὶ βασταζόντων τὸν ὕπερθεν ὑψηλὸν ἐπὶ τυμπάνου θόλον, χάριν ἀντερείσεως τῶν ὠθήσεων τοῦ ὁποίου ἀσφαλῶς καὶ θὰ κατεσκευάσθησαν. Ἐνεβλήθη λοιπὸν τώρα ἐντὸς τοῦ κτηρίου τετραστήρικτον κουβούκλιον (baldaquin). Διὰ τῆς νέας διατάξεως ηὐξήθη μὲν συγχρόνως ἀρκετὰ τὸ βάθος τῶν κογχῶν, ἠλαττώθη ὅμως κάπως ἡ πρὸς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον ἐκβολὴ αὐ-

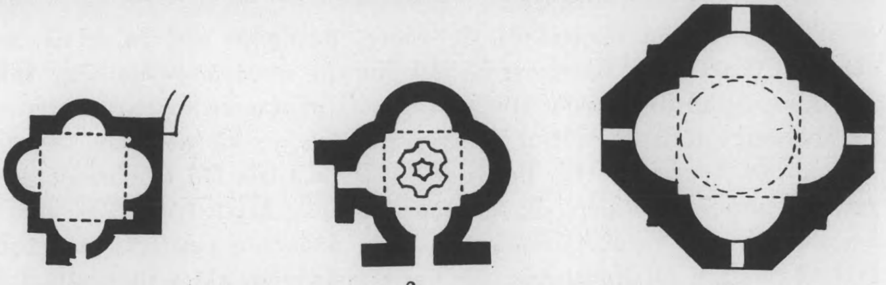

α β γ

Εἰκ. 20. Τετράκογχα : α Ἀρνίθας, β Στόβων, γ Σαλάκου Ρόδου.

τῶν, λόγῳ τῆς παρεμβολῆς τῶν πεσσῶν. Σχετικὰ παραδείγματα παρέχουσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τῆς ἐν Ἱσπανίᾳ Cocosa [4] (εἰκ. 21α),

[1] A. C. Orlandos, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes du Ve Congr. Intern. d'Archéologie Chrétienne, Città del Vaticano—Paris 1957, σ. 115 εἰκ. 7.

[2] G. Mano Zissi, Starinar X-XI, 1935-36, σ. 164 καὶ A. Khatchatrian, Les baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀρ. 178.

[3] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, εἰκ. 91.

[4] I. de Serra y Rafols ἐν Atti dello VIII Congr. Intern. di Studi Biz. II, Roma 1953, σ. 243 (=Studi Biz. e Neoell. 8). P. de Palol, Arqueologia Cristiana de la Espana Romana, Madrid 1967, σ. 136 ἑ.

ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἐν Τυνησίᾳ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τοῦ Henchir Maatria [1] (εἰκ. 21β) καὶ ἀργότερον (9ον αἰ.) κατὰ προέκτασιν τὸ βαπτιστήριον τῆς ἐν Β. Ἰταλίᾳ Biella [2] (εἰκ. 22α), ὁ ναὸς εἰς Zanjevaé τῆς Π. Σερβίας [3] (εἰκ.22β) καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου ἐν Veljusa [4], τοῦ 11ου πιθανῶς αἰῶνος (εἰκ. 22γ).

Μία παραλλαγὴ τῶν μετὰ κουβουκλίου τετρακόγχων, ἐφαρμοσθεῖσα ἤδη ἀπὸ τοῦ 6ου αἰ. καὶ ἀργότερον καὶ καθιστῶσα ἀκόμη ἐμφανεστέραν τὴν

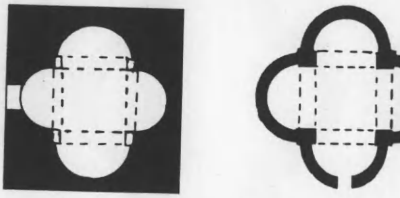

α β

Εἰκ. 21. Τετράκογχα : α Cocosa, β Henschir Maatria.

μορφὴν τοῦ κουβουκλίου, συνίσταται εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῶν πεσσῶν διὰ κιόνων ἐφαπτομένων τῶν ἄκρων τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἢ καὶ τελείως, ἀλλ' εἰς μικρὰν ἀπὸ τῆς γωνίας ἀπόστασιν τοποθετημένων.

Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουσι τὸ βαπτιστήριον τοῦ Τσαριτσὶν Γρὰδ (Grabar, Martyr. 604), τὸ τοῦ Galliano [5] (εἰκ.23α) καὶ Παναγίαἡ Μουχλιώτισσα [6] (ἢ ὀρθότερον Παναγιώτισσα [7]) τῆς Κων/λεως (εἰκ. 23β). Ἡ δὲ διάταξις αὕτη δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τετρακόγχων ναῶν, περὶ ὧν βλ. κατωτέρω.

Ἐπανερχόμενοι εἰς τοὺς μονοχώρους τετρακόγχους παρατηροῦμεν τὴν ἑξῆς περαιτέρω ἐξέλιξιν τοῦ τύπου, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν οἱ τετράκογχοι ναοὶ τοῦ Χουρμαλὶ Μεδρεσὲ [8] (εἰκ. 24α) καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Διμυ-

[1] P. G. Lapeyre ἐν Atti del IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Città del Vaticano—Roma 1940, σ. 197 εἰκ. 14.

[2] L. Crema, L'architettura religiosa del Medio Aevo occidentale, Milano 1958, σ. 214-215. A. Rosaca, Biella-Battistero ἐν Palladio II, 1938, σ. 63-67. Ὁ αὐτός, Il Battistero di Biella, Biella 1936.

[3] Dj. Boscović ἐν Starinar 1, 1950, σ. 205 εἰκ. 54. Dj. Strićević—Gojko Subotić, Fouilles de l'église de Zanjevaé, Starinar 9-10 1958-59, σ. 307 ἑ. εἰκ. 1 καὶ 3.

[4] Vl. Petcović, Pregled, σ. 594, εἰκ. 150. G. Babić, Les Chapelles annexes, Paris 1968, σ. 94.

[5] L. Crema, L'architettura religiosa del Medievo Occidentale, σ. 144-145. A. Kingsley Porter, Lombard Architecture, New-Haven-London 1917, IV, πίν. 95.

[6] A. van Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 279 εἰκ. 96. N. Brunov ἐν Byz. Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 515.

[7] A. M. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 67.

[8] Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 105 εἰκ. 92.

λιᾶς (Φουντουκλὶ)[1] (εἰκ. 24β) ἀμφότεροι τῆς Ρόδου καὶ ἐν μέρει ὁ ναὸς Τριῶν Ἱεραρχῶν παρὰ τὴν Dečani τῆς Π. Σερβίας[2] (εἰκ. 24γ). Εἰς τούτους

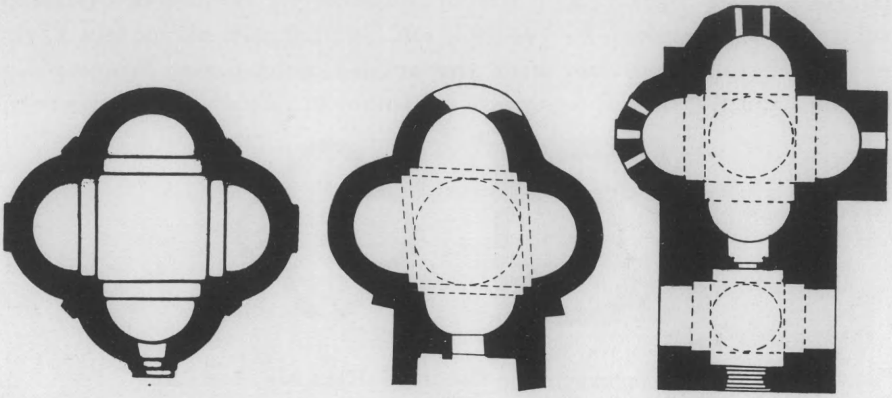

α β γ

Εἰκ. 22. Τετράκογχα: α Biella, β Zanjevac, γ Veljusa.

ἡ ἀνατολικὴ κόγχη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπολοίπους τρεῖς, πρὸ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται στεναὶ καμάραι, ἔχει προωθηθῆ πρὸς Ἀνατολὰς διὰ τῆς παρεμβολῆς ἀρκετὰ μεγάλης κυλινδρικῆς καμάρας. Διὰ τῆς προσθήκης ὅμως τῆς

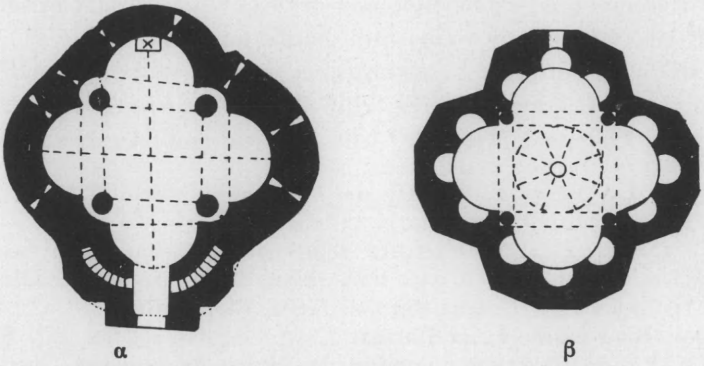

α β

Εἰκ. 23. Τετράκογχα: α Galliano, β Μουχλιώτισσα.

καμάρας ταύτης διεταράχθη ἡ αὐστηρῶς περίκεντρος διάταξις, ἥτις ἐπεκράτει κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον εἰς πάντα τὰ μέχρι τοῦδε μνημονευθέντα παραδείγματα, ὁ δὲ ναὸς ἀπέκτησε νέον δεσπόζοντα κατὰ μῆκος ἄξονα, ἡ ἐκ τοῦ ὁποί-

[1] Α. Ὀρλάνδος, ἔ.ἀ. σ. 101 εἰκ. 87.
[2] Dj. Bosković, Dečani I (Mon. Art. Serbicae Med. II) Beograd 1941, σ. 118 εἰκ. 117. Vl. Petković, Pregled, Beograd 1950, σ. 690 εἰκ. 287.

ου ἐντύπωσις ἐπιτείνεται καὶ διὰ τῆς κατασκευῆς τῶν πλαγίων κογχῶν οὐχὶ ὡς ἡμικυκλίων ἀλλ' ὡς χαμηλωμένων τόξων κύκλου (εἰκ. 24α). Ἐὰν τώρα τοιαύτας μεγάλας καμάρας φαντασθῶμεν παρεμβαλλομένας καὶ πρὸ τῶν τριῶν ἄλλων κογχῶν, φθάνομεν εἰς τὸν τύπον τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ συνδεδυα-

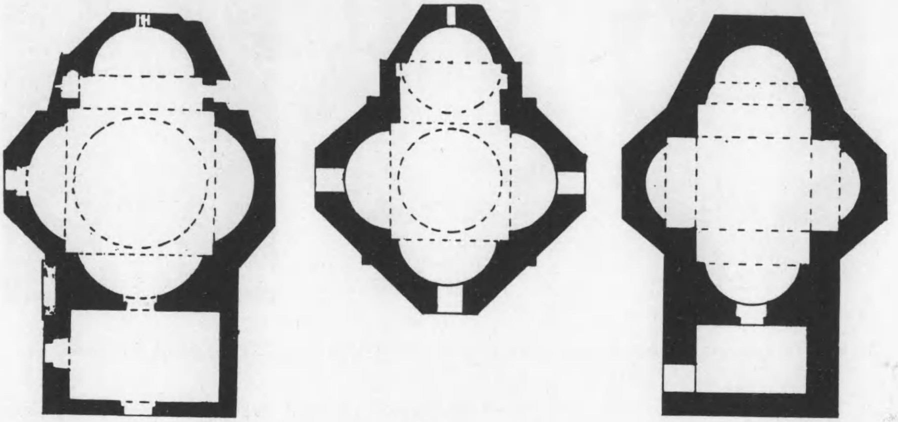

Εἰκ. 24. Τετράκογχοι ναοί: α Χουρμαλὶ Ρόδου, β Φουντουκλὶ Ρόδου, γ Dečani.

σμένου μετὰ τοῦ τετρακόγχου. Τοῦτον δ'ἀκριβῶς τὸν τύπον ἀντιπροσωπεύει καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας ναὸς τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ὅστις παρουσιάζει καὶ πάλιν ἐλάττωσιν τῆς διαμέτρου τῶν κογχῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πλευρὰν τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, ὡς καὶ ποικιλίαν διαμορφώσεως τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τῶν πλευρικῶν κογχῶν, μὲ τὴν δυτικὴν καὶ πάλιν ἐγγεγραμμένην ἐντὸς ὀρθογωνίου.

Ἄλλην, πολὺ σοβαρωτέραν, παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ αὐστηρῶς περικέντρου τετρακόγχου τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Χάλκῃ ναὸς [1] τῆς Παναγίας Καμαριώτισσας (εἰκ. 25α). Εἰς τοῦτον ἀφ'ἑνὸς μὲν ὁ τροῦλλος δὲν βαίνει πλέον ἐπὶ τετραγώνου ἀλλ' ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου [2], εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται μικραὶ ἡμικυκλικαὶ κόγχαι, ἀφ' ἑτέρου δ' ἑκατέρωθεν τῆς ἀνατολικῆς κόγχης προσετέθησαν, ὡς πρόθεσις καὶ διακονικόν, δύο ἐπιμήκη διαμερίσματα (εἰκ. 25β). Παρομοίαν μετὰ προθέσεως καὶ διακονικοῦ καὶ μι-

[1] N. Brunov ἐν Byz.-Neugr. Jahrb. 6, 1927-28, σ. 510.

[2] Τροῦλλοι βαίνοντες ἐπὶ ἀκανονίστου ὀκταγώνου κατόψεως μὲ τὰς στενὰς πλευρὰς τοῦ ὀκταγώνου ἐφωδιασμένας διὰ μικρῶν ἡμικυκλικῶν κογχῶν ἐφηρμόσθησαν 1) εἰς τετρακαμάρους ψευδοκταγώνους κατασκευάς, ὡς ἡ τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς παρὰ τὸ Δερβενοσάλεσι Μονῆς τῆς Παναγίας (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 163, εἰκ. 2 καὶ τ. Ζ', 1951, σ. 172 εἰκ. 4,1) καὶ ἡ τοῦ νάρθηκος τῆς Πόρτα-Παναγιᾶς (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 12, εἰκ. 3 καὶ τ. Ζ', 1951,

κρῶν γωνιαίων κογχῶν διάταξιν ἐμφανίζουν καὶ ναοὶ τῆς Ἀρμενίας, ὡς π.χ. ὁ τοῦ Ἀχταμάρ[1] (εἰκ. 25β), ὁ τοῦ Βαράκ-Βὰν[2] (εἰκ. 25γ) καὶ ἄλλοι.

Εἴπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ διάταξις, καθ' ἣν τὸ κουβούκλιον τοῦ κεντρι-

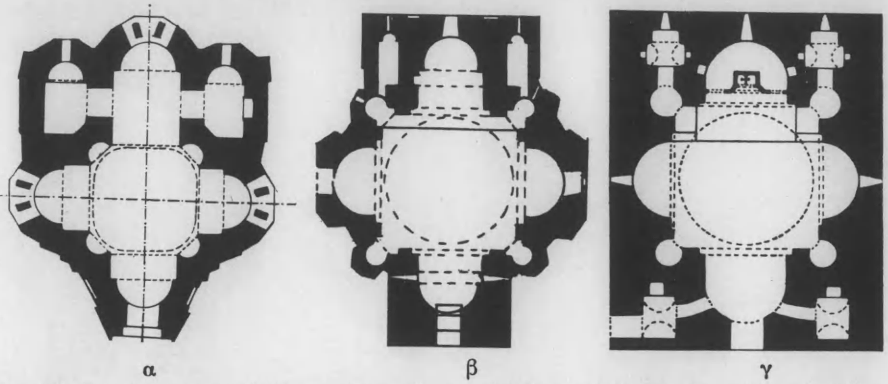

α β γ

Εἰκ. 25. Τετράκογχοι ναοὶ ἐξειλιγμένου τύπου: α Χάλκης, β Ἀχταμάρ, γ Warak Wan.

κοῦ θόλου ἔχει τὰ τέσσαρα αὐτοῦ στηρίγματα ἐφαπτόμενα ἢ ἐλαφρῶς ἀπεσπασμένα ἀπὸ τὰς γωνίας τοῦ βασικοῦ τετραγώνου, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόδρομος τῶν συνθέτων μετὰ τεσσάρων ἐσωτερικῶν στηριγμάτων (κιόνων

172, εἰκ. 4,2), 2) εἰς τὸν μετὰ δύο καμαρῶν καὶ δύο πλευρικῶν κογχῶν ναὸν τοῦ Ἁγ. Δημητρίου παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας (ΑΒΜΕ τ. Ζ΄, 1951, σ. 169 εἰκ. 1). Ὡς μακρινὴ πρόδρομος μορφὴ τῆς ἐν λόγῳ διατάξεως δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ τῆς κατόψεως καμαροσκεπάστων τινῶν ρωμαϊκῶν σταυρικῶν κτηρίων, καθ' ἣν ἡ ὑπὸ τὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον γωνία συναντήσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἀποτέμνεται λοξῶς κατὰ γραμμὴν καμπύλην, ὁπότε ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου ἀποβαίνει μεγαλυτέρα τῆς τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ρωμαϊκὰ παραδείγματα τῆς καμπύλης ἀποτμήσεως παρέχει ἡ ἐν Ρώμῃ Domus Transitoria (L. Crema, Architettura Romana, Torino 1959, Enciclopedia Classica τ. XII, εἰκ. 306-7) καὶ τὸ παρὰ τὸ Cassino Μαυσωλεῖον (Crema, ἔ.ἀ. εἰκ. 305), παλαιοχριστιανικῶν δὲ καὶ βυζαντινῶν κτηρίων οἱ ἑξῆς ναοί: τῆς Γιάλοβας (βυζαντινῆς Πυθίας) (S. Eyicè ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 257 εἰκ. 11), Ἁγ. Ἀνδρέου τοῦ Rimini, 5ου-6ου αἰ. (C. Bettini, L'architettura di San Marco, Padova 1946, πίν. IVα), τοῦ ἐν Μεσσήνῃ τῆς Σικελίας San Salvatore de Rometta, τοῦ 7ου αἰ. (C. Cecchelli ἐν Studi Biz. e Neoellen. 4, 1935, σ. 29,2 καὶ Agnello, Monumen biz. della Sicilia, Firenze 1937, πίν. 85), τῆς Παλιοπαναγιᾶς Μανολάδος (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 118 εἰκ. 15 καὶ Χ. Μπούρας, ἐν Ἐπετ. Πολυτ. Σχολῆς Ἀριστ. Παν/μίου Θεσσαλονίκης 4, 1969, σ. 236), τῆς Βίνενης (Miljukov ἐν Izvestija τοῦ Ρωσ. Ἀρχ. Ἰνστιτούτου Κων/λεως IV, σ. 55. M. Slokoviè ἐν Starinar III, 1924-25, σ. 140. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 117 εἰκ. 14) καὶ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς Θηβῶν (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε΄, 1939-40, σ. 144 εἰκ. 1).

[1] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σ. 82 εἰκ. 67.

[2] J. Strzygowski, ἔ.ἀ. σ. 83 εἰκ. 68.

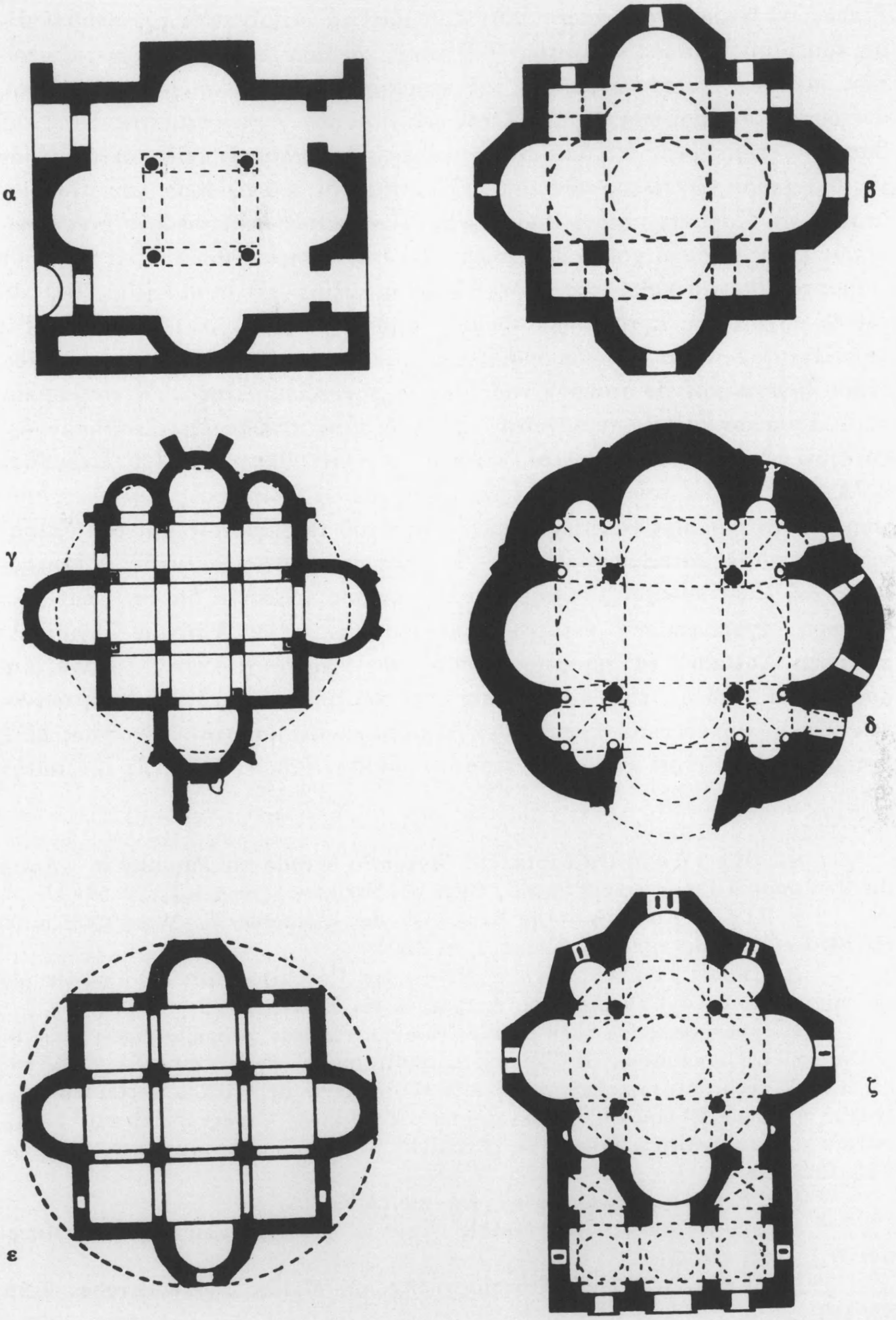

Εἰκ. 26. Σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς τετρακόγχου ναοί: α Σίδης Παμφυλίας, β Bagaran Ἀρμενίας, γ Germigny-des-Près, δ Ἁγ. Σατύρου Μιλάνου, ε Etschmiadjin Ἀρμενίας, ζ Ἁγ. Ἀποστόλων Ἀθηνῶν.

ἢ πεσσῶν) τετρακόγχων ναῶν. Ἐὰν πράγματι τὰ στηρίγματα τοῦ κουβουκλίου προωθηθοῦν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ, κατασκευασθοῦν δὲ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ περιγεγραμμένου τετραγώνου καμάραι, ἀνέχουσαι τὸν τροῦλλον, σχηματίζεται εἷς σταυρὸς ἐγγεγραμμένος ἐντὸς τοῦ βασικοῦ τετραγώνου (τὸ ὁποῖον φυσικὰ ἐδῶ ἔχει πλευρὰν πολὺ μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν πλευρικῶν κογχῶν) συνάμα δὲ καὶ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοιούτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ἐντὸς τετρακόγχου ναῶν ἔχομεν ἤδη λίαν ἐνωρίς: πρῶτον εἰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Σίδης τῆς Παμφυλίας [1] (6ου αἰ.) (εἰκ. 26α) καὶ ὀλίγον ἀργότερον εἰς τὸ Bagaran τῆς Ἀρμενίας [2] (624-631) (εἰκ. 26β). Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἰδίᾳ παρουσιάζεται σαφέστατα ὁλόκληρος τετρακιόνιος, τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, ναὸς ἄριστα συνδεδυασμένος πρὸς τὸ βασικὸν μετὰ τεσσάρων κογχῶν τετράγωνον. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐξετελέσθησαν ἀργότερον: ἡ δευτέρα φάσις (9ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τοῦ Germigny-des-Près [3] (εἰκ. 26γ), ὁ Ἅγιος Σάτυρος τοῦ Μιλάνου (εἰκ. 26δ) [4], μὲ τὰ ἐξωτερικῶς καμπύλως διαμορφωμένα τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ τετραγώνου καὶ τὸν ὑπεράνω τοῦ περιβλήματος προβάλλοντα ἀναγλύφως σταυροειδῆ ναόν, ἡ Μητρόπολις τοῦ Etschmiadjin [5], αὐστηρῶς περίκεντρος μὲ ἐννέα ὅμοια ἐσωτερικὰ διάχωρα, ἐγγραφομένη ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 26ε), οἱ ἐν Ἀθήναις Ἅγιοι Ἀπόστολοι Σολάκη [6] (α΄ τέταρτον 11ου αἰῶνος [7] καὶ οὐχὶ 12ου [8]), οἵτινες παρουσιάζουν ταύτην τὴν παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ σχεδίου, ὅτι ἡ δυτική των κόγχη συνοδεύεται ἑκατέρωθεν ἀπὸ δύο διαμερίσματα, ὁλόκληρος δὲ ἡ δυτικὴ πλευρὰ φέρει πρὸ αὐτῆς τριμερῆ νάρθηκα (εἰκ. 26ζ). Εἰς τὴν αὐτὴν

[1] S. Eyiçé, Un baptistère byzantin à Side en Pamphylie, Actes du Ve Congrès Int. d'Arch. Chrét., Città del Vaticano-Paris 1957, σ. 577 εἰκ. 1.

[2] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, Wien 1918, σ. 95 εἰκ. 84. Reallexikon zur byz. Kunst I, σ. 316.

[3] A. Khatchatrian, Notes sur l'architecture de l'église de Germigny-des-Près, Cah. Archéol. 7, 1954, σ. 161 ἑ. πίν. LV, 2.

[4] Τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ τούτου ἐγένοντο πλεῖσται ἀναπαραστάσεις ὑπὸ R. Cattaneo, G. Giovannoni, G. Chierici, L. Beltrami καὶ P. Verzone. Βλ. P. Verzone, L'architettura religiosa del alto Medio aevo nell' Italia settentrionale, Milano 1942, σ. 128 εἰκ. 59. G. Dimitrokallis, Osservazioni sull' architettura di San Satiro a Milano ἐν «Archivio Storico Lombardo» ser. IX, τόμ. VII, 1968, εἰκ. 8.

[5] A. Khatchatrian, ἔ.ἀ. πίν. LV, 3.

[6] Al. Frantz, The Middle Ages in the Athenian Agora, Princeton N.J. 1961, εἰκ. 47.

[7] H. Megaw, The Chronology of some Middle Byz. Churches, BSA 32, 1931-32, σ. 129.

[8] Ὡς δέχεται ὁ Δημητροκάλλης, ἔ. ἀ. σ. 7.

κατηγορίαν θὰ ὑπήγοντο πιθανώτατα α) ὁ ὑπὸ τῶν Συνεχιστῶν τοῦ Θεοφάνους [1] ἀναφερόμενος ὡς ἀνακαινισθεὶς ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Ζ΄ τετράκογχος ναὸς τοῦ Ἁγ. Παύλου, ὁ εὑρισκόμενος ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μεγάλου Παλατίου, ὡς καὶ ἡ ἀναπαριστῶσα πεντάτρουλλον τετράκογχον ναὸν λειψανοθήκη τοῦ Θησαυροφυλακείου τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας (12ου αἰ.)[2].

ΝΑΟΙ ΜΕΤΑ ΠΕΡΙΔΡΟΜΟΥ. Ἐξητάσαμεν ἀνωτέρω τὴν πιθανὴν τυπολογικὴν ἐξέλιξιν α) τῶν ἐλευθέρων μονοχώρων τετρακόγχων ναῶν, οἷος εἶναι καὶ ὁ ἐνταῦθα ἐξεταζόμενος Ἅγ. Δημήτριος παρὰ τὸ Δραγάνο καὶ β) τῶν περιεχόντων ἐσωτερικῶς σταυρόμορφον ναόν. Ὑπάρχουσιν ἐν τούτοις πλὴν αὐτῶν καὶ πλείονες σύνθετοι τετράκογχοι ναοί, μεγαλυτέρου ἐμβαδοῦ, χρησιμοποιηθέντες διὰ μεγαλυτέρας κλίμακος μνημεῖα, π.χ. μητροπόλεις κλπ. Ἀποτελοῦνται δ' οὗτοι ἐξ ἑνὸς πυρῆνος μὲ τὸ ἀρχικὸν περίκεντρον τετράκογχον σχέδιον — τοῦ ἐξειλιγμένου ὅμως πάντοτε τύπου, ἤτοι τοῦ παρουσιάζοντος τὸ βασικὸν τετράκογχον μὲ πλευρὰν μεγαλυτέραν τῆς διαμέτρου τῶν τεσσάρων κογχῶν (βλ. ἀνωτέρω σ. 75), πέριξ δὲ τοῦ πυρῆνος τούτου συνεχῆ διάδρομον ἢ περίπατον (déambulatoire), τὸ σχέδιον τοῦ ὁποίου ἄλλοτε μὲν εἶναι κατὰ πάσας τὰς πλευρὰς ὁμόλογον πρὸς τὸ τοῦ πυρῆνος (Μαρτύριον Σελευκείας Πιερίας (εἰκ. 27α) [3], Μαρτύριον «ἀνατολικῆς» Μητροπόλεως Ἀπαμείας Συρίας [4], Ἅγ. Λαυρέντιος τοῦ Μιλάνου, β' ἡμίσεος 4ου αἰ. (εἰκ. 27β) [5], ἄλλοτε δὲ μόνον κατὰ τὰς τρεῖς (βόρειον, νοτίαν καὶ δυτικήν : Μεγάλη Παναγία Ἀθηνῶν τῆς Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ [6] (εἰκ. 27γ), Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustica τῆς Βουλγαρίας (εἰκ. 27δ) [7], ὅπου προσ-

[1] Κατὰ τοὺς Συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη (VI, 21 ἔκδ. Βόννης σ. 458) Κωνσταντῖνος ὁ Ζ' ἀνεκαίνισε *τὸ τετράκογχον τοῦ Ἁγ. Παύλου*, ὅστις εὑρίσκετο ἐντὸς τοῦ πεντακουβουκλίου τοῦ Μ. Παλατίου.

[2] M. Murano — A. Grabar, Les Trésors de Venise, Genève 1963, σ. 70. Πρβλ. καὶ A. Khatchatrian, ἔ.ἀ. πίν. LVI, 5α-5β.

[3] Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 187-188, εἰκ. 5, W. A. Campbell, The Martyzion at Seleucia Pieria ἐν Antioch on the Orontes III, Princeton 1941, σ. 35 ἑ. (κάτοψις : σ. 37 εἰκ. 44-45) καὶ E. B. Smith, The Dome, Princeton Univ. Press 1950, εἰκ. 181, 182.

[4] Βλ. κάτοψιν ὑπὸ J. et J. Balty ἐν Actes du Colloque Apamée de Syrie, Bruxelles 1969, σ. 39, εἰκ. 3 (κατὰ V. Verhoogen).

[5] A. Calderini — G. Chierici — C. Cecchelli, La basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano, Milano 1951, σ. 70 εἰκ. 5. Gino Traversi, Architettura Paleocristiana Milanese, Milano 1964, σ. 66, εἰκ.6.

[6] ΠΑΕ 1950, σ. 47 εἰκ. 4. Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 365.

[7] M. Bitchev, L'architecture en Bulgarie, Sofia 1961, σ. 15. A. Grabar, L'architecture religieuse en Bulgarie, I, εἰκ. 1. Protić, L'architecture religieuse bulgare, εἰκ. 4.

τίθεται κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἄλλοτε διπλοῦς καὶ ἄλλοτε ἁπλοῦς νάρθηξ.

Περίδρομος περιβάλλει ἐνίοτε οὐχὶ τὸ ἁπλοῦν τετράκογχον βασικὸν

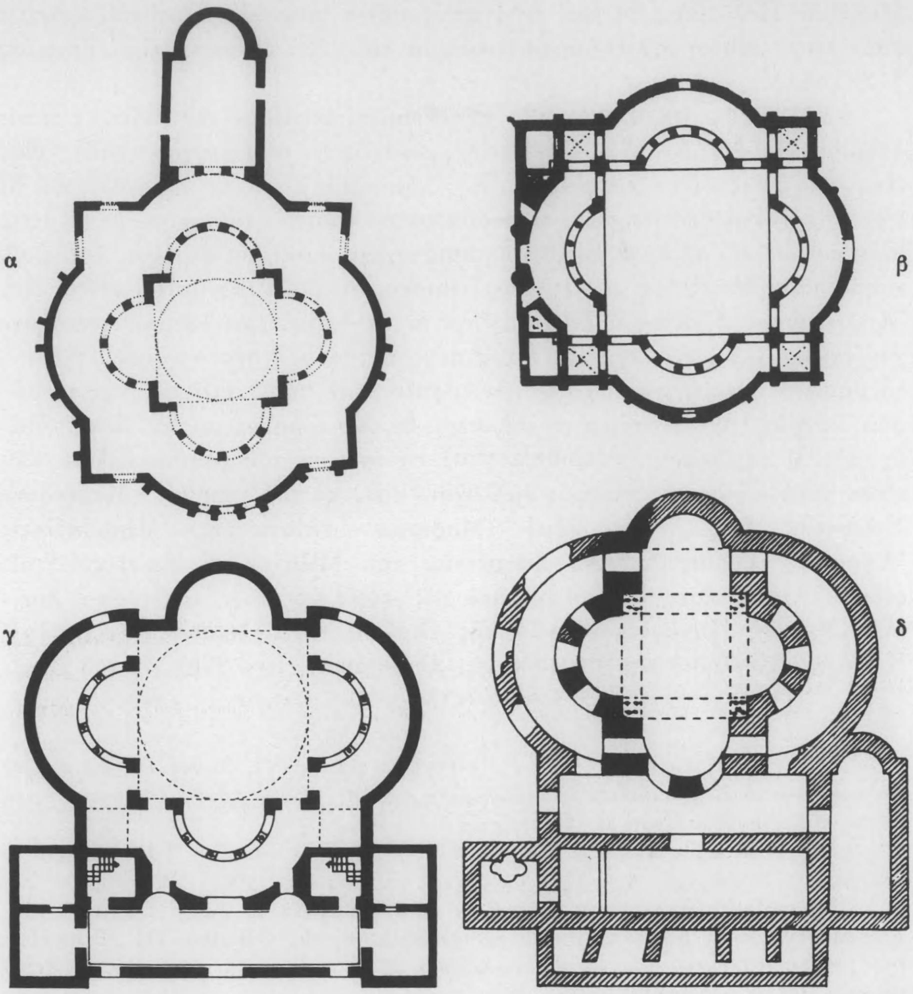

Εἰκ. 27. Σύνθετα τετράκογχα μετὰ πλήρους (α,β) ἢ κατὰ τρία τέταρτα (γ,δ) περιδρόμου ἐκκλησιαστικὰ κτίσματα: α Μαρτύριον Σελευκείας (ὅμοιον καὶ τὸ τῆς Ἀπαμείας), β Ἅγ. Λαυρέντιος Μιλάνου, γ Μεγάλη Παναγία Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ, δ Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustiča Βουλγαρίας.

τετράγωνον, ὡς εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα παραδείγματα, ἀλλὰ ἐκεῖνο εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυρὸς βαίνων ἐπὶ τεσσάρων γωνιαίων πεσσῶν, πρόδρομον τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Perustiča μὲ τὸ ἐν αὐ-

τῷ ἐμφαινόμενον τετραστήρικτον κουβούκλιον. Παράδειγμα τῆς περιπτώσεως ταύτης παρέχει ὁ ἐν Βουλγαρίᾳ ναὸς Ἁγ. Σοφίας εἰς Ὀντρίν [1] (εἰκ. 28).

Ὁ βασικὸς πυρὴν τοῦ αὐτοῦ πάντοτε ἐξειλιγμένου τύπου ἐγγράφεται

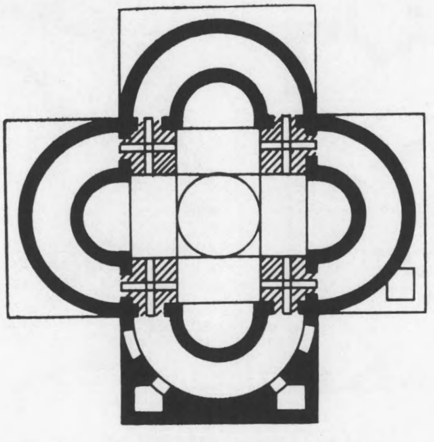

Εἰκ. 28. Ἁγ. Σοφία εἰς Ὀντρὶν Βουλγαρίας.

συνήθως ἐντὸς κύκλου, ἄλλοτε καὶ αὐτοῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς τετραγώνου τῇ βοηθείᾳ τεσσάρων γωνιαίων κογχῶν (Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra, εἰκ. 29α) [2] καὶ ἄλλοτε ἐλευθέρου. Ἡ τελευταία αὕτη περίπτωσις προτιμᾶται ἰδιαιτέρως ἐν Ἀρμενίᾳ, ὁπότε ὁ πυρὴν φέρει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου τριγωνικὰς ἐξοχάς (Zwartnotz [3], παρὰ τὸ Wagharshapat (εἰκ 29β), Ἅγ. Γρηγόριος Gagik [4] εἰς Ani (εἰκ. 30). Εἰς τοὺς μετὰ διαδρόμου ναοὺς τῆς Ἀνατολῆς προστίθενται πρὸς Ἀνατολὰς διαμερίσματα τοῦ ἱεροῦ ἄλλοτε πολλαπλᾶ (Bosra (εἰκ. 29α), Μαρτύριον Σε-

[1] Nik. Mavrodinov, Βυζ. Ἀρχιτεκτ., (βουλγ.), Σόφια 1955, εἰκ. 47.

[2] Crowfoot, Churches at Bosra and Samaria-Sebaste, BSArch. in Jerus. Suppl. Papers 4, 1937, πίν. 2α. Creswell, Early Muslim Architect. I, London 1933, σ. 72-74.

[3] J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier I, 1918, σ. 113, εἰκ. 112. Reallexikon I, στ. 315 εἰκ. 13.

[4] J. Strzygowski, ἔνθ. ἀνωτ. I, σ. 120, εἰκ. 122. Reallexikon zur byz. Kunst I, στ. 165-166.

λευκείας (εἰκ. 27α), Ἀμίδα [1], Ρούσαφα [2], δημιουργοῦντα ἕνα κατὰ μῆκος ἄξονα.

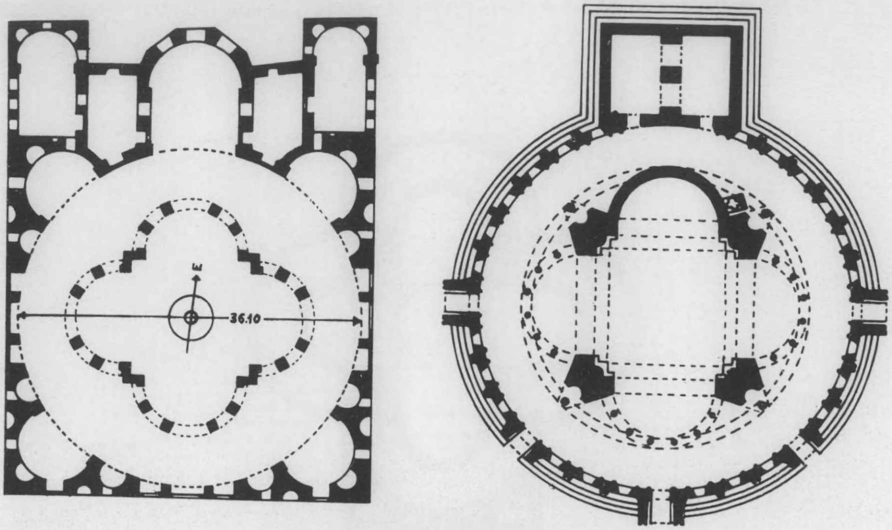

Εἰκ. 29. α Μητρόπολις Ἁγίων Σεργίου, Βάκχου καὶ Λεοντίου εἰς Bosra Συρίας. β Ἀνακτορικὸς ναὸς εἰς Zwartnotz Συρίας.

Εἰκ. 30. Ναὸς Ἁγ. Γρηγορίου Gagik εἰς Ani Ἀρμενίας.

[1] H. Spanner-Guyer, Resafa, Berlin 1926, σ. 57. Reallexikon I, στ. 134, εἰκ. 1. E B. Smith, ἔνθ' ἀνωτ. εἰκ. 183-184.
[2] H. C. Butler, Early Churches in Syria, 1929, σ. 166 εἰκ. 177.

ΕΚ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, ὅτι ἐν ᾧ εἰς τοὺς πλείστους ἐρειπιῶνας εἰδωλολατρικῶν ἱερῶν ἐβεβαιώθησαν σαφῆ τὰ λείψανα χριστιανικῆς λατρείας, οὐδὲν τοιοῦτον ἦλθε μέχρι σήμερον εἰς φῶς εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ 1957 ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐνεργουμένας ἀνασκαφὰς τῆς σημαντικῆς ἀρχαίας Μεσσήνης [1]. Πράγματι οὔτε ὁ ἐσχάτως ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἀγορᾶς ἀποκαλυφθεὶς μέγας καὶ κύριος αὐτῆς ναὸς ἐνεφάνισε σημεῖα μετατροπῆς του εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν, οὔτε εἰς ἄλλο τι τῶν ἀνασκαφέντων πολυαρίθμων κτισμάτων τῆς πόλεως εὑρέθη χριστιανικόν τι λείψανον. Παλαιοχριστιανικὰ μόνον γλυπτὰ καί τινες βυζαντινοὶ ναοὶ ἐπεσημάνθησαν ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τῆς περιοχῆς, ἤτοι τῆς ἀναγούσης πρὸς τὴν ὑψηλὴν καὶ ὀχυρὰν Ἰθώμην, ὀλίγον κάτωθεν καὶ ἐντὸς τοῦ σημερινοῦ χωρίου Μαυρομάτι καὶ ἔξω τῶν πυλῶν τοῦ τείχους τῆς ἀρχαίας πόλεως. Φαίνεται λοιπὸν βέβαιον, ὅτι ἡ ἐν τῇ κοιλάδι ἀκμάζουσα εἰσέτι κατὰ τὸν 2ον καὶ τὸν 3ον μ.Χ. αἰῶνα ἀρχαία Μεσσήνη, καταστραφεῖσα πιθανῶς ὑπὸ τῶν Γότθων [2] κατὰ τὰ

[1] Α. Κ. Ὀρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1957, σ. 75-80. ΠΑΕ 1957, σ. 121-122—Τὸ Ἔργον 1958, σ. 142-148. ΠΑΕ 1958, σ. 177-183—Τὸ Ἔργον 1959, σ. 110-117. ΠΑΕ 1959, σ. 162-173—Τὸ Ἔργον 1960, σ. 159-167. ΠΑΕ 1960, σ. 210-227 —Τὸ Ἔργον 1962, σ. 119-132. ΠΑΕ 1962, σ. 99-112—Τὸ Ἔργον 1963, σ. 88-102. ΠΑΕ 1963, σ. 122-129—Τὸ Ἔργον 1964, σ. 90-101. ΠΑΕ 1964, σ. 96-101—Τὸ Ἔργον 1969, σ. 97-132. ΠΑΕ 1969, σ. 98-120.

[2] Κατὰ τὸν Φιλοστόργιον (Ἐκλησ. Ἱστορία σ. 240, στ. 16 κε', Λειψία 1913) οἱ Γότθοι *ἐξῆλθον εἰς τὴν γῆν τῶν Ρωμαίων καὶ ἠρήμωσαν πολλὰς ἐπαρχίας, Σκυθίαν, Μυσίαν, Θράκην, Μακεδονίαν καὶ Ἀχαΐαν καὶ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα, περὶ τὰς εἴκοσιν ἐπαρχίας.* Ἀφ' ἑτέρου ὁ Ζώσιμος (Ἱστορία Νέα V, 6, ἔκδ. Βόννης, σ. 253) γράφει ὅτι ὁ φύλαρχος τῶν Βησιγότθων Ἀλάριχος κυριεύσας τὰς Ἀθήνας (τὸ 396) *ἐπὶ τὴν Μεγαρίδα παρῄει, καὶ ταύτην ἑλὼν ἐξ ἐπιδρομῆς τῆς ἐπὶ τὴν Πελοπόννησον ἐλάσεως εἴχετο, μηδεμιᾶς πειρώμενος ἀντιστάσεως... Εὐθέως οὖν ἡ Κόρινθος πρώτη κατὰ κράτος ἡλίσκετο καὶ τὰ πρόσοικα ταύτῃ πολίχνια καὶ ἐπὶ ταύτῃ τὸ Ἄργος καί ὅσα ἦν αὐτῆς τε καὶ Λακεδαίμονος ἐν μέσῳ χωρία. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ Σπάρτη συναπήγετο τῇ κοινῇ τῆς Ἑλλάδος ἁλώσει, μήτε ὅπλοις ἔτι, μήτε ἀνδράσι μαχίμοις τετειχισμένη.* Οἱ Γότθοι παρέμειναν εἰς Πελοπόννησον ἐπὶ ἓν περίπου ἔτος δῃοῦντες τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Ἤλιδα. Τοὺς εὑρίσκομεν πράγματι παρὰ τὴν Φολόην (Ζώσιμος σ. 254) ὅταν ἦλθεν

τέλη τοῦ 4ου αἰ. μετετέθη, ἴσως χάριν ἀσφαλείας, ὀλίγον βορειότερον, ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης.

Ἡ οὕτω μετατεθεῖσα πόλις τῆς Μεσσήνης δὲν ἤλλαξεν ἀμέσως—ἐπισήμως τοὐλάχιστον—οὔτε πολιτικῶς οὔτε θρησκευτικῶς τὸ ἀρχαῖον αὐτῆς ὄνομα. Ἀναφέρεται πράγματι ἡ Μεσσήνη εἰς τὸν πρὸ τοῦ 535 ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνταχθέντα Συνέκδημον τοῦ Ἱεροκλέους [1] ὡς μία τῶν 79 πόλεων τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν «*ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἤγουν Ἀχαΐας ὑπὸ ἀνθύπατον*». Ἀφ' ἑτέρου ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 5ου μέχρι τοῦ 6ου αἰῶνος ἡ Μεσσήνη καταλέγεται μεταξὺ τῶν 7 ἐπισκοπικῶν ἑδρῶν τῆς Πελοποννήσου, ἤτοι Κορίνθου, Ἄργους, Λακεδαίμονος, Μεσσήνης, Μεγαλοπόλεως, Τεγέας καὶ Πατρῶν [2], ἀναφέρονται δὲ καὶ ἐπίσκοποι αὐτῆς συμμετασχόντες καὶ συνυπογράψαντες τὰ πρακτικὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Οὕτω ὑπὸ τοῦ Le Quien [3] μνημονεύονται διὰ τὴν ἐξεταζομένην περίοδον οἱ ἑξῆς δύο ἐπίσκοποι Μεσσήνης:

1) Ἀλέξανδρος. Οὗτος ὑπέγραψε τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς τοῦ 343, ἔνθα αἱ ὑπογραφαὶ (ἃς παρέχει καὶ ὁ Duchesne [4]) εἶναι λίαν παραμορφωμέναι. Ἐκεῖ λοιπὸν ὁ Ἀλέξανδρος ἀναγράφεται ὡς Alexander ab Achaia de Morenis, ὅπερ ὁ Le Quien διορθώνει εἰς «de Messenis ἢ de Messene, ἀπὸ Μεσσήνης». Ὁ Mansi [5] ὅμως, ὀρθότερον, ἀκολουθῶν γραφὴν ἄλλου κώδικος λέγοντος Alexander Cyparensis Achaiae διορθώνει εἰς «Alexander Cyparissensis» ἤτοι ὁ Κυπαρισσίας, πόλεως ἀναφερομένης καὶ ἐν τῷ Συνεκδήμῳ τοῦ Ἱεροκλέους [6]. Πρόκειται λοιπὸν οὐχὶ περὶ τῆς Μεσσήνης ἀλλὰ περὶ τῆς Κυπαρισσίας, ἐπισκοπῆς μνημονευομένης ὑπὸ

ἐναντίον των ὁ Στελίχων. Διὰ νὰ μεταβῶσιν ὅμως ἀπὸ τὴν Σπάρτην ἕως ἐκεῖ οἱ Γότθοι θὰ πρέπει νὰ διέσχισαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν (βλ. σχετικῶς καὶ J. Finlay ἐν Speculum 7, 1932, σ. 477) μεγάλας ἐπιφέροντες ζημίας εἰς τὰ ἐπιφανῆ τῶν Ἑλλήνων ἱερὰ (Σπ Λάμπρου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ Γ', ἐν Ἀθήναις, σ. 383) μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν πιθανώτατα καὶ τὰ τῆς Μεσσήνης. Ταῦτα θὰ εἶχον ὑποστῆ ἤδη ζημίας καὶ ἐκ τοῦ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος (395) ἐπισυμβάντος μεγάλου σεισμοῦ τῆς Πελοποννήσου: βλ. Ζώσιμον, Ἱστορία Νέα IV, 18 (Βόννης σ. 192).

[1] Hieroclis, Synecdemus, ἔκδ. Burckhardt, 1893 σ. 10 (647, 14) ἔκδ. Honigmann, Bruxelles 1939, σ. 18 (647,14).

[2] L. Duchesne, Les anciens évêchées de la Grèce, Mél. d'Arhéol. et d' Hist. 15, 1895, σ. 378 σημ. 1.

[3] Le Quien, Oriens Christianus II, Parisiis 1740, στ. 195-196.

[4] Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d' Arch. et d' Histoire 15, 1895, σ. 378 σημ. 2.

[5] J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio, Florentiae 1761 (=Paris καὶ Leipzig 1901) VI, στ. 1220.

[6] E. Honigmann, Le Synekdèmos d' Hiéroklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (648,1).

τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος 1555 Α[1] (14ου αἰῶνος), τοῦ ὁποίου ὅμως μεγάλως ἀμφισβητεῖται ἡ ἱστορικὴ ἀξία[2].

2) Ἰωάννης. Οὗτος παρέστη: α) εἰς τὴν β' ἐν Ἐφέσῳ (τὴν λεγομένην ληστρικὴν) Σύνοδον τοῦ 431[3], ἣν καὶ ὑπέγραψε. β) Εἰς τὴν Δ' ἐν Χαλκηδόνι (τοῦ 451) Οἰκουμενικὴν Σύνοδον[4]. Ὁ Ἰωάννης οὗτος ἀνήκει εἰς τοὺς 4 νέους πελοποννησιακοὺς ἐπισκόπους (Ὠφέλιμον Τεγέας, Ὀνήσιμον Ἄργους, Πατρῶν Ἰωάννην), οἵτινες ἀπετέλεσαν μετὰ τοῦ ἀρχαίου Μεγάρων Νικίου λαμπρὸν ἐπισκοπικὸν σύστημα περὶ τὸν μητροπολίτην Κορίνθου, Πέτρον[5]. γ) Ὑπογράφει ἐπίσης καὶ εἰς ἐπιστολὴν Συνόδου, τοῦ 458 τῆς ἐπαρχίας Κορίνθου, πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α' τὸν ἐπιλεγόμενον Μακέλλην[6].

Πρέπει ἐνταῦθα νὰ μνημονευθῇ, ὅτι καὶ τρίτος ἐπίσκοπος Μεσσήνης, Ἀθανάσιος, ἀναφέρεται ὑπό τινων[7] ὡς μετασχὼν τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου· Ἀθανάσιος, πράγματι, Μεσσήνης ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Schwartz[8]. Τὸ Μεσσήνης ὅμως τοῦτο ἐγράφη προφανῶς ἐσφαλμένως ἀντὶ

[1] G. Konidaris ἐν Χαριστ. εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον Δ', 1967-68, σ. 247 ἑ.

[2] Ὁ κῶδιξ οὗτος κατὰ μὲν τὸν De Boor (Zeitschr. für Kirchengeschichte XII, 1891, σ. 520) καὶ τὸν Gelzer (Die kirchliche Geographie Griechenlands ἐν Zeitschr. für Wissensch. Theologie 25, 1892, σ. 419 ἑ.) χρονολογεῖται ἀπὸ τῆς α' περιόδου τῆς Εἰκονομαχίας. Ὁ Ν. Βέης (Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands, Oriens Christ. IV, 1914, σ. 238) τὸν τοποθετεῖ πρὸ τοῦ 723. Ὁ Γ. Κονιδάρης (Μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμ. Πατριαρχείου, Texte u. Forschungen ἀρ. 13 (1934) σ. 26 καὶ 84) μεταξὺ 723 καὶ 748. Τέλος ὁ Μητροπολίτης Ἀθηναγόρας (Τὸ τακτικὸν τοῦ ὑπ' ἀρ. 1555 Α παρισινοῦ κώδικος καὶ τὸ βιβλίον τοῦ κ. Κονιδάρη, Νέα Σιών, Ἱεροσόλυμα 1936, σ. 23 τοῦ ἀνατύπου) μεταξὺ 543 και 640. Τόσον ὁ Duchesne (ἔ. ἀ. σ. 381) ὅσον καὶ ὁ Δ. Α. Ζακυθηνὸς (Le Despotat grec de Morée II, 1935, σ. 149 σημ. 1) θεωρεῖ τὰς πλείστας τῶν ἀνωτέρω χρονολογιῶν ἐπισφαλεῖς. Πάντως, κατὰ τὸ Τακτικὸν τοῦτο, ὑφίσταντο ἐν Πελοποννήσῳ δύο ἀνεξάρτητοι ἀρχιεπισκοπαί, ἡ τῶν Πατρῶν καὶ ἡ τῆς Ἀρκαδίας, καὶ ἡ Μητρόπολις Κορίνθου μὲ 32 ὑποτεταγμένας ἐπισκοπάς.

[3] Le Quien, ἔ.ἀ. στ. 195-196.

[4] Le Quien, ἔ.ἀ. Πρᾶξις πρώτη: Mansi VI στ. 578 (*Ἰωάννου Μεσσήνης*). Schwartz, Acta Consil. Oecum. II, 1, 1, σ. 64—Πρᾶξις δευτέρα: Mansi VI, στ. 847 (*Ἰωάννου τῆς Μεσσήνης τῆς Ἀχαΐας*). Schwartz II, 1, 1, σ. 80. Ἐπίσης Schwartz II, 1, 2, σ. 150 (*Ἰωάννης ἐπίσκοπος πόλεως Μεσσήνης ὁρίσας ὑπέγραψα*).

[5] Herzberg, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (μετάφρ. Π. Καρολίδου) Γ' 1902, σ.544.

[6] Le Quien, ἔ. ἀ. στ. 197. Πρβλ. καὶ Duchesne, ἔ. ἀ. σ. 378.

[7] Π. Κομνηνοῦ, Λακωνικά, ἐν Ἀθήναις 1896, σ. 286. Δ. Χρ. Δουκάκης, Κατάλογος ἐπισκόπων Μεσσήνης καὶ Ἀνδρούσης, Ἐκκλησιαστικὸν Φῶς, τ. Β' 1908, σ. 340-342.

[8] Acta Concil. Oecumenicorum II, 1, 2, σ. 4 (ἀρ. 67): *Ἀθανασίου Μεσσήνης*.

τοῦ Μοσύνων, ὅπερ παρέχει ὁ Mansi [1] δηλ. τῆς ἐν Φρυγίᾳ ἐπισκοπῆς [2]. Καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα ἄλλως, ἀφοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον ὡς ἐπίσκοπος Μεσσήνης ὑπογράφει, ὡς εἴδομεν, ὁ Ἰωάννης. Ἀποκλείεται λοιπὸν τοῦ καταλόγου καὶ ὁ Ἀθανάσιος, ἀπομένοντος οὕτω μόνον τοῦ Ἰωάννου.

Μεταξὺ 600 καὶ 800 ἔχομεν τὰς σλαβικὰς ἐπιδρομάς, αἵτινες τόσην ἐκκλησιαστικὴν [3] καὶ δημογραφικὴν ἀναστάτωσιν ἐπέφερον εἰς τὴν Ἑλλάδα [4]. Τότε τινὲς τῶν μεσογείων ἐπισκοπῶν — Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Μεσσήνης — ἐξαφανίζονται [5], ἄλλαι ὁλοσχερῶς (Μεγαλόπολις) καὶ ἄλλαι ἐπ' ὀλίγον. Διὰ τοὺς μετὰ τὸ 800 χρόνους ὁ Le Quien ἀναφέρει ἐπίσκοπον Μεσσήνης Φίλιππον, μετασχόντα τῆς λεγομένης Φωτιανῆς ψευδοσυνόδου Μητροπολιτῶν τοῦ 879 [6]. Ἀλλ' ὡς ὑπεστήριξεν ἤδη ὁ A. Bon [7] «ὅλαι αἱ μνεῖαι ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσήνης [8], αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τοὺς καταλόγους, ἀφορῶσιν εἰς τὴν Μεσσήνην τῆς Θράκης [9] καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀρχαίαν Μεσσήνην τῆς Πελοποννήσου». Ἡ τελευταία αὕτη περιέπεσεν ἀργότερον εἰς τὴν τάξιν ἁπλοῦ χωρίου, ὀνομαζομένη κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα Βουρκάνο, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Βίου Ὁσ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε [10]. Τοπωνύμιον Βουλκάνη ἀναφέρεται εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου [11] τοῦ 1301, ἄγνωστον ὅμως ἂν πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου μέρους. Τὸ ὄνομα Μεσσήνη συνεχωνεύθη πρὸς

[1] VI στ. 1063.

[2] Real Encyklop. XVI στ. 376 (Ruge, ἐν λ. Mos(s)yna).

[3] Βλ. σχ. F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, σ. 240–41.

[4] Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι, 1945.

[5] Ὁ κῶδιξ τῆς Μητροπόλεως Λακεδαιμονίας τοῦ 1755 ἀναφέρει ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Τεγέαν, τὴν Μαντίνειαν καὶ τὸ Μουχλί, αἱ ἄλλαι παλαιαὶ πόλεις πόλεις τῆς Πελοποννήσου ὡς ἡ Ἀρκαδία (Κυπαρισσία), ἡ Μεγαλόπολις καὶ ἡ Μεσσήνη «ἔγιναν ἐρείπια» (J. A. C. Buchon, Recherches historiques sur la Principauté française de Morée I, Paris 1845, Annexe A, σ. LXXVII).

[6] Mansi, ἔ.ἀ. τόμ. XVII^{A} καὶ XVIII^{A}, στ. 373.

[7] Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 123, σημ. 1.

[8] Ὡς π.χ. καὶ ἡ τῆς Συνόδου τῆς Κων/λεως κατὰ τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομίλων, ἡ συγκληθεῖσα τὸ 1147 ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κοσμᾶ τοῦ Ἀττικοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπογράφει *ὁ εὐτελὴς Μητροπολίτης Μεσσήνης Ἰωάννης ὁρίσας ὑπέγραψα.* Mansi, ἔ. ἀ. τόμ. XXI, στ. 708. Λέων Ἀλλάτιος, De Concensu, κεφ. II.

[9] Τοιαύτη μεσαιωνικὴ πόλις ὑπῆρχε πράγματι εἰς Ἀν. Θράκην, Ν.Α. τῆς Ἀρκαδιουπόλεως (βλ. Α. Σ. Σαμοθράκην ἐν ΜΕΕ τ. 17, 1931, σ. 11) ἀποικισθεῖσα κατά τινα παράδοσιν ὑπὸ ἀποίκων Μεσσηνίων ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀττίλα καταστραφείσης (τὸ 443 μ.Χ.) ἀρχαίας Δρουζιπάρας καὶ ἔχουσα ἀνεξάρτητον ἐπισκοπήν.

[10] Ἐκδ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. Γ΄, 1906, σ. 161: *Μισύνης, ἣν καὶ Βουρκάνον ἐγχωρίως καλοῦσιν.*

[11] Miklosich-Müller, Acta et Diplomata V, 1887, σ. 164.

τὸ τῆς Ἰθώμης, ὥς προκύπτει ἐκ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Φραντζῆ [1], ὅστις ὁμιλεῖ *«περὶ τῆς ἰχυροτάτης Ἰθώμης, ἣ καὶ Μεσσήνη ἐκαλεῖτο»* λέγει δὲ περαιτέρω [2] *«καὶ Ἰθώμη, ἡ νῦν λεγομένη Μεσσήνη»*.

ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Κινητὰ

Μεταβαίνομεν τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν περισωθέντων κινητῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς Μεσσήνης. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν εἶχον εἰσαχθῆ παλαιότερον εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν Μαυρομματίου, ἄλλα δέ, εὑρεθέντα κατὰ τὰς ἀναζητήσεις μου ἐπὶ τῆς ὕπερθεν τῶν ἀνασκαφῶν κλιτύος, ἐφρόντισα νὰ μεταφερθοῦν εἰς ταύτην. Τέλος ἓν ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐντοιχισμένον εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ Μαυρομματίου, ἄλλο δὲ πάλιν ἀπετοιχίσθη ἐκ

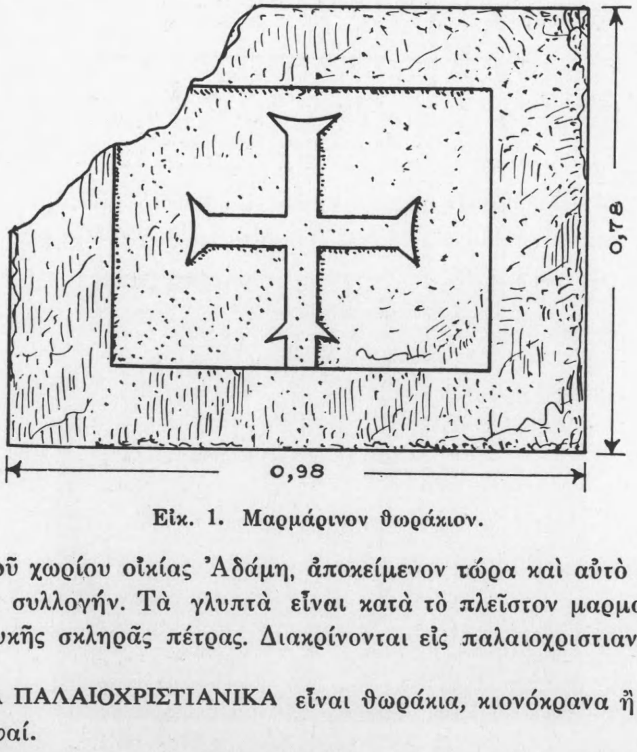

Εἰκ. 1. Μαρμάρινον θωράκιον.

τῆς ἐντὸς τοῦ χωρίου οἰκίας Ἀδάμη, ἀποκείμενον τώρα καὶ αὐτὸ εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογήν. Τὰ γλυπτὰ εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον μαρμάρινα, πλὴν τινων ἐκ λευκῆς σκληρᾶς πέτρας. Διακρίνονται εἰς παλαιοχριστιανικὰ καὶ εἰς βυζαντινά.

Ι. ΤΑ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ εἶναι θωράκια, κιονόκρανα ἢ ἐπιθήματα καὶ ἐπιγραφαί.

Α΄. Θωράκια. Τοιούτων διεσώθησαν τέσσαρα τεμάχια. Ἐξ αὐτῶν τὸ τῆς εἰκ. 1, διαστάσεων 0.78 × 0.98 μ. καὶ πάχους 0.11, εἶναι μαρμάρινον

[1] Βιβλ. Β΄, κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 132,10).
[2] Βιβλ. Β΄, κεφ. 2,30 (Βόννης σ. 133,7).

καὶ κολοβὸν κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν. Φέρει κατὰ τὴν μίαν του ἐπιφάνειαν ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρόν, περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου, ἐλαφρῶς ἐξέχοντος πλαισίου, πλάτους ἄνω καὶ κάτω 0.135 καὶ πλαγίως 0.165 μ.

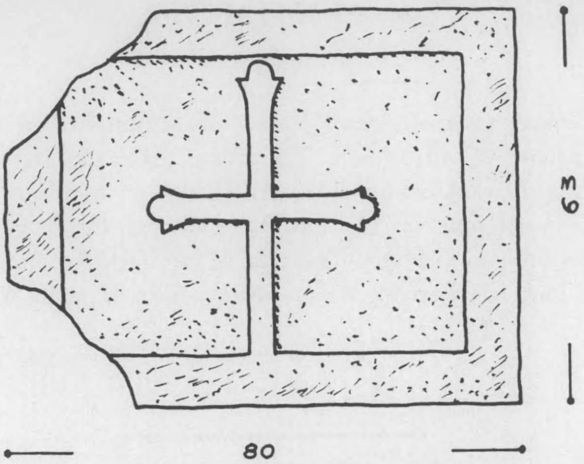

Εἰκ. 2. Μαρμάρινον θωράκιον.

Αἱ κεραῖαι τοῦ σταυροῦ εἶναι μᾶλλον πλατεῖαι (0.055 μ.) εὐρυνόμεναι κατὰ τὰ ἄκρα καὶ καταλήγουσαι εἰς ἀκίδας. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κατακορύφου σκέ-

Εἰκ. 3. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

λους προεκτεινόμενον σχηματίζει εἶδος βάσεως. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 4ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰῶνος. Ἐχρησιμοποιήθη ὡς καλυπτήριος πλὰξ τοῦ ἐν τῷ νάρθηκι τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀρκοσολίου (βλ. κατωτέρω). Ἕτερον ὅμοιον

τεμάχιον ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐτοῦ ἀρκοσολίου (βλ. τομὴν Ἁγ. Νικολάου κατωτέρω).

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνος 2 εἶναι μαρμάρινον, κολοβὸν ἀριστερά, ἄνω καὶ κάτω. Ἔχει διαστάσεις 0.63 × 0.80 μ. καὶ πάχος 0.08 μ. Φέρει καὶ αὐτὸ ἐν τῷ μέσῳ τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἀνάγλυπτον σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ λείου πλαισίου, πλάτους 0.08 μ. Αἱ τρεῖς κεραῖαι τοῦ σταυροῦ του (πλάτους

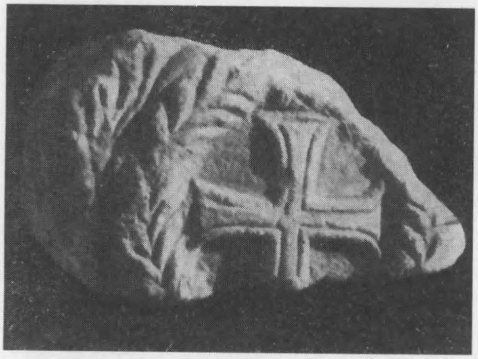

Εἰκ. 4. Θραῦσμα ἀναγλύφου θωρακίου.

0.035 μ.), διευρυνόμεναι καὶ ἐδῶ κατὰ τὰ ἄκρα, καταλήγουσιν εἰς ἀκίδας, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἡμικυκλικὴ ἀπόφυσις. Εὑρέθη τὸ 1964 εἰς τὸν ἐπὶ τῆς κλιτύος ἀγρὸν τῆς Μπετζέχρως Μπαλοπούλου. Εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς μ.Χ. αἰῶνος.

Δύο ἄλλα τεμάχια θωρακίων (εἰκ. 3 καὶ 4) εἰκονίζουσιν ἰσοσκελεῖς σταυροὺς περιβαλλομένους ὑπὸ κύκλου, ἐξ ὧν ὁ μέν τῆς εἰκόνος 3 ἀποτελεῖται ἀπὸ διμερῆ ταινίαν, ὁ δὲ τῆς εἰκόνος 4 ἀπὸ παχὺν ἔξεργον φυλλοφόρον στέφανον. Ἀμφοτέρων οἱ σταυροὶ φέρουσιν ἐσωτερικῶς βαθείας χαραγάς, ὁ μέν ἁπλᾶς, ὁ δὲ διπλᾶς παρακολουθούσας τὸ περίγραμμα τῶν κεραιῶν. Σωζόμεναι διαστάσεις τοῦ μὲν τεμαχίου τῆς εἰκόνος 3 εἶναι 0.26 × 0.29 καὶ πάχος 0.09μ. τοῦ δὲ τῆς εἰκόνος 4 εἶναι 0.29 × 0.17 μ. Τὸ ὑπ' ἀρ. 3, μαρμάρινον, εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη, τὸ δὲ ἐξ ἀσβεστολίθου τῆς ὑπ' ἀρ. 4 εἰκόνος εὑρέθη παρὰ τὴν ἀρχαίαν στοὰν Μπαλοπούλου [1]. Εἶναι τοῦ 5ου τὸ μὲν καὶ τοῦ 6ου τὸ δὲ μ.Χ. αἰῶνος.

Β'. Κιονόκρανα καὶ ἐπιθήματα.

Ἐκ τούτων ἓν (εἰκ. 5) εἶναι ἐντοιχισμένον ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἀνήκει εἰς

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1958, σ. 183.

τὸν συνήθη μετὰ φύλλων ἀκάνθης τύπον, μικρῶν κιονοκράνων φερόντων ἐξηρτημένους καρπούς (;) κάτωθεν τῶν γωνιῶν τοῦ ἄβακος καί χρησιμοποιουμένων εἰς κιονίσκους τέμπλων. Ἀκριβῶς ὅμοιον παράδειγμα παρέχει κιονίσκος τῆς ἐν Λέσβῳ βασιλικῆς τοῦ Ἀφεντέλλη [1].

Εἰκ. 5. Κιονόκρανον κιονίσκου τέμπλου ἐντοιχισμένον εἰς ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ.

Μικρὸν μαρμάρινον κιονόκρανον (εἰκ. 6) κορινθιάζοντος καλαθοειδοῦς τύπου, ὕψους 0.19, πλευρᾶς ἄβακος 0.31 καὶ κάτω διαμέτρου 0.235 μ. Κοσμεῖται κατὰ μὲν τὰ μέσα τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν, δι᾽ ἐγχαράκτου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ μὲ διευρυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας διὰ φύλλων καλάμου. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ἄβακος φέρει εἰς μέν τὸ κέντρον στρογγύλην ὀπὴν γομφώσεως, διαμέτρου 0.025 μ. καὶ βάθους 0.04 μ. εἰς δὲ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν ὀρθογώνιον ὀπὴν 0.035 × 0.06 μ. καὶ βάθους 0.04 μ. Εἶναι ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου αἰῶνος.

Ἐπίθημα (εἰκ. 7 α - β) σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος.

Εἰκ. 6. Κιονόκρανον ἐν τῷ Μουσείῳ.

Κολοβὸν κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ τε πλάτους καὶ τοῦ μήκους. Ὕψους 0.18 μ., σωζομένου μήκους ἄνω 0.24 μ. Φέρει κάτωθεν συμφυὲς τμῆμα τοῦ κορμοῦ διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου (ὕψ. 0.02 μ.). Ἐπὶ τῆς στενῆς προσθίας κεκλιμένης ἐπιφανείας του φέρει ἀνάγλυπτον σταυρὸν μετ᾽ ἐσωτερικῶν ὁμο-

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτ. 12, 1929, σ. 50 εἰκ. 53.

λόγων χαραγῶν. Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εὑρίσκεται νῦν ἐν τῇ συλλογῇ. Εἶναι τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος.

Ἐπίθημα ἐκ μαρμάρου σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 8) κολοβὸν τὸ μῆκος, ὕψους 0.30 μ., μεγίστου σωζ. μήκους 0.17, πλά-

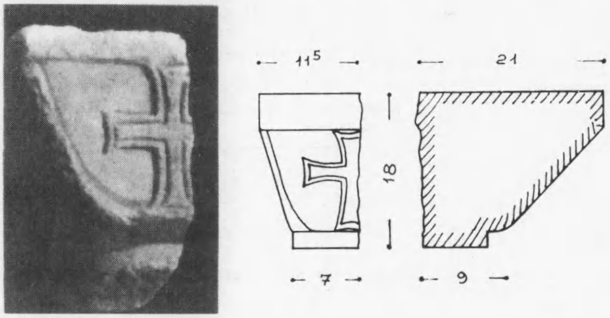

Εἰκ. 7. Κολοβὸν ἐπίθημα κιονοκράνου ἐν τῷ Μουσείῳ καὶ τομὴ αὐτοῦ.

τους ἄνω 0.29 καὶ κάτω 0.27 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του σταυρόν, τύπου τοῦ κακῶς λεγομένου λατινικοῦ. Εἰς τὰ τέσσαρα ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ἐλεύθερα διαμερίσματα εἰκονίζονται ἄνω μὲν ἁπλᾶ τρίφυλλα, κάτω δὲ τριπλᾶ. Εἶναι τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνος. Ἀπετοιχίσθη ἐκ τῆς ἐν τῷ χωρίῳ οἰκίας Ἀδάμη.

Μαρμάρινον ἐπίθημα διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 9) ἀποκείμενον ἐντός τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Διατηρεῖται ἀκέραιον. Ἡ ἄνω του πλευρὰ ἔχει διαστάσεις 0.65× 0.35, ἡ δὲ κάτω 0.39× 0.18 μ. Τὸ ὕψος εἶναι 0.14μ. Τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίσκου τὸ συμφυὲς τμῆμα ἔχει ὕψος 0.035 μ. Δὲν φέρει διάκοσμον καί εἶναι τοῦ 6ου πιθανῶς αἰῶνος.

Εἰκ. 8 Ἀνάγλυφον ἐπίθημα κιονοκράνου.

Ἐπίθημα σχήματος ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος (εἰκ. 10). Διαστάσεις τῆς ἄνω πλευρᾶς του 0.575× 0.215 μ., τῆς κάτω 0.35 × 0.075 μ. ὕψος 0.175. Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του ἀνάγλυπτον σταυρὸν μὲ διευρυνομένας τὰς κεραίας καὶ μὲ ὁμολόγους ἐσωτερικῶς χαραγάς. Ἀ-

πόκειται καὶ αὐτὸ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Ριγανᾶ τοῦ 5ου ἢ τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος.

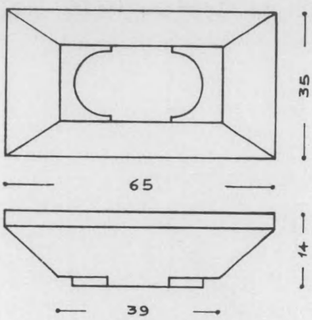

Εἰκ. 9. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

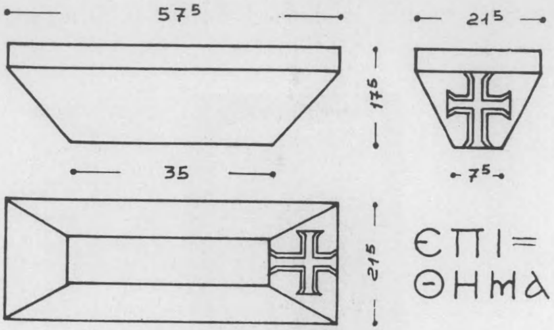

Εἰκ. 10. Ἐπίθημα κιονίσκου παραθύρου.

II. ΤΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ γλυπτὰ εἶναι κοσμῆται καὶ θωράκια :

Α΄. Κοσμήτης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κοσμούμενος δι᾽ ἁλυσοειδοῦς πλοχμοῦ, πολὺ καλῆς ἐργασίας, περιβαλλομένου ὑπὸ πλαισίου. πλάτους 0.030μ.

Εἰκ. 11. Τεμάχιον κοσμήτου μετ᾽ ἀναγλύφου πλέγματος.

(εἰκ. 11). Μέγιστον σωζόμενον μῆκος 0.60, πλάτος 0.23 μ. Τὸ πάχος του κυμαίνεται μεταξὺ 0.105 καὶ 0.15 μ. Ὅμοια παραδείγματα κοσμητῶν ἔχομεν εἰς Σμύρνην καὶ Φιλαδέλφειαν [1]. Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη.

[1] Γ. Λαμπάκης, Οἱ ἑπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1909, σ. 180 εἰκ. 101, σ. 382 εἰκ. 186, σ. 383 εἰκ. 190, σ. 384 εἰκ. 199 καὶ 201.

β) Δύο κολοβὰ τεμάχια θωρακίων ἐκ σκληροῦ φαιοῦ ἀσβεστολίθου. Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν χρησιμεύει ὡς κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ νεκροταφείου, τὸ

Εἰκ. 12. Θραῦσμα βυζαντινοῦ θωρακίου.

δὲ ἄλλο εὑρίσκεται εἰς τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου αὐλήν. Τοῦ

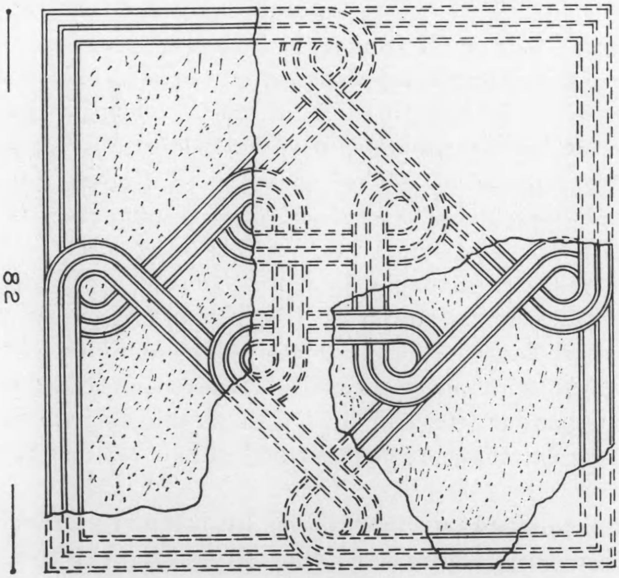

Εἰκ. 13. Ἀναπαράστασις τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 12.

δευτέρου (εἰκ. 12) αἱ σωζόμεναι διαστάσεις εἶναι 0.41 × 0.48 καὶ τὸ πάχος

0.08 μ. Ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου σχηματιζομένου ἐκ τριμεροῦς ταινίας εἶναι ἐγγεγραμμένον τετράγωνον σχέδιον ἐκ τριμεροῦς ἐπίσης ταινίας, ἔχον κατὰ τὰς γωνίας καὶ τὰ μέσα τῶν πλευρῶν του κυκλικοὺς κόμβους συνδέσεως ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὸ πλαίσιον καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς ἄλλο τι σχέδιον δυσδιάκριτον, καταλαμβάνον τὸ κέντρον τοῦ τετραγώνου. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου (βλ. κατωτέρω). Ἡ ἀναπαράστασις εἰς εἰκόνα 13.

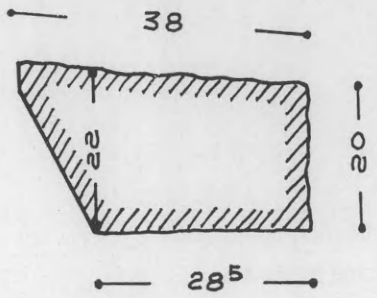

Εἰκ. 14. Τομὴ τοῦ κοσμήτου τῆς εἰκόνος 15.

γ) Δύο ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τεμάχια τοῦ αὐτοῦ ἐπιστυλίου τέμπλου μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν καὶ λοξότμητον τομὴν (εἰκ. 14). Τὸ ἓν (εἰκ 15α,β) ἔχει μέγιστον σωζόμ. μῆκος 1.40 μ. εὑρίσκεται δ' ἐν τῇ συλλογῇ, τὸ ἄλλο (εἰκ. 15γ) ἔχει μέγ. σωζ. μῆκος 0.60 μ. καὶ χρησιμεύει ὡς βαθμὶς πρὸ τῆς θύρας τοῦ ἐν τῷ χωρίῳ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Τὸ ὕψος ἀμφοτέρων εἶναι ἐμπρὸς 0.23 μ. καὶ ὄπισθεν 0.20 μ. Τὸ πλάτος των κάτω εἶναι 0.285 μ. Ἡ ἄνω των ἐπιφάνεια εἶναι ἐλαφρῶς πρὸς τὰ ὀπίσω κεκλιμένη καὶ ἔχει μῆκος 0.38, ἡ δὲ κάτω 0.28 μ. Ἡ ἐμπροσθία κεκλιμένη ἐπιφάνειά των κοσμεῖται διὰ τοῦ λεγομένου μικρασιατικοῦ θέματος, ἤτοι σειρᾶς τοξυλλίων, ἐξ ὧν ἄλλα μὲν στηρίζονται ἐπὶ διδύμων, ἄλλα δὲ ἐπὶ ἁπλῶν κιονίσκων φερόντων βάσιν καὶ κιονόκρανον. Τὰ ὑπὸ τὰ τοξύλλια κενὰ πληροῦνται δι' ὑψικόρμων ἀνθεμίων ἀκάνθης εἰργασμένων διὰ τοῦ τρυπάνου. Ἐπί τινων τοξυλλίων ἐπεκάθηντο ἔξεργα διάτρητα κομβία, σήμερον ἡμικατεστραμμένα (εἰκ. 15α,β). Ἐπὶ τῆς κάτω ὁριζοντίας ἐπιφανείας, ἥτις ἦτο διακεκοσμημένη, ὑπάρχουσιν ἀκόσμητά τινα τετράγωνα, τὰ ὁποῖα ἤρχοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἄβακας τῶν κιονοκράνων τῶν κάτωθεν κιονίσκων (εἰκ. 15β, γ). Τὰ μεταξὺ τῶν τετραγώνων τούτων κενὰ ἔφερον ἐλαφρὰν μᾶλλον διακόσμησιν ἐκ ζῴων διωκόντων ἄλληλα (εἰκ. 15β) καί τινων γεωμετρικῶν σχημάτων, δυσδιακρίτων, λόγῳ τῆς φθορᾶς τοῦ μαρμάρου (εἰκ. 15β καὶ γ). Ἕνεκα τῶν ἐξέργων κομβίων, ἅτινα φέρει, πρέπει τὸ ἐπιστύλιον τὰ χρονολογηθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 12ον ἢ τὸν 13ον αἰῶνα.

Τὸ μετὰ παρατεταγμένων τοξυλλίων ἐπὶ διδύμων κιονίσκων διακοσμητικὸν θέμα ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ δημοσιεύσαντος τὸ πρῶτον τοιαῦτα καθ. J. Strzygowski ὡς μικρασιατικόν [1], ἐφαρμοσθὲν ἤδη ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ-

[1] Wiener Studien τ. XXIV, σ. 1 ἑ. καὶ πίν. V (Πέργαμον, Μαγνησία).

ὤνος. Καὶ εἶναι πράγματι τοιοῦτο διότι συναντᾶται κυρίως μὲν εἰς μικρασιατικὰ μνημεῖα [1], ἀλλ' ὅμως καὶ εἰς πλεῖστα τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ

α

β

γ

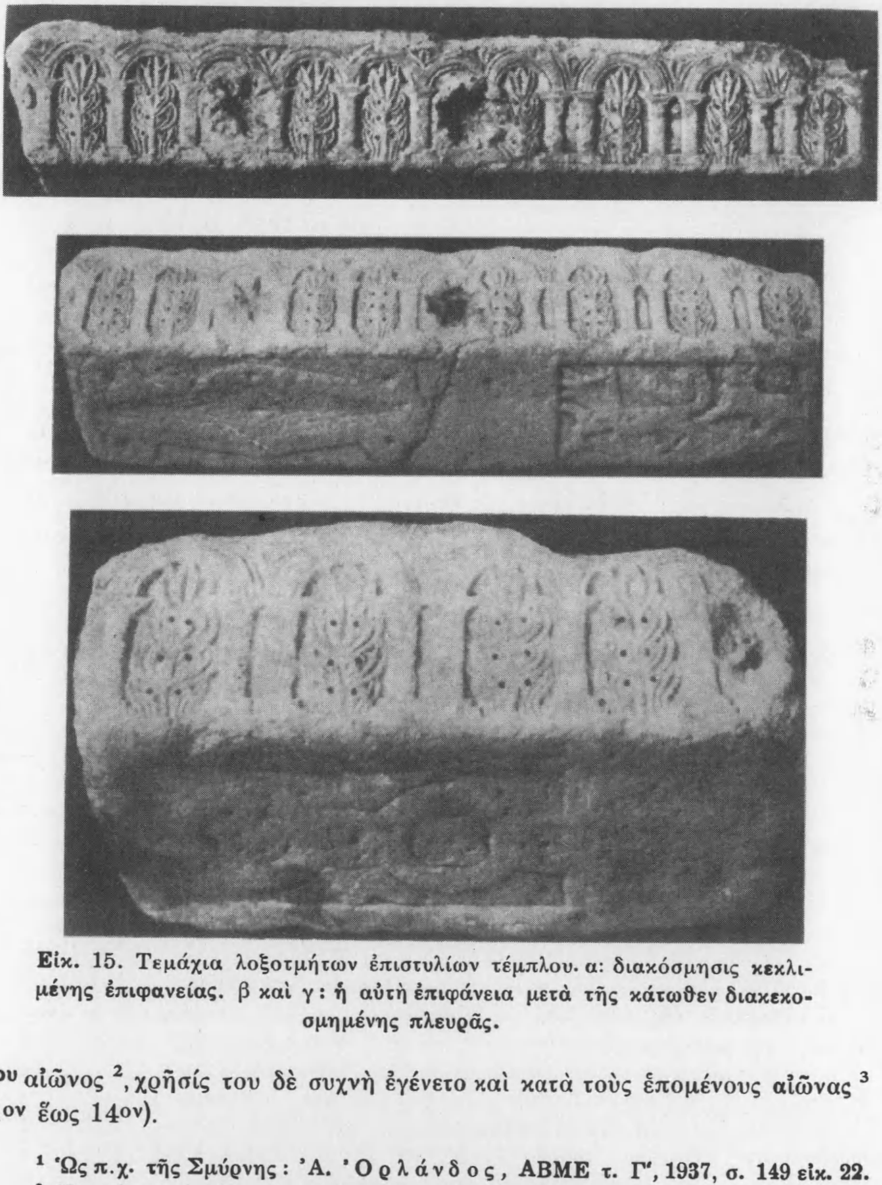

Εἰκ. 15. Τεμάχια λοξοτμήτων ἐπιστυλίων τέμπλου. α: διακόσμησις κεκλιμένης ἐπιφανείας. β καὶ γ: ἡ αὐτὴ ἐπιφάνεια μετὰ τῆς κάτωθεν διακεκοσμημένης πλευρᾶς.

10ου αἰῶνος [2], χρῆσίς του δὲ συχνὴ ἐγένετο καὶ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας [3] (11ον ἕως 14ον).

[1] Ὡς π.χ. τῆς Σμύρνης: Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ', 1937, σ. 149 εἰκ. 22.

[2] Κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Ἀσωμάτων Κίττας Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, 1964, πίν. 14α).

[3] Τέμπλον προθέσεως καθολικοῦ Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, ἀρχῶν 11ου αἰ. (Shultz

III. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

1. Ἐπὶ μικρᾶς πλακὸς ἐκ λευκοῦ χονδροκόκκου μαρμάρου δεξιὰ καὶ κάτω τεθραυσμένης. Διαστάσεις: ὕψος 0.22, πλάτος 0.195, πάχος 0.02 μ.

Τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς (εἰκ. 16):

ἐνθάδε κε[ῖ
ται Ἀντιοχὶς
Θ(εο)ῦ δούλη πα-
σιφίλητος
ζήσασα ἔτη
Π (= 80)

Ὕψος γραμμάτων 0.025. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Μεσσηνίας (IG V, 1, ἀρ. 1494). Ἄγνωστον ποῦ εὑρέθη. Εἶναι τοῦ 3ου ἢ τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος. Τὰ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς χαραγμένα τρία φύλλα κισσοῦ, εἶναι συνήθη καὶ εἰς ρωμαϊκὰς καὶ πρωίμους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (ὡς π.χ. τῆς Πάτμου [1], τῆς Κρήτης [2] καὶ ἀλλαχοῦ).

2. Ἐπιγραφὴ εὑρεθεῖσα κατὰ τὴν διάνοιξιν ἀποχετευτικῆς τάφρου βορείως τῆς Ἀγορᾶς, ἀντικαταστησάσης τὸν διὰ μέσου τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας

καὶ Barnsley, The Monastery of St. Luc, 1901, πίν. 22), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ εἰς Βρέσθενα Λακωνίας, 12ου αἰ. (;) (ἀδημοσίευτος), ἐπιστύλιον τέμπλου διακονικοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Ἀπιδιᾶς τῆς Λακωνίας, 13ου αἰ. (Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 126, εἰκ. 1 καὶ 129 εἰκ. 4), κοσμήτης τέμπλου ναοῦ Κοιμήσεως Μαγούλας Σπάρτης (Ν. Δρανδάκης, Α.Ε. 1969, Χρονικὰ πίν. ΙΑ΄ καὶ σ. 11), κοσμῆται τέμπλων ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρᾶ, 14ου αἰ. (G. Millet, Mon. byz. de Mistra, Paris 1910, πίν. 49,3,6) καὶ τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ, 14ου αἰ. (Millet, ἔ. ἀ. πίν. 48,6) ὡς καὶ κοσμήτης τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἀποστόλων εἰς Λεοντάρη, 14ου αἰ. (A. Orlandos, R.É.G. 34, 1921, σ. 174 εἰκ. 6D). Ἐπὶ τῶν πλείστων ἐξ αὐτῶν ὑπάρχουσι προσκεκολλημένα καὶ ἔξεργα κομβία (cabochons). Τὸ μοτίβο αὐτὸ εὑρίσκεται καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν Μεροβηγγιανὴν ἐποχὴν μὲ κάπως παρηλλαγμένους τοὺς κιονίσκους καὶ τὰ ὑπὸ τὰ τόξα κοσμήματα ὡς ἀποδεικνύει ὁ ἐν Μασσαλίᾳ. Μουσεῖον Borély, ἀνάγλυφος κοσμήτης (Leblanc, Catalogue no. 50 καὶ F. Bevoît ἐν Cah. Archéol. 10, 1959, σ. 43 εἰκ. 18).

[1] Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου Πάτμου, Πραγμ. Ἀκαδ. Ἀθ. ἀρ. 28, Ἀθῆναι 1970, σ. 12.

[2] Ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς βασιλικῆς Χερσονήσου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1959, σ. 225-227 εἰκ. 12 καὶ πίν. 177α, πρβλ. καὶ A.C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 10).

Μεσσήνης διαρρέοντα χείμαρρον. Ἐλαξεύθη ἐπὶ ἀρχαίου κυματιοφόρου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους. Διαστάσεις (βάσεως): ὕψος 0.23, πλάτος 0.83 μ. Ὕψος γραμμάτων: 0.03 μ. Τὸ ἀμελῶς χαραγμένον κείμενον αὐτῆς (εἰκ. 17) λέγει:

+ ὅρος Ἀνανίου Φρικ
ἵ]να τον παραυ[λ]ακ[ιστήν;]
κ.. ος... το μετ... ης

Ἡ λέξις *ὅρος* καὶ *ὅροι* (=ὅρια περιοχῆς τινος) ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς (πόλεων, ναῶν κλπ.) [1].

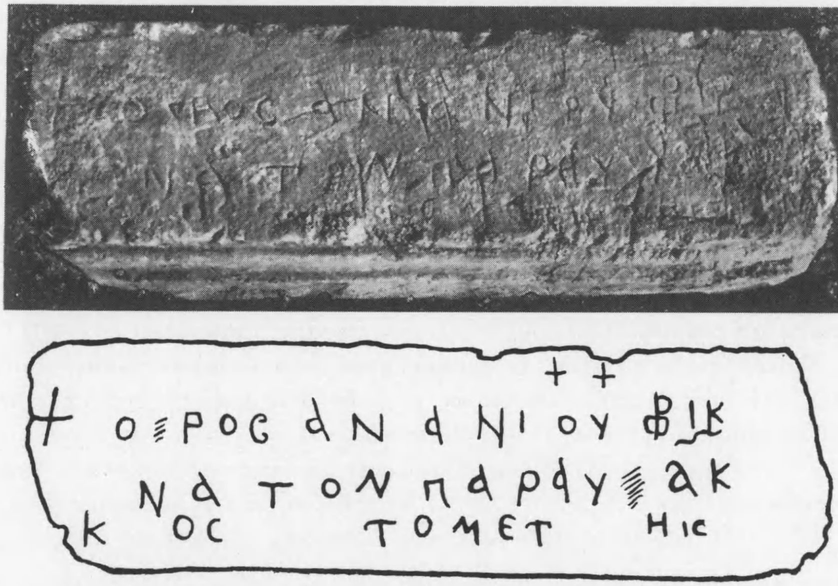

Εἰκ. 17. Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἀρχαίου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους.

Τὸ ἐν τέλει τοῦ πρώτου στίχου συμπίλημα τοῦ Φ καὶ τοῦ Ρ (εἰκ.17) σημαίνει «πρεσβυτέρου» [2]. Ὁ 2ος στίχος δύναται ἴσως νὰ συμπληρωθῇ: ἵνα τὸν παραυ[λ]ακ[ιστὴν ἀποτρέπῃ]. Ἡ λέξις παραυλακιστὴς, ἀνάλογος πρὸς τὴν παραζυγιστής, ἀπαντᾷ ἤδη κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα παρὰ Ἰωάννῃ τῷ Νηστευτῇ (593 μ.Χ.) [3], σημαίνει δέ, κατά τε τὸν Sophocles [1] καὶ

[1] Βλ. σχετικὰς παραπομπὰς ἐν ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 12 καὶ σημ. 1,2,3,4, 5. Βλ. ἐπίσης H. Grégoire, Recueil des Inscr. grecques chrét. d' Asie Mineure, ἀρ. 60, 61, 243, 334. Mendel ἐν BCH 1901, σ. 55. L. Robert, Hellenica X, 1965, σ. 230 σημ. 1 καὶ A. C. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1970, σ. 90, ἀρ. 61.

[2] Πρβλ. Avi-Yonah, Abbreviations in Greek Inscriptions, Jerusalem-London 1940, σ. 110 (ἐπιγρ. Συρίας).

[3] Migne, Ε. Π. τ. 88, στ. 1924C.

τὸ Πατριστικὸν Λεξικόν [2], τὸν κλέπτοντα τὴν γῆν τοῦ γείτονος διὰ μεταβολῆς τῆς θέσεως τῶν ὁριζουσῶν τὰ κτήματα αὐλάκων. Ἡ λέξις καὶ ἡ σχετικὴ τιμωρία τοῦ παραυλακιστοῦ ἀπαντᾷ συνηθέστατα εἰς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας κολαζομένων τῆς Δευτέρας Παρουσίας [3]. Ὁ 4ος στίχος δὲν παρέχει νόημα. Ἀνήκει εἰς τὸν 4ον ἢ τὸν 5ον μ.Χ. αἰῶνα.

ΝΑΟΙ

Ἅγιος Νικόλαος. Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Μαυροματίου εὑρίσκεται ἐπὶ τῆς μεταξὺ τοῦ χωρίου καὶ τῆς ἀρχαίας πόλεως κλιτύος καὶ εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους αὐτῆς, ἤτοι ὀλίγον ὑπεράνω τοῦ ἀρχαίου μεγάλου θεάτρου, ἐπὶ τοιχοπεριβλήτου πατώματος, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου καταλαμβάνει ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ παλαιὸς οὗτος ναὸς δὲν σώζεται σήμερον ἀκέραιος ἀλλὰ μέχρις ὕψους 2.50 μ. περίπου. Ἐρειπωθεὶς ὑπὸ τῶν σεισμῶν συνεπληρώθη κατὰ τὰ ἄνω του μέρη καὶ ἐστεγάσθη διὰ νέας ξυλίνης στέγης κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξωτερικῶν διαστάσεων: πλάτους 6.32 καὶ μήκους 10.60 μ. μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς πρὸς Ἀνατολὰς ἐξεχούσης τριπλεύρου ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τὸ μέσον τμῆμα τῆς ὁποίας ἐρειπωθὲν ἀνεκτίσθη ἐφοδιασθὲν διὰ νέου στενοῦ παραθύρου (εἰκ. 18). Ὁ ναὸς βαίνει ἐπὶ εὐθυντηρίας ἐκ σκληροῦ φαιοκυάνου ἀσβεστολίθου, ὁρατῆς κυρίως κατὰ τὴν δυτικήν, τὴν νοτίαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἡ εὐθυντηρία αὕτη, ὕψους 0.16-0.20 μ., ἐξέχει εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς μέρος κατὰ 0.15 μ. λόγῳ τῆς πρὸς Ἀνατολὰς κλίσεως, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ ἔδαφος ἀποκτᾷ δὲ κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν καὶ τὸ ἱερὸν ἀκόμη μίαν χαμηλοτέραν βαθμίδα, ὕψους 0.38 καὶ νέαν ἐξοχὴν 0.13 μ. [4]. Τὴν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ἐπικοινω-

[1] Greek Lexicon of the Roman and Byz. Periods, New York 1900, ἐν λ.

[2] G. W. H. Lampe (ed.), A Patristic Greek Lexicon, τεῦχ. 4, Oxford 1965, ἐν λ.

[3] Ὅπως π.χ. εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης: εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Κίτρους Σελίνου, 1373 (G. Gerola - Κ. Λασσιθιωτάκης, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1961, σ. 124), εἰς Ἁγ. Παρασκευὴν Τραχινιάκου Καντάνου Σελίνου, 1362 (αὐτόθι, σ. 124), εἰς τὸν ναὸν Σωτῆρος Κριτσᾶς Μεραμπέλλου (αὐτόθι σ. 126), εἰς ναὸν Παναγίας Κριτσᾶς (Κ. Καλοκύρη, Κρητ. Χρον. 6, 1952, σ. 262). Ἐπίσης καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κύπρου: εἰς ναὸν Παναγίας Φορβιωτίσσης Ἀσίνου, 14ου αἰ. (Κ. Χατζηϊωάννου, Ε.Ε.Β.Σ. 23, 1953, σ. 294) καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἀντιφωνητοῦ, 14ου αἰ. (αὐτόθι, σ. 296).

[4] Κατὰ τὸν Στ. Οἰκονομάκην (Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης, Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 41) ὁ Ἅγιος Νικόλαος ἐκτίσθη ἴσως ἐπὶ τῶν βάσεων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῶν Αἰγυπτιακῶν θεοτήτων Σαράπιδος καὶ Ἴσιδος, ὅπερ κατὰ Παυσανίαν (VI, 32,6) ἔκειτο πλησίον τοῦ θεάτρου, πρὸς τὸ ὁποῖον γειτνιάζει καὶ ὁ ναὸς τοῦ νεκροταφείου. Οὐδὲν ὅμως συγκεκριμένον ἀρχαῖον στοιχεῖον παρετήρησα εἰς τὴν ὑποδομὴν τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ.

νίαν τοῦ ναοῦ τελοῦσι σήμερον τρεῖς θύραι, ἐξ ὧν μία εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ ἀνὰ μία ἐφ' ἑκάστης τῶν μακρῶν πλευ-

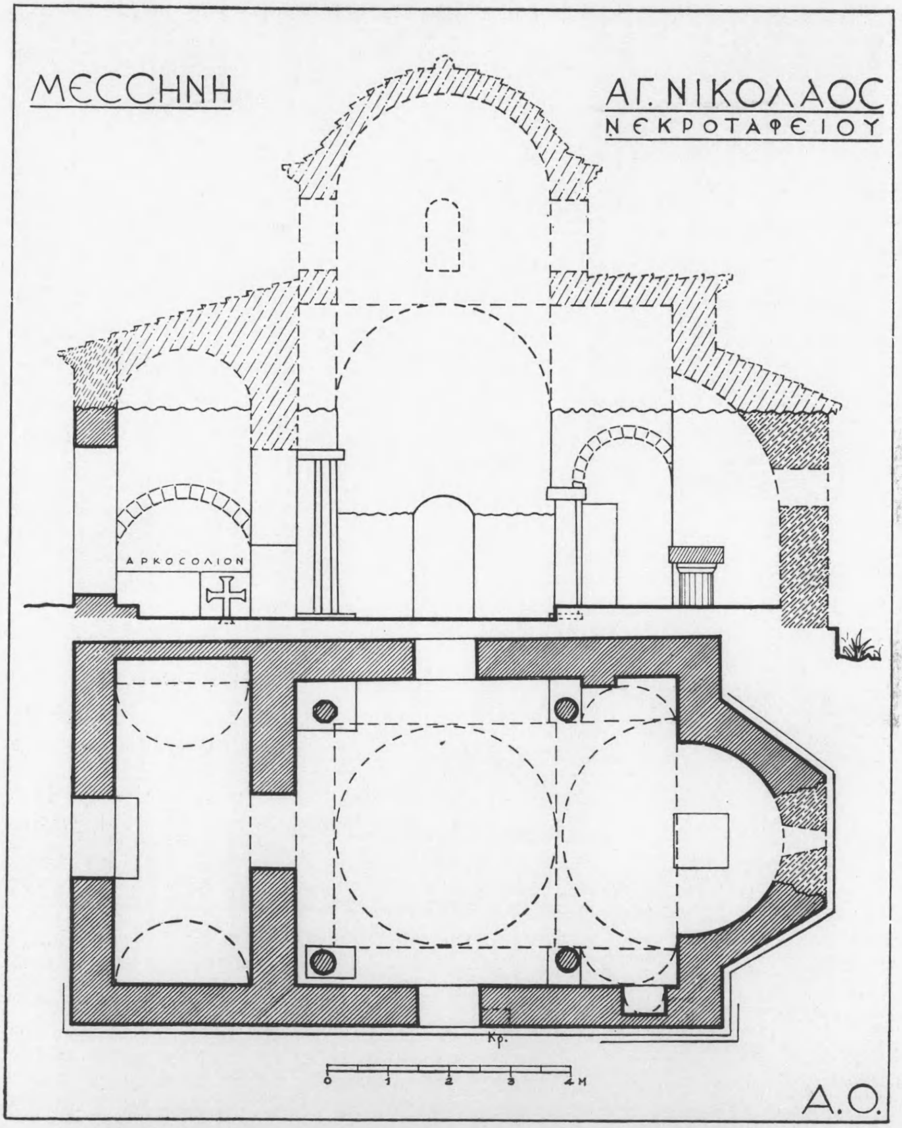

Εἰκ. 18. Κάτοψις καὶ τομὴ ἐν ἀναπαραστάσει τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

ρῶν, ἀνοίγματος 0.98 μ. Σήμερον καί αἱ τρεῖς αὗται θύραι φέρουσι μεταγενέστερα χαμηλωμένα πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα (εἰκ. 19,20). Οἱ σταθμοὶ τῶν

Εἰκ. 19. Δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

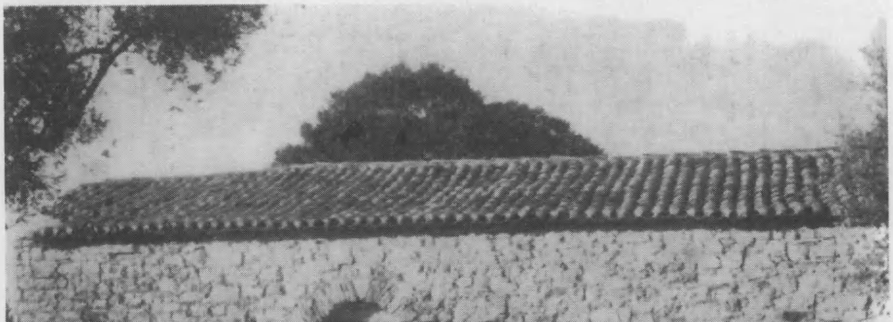

Εἰκ. 20. Βόρειος πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

θυρῶν, ὡς καὶ αἱ γωνίαι τοῦ κτηρίου, εἶναι ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων λίθων εἰλημμένων προφανῶς ἐξ ἀρχαίων κτηρίων [1]. Εἰς μάλιστα ἐκ τῶν σταθμῶν τῆς νοτίας θύρας, διαστάσεων 1.99 × 0.50 × 0.24 μ. φέρει χαραγμένην τὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, ἀρ. 1469 (εἰκ. 18, κάτοψις ἔνθα τὸ σημεῖον Κρ).

Εἰκ. 21. Νοτία πλευρὰ τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Ἰδιαιτέρας σημειώσεως ἄξιοι εἶναι οἱ ἐκ μεγάλων σκληρῶν ἀσβεστολίθων ἐσχηματισμένοι σταυροὶ οἱ παρεμβαλλόμενοι εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς νοτίας καὶ τῆς βορείου πλευρᾶς. Καὶ εἰς μὲν τὴν νοτίαν ὑπάρχουσιν ἐν ὅλῳ τρεῖς σταυροί, ἐξ ὧν δύο πρὸς Δ. τῆς θύρας καὶ εἷς πρὸς Α. αὐτῆς (εἰκ. 21). Εἰς δὲ τὴν βόρειον πλευρὰν σώζεται εἷς σταυρὸς πρὸς Α. τῆς θύρας καὶ ἴσως δύο πρὸς Δ. αὐτῆς (εἰκ.20), ἐξ ὧν ὁ εἷς διατηρεῖται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ὅλοι οἱ σταυροὶ φθάνουν κάτω σχεδὸν μέχρι τῆς στάθμης τῆς εὐθυντηρίας, εἶναι ὅμως ἀνόμοιοι τὸ σχῆμα καὶ ἀκανόνιστοι. Ἄνω οἱ σταυροὶ φθάνουν μέχρι μιᾶς ὁρι-

[1] Διαστάσεις λίθων τῶν σταθμῶν τῆς δυτ. θύρας : 0.59×1.63 μ. καὶ 0.56×1.83 μ. Γωνίαι, ΒΔ. : 0.45×1.63 μ., ΝΔ. : 0.60×1.23 μ.

ζοντίας ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 21, 22), ὁ μεσαῖος μάλιστα ἐξ αὐτῶν καὶ τὴν διακόπτει εἰς τὸ ἄνω του μέρος. Οἱ σταυροὶ ἀποτελοῦνται κατὰ μὲν τὰς κατακορύφους αὐτῶν κεραίας ἐκ δύο στενῶν καὶ ἐπιμήκων λίθων [1], τὴν δὲ ἐγκαρσίαν ἐκ περίπου τετραγώνου λίθου [2]. Ἡ μεταξὺ τῶν σταυρῶν τοιχοποιία ἀπο-

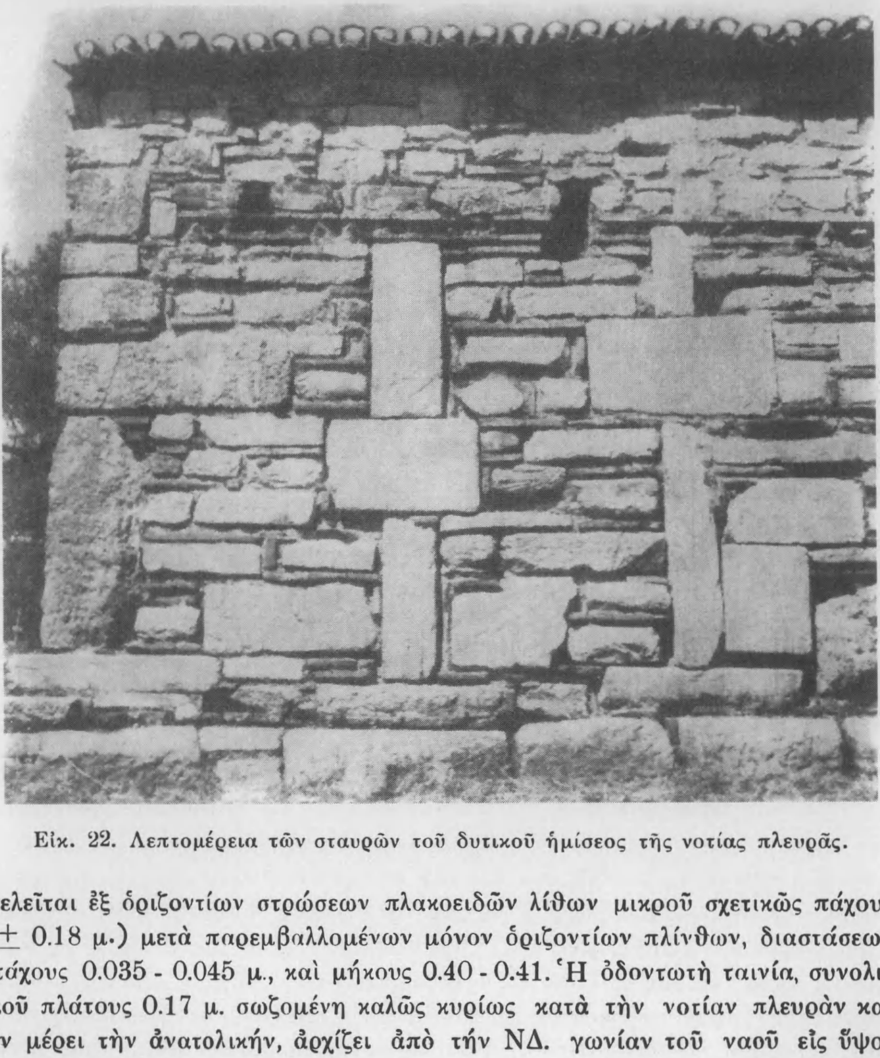

Εἰκ. 22. Λεπτομέρεια τῶν σταυρῶν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς νοτίας πλευρᾶς.

τελεῖται ἐξ ὁριζοντίων στρώσεων πλακοειδῶν λίθων μικροῦ σχετικῶς πάχους (± 0.18 μ.) μετὰ παρεμβαλλομένων μόνον ὁριζοντίων πλίνθων, διαστάσεων πάχους 0.035 - 0.045 μ., καὶ μήκους 0.40 - 0.41. Ἡ ὀδοντωτὴ ταινία, συνολικοῦ πλάτους 0.17 μ. σωζομένη καλῶς κυρίως κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν καὶ ἐν μέρει τὴν ἀνατολικήν, ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ εἰς ὕψος

[1] Διαστάσεων: ὁ ἄκρος τῆς νοτίας πλευρᾶς 0.26×0.84 καὶ 0.36×0.95 μ. ἄνω. Ὁ δυτικῶς τῆς θύρας 0.23×1.25 καὶ 0.30×0.50 μ.

[2] Διαστάσεων: 0.48×0.76 καί 0.52×0.53 μ., εἰκ. 22.

2.50 μ. ἀπὸ τῆς εὐθυντηρίας. Ἐκτεινομένη ἐφ' ὅλης τῆς νοτίας πλευρᾶς, διακόπτεται ἀπὸ τὸ μεταγενέστερον ὑπέρθυρον τῆς πλαγίας θύρας καὶ συνεχίζεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἐπὶ τῆς τριπλεύρου κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ἐξαφανιζομένη μόνον κατὰ τὸ πρόσθιον ταύτης τμῆμα, ὅπερ, ὡς εἴπομεν, ἐρειπωθὲν ἀνεκτί-

Εἰκ. 23. Ὄψις τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ ΒΑ. Φαίνεται ἡ ὀδοντωτὴ ταινία ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς ἡμιεξαγώνου ἁψῖδος.

σθη μεταγενεστέρως. Ἡ αὐτὴ ταινία ἐπανευρίσκεται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τριγωνικῆς ἁψῖδος καὶ ἔτι περαιτέρω ἐπὶ τοῦ μικροῦ τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἔνθα ὅμως κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀνερχομένη πρός τὰ ἄνω κατὰ 0.40 μ. ἔνθα καὶ πάλιν κάμπτεται ὁριζοντίως (εἰκ. 23), ἵνα σταματήση ὀλίγα ἑκατοστὰ πρὸ τῆς ΒΑ. γωνίας. Ἡ ταινία αὔτη θὰ συνεχίζετο ὁριζοντίως καὶ ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς, δέν σώζεται ὅμως εἰς αὐτὴν ἐπειδὴ ἡ πλευρὰ αὔτη ἐρειπωθεῖσα διετηρήθη εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τῆς νοτίας, ἀνακτισθεῖσα ὑψηλότερον μεταγενεστέρως (εἰκ. 20). Δὲν σώζεται ἐπίσης ἡ ὁριζοντία ὀδοντωνὴ ταινία καὶ κατὰ τὴν δυ-

τικὴν πλευράν, τῆς ὁποίας ἡ παλαιὰ τοιχοποιία διατηρεῖται μόνον μέχρις ὕψους 2 μ. τοῦ ὑπολοίπου πρὸς τὰ ἄνω μέρους ἀνακτισθέντος μεταγενεστέρως.

Ὁ κυρίως ναός. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ ναοῦ διαιρεῖται ἐσωτερικῶς (εἰκ. 18) εἰς νάρθηκα καὶ κυρίως ναὸν διὰ χονδροῦ τοίχου, πάχους 0.75 μ. Ὁ τοῖχος οὗτος ἀρχικῶς ἦτο ὑψηλός, ἀφήνων κάτωθεν θύραν ἀνοίγματος 1.20 μ. Σήμερον ὁ τοῖχος οὗτος κατεδαφισθεὶς σώζεται μόνον μέχρις ὕψους 1.21 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους (εἰκ. 19). Ὁ νάρθηξ, εἰς τὸν ὁποῖον κατέρχεταί τις διὰ δύο βαθμίδων ὕψους 0.15 καὶ 0.20 μ., θὰ ἐκαλύπτετο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον του εἶναι κατεσκευασμένον ἀρκοσόλιον, βάθους 0.50, εἰς τὸ ἐξέχον σαρκοφαγόσχημον κάτω μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι ἐντοιχισμένα ἄνω καὶ ἐμπρὸς παλαιοχριστιανικὰ θωράκια κοσμούμενα μὲ σταυρούς (εἰκ. 18), ὧν ἓν περιεγράψαμεν ὑπ' ἀρ. 1 εἰς τὸν κατάλογον τῶν κινητῶν εὑρημάτων (βλ. σ. 91).

Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4.95 ×6.18 μ. εἰς τὸ μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ὁποίου ἀνοίγεται ἡ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἡμιεξάγωνος ἐξωτερικῶς κόγχη τοῦ ἱεροῦ, διαμέτρου 3.18 καὶ βέλους 1.78 μ., ἤτοι ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένη. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν τέσσαρα ἐν τετραγώνῳ μαρμάρινα στηρίγματα: δύο δυτικὰ παρὰ τὰς πρὸς τὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος γωνίας καὶ δύο ἀνατολικὰ εἰς ἀπόστασιν 1.52 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Ἐπειδὴ τὰ στηρίγματα ταῦτα σχηματίζουσι περίπου κανονικὸν τετράγωνον θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐβάσταζον ὑπεράνω τροῦλλον [1], τῇ μεσολαβήσει τεσσάρων ἀβαθῶν καμαρῶν, ὡς ἐν τῇ συνημμένῃ κατόψει καὶ τομῇ ἐν ἀναπαραστάσει ἐμφαίνεται (εἰκ. 18).

[1] Ὅμοια παραδείγματα στηρίξεως τρούλλου ἐπὶ κυλινδρικῶν στηριγμάτων τοποθετημένων παρὰ τὰς γωνίας καὶ τοὺς τοίχους μονοχώρου αἰθούσης παρέχουσιν οἱ ἑξῆς ναοί: Τὸ καθολικὸν τῆς παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονῆς Περιστερῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 179 εἰκ. 1-2), ὁ παλαιότερος ναΐσκος τῆς Παρηγορητίσσης Ἄρτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Παρηγορήτισσα, Ἀθῆναι 1963, σ. 22, εἰκ. 15), ὁ ναὸς Ἁγ. Νικολάου Kursumlija, 1168 (G. Millet, L' ancien art Serbe, Paris 1919, σ. 52 εἰκ. 39), ὁ ναὸς Ἁγ. Λουκᾶ εἰς Cattaro, 1195 (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 51, εἰκ. 37 καὶ Sas—Zaloziecky, Die byz. Baukunst in den Balkanländern, München 1955, πίν. VIII,5), ὁ ναὸς τοῦ Kaleniè (Millet, ἔ. ἀ. σ. 182, εἰκ. 218), ὁ ναὸς τοῦ Krusevač (G. Millet, ἔ. ἀ. σ. 164, εἰκ. 190), ὁ ναὸς τοῦ Smederevo (Millet, ἔ. ἀ. σ. 154, εἰκ. 177), ὁ ἐν Μεσημβρίᾳ ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων, 14ου αἰ. (A. Rachénov, Églises de Mésemvrie, 1932, σ. 80 εἰκ. 46), τὸ καθολικὸν τῆς Μ. Κρούπα Π. Σερβίας (A. Skobran, Manastir Kroupa, Beograd 1968, σ. 23, εἰκ. 6). Ἐφηρμόσθη ἐπίσης καὶ εἰς τρουλλοφόρους νάρθηκας ναῶν, Ἁγ. Ἀνδρέου ἐν Κρίσει, 6ου αἰ. (A. Millingen, Byz. Churches in Con/ple, London 1912, σ. 119, εἰκ. 37), Ἀρχαγγέλων ἐν Σίγῃ τῆς Βιθυνίας (F. W. Hasluck, BSA XIII, 1906-07, σ. 295 εἰκ. 6) καὶ εἰς πυλῶνας (Χαλκῆ πύλη Κων/λεως). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν δύνανται νὰ ὑπαχθοῦν καὶ οἱ μικροὶ σταυρόμορφοι ναοί, τῶν ὁποίων αἱ τέσσαρες

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ εἰρημένα τέσσαρα στηρίγματα οὔτε ὅμοια κατὰ τὸ σχέδιον εἶναι, οὔτε ἰσοϋψῆ. Οὕτω τὸ κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν ἔχει σχῆμα ὀκτάγωνον (διαμέτρου 0.36 μ. καὶ ὕψους 2.50 μ.). Βαῖνον ἐπὶ παχείας ὀρθογωνίου πλίνθου, προεκτεινομένης καὶ ἐντὸς τοῦ γειτονικοῦ τοίχου, φέρει ἄνωθεν παχεῖαν 0.18 μ. πλάκα, πακτωμένην ἐντὸς τοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος [1]. Ἐξ ἄλλου τὸ ΝΔ. στήριγμα εἶναι μαρμάρινος κυλινδρικὸς κίων, διαμέτρου 0.365 καὶ ὕψους 2.60 μ., σήμερον ἐν μέρει ἐντοιχισμένος, βαίνων καὶ αὐτὸς ἐπὶ παχείας μαρμαρίνης πλίνθου 0.80 × 0.90 καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ ἄβακος 0 55 × 0.64 πακτουμένου εἰς τοὺς ὄπισθεν τοίχους τῆς γωνίας. Οὕτω τὰ δύο ταῦτα στηρίγματα (ὡς καὶ τὰ 2 ἀνατολικὰ) συνδεόμενα κάτω καὶ ἄνω μετὰ τῶν ὄπισθεν τοίχων συνεργάζονται μετ' αὐτῶν ἀποτελοῦντα ἓν σῶμα. Πρόκειται δηλαδὴ κυρίως ἐνταῦθα περὶ παραστάδων τοῦ τοίχου, τὴν τοιχοποιίαν τῶν ὁποίων ἀντικατέστησαν μαρμάρινοι περισσότερον διακοσμητικοὶ κίονες. Τοῦτ' αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ δύο ἀνατολικὰ στηρίγματα τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦνται πάλιν ἀπὸ ἀρχαίους μαρμαρίνους κυλινδρικοὺς κορμούς, διαμέτρου 0.38 ἀλλὰ μικροτέρους (1.72) καθ' ὕψος τῶν δυτικῶν. Οἱ κορμοὶ οὗτοι βαίνουσιν ἀμφότεροι ἐπὶ μεγάλων ὀρθογωνίων βάσεων εἰσδυουσῶν εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον. Ἐκ τούτων ὁ μὲν ΒΑ. εἶναι ἀρράβδωτος, ὁ δὲ ΝΑ. μέχρι μὲν ὕψους 1.42 μ. πολυγωνικός, ἄνω δ' αὐτοῦ φέρει κοίλας ραβδώσεις. Ἀμφότεροι οἱ κορμοὶ στέφονται ὑπὸ 0.10 ὀρθογωνίου ἄβακος, πάχους 0.18, προεκτεινομένου καὶ πακτουμένου εἰς τὸν ὄπισθεν τοῖχον μεθ' οὗ συνεργάζονται στενῶς τὰ στηρίγματα. Ἐπὶ τῶν ἀβάκων τούτων ἔρχονται νὰ στηριχθοῦν πώρινα ἡμικυκλικὰ τόξα ἀνοίγματος 1.45, καὶ πάχους 0.63-0.65, ἀναχωροῦντα ἀπὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ κλεὶς τῶν τόξων τούτων εὑρίσκεται εἰς ὕψος 2.80 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, προωρίζοντο δὲ ταῦτα νὰ στηρίζουν τὸν ἀνατολικὸν κύλινδρον τοῦ ἀνέχοντος τὸν τροῦλλον σταυροῦ.

Εἰς τοὺς τοίχους τῶν μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου γωνιαίων διαμερισμάτων ὑπάρχουν εἰς μὲν τὸν νότιον κόγχη ἀνοίγματος 0.66, ὕψους 1.55 καὶ βάθους 0.42 μ., ἀρχομένη εἰς ὕψος 0.70 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου καὶ καλυπτομένη ὑπὸ πλινθίνης κυλινδρικῆς καμάρας, εἰς δὲ τὸ βόρειον τμῆμα λείψανον 0.55 πλατείας παραστάδος ἐξεχούσης τοῦ τοίχου κατὰ 0.20 μ., διατηρουμένης δὲ μόνον μέχρις ὕψους 1.80 μ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ κόγχη ἀντίστοιχος πρὸς τὴν τῆς ΝΑ. γωνίας, ἐκτελοῦσα

ἐξωτερικαὶ γωνίαι ἀντὶ νὰ φέρωσι μεμονωμένα στηρίγματα πολὺ πλησίον τῶν τοίχων παρουσιάζουσι τὴν γωνίαν πεπληρωμένην διὰ τοιχοποιίας ἐκτελούσης χρέη στηρίγματος τῶν καμαρῶν. Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα παρέχει ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος εἰς Πλατανίτι Ἀργολίδος (A. Struck, Vier byz. Kirchen der Argolis, Ath. Mitt. 34, 1909, σ. 192 εἰκ. 1) καὶ πολλοὶ ἄλλοι μικροὶ ναοί.

[1] Τὸ στήριγμα τοῦτο ὅμως ἔχει ὑποστῇ κλίσιν πρὸς Ἀνατολάς.

χρέη προθέσεως. Τὸ μὴ σωζόμενον σήμερον τέμπλον θὰ ἦτο τοποθετημένον μεταξὺ τῶν δύο ἀνατολικῶν κιόνων, εἰς τοῦτο δὲ ἀνῆκον πιθανῶς τὰ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ σωζόμενα δύο τεμάχια θωρακίων, ἅτινα περιεγράψαμεν ἀνωτέρω (εἰκ. 12, 13).

Ἡ Ἁγία Τράπεζα τοποθετημένη εἰς τὸ κέντρον τῆς κόγχης ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιον πλάκα (0.90 × 0.90 μ.) στηριζομένην ἐπὶ σφονδύλου ραβδωτοῦ δωρικοῦ κίονος (διαμέτρου 0.57 μ.) στεφομένου ὑπὸ σχετικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 18).

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἐλλείψει ἱστορικῶν τεκμηρίων θὰ προσπαθήσωμεν νὰ συναγάγωμεν ἐκ τεχνικῶν ἐνδείξεων, σπουδαιοτάτη

Εἰκ. 24. Σύστημα τοιχοποιίας ἐξ οἰκίας τῆς Πομπηΐας.

Εἰκ. 25. Σύστημα τοιχοποιίας ἐν Dugga (Καπιτώλιον).

τῶν ὁποίων εἶναι τὸ ἐφαρμοσθὲν σύστημα τοιχοδομίας, ἤτοι τὸ μετὰ παρεμβαλλομένων ἐν αὐτῇ σταυρῶν. Τὸ σύστημα τοῦτο ἐφαρμοσθὲν κατὰ δύο ἢ τρεῖς διαφόρους τρόπους (οὓς ἐξετάζομεν ἐν λεπτομερείᾳ κατωτέρω) ἐφηρμόσθη, ὡς γνωστόν, εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου [1] μέχρι καὶ τοῦ 13ου αἰῶνος [2]. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ ἐνταῦθα, ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο δὲν εἶναι ἐπίνοια τῶν Βυζαντινῶν, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας του, πολὺ παλαιότερον. Τὸ συναντῶμεν πράγματι, ὄχι ὅμως ὑπὸ τὴν μορφὴν μεμονωμέ-

[1] Ἅγ. Δημήτριος τῆς Βαράσοβας (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 106-107, εἰκ. 1).

[2] Πόρτα-Παναγιὰ Τρικάλων (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 17).

νων καὶ αὐτοτελῶν σταυρῶν, ἀλλὰ πλειόνων ἐπαλλήλων σταυρῶν, εἰς σπίτια τῆς Πομπηΐας (εἰκ.24) κατ' ἀρχὰς καὶ ἔπειτα εἰς ἄλλα ρωμαϊκῶν χρόνων κτήρια. Εἰς τὰ παραδείγματα τῆς Πομπηΐας [3] τὰ σπίτια εἶναι ἐκτισμένα οὕτως, ὥστε αἱ μὲν πρὸς τὸν δρόμον βλέπουσαι παρειαὶ τῶν τοίχων ν' ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλους λαξευτοὺς ὀρθογωνίους λίθους, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὄρθιοι λαξευτοὶ λίθοι διασταυρούμενοι καθ' ὕψος πρὸς ἑτέρους ὁριζοντίους οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζωνται πλείονες καθ' ὕψος σταυροί. Ἀποτελεῖται οὕτω σκελετὸς μὲ ἀφ' ἑνὸς ὄρθια στηρίγματα, συγκρατοῦντα τὴν εὐτελῆ ἑκατέρωθεν τοιχοποιίαν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἁλύσεις συνδέσεως μετ' αὐτῆς διὰ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν.

Τὸ αὐτὸ σύστημα παρεμβολῆς σταυρῶν ἐφηρμόσθη καὶ ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (2ος μ. Χ. αἰ.) εἰς καταστήματα τῆς Κορίνθου [1], ἔνθα τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων, οἵτινες φράσσουν τὰς ἀπολήξεις τῶν θολωτῶν ἐπιμήκων καταστημάτων τῆς Ἀγορᾶς, κατὰ μὲν τὰ τμήματα αὐτῶν τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ κενὰ ἐφράχθησαν διὰ κοινῆς τοιχοποιίας ἐξ ἀργῶν λίθων, ἐνῷ τὰ ἀντιστοιχοῦντα πρὸς τοὺς διαχωριστικοὺς τοίχους τῶν καταστημάτων τμήματα τῆς ἐπενδύσεως παρουσιάζουν κανονικοὺς λαξευτοὺς λίθους σχηματίζοντας σταυρούς [2].

Συχνὰ ἐπίσης ἐφηρμόσθη τὸ μετὰ σταυρῶν σύστημα κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς πάντοτε χρόνους καὶ εἰς τὴν Β. Ἀφρικήν. Οὕτω π.χ. τὸ εὑρίσκομεν εἰς ἕνα τοῖχον τοῦ Καπιτωλίου τῆς Dugga (ρωμ. Thugga) (εἰκ. 25), κτισθέντα ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (2ος αἰ. μ.Χ.), ὅπου ἐμφανίζεται σειρὰ ὁλόκληρος ἐπαλλήλων σταυρῶν [3], ἄλλοι δὲ πάλιν σταυροὶ παρεμβάλλονται εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς πλευρικῆς στοᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Dugga (2ος μ.Χ. αἰ.) καὶ εἰς Henschir-Abd el Basset τῆς Τυνησίας [4] Πρόκειται δηλαδὴ κατ' ἀρχὴν περὶ ἐνισχύσεως ἀδυνάτου ἢ ἐξ εὐτελῶν λίθων δομῆς διὰ σκελετοῦ ἐξ ὀρθίων

[3] Βίλλα τῶν Μυστηρίων (A. Maiuri, Villa dei Misteri[2], 1947, σ. 38. Mau, Pompei, σ. 39. Overbeck-Mau, Pompei, εἰκ. 262. L. Crema, L'Architettura Romana [Enciclopedia Classica], Torino 1959, σ. 11 εἰκ. 9). Ὁ R. C. Carrington, ἰδιαιτέρως (Pompei σ. 169) καὶ ἐν J. R. St. 1933, σ. 12 ἑ., χαρακτηρίζει τὸ σύστημα τοῦτο ὡς «ὕφους τάπητος» (carpentry style). Βλ. σχετικῶς καὶ G. Lugli, La tecnica edilizia Romana I, Roma 1957, σ. 410, ὅστις ἀναφέρει, ὅτι τὸ αὐτὸ σύστημα ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἰταλίας (Mozia, Tarquinia, Σαρδηνία).

[1] R. Stillwell ἐν R. Stillwell-R. Scranton-S. E. Freeman, Corinth I, 2, Architecture, Cambridge, Massachousetts, 1941, σ. 129.

[2] R. Stillwell, ἔνθ' ἀν. σ. 120, εἰκ. 79.

[3] R. Cagnat - V. Chapot, Manuel d'Archéologie Romaine I, Paris 1916, σ. 25 εἰκ. 11.

[4] R. Cagnat ἐν Daremberg - Saglio, Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines τόμ. 3,2, Paris 1904, σ. 2057, εἰκ. 5199 (λ. murus).

λίθων, παρεμβαλλομένων κατ' ἀποστάσεις, συνδεομένων δ' ὁριζοντίως μετὰ τῆς τοιχοποιίας δ' ἐγκαρσίων λίθων, σχηματιζόντων τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ[1].

Τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς λειτουργικὴν σημασίαν, συνδεδυασμένην ὅμως καὶ πρὸς τὸν θρησκευτικὸν συμβολισμὸν τοῦ σταυροῦ, εἶχον καὶ οἱ ἐντὸς τῶν τοιχωμάτων τῶν βυζαντινῶν ναῶν κατασκευαζόμενοι σταυροί, οἵτινες ἐφηρμόσθησαν ἐπίσης καὶ εἰς ἰδιωτικὰς βυζαντινὰς κατοικίας [2], μὲ τὴν διαφορὰν ὅμως ὅτι οὗτοι δὲν εἶναι ποτὲ ἐπάλληλοι ἀλλὰ μεμονωμένοι καὶ αὐτοτελεῖς ἄλλοτε συνεχεῖς καὶ διὰ μεγάλων κανονικῶν λαξευτῶν λίθων ἐκτελεσμένοι (Δαφνί [3], Χριστιάνου [4], Καπνικαρέα [5], 11ος αἰὼν) καὶ ἐνδεχομένως ὁ ναὸς Ἁγ. Νικολάου καὶ Ταξιαρχῶν Μωκίστης Αἰτωλίας, ἴσως 13ου αἰ.[6]) καὶ ἄλλοτε μεμονωμένοι [7] κατ' ἀποστάσεις καὶ δι' ἰσχνοτέρων λίθων κατὰ τὰς κατακορύφους

[1] Σημειωτέον ὅτι καὶ ἡ πρώιμος μουσουλμανικὴ τέχνη ἐχρησιμοποίησε τὸν μετ' ἐπαλλήλων σταυρῶν ἐνισχυτικὸν σκελετὸν τῆς τοιχοποιίας εἰς τὰ τείχη τοῦ Sfax καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη τῶν κλιτῶν τοῦ μεγάλου τζαμίου τοῦ Kaiouran (G. Marçais, Manuel d' Art Musulman, L' architecture I, Paris 1926, σ. 58 εἰκ. 26 καὶ σ. 59). Πρβλ. καὶ τοιχοδομίαν τῶν τειχῶν τῆς Ἀλάμπρας, ἔνθα τοὺς σταυροὺς σχηματίζουν πλίνθοι (αὐτόθι, σ. 585).

[2] Ὡς π.χ. εἰς τοὺς τοίχους τῆς κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου βυζαντινῆς συνοικίας, ἔνθα μεταξὺ τῆς κοινῆς τοιχοποιίας εὑρίσκονται σταυροὶ σχήματος Τ. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν σώζεται τὸ ὑπεράνω τῆς ὁριζοντίας κεραίας των τμῆμα τοῦ τοίχου δὲν γνωρίζομεν, ἂν πρόκειται περὶ ὁλοκλήρου σταυροῦ ἢ περὶ σταυροῦ σχήματος Τ. Βλ. H. Robinson – S. Weinberg ἐν Hesperia 29, 1960, σ. 230 καὶ πίν. 58β.

[3] G. Millet, Le Monastère de Daphni, Paris 1899, πίν. VI,1.

[4] Eust. Stikas, L' Église byzantine de Christianou, Paris 1951, σ. 24 εἰκ. 4, 23, 24, 26, πίν. III.

[5] Ad. Struck, Griechenland, Band I : Athen u. Attika, Wien u. Leipzig 1911, σ. 149 εἰκ. 173. H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102.

[6] Π. Λαζαρίδης, ΑΔ 16 (1960) σ. 198, πίν. 167β.

[7] Ναὸς Ἁγ. Δημητρίου Βαράσοβας (Ἀ. Ὀρλάνδος ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 106-107 εἰκ. 1). Ναὸς Ἀσωμάτων Θησείου (Ε. Στίκας, ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. Α', 1959, σ. 118, εἰκ. 2). Τράπεζα Μ. Ὁσ. Λουκᾶ Φωκίδος (Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μ. Ὁσ. Λουκᾶ, Ἀθῆναι 1970, σ. 216). Μ. Μεταμορφώσεως Ἁγιᾶς (Καμένα Βοῦρλα) (Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 17, 1961-62, σ. 164, πίν. 177,δ). Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου (A. Struck, Ath. Mit. 1909, σ. 226, πίν. XI,4). H. Megaw, BSA 32, 1931-32, σ. 102. G. Millet, L' école grecque, Paris 1916, σ. 142 εἰκ. 69. Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου εἰς Χώνικα Ἀργολίδος (A. Struck, ἔ. ἀ. πίν. VII, H. Megaw, ἔ. ἀ. σ. 102, Ἀ. Ὀρλάνδος, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1960, σ. 247). Ναὸς Ἐπισκοπῆς Δαμαλᾶ (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939-40, σ. 28-29 καὶ Π. Λαζαρίδης, ΔΧΑΕ περ. Δ', τόμ. Β', 1960-61, πίν. 70α-β,71β). Μ. Παντοκράτορος Σαγματᾶ (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 88 εἰκ. 8, 9, 10). Πόρτα–Παναγιὰ Τρικάλων (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 17).

κεραίας, περιβαλλομένων ἐνίοτε καὶ ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν ἐν ὅλῳ [1] ἢ ἐν μέρει [2]. Ἐνίοτε μάλιστα παρουσιάζουν μόνον τὸ σχῆμα Τ (τοῦ ἀρχικοῦ, παλαιοτέρου σταυροῦ) [3], ἄλλοτε πάντες καὶ ἄλλοτε ἐναλλασσόμενοι πρὸς πλήρεις σταυρούς [4].

Ὁ ἡμέτερος ναὸς παρουσιάζων σταυροὺς μεμονωμένους καὶ μὲ ἰσχνὰς τὰς κατακορύφους κεραίας, οὐχὶ δὲ πολὺ ἐπιμελοῦς κατασκευῆς δύναται, νομίζω, νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνος.

Γεννᾶται ὅμως ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς χρονολογήσεως τὸ ἑξῆς πρόβλημα: Κυριακὸς ὁ γνωστὸς ἐξ Ἀγκῶνος Ἰταλὸς περιηγητὴς ἀναφέρει [5] ὅτι εἶδεν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης (in summo monte Ithome) τὴν ἀγωνιστικὴν ἐπιγραφὴν IG V, 1, 1469, τοῦ 126 μ.Χ. αὐτὴν ἐκείνην δηλαδὴ ἥτις ἀποτελεῖ σήμερον τὴν δεξιὰν ὀγκώδη (2.00× 0.50 × 0.24 μ.) παραστάδα τῆς νοτίας θύρας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Νικολάου. Ἀλλ' ἐρωτᾶται ἤδη — καὶ τὴν ἀπορίαν ταύτην διετύπωσεν ἀπὸ τοῦ 1879 καὶ ὁ Ἀθαν. Πετρίδης [6] — πῶς καὶ διατί μετεφέρθη ὁ ὀγκώδης καὶ πολὺ δυσκόλως μεταφερόμενος οὗτος λίθος ἀπὸ τῆς Ἰθώμης εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ χωρίου Μαυρομάτι νεκροταφεῖον. Διότι ἂν ἐπὶ Κυριακοῦ, ἤτοι τὸ 1447, ἡ ἐπιγραφὴ εὑρίσκετο εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης, ὁ ναός, τοῦ ὁποίου ἡ παραστὰς τῆς θύρας ἀποτελεῖ ἀρχικὸν ὀργανικὸν μέλος, θὰ πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος τοῦ 1447, πρᾶγμα ἀπίθανον. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι κάποια σύγχυσις θὰ συνέβη εἰς τὰς σημειώσεις τοῦ Κυριακοῦ, ὅτι δηλ. ἡ ἔκφρασις «in summo monte», εἰς τὴν ὁποίαν ἀναφέρεται ὅτι εὑρίσκετο ἡ ἐπιγραφή, θὰ ἀφορᾷ ὄχι τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης ἀλλὰ τὸ ἐνδιάμεσον ἐκεῖνο ὕψωμα, τὸ ὑπεράνω τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὑρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ ἡ μεταφορὰ τόσον ὀγκώδους λίθου ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς Ἰθώμης κάτω θὰ ἦτο καὶ σήμερον ἀκόμη ἄκρως δυσχερὴς καὶ ἑπομένως ἀπαράδεκτος.

[1] Παλαιοπαναγιὰ Μανολάδος (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 115, 118, καὶ τ. Ε', 1939-40, σ. 147. Χ. Μπούρας, Ἡ Παλαιοπαναγιὰ στὴ Μανωλάδα, Ἐπιστ. Ἐπ. Πολυτ. Σχ. Θεσσαλονίκης Δ', 1969, πίν. 3β).

[2] Ναὸς Σωτῆρος Ἀμφίσσης (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 184 εἰκ. 4).

[3] Ναὸς Σωτῆρος Γαρδενίτσας Μάνης (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 180, πίν. XII. H. Megaw, BSA 33, 1932-33, σ. 154, 157 πίν. 19, 20. Ἐ. Κουνουπιώτου, Ἀρχ. Δελτ. 23, 1968, Χρονικά, σ. 204 πίν. 156α). Ὀκταγωνικὸς ναὸς Ἀντικύρας (Ε. Στίκας, ἔ.ἀ. εἰκ. 127, πίν. 177).

[4] Ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Κίττας Μάνης (= Ἅγ. Σέργιος καὶ Βάκχος) (R. Traquair, BSA 15, 1908-09, σ. 187 εἰκ. 3 καὶ σ. 188, πίν. XIV).

[5] Φύλλον 111· πρβ. M.R. Jones, Cat. of Mss. in Eton College, Cambridge 1895, σ. 67 κἑ.

[6] Παρνασσὸς 3, 1879, σ. 1021 ἑ.

Προσθέτω ἐν τέλει ὅτι τέσσαρες ἄλλαι ὁμοίου περιεχομένου ἀγωνιστικαὶ ἐπιγραφαὶ εὑρέθησαν πάλαι τε καὶ ἐσχάτως[1] κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς ἀρχαίας πόλεως, ὁπόθεν ἡ μεταφορὰ αὐτῶν εἰς τὸ νεκροταφεῖον θὰ ἦτο πολὺ εὐχερεστέρα.

[1] IG V,1, ἀρ. 1467, 1468, 1469 καὶ ΠΑΕ 1969, σ. 103-104.

ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΡΙΓΑΝΑΣ

Ὀλίγον ὑπεράνω τῆς ἐν τῷ διαδεχθέντι τὴν εὐκλεᾶ ἀρχαίαν Μεσσήνην πενιχρῷ χωρίῳ Μαυρομάτι ἀναβλυζούσης πηγῆς[1] ὑψοῦται ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τῆς Ἰθώμης μικρὸς ναός[2], τιμώμενος εἰς μνήμην τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἐπονομαζομένου Ριγανᾶ[3].

[1] Πιθανώτατα τῆς ἀρχαίας Κλεψύδρας (Παυσανίας IV, 33.1). Πρβλ. καὶ W. M. Leake, Travels in the Morea I, London 1830, σ. 386. Ὁ E. Curtius (Peloponnesos II, Gotha 1852, σ. 147) ἐσφαλμένως ταυτίζει τὴν Κρήνην τῆς κλεψύδρας πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Le Bas (Rev. Archéol. 1844, σ. 431) περιγραφόμενον ἐν τῷ βράχῳ θάλαμον κάτωθεν τοῦ ναοῦ τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος, ὡς ἤδη παρετήρησεν ὁ W. Vischer (Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland, Basel 1857, σ. 448 καὶ σημ.). Πρβλ. σχετικῶς καὶ C. Bursian, Geographie von Griechenland II, Leipzig 1868, σ. 165). Ἀντιθέτως ὁ W. G. Clark (Peloponnesus, London 1858, σ. 235) θεωρεῖ τὴν παρὰ τὸ Μαυρομάτι πηγὴν ὡς τὴν κρήνην τῆς Ἀγορᾶς, δηλ. τὴν Ἀρσινόην, Κλεψύδραν δὲ θεωρεῖ ἄλλην πηγὴν παρὰ τὴν κορυφὴν τῆς Ἰθώμης. Ἡ Expédition Scientifique de Morée I, Paris 1831, πίν. 22, ὀρθῶς χαρακτηρίζει ὡς Κλεψύδραν τὴν εἰς τὸ Μαυρομάτι πηγήν.

[2] Ὁ ναὸς οὗτος σημειοῦται ἤδη ὡς μεσαιωνικὸς διὰ τοῦ γράμματος c τὸ 1828 ἐν τῷ γενικῷ τοπογραφικῷ διαγράμματι τῆς Expédition Scientifique de Morée I, Paris 1831, πίν. 22, εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται ὅτι ἐν τῷ ναΐσκῳ ὑπάρχουν πολλὰ ἀρχαῖα μέλη, ἐν οἷς καὶ ρόπαλον τοῦ Ἡρακλέους. Εἰς τὸ αὐτὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα σημειοῦται ὑπὸ τὸ στοιχεῖον n καὶ ὁ ἤδη ἐξετασθεὶς ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου τοῦ νεκροταφείου, μνημονευομένης καὶ τῆς ἐν αὐτῷ ὡς παραστάδος τῆς θύρας χρησιμευούσης ἐπιγραφῆς τοῦ Κρεσφόντου (IG V, 1, ἀρ. 1469).

[3] Τὴν ὀνομασίαν Ριγανᾶς φέρουσι πολλοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, τιμώμενοι, ὡς ὁ ἡμέτερος, εἰς μνήμην τοῦ Γενεσίου τοῦ Προδρόμου, ὅπερ ἑορτάζεται κατὰ τὴν 24ην Ἰουνίου, δηλαδὴ καθ' ἣν ἐποχὴν ἀνθεῖ ἡ ρίγανη, ἤτοι τὸ μὲ ὀξεῖαν γεῦσιν καὶ ἀρωματικὴν ὀσμὴν φυτὸν ἐκεῖνο, τὸ ἄνθος τοῦ ὁποίου ξηραινόμενον χρησιμοποιεῖται διὰ νὰ νοστιμίζῃ διάφορα φαγητά. Εἰς τὴν ἁπλῆν λοιπὸν λαϊκὴν συνείδησιν ὁ κατὰ τὴν ἄνθησιν τῆς ρίγανης ἑορτάζων Ἅγιος Ἰωάννης συνεδέθη πρὸς τὸ φυτὸν τοῦτο ἀποκληθεὶς Ριγανᾶς. Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι παρὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ ὀνόματός του ὁ Ριγανᾶς εἶναι τελείως ξένος πρὸς τὸν ἐν Κρήτῃ εὐρέως διαδεδομένον Ἅγ. Ἰωάννην τὸν Ριγολόγον, τὸν θεραπεύοντα τὰ ἐκ τῆς ἑλονοσίας προερχόμενα ρίγη πυρετοῦ. Διότι ὁ τελευταῖος οὗτος τιμᾶται πολὺ ἀργότερον τοῦ Ριγανᾶ, τὴν 29ην Αὐγούστου. Περὶ τοῦ Ριγολόγου, βλ. Ν. Γ. Πολίτου, Παραδόσεις Β', 745 καὶ Λαογραφικὰ

Εἶναι μικρὰ ὀρθογώνιος μονόχωρος βασιλική, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 4.70 × 8 μ. (εἰκ. 26), φέρουσα προσκεκολλημένην πρὸς Ἀνατολὰς μεγάλην, ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, ἡμικυκλικὴν ἄψῖδα ἱεροῦ. Ὁ ἐσωτερικός του χῶρος διαιρεῖται διὰ 0.50 μ. παχέος κτιστοῦ τοίχου τέμπλου, διατρυπωμένου ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ στενῆς θύρας, εἰς δύο μέρη : τὸν ξυλόστεγον[1] κυρίως ναὸν πρὸς Δυσμάς, διαστάσεων 3.30 × 5.05 μ. καὶ τὸ ἱερὸν πρὸς Ἀνατολάς, μὲ τὴν ἄψῖδά του καλυπτομένην ὑπὸ κτιστοῦ τεταρτοσφαιρίου (εἰκ. 26, τομή). Ἡ Ἁγία του Τράπεζα κατεσκευάσθη κτιστή, καταλαμβάνουσα ὁλόκληρον τὸ ἡμικύκλιον τῆς ἄψῖδος μέχρις ὕψους 1.08 μ. ἐνῷ χρέη προθέσεως ἐπιτελεῖ μικρὰ ἡμικυκλικὴ κόγχη ἀνοιγομένη εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βορείου τμήματος τῆς ἄψῖδος (εἰκ. 26).

Ἡ εἰς τὸν ναὸν εἴσοδος γίνεται σήμερον διὰ μιᾶς μόνον ὀρθογωνίου θύρας, ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, παλαιότερον ὅμως ὑπῆρχον δύο ἄλλαι ἀκόμη εἴσοδοι ἀνοιγόμεναι ἐπὶ τῆς μακρᾶς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ : μία κατὰ τὸν κυρίως ναὸν καὶ ἄλλη μικρὰ κατὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 26 καὶ 27). Σήμερον ἀμφότεραι αὗται εἶναι τειχισμέναι (εἰκ. 26).

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ φωτίζεται σήμερον ὑπὸ δύο μικρῶν παραθύρων : ἑνὸς στενοῦ (0.15 μ.) καὶ χαμηλοῦ, ἐν εἴδει τοξωτῆς θυρίδος (πολεμίστρας) (εἰκ. 26), καί ἑνὸς ἐπίσης στενοῦ διλόβου ἀνοιγομένου εἰς τὸ μέσον τῆς ἄψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ἀρχομένου 0.25μ. ἄνωθεν τῆς Ἁγίας Τραπέζης (εἰκ. 26).

Σύμμεικτα, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 69 - 70 καὶ Εὐαγγελίαν Κ. Φραγκιδάκη, Συμβολὴ εἰς Λαογραφικὰ τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1949, σ. 30. Ἐξωκκλήσι τοῦ Ριγολόγου σώζεται εἰς τὴν περιφέρειαν Ρεθύμνης Κρήτης (Ἀ λ. Κ. Χατζηγάκη, Ἐκκλησίες Κρήτης, Ρέθυμνον 1954, σ. 42). Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῇ ἀφ' ἑτέρου ὅτι κατὰ τὴν 24ην Ἰουνίου ὁ Ἅγιος Ἰωάννης τιμᾶται καὶ ὡς «*κλήδωνας*» ἀλλὰ καὶ ὡς «*φωταρᾶς*» λόγῳ τῶν μεγάλων πυρῶν, τὰς ὁποίας εἴθισται νὰ ἀνάπτουν καὶ νὰ ὑπερπηδῶσιν οἱ πιστοὶ κατὰ τὴν νύκτα τῆς 23ης Ἰουνίου πρὸς καῦσιν καὶ ἀφανισμὸν τῶν κατὰ τὴν ὥραν ἐκείνην τοῦ ἔτους ἀφθονούντων κωνώπων, φορέων τῆς ἑλονοσίας. Βλ. περὶ «κλήδωνα» καὶ Ν. Γ. Πολίτου, Κλήδωνες, Παρθενὼν Α', 1871-72, σ. 225.

Εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα ὑπάρχουσι πολλοὶ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Ἰδιαιτέρως συχνοὶ τοιοῦτοι εὑρίσκονται εἰς τὴν Αἰτωλοακαρνανίαν (Γ. Μέγα, Ἑλλην. ἑορταὶ καὶ ἔθιμα, 1957, σ. 220, Σιτίστα Αἰτωλίας). Παραδείγματά των ἄλλα, ὡς μὲ ἐπληροφόρησεν ὁ καθ. Ἀθ. Παλιούρας, εἶναι : ἡ τρίκλιτος βασιλικὴ Μάστρου Μεσολογγίου τοῦ 6ου αἰ. (Π. Βοκοτόπουλος, ΑΔ 22,1967, Χρονικὰ Β', σ. 323), ὁ παρὰ τὴν παλαιὰν γέφυραν τοῦ Ἀχελώου σταυροειδὴς μετὰ τρούλλου ναὸς 18ου-19ου αἰ. τοῦ χωρίου Σπολάϊτα Ἀγρινίου, τὸ παρὰ τὴν Ἐρημίτσαν Ἀγρινίου ἐξωκκλήσιον 19ου αἰῶνος, ὁ πλησίον τοῦ Ἀστακοῦ Ἀκαρνανίας ναΐσκος 19ου αἰῶνος καὶ ἄλλος εἰς Παραχελωΐτιδα τῆς Αἰτωλίας (περ. Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ἀρ. 48, Ἀπρίλιος 1970). Ἐπίσης κατὰ πληροφορίας τοῦ ἐκ Σάμου γέροντος Γεωργίου Κνήτη ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ, πανηγυρίζων τὴν 24ην Ἰουνίου, εὑρίσκεται πλησίον τοῦ κατὰ τὸ βόρειον τμῆμα τῆς νήσου χωρίου Βουρλιῶτες.

[1] Ἡ στέγη του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓξ ξύλινα ζευκτά, ἐφ' ὧν ἐπίστρωσις καλάμων καὶ κονιάματος, βαστάζουσα τὴν κεράμωσιν.

Ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὁ μὲν βόρειος εἶναι κεχωσμένος ἐντὸς τῶν χωμάτων τῆς κλιτύος, ὁ δὲ νότιος βαίνει ἐπί ἐλαφρῶς (0.12) ἐξεχούσης κρηπῖδος. Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι κατεσκευασμένος ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ

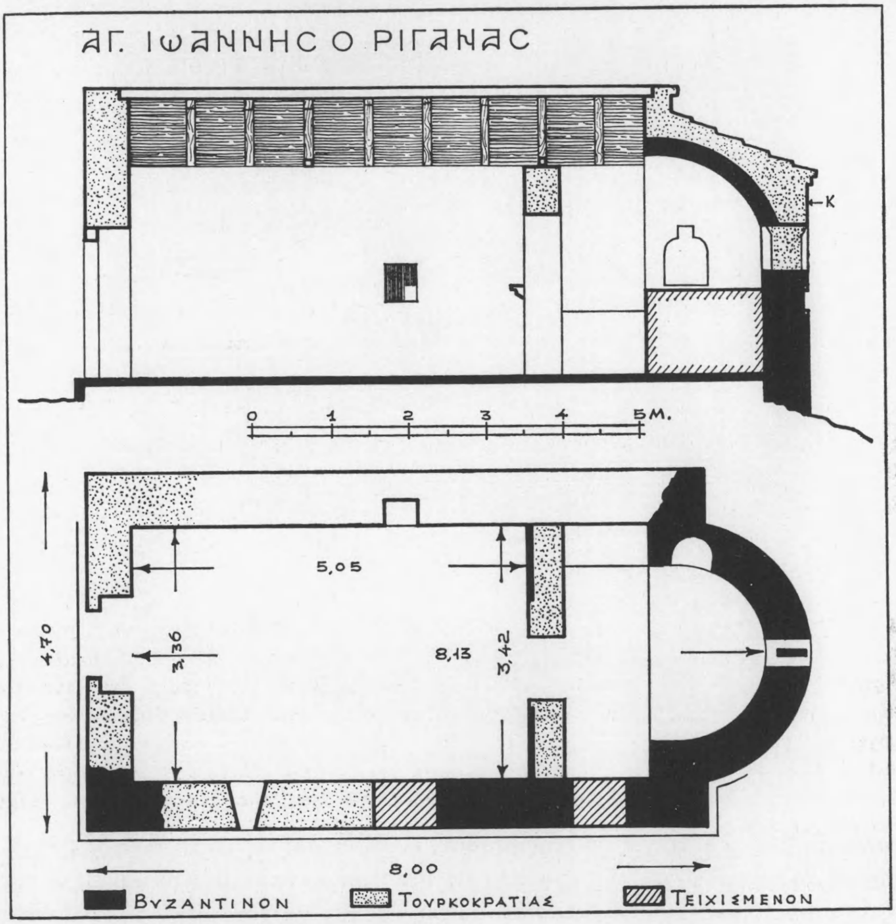

Εἰκ. 26. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ.

μεγάλων, λαξευτῶν ὀρθογωνίων λίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἐκ κτηρίων τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης[1], ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ μικροτέρων, ἀκανονίστων, πρακτικῶς ὀρθογωνίων ἢ καὶ πλακοειδῶν λίθων διατεταγμένων περίπου κατὰ ὁριζοντίας στρώσεις (εἰκ. 27, 29). Τόσον ὁ νότιος τοῖχος ὅσον καὶ ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ φαίνεται ὅτι ἐρειπωθέντες - ἴσως ὑπὸ σεισμοῦ - ἔχουσιν ἐν μέρει

[1] Λίθοι μεγάλοι διαστάσεων 0.40 × 1.23 μ., 0.86 × 0.40 μ.

ἀνακατασκευασθῇ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἢ καὶ ἀργότερον κατὰ τὰ ἄνω αὐτῶν μέρη. Τότε δὲ πιθανῶς θὰ ἠνοίχθησαν καὶ τὰ δύο μικρὰ παράθυρα : τὸ πολεμιστροειδὲς καὶ τὸ στενὸν δίλοβον τῆς ἁψῖδος. Δύο μόνον τμήματα τοῦ

Εἰκ. 27. Νοτία ὄψις τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ. Παροῦσα κατάστασις.

παλαιοῦ ἀρχαίου τοίχου διετηρήθησαν, εἶναι δὲ ταῦτα 1) τὸ ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας τοῦ ναοῦ μέχρι τῆς ἀγούσης εἰς τὸν κυρίως ναὸν θύρας καὶ 2) τὸ τῆς Ν.Δ. γωνίας (εἰκ. 29). Συνάγω δὲ τοῦτο ἐκ τῆς μόνον κατὰ τὰ τμήματα ταῦτα ὑπάρξεως μεγάλων λίθων μεθ᾽ ὁριζοντίων πλίνθων πάχους 0.04 καὶ κονιάματος μεταξὺ τῶν λίθων (τοῦ λιθίνου τοξωτοῦ ὑπερθύρου, ὅπερ καλύπτει τὴν μίαν τῶν δύο τειχισμένων θυρῶν (εἰκ. 27), ὄντος μεταγενεστέρου). Παλαιότερον ἐπίσης τμῆμα τοίχου, ἂν καὶ μὴ τελείως ὁρατόν, λόγῳ ἀσβεστοχρίσεώς του, σώζεται καὶ εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Εἰς τοῦτο εὐθὺς κάτω τοῦ παραθύρου παρουσιάζεται εἶδος διακοσμητικῆς ζῳφόρου, ὕψους 0.25μ., πλαισιουμένης ἄνω καὶ κάτω ὑπὸ σειρᾶς ὁριζοντίων πλίνθων (εἰκ. 28). Τὸ ἄνω μέρος τῆς ἁψῖδος μὲ τὸ στενὸν δίλοβον παράθυρον εἶναι προφανῶς μεταγενέστερον, φέρει δὲ ἐντειχισμένον ἐν τῷ μέσῳ ὑπὸ τὸ γεῖσόν του τὸ μικρὸν

Εἰκ. 28. Ἡ ἁψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ.

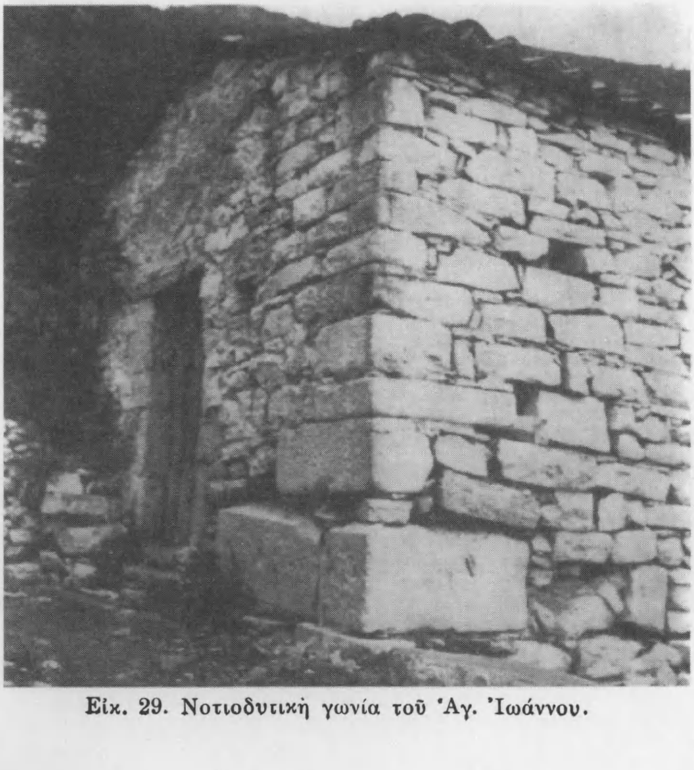

Εἰκ. 29. Νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου.

μαρμάρινον κιονόκρανον παλαιοχριστιανικοῦ τέμπλου, ὅπερ ἤδη ἀπεικονίσαμεν εἰς τὴν σελ. 94, εἰκ. 5 τοῦ παρόντος τόμου (εἰκ. 30).

Τὸ διασωθὲν παλαιότερον τμῆμα τοῦ ναοῦ ἀνήκει ἀσφαλῶς εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἁλώσεως χρόνους, προσεπιμαρτυρεῖ δὲ τοιαύτην παλαιότητα καὶ τὸ μέγεθος καὶ τὸ σχῆμα τῆς ἡμικυκλικῆς ἄψῖδος τοῦ ἱεροῦ του.

Εἰκ. 30. Τὸ μεταγενέστερον ἀνώτερον μέρος τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ ἐντειχισμένον παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι ἀκόσμητον, πολὺ ὅμως ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ τέμπλον αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι μὲν κτιστόν, φέρει ὅμως κατὰ τὴν πρόσοψιν αὐτοῦ τὰ ἑξῆς ἀξιοπρόσεκτα γλυπτὰ μέλη: ἀνὰ ἓν ἐκ λευκοῦ λίθου ἀνάγλυφον θωράκιον πλ. 0.68μ. ἑκατέρωθεν τῆς 0.82 στενῆς καὶ 2.15μ. ὑψηλῆς Ὡραίας Πύλης, στεφόμενον ὑπὸ λοξοτμήτου κοσμήτου ὕψους 0.095μ. (εἰκ. 31, 32), δι' οὗ τὸ συνολικὸν ὕψος τοῦ κάτω μέρους τοῦ τέμπλου ἀποβαίνει 1.14μ. Ἐντὸς τῶν θωρακίων εἰκονίζεται εἰς μὲν τὸ μέσον ἀνάγλυφος, παχύς, ἰσοσκελὴς σταυρὸς τὰ τρία ἄνω σκέλη τοῦ ὁποίου καταλήγουσιν εἰς ἐξεχούσας

Εἰκ. 31. Τὸ νότιον θωράκιον τοῦ γλυπτοῦ τέμπλου.

Εἰκ. 32. Τὸ βόρειον θωράκιον τοῦ γλυπτοῦ τέμπλου.

σφαίρας, διαμέτρου 0.05μ., εἰς δὲ τὰ μεταξὺ τοῦ σταυροῦ καὶ τοῦ πλαισίου καταλειπόμενα τέσσαρα ὀρθογώνια διαμερίσματα τὰ ἑξῆς θέματα: 1) εἰς τὸ νότιον θωράκιον (εἰκ. 31) ἄνω μὲν δωδεκάστροφον πυροστρόβιλον καὶ ἑξάφυλλον ἐντὸς κύκλου ρόδακα, κάτω δὲ διαγωνίως πρὸς τὰ ἄνω διευθυ-

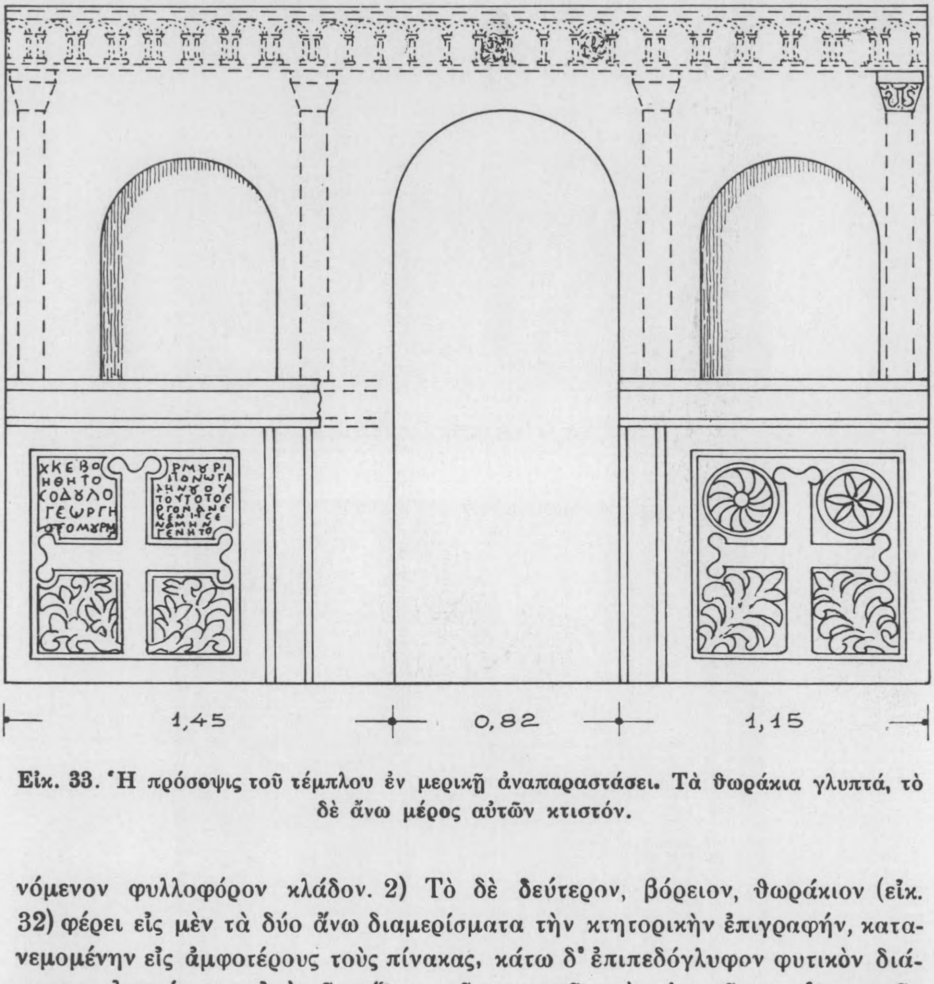

Εἰκ. 33. Ἡ πρόσοψις τοῦ τέμπλου ἐν μερικῇ ἀναπαραστάσει. Τὰ θωράκια γλυπτά, τὸ δὲ ἄνω μέρος αὐτῶν κτιστόν.

νόμενον φυλλοφόρον κλάδον. 2) Τὸ δὲ δεύτερον, βόρειον, θωράκιον (εἰκ. 32) φέρει εἰς μὲν τὰ δύο ἄνω διαμερίσματα τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, κατανεμομένην εἰς ἀμφοτέρους τοὺς πίνακας, κάτω δ' ἐπιπεδόγλυφον φυτικὸν διάκοσμον ἐκφυόμενον ἀπὸ τῆς ρίζης τοῦ σταυροῦ καὶ πληροῦντα ἁρμονικῶς τὴν ἐπιφάνειαν τῶν δύο κάτω πινάκων. Τὸ ὑπεράνω τῶν θωρακίων νεώτερον, κτιστὸν τμῆμα τοῦ τέμπλου φέρει ἑκατέρωθεν τῆς Ὡραίας Πύλης ἥτις σημειωτέον δὲν εἶναι τοποθετημένη ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ὀλίγον νοτιώτερον αὐτοῦ (εἰκ. 33) — ἀνὰ μίαν ἀβαθῆ (0.15μ.) καὶ ἄνω ἡμικυκλικῶς ἀπολήγουσαν κόγχην, κατὰ δὲ τὴν Ν.Α. γωνίαν ὑψηλὰ καὶ

εἰς ὕψος 0.92 μ. ἀπὸ τοῦ κοσμήτου ἐντειχισμένον μικρὸν (0.10×0.15 μ.) λοξότμητον ἐπίθημα κιονοκράνου (εἰκ. 33), τοῦ ὁποίου ἡ κεκλιμένη πλευρὰ κοσμεῖται μὲ τὸ βυζαντινὸν ἀνάγλυφον κόσμημα τῆς εἰκόνος 34. Λόγῳ τῆς θέσεώς του ταύτης εἶναι δυνατὸν τὸ κιονόκρανον τοῦτο νὰ ἀνήκῃ εἰς κιονίσκον τοῦ παλαιοτέρου ἄνω μέρους τοῦ τέμπλου, ὅπερ θὰ παρέμεινε καὶ με-

Εἰκ. 34. Ἀνάγλυφον βυζαντινὸν κόσμημα.

τὰ τὴν διὰ κτιστοῦ τοίχου ἀντικατάστασιν τοῦ λιθίνου ἄνω μέρους αὐτοῦ. Εἰς τὸ αὐτὸ ἄνω μέρος τοῦ παλαιοῦ τέμπλου θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν καὶ τὰ δύο τεμάχια κοσμήτου, τὰ ὁποῖα περιεγράψαμεν εἰς τὰς σελίδας 98-99 καὶ εἰκ. 14, 15 τοῦ παρόντος τόμου, τοσούτῳ, μᾶλλον καθόσον τὸ μικρότερον ἐξ αὐτῶν χρησιμεύει ἀκόμη ὡς βαθμὶς τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Τὸ μετὰ τοξυλλίων ἄλλωστε διακοσμητικὸν θέμα, τὸ ὁποῖον φέρουν τὰ τεμάχια ταῦτα, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν τεθεῖσαν χρονολογίαν τοῦ ναοῦ (μέσα 14ου αἰ.), διὸ καὶ ἀποκατέστησα τοῦτο εἰς τὴν ἐνταῦθα παρεχομένην ἀναπαράστασιν τοῦ τέμπλου (εἰκ. 33).

Ἂς ἴδωμεν τώρα τί λέγει καὶ ἡ σχετικὴ κτητορικὴ ἐπιγραφή (εἰκ. 35, 36):

Ἀριστερὸς πίναξ :

Κ(ύρι)ε βο/ήθη το/σο δούλο Γεωργη/ο το Μουρμ/

Δεξιὸς πίναξ :

ρμουρι / Πόνῳ Γαλ/ηνοῦ οὗ / τοῦτο τὸ ἔ/ργον ἀν[ε]/κένησε/ν.
Ἀμὴν γένητο.

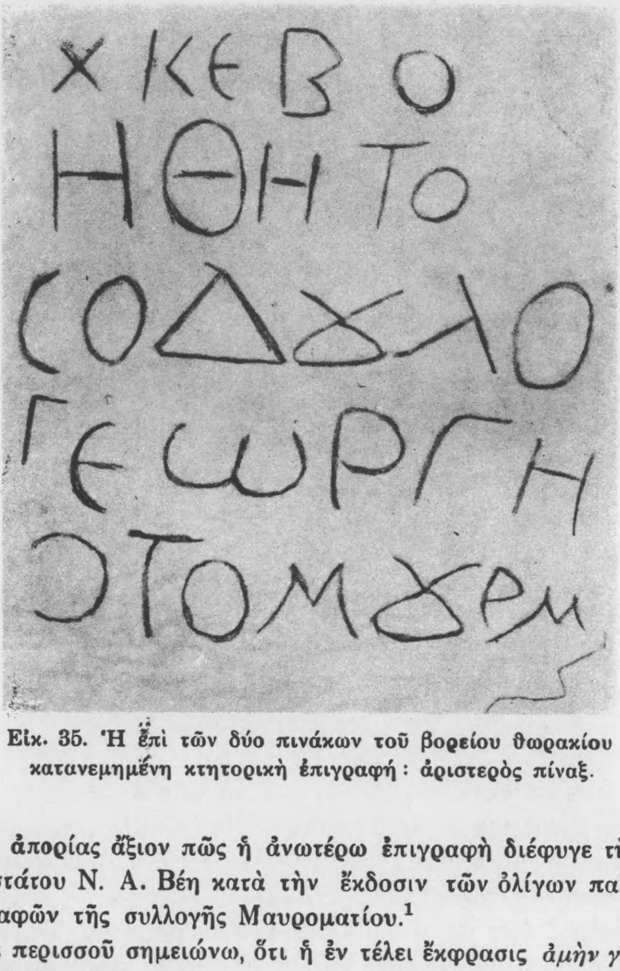

Εἰκ. 35. Ἡ ἐπὶ τῶν δύο πινάκων τοῦ βορείου θωρακίου κατανεμημένη κτητορικὴ ἐπιγραφή : ἀριστερὸς πίναξ.

Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφὴ διέφυγε τὴν προσοχὴν τοῦ ὀξυνουστάτου Ν. Α. Βέη κατὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ὀλίγων παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς συλλογῆς Μαυροματίου.[1]

Ὡς ἐκ περισσοῦ σημειώνω, ὅτι ἡ ἐν τέλει ἔκφρασις *ἀμὴν γένητο* (=γένοιτο) ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων[2].

[1] Δελτίον Ἱστ. Ἐθν. Ἑταιρείας 6, 1901, σ. 384, 389.

[2] Παραθέτω σχετικὰ παραδείγματα ἐξ ἐπιγραφῶν : Ἀττικῆς (C.I.G. 3 (2) ἀρ. 3536.3, 3544.2 : *ὃ γένοιτο ἀμήν*), Μικρᾶς Ἀσίας (IG 4 ἀρ. 8900 : *Γένυτο, κ(ύρι)ε*

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς συνάγομεν α) ὅτι δωρητὴς τοῦ τέμπλου ὑπῆρξεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης καὶ β) ὅτι τὰ γλυπτὰ αὐτοῦ «ἀνεκαίνισεν» ὁ τεχνίτης Γαληνός. Πρόκειται λοιπὸν περὶ ἀνακαινίσεως προϋπάρχοντος ἀρχαιοτέρου τέμπλου, δι' ἣν ἐδαπάνησεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης, ἢ μήπως τό «ἀνεκαίνισεν» ἐτέθη ἐπὶ τὸ λογιώτερον πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐξετέλεσεν; Καὶ ὁ μὲν τεχνίτης Γαληνὸς εἶναι ἄγνωστος ἕως τώρα, δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ

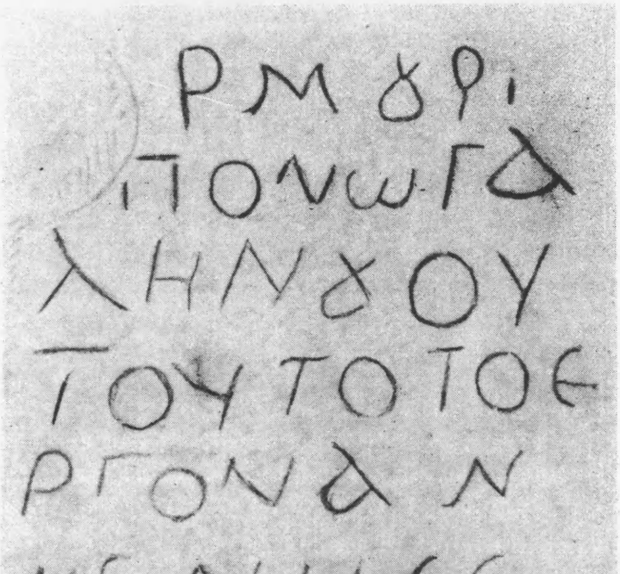

Εἰκ. 36. Δεξιὸς πίναξ.

αὐτὸ καὶ διὰ τὸν Μουρμούρην, ὅστις ἀνήκει εἰς οἰκογένειαν ἐπανειλημμένως ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι τοῦ 17ου αἰῶνος μνημονευομένην. Οὕτω π.χ. ἀναφέρε-

---

Ἀμήν), Κρήτης (A. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Ἀθῆναι 1970, σ. 99, στ. 73 στ. 5/6 : *Ἀμὴν γένοιτο*).

ται ὡς Μητροπολίτης Κορίνθου κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα ὁ Γαβριὴλ Μορμόριος[1] (κατὰ λογιώτερον βεβαίως τύπον τοῦ Μουρμούρης). Τὸ αὐτὸ ἐπώνυμον εὑρίσκεται ἐπίσης καὶ ἐπὶ βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων τοῦ Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, τοῦ 11ου - 12ου αἰῶνος[2]. Ἰδίως ὅμως ἀπαντᾷ τὸ ἐπώνυμον τοῦτο ἐν Πελοποννήσῳ κατὰ τὸν 13ον καὶ τὸν 14ον αἰ. Οὕτω Μανουήλ τις Μουρμούρας ἀναφέρεται τὸ 1245 ὡς κτήτωρ τοῦ ἐν Κρανιδίῳ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος[3]. Ἀφ' ἑτέρου οἱ πιθανῶς ἐκ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας καὶ ἴσως ἀδελφοὶ[4] Ἰωάννης καὶ Γεώργιος Μουρμούρης μνημονεύονται κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ὁ μὲν Ἰωάννης εἰς τὰ ἑξῆς δύο, λατινιστὶ συντεταγμένα παραχωρητήρια πρὸς τὸν Νικόλαον Acciaiuoli, ἤτοι 1) εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὴν 10ην Μαΐου 1337 εἰς Γλαρέντζαν[5], εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα οὗτος χαρακτηρίζεται ὡς «διακεκριμένος ἀνὴρ» ("discretus vir,,) καὶ πρωτοβεστιάριος τοῦ πριγκιπάτου τῆς Ἀχαΐας καὶ 2) εἰς τὸ ἐκδοθὲν τὴν 16ην Ἰουλίου 1338 εἰς Νεάπολιν[6] τῆς Ἰταλίας, ὅπου οὗτος ἀναφέρεται ὡς οἰκονόμος ("magister massarius,,) τῆς καστελλανίας τῆς Καλαμάτας. Ὁ δὲ Γεώργιος Μουρμούρης ἀναφέρεται ὡς ταμίας (thesorieru) τῆς καστελλανίας τῆς Καλαμάτας εἰς ἔκθεσιν τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1361[7] τοῦ Νικολάου de Boiano περὶ τῶν κτημάτων τῆς Μαρίας de Bourbon εἰς τὸν Μορέαν. Ὁ Γεώργιος Μουρμούρης, λοιπόν, πρέπει πιθανώτατα νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν τῆς ἡμετέρας ἐπιγραφῆς, ὁπότε καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ τέμπλου, διὰ τὸ ὁποῖον ἐχορήγησεν ὁ Γεώργιος Μουρμούρης, πρέπει νὰ τοποθετηθῇ περὶ τοὺς πέριξ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος χρόνους[8].

[1] Joh. Alb. Fabricius, Bibliotheca Graeca, ἔκδ. 4η (J.S. Harler) τ. XI, Ἀμβοῦργον 1808, σ. 625.

[2] Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, Ἀθῆναι 1917, σ. 173, ἀρ. 663 καὶ V. Laurent, Les bulles métriques, Ἑλληνικὰ 6, 1933, σ. 82 ἀρ. 429.

[3] Γ. Σωτηρίου, ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 194, ἔνθα ἡ χρονολογία διορθωτέα εἰς 1244 καὶ οὐχὶ 1245. Τὴν αὐτὴν χρονολογίαν (1244) σημειώνει ἐκ παραδρομῆς καὶ ὁ A. Bon, La Morée franque, Paris 1969, σ. 115,442 σημ. 1.

[4] Πρβλ. J. Longnon - P. Topping, Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle, Paris 1969, σ. 151 σημ. 55.

[5] J. A. Buchon, Nouvelles Recherches historiques, Paris 1845, I, σ. 60 καὶ II, σ. 71, 73, 79 καὶ 103. A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 208 σημ. 1, 210 σημ. 6, 242, 442. J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ., document II, σ. 33 στ. 8· βλ. καὶ σ. 35 στ. 38, 39, σ. 52 στ. 15.

[6] J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ., document III, σ. 57 στ. 10 - 11.

[7] J. A. Buchon, ἔ. ἀ. II, σ. 53, 72. A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 240, 242, 442. J. Longnon - P. Topping, ἔ. ἀ., document VIII, σ. 151 στ. 2· βλ. καὶ σημ. 55.

[8] Ἐντεῦθεν προκύπτει καὶ ὅτι καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ ναὸς εἶναι ἀρχαιότερος τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ., ὡς ἤδη ὑπεδήλου καὶ τὸ περιγραφὲν σωζόμενον παλαιὸν τμῆμα τῆς τοιχοποιίας του (βλ. σ. 117).

Εἴπομεν ἀνωτέρω (σ. 126) ὅτι ἡ οἰκογένεια Μουρμούρη ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τοῦ 11ου μέχρι καὶ τοῦ 17ου αἰ. Τὸ ὄνομα τοῦτο ἐπανευρίσκομεν πράγματι καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον[1] καὶ ἐκτὸς αὐτῆς[2], εἴτε ἀκριβῶς ὅμοιον, εἴτε καὶ ἐλαφρῶς παρηλλαγμένον[3]. Πόσον δὲ ἐπεκράτει εἰς τὴν Μεσσηνίαν ἡ οἰκογένεια Μουρμούρη μαρτυρεῖ καὶ τὸ κατὰ τὴν ἐπισκοπὴν Μεθώνης τοπωνύμιον τοῦ Μούρμουρα[4], τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου τοῦ Γ', τοῦ 1212.

[1] Εἰς τὸ χειρόγραφον Par. 36, φ. 172 τοῦ 1455, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ Πελοποννήσου, ἀναφέρεται Νικωλάκης τις Μουρμούρις (J. Darrouzès, Obits et colophons, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον τ. Α', 1965, σ. 304). Ἐξ ἄλλου ἐκ Ναυπλίου κατάγονται οἱ ἐκ χειρογράφων τοῦ 16ου αἰ. παραδιδόμενοι ἀντιγραφεῖς α) «Κορνήλιος ὁ Ναυπλιεὺς τῶν Μουρμουρέων υἱὸς Ἀνδρέου» ἐργαζόμενος ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1550-1563 (M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 233 καὶ 234), β) «Ἰωάννης τῶν Μουρμουρέων ὁ ἐκ Ναυπλίας πόλεως» (Vogel - Gardthausen, ἔ. ἀ. σ. 180) — ὁ τελευταῖος οὗτος δύναται πιθανώτατα νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ἐπὶ φορητῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας ἐν Δόξῃ τοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (ἀρ. 5) εἰκονιζόμενον εἰς στάσιν δεήσεως (M. Chatzidakis, Icônes de St. - Georges des Grecs et de la Collection de l' Institut, Venise 1963, σ. 23 καὶ 27)—, γ) Ὁ «Νικόλαος Μούρμουρις ἐκ Ναυπλίου» ἐργαζόμενος καὶ οὗτος ἐν Βενετίᾳ γνωστὸς καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς (Vogel - Gardthausen, ἔ. ἀ. σ. 353. Πρβλ. καὶ Μ. Λαμπρυνίδης, Ἡ Ναυπλία, β' ἔκδ., Ἀθῆναι 1950, σ. 90-91). Τέλος ἐκ Ναυπλίου ἐπίσης κατάγονται οἱ Γεώργιος καὶ Μανόλης Μόρμορης, σκληρῶς ἀγωνισθέντες ἐναντίον τῶν Τούρκων (Μ. Λαμπρυνίδης, ἔ. ἀ.). Κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ὁ Μανόλης, πάππος τοῦ ποιητοῦ Τζ. Βεντράμου, «στ' Ἀνάπλι ἦτον πλούσιος, σὲ βιὸς πολλὰ μεγάλος, εἰς τὸν Μορέα δὲν βρίσκετον ὡσὰν ἐκεῖνον ἄλλος. Κύρ Μανοὴλ εἶχε ὄνομα, Μούρμουρης ἡ γενιά του» (Τζ. Βεντράμου, Ἱστορία Φιλαργυρίας μετὰ τῆς Περηφανίας παρὰ Γ. Ζώρᾳ, ΕΕΒΣ 24, 1954, σ. 307 στ. 259-261, τοῦ 16ου αἰ.).

[2] Εἰς ἐκδοτήριον γράμμα τοῦ 1344 ἀναφέρεται σακελλάριός τις Μουρμουρᾶς τῆς Μητροπόλεως Σερρῶν (Miklosich - Müller, Acta et Diplomata 5, σ. 125, P. Papageorgiou, B.Z. 3, 1894, σ. 296 καὶ Ἀ. Ξυγγόπουλος, Ἔρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 68). Εἰς Ζάκυνθον, ἐπίσης, καὶ ἐπὶ οἰκοσήμου εὐπατριδῶν τῆς Ἑνετοκρατίας (κῶδ. 17 Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρείας) ἀπαντᾷ τὸ ἐπώνυμον Μούρμουρας (βλ. Σπ. Λάμπρου, Νέος Ἑλληνομν. 6, 1909, σ. 471), ἐνῷ εἰς τὰ βιβλία τῆς παλαιᾶς ἀδελφότητος ἀναφέρεται εἰς Zuane Mormori κατὰ τὰ ἔτη 1556, 1558, 1562 καὶ 1567. Τέλος εἰς τὴν Κρήτην τὸ ἐπώνυμον αὐτὸ ἐφέρετο ὑπὸ δικηγόρου ἐξ Ἡρακλείου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Γεώργιος Χορτάτζης ἀφιέρωσε τὴν Ἐρωφίλην του.

[3] Γεώργιος τις Μουρμουριάρης ἀναφέρεται εἰς πωλητήριον ἔγγραφον τοῦ ἔτους 1305, ἐν τῇ περιοχῇ τῶν Σερρῶν (P. Lemerle, Actes de Kutlumus, Paris 1946, σ. 47, Acte ἀρ. 7).

[4] Ἐπιστολὴ XV, 55, P.L. 2, CCXVI, στ. 583-584. Πρβλ. καὶ A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 426.

ΑΛΛΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΜΑΥΡΟΜΑΤΙΟΥ

Τὸ ἐπὶ τῆς νοτίας κλιτύος τῆς Ἰθώμης ἱδρυμένον χωρίον Μαυρομάτι χωρίζεται διὰ τῆς διασχιζούσης αὐτὸ καὶ πρὸς τὴν Ἀρκαδικὴν Πύλην ἀγούσης δημοσίας ἁμαξιτοῦ εἰς δύο ζώνας: μίαν ἀνωτέραν πρὸς Β., ἔνθα ἡ ἐκκλησία Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ καὶ παλαιότεραι οἰκίαι ὡς καὶ ἡ κρήνη τῆς Κλεψύδρας καὶ μίαν κατωτέραν. Τὸ ὅριον τῶν δύο τούτων ζωνῶν ἀποτελοῦσιν οἰκίαι παρατεταγμέναι κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς ὁδοῦ.

Αἱ ἐν λόγῳ οἰκίαι, νεώτεραι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι διώροφοι καὶ τριώροφοι, τοῦ ἄνω ὀρόφου εὑρισκομένου εἰς τὴν στάθμην τῆς ὁδοῦ, ἐπειδὴ ὁ δημόσιος δρόμος εἶναι χαραγμένος εἴς τινα ὀφρὺν τῆς κλιτύος. Ἡ κάτωθεν τοῦ ὁρίου τούτου περιοχὴ τῆς κλιτύος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἰδιωτικὰ κτήματα τῶν Μαυροματαίων, πλήρη πυκνῶν δένδρων καὶ θάμνων (βάτων, ἀγρίων κορομηλιῶν, λυγαριῶν, πρίνων, κλπ.), βοηθοῦντος καὶ τοῦ ἐκ τῆς ὑπεράνω Κλεψύδρας χεομένου ὕδατος. Εἰς τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὑπῆρχον εἰς τὸ ὑπήνεμον τοῦτο μέρος πλείονα κτίσματα, κυρίως ἐκκλησιαστικά, ὅθεν καὶ μέχρι πρό τινος ἡ τοποθεσία αὕτη ἐχαρακτηρίσθη ὡς «Καλογερικά».[1] Τινὰ τῶν κτηρίων τούτων, διατηρούμενα ἄλλα ἐν θεμελίοις καὶ ἄλλα εἰς ὕψος, σημειοῦνται ἐνδεικτικῶς ἤδη εἰς τὸν τοπογραφικὸν χάρτην τῆς Expédition Scientifique de Morée καὶ εἰς τὸ ἐπισυνημμένον εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Οἰκονομάκη τοπογραφικὸν διάγραμμα. Τὰ ἐν λόγῳ κτήρια, μετὰ δυσκολίας προσιτὰ λόγῳ τῆς πυκνῆς βλαστήσεως, κατώρθωσα ἐν μέρει νὰ ἐκκαθαρίσω τὸ 1971 καὶ δημοσιεύω κατωτέρω ἀρχόμενος ἀπὸ τοῦ δυτικωτάτου.

ΚΛΗΣΑ — ΚΟΥΚΙΕ

Τὸ κτήριον τοῦτο σημειούμενον ἐπὶ τοῦ χάρτου τῆς Expédition[2] διὰ τοῦ γράμματος ο εὑρίσκεται εἰς τὸ κτῆμα τοῦ Σταύρου Παπαβασιλείου, καλεῖται δὲ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων Κλησά - Κούκιε.[3] Τὸ κτήριον τοῦτο εἶναι κατε-

[1] Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται πράγματι ἤδη τὸ 1879 ὑπὸ τοῦ δημοδιδασκάλου Στ. Οἰκονομάκη, δημοσιεύσαντος ἐν Καλάμαις Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσήνης, σ. 46.

[2] Abel Blouet καὶ ἄλλοι, Expédition Scientifique de Morée, I, Paris 1831, πίν. 22.

[3] Ἡ λέξις Κούκιε εἶναι ἀλβανικὴ καὶ σημαίνει κόκκινος (πρβλ. G. Meyer, Etymologisches Wörterbuch der albanishen Sprache, Strassburg, 1891, ἐν λ. kuk = rot), ἑπομένως ὁ λαὸς τὴν ὠνόμασε Κόκκινη Ἐκκλησιὰ ἀναμφιβόλως λόγῳ τῶν ἐρυθρῶν πλίνθων, τὰς ὁποίας περιέχει ἡ τοιχοποιία της. Ἔχομεν ἄλλωστε παραδείγματα ἐκκλησιῶν ὀνομασθεισῶν ἐκ τοῦ πλινθίνου ὑλικοῦ των (Κόκκινη Ἐκκλησιὰ Βουλγαρελίου, Α. Ὀρλάνδος, Ἠπειρ. Χρονικὰ 2, 1927, σ. 153 - 169, Κόκκινη Ἐκκλησιά ἔξωθι τοῦ Γερακίου, Μ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Λακεδαίμονος,

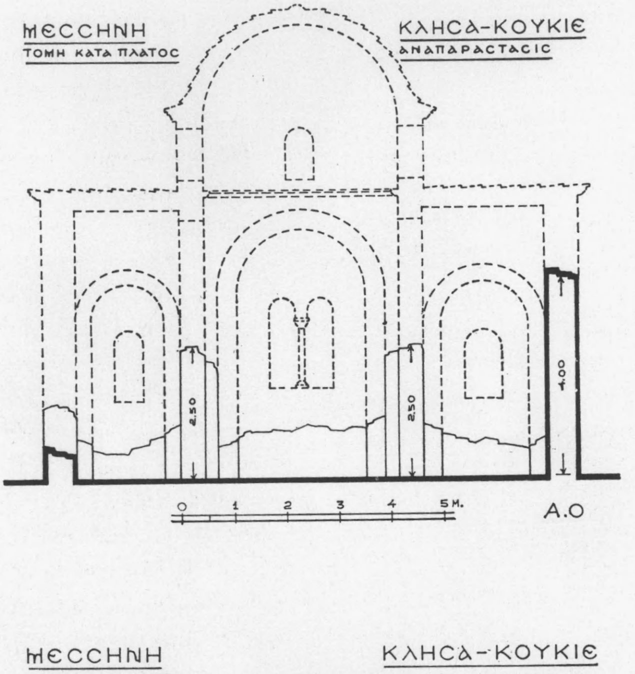

Εἰκ. 37. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Κλησὰ-Κούκιε.

σκευασμένον δι' ἀρχαίων λίθων, κατὰ τοὺς χρόνους δὲ τῆ. Expédition εὑ-

Εἰκ. 38 Ὄψις ἀπ' Ἀνατολῶν τοῦ Ἱεροῦ, περιβαλλομένου ἀπὸ ὑψηλὰ δένδρα.

ρίσκοντο εἰς τὴν πλαγίαν του πλευρὰν πλείονα κιονόκρανα καὶ βάσεις λευ-

---

Λακωνικὰ Α', 1932, σ. 22. Κόκκινη Ἐκκλησιὰ εἰς Perustića Βουλγαρίας, B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1919, σ. 2). Ἡ ἀλβανικὴ αὕτη ὀνομασία προέρχεται ἐκ τῆς ἐποικήσεως Ἀλβανῶν ἐν Μεσσηνίᾳ, ὅπου ἐξηπλώθησαν οὗτοι ἀφοῦ διῆλθον τὸν Ἰσθμὸν ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1348-1380) (Σπ. Λάμπρου, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά 3, 1926, σ 41. Ἀπ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ Α', 1961, σ. 26). Κατὰ τὸν Ἰω. Ποῦλον (Ἡ ἐποίκησις τῶν Ἀλβανῶν, εἰς Κορινθίαν, Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 3, 1941-50, σ. 40-42) ἡ ἐποίκησις αὕτη ἀνάγεται εἰς τοὺς μετὰ τὸ 1418 χρόνους, ὁπότε κατελύθη ἡ κυριαρχία τῶν Ἀλβανῶν εἰς Αἰτωλίαν καὶ Ἀκαρνανίαν ὑπὸ τοῦ Καρόλου Α' Τόκκου. Ἀναλυτικὸν κατάλογον τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ ἀλβανικῶν τοπωνυμίων παρέχουν οἱ D. Georgakas καὶ W. A. McDonald, Τοπωνύμια τῆς Νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου, Πελοποννησιακὰ Στ', 1968, σ. 209 ἑ., ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναφέρεται καὶ Κλίσια-Κούκια, οὐχὶ ἡ ἰδική μας, ἀλλὰ τῆς Πυλίας (σ. 313, ἀρ 8933).

κοῦ μαρμάρου καὶ πορφυροῦς λίθος μὲ ὡραῖα κυμάτια. Εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικόν του πλησίον τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖον σήμερον δὲν σώζεται, ὑπῆρχεν ἓν σύνθετον κορινθιακὸν κιονόκρανον καὶ πλείονα ἰωνικά. Μετὰ τὸν ἐνεργηθέντα καθαρισμὸν τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ ἐνεφανίσθη, ὡς ἡ παρατιθεμένη κάτοψις αὐτοῦ δεικνύει (εἰκ. 37). Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς

Εἰκ. 39. Δυτικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ Κλησὰ-Κούκιε.

κατόψεως ταύτης πρόκειται περὶ τρικλίτου ναοῦ ὀρθογωνίου σχεδίου, διαστάσεων 10,2 × 8,38 μ., ἕκαστον κλῖτος τοῦ ὁποίου καταλήγει πρὸς Ἀν. εἰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ, ἐξ ὧν ἡ μέση, μεγαλυτέρα, τῶν ἄλλων, ἔχει διάμετρον 2,50 μ. καὶ ἐλαφρὰν ὑπερύψωσιν, διετρυπᾶτο δὲ πιθανώτατα ὑπὸ διλόβου παραθύρου ἐνῶ αἱ ἄκραι ὑπὸ μονολόβου (εἰκ. 38). Τὰ κλίτη εἶναι ἀνισοπλατῆ· διότι ἐνῷ τὸ βόρειον ἔχει πλάτος 1,95 μ. τὸ νότιον μετρεῖ 2,30 μ. Ἡ διαφορὰ αὕτη πλάτους προκύπτει πιθανῶς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ νότιος τοῖχος, μετρηθεὶς ὑψηλότερον, ἔχει πολὺ ἀποκλίνει τῆς κατακορύφου λόγῳ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ αὐτοῦ ἀναπτυχθέντος δένδρου συκῆς, τὸ ὁποῖον ἐπέφερε τὴν ἀπόκλισιν αὐτὴν καὶ ἑπομένως τὴν διεύρυνσιν τοῦ κλίτους.

Ἕκαστον κλίτος φέρει πρὸς δυσμὰς μίαν θύραν εἰσόδου ἀνοίγματος

1,20 (τὸ βόρειον) (εἰκ. 39), συγκοινωνεῖ δὲ πρὸς τὸ μέσον διὰ τοξωτῆς θύρας πλάτους 0.75—0.80 μ. ἀνοιγομένης παρὰ τὸ ἱερόν (εἰκ. 40). Νάρθηκος

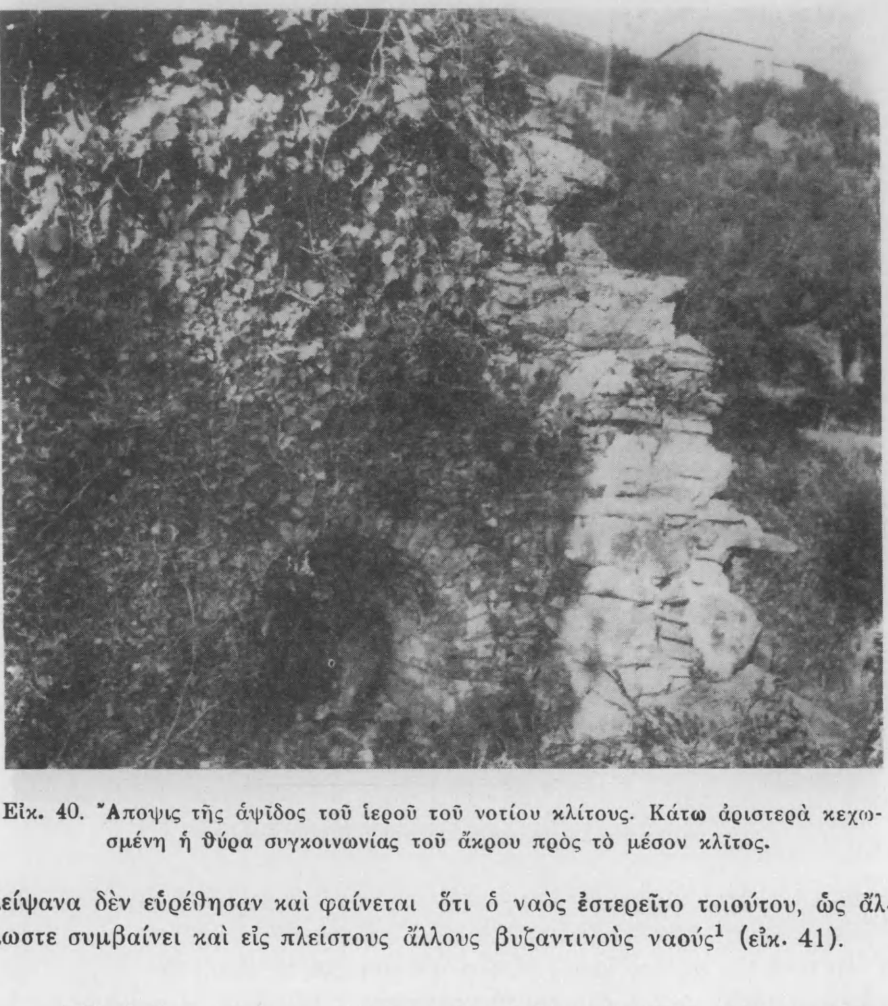

Εἰκ. 40. Ἄποψις τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τοῦ νοτίου κλίτους. Κάτω ἀριστερὰ κεχωσμένη ἡ θύρα συγκοινωνίας τοῦ ἄκρου πρὸς τὸ μέσον κλῖτος.

λείψανα δὲν εὑρέθησαν καὶ φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἐστερεῖτο τοιούτου, ὡς ἄλλωστε συμβαίνει καὶ εἰς πλείστους ἄλλους βυζαντινοὺς ναούς[1] (εἰκ. 41).

[1] Ναοὶ ἄνευ νάρθηκος: Ἀσώματος καὶ Ἅγ. Νικόλαος Πλάτσας Μάνης (R. Traquair, BSA 15, 1908-9, πίν. XI, XV), Ἅγ. Γεώργιος Κίττας Μάνης (ἔ. ἀ. πίν. XI), ναὸς Μεταμορφώσεως Ἀθηνῶν (Εὑρετ. Β΄, σ. 75 εἰκ. 71), Ἅγ. Ἰω. Θεολόγος Ἀθηνῶν (δικιόνιος) (Εὑρετ. Β΄, σ. 74 εἰκ. 68), Ἅγ. Ἰω. Καρέας Ἀθηνῶν (Εὑρετ. Γ΄, σ. 157 εἰκ. 208), Ἅγ. Νικόλαος Κάτω Λιοσίων (Εὑρετ. Γ΄, σ. 215 καὶ 258), Ἅγ. Μιχαὴλ Συννάδων Σκοπέλου (ΑΔ 19, 1964, Χρον. σ. 288, 289 καὶ 292), Λαμπαδιστὴς Κύπρου (Γ. Σωτηρίου, Βυζ. Μνημ. τῆς Κύπρου, εἰκὼν ἔναντι σ. 108), Ἅγ. Ἰωάννης τῆς Μεσημβρίας (A. Rachénov, Les églises de Mésemvrie, σ. 97, εἰκ 53, Ἅγ. Λεόντιος τῆς Βόδοτσας (Tasić, Glasnic Scop. III, καὶ 1928, σ. 83, A.

Ὁ ναὸς ἐκαλύπτετο κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα αὐτοῦ διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν βαινουσῶν παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα αὐτοῦ. Κατωτέρω ὅμως φαίνεται ὅτι ἐστεγάζετο διὰ τρούλλου, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐν τετραγώνῳ ἐντὸς τοῦ μέσου κλίτους ὕπαρξις τεσσάρων γαμματοειδῶν πεσσῶν (μὲ ἐξω-

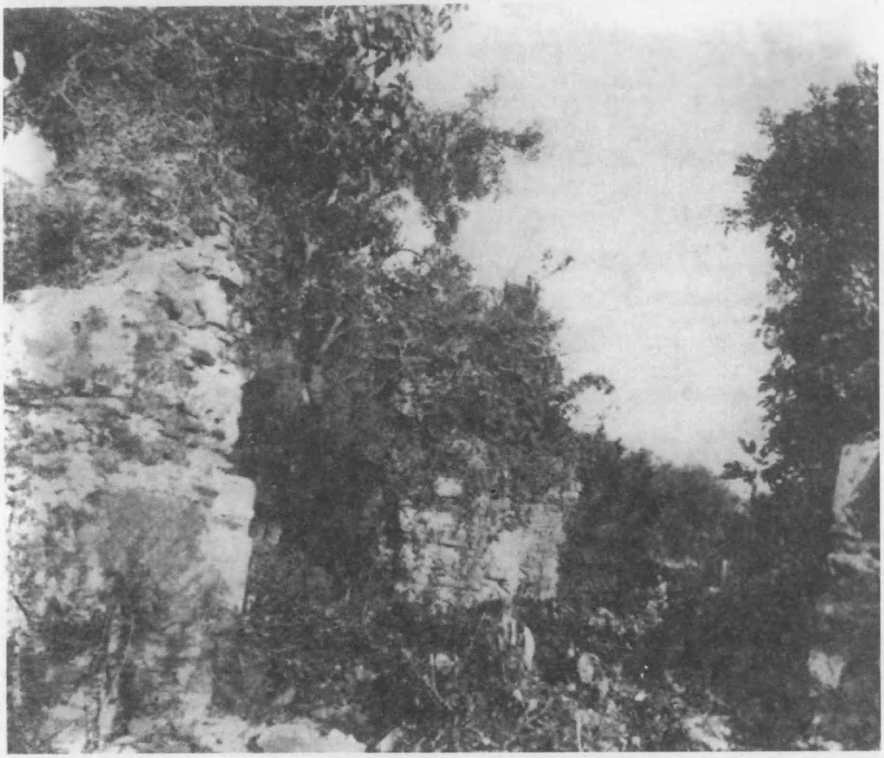

Εἰκ. 41. Κλησὰ - Κούκιε. Δυτικὴ ἄποψις.

τερικὰς διαστάσεις τοῦ γάμμα 0.80 καὶ 0.90 μ.), διατηρουμένων μέχρις ὕψους 2.50 μ. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ ὅτι τὸ δυτικὸν τμῆμα τῶν πλαγίων κλιτῶν ἐστεγάζετο δι᾽ ἐγκαρσίων καμαρῶν, αἵτινες ἀπετέλουν τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, τοῦ ὁποίου ὡς ἀνατολικὸν μὲν σκέλος ἐχρησίμευεν ἡ πρὸ τοῦ κυρίως ἱεροῦ καμάρα, ὡς δυτικὸν δὲ βραχυτέρα καμάρα τοποθετημένη μεταξὺ τῶν δυτικῶν πεσσῶν, οἵτινες στηρίζουν τὸν τροῦλλον. Πρόκειται ἑπομένως περὶ σταυρικοῦ ἐγγεγραμμένου ναοῦ. Ὁ τροῦλλος θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἦτο κυλινδρικὸς ἀφοῦ τοιοῦ-

Mavrodinov, L' église à nef unique et l' église cruciforme en pays bulgare, Sofia 1931, σ. 75. Ὁ αὐτὸς καὶ ἐν Atti del V Congr. Intern. di Studi Bizantini, πίν. 68 II).

τον σχῆμα τρούλλου συμβαδίζει πάντοτε μὲ τὰς ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ[1].

Ὁμοίαν διάταξιν ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μετὰ τρούλλου, ὡς εἶναι

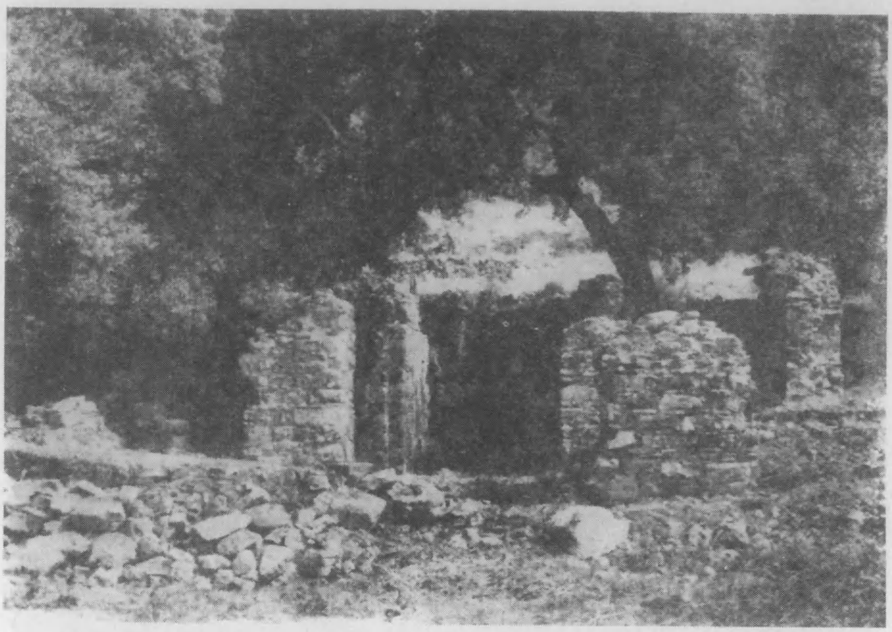

Εἰκ. 42. Κλησὰ-Πόρτη. Ἄποψις ἀπὸ δυσμῶν (φωτογραφία τοῦ 1960).

ἡ τοῦ ναοῦ τῆς Κλησὰ - Κούκιε[2], παρουσιάζει καὶ ὁ ἔξωθι τῶν τειχῶν καὶ

[1] Παραδείγματα σχετικὰ παρέχουν οἱ ναοί: Σκριποῦ (Μ. Σωτηρίου, Ἀρχ. Ἐφ. 1931, σ. 130 εἰκ. 10), Ἅγ. Γερμανὸς Πρέσπας, 1006 (Ν. Μουτσόπουλος, Βυζ. καὶ μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51-53), Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ (Νύκλι) Τεγέας (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, σ. 146 εἰκ. 7 καὶ Σπ. Λάμπρος, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. ΣΤ', σ. 901), Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας (ΑΒΜΕ τ. Θ', σ. 7 εἰκ. 4, σ. 10 εἰκ. 7), Ἅγ. Ἰωάννης Μεσημβρίας (A. Rachénov, Les églises de Mésemvrie, Sofia 1932, σ. 89-98), οἱ ναοὶ Ἁγ. Ἀθανασίου Γερακίου (Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1964, εἰκ. 198), Ἁγ. Σώζοντος Γερακίου (G. Millet, L'école grecque, εἰκ. 91), ὁ ναὸς Ἁγ. Γεωργίου Σκάλας (Ἀλάϊμπεη) Λακωνίας (G. Millet, ἔ. ἀ. εἰκ. 128 καὶ Μ. Σωτηρίου, Βυζ. μνημεῖα τῆς Λακεδαίμονος, Λακωνικὰ 1932, σ. 29), Ἀϊ-Στράτηγος Μπουλαριῶν Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Τοιχογραφίαι Μέσα Μάνης, 1964, εἰκ. 2), Ἐπισκοπὴ Μάνης (Δρανδάκης, ἔ. ἀ. σ. 84 εἰκ. 5), ναὸς Ζούρτσας (G. Millet, ἔ. ἀ.), Ἅγ. Παῦλος στὴ θάλασσα, Κρήτης (Κ. Λασσιθιωτάκης, Κρητ. Χρον. ΚΓ' (1971) σ. 102, εἰκ. 102).

[2] Ἡ ὀρθὴ παλαιὰ ἀλβανικὴ ἐκφορὰ τοῦ ὀνόματος, ὡς μὲ ἐβεβαίωσαν ἀλβανομαθεῖς, εἶναι: Κλίσιε-Κούκιε, ἀλλ' ἐπειδὴ οἱ σημερινοὶ κάτοικοι τοῦ Μαυρομάτιου τὴν ἐξηλλήνισαν εἰς Κλησὰ - Κούκιε, διατηρῶ καὶ ἐγὼ τὴν τελευταίαν ταύτην.

εἰς ἀπόστασιν 10′ πρὸς Β. τῆς Ἀρκαδικῆς Πύλης ἐπὶ τῆς πρὸς Μεγαλόπολιν ἀγούσης καὶ τοὺς πρόποδας τῆς Ἰθώμης ἀκολουθούσης ὁδοῦ κείμενος ἐρειπωμένος ναός, ὁ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ὀνομαζόμενος Κλησὰ - Πόρτη, λόγῳ βεβαίως τῆς πρὸς τὴν εἰρημένην Πύλην γειτνιάσεώς του.

ΚΛΗΣΑ—ΠΟΡΤΗ

Ἡ ἐπὶ τῆς κλιτύος καὶ ὀλίγον κάτωθεν τῶν ἄριστα διατηρουμένων τειχῶν τῆς Μεσσήνης ἐκτισμένη ἐκκλησία[1] αὕτη, ἂν καὶ πρὸ πολλοῦ ἐγκαταλελειμμένη καὶ ἠρειπωμένη (εἰκ. 42) διατηρεῖ ἐν τούτοις μερικοὺς τοίχους της μέχρις ὕψους τεσσάρων καὶ πλέον μέτρων ἀλλ᾽ ἔχει πολλαχῶς ἐπιχωσθῆ, ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς, ὑπὸ τῶν ἐκ τῆς κλιτύος διὰ τῶν βροχῶν καταρρευσάντων χωμάτων. Τὸ σύνολον τοῦ ἐρειπίου, μὲ τὰς ὑψηλὰς καὶ φουντωτὰς δρῦς καὶ τοὺς πρίνους ποὺ τὸ περιβάλλουν καὶ τὸ σκεπάζουν, δὲν στερεῖται γραφικότητος ἀκόμη δὲ καί τινος μυστηρίου. Λυπηρὸν μόνον εἶναι ὅτι ἐσχάτως ἓν τῶν διαμερισμάτων του χρησιμοποιεῖται ὡς ἀποθήκη ἀχύρων κατοίκου τινος τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Μαυρομάτι.

Τὸν ναὸν ἐπεσκέφθην τὸ πρῶτον τὸ 1960, ἀνέλαβον δὲ τότε, τῇ βοηθείᾳ καὶ τοῦ συνοδεύοντός με Γεωργίου Δεσποίνη, καὶ τὸν ἐκ τῶν χωμάτων μερικὸν καθαρισμὸν τοῦ ἱεροῦ, ἵνα ἐπιτύχω τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως (εἰκ. 43) καὶ τῆς κατὰ πλάτος αὐτοῦ τομῆς. Ὡς δ᾽ ἐκ τῶν σχεδίων τούτων φαίνεται πρόκειται περὶ περίπου τετραγώνου τρικλίτου ναοῦ μετὰ νάρθηκος, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 9.20×10.30 μ. τοῦ ὁποίου ἕκαστον κλῖτος καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ἐξέχουσαν, καλῶς διατηρουμένην ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς τε καὶ ἐξωτερικῶς ἀψῖδα ἱεροῦ. Πῶς ἀκριβῶς ἦτο διαμορφωμένη ἡ πρόσοψις τοῦ ναοῦ δὲν γνωρίζομεν· διότι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ 8×2.71 μ. εὑρέος νάρθηκος (ἐσωτερικῶς μετρουμένου) ἔχει καταρρεύσει εἰς ἀρκετὸν μῆκος, φαίνεται ὅμως πιθανώτατον, ὅτι θὰ ἦτο ἀρχικῶς συνεχής, διακοπτόμενος μόνον ἐν τῷ μέσῳ ἤτοι κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ ὑπὸ μιᾶς μόνης θύρας εἰσόδου. Δὲν ἀποκλείεται ἐν τούτοις νὰ ἠνοίγετο καὶ ἄλλη θύρα ἐπὶ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος, ἥτις σήμερον ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου καταρρεύσει (εἰκ. 42). Πάντως διακρίνεται ἀσφαλῶς σήμερον εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς βορείου πλευρᾶς του ἡ ἄλλοτε ὕπαρξις θύρας ἀνοίγματος 0.88 μ., ἥτις ἀργότερον ἐτειχίσθη.

Ἡ ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἐπικοινωνία ἐγίνετο διὰ τριῶν θυρῶν ἀνοιγομένων ἀντιστοίχως ἐπὶ τῶν χωριζόντων τὸν νάρθηκα ἀπὸ

[1] Ἡ ἐκκλησία αὕτη δὲν σημειοῦται εἰς τὸ γενικὸν τοπογραφικὸν σχέδιον τῆς ἀρχαίας Μεσσήνης, τὸ ὁποῖον παρέσχε τὸ 1831 ἡ Expédition Scientifique de Morée (πίν. 22).

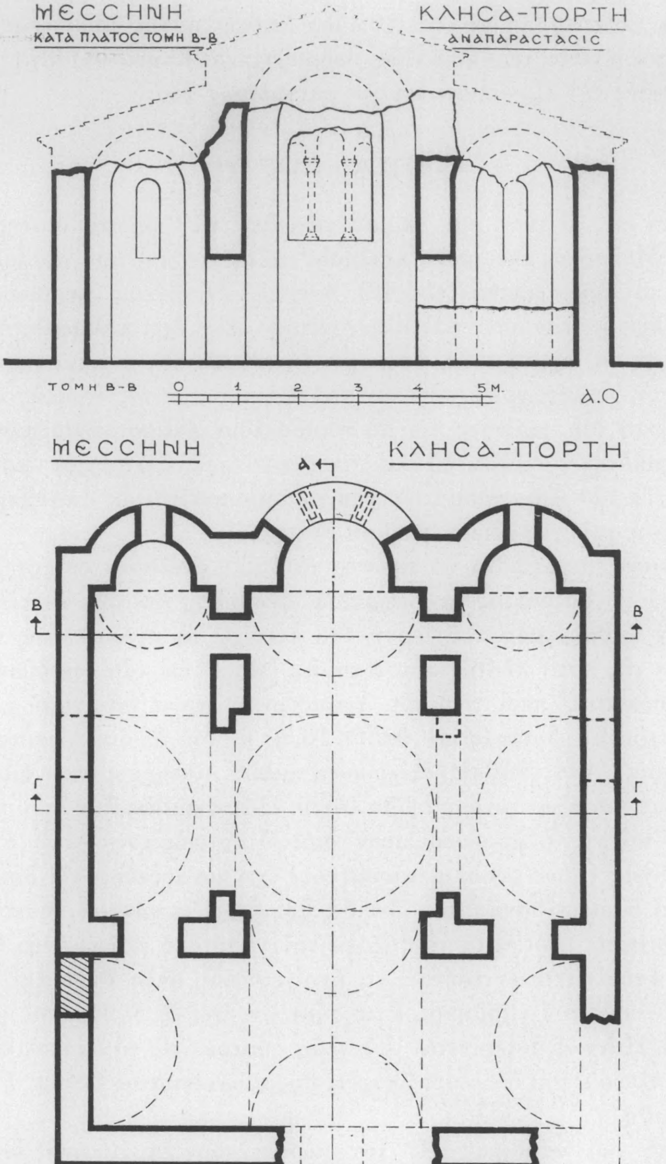

Εἰκ. 43. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τῆς Κλησὰ-Πόρτης.

τοῦ κυρίως ναοῦ τοίχων τῶν κλιτῶν. Καὶ αἱ μὲν δύο πρὸς τὰ πλάγια κλίτη ἄγουσαι θύραι ἔχουσιν ἀντιστοίχως ἄνοιγμα 0.90 μ. ἡ βόρειος καὶ 0.97 μ. ἡ νοτία, ἐνῷ ἡ τοῦ μέσου κλίτους ἐσχημάτιζεν ἴσον περίπου πρὸς τὸ τοῦ κλίτους τούτου ἄνοιγμα.

Τὰ δύο πλάγια κλίτη, ὁλικοῦ μήκους 5.50 μ. καὶ πλάτους 1.95 μ. ἐκαλύπτοντο διὰ συνεχοῦς κυλινδρικῆς καμάρας, ἥτις ἔχει μὲν σήμερον καταπέσει, διακρίνονται ὅμως σαφῶς αἱ γεννήσεις αὐτῆς εἰς ὕψος 3.40 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Τὰ κλίτη ἔφερον κατὰ τὰς ἐξωτερικάς των πλευρὰς ἀνὰ ἓν παράθυρον· τοῦ νοτίου ἐξ αὐτῶν διακρίνεται σαφῶς μία παραστὰς εἰς ἀπόστασιν 2.60 μ. ἀπὸ τῆς νοτιανατολικῆς γωνίας τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς (εἰκ. 44).

Ἀμφότερα τὰ πλάγια κλίτη καταλήγουν εἰς ὑπερυψωμένας ἡμικυκλικὰς ἀψῖδας διατρυπωμένας ὑπὸ μονολόβου τοξωτοῦ παραθύρου. Πρὸς τὸ μέσον κλῖτος συνεκοινώνουν τὰ πλάγια ἀφ᾿ ἑνὸς διὰ μικρᾶς τοξωτῆς θύρας πλάτους 0. 62μ. καὶ ὕψους 1. 70μ. ἀνοιγομένης παρὰ τὸ ἱερὸν (εἰκ. 45) ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ διὰ μεγάλων, κατὰ μῆκος βαινόντων τοξωτῶν ἀνοιγμάτων πλάτους 0.43 μ., ἅτινα μετὰ τῶν ἄκρων τῶν καλυπτουσῶν τὸ μέσον κλῖτος καὶ τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος κατὰ μῆκος καμαρῶν, ὑπεβάσταζον πιθανώτατα τροῦλλον ἐσωτερικῆς διαμέτρου $\pm$ 3.30 μ. Ὁ μὴ σωζόμενος πλέον τροῦλλος οὗτος θὰ ἦτο βεβαίως κυλινδρικός, ἀκολουθῶν τὸν κανόνα τῆς πρὸς τὰς κυλινδρικὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ ὁμοιομόρφου διαπλάσεως.

Τὸ μέσον κλῖτος, πλάτους 2.68 μ. καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς ὑπερυψωμένην ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἱεροῦ, διαμέτρου 1.75 μ. καὶ βέλους 1.17 μ. τῆς ὁποίας ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος διετρυπᾶτο ὑπὸ τριλόβου πιθανώτατα παραθύρου, σήμερον κατεστραμμένου (εἰκ. 44). Τῆς κόγχης ταύτης σώζεται ἐν μέρει τὸ καλύπτον αὐτὴν τεταρτοσφαίριον, τοῦ ὁποίου διακρίνονται αἱ γεννήσεις εἰς ὕψος 2.50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Διακρίνεται δ᾿ ἐπίσης ἐπὶ τῆς εἰκόνος 45 καὶ ὁ ἐσφηνωμένος κυρμὸς μεγάλης κοκορεβιθιᾶς, ὅστις ἔχει διαρρήξει τὴν συνοχὴν τῶν τοίχων καὶ ἀπειλεῖ νὰ κρημνίσῃ ὁλόκληρον τὸ ἱερὸν τοῦ ναοῦ. Εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης εὑρέθη ἡ βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης ἀποτελουμένη ἐκ μαρμαρίνου ραβδωτοῦ ποδὸς ἀρχαίου περιρραντηρίου (εἰκ. 46), ὕψους 0.70 καὶ κάτω διαμέτρου 0.35 μ. Τὸ πρὸ τοῦ ἱεροῦ τμῆμα τοῦ μέσου κλίτους ἐκαλύπτετο διὰ κυλινδρικῆς καμάρας τῆς ὁποίας διατηρεῖται ἑκατέρωθεν μικρὸν τμῆμα τῶν γεννήσεων. Ἡ καμάρα τοῦ ἱεροῦ μήκους 2. 16μ. διεκόπτετο ὑπὸ τοῦ μνημονευθέντος τρούλλου, θὰ συνεχίζετο ὅμως μὲ τὸ αὐτὸ ὕψος πιθανώτατα πρὸς Δυσμὰς καὶ εἰς τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος.

Ἐκ τῆς μελέτης τῆς κατόψεως (εἰκ. 43) καὶ τῶν τομῶν (εἰκ. 43,44) τοῦ ναοῦ προκύπτει ὡς πιθανώτατον συμπέρασμα, ὅτι οὗτος θὰ εἶχε τὸ σχέδιον σταυρικοῦ ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετὰ τρούλλου. Τοῦ σταυροῦ τούτου τὸ μὲν ἀνατολικὸν σκέλος κατελάμβανε τὸ κυρίως ἱερὸν καταλῆγον εἰς τὴν ἡμικυλινδρι-

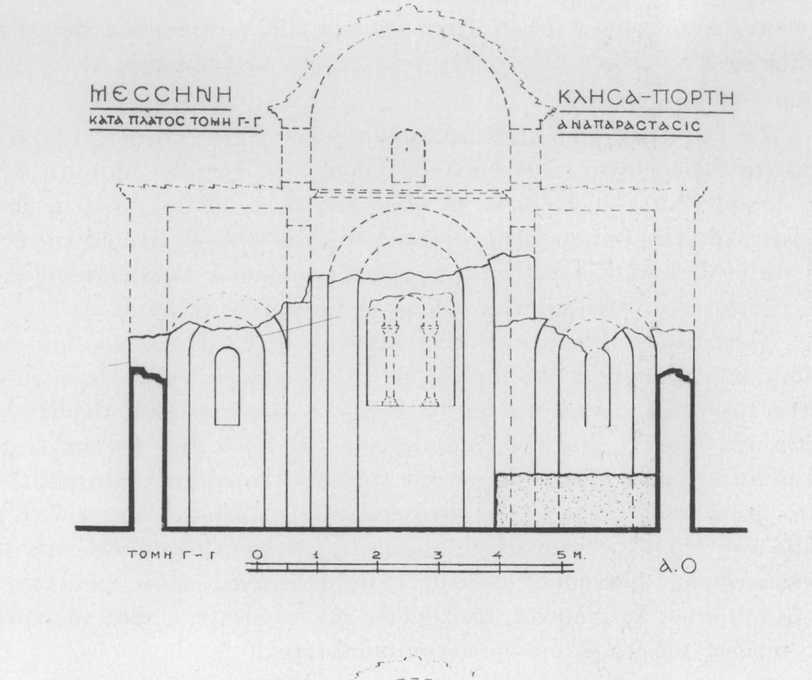

Εἰκ. 44. Κλησὰ-Πόρτη. Τομαὶ κατὰ πλάτος (ἄνω) καὶ κατὰ μῆκος (κάτω).

κὴν κόγχην, τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον σκέλος ἔφθανον μέχρι τῶν ἀντιστοίχων ἐξωτερικῶν τοίχων, τὸ δὲ δυτικὸν θὰ κατελάμβανε τὸ μέσον τμῆμα τοῦ νάρθηκος. Τέλος τὰ συμπληροῦντα τὸ ἐγγεγραμμένον σχέδιον πλάγια παραπληρωματικὰ διαμερίσματα ἐκαλύπτοντο τὰ μὲν ΒΑ. καὶ ΝΑ. διὰ καμαρῶν

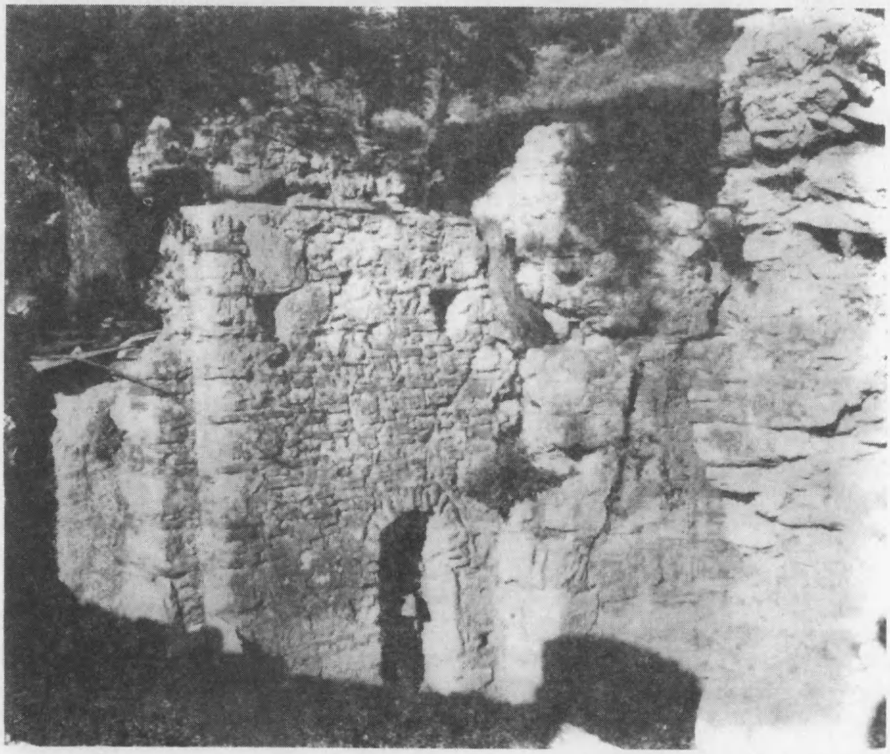

Εἰκ. 45. Κλησὰ-Πόρτη. Ὄψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας (σημερινὴ κατάστασις). Διακρίνεται καὶ ἡ ἀναπτυχθεῖσα κοκορεβιθιά.

αἵτινες ἔβαινον παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ ΒΔ. καὶ ΝΔ. διὰ καμαρῶν βαινουσῶν καθέτως πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ σχηματιζομένου οὕτω εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ λεγομένου σταυρεπιστέγου τύπου[1].

[1] Ἡ σταυρεπίστεγος κάλυψις εἶναι ἀρκετὰ συχνὴ εἰς νάρθηκας σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν: π.χ. ναὸς Ἁγ. Γερμανοῦ Πρέσπας, 1006 (Ν. Μουτσόπουλος, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 51-53), Μεταμόρφωσις Κορωπίου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Θ', 1961, εἰκ. 9), Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης (ΑΒΜΕ τ. Α', 1935, εἰκ. 2), Παναγία Γοργοεπήκοος Ἀθηνῶν 11ου αἰ. (Michel-Struck, Ath. Mit. 31, 1906, εἰκ. 1, 2, 4), Κοίμησις Θεοτόκου εἰς Χώνικα, ἀρχαὶ 12ου αἰ. (A. Struck, Ath. Mit. 34, 1909, πίν. IX), Ἁ-

Ὁ ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἱστάμενος τροῦλλος, μὴ σωζόμενος σήμερον, θὰ ἦτο βεβαίως κυλινδρικὸς δεδομένου ὅτι κατὰ κανόνα ἡ διάπλασίς του ἠκολούθει τὸ κυλινδρικὸν σχῆμα τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 46. Πούς ἀρχαίου μαρμαρίνου περιρραντηρίου χρησιμεύσαντος ὡς βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐντὸς τοῦ νάρθηκος συνέχισις τῆς δυτικῆς καμάρας τοῦ σταυροῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίσῃ˙ τὴν ἐπανευρίσκομεν πράγματι εἰς τὸν κάτωθεν καὶ πρὸς Β. τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν ναὸν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου [1], ὁ τροῦλλος τοῦ ὁποίου παρουσιάζει πρόσθετον στήριξιν διὰ σφενδονίων.

Δὲν γνωρίζω ἐὰν ἡ περιγραφεῖσα διάταξις εἶναι ἡ ἀρχική. Δὲν ἀποκλείεται δηλ. ὁ τροῦλλος, τόσον ἐνταῦθα, ὅσον καὶ τῆς Κλησὰ-Κούκιε νὰ προσετέθη ἀργότερον ἐπὶ μιᾶς τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας αἱ καμάραι ἔβαινον συνεχῶς ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ μέχρι τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκος. Ἡ προσθήκη τοῦ τρούλλου τούτου ἐπέβαλε τὴν κατάργησιν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῶν καμαρῶν τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοποιίαν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 47), αὕτη ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστων μὲν λίθων ἀλλὰ καθ᾽ ὁριζοντίους καὶ περίπου ἰσοϋψεῖς δόμους τεταγμένων χωριζομένους δι᾽ ὁριζοντίων σειρῶν ὀπτοπλίνθων, πάχους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.02 ἕως 0.025μ. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλαι τετράγωνοι πλίνθοι ἐν τῷ ναῷ 0.28 × 0.28 καὶ πάχους 0.035 μ., φέρουσαι διαγωνίους χαραγάς. Σημειοῦμεν ἐν τέλει, ὅτι ὀδοντωτὴ ταινία περιθέει ἄνω τὴν μέσην ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ αὐτὴ περίπου χαλαρὰ τοιχοποιία παρατηρεῖται καὶ εἰς τὴν Κλησὰ - Κούκιε, ἥτις, ἔχουσα τὸν αὐτὸν καὶ ἡ Κλησὰ - Πόρτη, ἀρκετὰ ἰδιόρρυθμον, ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, θὰ εἶναι πιθανώτατα σύγχρονος, ἀναγομένη καὶ αὐτὴ εἰς τοὺς πρὸ τῆς Ἁλώσεως χρόνους καὶ πιθανῶς εἰς τὸν 11ον ἢ τὸ πολὺ τὸν 12ον αἰῶνα.

γία Μονὴ Ἀργολίδος, μέσων 12ου αἰ. (A. Struck, αὐτόθι πίν. XI). Μονὴ Ὁσ. Μελετίου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε΄, 1939-40, σ. 59, εἰκ. 12), Ταξιάρχης Καλυβίων Καρύστου, 1150 (Ν. Μουτσόπουλος, Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελ. 8, 1961, σ. 233), Προφήτης Ἠλίας Κονιδίτσης Λακωνίας (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἑλληνικὰ 15, 1957, σ. 94), Ταξιάρχης Μεσαριᾶς Ἄνδρου (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Η΄, 1955-56, σ. 28). Πρβλ. καὶ Γ. Δημητροκάλλην, Ἡ καταγωγὴ τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, εἰς Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, τόμ. Β΄, 1964, σ. 196 ἑ.

1. Εὑρετήριον Μεσ. Μνημείων Ἑλλάδος τεῦχ. Β΄, 1929, σ. 74 εἰκ. 68.

ΜΕΓΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΝ ΚΤΗΡΙΟΝ

Ὀλίγον ἀνατολικώτερον τῶν ἀνωτέρω διεκρίνετο ἐν μέσῳ πυκνῆς βλαστήσεως μέγα ὀρθογώνιον βυζαντινὸν κτήριον βαῖνον ἀπ' Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, τὸ ὁποῖον μετὰ μεγάλης δυσκολίας κατώρθωσα νὰ ἀποκαλύψω καὶ

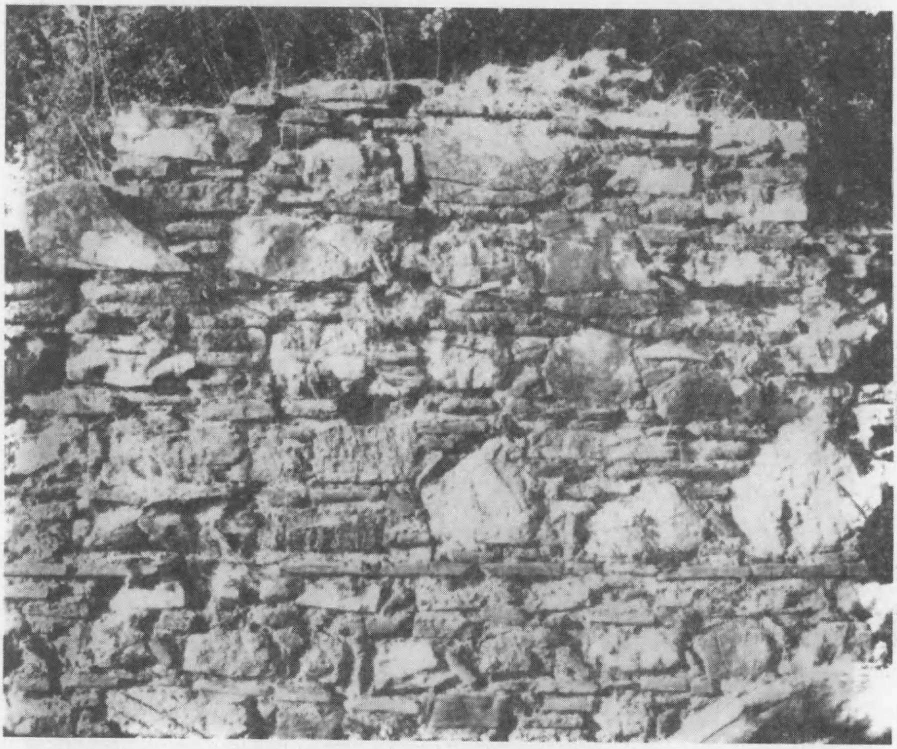

Εἰκ. 47. Τοιχοποιία τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Κλησὰ - Πόρτης. Ἄνω δεξιὰ διακρίνεται τὸ ἄνοιγμα παραθύρου.

νὰ ἀποτυπώσω (εἰκ. 48). Τοῦ κτηρίου τούτου τοῖχοι τινὲς διατηροῦνται εἰς μέγα ὕψος, ὡς π.χ. ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία εἰς ὕψος 6 μ. (εἰκ. 51) καὶ ἡ νοτιοδυτικὴ εἰς ὕψος 2.50 μ. (εἰκ. 52).

Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα κάτοψις παρουσιάζει μέγα ὀρθογώνιον μήκους 19μ. καὶ πλάτους 9.60 μ., τὸ ὁποῖον διαιρεῖται κατὰ μῆκος διὰ τοίχου πάχους 0.65 μ. εἰς δύο περίπου ἰσοπλατῆ κλίτη, ἐξ ὧν τὸ βόρειον ἔχει ἐσωτερικὸν πλάτος 4.60 μ., τὸ δὲ νότιον 4.40 μ. Ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ κτίσματος τούτου δὲν διατηρεῖται καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ μῆκος, ἀλλὰ διακόπτεται εἰς τὸ μέσον εἰς μῆκος, 6-7 μ. (εἰκ. 50). Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔχουσι πάχος 0.65 μ. Τὰ δύο ταῦτα

στενομήκη διαμερίσματα δὲν παρουσιάζουσι θύραν ἐπικοινωνίας, διότι ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος σώζεται συνεχής. Μία ἢ δύο ἴσως θύραι εἰσόδου εἶναι πιθανὸν νὰ ἠνοίγοντο εἰς τὸ ἐλλεῖπον μέσον τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς.

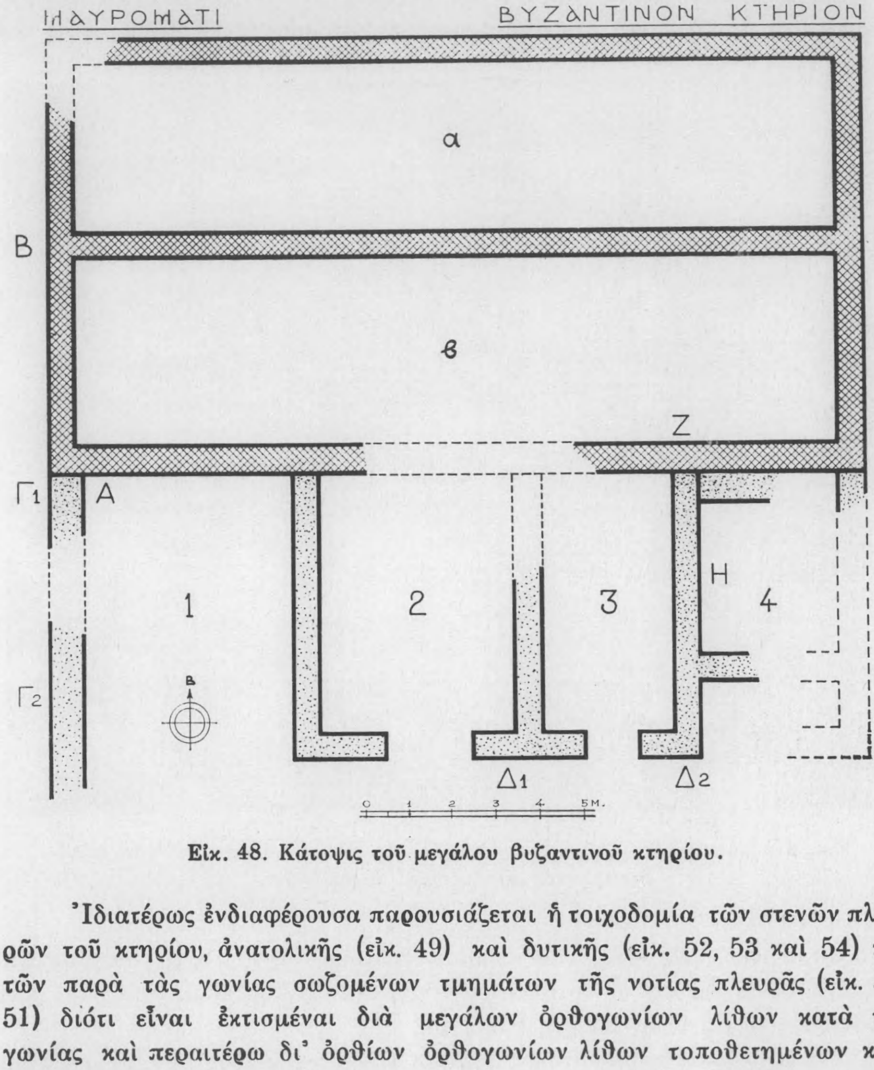

Εἰκ. 48. Κάτοψις τοῦ μεγάλου βυζαντινοῦ κτηρίου.

Ἰδιατέρως ἐνδιαφέρουσα παρουσιάζεται ἡ τοιχοδομία τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ κτηρίου, ἀνατολικῆς (εἰκ. 49) καὶ δυτικῆς (εἰκ. 52, 53 καὶ 54) καὶ τῶν παρὰ τὰς γωνίας σωζομένων τμημάτων τῆς νοτίας πλευρᾶς (εἰκ. 50, 51) διότι εἶναι ἐκτισμέναι διὰ μεγάλων ὀρθογωνίων λίθων κατὰ τὰς γωνίας καὶ περαιτέρω δι᾽ ὀρθίων ὀρθογωνίων λίθων τοποθετημένων κατ᾽ ἀποστάσεις καὶ σχηματιζόντων πιθανώτατα σταυρούς, ἀναλόγους πρὸς ἐκείνους, τοὺς ὁποίους συνηντήσαμεν εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον τοῦ νεκροταφείου (βλ. σ. 105). Ποῖος ἦτο ὁ προορισμὸς τοῦ ἐν λόγῳ κτηρίου ἀγνοῶ. Πάντως ἀργότερον προσεκτίσθησαν εἰς τὸν νότιον τοῖχον του καθέτως τὰ ὑπ᾽ ἀριθμοὺς 1, 2, 3 καὶ 4 διαμερίσματα, ἐκτελεσμένα

Εἰκ. 49. Βυζαντινὸν κτήριον. Ἀνατολικὴ πλευρά.

Εἰκ. 50. Βυζαντινὸν κτήριον. Νοτία πλευρά.

διὰ παλαιῶν μὲν καὶ αὐτὰ ὀρθογωνισμένων λίθων κατὰ τὰς γωνίας ἀλλ' εὐτελεστέρων καὶ ἀκανονίστων κατὰ τοὺς ἐνδιαμέσους τοίχους (εἰκ. 51). Τὰ οὕτω δημιουργηθέντα ὀρθογώνια διαμερίσματα, φέροντα θύρας εἰσόδου πρὸς Νότον, παρουσιάζουσι τὴν μορφὴν καμαροσκεπῶν κελλίων, τὰ ὁποῖα,

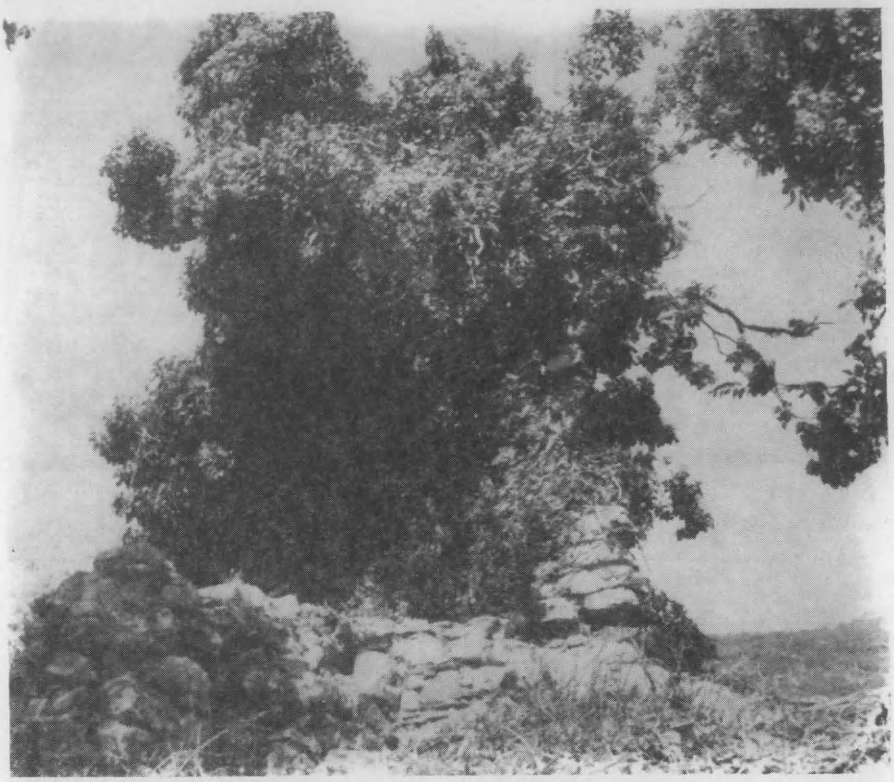

Εἰκ. 51. Βυζαντινὸν κτήριον. Σῳζόμενον ὕψος κατὰ τὸ μέσον τοῦ νοτίου τοίχου.

μὴ ἀποκαλυφθέντα περαιτέρω, θὰ συνεχίζοντο ἀκόμη πρὸς Ἀνατολάς, διατεταγμένα πιθανῶς πέριξ αὐλῆς. Πρόκειται λοιπὸν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περὶ μονῆς βυζαντινῆς, ἴσως αὐτῆς ταύτης τῆς πρώτης Μονῆς Βουλκάνου[1], ἡ ὁποία ἱδρύθη εἰς τὸ ὑπήνεμον τοῦτο μέρος. Πάντως σήμερον ἀκόμη ἡ παράδοσις ὀνομάζει τὸ κτήριον τοῦτο "μετόχι,, τῆς Μ. Βουλκάνου [2] ἐπιβιῶσαν καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας. Προσθέτει δὲ μάλιστα ἡ παράδοσις ὅτι εἰς ἓν τῶν κελλίων, πιθανὸν τὸ ὑπ' ἀρ. 1, ἦτο ἐντοιχισμένη ἡ ἑξῆς ἐπι-

[1] Ὡς ὑπέθεσε σχετικῶς καὶ ὁ Ἀθ. Πετρίδης, Παρνασσὸς 3, 1879, σ. 1020.
[2] Σημειοῦται ὑπὸ τὰ στοιχεῖα ΠΜ, παρὰ τὸ σημερινὸν ρέμα εἰς τὸν χάρτην τοῦ Στ. Οἰκονομάκη, Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879.

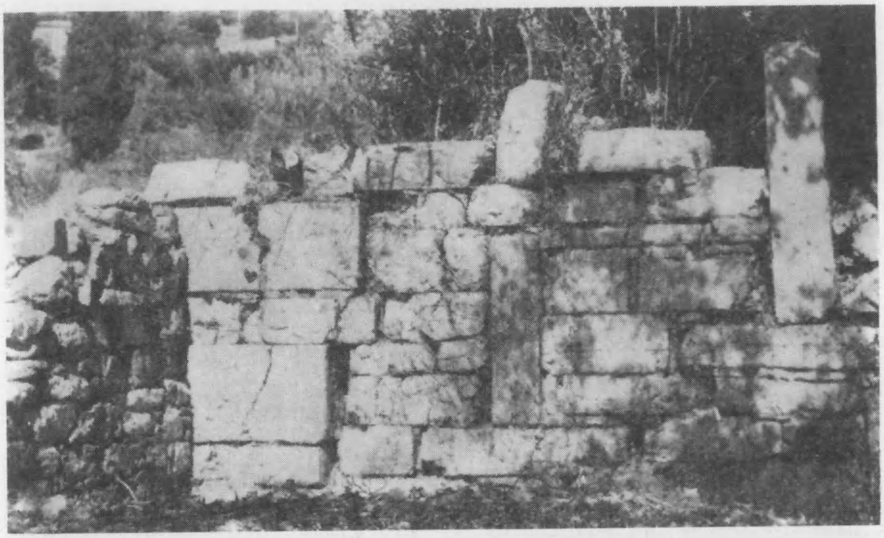

Εἰκ. 52. Βυζαντινὸν κτήριον. ΝΔ. γωνία.

Εἰκ. 53. Βυζαντινὸν κτήριον. Μέρος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

γραφὴ[1] χρονολογουμένη ἀπὸ τοῦ 1712 καὶ λέγουσα : "*Μνήμη θανάτου χρησίμευσε τῷ βίῳ ΑΨΙΒ*„.

Τὸ Μετόχι φέρεται ὅτι κατεστράφη κατὰ τὸ 1700 ἢ 1712 ἕνεκεν ἔριδος μεταξὺ μοναχῶν καὶ Τούρκων, ὧν 3-4 ἐφονεύθησαν ὑπὸ τῶν πρώτων.

Ὡς ναὸς τῆς μονῆς καὶ ἔπειτα τοῦ μετοχίου τούτου θὰ ἐχρησίμευεν

Εἰκ. 54. Βυζαντινὸν κτήριον. Μέρος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

ὁ ὀλίγα μέτρα ἀνατολικώτερον κείμενος, μετὰ μεγάλης ἡμικυκλικῆς ἀψῖδος, καὶ νῦν κατεστραμμένος βυζαντινὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπάρχει ἀκόμη, ἐπὶ ὀρθίου παραστάτου τῆς θύρας, ἡ ἐπιγραφὴ IG V, 1, 1483[2]: "*Εὐμόλπη χαῖρε Ἀτειμήτου Γ(αΐου) Πομπ(ωνίου) Ἀτειμήτου. Σωζομενῆς.*

[1] Στ. Οἰκονομάκης, ἔ. ἀ. σ. 46.

[2] CIG 1496. Πρβλ. καί Ἀθ. Πετρίδην, Παρνασσὸς 3, 1879, σ. 1020, ὅστις λέγει ὅτι "ὁ ναὸς εὑρίσκεται παρὰ τῷ ἀγρῷ Σταματελοπούλου καὶ οὐχὶ μακρὰν τῆς θέσεως ἔνθα εὑρέθη ἑτέρα ἐπιγραφὴ (IG V, 1, 1451). Τὸ ἔκτυπον τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης, τὴν ὁποίαν ὑπομνηματίζων ὁ Boeckh (CIG I, σ. 646, ἀρ. 1318) ἀναφέρει

Δυστυχῶς τὸν ναὸν τοῦτον, καλυπτόμενον σήμερον ὑπὸ μεγάλου σωροῦ πετρῶν δὲν ἠδυνήθην νὰ ἀποκαλύψω, ὥστε νὰ ἔχω τὸ ἀκριβές του σχέδιον.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημονευθέντα ἐρείπια βυζαντινῶν μνημείων προσθετέον καὶ ἄλλο διασῶζον ἀκόμη καὶ ἀρχαῖον κίονα καὶ εὑρισκόμενον κάτωθεν τῆς πρὸς τὴν Ἀρκαδικὴν Πύλην ὁδοῦ, μεταξὺ τοῦ σημερινοῦ Μουσείου καὶ τῆς Πύλης, ἀποκαλούμενον δὲ ὑπὸ τῶν κατοίκων Ἁγία Παρασκευή. Τὸ ἐρείπιον τοῦτο σημειοῦται εἰς τὸν χάρτην τοῦ Οἰκονομάκη διὰ τῶν γραμμάτων Ν.Β. (= ναὸς βυζαντινός).

Εἰκ. 55. Πηλίνη σφραγίς.

ΤΥΧΑΙΟΝ ΕΥΡΗΜΑ

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ πηλίνην, στρογγύλην, παλαιοχριστιανικήν, πιθανώτατα, σφραγῖδα (διαμ. 0.053 καὶ πάχους 0.08μ.) μετὰ διατρήτου ἡμικυκλικῆς λαβῆς (εἰκ. 55), φερούσης ἐπὶ τοῦ δίσκου της διὰ βαθέως χαραγμένων ἀρχαϊζόντων γραμμάτων τὴν ἐπιγραφὴν + ΑΚ/ΑΚΙΟ/Υ συνοδευομένην ἐν τέλει καὶ ὑπὸ τοῦ χρίσματος(;). Ὕψος γραμμάτων 0.013μ. Ἡ σφραγὶς αὕτη παρεδόθη τὸ 1965 εἰς τὴν συλλογὴν Μαυροματίου, ὑπὸ τῆς Δίδος Ἀναστασίας Κλεφτογιάννη, ἄγνωστον ποῦ τοῦ χώρου εὑρούσης αὐτήν.

ὅτι «εὑρίσκεται ἐν Μεσσήνῃ εἰς τὸ χωράφιον τοῦ Δημητρίου Σταματελοπούλου εἰς ἕνα λίθον ὄρθιον». Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τοῦ παραστάτου τῆς θύρας, ὅστις μένει ὄρθιος καὶ μέχρι σήμερον, τῶν ὑπολοίπων τοίχων τοῦ ναοῦ καταστραφέντων. Ἰδιοκτήτης ὅμως τοῦ χωραφίου εἶναι τώρα ὁ Γεώργιος Κουραμπᾶς. Περὶ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης βλ. καὶ Στ. Οἰκονομάκην, Τὰ σωζόμενα Ἰθώμης Μεσσήνης, ἐν Καλάμαις 1879, σ. 29.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΤΗΣ ΣΙΚΥΩΝΟΣ

ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟΝ ΚΑΙ ΑΙΘΡΙΟΝ

Διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1933[1] καὶ τοῦ 1954[2], τὰς ὁποίας ἐνήργησα δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Κάτω Σικυῶνος, δὲν εἶχεν ὁλοκληρωθῆ ἡ ἀποκάλυψις τοῦ μνημείου. Τόσον τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ μέσου κλίτους ὅσον καὶ ὁ νάρθηξ καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ αὐλή, ὡς καὶ ὁ νοτίως τοῦ διακονικοῦ χῶρος εἶχον μείνει ἀνεξερεύνητοι, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἐπιχώσεως, ἥτις τὰ ἐκάλυπτεν, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τῶν ἐπ' αὐτῶν ὑπαρχόντων μεγάλων πεύκων. Ἀποφασισθέντος ἀργότερον, κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1962, ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου, τοῦ εὐπρεπισμοῦ τοῦ ἐν λόγῳ χώρου καὶ κυρίως τῆς ἀποστραγγίσεως τῶν ἐν αὐτῷ λιμναζόντων ὀμβρίων ὑδάτων, παρεσχέθησαν, τῇ συνδρομῇ τῶν τότε βουλευτῶν Κορινθίας κυρίων Κ. Παπακωνσταντίνου καὶ Π. Παπαληγούρα, πιστώσεις πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν Ἀναστηλώσεως. Διὰ τῶν πιστώσεων αὐτῶν, μὲ θυσίαν δυστυχῶς τῶν μεγάλων πεύκων, ἐπετεύχθη ὄχι μόνον ἡ ἀποκάλυψις τῶν ἀσκάφων μερῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς Δυσμὰς ἐπέκτασις τῆς βασιλικῆς ἐντὸς τοῦ κτήματος Κορδῆ, συγχρόνως δὲ συνετελέσθη καὶ ἡ περίφραξις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τὰς σχετικὰς ἐργασίας ἀποχωματώσεως καὶ περιφράξεως ἐπέβλεψε, κατὰ τὰς ὁδηγίας μου, ὁ ὑπάλληλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας θεολόγος Παναγιώτης Πυριοβολῆς, ὅστις καὶ ἐκράτησε λεπτομερὲς ἡμερολόγιον.

Ἂς ἴδωμεν ἤδη ποῖα εἶναι τὰ νεωστὶ εὑρεθέντα στοιχεῖα, ἀρχόμενοι ἀπὸ τοῦ κάτω μέρους τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς καὶ δυτικῶς τοῦ διακονικοῦ.

Τὸ σπουδαιότερον εὕρημα ἐνταῦθα ἦτο τετράγωνον δωμάτιον (εἰκ. 1, Ια) ἐσωτερικῆς πλευρᾶς 3.15μ., τοῦ ὁποίου σώζονται ὄρθιοι οἱ 0.65μ. πάχους τοῖχοι τριῶν πλευρῶν, ἤτοι νοτίας, δυτικῆς καὶ βορείου. Εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τοῦ δωματίου τούτου ἀπεκαλύφθη κτιστὸν φρεατοειδές, εὐμέγεθες κατασκεύασμα, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 1.65μ., πάχους ἄνω 0.22μ., ὑψούμενον ὑπὲρ τὸ ἔδαφος κατὰ 0.60 μ. καὶ ἐσωτερικῶς βαθμιδωτὸν μὲ πρώτην ἄνω βάθυνσιν διαμέτρου 0.90 μ. καὶ δευτέραν διαμέτρου 0.59 μ. Αἱ διαδοχικαὶ

[1] ΠΑΕ 1933, σ. 81-90.
[2] ΠΑΕ 1954, σ. 219-231.

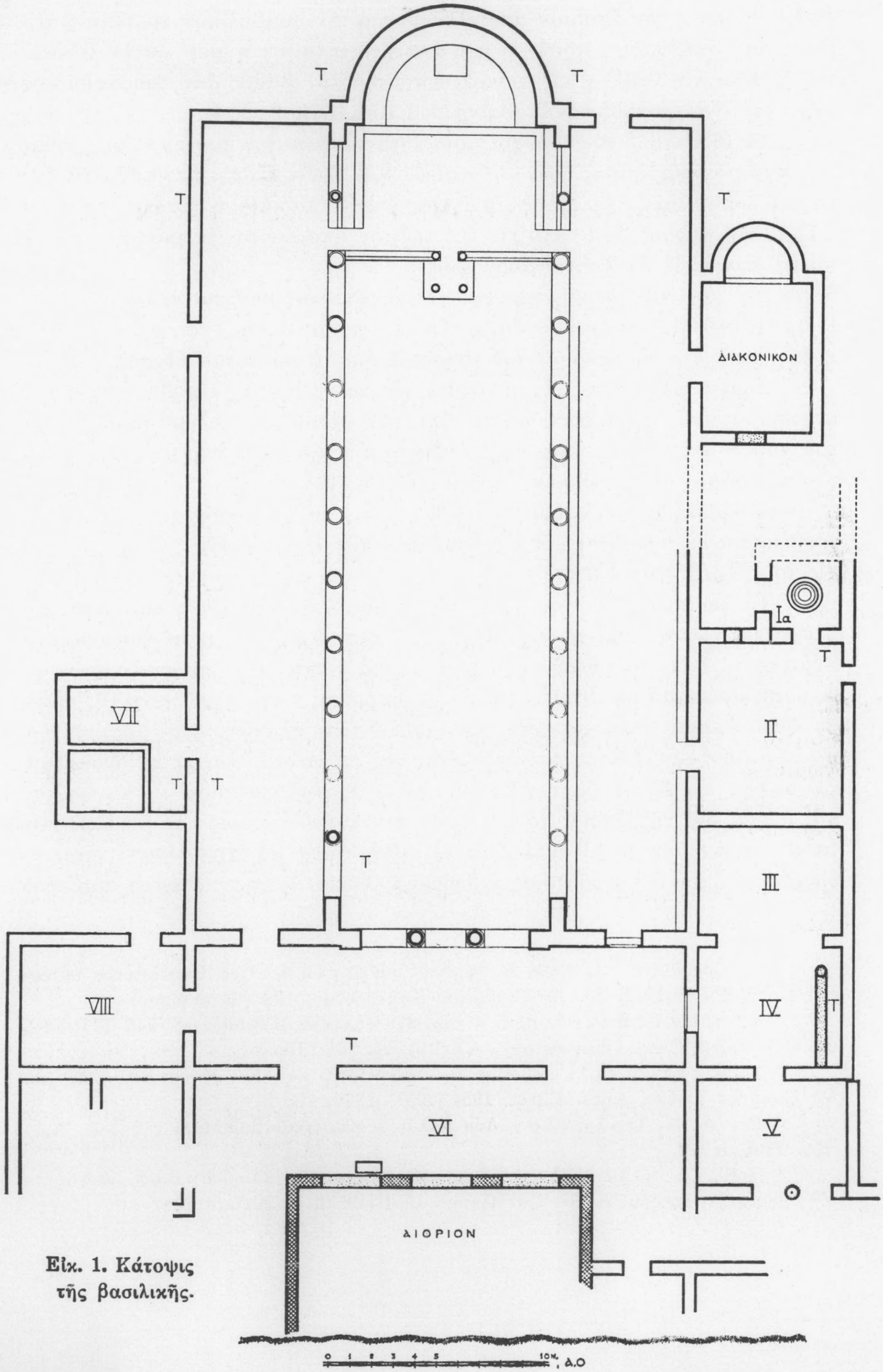

Εἰκ. 1. Κάτοψις τῆς βασιλικῆς.

βαθμίδες, τρεῖς τὸν ἀριθμόν, ἀποτελοῦσαι καὶ τὴν συμβολικὴν τριπλῆν κατάβασιν καὶ ἀνάβασιν, μετροῦν ἡ μὲν ἀνωτάτη 0.44 μ., ἡ μετ' αὐτὴν 0.35 μ. καὶ ἡ κατωτάτη 0.30 μ. εἰς τρόπον, ὥστε τὸ ὅλον βάθος ἀπὸ τοῦ πυθμένος μέχρι τοῦ ἄνω χείλους νὰ ἀποβαίνῃ ± 1.10 μ. (εἰκ. 2, 3, 4).

Τὰ ἐξ ὀπτοπλίνθων τοιχία τοῦ κατασκευάσματος τούτου, ὅπερ εἶναι προφανῶς κολυμβήθρα, ἦσαν ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἐπενδεδυμένα διὰ μαρμαρίνων πλακῶν ἐκ πρασινωποῦ (καρυστίου;) μαρμάρου, πλάτους περίπου 0.15 μ. καί πάχους 0.01 - 0.015 μ. Ὁ πυθμὴν ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς μόνον μεγάλης πλακὸς ἐξ ὑπολεύκου μαρμάρου.
Κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν πλευρὰν τῆς ἐπενδύσεως σώζεται στρογγύλη ὀπὴ (διαμέτρου 0.04μ.) διήκουσα ὁριζοντίως εἰς βάθος 0.95μ. καὶ προωρισμένη πιθανώτατα διὰ τὴν εἰσροὴν τοῦ χρησίμου διὰ τὸ βάπτισμα ὕδατος.

Σημειωτέον ἐπίσης, ὅτι κάτωθεν τῆς κολυμβήθρας εὑρέθη ὀχετὸς καλυπτόμενος ὑπὸ κεραμίδων, διήκων ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς κολυμβήθρας μέχρι τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς, ἔνθα στρέφεται πρὸς ἀνατολάς, ὅπου ἐπιστοποιήθη καὶ ὁ ἀναβλυσμὸς ὑπογείου ὕδατος (βλ. εἰκ. 2).

Κολυμβῆθραι κυλινδρικοῦ σχεδίου εἶναι μᾶλλον σπάνιαι ἐν Ἑλλάδι[1], εὑρίσκονται δὲ συνηθέστερον εἰς βασιλικὰς τῆς Β. Ἀφρικῆς[2], ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τοὺς Τρεβήρους (**Trier**)[3].

Τὸ δωμάτιον, εἰς τὸ ὁποῖον εὑρίσκεται ἡ κολυμβήθρα, καὶ ἑπομένως ὁ σχετικὸς χῶρος εἶναι τὸ κυρίως Βαπτιστήριον ἢ Φωτιστήριον[4] ἐμφανίζει δὲ σήμερον τὸ δάπεδον αὐτοῦ κεκαλυμμένον διὰ κορασανίου, προοριζομένου ὡς ὑποστρώματος μὴ ὑφισταμένης πλέον μαρμαρίνης πλακοστρώσεως, τῆς ὁποίας ὅμως διακρίνονται τὰ ἴχνη τῶν ἁρμῶν τῶν πλακῶν. Διὰ μαρμαρίνων πλακῶν θὰ ἦσαν ἐπίσης ἐπενδεδυμένοι καὶ οἱ περιβάλλοντες τὸ δωμάτιον τοῖχοι (εἰκ. 3), ἐξ ὧν διετηρήθησαν καλῶς θραύσματα παρὰ τὸ κατώφλιον τῆς θύρας, διὰ τῆς ὁποίας τὸ δωμάτιον συνεκοινώνει πρὸς τὸν βορείως κείμενον συνεχόμενον θάλαμον (εἰκ. 1) πιθανώτατα τὸ *χρισμάριον*[5], ἤτοι τὸ δωμάτιον, ὅπου ὁ νεοφώτιστος, ἐνδυόμενος λευκὸν ἱμάτιον, ἐδέχετο παρὰ τοῦ

[1] Παραδείγματα βλ. παρὰ A. Khatchatrian, Les Baptistères paléochrétiens, Paris 1962, ἀρ. 198 (Συβρίτου Κρήτης), ἀρ. 199 (Ἐπιδαύρου).

[2] A. Khatchatrian, ἔ. ἀ. ἀρ. 218 (Leptis Magna), ἀρ. 246 (Tigzirt), ἀρ. 250 (Καρχηδόνος, Damous - el - Karita), ἀρ. 261 (Tipasa).

[3] A. Khatchatrian, ἔ. ἀ. ἀρ. 310. Πρβλ. καὶ K. Kempf, Actes du Ve Congrès Intern. Arch. Chrét. 1954 (1957) σ. 70, εἰκ. 5.

[4] Βλ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, Ἀρχ. Ἐφ. 1966, σ. 42.

[5] Πρβλ. Ἀ Ὀρλάνδου, αὐτόθι. Πρβλ. καὶ A. Orlandos, Actes du Ve Congrès Intern. Arch. Chrétienne 1954 (1957), σ. 201 καὶ 204.

ἐπισκόπου τὸ χρῖσμα, δηλαδὴ τὴν σφραγῖδα δωρεᾶς τοῦ Ἁγ. Πνεύματος[1].

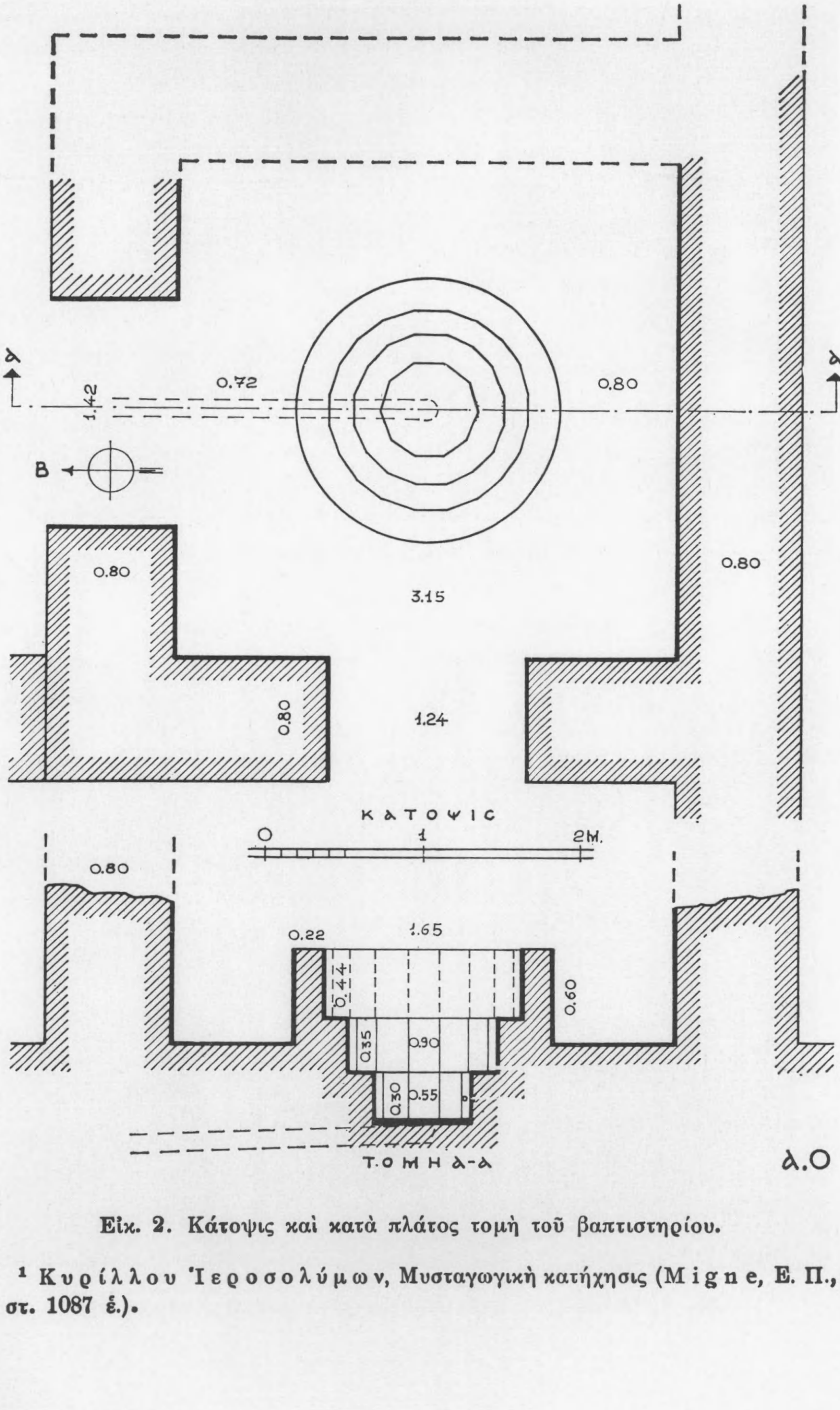

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ βαπτιστηρίου.

[1] Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μυσταγωγικὴ κατήχησις (Migne, Ε. Π., τ. 33, στ. 1087 ἑ.).

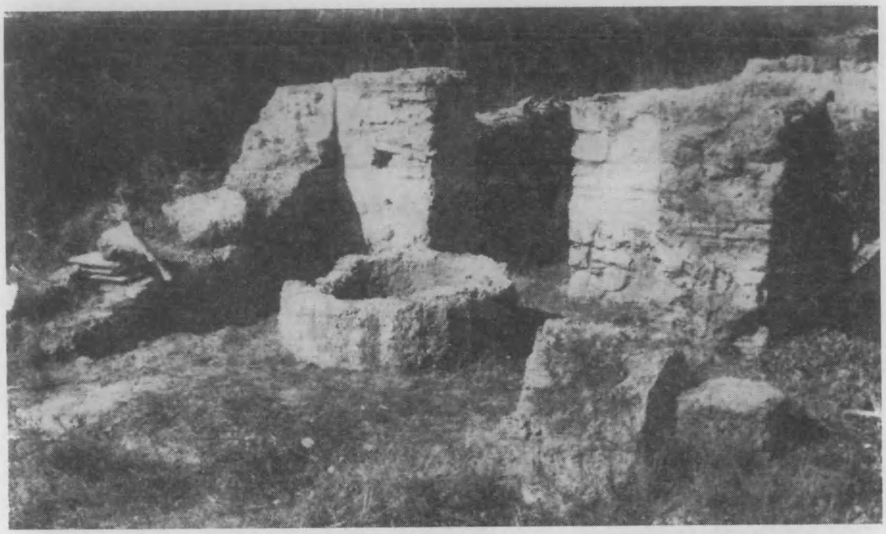

Εἰκ. 3. Ἄποψις τοῦ βαπτιστηρίου ἀπὸ Β.Α.

Εἰκ. 4. Ἄποψις τῆς κολυμβήθρας μετὰ τῶν ἀναβαθμῶν της.

Τό τε βαπτιστήριον καὶ τὸ χρισμάριον συγκοινωνοῦσι πρὸς δυσμὰς μὲ μέγαν ὀρθογώνιον χῶρον (εἰκ. 1, II) πλάτους 6.60μ. καὶ μήκους 7.95μ. διὰ θυρῶν, ἐξ ὧν ἡ τοῦ χρισμαρίου ἐτειχίσθη ἀργότερον. Ἐκτὸς τῶν θυρῶν αὐτῶν ὁ χῶρος II φέρει ἀκόμη δύο ἄλλας θύρας, ἐξ ὧν ἡ μὲν παρὰ τὴν Β.Δ. γωνίαν, ἀνοίγματος 1.30 μ. καὶ στερουμένη κατωφλίου, ἐτέλει τὴν συγκοινωνίαν πρὸς τὸ νότιον κλῖτος τῆς βασιλικῆς, ἡ δὲ ἄλλη, πολὺ στενοτέρα (0.75 μ.) καὶ ἀνοιγομένη πλησίον τῆς Ν.Α. γωνίας του ἦτο βοηθητικὴ συγκοινωνίας πρὸς τὸ ἐξωτερικόν.

Ὁ χῶρος II ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸν ὑπὸ ΚΥΡΙΛΛΟΥ τοῦ Ἱεροσολύμων ὀνομαζόμενον ἐξώτερον οἶκον ἢ προαύλιον, ἔνθα ἐτελεῖτο τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἀκολουθίας τοῦ βαπτίσματος, τὸ συνιστάμενον εἰς εὐχὰς πρὸς τοὺς κατηχουμένους, ἐξορκισμοὺς καὶ εἰς τὴν διακήρυξιν τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως. Ὁ χῶρος οὗτος δὲν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀντιστοιχῇ καὶ πρὸς τὸ ἐν ἐπιγραφῇ τῆς βασιλικῆς τοῦ Καουσιὲ Ἀντιοχείας μνημονευόμενον πιστικόν[1], ὅπερ δηλοῖ τὸν χῶρον ὅπου ἀπηγγέλλετο ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως.

Ἔτι περαιτέρω πρὸς δυσμὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἄλλα ὀρθογώνια διαμερίσματα (III, IV, V) τῶν ὁποίων δὲν δύναμαι νὰ καθορίσω τὸν ἀκριβῆ προορισμόν. Ἐντὸς τοῦ χώρου IV ὑπάρχει τοιχίον πάχους 0.55μ. ἐκτισμένον εἰς ἀπόστασιν 0.63μ. ἀπὸ τοῦ νοτίου τοίχου μετὰ τοῦ ὁποίου ἐσχημάτιζεν ἓν εἶδος κρυφῆς ἀποθήκης. Τὸ διαμέρισμα IV συγκοινωνεῖ διὰ θύρας μετὰ κατωφλίου πρὸς τὸν νάρθηκα τῆς βασιλικῆς, καὶ δι' ἑτέρας θύρας μὲ προθάλαμον (V) διαστάσεων 4.85 μ.×6.60 μ. καταλήγοντα εἰς δίβηλον στηριζόμενον ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ ἀρχαίου πωρίνου κίονος.

Ἔτι περαιτέρω ἀπεκαλύφθησαν οἱ τοῖχοι ἑνὸς ἀκόμη ὀρθογωνίου διαμερίσματος, ὅπερ ἔφθανε μέχρι τοῦ μὴ εἰσέτι ἀπαλλοτριωθέντος κτήματος Κορδῆ. Οἱ βόρειοι τοῖχοι τοῦ προθαλάμου (V) καὶ τοῦ μετ' αὐτὸν χώρου ἀπετέλουν τμῆμα τοῦ νοτίου ὁρίου τῆς πρὸ τοῦ νάρθηκος ἐκτεινομένης αὐλῆς τῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ βόρειον ὅριον ἐσχημάτιζεν ἡ πρὸς δυσμὰς προέκτασις τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς[2]. Πόσην ἀκριβῶς ἔκτασιν εἶχεν ἡ αὐλὴ αὕτη δὲν γνωρίζομεν, διότι συνεχίζεται καὶ μέχρι τοῦ κτήματος Κορδῆ. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ἐντὸς τῆς αὐλῆς ἀποκαλυφθὲν ὀρθογώνιον κτήριον, τοποθετημένον συμμετρικῶς ὡς πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους καὶ εἰς ἀπόστασιν 4.10 μ. ἀπὸ τῶν πλαγίων (Β. καὶ Ν.) καὶ 4.45 μ. ἀπὸ τοῦ μὲ δύο θύρας εἰσόδου ἐφωδιασμένου τοίχου τοῦ νάρθηκος[3]. Τὸ κτήριον τοῦτο μὲ πάχος τοίχων πλαγίων 0.60 μ. καὶ προσθίου 0.65 μ. εἶχεν ἐξωτερικὸν πλάτος 14.20 μ., ἡ δὲ

[1] D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, 1947, σ. 284 - 285.

[2] Βλ. σχετικῶς καὶ τὰ ἐν σελ. 83 τῶν ΠΑΕ 1933 γραφέντα.

[3] Βλ. καὶ κάτοψιν ΠΑΕ 1933, σ. 82 εἰκ. 1.

ἀνατολικὴ πλευρά του διετρυπᾶτο ἀπὸ τρία, τοξωτὰ ἀναμφιβόλως, ἀνοίγματα μεταξὺ ὀρθογωνίων πεσσῶν (0.60×1.40μ.), ἐνῷ αἱ δύο πλάγιαι πλευραὶ ἦσαν κλεισταί. Ἔχομεν ἑπομένως ἐνταῦθα ἀντικατάστασιν τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων συνήθως κιονοστηρίκτων στοῶν τοῦ αἰθρίου — διότι περὶ αἰθρίου πρόκειται βεβαίως — τῶν βασιλικῶν διὰ κλειστοῦ μᾶλλον κτηρίου, ἤτοι περίπτωσιν μο-

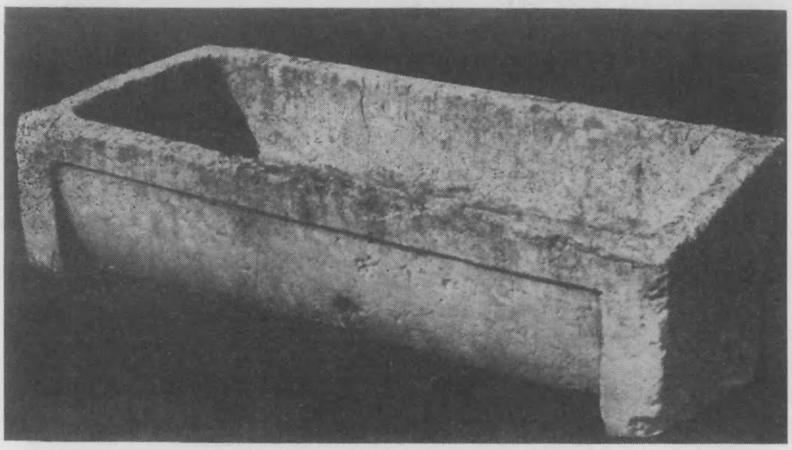

Εἰκ. 5. Λικνόσχημος πώρινος λουτήρ.

ναδικήν, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω[1], αἰθρίου, ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχεν ἡ φιάλη, ἥτις ὅμως δὲν εὑρέθη. Τὰ τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα τοῦ αἰθρίου ἐτειχίσθησαν ἀργότερον (εἰκ. 1).

Ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ τοῦ βορειοτέρου ἐκ τῶν τριῶν μνημονευθέντων ἀνοιγμάτων λικνόσχημος πώρινος λουτήρ (εἰκ. 5), (μήκους 1.20μ., πλάτους 0.55μ. καὶ ὕψους 0.32μ.), προερχόμενος ἀσφαλῶς ἐξ ἀρχαίου γυμνασίου[2], ὡς συνάγεται τόσον ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ἐργασίας του, ὅσον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως διαστάσεων καὶ μορφῆς, αἵτινες εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τῶν λουτήρων τῶν γυμνασίων, ἐν οἷς ἀπενίπτοντο μετὰ τὰ ἀγωνίσματα οἱ ἀθληταί[3]. Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν ὁ εἰρημένος λουτήρ, ὁ ὁποῖος εὑρέθη κατὰ χώραν, θὰ ἐχρησίμευεν ὡς λουτὴρ ἀπονίψεως τῶν πιστῶν πρὸ τῆς εἰσόδου των εἰς τὸν

[1] Βλ. τὰ σχετικὰ περὶ αἰθρίων εἰς Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, τ. Α', 1952, σ 94 ἑ.

[2] Τοὺς λουτῆρας τῶν γυμνασίων οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζον ληνούς, ὡς μᾶς διδάσκει ἐπιγραφὴ ἐκ Δελφῶν (Inscr. de Delphes 1417 A, στ. 147).

[3] Βλ. ὁμοίους λουτῆρας εἰς τὰ ἀρχαῖα γυμνάσια Πριήνης (Wiegand-Schrader, Priene, Berlin 1904, σ. 271, εἰκ. 278, περὶ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. π. Χ., τοῦ κάτω Γυμνασίου), Νεμέας (C. Blegen, AJA 31, 1927, σ. 430, εἰκ. 8), Ἐρετρίας (AJA 11, 1896, σ. 156 εἰκ. 3) καὶ ἄ.

νάρθηκα[1], ὅπως σχετικῶς λέγει καὶ ΙΩΑΝΝΗΣ ὁ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ[2] περὶ *λουτήρων ὕδατος πεπληρωμένων, οἵτινες ἑστήκασι πρὸ τῶν θυρῶν τῆς ἐκκλησίας ἵνα νίψῃς τὰς χεῖρας σου.*

Τέλος τὰ ἔξωθι τοῦ βορείου κλίτους πλευρικὰ διαμερίσματα VII καὶ VIII ἐκαθαρίσθησαν ἐκ νέου, ἐπιστοποιήθη δὲ καὶ πάλιν, ὅτι τὸ ὑπ' ἀριθμὸν VII ἐχρησίμευεν ὡς ἀποθήκη ὑγροῦ, πιθανώτατα ἐλαίου, καθόσον ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν τεμάχια πίθων καὶ ἀνεκαλύφθη δεξαμενή, ἥτις καὶ λόγῳ τοῦ σχήματος καὶ λόγῳ τῆς θέσεως αὐτῆς προωρίζετο διὰ τὴν ἀπόθεσιν ἐλαίου[3]. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ διαμέρισμα VIII, τοῦτο θὰ ἦτο πιθανῶς σκευοφυλάκιον ἢ δωμάτιον ἀναμονῆς ἀντίστοιχον πρὸς τὸ διαμέρισμα IV τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἄγνωστος ἐπίσης παραμένει καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ συνεχομένου πρὸς δυσμὰς τοῦ ὀρθογωνίου διαμερίσματος, ἀντιστοίχου πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν V τῆς νοτίας πλευρᾶς.

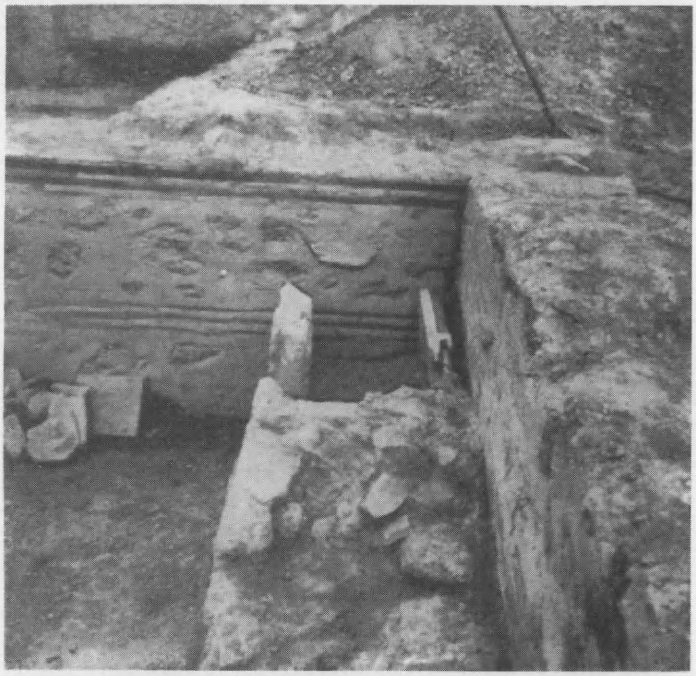

Εἰκ. 6. Βυζαντινὸς κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασθεὶς ἔξωθεν τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

[1] Παράβαλε ὁμοίαν περίπου θέσιν ὀρθογωνίου λουτῆρος πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ νάρθηκος εἰς τὰς βασιλικὰς τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΕ 1966, σ. 9) καὶ Βραυρῶνος (Ε. Στίκας, Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑτ. 1954, εἰκ. 75).

[2] Ὁμιλία τρίτη περὶ Ἐλεημοσύνης (Migne, Ε. Π. τ. 49, στ. 294).

[3] Βλ. ΠΑΕ 1933, σ. 84.

Τάφοι. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν (1933, 1954, 1962) εὑρέθησαν πολλοὶ μεταγενέστεροι τάφοι, τόσον πέριξ τῆς μεγάλης ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ὅσον καὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ διακονικοῦ[1] καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ μέσου καὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν, ὡς καὶ εἰς τὸν νάρθηκα, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰ νεωστὶ σκαφέντα διαμερίσματα (II καὶ IV). Αἱ θέσεις τῶν τάφων σημειοῦνται ἐπὶ τῆς γενικῆς κατόψεως (εἰκ. 1) διὰ τοῦ γράμματος Τ. Ἐκ τούτων ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ βασιλική, μετὰ τὴν ἐκ πυρκαϊᾶς καταστροφήν της[2] βεβαίως, ἐθεωρεῖτο ὡς τόπος ἱερὸς καὶ ἐχρησίμευεν ὡς ταφεῖον τῆς σχετικῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Οἱ τάφοι ἦσαν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ὀρθογώνιαι θῆκαι

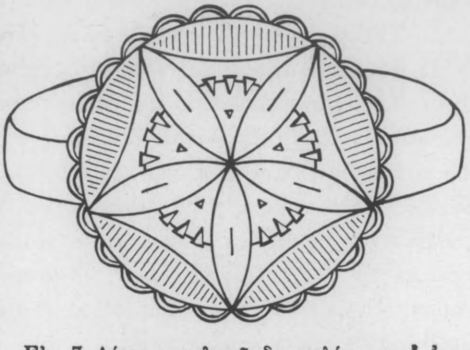

Εἰκ. 7. Δίσκος χαλκοῦ δακτυλίου μετ᾽ ἐγχαράκτου διακοσμήσεως.

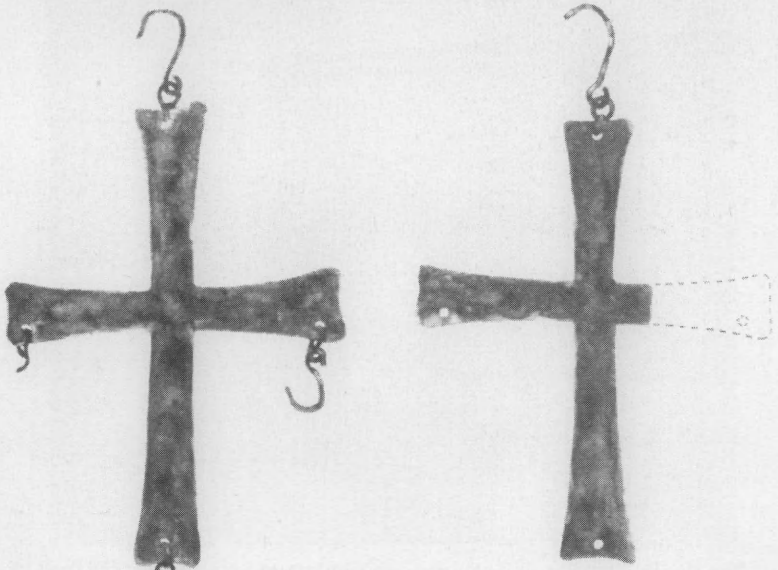

Εἰκ. 8. Χαλκοῖ σταυροὶ μετ᾽ ἀγκίστρων δι᾽ ἁλύσεις κατὰ τὰ τέσσαρα ἄκρα των.

[1] Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 226.
[2] Βλ. κατωτέρω.

(εἰκ. 6), ἐχρησιμοποιήθη δὲ διὰ τὴν κάλυψιν αὐτῶν ὑλικὸν εἰλημμένον κυρίως ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς βασιλικῆς. Εἰς τοὺς ἀνωτέρω τάφους συνελέγησαν καὶ θραύσματα βυζαντινῶν ἀγγείων, εἰς δύο δ' ἐξ αὐτῶν χαλκοῖ δακτύλιοι, ἐξ ὧν ὁ μὲν διαμέτρου 0.018μ. φέρει ἐπὶ τῆς σφενδόνης αὐτοῦ δίσκον μετ' ἐγχαράκτου σταυροῦ ἐντὸς κύκλου καὶ ἑκατέρωθεν ἐξέχοντα καρδιόσχημα[1], κοσμούμενα

Εἰκ. 9. Κιονίσκος ἐκ στηρίγματος τῆς Ἁγ. Τραπέζης τῆς βασιλικῆς.

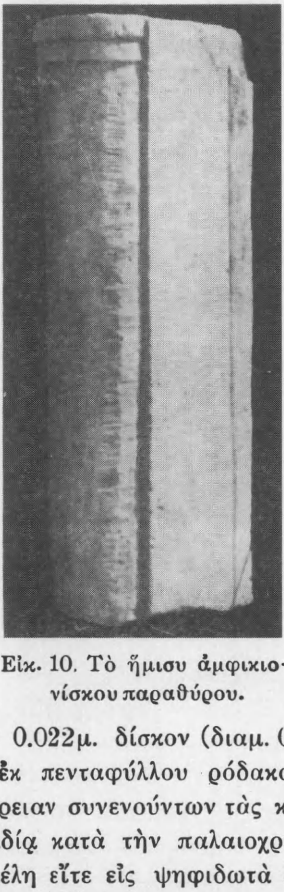

Εἰκ. 10. Τὸ ἥμισυ ἀμφικιονίσκου παραθύρου.

δι' ἐγχαράκτων ἑλίκων, ὁ δὲ (εἰκ. 7) διαμέτρου 0.022μ. δίσκον (διαμ. 0.019μ.) φέροντα ἐλαφρῶς ἐγχάρακτον διακόσμησιν ἐκ πενταφύλλου ῥόδακος ἐντὸς κύκλου μὲ σχέδια ἀτράκτων κατὰ τὴν περιφέρειαν συνενούντων τὰς κορυφὰς τῶν φύλλων τοῦ ῥόδακος, κόσμημα σύνηθες ἰδίᾳ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν εἴτε εἰς γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἴτε εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα. Εὑρέθησαν ἐπίσης καὶ κρίκοι, κατιωμένα νομίσματα καὶ ἓν ἐξάρτημα μήκους 0.06μ. Ἐκ τῶν εὑρεθέντων κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν νονισμάτων ἓν μόνον, χαλκοῦν, ἀρκετὰ καλῆς διατηρήσεως, εἶναι τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ (969 - 976μ.Χ.), τὸ ὁποῖον μᾶς χρονολογεῖ περίπου καὶ τὸν σχετικὸν τάφον κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα, χρόνους χρησιμοποιήσεως τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου.

Εὑρέθησαν ἐπίσης, δύο χαλκοῖ σταυροί (ὕψους 0.25μ. καὶ πλάτους

[1] Βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 231.

0 18μ.,) μὲ καμπύλα ἄκρα κεραιῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων κρέμονται ἁλύσεις (βαστάγια), ὧν σώζονται εἰσέτι τὰ πρῶτα ἄγκιστρα τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ τὴν ἐξάρτησιν τῶν σταυρῶν ἄγνωστον πόθεν (εἰκ. 8).

Γλυπτά. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς εὑρέθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ νοτιοδυτικοῦ χώρου πλείονα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἤτοι:

1) Κίονες: α) Κορμοὶ κιόνων ἀρραβδώτων, ὧν εἷς ἀκέραιος (ὕψους 2.425μ.) προερχόμενοι βεβαίως ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς. β) Κολοβὸς κιονίσκος, ἀναμφιβόλως στηρίγματος Ἁγίας Τραπέζης, ὡς ἀποδεικνύει ἡ μικρὰ διάμετρος αὐτοῦ καὶ ἡ διακόσμησις[1] τοῦ κιονοκράνου του (μέγιστον σωζόμενον ὕψος ±0.50 μ.) (εἰκ. 9). γ) Τὸ ἥμισυ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (μεγίστου σωζομένου ὕψους 0.78μ., πλάτους 1.43 μ. καὶ μήκους 0.33μ.) (εἰκ. 10), παρουσιάζον κατὰ τὸ εὐθύγραμμον μέρος του μείωσιν (κάτω 0.16 μ. καὶ ἄνω 0.14μ.).

2) Κιονόκρανα: Ἓν ἰωνικὸν κιονόκρανον (εἰκ. 11) ὡς καὶ δύο χωριστὰ ἐπιθήματα κιονοκράνων (εἰκ. 12, 13), ὅμοια πρὸς τὰ εὑρεθέντα καὶ ἤδη δημοσιευθέντα[2], ὡς καὶ ἄλλο ἰωνικὸν κιονόκρανον, ὅπερ φέρει τὸ ἐπίθημα συμφυὲς καὶ κοσμούμενον δι' ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐντὸς κύκλου μεταξὺ δύο γωνιαίων φύλλων ἀκάνθης. Θραῦσμα κορινθιακοῦ κιονοκράνου ἀνήκοντος εἰς ἕνα τῶν κιόνων τοῦ τριβήλου, τῶν στεφομένων ὑπὸ ἡμιτόμων κριῶν[3].

Εἰκ. 11. Ἰωνικὸν κιονόκρανον.

3) Ἐπίκρανα τετραγώνου πεσσοῦ φέροντα ἐπὶ τῶν τεσσάρων λοξοτμήτων πλευρῶν των ἀνάγλυφα ἐναλλὰξ φύλλα καλάμου καὶ ἀκάνθης (διαστάσεις: ἄνω τετραγώνου 0.42 × 0.42, κάτω 0.33 × 0.33, ἐφ' οὗ καὶ τετράγωνος τρόμος γόμφου, ὕψ. 0.095 μ.) (εἰκ. 14). Εἶναι ἄγνωστον εἰς ποίους πεσσοὺς ἀνῆκον τὰ ἐπίκρανα ταῦτα. Τὸ ἓν τῶν ἐπικράνων τούτων εὑρέθη ἐντὸς τοῦ δωματίου II καὶ θὰ ἐχρησίμευεν ὡς στέλεχος χαμηλοῦ τινὸς πεσσοῦ ἄγνωστον ποίας χρήσεως.

[1] ΠΑΕ 1933, σ. 86, εἰκ. 5.

[2] Πρβλ. καὶ τὸν ἱερέα Πρεῖσκον ἀναφερόμενον ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Ἰσθμίας (I.G. IV, 4, 202), ὡς καὶ Πρεῖσκον ἀρχιερέα ἐν ἐπιγραφῇ ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς (I.G. IV 4, 203, στ. 3, 28). Βλ. ἐπίσης καὶ Πρεῖσκον ἀρχιερέα ἀναφερόμενον εἰς ἐπιγραφὰς ἐκ τῆς Ἀσίας (I. G. Rom. I, ἀρ. 27 45, 260, 810, 1353, III ἀρ. 101, 290, 522, 609, 610, καὶ ἄ., IV, ἀρ. 629, 653, 1457, 1640).

[3] Βλ. εἰκόνα ΠΑΕ 1933, σ. 85, εἰκ 4.

4) Βάσις διαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου (εἰκ. 15). Ἡ βάσις αὕτη φαίνεται ὅτι ἐλαξεύθη ἐπὶ παλαιοτέρου λίθου μαρμάρου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐπὶ τῆς ἄνω αὐτῆς ἐπιφανείας ἐπιγραφή:

ΠΡΕΙΣΚΟΣ Ὕψος γραμμάτων: 0.07μ.
ΑΡ]ΧΙΕΡΕΥΣ Διάστιχον: 0.04μ.

Ὁ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναφερόμενος Πρῖσκος θὰ ἦτο ἀρχιερεὺς[1] ρωμαϊκῶν χρόνων, τοῦ Γ′ ἢ Δ′ αἰ. μ.Χ., ὡς συνάγεται ὄχι μόνον ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι κολοβὴ κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου στίχου ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ἐπιφάνεια, ἐφ᾽ ἧς ἐλαξεύθη ἡ ἐπιγραφὴ θὰ ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίσκου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον βεβαίως δὲν θὰ ἐγίνετο ἐὰν ἐπρόκειτο περὶ χριστιανοῦ ἀρχιερέως. Ὁ ἀμφικιονίσκος οὗτος θὰ προέρχεται κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἐκ τοῦ μεγάλου, τριλόβου, παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ.

Εἰκ. 12. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

5) Θωράκια: α) Θωράκιον (εἰκ. 16) τεθραυσμένον ἄνω καὶ δεξιά (σωζομένων διαστάσεων 0.55 × 0.32μ. καὶ πάχους 00.7 μ.), ὅπερ διατηρεῖ τὸ εὐρύ του πλαίσιον ἀποτελούμενον ἐξ ἐπιπέδου ταινίας καὶ κυματίου. Ἡ ταινία φέρει κατὰ τὴν μίαν τῶν πλευρῶν της χαρακτὸν κυματιστὸν βλαστὸν μετὰ φύλλων κισσοῦ, κάτωθεν ἑνὸς κύματος τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται μικρὸς ἀμφορεύς. Τὸ πλαίσιον

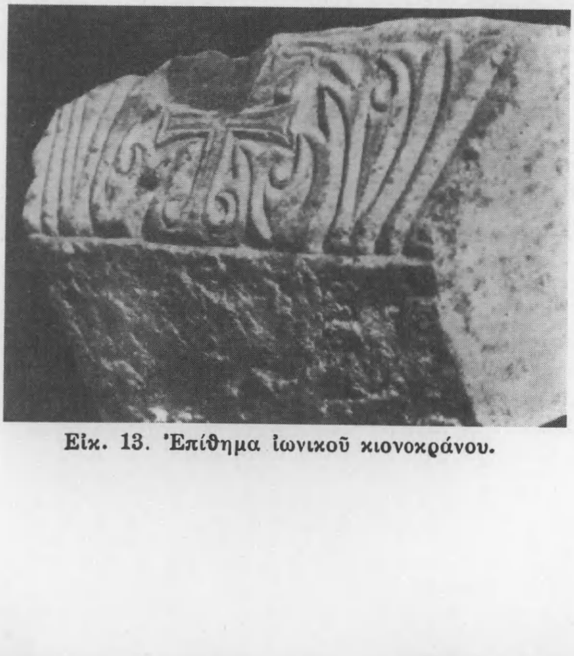

Εἰκ. 13. Ἐπίθημα ἰωνικοῦ κιονοκράνου.

περιέβαλλε πίνακα κοσμούμενον διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος· δι' ἐναλλὰξ ὁριζοντίως καὶ καθέτως διευθυνομένων φολίδων ἐκ διπλῆς ταινίας μὲ βάθος

Εἰκ. 14. Ἐπίκρανον τετραγώνου πεσσοῦ.

τῶν φολίδων ἁδρῶς καὶ ἀνωμάλως ἐξειργασμένον ἵνα δεχθῇ τὴν ἔνθεσιν ἴσως ἐγχρώμου ὕλης. β) Ἄλλο ὁμοίου φολιδωτοῦ σχεδίου τεμάχιον θωρακίου, τὸ ἐσωτερικὸν τῶν φολίδων τοῦ ὁποίου κοσμεῖται διὰ τεσσάρων σταυρικῶς διατεταγμένων τριφύλλων (εἰκ. 17). γ) Τὸ κολοβὸν θωράκιον τῆς εἰκ. 18 παρέχει μίαν τρίτην[1] παραλλαγὴν φολιδωτοῦ κοσμήματος, ὧν τὰ μὲν ἱππεύουν ἐπὶ τῶν δέ, φέρουν δὲ ἐσωτερικῶς τρίφυλλα. δ) Θωράκιον τεθραυσμένον καὶ αὐτό (εἰκ. 19). Τούτου

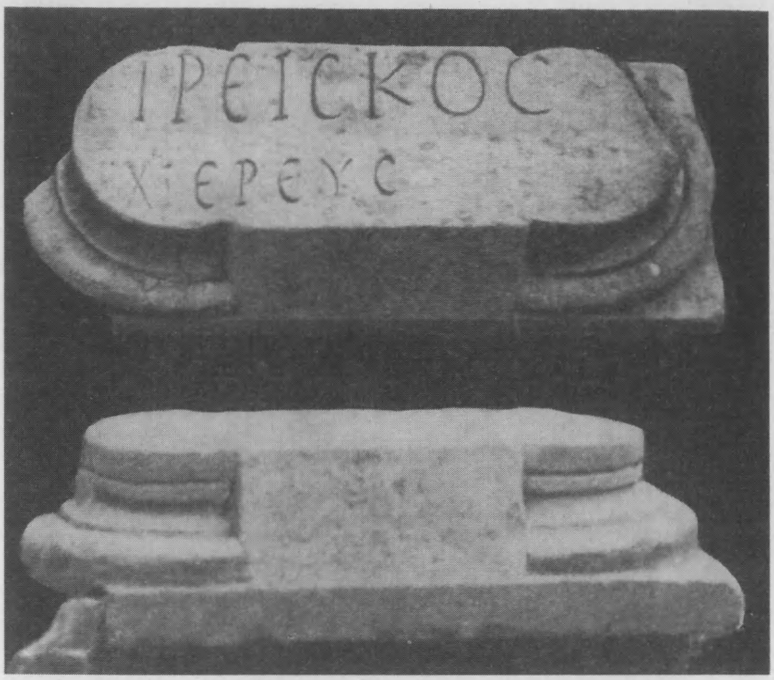

Εἰκ 15. Ἐνεπίγραφος βάσις ἀμφικιονίσκου παραθύρου. Ἄποψις καὶ πλαγία ὄψις.

1. Τὸ κόσμημα αὐτό, σύνηθες διὰ θωράκια παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ἀπαντᾷ καὶ εἰς θωράκιον ἐκ Ρόδου (ΑΒΜΕ ΣΤ', 1948, σ. 17, εἰκ. 11) καὶ εἰς ἄλλο προερχόμενον ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀρχ. Δελτίον 12, 1929, σ. 51, εἰκ. 55) καὶ ἐκ τῆς Καταπολιανῆς Πάρου.

σῴζεται μόνον μία γωνία, ἔχουσα κάτω εὐρὺ πλαίσιον διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων πλεκομένων πρὸς σειρὰς τετραγώνων. Τὰ μεταξὺ τῶν κύκλων καμπυλόπλευρα ρομβοειδῆ κενὰ πληροῦνται διὰ σταυρικῶς διατεταγμένων

Εἰκ. 16. Τεθραυσμένον θωράκιον μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

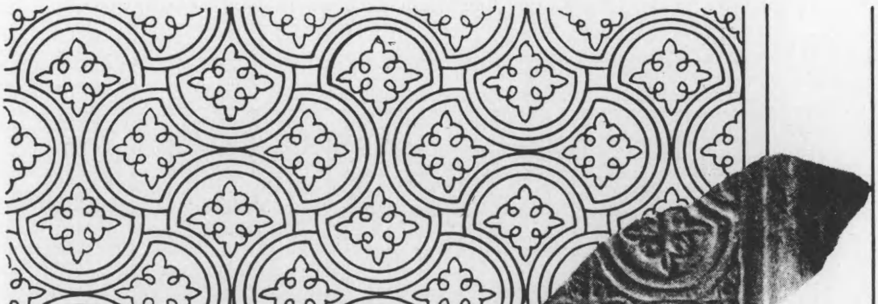

Εἰκ. 17. Θωράκιον μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

τριφύλλων. (Διαστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου: 0.25 × 0.35μ., τοῦ δεξιοῦ: 0.25 × 0.38μ., τὸ πάχος ἀμφοτέρων 0.025μ.)

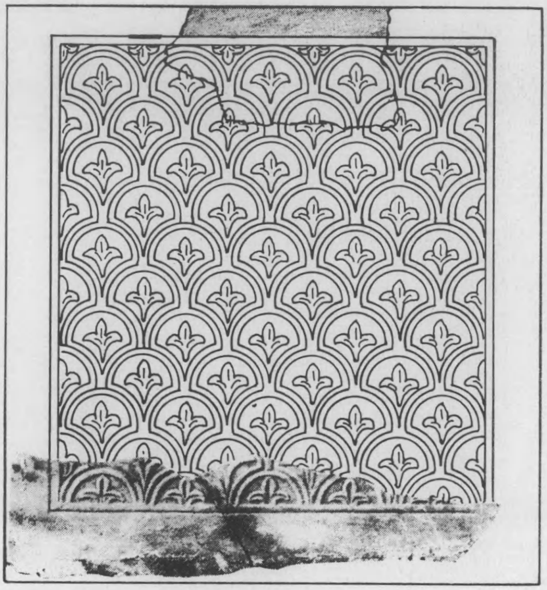

Εἰκ. 18. Ἄλλη παραλλαγὴ θωρακίου μετὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος.

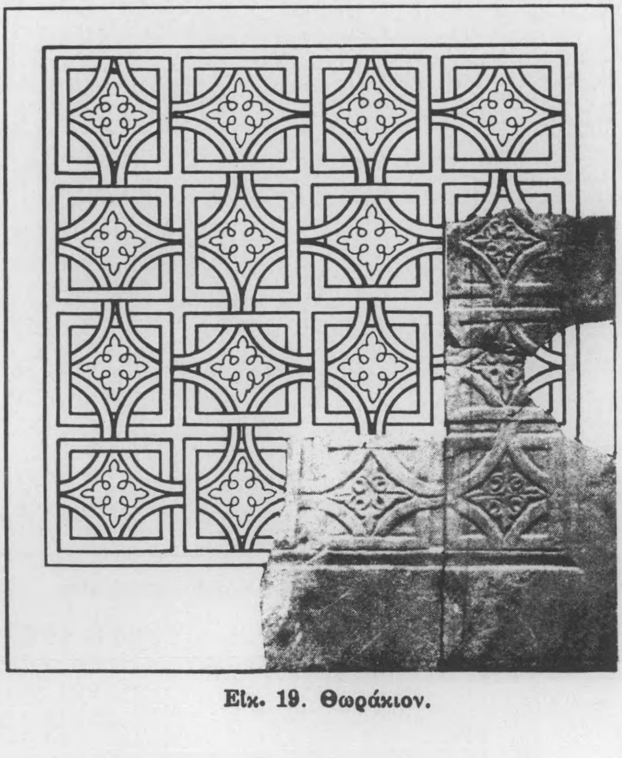

Εἰκ. 19. Θωράκιον.

Εἰκ. 20. Τὰ σωζόμενα τεμάχια τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 19.

Σημειώνομεν ἐν τέλει καὶ τὴν εὕρεσιν καὶ χρησιμοποίησιν εἰς τὰ νεώτερα κτίσματα ὁλοκλήρων ἢ τεμαχίων πωρίνων ραβδωτῶν σφονδύλων δωρικοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου συνάγομεν ἐκ τούτων καὶ ἐξ ἄλλων ἐνδείξεων τὴν γειτονικὴν προΰπαρξιν.

ΑΓΓΕΙΑ

Ὡς ἤδη ἐπανειλημμένως ἔχομεν ἀναφέρει εἰς τὰς σχετικὰς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν[1] ἡ βασιλικὴ τῆς Κάτω Σικυῶνος μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Σλάβων (;) καταστροφὴν αὐτῆς ἐχρησιμοποιήθη ὡς νεκροταφεῖον τῆς κοινότητος Νέας Σικυῶνος, τὴν ὁποίαν ἀναφέρει καὶ ὁ Συνέκδημος τοῦ Ἱεροκλέους[2]. Περὶ τῆς θέσεως καὶ τοῦ σχήματος τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου τούτου, ἰδίως τῶν εὑρισκομένων εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς βασιλικῆς ὡμιλήσαμεν ἤδη ἀρκετὰ ἐκτενῶς[3]. Οἱ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δυτικοῦ μέρους τῆς βασιλικῆς ἀναφανέντες τάφοι, πολὺ ὀλιγώτεροι τῶν τοῦ ἀνατολικοῦ, ἦσαν ἢ ἁπλῶς κιβωτιόσχημοι μὲ χρῆσιν ἀρχαίου ὑλικοῦ ἢ καὶ ἁπλαῖ κάθετοι ταφαὶ ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως, σημειούμεναι εἰς τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν (εἰκ. 1) διὰ τῶν γραμμάτων Τ,Τ,Τ. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων τάφων συνελέγησαν ἀρκετὰ ὄστρακα βυζαντινῶν ἀγγείων, ὡς καὶ ἓν νόμισμα τοῦ Τζιμισκῆ. Ταῦτα ἀρχικῶς μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βασιλικοῦ, προσφάτως δὲ μετεκομίσθησαν καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, ὅπου φυλάσσονται καὶ τὰ εἰς τὰ ΠΑΕ 1933, σ. 87 ἀναφερόμενα, παλαιότερον εὑρεθέντα βυζαντινὰ ὄστρακα ἀγγείων.

[1] ΠΑΕ 1933, σ. 81 ἑξ καὶ ΠΑΕ 1954 σ. 219 ἑξ.
[2] E. Honigmann, Le Synekdémos d' Hiéroklès, Bruxelles 1939, σ. 18 (σ. 646, 86).
[3] ΠΑΕ 1954, σ. 226 ἑ.

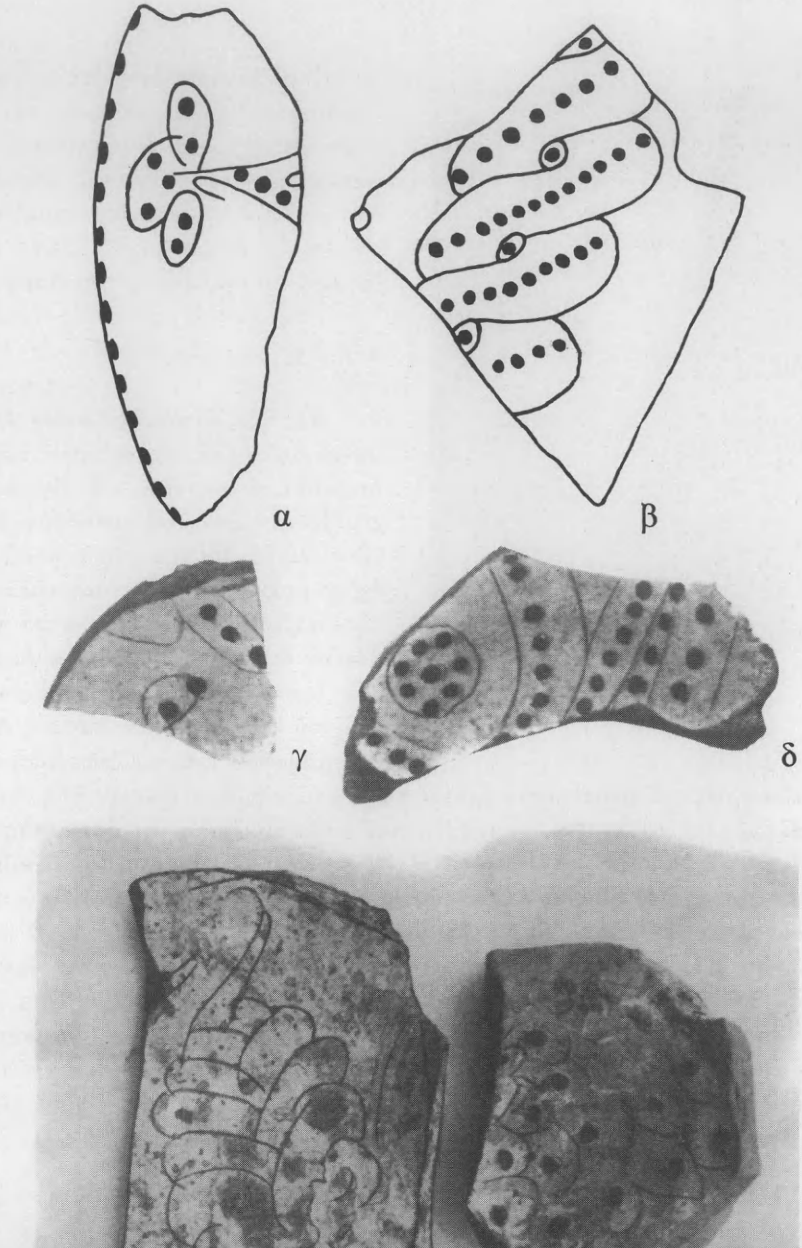

Εἰκ. 21. Πίναξ λευκοκιτρίνων ὀστράκων διαστιζομένωνὑπὸ παχυρρεύστων σκοτεινοτέρων κηλίδων (κοκκίδων).

Δὲν θὰ κάμωμεν ἐνταῦθα τὸν λεπτομερῆ κατάλογον τῶν πολυαρίθμων βυζαντινῶν ὀστράκων, ἀλλὰ θὰ δημοσιεύσωμεν μόνον ἐπιλογὴν τῶν χαρακτηριστικωτέρων ἐξ αὐτῶν.

Τὰ εὑρεθέντα ἀγγεῖα ἀνήκουν εἰς πολλὰς κατηγορίας τοῦ ἀκμάζοντος κατὰ τοὺς 11ον, 12ον καὶ 13ον αἰῶνας ἐργαστηρίου τῆς Κορίνθου, περὶ ὧν λεπτομερῶς διέλαβεν ὁ Ch. Morgan εἰς τὸ Corinth XI, The Byzantine Pottery, Cambridge, Massachusetts 1942.

Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὰ διὰ τὴν Κόρινθον καὶ ἑπομένως καὶ τὴν συναφῆ περιοχὴν τῆς Σικυῶνος εἶναι τὰ τῆς εἰκόνος 21 (α, β, γ, δ, ε, καὶ ζ), ἅτινα προέρχονται ἐξ ἀβαθῶν πινακίων μετ' ἐπιπέδου χείλους εἴτε τελείως ἐστερημένων βάσεως, εἴτε μετ' ἐλαφρᾶς τοιαύτης κυκλικῆς. Ταῦτα παρουσιάζουσιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν των ὠχρὸν λευκοκίτρινον ἢ ὑποκίτρινον γάνωμα,ἐφ' οὗ ἐχαράχθη διὰ λεπτοῦ ἐργαλείου (τεχνικὴ sgraffito) σχέδιον γεωμετρικόν, συνήθως ἑλίκων ἢ κύκλων ἢ ἄλλων συνθετωτέρων ἑλικοειδῶν (εἰκ. 21 β), ἢ ἁλυσσοειδῶν πλεγμάτων (guilloche), ἢ τέλος συστρεφομένων πλεγμάτων (εἰκ. 21ε), διαστιζομένων ὑπὸ κοκκίδων παχυρρεύστου ἐρυθρομέλανος χρώματος[1]. Τοιαῦτα ἀγγεῖα χαρακτηριζόμενα ὑπὸ τοῦ Morgan[2] ὡς measles ware (ἱλαροπληγῆ) χρονολογοῦνται ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ α' ἥμισυ τοῦ 12ου αἰ[3].

Εἰκ. 22. Ὄστρακον ἀγγείου μὲ λεπτὸν τοίχωμα καὶ ἐγχάρακτον διακόσμησιν.

Μὲ ὅμοια λεπτὰ τοιχώματα εἶναι καὶ ἄλλα χρώματος ὑπολεύκου, ἀνήκοντα εἰς κυάθους, καὶ φέροντα ἐσωτερικῶς ἑλικοειδῆ (εἰκ.22) καὶ ἄλλα κοσμήματα, ἓν δὲ καὶ πιθανῶς τὴν οὐρὰν ἀετοῦ καὶ ἑκατέρωθεν αὐτῆς τοὺς γαμψώνυχας πόδας του (εἰκ. 23). Ἡ διακόσμησις ἐκτελεῖται εἰς αὐτὰ διὰ λεπτῆς γραμμῆς ἐρυθροῦ χρώματος καὶ ἐλαφρᾶς χαράξεως.

Εἰς ἄλλην κατηγορίαν ὑπάγονται ἀγγεῖα ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ ἔχοντα διάκοσμον ἰσχυρῶς ἐγχάρακτον, γάνωμα ὑποκίτρινον πορτοκαλεόχρουν, καστανὸν ἢ πρασινωπόν,ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται μέλανα τὰ κοσμήματα. Ταῦ-

[1] Μόνον ἓν δεῖγμα τοῦ εἴδους αὐτοῦ εὑρέθη εἰς τὴν Σπάρτην (Dawkins—Droop, BSA XVII, 1910-11, σ. 23 ἑξ) τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ἐπείσακτον, ἓν ἄλλο δὲ τῶν Ἀθηνῶν θεωρεῖται ὑπὸ τῆς Al. Frantz ὡς μὴ ἀθηναϊκῆς κατασκευῆς. Ἓν τρίτον ἀκόμη παράδειγμα ἐξ Ἀθηνῶν παρέσχεν ἡ γενομένη ὑπ' ἐμοῦ τὸ 1942 ἀνασκαφὴ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Ἀδριανοῦ (ΑΕ 1964, Χρονικά, σ 42, εἰκ. 78). Τοῦτο ὅμως δεικνύει πολὺ ἀμελεστέραν κατασκευὴν καὶ ἐκτέλεσιν τῶν στιγμάτων.

[2] Morgan, ἔ. ἀ. σ. 90 ἑ. εἰκ. 69.

[3] Morgan, ἔ. ἀ. σ. 95.

τα εἶναι καὶ τὰ πολυπληθέστερα. Εἶναι παχύτερα τῶν ἄλλων, ἡ δὲ γάνωσίς των παρουσιάζει λάμψιν ἰσχυροτέραν. Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εἶναι εἴτε πινάκια, εἴτε βαθύτερα σκουτέλια μετὰ κυκλικῆς βάσεως, ἄλλοτε ὑψηλῆς (εἰκ. 24β) καὶ ἄλλοτε χαμηλοτέρας (εἰκ. 24α).

Ἡ διακόσμησις καὶ γάνωσίς των εἶναι πάντοτε ἐσωτερική. Τὸ χεῖλος περιτρέχει ταινία μὲ πλατεῖαν διακόσμησιν (εἰκ. 25) εἴτε ἐκ φύλλων (εἰκ. 25,1),

Εἰκ. 23. Θραῦσμα κυάθου μὲ παράστασιν οὐρᾶς ἀετοῦ καὶ γαμψωνύχων ἄκρων ποδῶν.

εἴτε ἐκ κουφιζόντων σχεδίων (εἰκ. 25,2), εἴτε ἀκόμη ἐξ ἡμικυκλίων (εἰκ.25, 3,7) καὶ κύκλων (εἰκ. 25,5,6) τοῦ αὐτοῦ χρώματος πρὸς τὸ ὑπόλοιπον, ἄλλοτε ὅμως καὶ διαφορετικοῦ (πρασίνου). Ἀμέσως μετὰ τὴν διακόσμησιν τοῦ χεί-

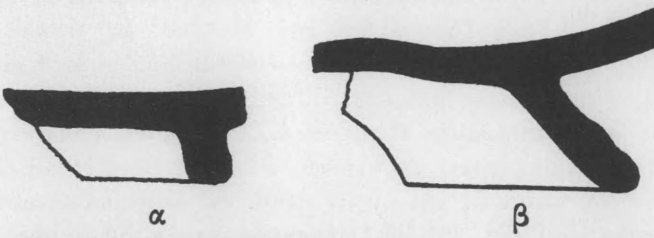

Εἰκ. 24. Τομαὶ κυκλικῶν βάσεων ἀγγείων, α: χαμηλή, β: ὑψηλή.

λους ἀκολουθεῖ συνήθως σειρὰ τριῶν ἕως πέντε ὁμοκέντρων χαρακτῶν κύκλων (εἰκ 25, 1,3,5) περιβάλλουσα κυκλικὸν κεντρικὸν θέμα (στὺλ médaillon), ἄλλοτε ἁπλοῦν (εἰκ. 27,3) καὶ ἄλλοτε μετὰ γραμμικοῦ κοσμήματος εἴτε ἐκ τετραφύλλων ἐγγεγραμμένων ἐντὸς καμπυλοπλεύρου ὀκταγώνου (εἰκ. 28α), ἔνθα οἱ κατὰ τὸν ἄξονα τῶν φύλλων παρατηρούμενοι μικροὶ διπλοῖ κύκλοι δὲν εἶναι κοκκίδες ἐκ παχυρρεύστου χρώματος ὡς οἱ τῆς εἰκόνος 21, εἴτε ἐξ ἐφαπτομένων κύκλων[1] (εἰκ. 28β), τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων πληροῦσι

[1] Παρομοίαν διάταξιν κύκλων συναντῶμεν καὶ εἰς ἀγγεῖον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (H. Wallis, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. X, εἰκ. 27).

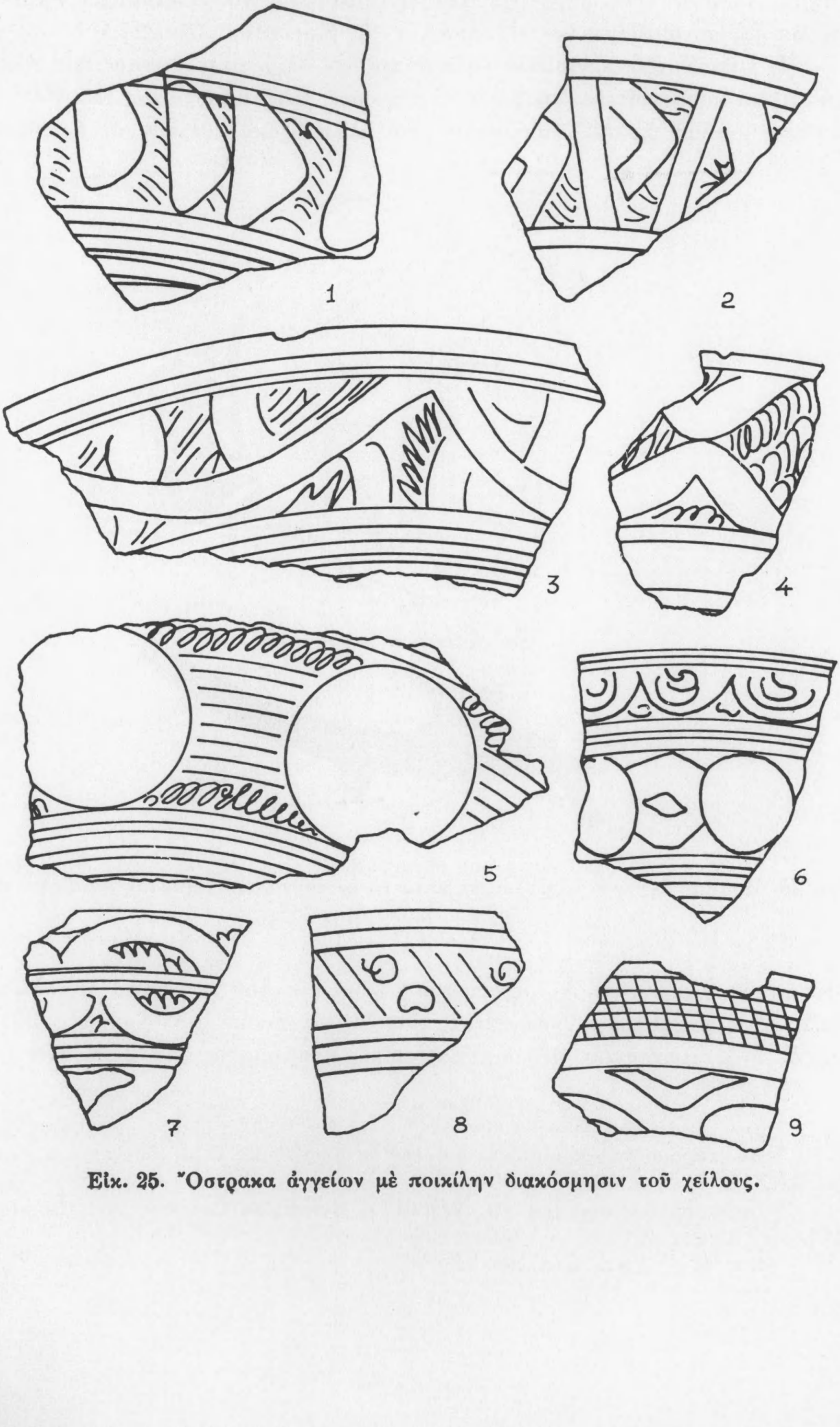

Εἰκ. 25. Ὄστρακα ἀγγείων μὲ ποικίλην διακόσμησιν τοῦ χείλους.

παχεῖαι γραμμαί (εἰκ. 28β), εἴτε τέλος ἐξ ἑραλδικοῦ τινος κοσμήματος, ὅμοιον τοῦ ὁποίου συναντῶμεν καὶ εἰς πινάκιον τῆς Κορίνθου[1] (εἰκ. 27,4).

Ἡ μεταξὺ τῶν κεντρικῶν κύκλων καὶ τοῦ ἔσω χείλους ἐπιφάνεια πληροῦται διὰ κοσμημάτων, ὅπως π.χ. κυπαρίσσων κατ' ἀποστάσεις (εἰκ. 29)[2] ἢ μεγάλων κύκλων ἄλλοτε ἐφαπτομένων καὶ ἄλλοτε χωριζομένων δι' ὁριζοντίων ταινιῶν (εἰκ. 25,5,6). Αἱ μεταξὺ τοῦ χείλους καὶ τοῦ κεντρικοῦ μεταλλίου κυκλοτερεῖς ζῶναι κοσμοῦνται ἐπίσης εἴτε διὰ κουφικῶν μονάδων (εἰκ. 30)[3], εἴτε δι' ἑνὸς πυκνοῦ ἐλευθέρου κυματοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 27,4, εἴτε διὰ

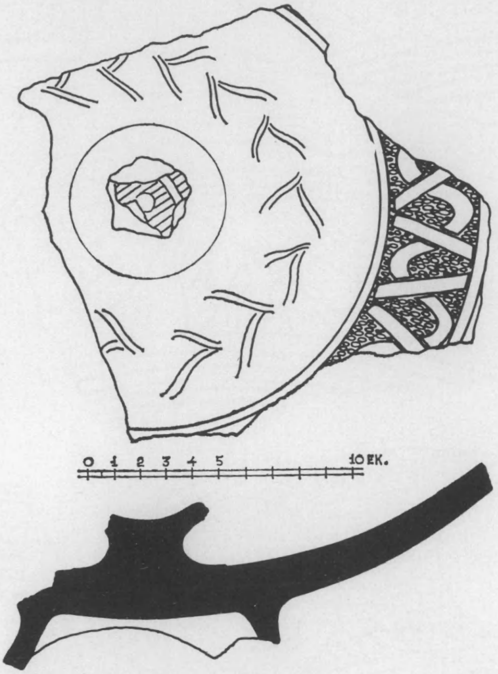

Εἰκ. 26. Πυθμὴν ἀγγείου παρουσιάζων κατὰ τὸ κέντρον του ἐξέχουσαν ἀπόφυσιν εἰς σχῆμα ὑποδοχῆς.

[1] Βλ. παρόμοιον κόσμημα ἐπὶ ἀγγείων ἐκ Κορίνθου: Ch. Morgan, ἔ. ἀ. πίν. XXXVI, c, d, XXXVIII, a, d.

[2] Πρβλ. ὅμοιον κόσμημα: H. Wallis, Byzantine Ceramic Art, London 1907, πίν. X, εἰκ. 27.

[3] Ch. Morgan, ἔ. ἀ. πίν. L.

σειρᾶς μεμονωμένων γωνιωδῶν κοσμημάτων (εἰκ. 26 ἔσω), εἴτε διὰ ταινίας γωνιωδῶν κοσμημάτων συμπλεκομένων μὲ ἕλικα (εἰκ. 26 ἔξω). Ἐνίοτε ἀντὶ

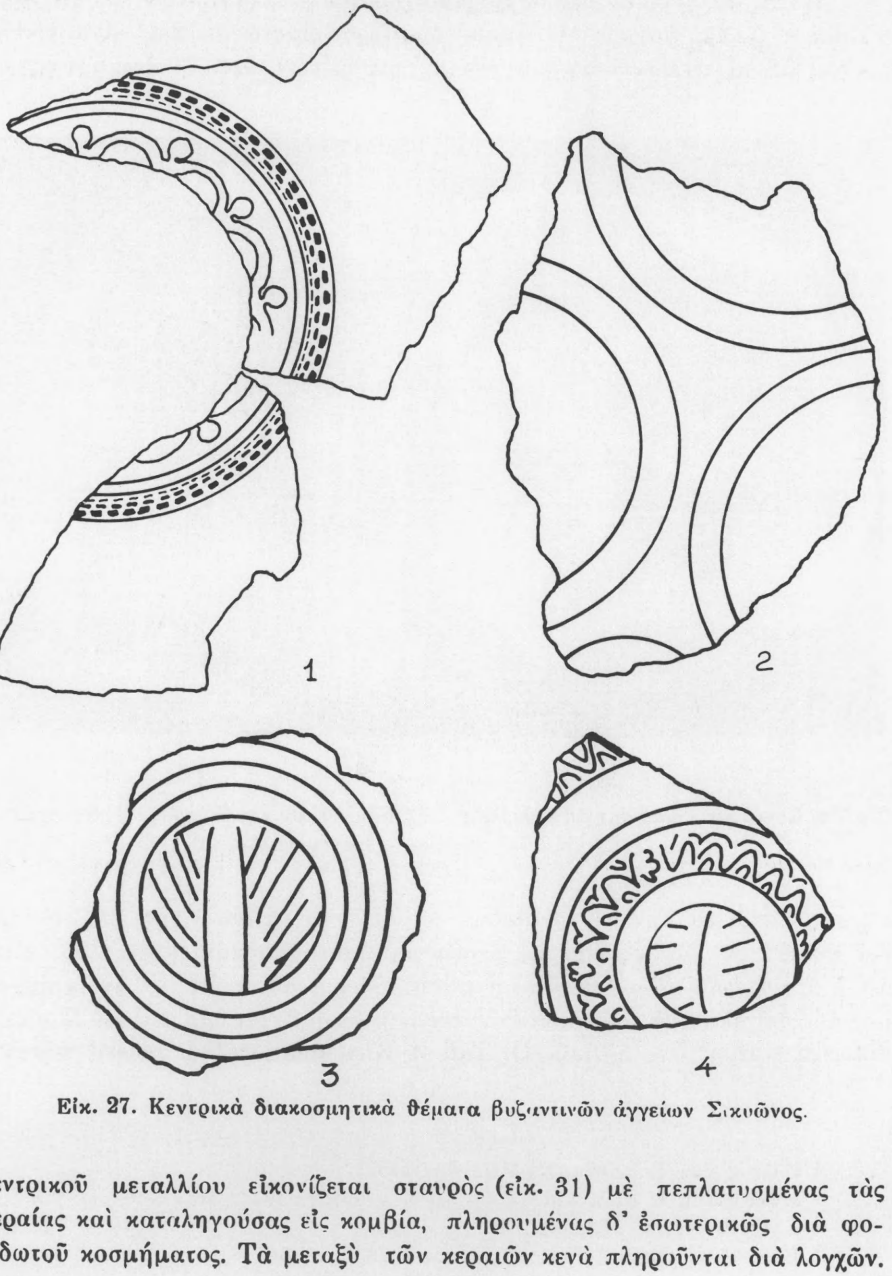

Εἰκ. 27. Κεντρικὰ διακοσμητικὰ θέματα βυζαντινῶν ἀγγείων Σικυῶνος.

κεντρικοῦ μεταλλίου εἰκονίζεται σταυρὸς (εἰκ. 31) μὲ πεπλατυσμένας τὰς κεραίας καὶ καταληγούσας εἰς κομβία, πληρουμένας δ' ἐσωτερικῶς διὰ φολιδωτοῦ κοσμήματος. Τὰ μεταξὺ τῶν κεραιῶν κενὰ πληροῦνται διὰ λογχῶν.

Ὅμοιον παράδειγμα σταυροῦ μετὰ βελῶν ἔχομεν καὶ ἐκ Κορίνθου[1]. Τὰ ἀγγεῖα τῆς κατηγορίας ταύτης χρονολογοῦνται περὶ τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.[2]

Ἄλλης κατηγορίας λίαν ἐνδιαφέρον ὄστρακον (μεγίστων διαστάσεων 0.156μ. × 0.13μ., πάχους 0.007μ. καὶ διαμέτρου βάσεως 0.12μ.) εἶναι τὸ τῆς εἰκόνος 32 μὲ τελείως διάφορον τῶν προηγουμένων τεχνικὴν ἐκτελέσεως, ἥ-

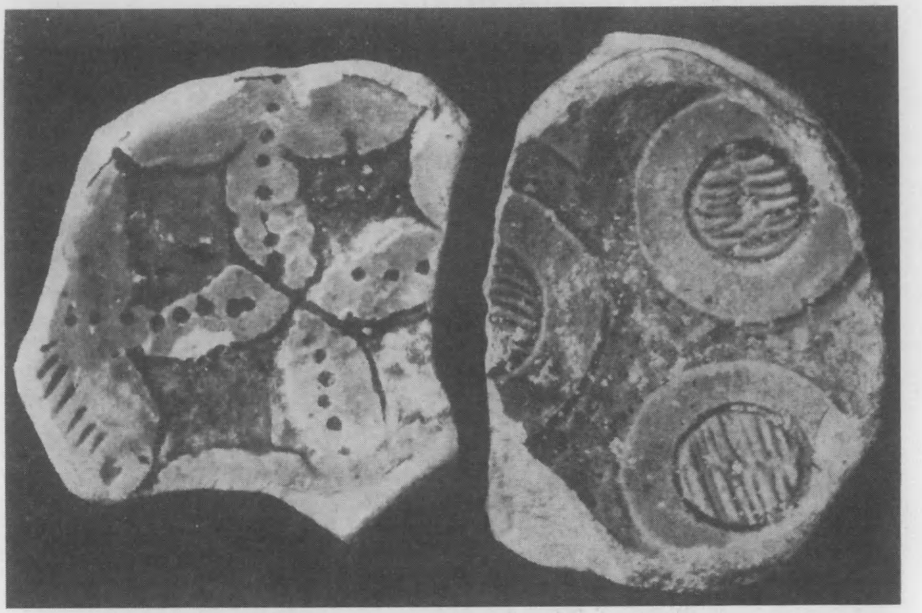

α β

Εἰκ. 28. Κεντρικὰ διακοσμητικὰ θέματα ἐκ τετραφύλλου (α) ἢ τριῶν ἐφαπτομένων κυκλικῶν ταινιῶν περιβαλλουσῶν μετάλλια (β).

τις συνίσταται εἰς τὴν δι' ἐργαλείου ἀπολάξευσιν μέρους τῆς ἐπιδερμίδος τοῦ πηλοῦ τοῦ βάθους πρὸ τῆς γανώσεως, ὁπότε προκύπτει ἓν εἶδος ἐλαφροῦ ἀναγλύφου μὲ σκοτεινότερον βάθος, ὅπερ ἀναδεικνύει τὴν ἀνοικτόχρωμον διακόσμησιν. Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς τεχνικῆς ὀνομάζεται ὑπὸ μὲν τοῦ Morgan «incised ware»[3] ὑπὸ δὲ τοῦ D. Talbot Rice «elaborated incised ware»[4].

[1] Morgan, ἔ. ἀ. πίν. XLVIII ἀρ. 1437.
[2] Morgan, ἔ. ἀ. σ. 157.
[3] Corinth XI, σ. 162, σημ. 30.
[4] Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, σ. 34.

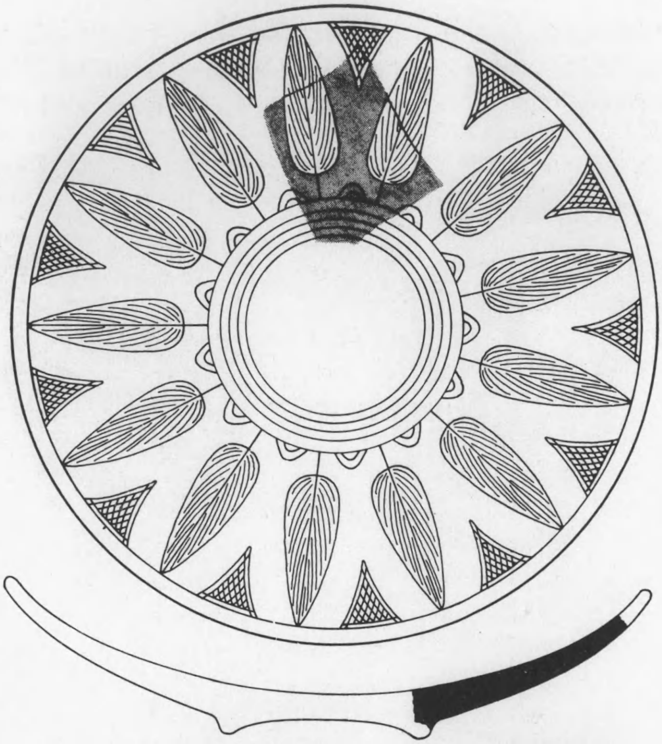

Εἰκ. 29. Πινάκιον μετὰ εὐρέος χείλους ἐκ κυπαρίσσων.

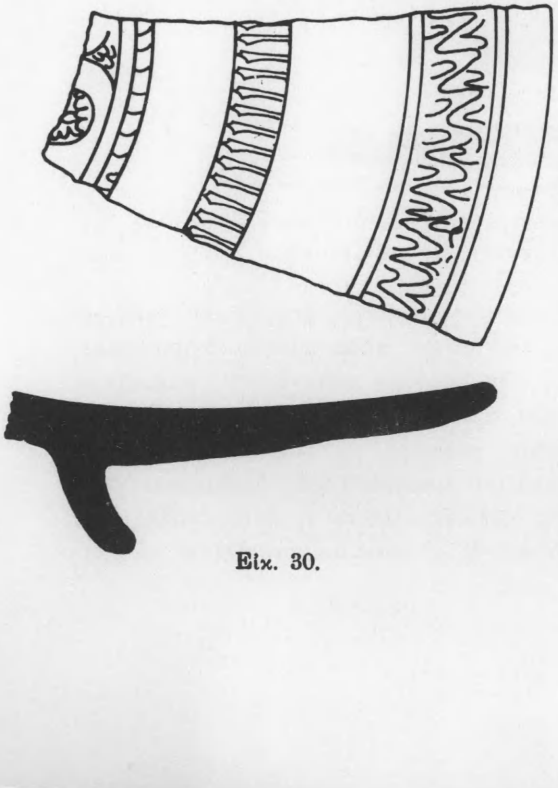

Εἰκ. 30.

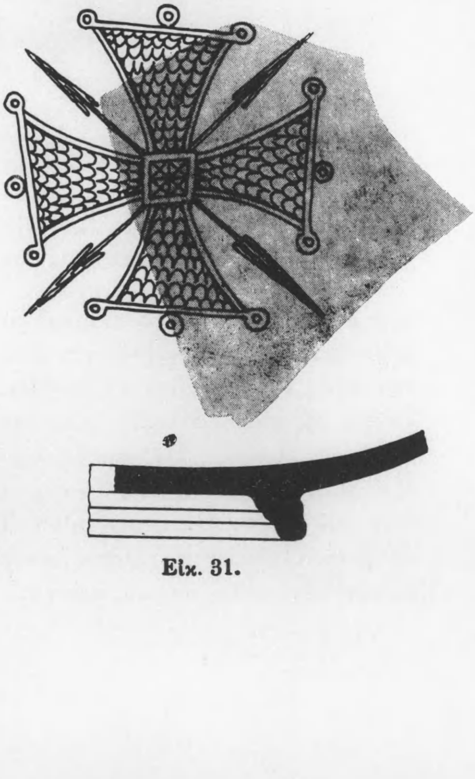

Εἰκ. 31.

Ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου ὀστράκου εἰκονίζεται λέων πιθανώτατα, ὀκλάζων ἀριστερὰ (εἰκ. 33) μὲ τὸν ἕνα τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κατακεκλιμένων ὀπισθίων ποδῶν προβαλλόμενον ὑπὸ τὴν κοιλίαν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ σωζόμενα ἄ-

Εἰκ. 32. Τεμάχιον πυθμένος πινακίου μὲ παράστασιν λέοντος ὀκλάζοντος καὶ στρέφοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατήν.

κρα μὲ τοὺς ὄνυχας. Τὸ ἐμπρόσθιον μέρος τοῦ σώματος στηρίζει ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ προσθίου ποδός, ἐνῷ τὸν ἕτερον πρόσθιον πόδα ὑψώνει ἀνακεκαμμένον πρὸς τὰ ἄνω κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν ἀρχαίων σφιγγῶν. Ὁ λαιμὸς μὲ τμῆμα τῆς χαίτης ὄπισθεν παρουσιάζει τὴν συνήθη στροφὴν τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ ἐμπρός, ἥτις προβάλλει κατὰ μέτωπον μὲ ἐντελῶς γεωμετρικὰ ἢ ἐσχηματοποιημένα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου (ρίς, ὀφθαλμοί, ὀδόντες) καὶ τὸ ᾠοειδὲς περίγραμμα. Τῆς κεφαλῆς ἐλλείπει ἡ ἄνω ἀπόληξις μὲ τὰ ὦτα. Ὁ ὑπόλοιπος χῶρος πληροῦται δι' ἑλικοειδῶν καὶ ἄλλων φυλλωμάτων οὐχὶ τόσον σαφοῦς περιγράμματος.

Τὸ θέμα ζῴου ἀνθρωπομόρφου (σφίγγες, σειρῆνες κλπ.) ἢ φυσικοῦ (συνήθως λέοντος) εἰκονιζομένου ἄλλοτε ὀρθίου καὶ ἄλλοτε καθημένου ἐπὶ τῶν ὀπισθίων ποδῶν, ἄλλοτε δὲ πάλιν βαδίζοντος μὲ τὸ σῶμα κατὰ κρόταφον

Εἰκ. 33. Πιθανὴ ἀναπαράστασις τοῦ λέοντος τῆς εἰκόνος 32.

καὶ τὴν κεφαλὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸν θεατήν, εἴτε ἐντελῶς κατὰ μέτωπον εἴτε βλέπουσαν κατ' ἀντίθετον διεύθυνσιν[1], ἦτο ἤδη ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν[2] καὶ τῶν μετέπειτα χρόνων λίαν σύνηθες εἰς τὴν ἀνατολικὴν τέχνην[3], παρίστατο

[1] Ποτήριον ἐκ Κορίνθου, μέσων 12ου μ.Χ. αἰ. Ὁδηγὸς Βυζ. Ἐκθέσεως, ἀρ. 651 καὶ M o r g a n, ἔ. ἀ. ἀρ. 1283, σ. 131 εἰκ. 204β.

[2] Πύλη Λεόντων Μυκηνῶν, μυκηναϊκοὶ σφραγιδόλιθοι (Α. Σ α κ ε λ λ α ρ ί ο υ, Μυκηναϊκὴ σφραγιδογλυφία, Ἀθῆναι 1966, πίν 2δ, 3β, ε) κλπ.

[3] Πλεῖστα παραδείγματα ἔχομεν ἐκ τῆς ἀνατολιζούσης κεραμεικῆς: H. P a y n e,

δὲ συνήθως διπλοῦν, καθ' ἐραλδικὸν τρόπον ἑκατέρωθεν μέσου τινος ἀξονικοῦ στοιχείου, κίονος (πρβλ. Πύλη Λεόντων Μυκηνῶν) ἢ δένδρου (τῆς ζωῆς

Εἰκ. 34. Θραύσματα εὐτελεστέρας ποιότητος ἐζωγραφημένων ἀγγείων.

τῶν Βυζαντινῶν) τοῦ ὁποίου σώζονται πλεῖστα παραδείγματα ἐπηρεασμένα ἐκ τῆς σασσανιδικῆς τέχνης, ἀνήκοντα εἰς τὸν 10ον—11ον αἰ. ἐν Ἀθήναις

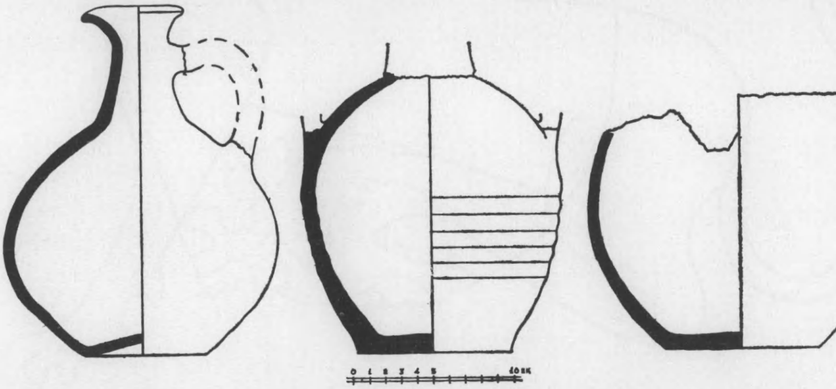

Εἰκ. 35. α. Ὑδρία μετὰ προχοῆς καὶ μιᾶς λαβῆς. β. Ὑδρία μετὰ δύο λαβῶν. γ. Ὑδρία σωζομένη μόνον κατὰ τὴν κοιλίαν.

(Γοργοεπήκοος[1], Βυζαντινὸν Μουσεῖον[2], Μουσεῖα : Θηβῶν[3], Αἰγίνης,

Necrocorinthia, Oxford 1931, πίν. 30,5, 37,7, 50,7 (λέοντες ὀκλάζοντες) πίν. 3,1, 30, 6 (ζῷα στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω), πίν. 10,6, 13,3, 14, 20,3 (ζῷα βαδίζοντα καὶ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατήν), πίν. 3,1 (σφίγγες ἀντωπαί).

[1] A. Struck - K. Michel, Ath. Mit. 1906, εἰκ. 19 καὶ Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὴ Ἀθήνα, εἰκ. 42.

[2] Γ. Σωτηρίου, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζ. Μουσείου, Ἀθῆναι 1956, πίν. IX, ἀρ. 159.

[3] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ε', 1939 - 40, σ. 130 εἰκ. 12, σ. 136 εἰκ. 18, σ. 138 εἰκ. 20.

Σμύρνης[1] κλπ.). Ἀπὸ τοιοῦτο ἀνατολικὸν (περσικὸν) θέμα φαίνεται ἀντλῶν τὴν ἔμπνευσίν του καὶ ὁ τεχνίτης τοῦ ἡμετέρου ἀγγείου. Παράστασις λεόντων καὶ γενικῶς ζῴων μὲ τὸ σῶμα ὀκλάζον καὶ τὴν κεφαλὴν στρεφομένην πρὸς τὸν θεατὴν εἶναι συνήθης καὶ κατὰ τὸν 11ον καὶ τὸν 12ον αἰῶνα εἰς γλυπτά[2], μικρογραφίας χειρογράφων[3], ἀγγεῖα[4] καὶ εἰς ὑφάσματα[5] Ἡ γραμμὴ τῆς ἐκτελέσεώς των εἶναι περιποιημένη. Ὁ λέων ἰδίᾳ διετηρήθη σταθερῶς καὶ κατὰ τὸν 13ον αἰ., ὁπότε αἱ ἀνθρώπιναι μορφαὶ φαίνονται τελείως ἀντικατασταθεῖσαι ὑπὸ τῆς διαρκῶς αὐξανομένης λαϊκότητος ζωϊκῶν σχεδίων, ἀλλὰ τὸ σχέδιόν του, ὅπως τὸ τοῦ ἡμετέρου (εἰκ. 32) δὲν ἔχει πλέον τὴν ποιότητα τῶν παλαιῶν, τοῦθ' ὅπερ δύναται νὰ σημαίνῃ καὶ σοβαρὰν διακοπὴν τῆς βυζαντινῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν ἀρχικὴν πηγὴν τῶν τύπων, δηλ. τὴν Περσίαν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῶν σκαλισμένων ἀνθεμίων τοῦ βάθους τῆς ἡμετέρας εἰκόνος φαίνεται ἐπίσης ἀμελής, εἶναι πιθανώτερον τὸ ἡμέτερον ὄστρακον νὰ προέρχεται ἐξ ἀγγείου ἐκτελεσθέντος κατὰ τὸν 13ον αἰ. Τὰ παραπληρωματικὰ φυτικὰ κοσμήματα ἔχουν τώρα πλέον γίνει σκληρὰ καὶ δύσκαμπτα.

Ὑπάρχουσι τέλος ἀγγεῖα μὲ παχέα τοιχώματα καὶ ὑποκίτρινον γάνωμα καὶ μὲ ἐσωτερικῶς ἐζωγραφημένα μὲ βαθύτερον χρῶμα (πράσινον ἢ καστανέρυθρον) ἐπὶ τοῦ ἀνοικτοχρώμου βάθους κοινότυπα σχέδια, γεωμετρικὰ (εἰκ. 34) ἢ ἄλλα ἀσαφῆ. Λόγῳ τῆς εὐτελείας τῆς διακοσμήσεώς των πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς σκεύη οἰκιακῆς ἴσως χρήσεως. Ὅμοιά των ἀγγεῖα εὑρέθησαν καὶ εἰς Κόρινθον, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ Ch. Morgan εἰς τὸν 13ον αἰ.[6]

[1] Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Γ', 1937, σ. 137, εἰκ. 9.

[2] Ἀνάγλυφον Μουσείου Σόφιας, ἐκ Στάρα Ζαγορᾶς (B. Filov, Altbulgarische Kunst, Bern 1919, πίν. 11, 1, 7ου - 8ου αἰ.), θωράκιον Ἁγ. Τραπέζης τῆς Μητροπόλεως τῆς Ἀκυληίας, 8ου αἰ. (Ricci-Colasanti, L' arte bizantina in Italia, πίν. 78), θωράκιον Ἁγ. Τραπέζης τοῦ Ἀρχιεπισκοπικοῦ Μεγάρου Ραβέννας, 10ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 75), θωράκιον Ἁγ. Τραπέζης Μητροπόλεως Torcello, 12ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 85), θωράκιον γυναικωνίτου Ἁγ. Μάρκου Βενετίας, 12ου αἰ. (Ricci-Colasanti, ἔ. ἀ. πίν. 84).

[3] H. Omont, Miniatures des plus anciens manuscrits de la Bibliothèque Nationale, Paris 1929, πίν. CX, CXIII, J. Ebersolt, La miniature byzantine, Paris 1929, πίν. XLII.

[4] Ch. Morgan, ἔ. ἀ. πίν. XLVe.

[5] Μεταξωτὸν ὕφασμα τῆς Μητροπόλεως Maestricht, 10ου - 11ου αἰ. (F. Volbach-G. Duthuit-G. Salles, L'art byzantin, Paris ἄ. ἔ., πίν. 93). Μεταξωτὸν ὕφασμα μὲ τὰ ὀνόματα Κωνσταντίνου Η' καὶ Βασιλείου Β' εἰς Düsseldorf, 10ου αἰ. ὅπου εἰκονίζονται ἀντωποὶ λέοντες στρέφοντες τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν θεατὴν (O. M. Dalton, Byzantine Art and Archaeology, Oxford 1911, εἰκ. 374).

[6] Ch. Morgan, ἔ. ἀ. σ. 80 ἑ.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ τρία μεγάλα ἀγάνωτα ἀγγεῖα (ὑδρίας) εὑρεθέντα εἰς τοὺς τάφους. Ταῦτα εἶναι ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ μὲ λεπτὰ τοιχώματα, εὑρέθησαν δὲ δυστυχῶς καὶ τὰ τρία τεθραυσμένα (εἰκ. 35) εἴτε κατὰ τὸ ἥμισυ τοῦ ὕψους των, εἴτε κατὰ τὸν λαιμόν. Φέρουσι στενὸν λαιμὸν συγκρατούμενον διὰ μιᾶς ἢ δύο καμπύλων λαβῶν (εἰκ. 35β). Εἰς τὴν κοιλίαν ἑνὸς ἐξ αὐτῶν διατηροῦνται κυκλικαὶ ὁριζόντιαι ραβδώσεις (δακτύλιοι, εἰκ. 35β), γενόμεναι διὰ τοῦ τροχοῦ (εἰκ. 35α).

Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἦσαν κοινῆς οἰκιακῆς χρήσεως, χρησιμεύοντα πιθανῶς πρὸς περισυλλογὴν ποσίμου ὕδατος. Παρόμοια ἀγάνωτα ἀγγεῖα εὑρέθησαν καὶ εἰς τὴν θέσιν «Σαράντα Κολόννες» τῆς Πάφου Κύπρου, χρονολογοῦνται δὲ ὑπὸ τοῦ εὑρόντος αὐτὰ ἐντὸς ἐπιχώσεως H. Megaw εἰς τὸ 1222[1].

Ὁ πυθμήν των ἄλλοτε εἶναι κοῖλος (εἰκ. 35α) ἄλλοτε δὲ ἐπίπεδος (εἰκ. 35 β,γ). Διαστάσεις: τὸ ἀκέραιον (εἰκ. 35α) ἔχει ὕψος 0,22μ., διάμετρον κοιλίας 0,72μ. τὸ τῆς εἰκ. 35β ἔχει ὕψος κοιλίας 0,175μ., διάμετρον κοιλίας 0.142 μ. καὶ τὸ τῆς εἰκ. 35γ: διάμετρον κοιλίας 0.184, καὶ σωζόμενον ὕψος 0.162μ.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ. Εἰς τὰ παραδείγματα θωρακίων ὁμοίων πρὸς τὸ τῶν εἰκόνων 16 καὶ 17 προσθετέον καὶ τὸ ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν[2], εἰς δὲ τὰ τῆς εἰκόνος 18 τὸ ἐκ τῆς βασιλικῆς Πανόρμου Κρήτης[3] θωράκιον.

[1] A. H. S. Megaw, Excavations at "Saranda Kolones„ Paphos, 1966-67, 1970-71, ἐν Report of the Deparlment of Antiquities, Cyprus 1971, Nicosia 1971, σ. 124, εἰκ. 3 καὶ 8.

[2] Εἰκὼν ἐν Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ Ξυλόστεγος Παλαιοχρ. Βασιλικὴ τῆς μεσογ. Λεκάνης, σ. 519 εἰκ. 477, 6.

[3] Εἰκὼν ἐν Ν. Πλάτωνος, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κρήτης (Ἑλληνικά, Παράρτ. 9, 1, 1955, σ. 428, πίν. 98,1).

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΑΜΒΩΝΕΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥ

Τὰ κατωτέρω ἐξεταζόμενα μαρμάρινα γλυπτὰ— membra disjecta παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων—εὑρέθησαν, ἄλλα μὲν (ὁμὰς Α) κατὰ τὴν πρόοδον τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου γενομένων ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως καὶ ἀναπαλαιώσεως τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Καταπολιανῆς καὶ τοῦ προσηρτημένου εἰς αὐτὸν ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς Παροικιᾶς Πάρου, ἄλλα δὲ (ὁμὰς Β) κατὰ τὰς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἐπίσης ἐνεργηθείσας κατὰ τὸ 1960

Εἰκ. 1. Γλυπτὰ ἐκ τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν ἐντειχισμένα εἰς τὸ μεταγενέστερον ναΰδριον τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου.

καὶ 1961 ἀνασκαφὰς τῆς 1200 περίπου μέτρα ἀνατολικῶς τῆς Καταπολιανῆς καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς Νάουσαν ἀγούσης ὁδοῦ ἀποκαλυφθείσης βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀμφότεραι αἱ ἀνωτέρω ὁμάδες γλυπτῶν εὑρέθησαν ἐντειχισμέναι ἡ μὲν πρώτη εἰς μεταγενεστέρας στερεωτικὰς προσθήκας τῆς Καταπολιανῆς, ἡ δὲ δευτέρα εἰς τὸ ἀντικαταστῆσαν τὴν παλαιὰν βασιλικὴν τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν ναΰδριον τοῦ Ἁγ. Ἐλευθερίου (εἰκ. 1), τὸ ἀπο-

τελοῦν μίαν τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἔδωσαν τὸ σημερινὸν ὄνομα εἰς τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν προγενεστέραν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν[1].

Συντομωτάτη μνεία τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν τεμαχίων ἀμβώνων περιελήφθη, τῆς μὲν Α΄ ὁμάδος εἰς τὸν Ε΄ τόμον (1965) τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (σ. 23, εἰκ. 16,17), τῆς δὲ Β΄ ὁμάδος εἴς τε τὸ Ἔργον[2] καὶ τὰ Πρακτικὰ[3] τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, δαπάναις τῆς ὁποίας ἐξετελέσθησαν ἀμφότεραι αἱ μνημονευθεῖσαι ἐργασίαι.

Ἐκ τῶν διασωθέντων τεμαχίων τὰ μὲν ἀνήκοντα εἰς ἄμβωνας τῆς Καταπολιανῆς εἶναι ὀλίγα, ἐνῷ ἀντιθέτως πολυάριθμα εἶναι τὰ τεμάχια τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Ἀμφοτέρων τῶν ὁμάδων τὰ τεμάχια εὑρέθησαν διεσκορπισμένα, ἐπειδὴ δὲ καὶ δὲν ὑπάρχουσι κατὰ χώραν τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τῶν σχετικῶν ἀμβώνων, ἀγνοοῦμεν ποῦ ἀκριβῶς τοῦ μέσου κλίτους τῶν ἀντιστοίχων βασιλικῶν ἦσαν οὗτοι τοποθετημένοι. Ἐκ διαφόρων ἐν τούτοις ἐνδείξεων δυνάμεθα μετὰ ἀρκετῆς βεβαιότητος νὰ συναγάγωμεν τὸ γενικόν των σχέδιον, ὅπερ ἀνῆκεν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀμβώνων τῶν ἐχόντων δύο συμμετρικῶς καὶ ἀντιρρόπως τοποθετημένας κλίμακας ἀνόδου εἰς τὴν ὑψωμένην κυκλικὴν ἐξέδραν, παραδείγματα τῶν ὁποίων παρεθέσαμεν ἄφθονα εἰς τὴν Ξυλόστεγον Παλαιοχριστιανικὴν Βασιλικὴν τῆς μεσογειακῆς Λεκάνης[4].

ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ Α΄ ΟΜΑΔΟΣ

Ταῦτα, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἶναι ὀλιγαριθμότερα τῶν τῆς ὁμάδος Β. Ἐνταῦθα ἀπεικονίζονται δύο τεμάχια (εἰκ. 2 καὶ 3) ἀνήκοντα εἰς τὰ πλάγια πτερύγια τῆς εἰς τὸ ὑψωμένον δάπεδον τοῦ ἄμβωνος κλίμακος ἀνόδου. Ὅτι δὲ τὰ τεμάχια ταῦτα προέρχονται ἐκ τῶν πτερυγίων ἀποδεικνύει ἡ ἰσχυρῶς κεκλιμένη ἄνω αὐτῶν ἐπιφάνεια. Τὸ πρῶτον τεμάχιον (εἰκ. 2) εἶναι τεθραυσμένον καθ᾽ ὕψος εἰς δύο μέρη: εἰς τὸ κάτω ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται ἁλυσσοειδὴς πλοχμὸς—συνήθης εἰς γλυπτὰ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου μ.Χ. αἰῶνος—πλάτους 0.075μ. ὅστις περιθέει τὸ τραπεζιόσχημον πτερύγιον. Ἐντὸς τοῦ πλαισίου εἰκονίζεται τὸ ἥμισυ ὑψηλοῦ ἰσχυρῶς ἀναγλύφου σταυροῦ, ὅστις βαίνει ἐπὶ τριβάθμου βάσεως. Τοῦ σταυροῦ σώζεται μόνον ἡ μία τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν καταλήγουσα εἰς τριγωνικὴν διαπλάτυνσιν. Ἐπὶ τῆς κεραίας ταύτης

[1] Βλέπε τὴν σχετικὴν εἰκόνα εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας 1960, σ. 176, εἰκ. 192 καὶ εἰς ΠΑΕ 1960, πίν. 179α.

[2] Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1960, σ.181, εἰκ. 200, 201 καὶ 1961, σ. 192, εἰκ. 196.

[3] ΠΑΕ 1960, σ. 251, πίν. 189-191 καὶ 1961, σ. 187 πίν. 147α.

[4] Τόμ. Β΄, σ. 538 ἕως 566.

ἵσταται μικρὸν πτηνὸν κατὰ κρόταφον, ἐστραμμένον πρὸς τὸν σταυρόν (εἰκ. 2α, 3α). Τὸ πτηνὸν εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περιστερά, ἀντιστοίχως δ' αὐτῆς, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς κεραίας τοῦ σταυροῦ, θὰ ὑπῆρχε καὶ ἄλλη, βλέπουσα ἐπίσης πρὸς τὸν σταυρόν. Αἱ δύο περιστεραὶ ἔχουσιν ἀναμφιβόλως συμβολικὴν ἔννοιαν: συμβολίζουν ψυχὰς ἀπολυτρωμένας ἀπὸ τοὺς δεσμοὺς τοῦ σώματός των καὶ ἐπιτυγχανούσας τὴν σωτηρίαν των δυνάμει τοῦ σταυροῦ[1], ὅστις ἐνταῦθα μετὰ τοῦ ἐπὶ τῆς κορυφῆς του R ἀποτελεῖ τὸ μονογράφημα αὐτοῦ τούτου τοῦ Χριστοῦ. Πλείονα παραδείγματα ἀνὰ μιᾶς περιστερᾶς ἐφ' ἑκάστης τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ παρέχουν πολλαὶ σαρκοφάγοι τοῦ 5ου αἰ. τοῦ Μουσείου τοῦ Λατερανοῦ[2] καὶ τῆς Ραβέννας[3], ἀρχαιότερον δὲ καὶ ἐπιτύμβιαι ἐπιγραφαὶ παλαιοχριστιανικῶν κοιμητηρίων, ὡς π.χ. τῆς Δομιτίλλης, ἐν συνδυασμῷ πρὸς μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ μετὰ κλειστοῦ Ρ[4], καὶ τοῦ κοιμητηρίου τῆς Κομοδίλλης[5] (τοῦ ἔτους 431)[6]. Ἡ χρῆσις τῶν ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ πτηνῶν ἢ περιστερῶν[7] διετηρήθη καὶ ἀργότερον[8].

Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς περιστερᾶς τοῦ ἡμετέρου ἀναγλύφου σῴζεται μικρὸν καμπύλον λείψανον τῆς οὐρᾶς ἑνὸς λατινικοῦ R, τὸ ὁποῖον θὰ ἦτο προσ-

[1] Πρβλ. H. M a r u c c h i, Éléments d' archéologie chrétienne, Paris-Rome 1905, τόμ. I, σ. 164.

[2] F r. W. D e i c h m a n n, Repertorium der christl.-antiken Sarkophage I, Wiesbaden 1967, ἀρ. 59 (πίν. 19), ἀρ. 61 (πίν. 19), ἀρ. 653 (πίν. 99), ἀρ. 208 (πίν. 48).

[3] G. B o v i n i, "Corpus„ della scultura paleocristiana II, Roma 1968, ἀρ. 30.

[4] P. T e s t i n i, Archeologia cristiana, Roma - Parigi - N. York 1958, σ. 355, εἰκ. 151.

[5] Αὐτόθι, σ. 365, εἰκ. 181.

[6] Ἀνὰ ἓν πτηνὸν ἑκατέρωθεν τοῦ χρίσματος ἢ τοῦ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ συνοδευόμενα ἀπὸ τὸ Α καὶ τὸ Ω παρεμβάλλονται καὶ ἐντὸς ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν M a r u c c h i, ἔ. ἀ. σ. 189, 223) καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων (βλ. πλεῖστα παραδείγματα σαρκοφάγων ἐκ Ραβέννας εἰς τὸ "Corpus„ della scultura paleocristiana II, ἀρ. 14d, 16b, c, d, 24a, b,c, 28c, 31d, 32 a,b,c, 35a, 37d, 40a, 77a), ἀκόμη δὲ καὶ ἑκατέρωθεν ἀγγείου (βλ. ψηφιδωτὸν δάπεδον βασιλικῆς Μαστιχάρη Κῶ, Ἀ.Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΕ 1966, σ. 97, εἰκ. 97) ἔχοντος καὶ τούτου τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν καλῶν πράξεων τῶν Χριστιανῶν (M a r u c c h i, ἔ. ἀ. σ. 164).

[7] Π.χ. τὸ γλυπτὸν τοῦ Μουσείου Κορίνθου (R. S c r a n t o n, Mediaeval Architecture, Corinth XVI, Princeton N.J. 1957, πίν. 20, ἀρ. 12), ὅπερ, περιέργως ὁ Scranton θεωρεῖ ὡς τοῦ 13ου αἰ. ἐνῷ καθ' ἡμᾶς εἶναι παλαιοχριστιανικόν.

[8] Ἐπιστύλιον ἐκ Γέρακα τῆς Ἀττικῆς μὲ κουφίζοντα γράμματα (Ἀ. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΕΜΜΕ τεῦχ. Γ', 1927, σ.180, εἰκ. 239). Εἰς τοῦτο τὰ πτηνὰ δὲν εἰκονίζονται ἐπὶ τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, ἀλλὰ κάτωθεν αὐτῶν.

Εἰκ. 2 α, β : Μαρμάριναι ἀνάγλυφοι λωρίδες ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (φωτογραφίαι).

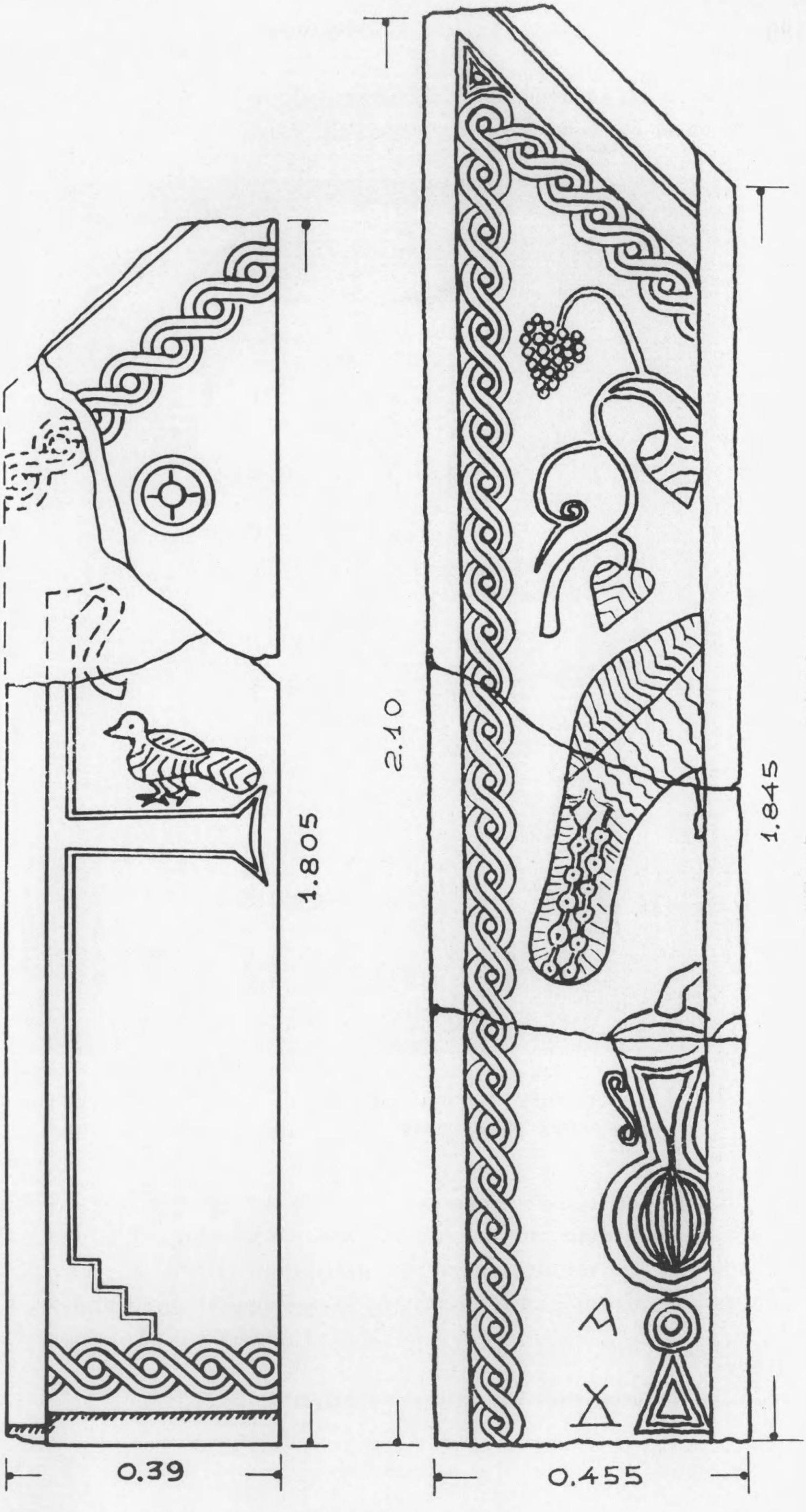

Εἰκ. 3 α, β : Σχέδιον τῶν πτερυγίων τῆς εἰκ. 2.

κεκολλημένον εἰς τὸ ἄνω μέρος τῆς κατακορύφου κεραίας τοῦ σταυροῦ [1], δὲν σώζεται ὅμως σήμερον λόγῳ θραύσεως τῆς πλακὸς κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο.

Εἰκ. 4. Τὸ καλύτερον ἐκ τῶν τεσσάρων ἀναγλύφων θωρακίων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (φωτογραφία).

Ἐπὶ τοῦ σωζομένου εἰσέτι ἄνω τεμαχίου τῆς ἐξεταζομένης κατακορύφου πλακὸς σώζεται τμῆμα τοῦ ἁλυσιδωτοῦ κεκλιμένου πλοχμοῦ, πλάτους 0.10μ., τοῦ ὁποίου ἡ ἔξω γραμμὴ ἀπέχει τοῦ κεκλιμένου χείλους τῆς πλακὸς 0 10μ. Κάτωθεν τοῦ πλοχμοῦ ὑπάρχει ἐπὶ τῆς λείας ἐπιφανείας γεγλυμμένος ἔξεργος

[1] Λεπτομερείας περὶ αὐτοῦ βλέπε κατωτέρω.

τετράφυλλος ὀμφαλωτὸς ρόδαξ. Ὅμοιοι ρόδακες εἰκονίζονται ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων[1]. Ἐκ τοῦ σωζομένου τεμαχίου ὑπολογίζεται ἡ γωνία

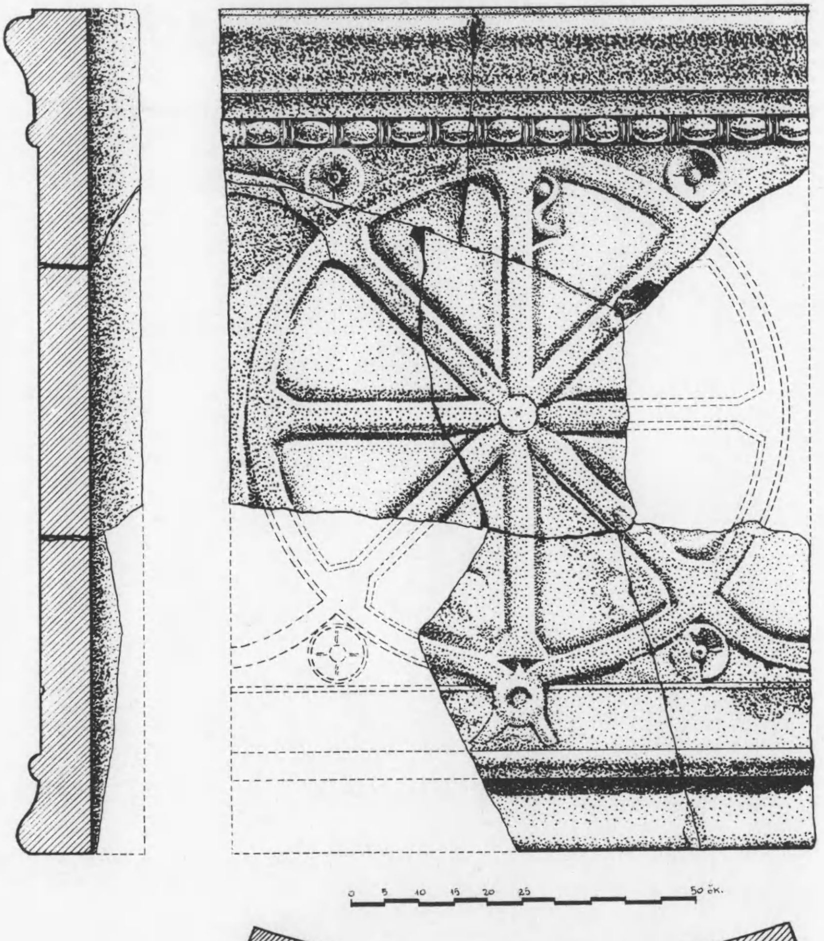

Εἰκ. 5. Σχέδιον μετὰ τομῆς ὁριζοντίας καὶ κατακορύφου τοῦ ἀναγλύφου θωρακίου τῆς εἰκ. 4.

[1] Ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 52, εἰκ. 58), ἐκ τῆς βασιλικῆς Α' Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 78 εἰκ. 88).

τὴν ὁποίαν κάμνει ἡ κεκλιμένη γραμμὴ τοῦ πτερυγίου πρὸς τὴν ὁριζοντίαν εἰς 42°. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τῆς πλακὸς μέχρι τῆς ὁριζοντίας ἄνω ἀπολήξεως αὐτῆς εἶναι 1.805μ., τὸ πάχος εἶναι 0.075, τὸ δὲ πλάτος 0.337μ. Ἐὰν ὅμως ληφθῇ ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ

Εἰκ. 6. Τρία ἄλλα διαφορετικὰ τεμάχια ἐκ τῶν τεσσάρων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τεμάχιον κυκλικοῦ θωρακίου ἐκ τοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

(πατούρα) πλάτους 0.052, δι' ἧς ἡ πλὰξ ἐφίλιαζε πρὸς τὴν γειτονικήν, τότε τὸ ὁλικὸν πλάτος ἀποβαίνει 0.39μ. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τὸ πτερύγιον ἀπετελεῖτο ἐκ πλειόνων διαδοχικῶν στενῶν κατακορύφων πλακῶν συνενουμένων δι' ὁμοίας ἐγκοπῆς. Τοιαύτη ἐγκοπὴ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸ δεύτερον τεμάχιον πτερυγίου (εἰκ. 2β) εἰς τοῦ ὁποίου τὴν ἐξέτασιν ἤδη μεταβαίνομεν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ τεμάχιον πτερυγίου τῆς εἰκόνος 2α, τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς μίαν μεσαίαν πλάκα τοῦ ἄλλου πτερυγίου, ἥτις ἔφερε καὶ τὸν κυριαρ-

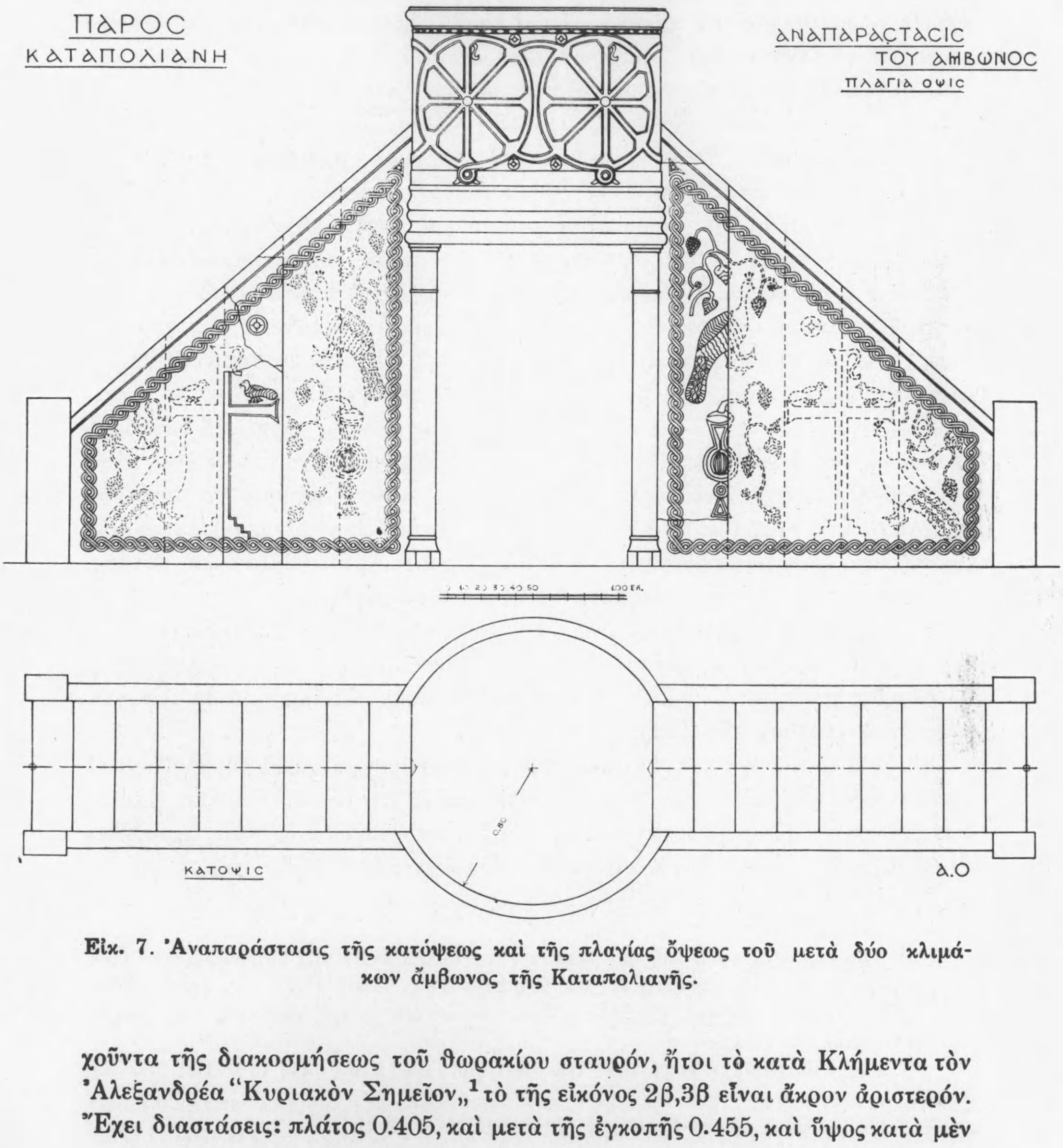

Εἰκ. 7. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως τοῦ μετὰ δύο κλιμάκων ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς.

χοῦντα τῆς διακοσμήσεως τοῦ θωρακίου σταυρόν, ἤτοι τὸ κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα "Κυριακὸν Σημεῖον„[1] τὸ τῆς εἰκόνος 2β,3β εἶναι ἄκρον ἀριστερόν. Ἔχει διαστάσεις: πλάτος 0.405, καὶ μετὰ τῆς ἐγκοπῆς 0.455, καὶ ὕψος κατὰ μὲν

[1] Στρωματεῖς 6, II (Migne, Ε. Π. τόμ. 9. στ. 305 Α).

τὴν ἀριστερὰν πλευρὰν 2.10μ. κατὰ δὲ τὴν δεξιὰν 1.845μ., εἶναι δὲ τεθραυσμένον εἰς 3 τεμάχια καθ' ὕψος καὶ εὑρέθη (ὅπως καὶ τὸ πτερύγιον τῆς εἰκόνος 2α), ἐντειχισμένον ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου. Τὸ πάχος του εἶναι 0.092, ἤτοι κατά τι μεγαλύτερον τοῦ προηγουμένου, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει, ὅτι τὰ τεμάχια θὰ εὑρίσκοντο ἐπὶ διαφόρων πλευρῶν τοῦ ἄμβωνος. Ἐπὶ τοῦ τεμαχίου τῆς εἰκ. 2β καὶ 3β εἰκονίζεται τὸ κατακόρυφον πλαίσιον τοῦ 0.088 πλάτους πλοχμοῦ μετὰ τῆς ἄνω αὐτοῦ ὀξείας (48°) γωνίας καὶ μέρους τῆς κεκλιμένης αὐτοῦ πλευρᾶς. Ἐντὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ πλοχμοῦ σχηματιζομένου πλαισίου εἰκονίζονται, ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ, κάτω μὲν ἐσχηματοποιημένος ἀμφορεὺς[1], ὕψους 1,012μ. ἔχων κωνικὸν τὸ στόμιον μὲ δύο ἑκατέρωθεν, μικρὰς σχετικῶς, κοιλοκύρτους λαβάς, σφαιρικὴν κοιλίαν μετὰ κατακορύφων γλυφῶν καὶ βάσιν τριγωνικήν, συνδεομένην μετὰ τῆς κοιλίας διὰ σφαιροειδοῦς μεταβατικοῦ στοιχείου. Ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ ἀμφορέως φαίνεται ἐξερχόμενον πρὸς τὰ ἄνω καὶ δεξιὰ τεμάχιον φυτικοῦ καυλοῦ. Πρέπει ἐνταῦθα νά σημειωθῇ, ὅτι παραπλεύρως τῆς βάσεως τοῦ ἀμφορέως ἔχει χαραχθῇ τὸ γράμμα Δ, ὀλίγον δὲ ἀνωτέρω, παρὰ τὸ σφαιρικὸν στοιχεῖον, τὸ γράμμα Α (εἰκ. 3β)[2]. Ὑπεράνω τοῦ ἀμφορέως εἰκονίζεται τὸ ἥμισυ ἐξέργου παγωνίου (σῶμα, οὐρὰ καὶ τμῆμα τοῦ δεξιοῦ ποδός), συμβολικοῦ καὶ τούτου[3] πτηνοῦ, ἐστραμμένου πρὸς τὰ δεξιά. Ὑπεράνω αὐτοῦ, ἤτοι ἐν τῇ καταλειπομένῃ τριγωνικῇ ἐπιφανείᾳ εἰκονίζονται ἑλικοειδεῖς ὄστλιγγες, ἐξ ὧν ἐκφύονται τρεῖς πυκνοστάφυλοι βότρεις, ἤτοι συμβολικὴ καὶ αὐτὴ παράστασις, ἡ τῆς ἀμπέλου[4].

Αἱ παρειαὶ τῶν πτερυγίων ἀπετελοῦντο, ὡς εἴδομεν, ἐκ πλειόνων κατακορύφων λωρίδων μαρμάρου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐγλύφοντο αἱ παραστάσεις. Αἱ λωρίδες ἦσαν μονοκόμματοι ἀπὸ κάτω ἕως ἄνω, ὡς ἤρχοντο ἐκ τῶν γειτονικῶν λατομείων τῆς Πάρου.

Ἡ ἄνω πλευρά των ἦτο κεκλιμένη σχηματίζουσα πρὸς τὸν ὁρίζοντα[5] γωνίαν 42°. Αἱ μεταξὺ τῶν παρειῶν κλίμακες ἀπετελοῦντο ἐξ ἁπλῶν βαθμίδων ὀρθογωνίου διατομῆς (βλ. κάτοψιν εἰκ.7), τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἐποίκιλλεν ἀναλόγως τοῦ ὕψους, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο τοποθετημένος ὁ ἐξώστης, ὅστις ἐν-

[1] Ὅμοιος πρὸς τοὺς ἐπὶ τῶν τεκτονικῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν εἰκονιζομένους (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1960, πίν. 185β, 186α).

[2] Προφανῶς τεκτονικὰ σύμβολα (Versatzmarken) χάριν εὐκολίας τῶν τεχνιτῶν κατασκευῆς τοῦ ἄμβωνος.

[3] Τῆς «ἀθανασίας» κατά τὸν Ἱερ. Αὐγουστῖνον, De civ. Dei 1. XXI, c. IV.

[4] Πρβλ. *Ἐγώ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή* (Ἰωάν. 15,1).

[5] Ἀναλόγους γωνίας παρουσιάζουν καὶ τὰ πτερύγια τῶν ἀμβώνων: τῆς βασιλικῆς Λάρδου Ρόδου 41°, τῆς βασιλικῆς Torcello 42°, τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων 45°, τῆς βασιλικῆς τῆς Μυτιλήνης 53°, τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φθιωτ. Θηβῶν 53°, τῆς βασιλικῆς Α' τῶν Φιλίππων 57°, τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ Κηρύκου τῆς Δήλου 63°.

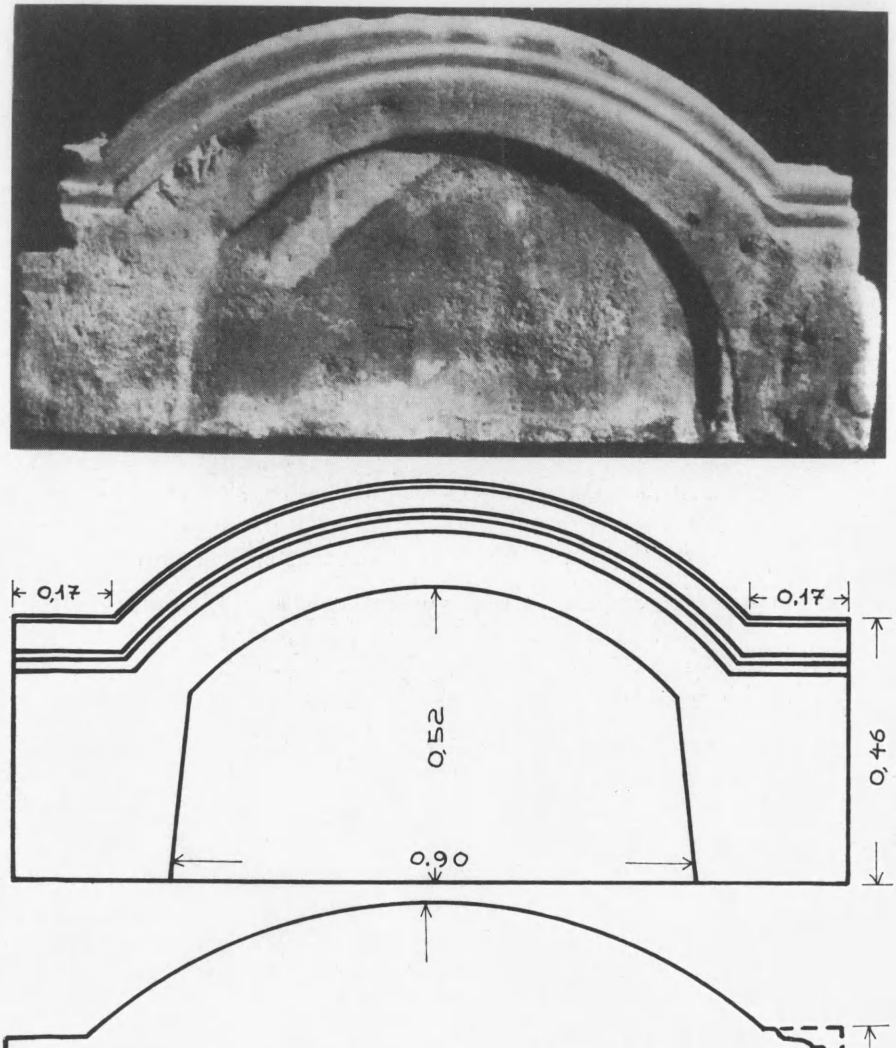

Εἰκ. 8. Ἡ βάσις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου. α,β: κάτω ὄψις. γ: ἄνω ὄψις.

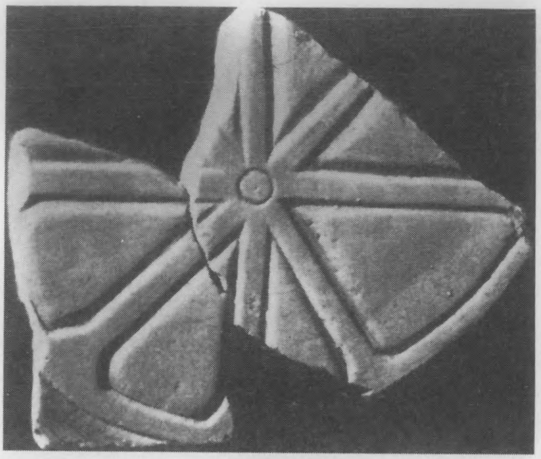

Εἰκ. 9. Ἀνάγλυφον θωράκιον ἐξώστου, ἀνῆκον εἰς τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου.

Εἰκ. 10. α: τμῆμα κεκλιμένου ἀναγλύφου πλαισίου πτερυγίου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Ἁγ. Νικολάου β: τμῆμα κεκλιμένου πλαισίου τοῦ αὐτοῦ πιθανώτατα ἄμβωνος.

ταῦθα ἦτο κυκλικός. Τούτου ἡ μὲν βάσις δὲν σώζεται, συμπεραίνομεν ὅμως περὶ τῆς κυκλικότητος αὐτοῦ ἐκ τῶν διασωθέντων καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ βαινόντων ἀναγλύφων μαρμαρίνων θωρακίων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν καμπυλότητα ἐσω-

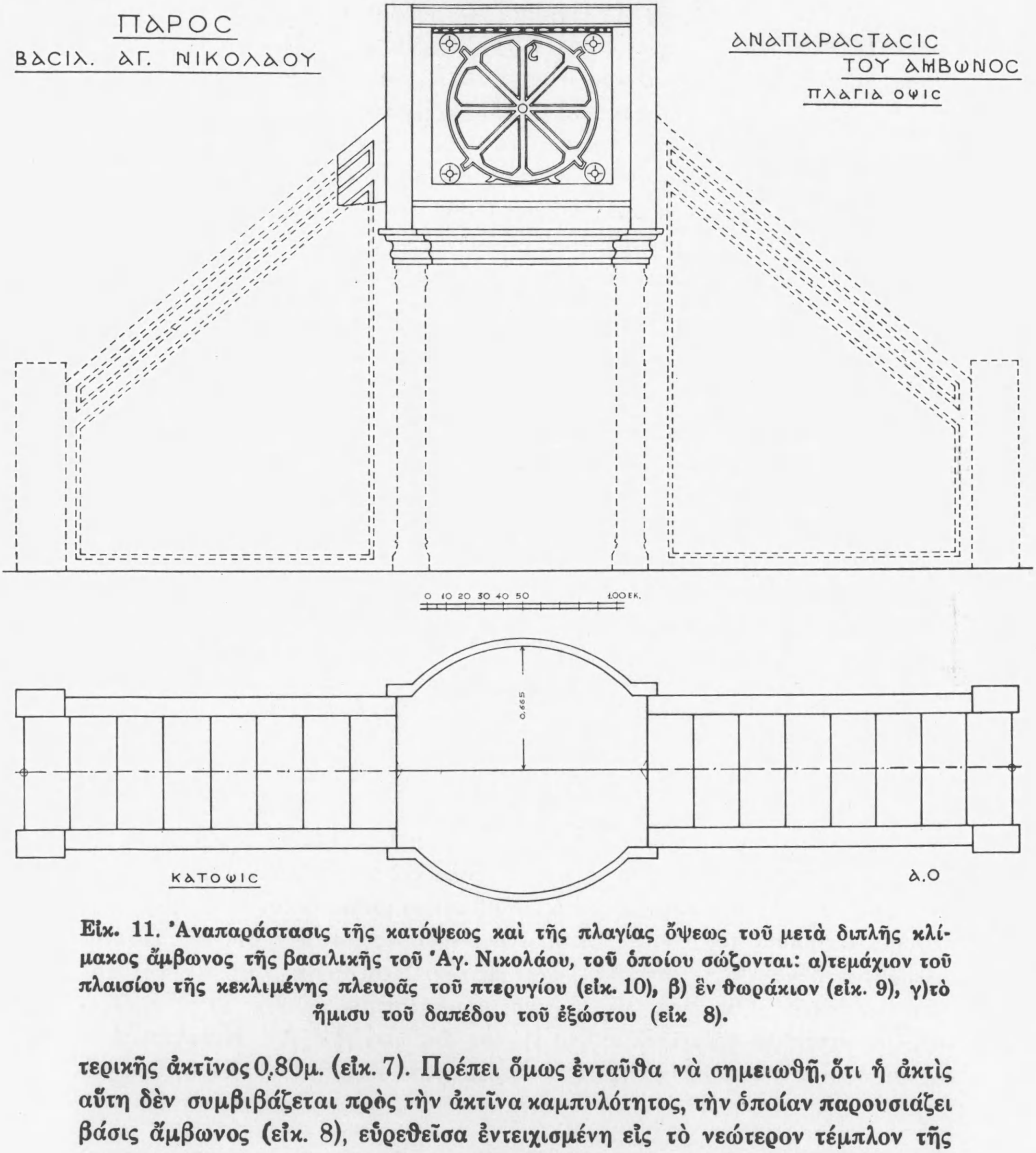

Εἰκ. 11. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως τοῦ μετὰ διπλῆς κλίμακος ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου σώζονται: α) τεμάχιον τοῦ πλαισίου τῆς κεκλιμένης πλευρᾶς τοῦ πτερυγίου (εἰκ. 10), β) ἓν θωράκιον (εἰκ. 9), γ) τὸ ἥμισυ τοῦ δαπέδου τοῦ ἐξώστου (εἰκ 8).

τερικῆς ἀκτῖνος 0,80μ. (εἰκ. 7). Πρέπει ὅμως ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἀκτὶς αὕτη δὲν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἀκτῖνα καμπυλότητος, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει βάσις ἄμβωνος (εἰκ. 8), εὑρεθεῖσα ἐντειχισμένη εἰς τὸ νεώτερον τέμπλον τῆς προσκεκολλημένης εἰς τὴν Καταπολιανὴν βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, περὶ

τῆς ὁποίας θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Πάντως ἡ σωζομένη βάσις μᾶς ὑποβοηθεῖ διὰ τῆς κατακορύφου τομῆς αὐτῆς εἰς τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ἡμετέρου ἄμβωνος, ὅστις θὰ ἀνῆκε πλέον εἰς τὸν μεγαλύτερον ναὸν τῆς Καταπολιανῆς, τοῦ ὁποίου ὅμως ἀγνοεῖται ἡ ἀκριβὴς ἐν τῷ ναῷ θέσις.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν θωρακίων:

Τὰ θωράκια τοῦ ἐξώστου (εἰκ. 4,5,6) στεφόμενα ὑπὸ λεσβίου κυματίου ὕψους μετὰ τοῦ ὑπ' αὐτὸ ἀστραγάλου 0.127μ., πάχους δὲ 0.12μ. κατὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ κυματίου, βαίνουσιν ἐπὶ βάσεως σχήματος ἀντεστραμμένου λεσβίου κυματίου, ὕψους 0.145 καὶ πλάτους κατὰ τὴν ἐξοχὴν τοῦ κυματίου 0.122, ὑπεράνω τοῦ ὁποίου ἀκολουθεῖ ἐπίπεδος ταινία ὕψους καὶ πάχους 0.085μ. τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὁ κορμός, πάχους 0.08μ.

Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τῶν καμπύλων θωρακίων κοσμεῖται ἄνω μέν, ἤτοι ὑπὸ τὸ λέσβιον κυμάτιον τῆς στέψεως, ὑπὸ χθαμαλοῦ, ἐπιπέδου ἀστραγάλου (εἰκ. 4,5,6), κάτωθεν δ' αὐτοῦ ὑπὸ μεγάλων κύκλων διαμέτρου 0.86μ. καὶ παρυφῆς πλάτους 0.045μ. περιβαλλόντων τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ μετὰ τοῦ σταυροῦ, οὕτως ὥστε νὰ σχηματίζεται οἱονεὶ ἀκτινωτὸς τροχός, τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου τονίζεται διὰ χαρακτοῦ κύκλου, διαμέτρου 0.065μ. Αἱ ἀκτῖνες τοῦ τροχοῦ αὐτοῦ διαπλατύνονται πρὸς τὴν περιφέρειαν εἰς 0.085μ. φέρουσι δὲ πλαγίως βαθείας λοξὰς ἐγκοπὰς διὰ τῶν ὁποίων καὶ τονίζονται. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιαι εἶναι αἱ ἀπολήξεις τοῦ σταυροῦ, αἵτινες ἄνω μὲν φέρουσι προσκεκολλημένον δεξιὰ τὸ λεγόμενον ἀνοικτὸν ἢ λατινικὸν R (εἰκ. 4,5,6), κάτω δὲ ἅμμα (εἰκ. 4,5,6). Αἱ περιφέρειαι τῶν κύκλων συνάπτονται ἐξωτερικῶς ἄνω καὶ κάτω διὰ καμπύλου σχοινίου λαξευθέντος περίπου κατὰ τὴν προέκτασιν τῶν χιαστὶ τοποθετημένων ἀκτίνων. Τέλος εἰς τὰ καταλειπόμενα ἔξω τῆς περιφερείας τῶν κύκλων καὶ τῶν καμπύλων αὐτῶν συνδέσμων κενὰ (εἰκ. 4,5,6) ἐγλύφησαν ἁπλοῖ ὀμφαλωτοὶ ῥόδακες, ὅμοιοι πρὸς τὸν τοῦ θωρακίου τῆς εἰκόνος 2α, τοῦθ' ὅπερ ἀποδεικνύει καὶ ὅτι τὰ ἐξεταζόμενα θωράκια ἀνήκουν εἰς τὸν αὐτὸν καὶ τὰ πτερύγια ἄμβωνα.

Τοιοῦτοι κύκλοι, ἐκτελεσμένοι πάντες δι' ἀρίστης, μαλακῆς ὡς βελουδένιας, ἐργασίας, σώζονται ἐν συνόλῳ μόνον πέντε (εἰκ. 4,6,9), εὑρεθέντες κατὰ τὰς ἐργασίας ἀναστηλώσεως τῆς Καταπολιανῆς ἐντειχισμένοι εἰς μεταγενεστέρας κατασκευάς, ἄλλοι μὲν ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου, ἄλλοι δὲ εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας τοῦ ναοῦ[1]. Ἐκ τούτων τέσσαρες μόνον — δύο ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς — δύνανται νὰ τοποθετηθῶσιν εἰς τὸν ἐξεταζόμενον ἄμβωνα τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 4,6), λόγῳ τῆς ἀκτῖνος καμπυλότητος αὐτῶν. Ὁ δὲ ὑπόλοιπος (πέμπτος) θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν ἄμβωνα τοῦ Ἁγ. Νικολάου (εἰκ. 9), τοῦ ὁποίου ἡ σωζομένη μετὰ δύο ἄκρων πεσσίσκων βάσις (εἰκ. 8) συμφω-

[1] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἐπ. Ἑτ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν Ε', 1965, σ. 24.

νεῖ, ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις ἐπιτρέπουσα τὴν τοποθέτησιν ἑνὸς μόνον θωρακίου. Κατὰ ταῦτα κατηρτίσαμεν τὰς παρατιθεμένας ἀναπαραστάσεις (εἰκ. 7 καὶ 11).

Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα βάσις κυκλικοῦ ἐξώστου μαρμαρίνου ἄμβωνος ἀπηρτίζετο ἐκ δύο ὁμοίων τεμαχίων, ἐξ ὧν τὸ ἓν διετηρήθη ἀκέραιον. Αἱ παρατιθέμεναι κατόψεις (εἰκ. 8) εἰκονίζουν τὴν ἄνω καὶ τὴν κάτω αὐτοῦ πλευράν. Ἡ ἄνω, τελείως ἐπίπεδος ἀποτελεῖται ἐξ ὀρθογωνίου τμήματος, διαστάσεων 1,435×0.465μ. διαμορφωμένου κατὰ τὴν μίαν τῶν μακρῶν πλευρῶν εἰς κυκλικὸν τομέα, χορδῆς 1.135 καὶ βέλους 0.235μ. ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου σχηματίζονται δύο πτερύγια πλάτους 0.145μ. , παρὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν κατὰ τὰς στενὰς πλευρὰς ἀνὰ μία ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ, πλάτους 0.10μ. , καὶ βάθους 0.045μ. χρησιμεύουσα προφανῶς πρὸς ὑποδοχὴν τῆς ἄνω ἀπολήξεως τῶν πτερυγίων τῆς κλίμακος ἀνόδου εἰς τὸν ἐξώστην. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλακὸς ταύτης, πάχους 0.18μ., παρουσιάζει ἐλαφρὰν κοιλότητα 0.02μ. καταλήγουσαν καὶ ταύτην ἐξωτερικῶς εἰς τμῆμα κύκλου χορδῆς 0.85μ. καὶ βέλους 0.20μ., ἄνωθεν τῆς ὁποίας σχηματίζονται κυμάτια βάσεως τῆς παραπλεύρως εἰκονιζομένης τομῆς.

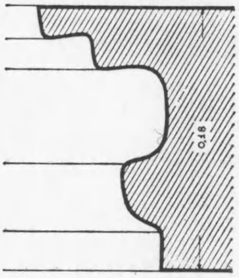

Λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τῶν πτερυγίων εἶναι προφανές, ὅτι τὸ ὑπεράνω τῆς βάσεως ταύτης θωράκιον τοῦ ἐξώστου δὲν ἦτο αὐστηρῶς κυκλικὸν ἀλλ' εἶχε μόνον σχῆμα τόξου κύκλου, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου θὰ ὑπῆρχον δύο πεσσοί, ἤτοι ἐν συνόλῳ σχῆμα, ὅπως τὸ συναντῶμεν εἰς ἄμβωνας βασιλικῶν τῆς Δήλου[1], τῆς Κῶ[2], τῆς Ρόδου[3], τῶν Φιλίππων[4] ὡς καὶ τῆς Ραβέννας[5]. Τὸ ἀνάπτυγμα τοῦ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων κυκλικοῦ τμήματος καὶ ἡ καμπυλότης αὐτοῦ εὐνοοῦσι τὴν τοποθέτησιν ὡς θωρακίου τοῦ πέμπτου σωζομένου ἐκ τῶν περιγραφέντων τροχῶν, ὅστις χωρεῖ ἀκριβῶς εἰς αὐτὸ πλαισιούμενος ἑ-

[1] A. C. Orlandos, Délos chrétienne, BCH 60, 1936, σ. 77, εἰκ. 5 (βασιλικῆς Ἁγ. Κηρύκου).

[2] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, τόμ. Β', 1954, σ. 557 εἰκ. 527 (βασιλικῆς Θερμῶν).

[3] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 45, εἰκ. 37 (βασιλικῆς Πλημμυρίου).

[4] Στ. Πελεκανίδης, ΠΑΕ 1970, σ. 63, εἰκ. 3 (ἄμβων Ι Ὀκταγώνου).

[5] Ἄμβων Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος . . . τόμ. Β', σ. 558 εἰκ. 524, σ. 559 εἰκ. 525 καὶ G. Bovini, "Corpus„ della scultura paleocristiana, bizantina. . .I, Roma 1968, εἰκ.19), ἄμβων τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Πνεύματος (G. Bovini, ἔ.ἀ. εἰκ. 18).

Εἰκ. 12. Ἀνάγλυφα ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τριῶν Ἐκκλησιῶν. α: ἀρ. 1, β: ἀρ. 3, γ: ἀρ. 10, συμφώνως πρὸς τὴν ἀρίθμησιν τῆς εἰκόνος 20.

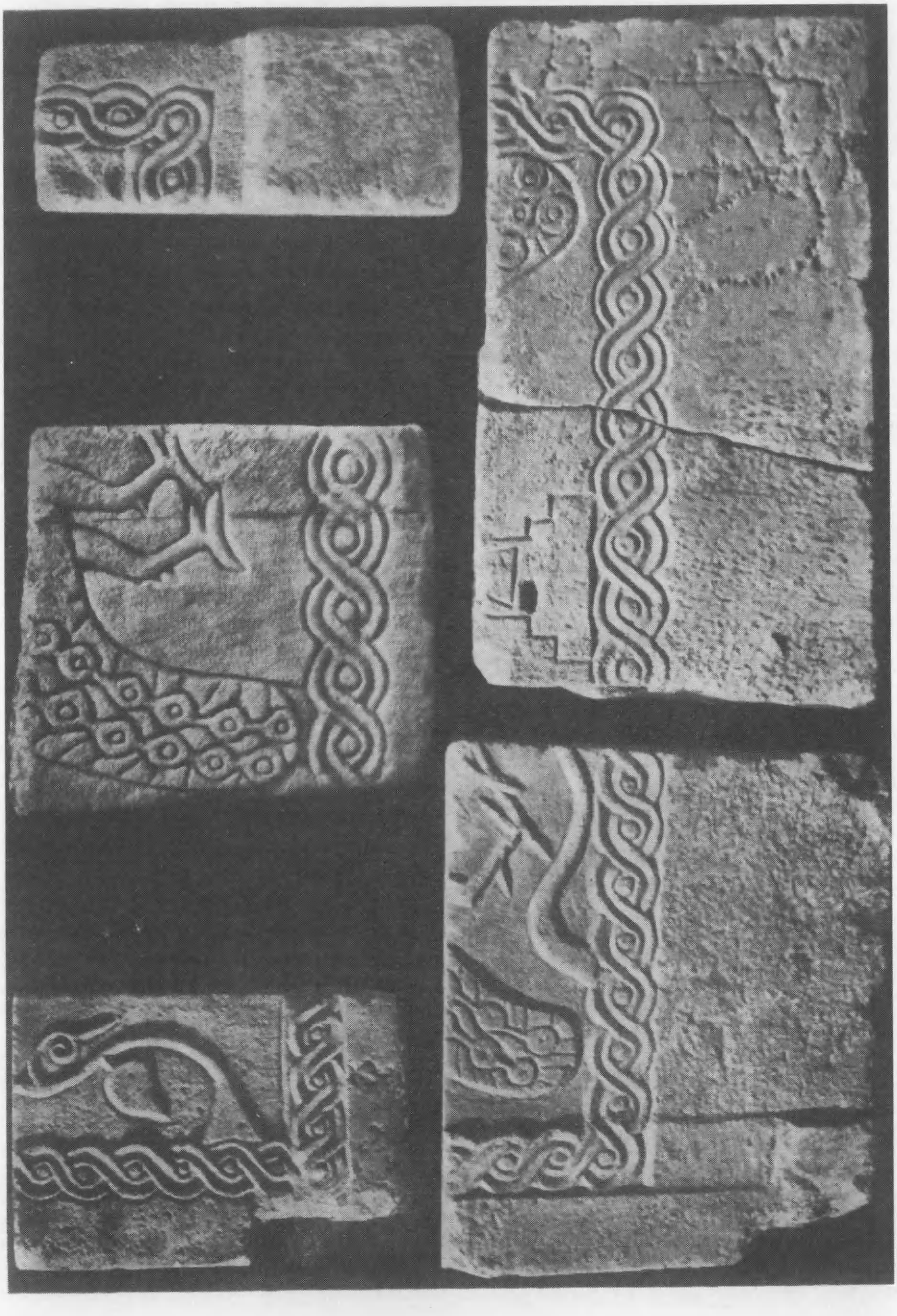

Εἰκ. 13. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

κατέρωθεν ὑπὸ δύο λείων κατακορύφων ταινιῶν, ὡς συνάγομεν καὶ ἐκ διασωθέντος τεμαχίου τῆς βάσεως αὐτοῦ (εἰκ. 6 ἄνω δεξιά), ἐφ' οὗ σώζεται καὶ εἷς τετράφυλλος ὀμφαλωτὸς ρόδαξ ὅμοιος πρὸς τοὺς ἤδη περιγραφέντας. Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω κατηρτίσαμεν τὴν ἀναπαράστασιν τῆς εἰκόνος 11, εἰς τὴν ὁποίαν μᾶς βοηθοῦσι μόνον δύο κεκλιμένα ὀρθογώνια τεμάχια (εἰκ. 10), μετὰ γλυφῶν. Ἐκ τῶν δύο τούτων τεμαχίων τὸ ἀριστερὸν θεωροῦμεν ὡς σχηματίζον τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῶν κεκλιμένων τραπεζιοσχήμων πτερυγίων τῶν κλιμάκων. Ἀγνοοῦμεν μόνον τὴν διακόσμησιν τῆς ἄλλης ἐπιφανείας τῶν πτερυγίων, ἐπειδὴ οὐδὲν σχετικὸν τεμάχιον διεσώθη δυνάμενον νὰ ἀποδοθῇ εἰς αὐτήν. Ἂν κρίνωμεν ὅμως ἐκ τοῦ ἐλαχίστου λειψάνου τὸ ὁποῖον διατηρεῖται ὑπὸ τὸ τῆς εἰκόνος 10 πλαίσιον, δὲν εἶναι ἀπίθανον ἡ ἐν λόγῳ ἐσωτερικὴ διακόσμησις τοῦ τραπεζίου νὰ ἦτο καὶ αὐτὴ καθαρῶς γεωμετρική, σχηματιζομένη διὰ πλειόνων ὁμολόγων τραπεζιοσχήμων πλαισίων, οἷα παρατηροῦμεν καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῆς Δήλου[1] καὶ τῆς Καλαμπάκας[2].

Εἰς τὰ πτερύγια τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς θὰ πρέπει νὰ ἀνήκῃ καὶ τὸ μετὰ ὁμοίου πλοχμοῦ καὶ ρόμβου μαρμάρινον ἀνάγλυφον τὸ κοσμοῦν τὴν πλαγίαν πλευρὰν τοῦ ἐπὶ τοῦ μεγάλου συνθρόνου τῆς Καταπολιανῆς ἐπισκοπικοῦ θρόνου[3], χρησιμοποιηθὲν ἐκεῖ εἰς δευτέραν χρῆσιν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ πρὸς τὰ ἄνω τόσον ἀνόργανος λοξὴ τμῆσις τοῦ πλοχμοῦ καὶ τοῦ ρόμβου. Ἀποδεικνύεται οὕτω καὶ ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος κατεσκευάσθη πολὺ ἀργότερον, ὅταν πλέον ὁ ἄμβων εἶχε διαλυθῆ.

ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ Β' ΟΜΑΔΟΣ

ΑΜΒΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΡΙΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ

Πολὺ καλύτερον πληροφορημένοι εἴμεθα ὡς πρὸς τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς τὴν ἐν τῷ μέσῳ κλίτει τῆς βασιλικῆς θέσιν, ἔχομεν ὅμως πλείονα τεμάχια τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν πτερυγίων καὶ τοῦ ἐξώστου αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὁποίων συνάγεται ἀσφαλῶς καὶ τὸ μετὰ δύο ἀντινώτων κλιμάκων σχέδιον αὐτοῦ (εἰκ. 20). Ἐκ τῶν πτερυγίων διεσώθησαν τεμάχια τοῦ κυριαρχοῦντος αὐτὰ σταυροῦ καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ παγωνίων καὶ γεωμετρικῶν σχεδίων. Ἄξιος ἰδιαιτέ-

[1] A. Orlandos, BCH 60, 1936, σ. 77, εἰκ. 5 (Ἁγ. Κηρύκου).

[2] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τόμ. Β', σ. 560, εἰκ. 526.

[3] H. H. Jewell. - F. W. Hasluck, The Church of Our Lady of the Hundred Gates (Panagia Hekatontapyliani) in Paros, London 1920, σ. 39, εἰκ. 33 καὶ πίν. 12.

γ

β

α

δ

ε

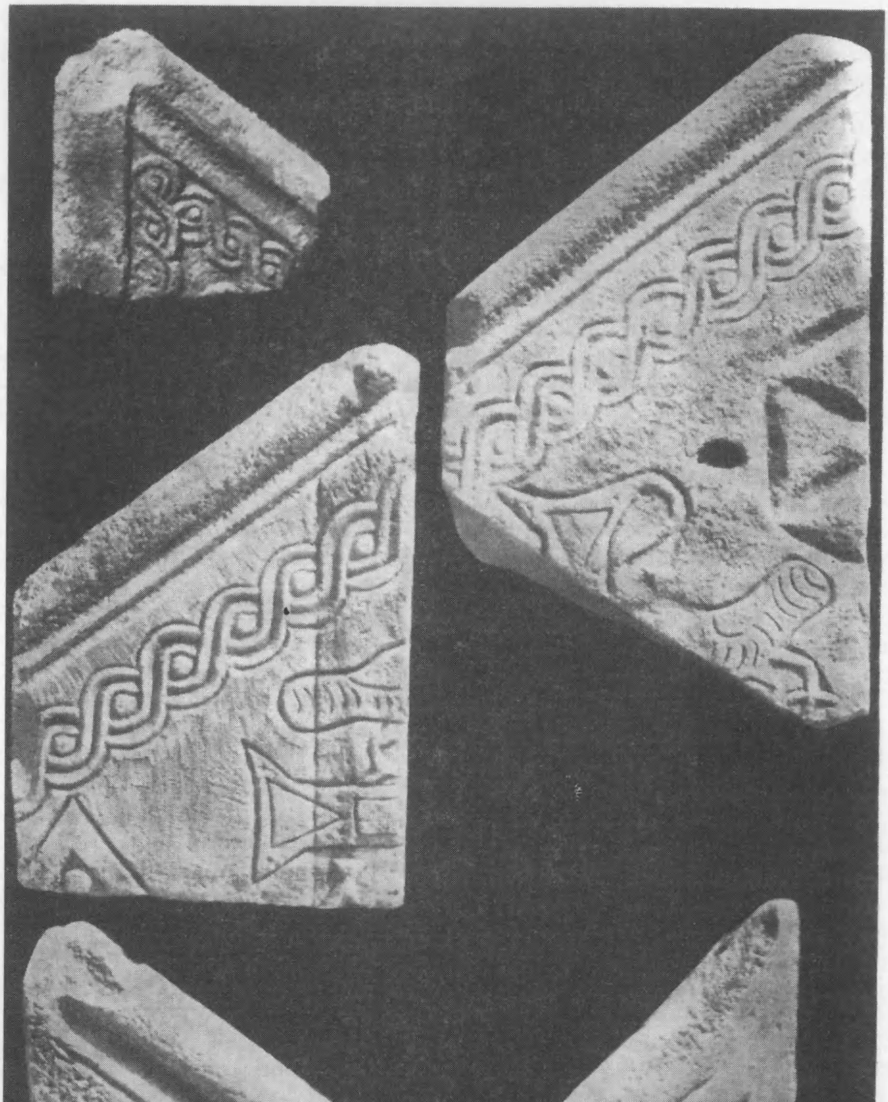

Εἰκ. 14. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

ρας προσοχῆς εἶναι ὁ σταυρός, ὅστις βαίνει ἐπὶ τριβάθμου βάσεως[1] καὶ εἶναι λιθοκόσμητος[2] δι' ἐναλλασσομένων τετραγώνων ὀρθογωνίων καὶ κυκλικῶν σχεδίων, χαραγμένων ἐπὶ τῶν κεραιῶν αὐτοῦ καὶ ἀπομιμουμένων προφανῶς τὸ σχέδιον πολυτίμων λίθων προσηλωμένων ἐπὶ τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἄλλη ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια εἶναι ἡ εἰς σχῆμα R ἀνοικτοῦ ἢ λατινικοῦ[3] ἀπόληξις τῆς ἄνω κεραίας τοῦ σταυροῦ, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ σταυρὸς ἀποκτᾷ

[1] Ὡς ἀρχαιοτέρα ἀπεικόνισις σταυροῦ θεωρεῖται ἡ παρεχομένη ἐπὶ τῶν νομισμάτων τῶν αὐτοκρατόρων Ἡρακλείου (610-640) (W. Wroth, Catalogue of the Imperial Coins Brit. Mus. I, London 1908, πίν. XXIII, XXIX) καὶ τοῦ Κώνσταντος Β' (641-668) (Wroth, ἔ.ἀ. πίν. XXX, XXXI), ἀλλὰ τὸ ἡμέτερον παράδειγμα, ὡς καὶ ὁ σταυρὸς τῆς Καταπολιανῆς ὑποδηλοῦσι χρόνους χρήσεως βαθμιδωτῆς βάσεως ἀρκετὰ ἀρχαιοτέρους. Σταυρὸν ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως συναντῶμεν ἐπίσης ἐπὶ ἀναγλύφου θωρακίου τῆς βασιλικῆς Ἱεραπέτρας Κρήτης (G. Gerola, Mon. Ven. τόμ. 2, 1908, σ. 90, εἰκ. 51), ἐπὶ πλακὸς ἀναγλύφου ἐκ τοῦ παρεκκλησίου ὑπεράνω τοῦ ἐκκλησιαστηρίου Πριήνης (Wiegand-Schrader, Priene, 1904, σ. 487, εἰκ. 602), ἐπὶ θωρακίου προερχομένου ἐκ τοῦ ν. Ἁγ. Σοφίας Θεσσαλονίκης (νῦν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἁγ. Γεωργίου, M. Kalligas, Die Hagia Sophia von Thessalonike, Würzburg 1935, πίν. VIII, εἰκ. 15 καὶ σ. 60), ἐπὶ κοίλου θωρακίου προερχομένου ἐξ ἄμβωνος τοῦ 6ου αἰ. (G. Mendel, Catalogue dee Musées Impériaux Ottomans, τόμ. 2ος, Constantinople 1914, σ. 52 ἀρ. 724). Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπίσης παρίσταται σταυρὸς βαθμιδωτὸς εἰς ψηφιδωτὸν τοῦ βήματος τῆς Ἁγ. Εἰρήνης (W. S. George, The Church of Saint Eirene Constantinople, London 1912, πίν. 17).

[2] Λιθοκόσμητοι σταυροὶ συνηθίζονται πολὺ κατά τε τὴν παλαιοχριστιανικὴν καὶ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν. Καὶ ὅταν μὲν ἦσαν ἀνάγλυφοι ἐπὶ μαρμάρου τὰ σχέδια τῶν πολυτίμων λίθων ἀπεδίδοντο γραμμικὰ ὡς ἐπὶ πλείστων σαρκοφάγων τῆς Ραβέννας (G. Bovini, «Corpus» della scultura ... II, Roma 1968, εἰκ. 15d 30c, 40a, 40c, 41d), καὶ ἐπὶ σαρκοφάγου Μουσείου Pio Cristiano τοῦ Βατικανοῦ (Fr.W. Deichmann, Repertorium I πίν. 48, ἀρ. 208) κατ' ἀπομίμησιν τῶν φορητῶν σταυρῶν ἐξ ὀρειχάλκου ἄλλης ὕλης, τῶν ὁποίων διετηρήθησαν πλείονα παραδείγματα (Σταυρὸς τῆς Brescia, Museo Civico, 7ου αἰ. W. Fr. Volbach, Frühchristliche Kunst, München 1958, πίν. 60). Ὅταν δὲ αἱ ἀπεικονίσεις τῶν σταυρῶν ἦσαν ψηφιδωταὶ οἱ πολύτιμοι λίθοι ἀπεδίδοντο διὰ χρωματιστῶν ψηφίδων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρασίνων, πορφυρῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν (σταυρὸς ἁψῖδος τῆς S. Pudenziana τῆς Ρώμης, Chr. Ihm, Die Programme der christl. Apsismalerei, Wiesbaden 1960, πίν. III 1 - Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe Ραβέννας C. Cecchelli, Il Trionfo della Croce, Roma 1953, εἰκ. 81 - Ἁγ. Στεφάνου Rotondo Ρώμης, Cecchelli, ἔ. ἀ. εἰκ. 57 - ψηφιδωτὸν νάρθηκος ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Νικαίας, Th. Schmit, Die Koimesis-Kirche von Nikaia, Berlin u. Leipzig 1927, πίν. XXVIII) ἢ πάλιν διὰ τοιχογραφίας ὁπότε οἱ λίθοι ἀπεδίδοντο διὰ χρωμάτων (Santa Maria Antiqua, W. de Grüneisen, Ste Marie Antique, Rome 1911, σ. 164 εἰκ. 127, Κοιμητήριον τοῦ Ponziano εἰς Ρώμην, Cecchelli, ἔ. ἀ. εἰκ. 80, παρεκκλήσιον Παναγίας Μ. Πάτμου, Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, σ. 173 εἰκ. 105).

[3] Ὁ μετ' ἀνοικτοῦ R σταυρὸς ἀπαντώμενος σπανιώτερον τοῦ μετὰ κλειστοῦ ἐτίθετο συχνάκις καὶ δὴ εἰς τὴν Συρίαν ὡς ἀποτρόπαιον τῶν κακῶν δαιμόνων εἰς ὑ-

τὴν ἔννοιαν μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ. Ἀναλόγου σημασίας εἶναι καὶ τὰ ὑπό τὰς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ λαξευμένα ἑκατέρωθεν τοῦ κα-

Εἰκ. 15. Τὸ ὑπ' ἀρ. 6 τῆς εἰκόνος 20 ἀνάγλυφον τεμάχιον πτερυγίου συμφυὲς μετὰ τοῦ στηρίζοντος τὸν ἐξώστην κιονίσκου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

πέρθυρα οἰκιῶν (M. de Vogüé, La Syrie centrale. Architecture civile et religieuse, Paris 1865, πίν. 31, 33, 42, 71, 82, 83, 99). Περὶ τῆς ἀποτροπῆς τῶν κακῶν δαιμόνων διὰ τοῦ σταυροῦ πρβλ. καὶ Goar, Εὐχολόγιον, σ. 569. Πλεῖστα παραδείγματα σταυρῶν μετὰ ἀνοικτοῦ R συνεκέντρωσε διά τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν ἡ δ. Alison Frantz (AJA 33, 1929, σ. 10-26), διὰ τοὺς Δελφοὺς δὲ μόνον ὁ V. Laurent (BCH II, 1899, σ. 215 εἰκ. 3α, β, σ. 236, εἰκ. 9α). Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν γνωστῶν μέχρι τοῦ 1929 παραδειγμάτων κατήρτισεν ἡ δ. Frantz καὶ χάρτην, εἰς τὸν ὁποῖον ἐσημείωσε διὰ μέλανος χρώματος τὰς χώρας, ὅπου συναντῶνται τὸ κλειστὸν καὶ τὸ ἀνοικτὸν R. Ἀπὸ τὸν χάρτην ὅμως τοῦτον ἐλλείπουν περιοχαί, εἰς τὰς ὁποίας μεταγενέστερον εὑρέθησαν παραδείγματα τοῦ ἀνοικτοῦ R, εἶναι δὲ αὗται ἡ Πελοπόννησος (ἐπίθημα βασιλικῆς Λεχαίου, Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1956, πίν. 65β-ἐπίθημα βασιλικῆς Σικυῶνος, Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1933, σ. 86 εἰκ. 5—ἐπὶ ὑπερθύρου εἰς Ἐξαμίλια, N. Bees, Corpus d. gr.-christl. Inschriften, I. Isthmos, 1941, σ. 12, ἀρ. 4 –ἐπιθήματα Μουσείου ἀρχαίας Κορίνθου, R. Scranton, Med. Architecture, Corinth XVI, 1941, πίν. 29. εἰκ. 109, 10), ἡ Εὔβοια (ἐπίθημα βασιλικῆς Λίμνης Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1960, πίν. 264,2), αἱ Κυκλάδες καὶ τὰ Δωδεκάνησα (Δῆλος: ἐπὶ πλακὸς καὶ θωρακίου χριστιανικοῦ κτηρίου τῆς στοᾶς Φιλίππου, A. Orlandos, BCH 1936, σ. 96, ὡς καὶ ἐπὶ πλακὸς τῆς βασιλικῆς τοῦ Θεσμοφορίου, αὐτόθι, σ. 91, εἰκ. 25—Ρόδος: ἐπὶ κιονοκράνου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου, Ἀ. Ὀρλάνδος,

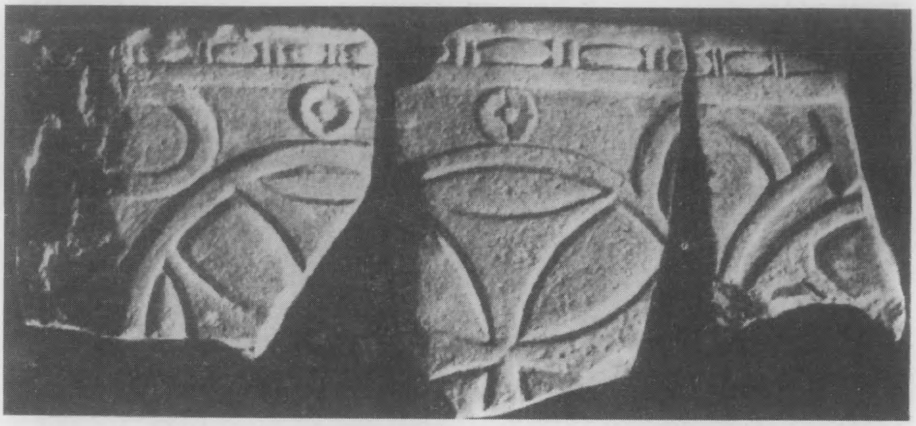

Εἰκ. 16. Τεμάχια πλαγίων ἀναγλύφων θωρακίων τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

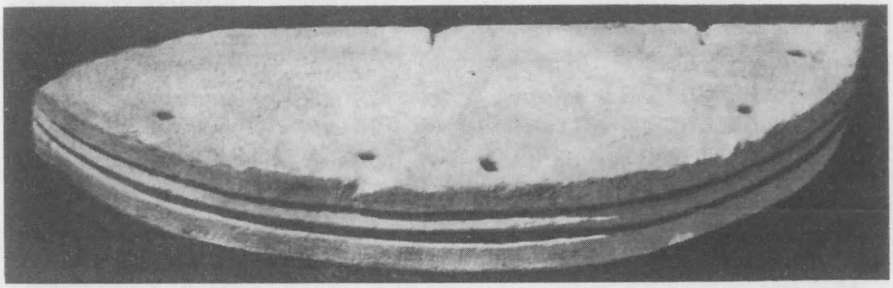

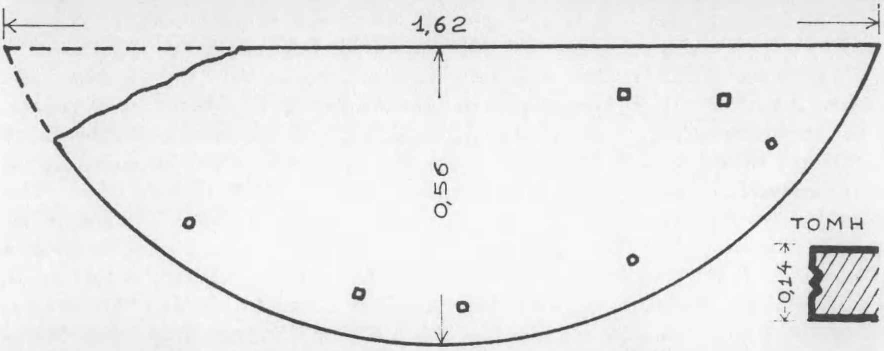

Εἰκ. 17. Ἄνω: φωτογραφία τῆς βάσεως τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν. Κάτω: κάτοψις δεικνύουσα τοὺς γόμφους προσαρμογῆς τῶν θωρακίων· παραπλεύρως ἡ τομή.

τακορύφου σκέλους του γράμματα Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως[1], ἀκόμη δὲ καὶ τὰ πτηνὰ περί τοῦ συμβολισμοῦ τῶν ὁποίων ὡμιλήσαμεν ἀνωτέρω.

Εἰκ. 18. Τὸ μέσον ἀνάγλυφον θωράκιον τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν (ἀρ. 11 τῆς εἰκ. 20), ἀπαρτιζόμενον ἐκ δύο μαρμαρίνων τεμαχίων φερόντων ἀνάγλυφον ἐντὸς κύκλου τὸ χρίσμα μετὰ σταυροῦ καὶ συμπληρουμένων διὰ σχεδίου. Ἄνω καὶ κάτω διακρίνονται οἱ ἐπιμήκεις καὶ χθαμαλοὶ ἀστράγαλοι καὶ ἔξωτοῦ κύκλου οἱ ὀμφαλωτοὶ τετράφυλλοι ρόδακες.

ΑΒΜΕ τ. ΣΤ', 1948, σ. 26, εἰκ. 21) καὶ ἡ Μ. Ἀσία (ἐπὶ πεσσοῦ ἐκ Δορυλαίου, C. W. M. Cox—A. Cameron, MAMA V, 1937, ἀρ. 57 πίν. 24 - ἐπὶ στηλῶν ἐκ Λαοδικείας, αὐτόθι ἀρ. 64 πίν. 4, ἀρ. 90 πίν. 6 ἀρ. 89 πίν. 6—ἐπὶ λύχνου Μουσείου τοῦ Βερολίνου ἐκ Σμύρνης, O. Wulff, Altchristl. u. mittelalterliche Bildwerke I, Berlin 1909, ἀρ. 1230 πίν. LIX).

Ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸς ἦτο ὁ μετὰ ἀνοικτοῦ R μονογραμματικὸς σταυρὸς εἰς Πάρον, ὅπου συναντᾶται εἰς τρεῖς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, ἤτοι τὴν Καταπολιανὴν (ἡμέτερον θωράκιον πτερυγίου (εἰκ. 2,3)—θωράκιον ἐξώστου (εἰκ. 4,5,6)—κιονίσκος διαχωριστικοῦ παραθύρου, H. H. Jewell - F. W. Hasluck, The Church of our Lady of the Hundred Gates, London 1920, σ. 40, εἰκ. 37), τὴν βασιλικὴν Τριῶν Ἐκκλησιῶν (γλυπτὰ τοῦ ἄμβωνος εἰκ. 14β), τὴν βασιλικὴν τοῦ κτήματος Βουτάκου (τῆς ὁποίας δύο δείγματα σταυρῶν ἐπὶ θωρακίων παρέχει ἡ ἀδημοσίευτος εἰκὼν 23· πρβλ. ΑΒΜΕ τ. Θ' σ. 113 σημ. 3). Τέλος δὲ ἀνοικτὸν R παρουσιάζει καὶ ἐπίθημα παλαιοχριστιανικὸν ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν συλλογὴν γλυπτῶν τῆς Καταπολιανῆς καὶ προερχόμενον ἐκ τοῦ μονυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ.Ι, 1964, σ. 9 εἰκ. 6).

[1] «*Ἐγώ εἰμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, ἀρχὴ καὶ τέλος, λέγει ὁ Κύριος, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος*», Ἀποκάλυψις Ἰωάννου α', 8.

Ἐξετάζοντες λεπτομερέστερον τὰ ἐκ τῶν πτερυγίων τεμάχια παρατηροῦμεν ὅτι ἐπὶ τοῦ μέσου (β) τεμαχίου τῆς εἰκόνος 12 (ἀρ. 3 τῆς εἰκ. 20) τὸ κατὰ κρόταφον δεξιὰ τοῦ σταυροῦ εἰκονιζόμενον παγώνιον λόγῳ τῆς διατάξεως τῶν ποδῶν του, οἵτινες δὲν ἀκκουμβῶσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀλλὰ κάμπτονται κατὰ τεθλασμένην γραμμήν, φαίνεται ὡς νὰ αἰωρῆται ἱπτάμενον εἰς τὸ διάστημα, ἵνα φθάσῃ τὸν κρεμάμενον βότρυν, τὸν ὁποῖον καὶ ραμφίζει, ἐνῷ

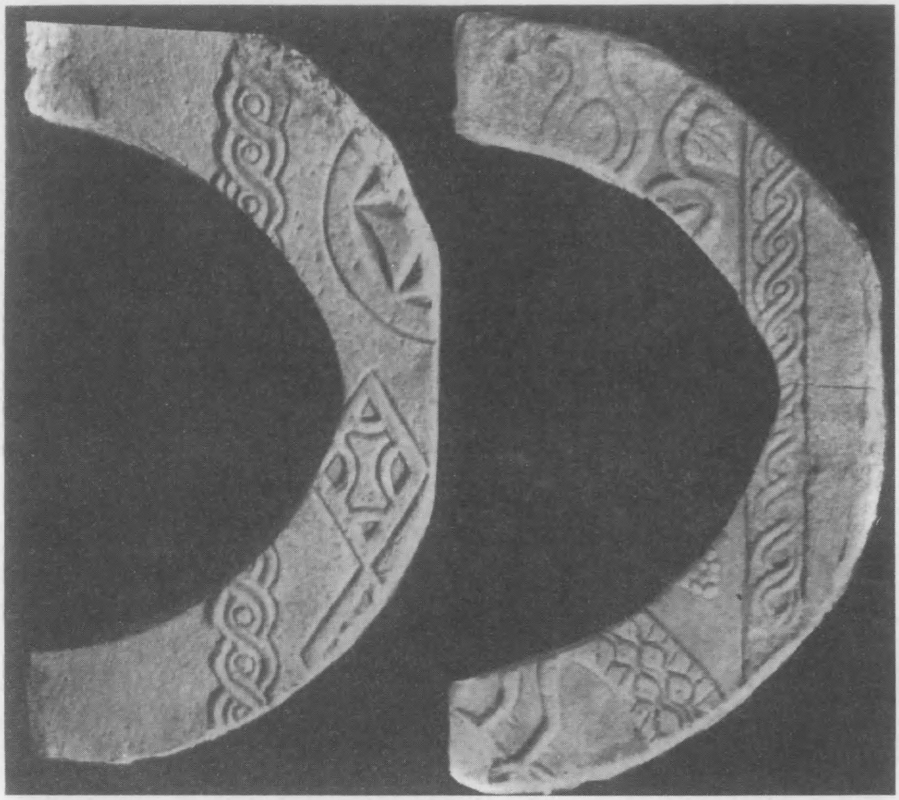

Εἰκ. 19. Τεμάχια ἀναγλύφων ἐκ τῶν πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν μετασκευασθέντα ἀργότερον εἰς τόξα· ἀριστερά: τὸ ὑπ' ἀρ. 9 τῆς εἰκόνος 20.

ἄλλος βότρυς, εἰς ὃν καταλήγει ἐκ τῶν ἄνω καταβαίνων βλαστός, ἔρχεται νὰ ἀκκουμβήσῃ ἐπὶ τῆς ράχεως τοῦ παγωνίου. Εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ὀστλίγγων κενὸν ὑπάρχει ἀνάγλυφον τὸ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ σταυροῦ εἰκονίζεται ὄρθιος, στενὸς κυματιστὸς βλαστός, τὰ κύματα τοῦ ὁποίου πληροῦνται διὰ φύλλων ἀμπέλου καὶ βοτρύων.

Εἰς τὸ μὴ σωζόμενον ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ ὑπόλοιπον τμῆμα τοῦ πτερυγίου θὰ εἰκονίζετο βεβαίως ἀντιστοίχως πρὸς τὸ Ω τὸ Α τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 τριγωνικοῦ τεμαχίου τῆς εἰκ. 20 (βλ. καὶ εἰκ. 14α), ὅπερ περιλαμβάνει ἀφ' ἑνὸς τὸ ἐλλεῖπον τέρμα τῆς ἀριστερᾶς ὁ-

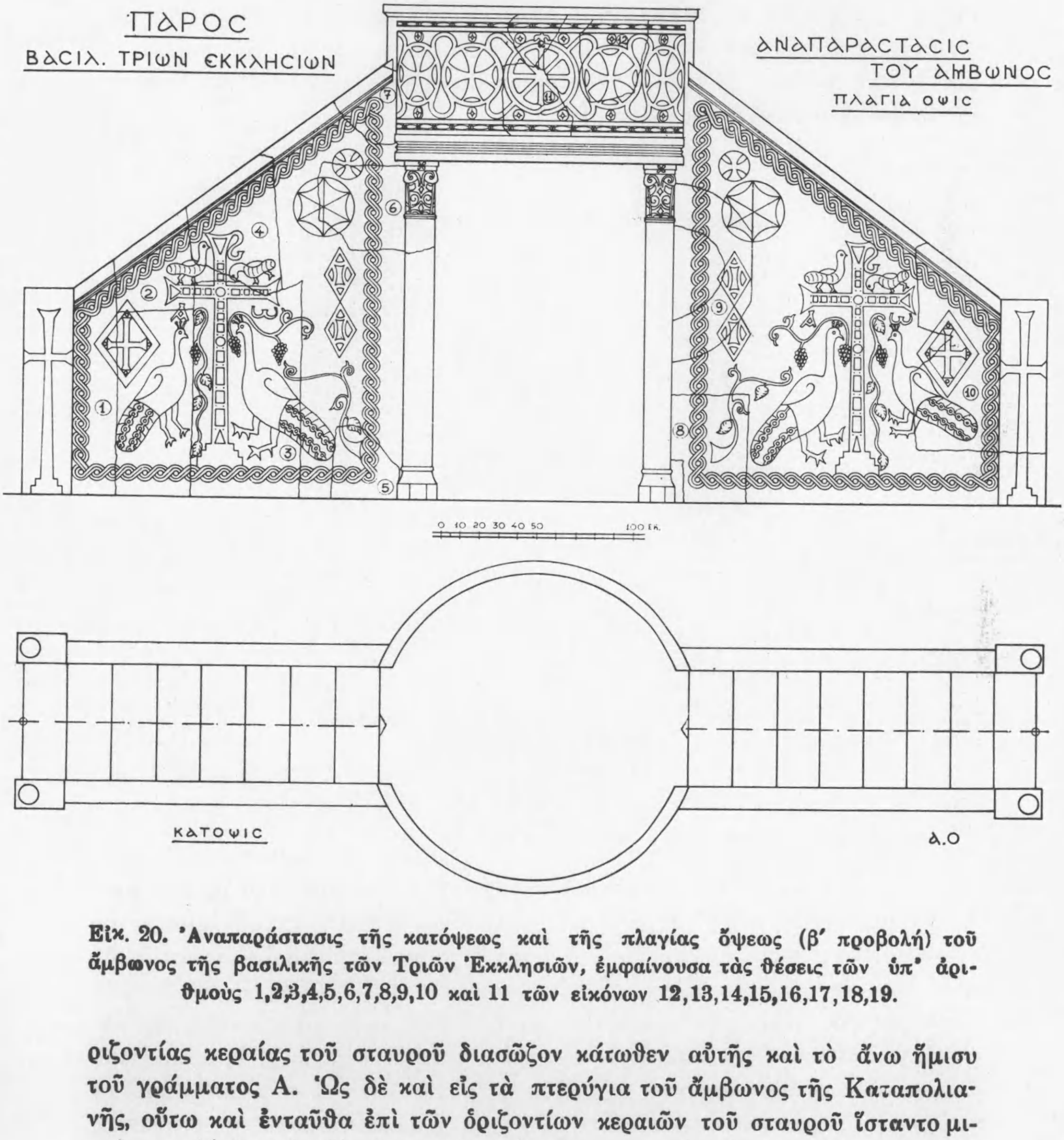

Εἰκ. 20. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως καὶ τῆς πλαγίας ὄψεως (β' προβολή) τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν, ἐμφαίνουσα τὰς θέσεις τῶν ὑπ' ἀριθμοὺς 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10 καὶ 11 τῶν εἰκόνων 12,13,14,15,16,17,18,19.

ριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ διασῶζον κάτωθεν αὐτῆς καὶ τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ γράμματος Α. Ὡς δὲ καὶ εἰς τὰ πτερύγια τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς, οὕτω καὶ ἐνταῦθα ἐπὶ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν τοῦ σταυροῦ ἵσταντο μικρὰ πτηνά (εἰκ. 14α, β), τὴν συμβολικὴν σημασίαν τῶν ὁποίων ἤδη ἐξηγήσα-

μεν (σ. 179), ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ κορυφὴ τοῦ σταυροῦ φέρει πλαγίως τὸ ἀνοικτὸν γράμμα R (ἀρ. 4 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 14β). Ἐκ τῶν αὐτῶν ὡς ἄνω α καὶ β τεμαχίων ἐμφαίνεται, ὅτι ἀριστερᾷ τοῦ σταυροῦ ὑπῆρχεν ἀκόμη καὶ ρόμβος μὲ ἐγγεγραμμένον ἐν αὐτῷ σταυρόν (ἀρ. 1 τῆς εἰκ. 20), τοῦ ὁποίου ἡ ὕπαρξις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ συμμετρικοῦ πρὸς αὐτὸ τεμαχίου (ἀρ. 10 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 12γ). Ἄλλα πάλιν γεωμετρικὰ σχέδια, διὰ τῶν ὁποίων ἐγέμιζε τὸ πεδίον τοῦ πτερυγίου, ἤτοι ἐπάλληλοι ρόμβοι καὶ κύκλοι μετ' ἐγγεγραμμένων ἐν αὐτοῖς ἀναγλύφων σταυρῶν, συνάγεται ὅτι ὑπῆρχον ἐξ ἄλλων ἀναγλύφων τεμαχίων, ἅτινα ἀργότερον μετεποιήθησαν εἰς τόξα (ἀρ. 9 τῆς εἰκ. 20 καὶ εἰκ. 19α), ἐκ τῶν ὁποίων ἓν μὲν διατηρεῖται κατὰ χώ-

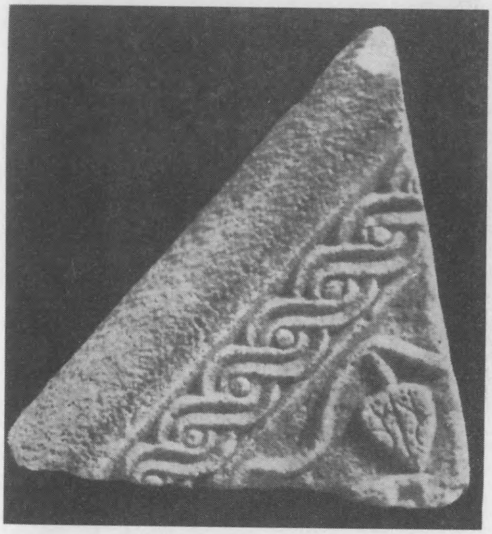

Εἰκ. 21. Ὑπολειφθὲν τεμάχιον πτερυγίου τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

ραν (εἰκ. 19α), ἄλλο δὲ μετεκομίσθη εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Καταπολιανῆς (εἰκ. 19β). Ὅλα τὰ πρὸς τὰ πλάγια τοῦ σταυροῦ ἄκρα γεωμετρικὰ σχέδια πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι εἶναι λίαν ἀνοργάνως καὶ ἀφελῶς τοποθετημένα καὶ συντεθειμένα, περικλείονται ὅμως διά τοῦ ὡραίου ἁλυσοειδοῦς πλοχμοῦ, ὅστις πλαισιώνει τὸ τραπέζιον τοῦ πτερυγίου (εἰκ. 12, 13, 14, 19, 20, 21, 22) Ἕκαστον τῶν τεσσάρων πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος, στεφόμενον κατὰ τὴν κεκλιμένην πλευρὰν ὑπὸ ἡμικυλινδρικοῦ χείλους (εἰκ. 14α, β, γ, δ, ε, καὶ εἰκ. 21) κατέληγεν εἰς ἐξέχοντα (0.028 μ.) ὀρθογώνιον πεσσόν, τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἐκοσμεῖτο δι' ὑψηλοῦ χαρακτοῦ σταυροῦ βαίνοντος ἐπὶ διβάθμου βάσεως (εἰκ. 12, α, γ, καὶ εἰκ. 20). Ἐπὶ τῆς ἄνω ὁριζοντίας ἐ-

πιφανείας τοῦ πεσσοῦ ὑπῆρχεν ἡμισφαιρικὸν μῆλον (εἰκ. 22). Ἡ ἄλλη κατακόρυφος πλευρὰ τοῦ πτερυγίου ἐπλαισιοῦτο ὑπὸ ἡμικιονίσκου συμφυοῦς πρὸς τὸ πτερύγιον (ἀρ. 6 τῆς εἰκ. 20 καὶ τῆς εἰκ. 16) στεφομένου ὑπὸ ὡραίου κορινθιάζοντος κιονοκράνου μὲ δύο ἄνω ἐξέχουσας ἕλικας καὶ ἑτέρας δύο ἀναγλύφους ἕλικας ἐπὶ τοῦ κορμοῦ του. Ὁ μνημονευθεὶς κιονίσκος ἀπετέλει τὸ ἓν τῶν ἄκρων μεγάλης ἐγκαρσίας πλακός, ἐφωδιασμένης καὶ κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον

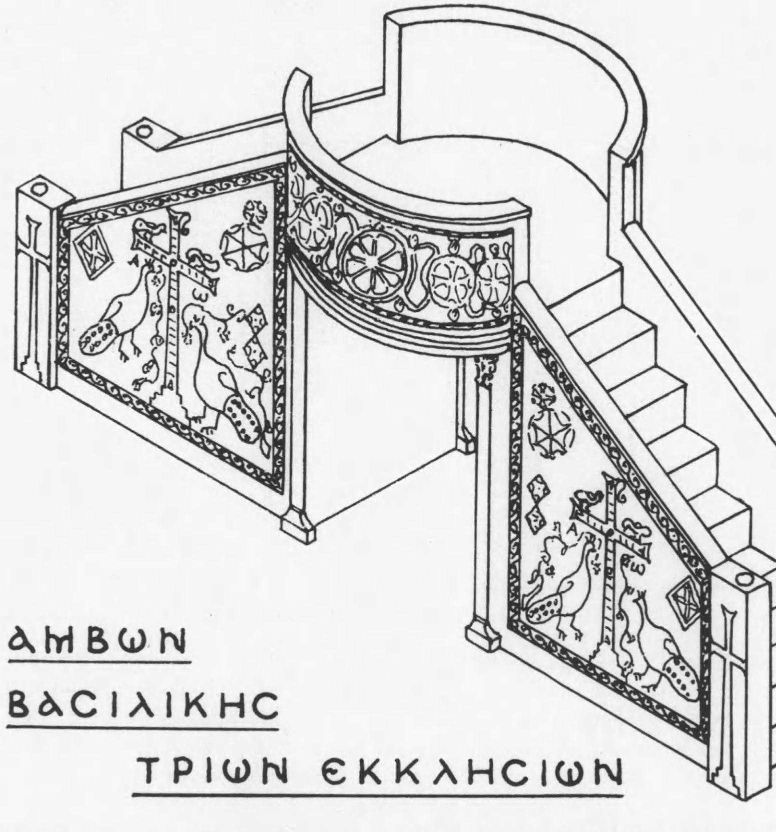

Εἰκ. 22. Προοπτικὴ ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν.

δι' ὁμοίου κιονίσκου. Ἄλλη δὲ πάλιν ὁμοία ἐγκαρσία πλάξ, καταλήγουσα εἰς κιονίσκους, συμμετρικῶς πρὸς τὸν κατὰ πλάτος ἄξονα ὡς πρὸς τὴν πρώτην τοποθετημένη ἐστήριζε τὴν εἰς ὕψος 1.75μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους εὑρισκομένην βάσιν τοῦ κυκλικοῦ ἐξώστου τοῦ ἄμβωνος. Διὰ τοῦ οὕτω δημιουργουμένου μεταξὺ τῶν δύο πτερυγίων κενοῦ ἠδύνατο νὰ διέλθῃ ἄνθρωπος, παραδίδεται δὲ μάλιστα ὅτι ἐκεῖ ἐνίοτε ἵστατο μέρος τι τοὐλάχιστον τῶν ψαλτῶν, ὡς τοῦ-

το διαπιστοῦται ἐκ τῆς περιγραφῆς τοῦ ἄμβωνος τῆς Ἁγ. Σοφίας ὑπὸ Π. Σιλεντιαρίου[1].

Ἂς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸν ἐξώστην. Τούτου εὑρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τὸ ἥμισυ τῆς κυκλικῆς βάσεως, ἥτις εἶχε χορδὴν 1.62μ. καὶ βέλος 0.56μ., ἤτοι ἐν ὅλῳ διάμετρον 1.12μ. (εἰκ. 17). Ἡ βάσις αὕτη, πάχους 0.24μ., φέρει κατὰ τὸ μέσον τοῦ ὕψους της τριγωνικὴν γλυφὴν (ὅρα τὴν τομήν της εἰς τὴν εἰκ. 17 πλαγίως) διατηρεῖ δὲ εἰς τὸ ἄκρον της καὶ τοὺς τόρμους προση-

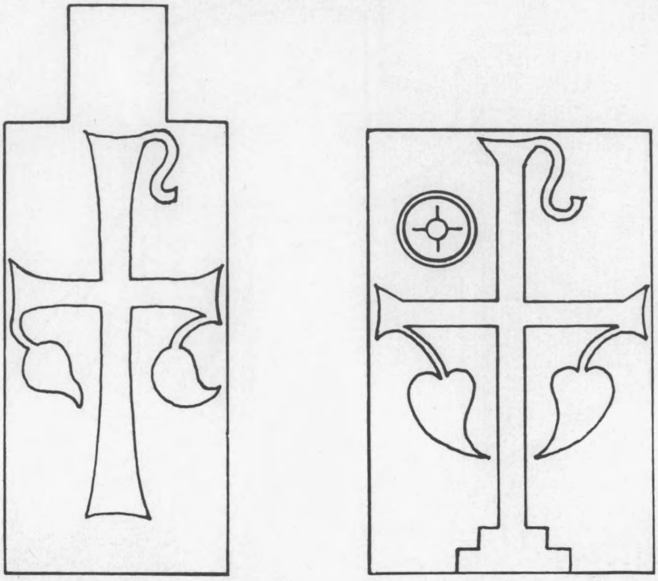

α β

Εἰκ. 23. Πεσσίσκος (α) καὶ θωράκιον (β) ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ κτήματος Βουτάκου, ἐντειχισμένα εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς ἀνεγερθέντος μεταγενεστέρου θολοσκεποῦς ναϋδρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Χαρακτηριστικὴ ἡ μετὰ βαθμιδωτῆς βάσεως καὶ λατινικοῦ R διαμόρφωσις τοῦ σταυροῦ ὡς καὶ ἡ παρουσία ὀμφαλωτοῦ τετραφύλλου ῥόδακος καὶ φύλλων κισσοῦ ἐξηρτημένων ἀπὸ τῆς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ.

λώσεως τῶν ἐπ' αὐτῆς τεθειμένων καμπύλων θωρακίων τοῦ ἐξώστου. Ἐκ τῶν θωρακίων τούτων εὑρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια, συνολικοῦ ὕψους 0.635 μ. καὶ πάχους 0.085μ., πλαισιούμενα ἄνω μὲν καὶ κάτω δι' ἐπιπέδων ταινιῶν διασχιζομένων ὑπὸ ἐπιμήκων ἀλλὰ χθαμαλῶν ἀστραγάλων (εἰκ. 18) ἐν δὲ τῷ μέσῳ διὰ κύκλων, τῶν ὁποίων οἱ μὲν ἐν τῷ μέσῳ ἔχουν τὸ σχῆμα τοῦ

[1] Ἔκφρασις Ἁγ. Σοφίας, στ. 105—112. Friedländer, P. Silentiarius, σ. 300.

χρίσματος (δηλ. σταυροῦ μετὰ Χὶ) ἐν εἴδει ἀκτίνων (εἰκ. 18) οἱ δὲ πλάγιοι φέρουσιν ἐντὸς ἐγγεγραμμένους ἐλαφρῶς ἀναγλύπτους καμπυλοπλεύρους σταυρούς (εἰκ. 16). Τὰ μεταξὺ τῶν ἀστραγάλων καὶ τῶν κύκλων κενὰ πληροῦνται διὰ λιτῶν τετραφύλλων ὀμφαλωτῶν ροδάκων καὶ συναρμογῶν ἐκ καμπύλου βλαστοῦ (εἰκ. 16).

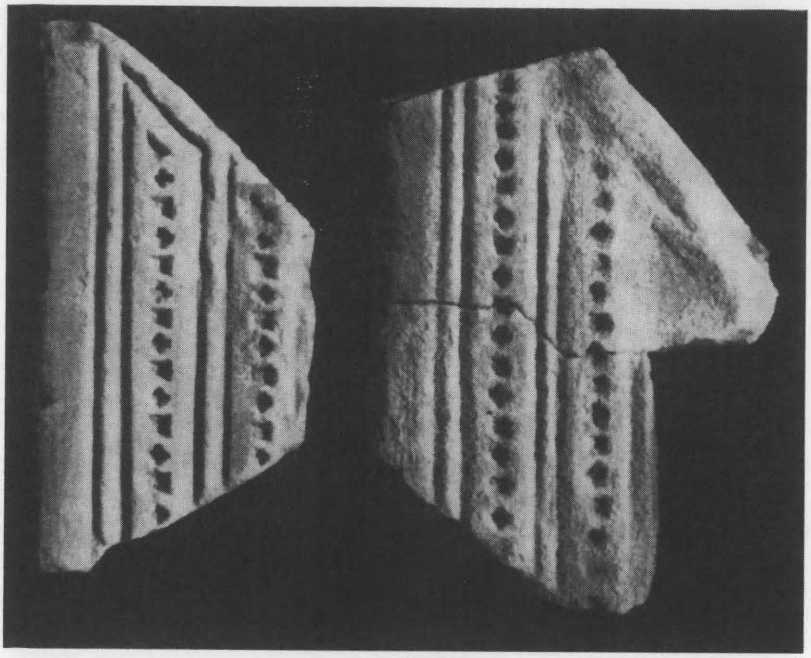

Εἰκ. 24 Τεμάχια ἀναγλύφων κεκλιμένων θωρακίων ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου.

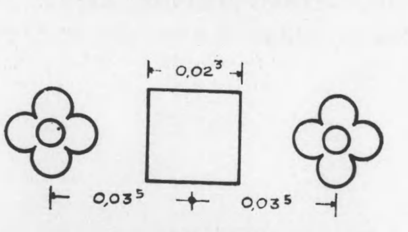

Εἰκ. 25. Λεπτομέρεια τῶν ἐγγλύφων κοσμημάτων τῆς εἰκ. 24.

Ὡς θὰ παρετήρησεν ἤδη ὁ ἀναγνώστης ἡ σύνθεσις τοῦ ἄμβωνος τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν εἶναι περίπου ὁμοία πρὸς τὴν τῆς Καταπολιανῆς. Κατ' ἀμφοτέρας ὁ σταυρὸς κυριαρχεῖ τῶν τραπεζιοσχήμων πτερυγίων. Ἡ ἐργασία

ὅμως διαφέρει. Εἰς τὴν Καταπολιανὴν εἶναι, ἰδίᾳ ἡ τῶν θωρακίων τοῦ ἐξώστου, ἐπιμελεστέρα καὶ μὲ σκιοφωτισμὸν ἁπαλώτερον, ἡ δὲ σύνθεσις λιτοτέρα, ἐφόσον τοὐλάχιστον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἀπὸ τὰ διασωθέντα τεμάχια. Τὰ θέματα τῶν πτερυγίων εἰς τὰς Τρεῖς Ἐκκλησίας εἶναι εἰργασμένα πλέον ἀνάγλυφα καὶ σκληρότερα ἀπὸ τὰ τῆς Καταπολιανῆς καὶ κατανεμημένα μὲ ὀλιγωτέραν καὶ σχεδὸν παιδαριώδη κατὰ τὰ ἄκρα συνθετικὴν ὀργάνωσιν. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸν ἐξώστην, τοῦ ὁποίου τὰ θέματα μιμοῦνται προφανῶς τὰ τοῦ ἐξώστου τῆς Καταπολιανῆς πλήν τινων λεπτομερειῶν ὡς πρὸς τοὺς σταυρούς. Ταῦτα πάντα ἔχων ὑπ' ὄψει θεωρῶ τοὺς μὲν ἄμβωνας τῆς Καταπολιανῆς καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου παλαιοτέρους (μέσων ἢ τέλους 5ου αἰῶνος), τὸν δὲ τῶν Τριῶν Ἐκκλησιῶν κατὰ πεντήκοντα περίπου ἔτη νεώτερον, ἤτοι τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 6ου αἰ. ὡς εἶχον ἤδη ἀπό τοῦ 1964 χρονολογήσει τὴν σχετικὴν βασιλικήν[1].

Δὲν κρίνομεν ἄσκοπον νὰ προσθέσωμεν ἐν τέλει καὶ δύο τεμάχια ἐκ παρίου λευκοῦ μαρμάρου ἀναγλύφων προερχομένων πιθανῶς ἐκ τῶν τραπεζιοσχήμων πτερυγίων ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἢ ἄμβωνος, ἀποκειμένων σήμερον εἰς τὴν νοτίαν στοὰν τῆς αὐλῆς τῆς Καταπολιανῆς. Ἐπὶ τῆς προσθίας των ἐπιφανείας φέρουσιν ἀμφότερα εὐθυγράμμους κατακορύφους γλυφάς, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων διαστήματα κοσμοῦνται διὰ σειρῶν ἐκ μικρῶν (πλευρᾶς 0.023 X 0.023μ.) ἐγγλύφων τετραφύλλων κοσμημάτων ἐναλλασσομένων πρὸς τετράγωνα (εἰκ. 25), αἱ κοιλότητες τῶν ὁποίων πιθανῶς θά ἐπληροῦντο δι' ἐγχρώμου κηρομαστίχης[2]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι α) ἡ ὀξεῖα γωνία, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν πρὸς τὸ ἄνω των μέρος, β) ἡ ἄκρα ἀριστερὰ κυλινδρικὴ ἀπόληξίς των, πάχους 0.095μ. καὶ γ) τὸ πλάτος των 0.305μ., εἰς τὰ πλάγια τοῦ ὁποίου ὑπάρχει χαρακτηριστική, πλάτους 0.025μ., ἐγκοπή (πατούρα), τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὰς ὀρθίας λωρίδας πτερυγίων τοῦ ἄμβωνος τῆς Καταπολιανῆς (βλ. ἀνωτέρω σ. 184). Διαστάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου: μέγιστον σωζόμενον ὕψος: 0.64μ. μέγ. σωζ. πλάτος 0.48μ., πάχος 0.095μ., τοῦ δεξιοῦ εἰς δύο τεμάχια τεθραυσμένου: μέγ. σωζ. ὕψος 0.67μ., μέγ. σωζ. πλάτος 0.48, πάχος 0.095μ.

1. Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 18 (1963), Χρονικὰ σ. 301.

2. Μικρὰ ἔγγλυφα σταυρόσχημα κοσμήματα χιαστὶ διατεταγμένα ἐπανευρίσκονται καὶ εἰς θωράκιον τοῦ 5ου ἢ 6ου αἰ. τῆς βασιλικῆς Διοκλείας (Iv. Nikolajevic-Stojkovic ἐν Actes du Ve Congr. Intern. d' Archéol. Chrétien., Città del Vaticano - Paris, 1957 σ. 570, εἰκ. 4 καὶ τῆς ἰδίας, La Décoration architecturale, sculptée de l' époque bas - romaine en Macédoine, en Serbie et au Monténégro, Beograd 1957, εἰκ. 169.

ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

1. Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης, σ. 116, συνέχ. σημ. 3 τῆς σελ. 115: Ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ εὑρίσκεται καὶ παρὰ τὸ Λεβίδι τῆς Ἀρκαδίας, (βλ. ἐφημερίδα «Ἑστίαν» τῆς 27ης-8-1970, ἀρ. φ. 26981, ἔνθα ἀναφέρεται δωρεὰ ὑπὲρ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Ριγανᾶ).

2. Ἐκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσήνης, σ. 125, συνέχ. σημ. 2 τῆς σελ. 124: Ἡ καταληκτήριος φράσις «Ἀμὴν γένοιτο» εὑρίσκεται καὶ εἰς ἐπιγραφὴν τῶν μαρμαρίνων ἑλκυστήρων τοῦ ναοῦ Ἁγίας Μαρίνης (γρ. Ταξιάρχου) παρὰ τὴν τοποθεσίαν Πύργον Μάνης (τοῦ 1075) (R. Traquair, BSA XV, 1908 - 1909, σ. 191): *Ἀμὴν γένιτο κ(ύρι)ε.*

3. Νέαι ἔρευναι εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος, σ. 150: Εἰς τὰ ἐξ Ἑλλάδος παραδείγματα κυκλοτεροῦς (κυλινδρικῆς) κολυμβήθρας προσθετέα καὶ τὸ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Βασιλικῆς τῆς Νεμέας (τέλους 5ου αἰ.) (Ch. Williams, ΑΔ 20, 1964, Χρονικὰ 1, σ. 155, σχ. 1).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΙΑ΄

	Σελ.
Ἡ ἐπὶ τοῦ Ἀμβρακικοῦ μονὴ Παναγίας τῆς Κορακονησίας	3
Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς παρὰ τὸ Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας	57
Ἐκ τῆς χριστιανικῆς Μεσσήνης	87
Συμπληρωματικὴ ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τῆς Σικυῶνος (βαπτιστήριον καὶ αἴθριον)	148
Παλαιοχριστιανικοὶ ἄμβωνες τῆς Πάρου	177
Προσθῆκαι	207

ΑΡΧΕΙΟΝ

ΤΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

Τομος ΙΒ΄

1973

ΑΘΗΝΑΙ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΕΓΕΑΣ - ΝΥΚΛΙΟΥ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα μελέτη εἶναι καρπὸς ἐπανειλημμμένων ἐπισκέψεών μου — ἀπὸ τοῦ 1917 μέχρι σήμερον — εἰς Τεγέαν, ἔνθα ἐμελέτησα α) τὰ ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν — μιᾶς τῶν ὁποίων καὶ ἀπεκάλυψα δι᾽ ἀνασκαφῆς τὸ κατωτέρω ἐξεταζόμενον λαμπρὸν ψηφιδωτὸν δάπεδον — β) τὸν γλυπτὸν ἀρχιτεκτονικὸν διάκοσμον πολλῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιοχῆς, τὸν ἀποκείμενον σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας καὶ γ) τὰ λείψανα ἐνίων βυζαντινῶν ναῶν τῆς κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς Ἀμύκλιον - Νύκλι μετονομασθείσης Τεγέας.

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀσχοληθέντων περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς Τεγέας [1], ἄλλοι οὐδόλως καὶ ἄλλοι ἀκροθιγῶς καὶ ἄνευ λεπτομεροῦς περιγραφῆς ἢ ἀπεικονίσεως ἀναφέρουσι τὰ λείψανα τέχνης τῆς χριστιανικῆς Τεγέας καὶ τοῦ Ἀμυκλίου. Τοῦτο δ᾽ ἀκριβῶς τὸ κενὸν ἔρχεται νὰ πληρώσῃ ἡ παροῦσα ἐργασία.

Ἐκ τῆς ὅλης ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς Τεγέας δύο κυρίως εἶναι αἱ περίοδοι, αἱ ὁποῖαι κατέλιπον εἰς ἡμᾶς ἀξιόλογα μνημεῖα τέχνης: Ἡ παλαιοχριστιανική, μέχρις Ἰουστινιανοῦ (565 μ. Χ.) καὶ ἡ μέση βυζαντινὴ (10ου - 12ου αἰ.), ὅτε ἐμπεδώθη ἡ κυριαρχία τοῦ Βυζαντίου ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἱδρύθη τὸ θέμα Πελοποννήσου. Εἶναι ἀφ᾽ ἑτέρου περίεργον ὅτι ἐνῷ τόσον σπουδαῖον μέρος κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Φραγκοκρατίας ἔπαιξε τὸ Νύκλι, ὅμως οὐδὲν ἀσφαλὲς φραγκικὸν μνημεῖον αὐτοῦ περιεσώθη, ἀφοῦ καὶ αὐτὸ τὸ περίφημον φρούριον αὐτοῦ ἀπεδείχθη ὅτι πρέπει νὰ ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινόν. Κατὰ ταῦτα θὰ πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα μόνον περὶ τῶν λειψάνων τῶν δύο ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν περιόδων: παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαν-

[1] Τοῦ Ν. Μοραΐτου (Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932), τοῦ Ν. Ἀλεξοπούλου (Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1951), ἐσχάτως δὲ καὶ ἐνημερώτερον τοῦ Τ. Γριτσοπούλου (Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972). Συνυφασμένην πρὸς τὴν ὅλην ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου παρέσχε τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Τεγέας καὶ ὁ Α. Bon (Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951).

τινῆς, τῶν ὁποίων θὰ ἐξετάσωμεν κατὰ σειράν: 1) τὰ κτήρια, 2) τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ 3) τὰ γλυπτά.

Οἱ μεταξὺ τῶν δύο τούτων περιόδων μεσολαβοῦντες αἰῶνες — ὁ 7ος, ὁ 8ος καὶ ὁ 9ος — εἶναι ἡ ἐποχὴ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ σλαβικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἐποικήσεων [1] — ἥτις οὐδὲν ἀπολύτως ἀξιόλογον μνημεῖον τέχνης κατέλιπεν, ἐκτὸς ἀμφιβόλου τινὸς προελεύσεως λύχνου (περὶ τοῦ ὁποίου βλ. κατωτέρω).

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἂν καὶ μέχρι τοῦ 4ου αἰῶνος αἱ περὶ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Πελοποννήσῳ εἰδήσεις μας εἶναι πολὺ σπάνιαι [2], ὅμως φαίνεται, ὅτι ἡ Τεγέα ἰδιαιτέρως ηὐνοήθη ὑπὸ τῶν προστατευσάντων τὸν Χριστιανισμὸν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου μ. Χ. αἰῶνος, εἰς τοὺς ὁποίους, εὐγνωμονοῦσα, ἀνήγειρεν ἀνδριάντας, ὧν διεσώθησαν αἱ ἐπιγραφαί. Οὕτω π.χ. ὁ πατὴρ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου Φλάβιος Οὐαλέριος Κωνστάντιος ὁ Α΄, ὁ ἐπιλεγόμενος Χλωρὸς (292 - 305 μ. Χ.), ἐτιμήθη ἐν Τεγέᾳ, πρὸ τοῦ 305, ὡς *καῖσαρ ἐπιφανέστατος* [3], ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (Φλάβιος Οὐαλέριος) (308 - 337 μ.Χ.) ἐξυμνήθη ὡσαύτως ὡς *μέγιστος καὶ θειότατος* [4]

[1] Ἡ περὶ τῶν σλαβικῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐπιδρομῶν βιβλιογραφία εἶναι πλουσιωτάτη. Δὲν θὰ εἰσέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς τὴν σχετικὴν συζήτησιν, ἥτις ἀφεώρα κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν πλαστότητα ἢ τὴν ἀξιοπιστίαν ἐνίων πηγῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας, δυνάμει τῶν ὁποίων ὑπεστηρίχθη ἡ ἐπὶ 218 συναπτὰ ἔτη κατοχὴ τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Σλάβων, ἤτοι ἀπὸ Μαυρικίου (587 μ. Χ.) μέχρι Νικηφόρου (805 μ. Χ.). Ἐνταῦθα θὰ περιορισθῶμεν μόνον νὰ ἀναφέρωμεν τὸ τελικὸν συμπέρασμα τῶν συζητήσεων καθ' ὅ: ἀραιὰ μόνον διείσδυσις τῶν Σλάβων ἐγένετο κατὰ τὸν 7ον αἰῶνα, κατὰ μάζας δὲ παρουσία αὐτῶν μαρτυρεῖται κατὰ τὸν 8ον αἰ. Ἐπὶ Μαυρικίου ἔγινεν ἴσως ληστρικὴ ἐπιδρομὴ μέχρι Κορίνθου, τῆς ὁποίας ἡ ἀνάμνησις ἔδωκε πιθανῶς λαβὴν εἰς συνύφανσιν τοῦ μύθου περὶ τῆς ἔκτοτε ἐπὶ 218 ἔτη σλαβικῆς κατοχῆς (βλ. σχετικῶς Ἐπαμ. Χρυσανθόπουλον, «Θεολογία» ΚΗ΄, 1957, σ. 132).

[2] Βλ. σχετικῶς τὸ ἐξαίρετον βιβλίον τοῦ A. Bon, Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 4 κ. ἑ. ὡς καὶ τὸ τοῦ ἀρχιμ. Μ. Φούγια, Ἱστορία τῆς Ἐκκλ. Κορίνθου, Ἀθῆναι 1968, σ. 37 κ. ἑ.

[3] Böckh, CIG 1, 1522a = IG V, 2 136 = Bérard, BCH 17, 1893, 10 - 12: *Κοσστάνταντος*.

[4] Böckh, CIG 1, 1522b = IG V, 2 137 καὶ 139 = Bérard, BCH 17, 1893, 10 - 11.

αὐτοκράτωρ, μετὰ δὲ τὸ 347 οἱ Τεγεᾶται ἐπαινοῦσι τὸν νεώτερον υἱὸν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ εἰλικρινῆ Χριστιανόν, Φλάβιον Ἰούλιον Κώνσταντα τὸν Α΄ (337 - 350 μ.Χ.) ὡς *μέγιστον καὶ θειότατον αὐτοκράτορα* [1].

Ἡ εἰρηνικὴ καὶ χριστιανικὴ ζωή, ἣν διῆγεν ἡ Τεγέα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ἐταράχθη σημαντικῶς κατὰ τὸ 267/8 μ. Χ. ὑπὸ τῶν βαρβάρων Γότθων, οἵτινες, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν Ἑρούλων, ἔφθασαν λεηλατοῦντες μέχρις Ἄργους καὶ Σπάρτης. Καταστρεπτικωτέρα ἐντούτοις φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε δευτέρα κατὰ τῆς Τεγέας ἐπιδρομὴ γενομένη ὑπὸ τῶν ὑπὸ τὸν Ἀλάριχον Γότθων τὸ 395 μ. Χ., ἤτοι δύο ἔτη μετὰ τὴν τελευταίαν τέλεσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων. Κατὰ τὴν δευτέραν μάλιστα ταύτην ἐπιδρομὴν ἡ Κόρινθος καὶ πάλιν ἐπυρπολήθη, τὸ δὲ Ἄργος καὶ ἡ Σπάρτη, φυσικὰ δὲ καὶ ἡ μεταξὺ τούτων κειμένη Τεγέα, κατελήφθησαν, οἱ δὲ βάρβαροι ἔσπειραν παντοῦ τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν φρίκην, μέχρις οὗ ὁ Στελίχων, ἀποβιβασθεὶς εἰς Λέχαιον τὸ 396, τοὺς ἐξωλόθρευσεν ἐπὶ τοῦ ὀροπεδίου τῆς Φολόης [2].

Εἰς τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γότθων τοῦ 395 καὶ τὴν ἀπ᾿ αὐτῶν ἄμυναν τῆς Τεγέας ἀναφέρεται προφανῶς ἡ ἐν Τεγέᾳ εὑρεθεῖσα ἐπιγραφὴ (IG V, ἀρ. 153), χαραχθεῖσα ἐπὶ τοῦ βάθρου ἀνδριάντος τοῦ ὑπάτου Ρούφου καὶ λέγουσα [3] :

Ἤπιε, καρτερόθυμε, σαόπτολι, ὕπατε Ροῦφε
ἄντεχε τῆς Τεγέης μένος, ὄβριμε, ἄντεχε πᾶσιν
δυσμενέσιν· δώρῳ δ᾿ ἐπαγάλλεο, ᾧ βασιλεύς σοι
ἀντ᾿ ἀρετῆς δῶκεν, στῆσαν δὲ πόληος ἄριστοι [4].

Παρὰ τὰς παρουσιασθείσας ἀντιξόους περιστάσεις, ὅμως ὁ Χριστιανισμὸς διεδίδετο ὀλίγον κατ᾿ ὀλίγον ἐν Πελοποννήσῳ, ἀνεγειρομένων πολλαχοῦ ἐλευθέρως ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν 4ον καὶ τὸν 5ον αἰῶνα [5] ἢ μετατρεπο-

[1] Böckh, CIG 1, 1523 = IG V, 2 140: *Κόιν(σ)ταντα*.

[2] Ζώσιμος V, 6-7 (Βόννης σ. 253 - 54). Πβλ. Hertzberg, Die Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer III, σ. 395 - 400, 403 - 408, 422 - 24. Ἑλλ. μετάφρασις Καρολίδου, Βιβλ. Μαρασλῆ, III, σ. 495. J. H. Finlay, Corinth in the Middle - Ages, Speculum VII, 1922, σ. 476.

[3] Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἐστήθη ἐσχάτως κατὰ τὴν ἔναντι τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἴσοδον τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

[4] Τὸ κείμενόν της ἐδημοσιεύθη καὶ ὑπὸ Ἀ. Ἀρβανιτοπούλλου ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1906, στ. 28.

[5] Ὡς π.χ. τῆς βασιλικῆς τῆς Ἐπιδαύρου 4ου αἰ., (Γ. Σωτηρίου. Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 201), τῆς ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τοῦ Φειδίου ἐν Ὀλυμπίᾳ βασιλικῆς, ἀρχῶν 5ου αἰ. (Olympia, Die Baudenkmäler, κείμ. σ. 3 καὶ πίν. 6α, 7α. Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929, σ. 173) A. Mallwitz - Schiering, Olympische Forschungen V, Berlin 1964, πίν. 13, A. Mallwitz, Olympia, 1972, σ. 255, κλπ.

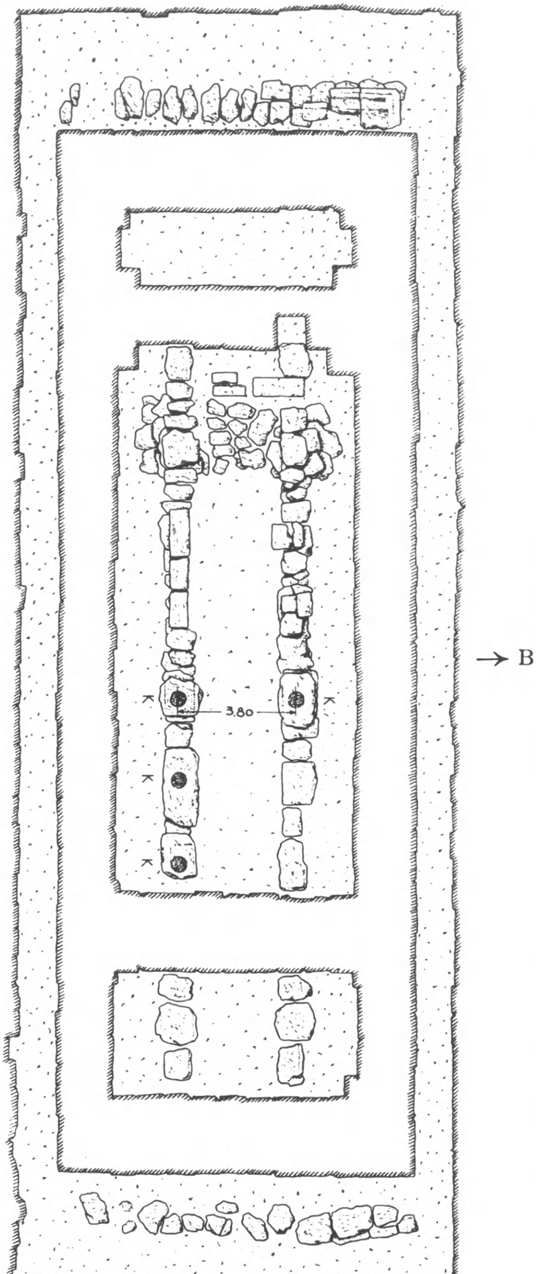

Εἰκ. 1. Τὰ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς διατηρηθέντα λείψανα στυλοβατῶν τῶν κιονοστοιχιῶν τῆς ἐν αὐτῷ ἱδρυθείσης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

μένων εἰδωλολατρικῶν ναῶν εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, ὡς συνέβη καὶ ἐν Τεγέᾳ μὲ τὸν ναὸν τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς [1], μὲ τὸν πολὺ ἀρχαϊκὸν (6ου αἰ.) εἰδωλολατρικὸν ναὸν ἐν θέσει Προβαντηνοῦ [2] καὶ μὲ τὸν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἀγορᾷ τῆς Τεγέας ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος [3].

Ὡς παλαιοχριστιανικὰ λοιπὸν κτήρια τῆς Τεγέας θὰ ἐξετάσωμεν τὰς τρεῖς ἀνωτέρω μνημονευθείσας βασιλικάς, ὡς καὶ μίαν τετάρτην, αὐτοτελῶς ἀνεγερθεῖσαν, ἤτοι μὴ προερχομένην ἐκ μετατροπῆς ἀρχαίου ναοῦ.

Α. Η ΕΝ ΤΩι ΝΑΩι ΤΗΣ ΑΛΕΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Ὁ ναὸς τῆς Ἀλέας μετετράπη εἰς βασιλικὴν (εἰκ. 1) ἐφοδιασθέντος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σηκοῦ αὐτοῦ μὲ στυλοβάτας [4] φέροντας τὰ ἴχνη στρογγύλων κιόνων καὶ σταυρῶν (εἰκ. 2) προοριζομένας δὲ νὰ βαστάζουν τὰς ἐσωτερικὰς κιονοστοιχίας τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1,Κ,Κ,Κ). Ἡ ἀπ' ἄξονος εἰς ἄξονα ἀπόστασις τῶν χριστιανικῶν τούτων κιονοστοιχιῶν, ἤτοι τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους, εἶναι 3.80 μ. Τὰ στενότερα πλάγια κλίτη, πλάτους 2.25 μ. ἐκλείοντο ἑκατέρωθεν ὑπὸ τῶν παλαιῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ. Οἱ κίονες θὰ ἐστέφοντο πιθανῶς ὑπὸ κορινθιαζόντων κιονοκράνων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ εὑρίσκονται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου [5], ἀλλὰ δὲν εἶναι βέβαιον, ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τοὺς κίονας τούτους. Τὴν παρατιθεμένην κάτοψιν (εἰκ. 1) κατήρτισα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τῶν Dugas - Berchmans - Clemmensen παρε-

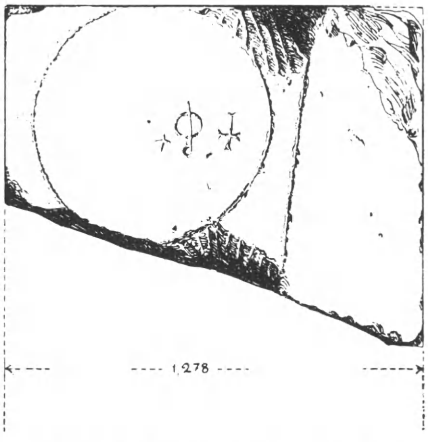

Εἰκ. 2. Κυκλικὸν ἴχνος μετὰ σταυρῶν ἐκ τοῦ στυλοβάτου τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

[1] Βλ. σχετικῶς Ch. Dugas - J. Berchmans - Clemmensen, Le Sanctuaire d'Athéna Aléa, à Tégée, Paris 1924, σ. 12, Ν. Μοραΐτην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 235 - 237 καὶ ἐσχάτως Τ. Γριτσόπουλον, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 80.

[2] Ν. Μοραΐτης, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 237 σημ. 1.

[3] V. Bérard, BCH 17, 1893, σ. 12.

[4] Οὐχὶ βάθρα, ὡς λέγει ὁ Μοραΐτης (σ. 205, 208). Βλ. σχετικῶς Dugas - Berchmans - Clemmensen, Le sanctuaire d'Athéna σ. 12 καὶ πίν. III - V.

[5] Βλ. Ν. Μοραΐτην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 235, καὶ ἐσχάτως Τ. Γριτσόπουλον, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 80.

χομένων σχεδίων τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου ναοῦ. Ἐκ τῆς ἐκκλησίας μάλιστα ταύτης ἠδυνήθην κατὰ τὴν πρώτην εἰς Τεγέαν ἐπίσκεψίν μου (1917), νὰ περισυλλέξω σιδηροῦν θυρόφυλλον τῆς Ὡραίας πύλης τοῦ τέμπλου της [1], τὸ σχέδιον τοῦ ὁποίου λεπτομερῶς ἐδημοσίευσα εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος (σ. 103 καὶ 104, εἰκ. 2), παρέχω δ' ἐνταῦθα καὶ φωτογραφικήν του ἀπεικόνισιν (εἰκ. 3).

Εἰκ. 3. Σιδηροῦν θυρόφυλλον Ὡραίας Πύλης ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

Συνέλεξα ὁμοίως τότε ἐκ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας δύο ὅμοια τεμάχια κολοβῶν μαρμαρίνων κορμῶν παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικιονίσκου, μεγίστου σωζομένου μήκους 0.94 μ. καὶ πλάτους 0.41 μ. (εἰκ. 4), ἀκόμη δὲ καὶ μικρὸν κιονόκρανον ἐξ ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου μὲ παράστασιν τριφύλλου ἄνθους ἐντὸς κύκλου, ἀποκειμένου νῦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, περὶ οὗ βλ. εἰς τὸ περὶ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου κεφάλαιον.

Β. Η ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΘΕΣΙΝ ΠΡΟΒΑΝΤΗΝΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Αὕτη εὑρίσκεται ἀνατολικῶς τοῦ Πιαλίου (μετονομασθέντος σήμερον εἰς Ἀλέαν) ἐπὶ τῆς πρὸς Ἀχούρια (νῦν Στάδιον) ἀγούσης ὁδοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν περίπου 800 μ. ἀπὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας. Ὡς θεμέλια τῆς βασιλικῆς ταύτης δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν εἴτε τὰ τῆς σήμερον λειτουργούσης καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος συμπληρωθείσης ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου (εἰκ. 5Α), τῆς διαδεχθείσης, ὡς θὰ ἴδωμεν, βυζαντινὸν ναόν, εἴτε τὰ πρὸς Δυσμὰς αὐτῆς εἰς ἀπόστασιν 8 περίπου μέτρων σωζόμενα

[1] Τὸ θυρόφυλλον τοῦτο μετεφέρθη ἔκτοτε, τῇ συστάσει μου, εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν.

ἐδάφη κατασκευῆς ὀρθογωνίου, ἀμφιβόλου προορισμοῦ, κτηρίου Β (εἰκ. 5) ἐξ ἐπιμελῶς λαξευμένων λίθων. Ἡ βασιλικὴ διεδέχθη πολὺ ἀρχαϊκὸν ναὸν (περὶ τὸ 600 π. Χ.) ἀνασκαφέντα παλαιότερον [1], πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ὁποίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ χριστιανικοῦ, ἀπεκαλύφθησαν κατὰ ἀνασκαφὰς γενομένας εἰς χρόνον, τὸν ὁποῖον δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω. Παλαιοχριστιανικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς ταύτης κείμενα παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου, ἄλλα μὲν παρέμειναν ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, ἄλλα δὲ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας (βλ. κατωτέρω). Ἐκ τῆς βασιλικῆς ταύτης προέρχονται ἐπίσης καὶ τὰ κατωτέρω ἐξεταζόμενα καὶ ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου σήμερον ἀποκείμενα γλυπτὰ τεμάχια ἄμβωνος, τὸ ἕτερον τῶν ὁποίων φέρει χαραγμένην ἐπιγραφὴν τοῦ ἐπισκόπου Ὠφελίμου. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἀναφέρεται εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ 451 μ. Χ., καὶ πάντα τὰ αὐτόθι ἀνευρεθέντα γλυπτὰ καὶ λείψανα τοῦ ἄμβωνος θὰ ἀνάγονται πιθανώτατα εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος. Γενικὴν ἄποψιν τῶν εὑρεθέντων ἐκεῖ γλυπτῶν, ληφθεῖσαν τὸ 1921, παρέχει ἡ εἰκ. 6. Τὰ γλυπτὰ ἐξετάζομεν λεπτομερῶς κατωτέρω.

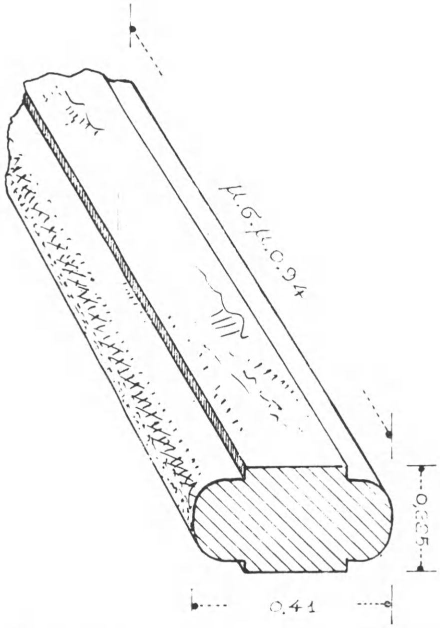

Εἰκ. 4. Ἀμφικιονίσκος παραθύρου ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας.

Γ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Αὕτη ἔκειτο ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ΝΔ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, κατελάμβανε δὲ τὴν πιθανὴν θέσιν τοῦ ἐν τῇ Ἀγορᾷ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος [2]. Κατὰ τὸν ἀνασκάψαντα αὐτὴν τὸ 1893 [3] γνωστὸν ὁμηριστὴν V. Bérard, ἡ πρόσοψίς της ἐσχημάτιζε τὴν

[1] Ν. Μοραΐτης, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 237 σημ. 1.
[2] Παυσανίας VIII, 53.
[3] BCH 17, 1893, σ. 12. Πβλ. καὶ Ν. Μοραΐτην, Ἱστορία τῆς Τεγέας, Ἀθῆναι 1932, σ. 198.

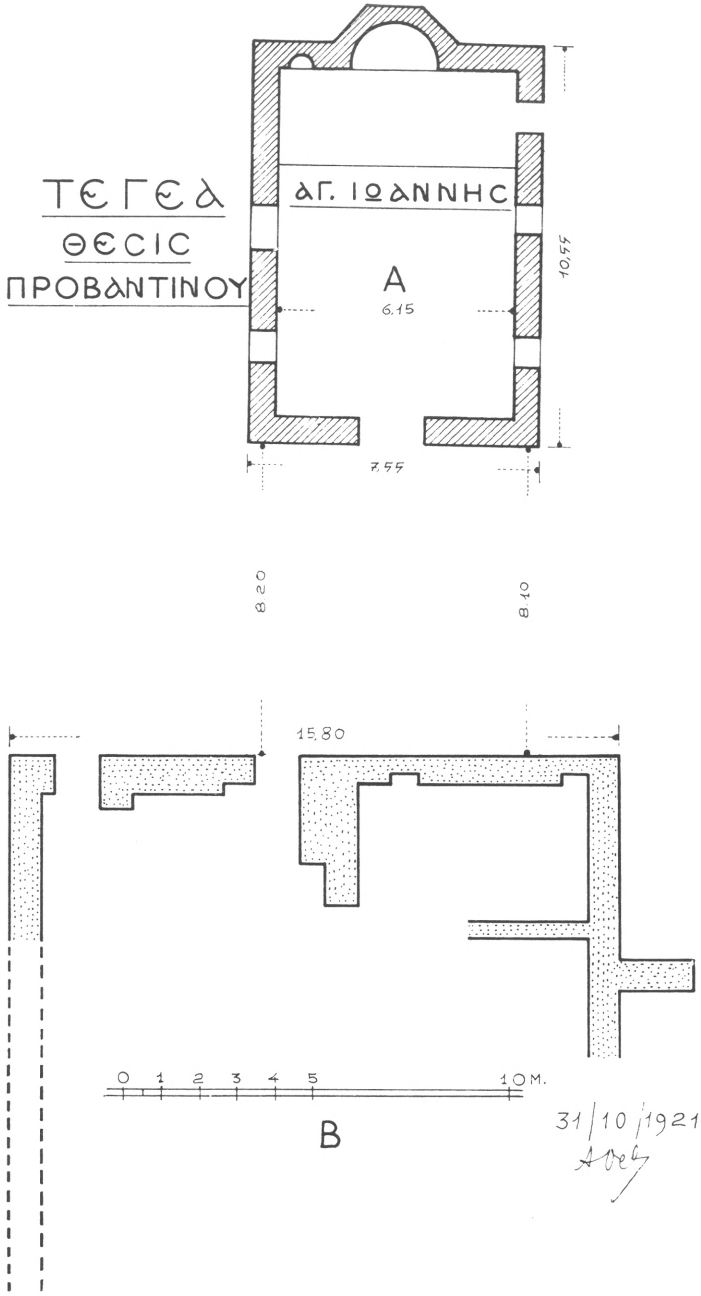

Εἰκ. 5. Κάτοψις τῶν χριστιανικῶν κατασκευῶν εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ.

ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς Ἀγορᾶς. Ἦτο τρίκλιτος καὶ μήκους 45 μ., ἀλλ' οἱ τοῖχοι τῶν πλαγίων κλιτῶν της εἶχον τελείως καταστραφῆ, οὕτως, ὥστε νὰ μὴ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ πλάτους της. Τῆς βασιλικῆς ταύτης, κατεστραμμένης σήμερον, δὲν παρέσχεν ὁ V. Bérard οὔτε τὸ σχέδιον, οὔτε τὴν ἀκριβῆ θέσιν, οὔτε δὲ καὶ ὁ René Vallois ἔπραξε τοῦτο εἰς

Εἰκ. 6. Τὰ εὑρεθέντα εἰς θέσιν Προβαντηνοῦ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (φωτογραφία τοῦ 1921).

τὸ κατὰ τὸ 1926 δημοσιευθὲν διάγραμμα [1] τοῦ παρὰ τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν χώρου τοῦ θεάτρου καὶ τῆς Ἀγορᾶς τῆς ἀρχαίας Τεγέας. Πάντως εἶναι πιθανώτατον, ὅτι ἐξ αὐτῆς θὰ πρέπει νὰ προέρχωνται σπαράγματά τινα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Πιαλίου (Ἀλέας), περὶ ὧν βλέπε κατωτέρω εἰς τὸ περὶ ψηφιδωτῶν κεφάλαιον.

[1] BCH 50, 1926, πίν. V - VII.

Δ. Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΟΥ ΘΥΡΣΟΥ

Ἄλλη βασιλικὴ κειμένη πλησίον τῆς μνημονευθείσης τῆς Ἀγορᾶς ἀλλὰ δυτικώτερον, ἐντὸς πάντως τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου (βλ. εἰκ. 7, ἔνθα ἡ σχετικὴ βασιλικὴ σχεδιάζεται εἰς τὸ πρὸς Δυσμὰς ὅριον, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ψηφιδωτά), ἀνεσκάφη ἐν μέρει ὑπὸ τοῦ V. Bérard κατὰ τὴν αὐτὴν περίοδον τοῦ 1893 [1].

Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως ὁ V. Bérard, ὅστις μόνον ἀνέσκαψε τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τῆς βασιλικῆς ταύτης, ἀναφέρει (σ. 13) ὅτι αὕτη καταλήγει εἰς ἡμικυκλικὴν ἁψῖδα ἀκτῖνος 2.35 μ. μετὰ τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ὀρθογώνιον ἔχον πλάτος 5 μ. καὶ μῆκος 13 μ. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου τούτου, ὅπως καὶ ἐντὸς τῆς ἁψῖδος, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Bérard ἔφερεν εἰς φῶς ψηφιδωτὰς παραστάσεις ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν τῶν Καλῶν Καιρῶν εἰς τὴν ἁψῖδα, ἀφ᾿ ἑτέρου δὲ δύο ποταμῶν καὶ τεσσάρων μηνῶν τοῦ ἔτους εἰς τὸ ὀρθογώνιον. Τὴν σχετικὴν περιγραφήν των θὰ παραθέσωμεν εἰς τὸ περὶ τῶν ψηφιδωτῶν κεφάλαιον (βλ. κατωτέρω).

Τὰ ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Bérard ἀποκαλυφθέντα ψηφιδωτά, τὰ ὁποῖα ἐν τῷ μεταξὺ εἶχον καλυφθῆ διὰ χωμάτων καὶ πολὺ διαταραχθῆ, ἐπεχείρησα νὰ ἀποκαλύψω ἐκ νέου κατὰ τὸ 1934 καὶ τὸ 1936 καὶ μετ᾿ αὐτῶν νὰ καθορίσω ὁλόκληρον τὸ σχέδιον τοῦ κτηρίου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνῆκον.

Ἡ νεωτέρα ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι τοῦτο ἦτο μεγάλη τρίκλιτος βασιλική [2], τῆς ὁποίας τὰ ὑπὸ τοῦ V. Bérard ἀποκαλυφθέντα ψηφιδωτὰ μηνῶν κατελάμβανον τὸ μέσον κλῖτος, τὸ quadratum populi. Τοῦτο, πλάτους 5,10 μ., εἶχε μῆκος 13,00 μ., ἐκλείετο δὲ πρὸς Δυσμὰς δι᾿ ἐγκαρσίου τοίχου φέροντος θύραν ἀνοίγματος 1,70 μ., δι᾿ ἧς συνεκοινώνει πρὸς νάρθηκα, πλάτους 3,70 μ. Οἱ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ μέσου κλίτους φαινόμενοι ἐν τῷ σχεδίῳ (εἰκ. 8 καὶ παρένθ. πίν. Α) μακροὶ τοῖχοι ἀπετέλουν τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τῆς βασιλικῆς, εὑρέθησαν ὅμως οὗτοι τελείως κατεστραμμένοι, τῶν λίθων των ἀφαιρεθέντων πρὸς πιθανὴν χρησιμοποίησιν ἀλλαχοῦ. Τὰ πλάγια κλίτη, στενότερα τοῦ μέσου, ὡς συνήθως, δὲν ἀπεκαλύφθησαν ἕνεκα τῆς μεγάλης των ἐπιχώσεως, εἶχον δὲ πιθανώτατα πλάτος 2.20 μ. (βλ. σχετικῶς κατωτέρω).

[1] BCH 17, 1893, σ. 13.

[2] Ἡ ἀρχικῶς μονόκλιτος θεωρηθεῖσα αὕτη βασιλικὴ ὑπετέθη ὑπό τινων, λόγῳ ἰδιωματισμῶν τινων τῆς κτηριακῆς ἐπιγραφῆς της (Ν. Α. Βέη, Γ. Α. Σωτηρίου ἐν Atti di IV Congresso Intern. Arch. Crist. I, Roma 1940, σ. 365) ὅτι δυνατὸν νὰ ἦτο συναγωγή. Τοῦτο ὅμως ἀπεδείχθη ἀβάσιμον μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1964 γενομένην ἀποκάλυψιν τοῦ πρὸς Βορρᾶν αὐτῆς προσηρτημένου παρεκκλησίου (βλ. κατωτέρω εἰκ. 8), ὅπερ περιλαμβάνει ἐπιγραφὴν ὁμιλοῦσαν περὶ τοῦ (Θεοῦ), τοῦ Υἱοῦ (Χριστοῦ) καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

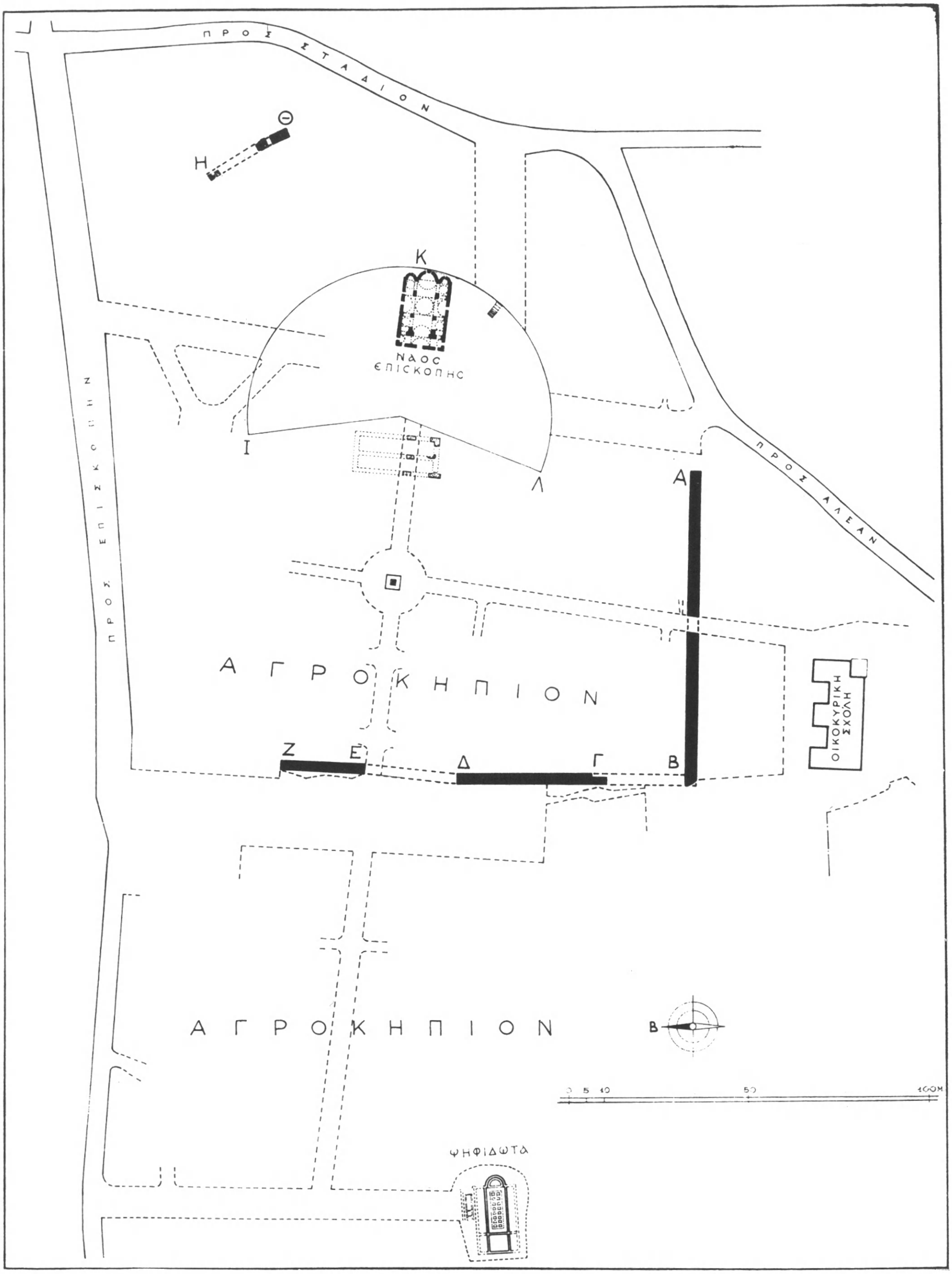

Εἰκ. 7. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ παρὰ τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν χώρου τῆς ἀρχαίας Τεγέας καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ Νυκλίου, τὰ λείψανα τοῦ ὁποίου σημειοῦνται διὰ μελαίνων γραμμῶν.

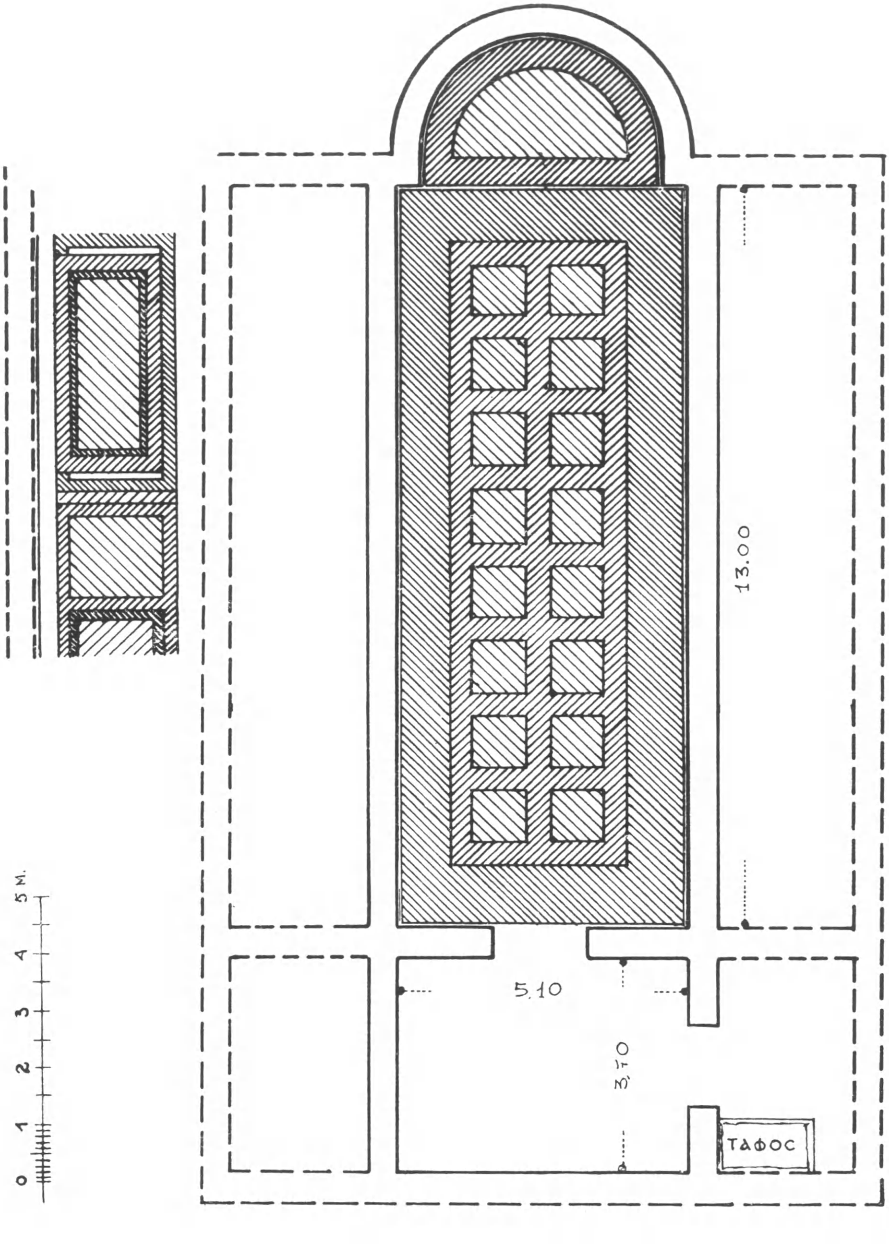

Εἰκ. 8. Ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου μετὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1934 - 36 καὶ τοῦ 1964.

Τὴν τριμερῆ διαίρεσιν τοῦ κυρίως ναοῦ ἠκολούθει καὶ ὁ νάρθηξ, τὸ μέσον διαμέρισμα, τοῦ ὁποίου διατηρεῖ εἰσέτι θύραν ἐπικοινωνίας πρὸς τὸ νότιον ἄκρον διαμέρισμα αὐτοῦ. Παρὰ τὴν θύραν ταύτην ἀπεκαλύφθη καὶ ὀρθογώνιος τάφος περιέχων ὡς μόνον κτέρισμα σφαιρόμορφον μετὰ μακροῦ, στενοῦ λαιμοῦ ὑάλινον φιαλίδιον. Τὸ γενικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν προέκυψεν, ὡς ἡ εἰκ. 8 δεικνύει, μὲ προσανατολισμὸν ἀποκλίνοντα κατὰ 4° πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ μαγνητικοῦ βορρᾶ. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ πιθανὸν σχέδιον τῆς ὅλης βασιλικῆς, εἰς τὸ ὁποῖον, διὰ νέας ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1964, προσετέθη ἐν εἴδει πέμπτου κλίτους πρὸς Βορρᾶν καὶ ἕτερον διὰ ψηφιδωτῶν ἐστρωμένον διαμέρισμα, ἀγνώστου πρὸς Ἀνατολὰς ἀπολήξεως, ἀποτελοῦν ἴσως παρεκκλήσιον τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 8).

Ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους οὐδὲν σώζεται κατὰ χώραν λείψανον. Οὕτω, δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὸν ἀριθμὸν τῶν κιόνων, οὔτε λεπτομερείας αὐτῶν. Οὐχ᾽ ἧττον ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου καὶ πέριξ τῆς βασιλικῆς εὑρέθησαν μαρμάριναι βάσεις τῶν ὁποίων, αἱ διαστάσεις συμφωνοῦσι πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ μέσου κλίτους ὑπαρχόντων ἰχνῶν τῶν θεμελίων. Αἱ βάσεις αὗται ἔχουσαι τὴν ἰδιότυπον μορφὴν τῆς εἰκόνος 9, ἀποτελοῦνται ἐκ μιᾶς τετραγώνου πλίνθου, ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνουν δύο ἐπάλληλοι σπεῖραι, ἐξ ὧν ἡ μὲν κάτω εἶναι ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ἡ δὲ ἄνω τριγωνικῆς. Ἐπὶ τῶν δύο πάλιν σπειρῶν τούτων βαίνει, συμφυὲς πρὸς αὐτάς, τὸ κατώτατον τμῆμα ἀρραβδώτου κορμοῦ κίονος, διαμέτρου 0.42 μ. Τὸ ὁλικὸν ὕψος τῆς βάσεως εἶναι 0.31 μ.

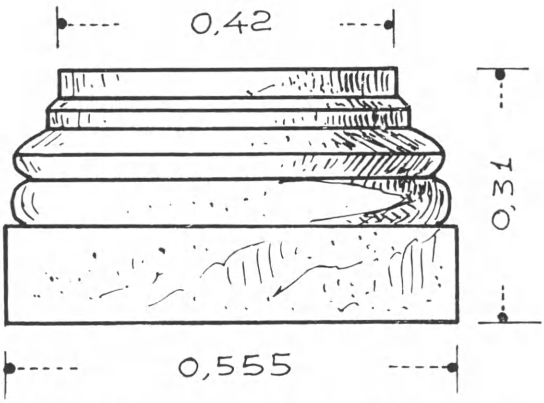

Εἰκ. 9. Μαρμαρίνη βάσις εὑρεθεῖσα παρὰ τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου.

Οὐ μόνον δὲ βάσεις ἀλλὰ καὶ δύο ἐκ μαρμάρου Δολιανῶν διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων μετ᾽ ἐπιθήματος (εἰκ. 10, 11) εὑρέθησαν ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς καὶ ἀπόκεινται ἀκόμη ἐντὸς τοῦ πρὸς προστασίαν τῶν ψηφιδωτῶν κατασκευασθέντος ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας [1] στεγάστρου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος (εἰκ. 13). Τῶν δύο διαχωριστικῶν κιονίσκων, οὐχὶ ἀκριβῶς ὁμοίων διαστάσεων, διεσώθησαν οἱ κορμοὶ καὶ τὸ

[1] Πρβλ. ΠΑΕ 1953, σ. 314, εἰκ. 7.

κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα (εἰκ. 12). Εὑρέθη ὅμως καὶ μία, κολουροπυραμιδοειδὴς καὶ αὐτή, βάσις τῶν αὐτῶν περίπου καὶ τὰ κιονόκρανα διαστάσεων (εἰκ. 12). Οἱ διατηρηθέντες δύο κορμοί, φέροντες προσκεκολλημένους,

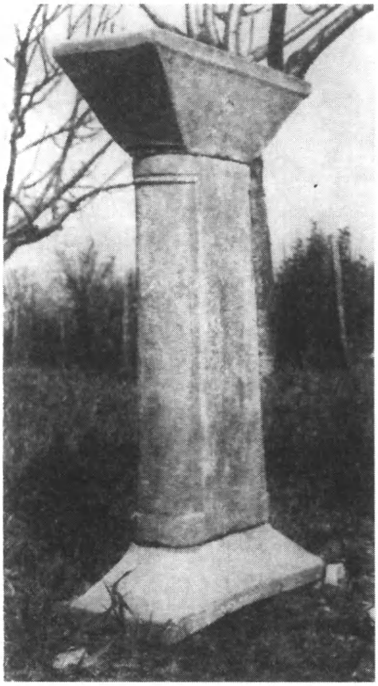

Εἰκ. 11. Μαρμάρινον ἐπίθημα διαδιαχωριστικοῦ ἀμφικιονίσκου παραθύρου μετ' ἐγχαράκτου σταυροῦ ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης πλευρᾶς.

Εἰκ. 10. Διαχωριστικὸς ἐμφικιονίσκος παραθύρου τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου, ἀποκατασταθεὶς προχείρως μετὰ τῆς βάσεως καὶ τοῦ ἐπιθήματος αὐτοῦ.

ὡς συνήθως, ἑκατέρωθεν ὀρθογωνίου σώματος ἡμικυλινδρικοὺς κιονίσκους (εἰκ. 12), ἔχουσιν ἀντιστοίχως ὕψος ὁ μὲν 0.71 μ., ὁ δὲ 0.735 μ., παρουσιάζουσι δὲ καὶ μείωσιν, αἰσθητὴν κυρίως εἰς τὸ μεταξὺ τῶν ἡμικιονίσκων ὀρθογώνιον σῶμα, ὅπερ εἰς μὲν τὸν πρῶτον ἔχει κάτω πλάτος 0.21 μ. ἄνω δὲ μειοῦται εἰς 0.20 μ., εἰς δὲ τὸν δεύτερον τὸ πλάτος τοῦ σώματος κάτω μὲν εἶναι 0.11, ἄνω δὲ 0.10 μ., τοῦθ' ὅπερ δηλοῖ καὶ ὅτι οἱ κιονίσκοι θὰ προέρχονται ἐκ διαφόρων παραθύρων καὶ δὴ ὁ μὲν πρῶτος πιθανῶς ἐκ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, ὁ δὲ ἄλλος ἐκ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἡ ἄνω ἀπόληξις τῶν κιονίσκων τελεῖται τῇ βοηθείᾳ μικρᾶς γωνιώδους σπείρας. Τὸ σωζόμενον κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα (εἰκ. 12), ὕψους 0.185 μ., μετρεῖ κατὰ τὴν ἄνω μὲν αὐτοῦ ὀρθογώνιον ἀπόληξιν 0.59 μ. × 0.22 μ. κατὰ δὲ τὴν κάτω 0.27 × 0.132, ὅσαι δηλαδὴ ἀκριβῶς εἶναι καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ ἀμφικιονίσκου. Ἐπὶ μιᾶς τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν τῆς κολούρου πυραμίδος φέρει τὸ ἐπίθημα ἐλαφρῶς γεγλυμμένον ἀνισοσκελῆ σταυρόν, ὁλικοῦ

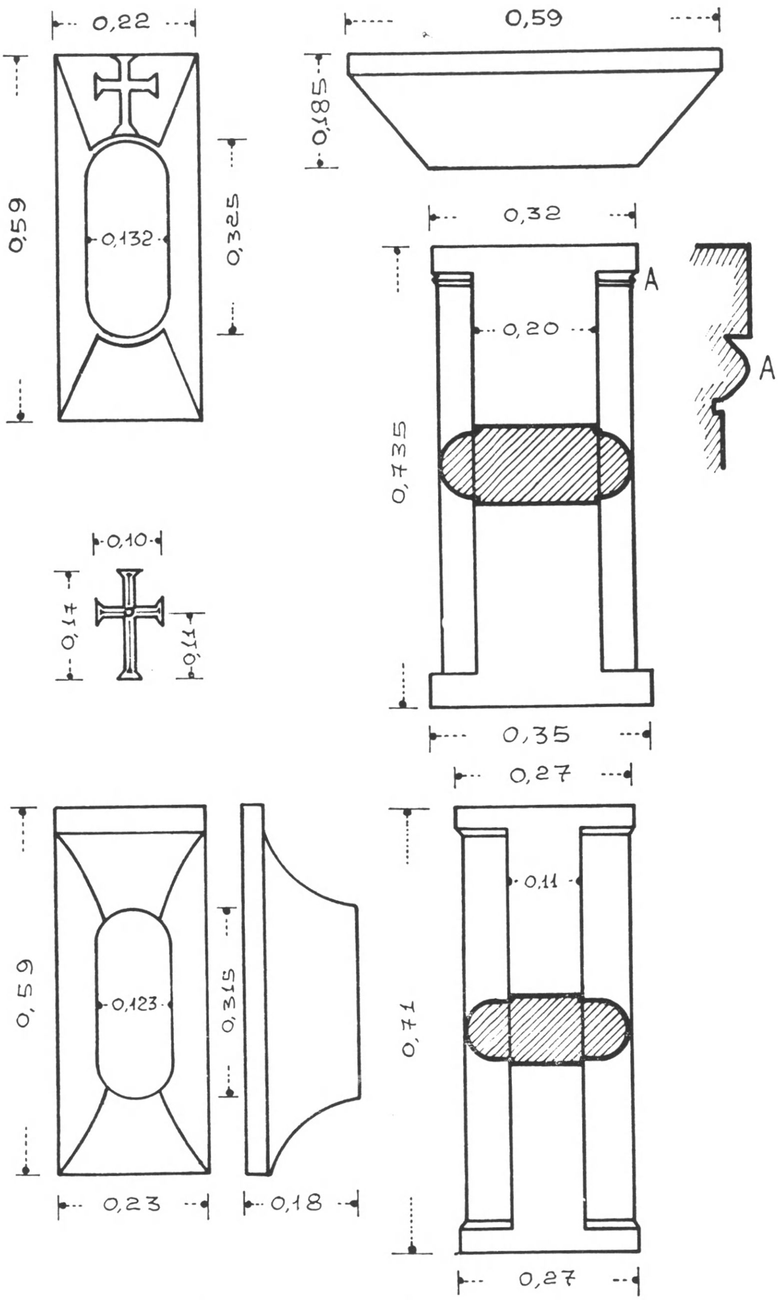

Εἰκ. 12. Μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐκ τῶν ἀμφικιονίσκων τῶν παραθύρων τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου.

ὕψους 0.17 μ. καὶ πλάτους 0.10 μ., οἷος βεβαίως δὲν ὑπάρχει εἰς τὴν ἀντίστοιχον βάσιν.

Ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου εὑρέθησαν ἐπίσης εἰς γειτονικὰς πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ θέσεις καὶ τὰ κάτωθι κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα προερχόμενα πιθανῶς καὶ ταῦτα ἐκ τῆς αὐτῆς βασιλικῆς : τὸ μὲν Α (εἰκ. 14) ἀνῆκον εἰς ἀμφικιονίσκον, διαστάσεων ἄνω 0.21 × 0.60 μ. καὶ κάτω 0.14 × 0.40 μ., τὸ δὲ Β εἰς κυλινδρικὸν κιονίσκον (εἰκ. 15) διαμέτρου 0.30 μ. καὶ διαστά-

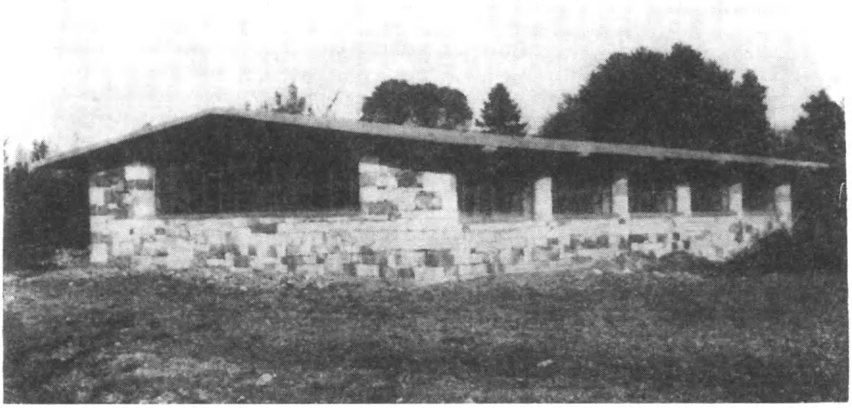

Εἰκ. 13. Τὸ ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος στέγαστρον τῶν ψηφιδωτῶν. Ὄψις ἀπὸ ΒΔ.

σεων ἄνω μὲν 0.40 μ. × 0.675 κάτω δὲ 0.39 × 0.39 μ. καὶ τέλος τρίτον (Γ) (εἰκ. 16) ὀρθογωνίου πεσσοῦ διαστάσεων ἄνω 0.67 × 0.35 μ. κάτω δὲ 0.27.6 × 0.31.5 μ. Καὶ τὰ τρία τῶν ἐπιθημάτων τούτων κοσμοῦνται κατὰ τὴν μίαν μόνον (τὴν στενὴν) πλευρὰν τῆς κολούρου πυραμίδος δι᾽ ἀναγλύπτου σταυροῦ, τὸ τρίτον δὲ προσθέτως καὶ διὰ δύο ἡμιφύλλων καλάμου κατὰ τὰς γωνίας (εἰκ. 16). Εὑρέθη ἐπίσης ἐν τῷ αὐτῷ ἀγροκηπίῳ, ἀποκείμενον σήμερον πρὸ τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, μαρμάρινον, ἰωνικὸν μετὰ συμφυοῦς ἐπιθήματος κιονόκρανον (εἰκ. 17) ἐντειχισμένον ἄλλοτε παρὰ τὴν πρὸς τὴν Ἐπισκοπὴν εἴσοδον τοῦ ἀγροκηπίου, ἥτις ὅμως σήμερον κατηδαφίσθη, τοῦ κιονοκράνου εὑρισκομένου τώρα παρὰ τὴν ρίζαν μεγάλου δένδρου πρὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο φέρει δύο ἕλικας, ὕψους 0.15 μ. καὶ διαμέτρου 0.135 μ., μετ᾽ ἐπανειλημμένων στροφῶν[1], συνδεομένας ἄνω δι᾽ ἐλαφρῶς καμπτομένου

[1] Ὅμοιον κιονόκρανον εὑρέθη καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Α´ τῶν Φιλίππων P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, πίν. XXVIII κάτω.

σχοινίου. Τὸ ὁλικὸν πλάτος ἀπ' ἄκρου εἰς ἄκρον τῶν ἑλίκων εἶναι 0.49 μ. Τὸ λοξότμητον ἐπίθημά του ἔχει ὕψος 0.202 μ. καὶ κρέμασιν 0.07 μ., ἥτις

A

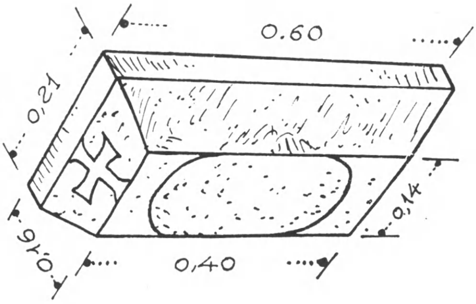

Εἰκ. 14. Ἐπίθημα ἀποκείμενον ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τὴν βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἀγροκηπίου.

B

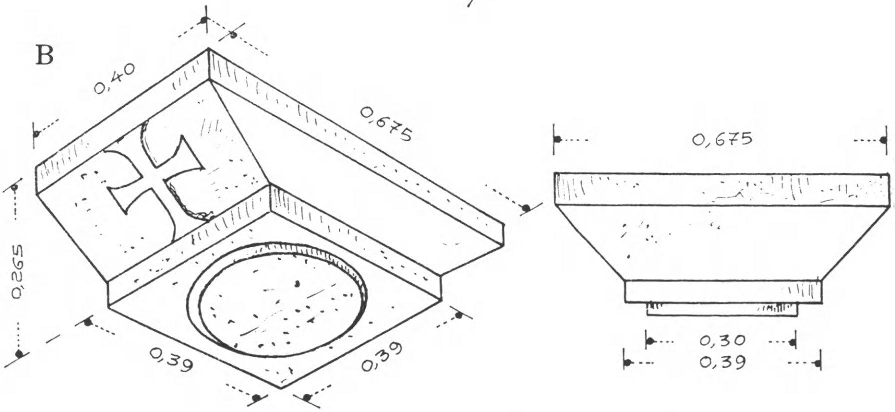

Εἰκ. 15. Ἐπίθημα στραγγύλου κιονίσκου εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

Γ

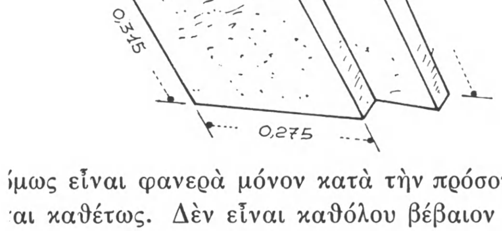

Εἰκ. 16. Μαρμάρινον ἐπίθημα πεσσοῦ εὑρεθὲν ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

ίμως εἶναι φανερὰ μόνον κατὰ τὴν πρόσοψιν, ἐπειδὴ κατὰ τὰ πλάγια τέμνεται καθέτως. Δὲν εἶναι καθόλου βέβαιον ἐὰν τὸ κιονόκρανον τοῦτο ἀνήκει ἰς τὴν ἐξεταζομένην βασιλικήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο θὰ καταλέξωμεν ἐν πρώτοις σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου ἀποκείμενα σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Πιαλίου (Ἀλέας). Ταῦτα, ἀνήκοντα ἀρχικῶς πιθανώτατα εἰς τὴν διαδεχθεῖσαν τὸν ἐν τῇ Ἀγορᾷ

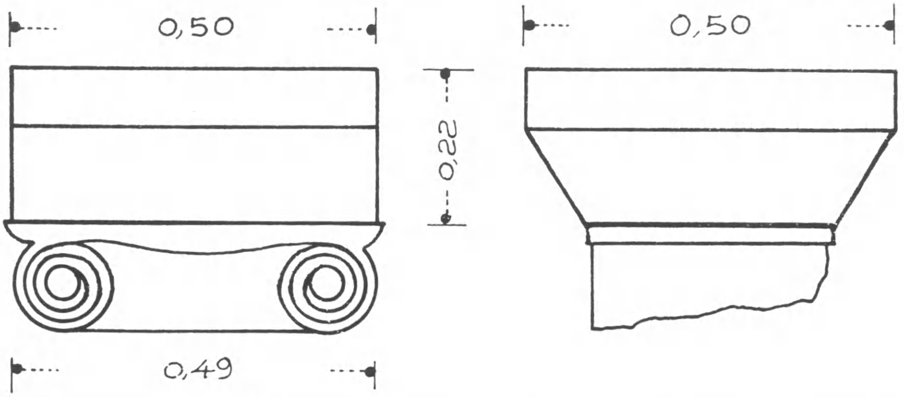

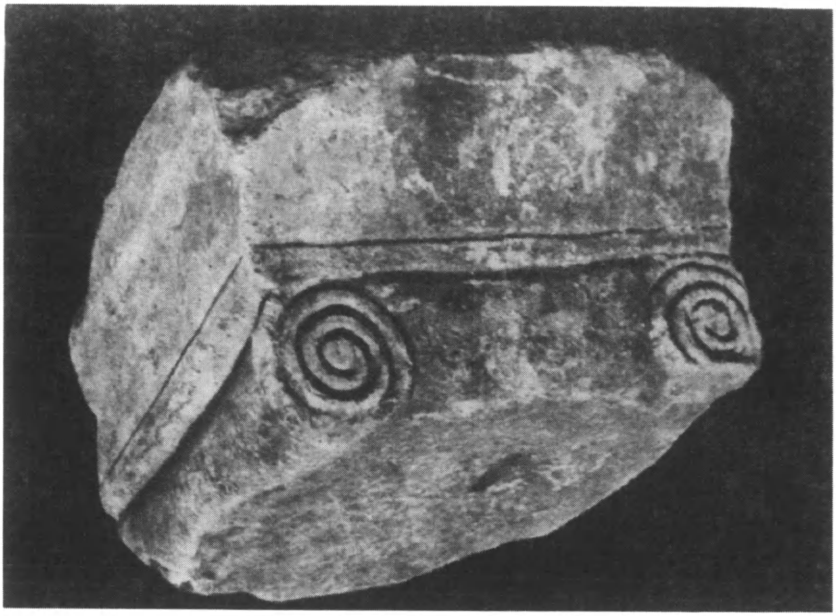

Εἰκ. 17. Ἰωνικὸν κιονόκρανον ἀποκείμενον σήμερον παρὰ τὴν Π. Ἐπισκοπήν.

ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος βασιλικήν, παραλαβόντες χωρικοὶ τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἰμπραὴμ - Ἐφέντη (νῦν Ἐπισκοπῆς) μετέφεραν καὶ ἐχρησιμοποίησαν εἰς τὸ χαγιάτι μιᾶς οἰκίας τοῦ χωρίου των, ὁπόθεν, κατ᾽ ἐντολήν μου, διεκομίσθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀλέας.

Εἰκ. 18. Σπάραγμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς διαδεχθείσης τὸν ναὸν τοῦ Ἀπόλλωνος χριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγορᾶς.

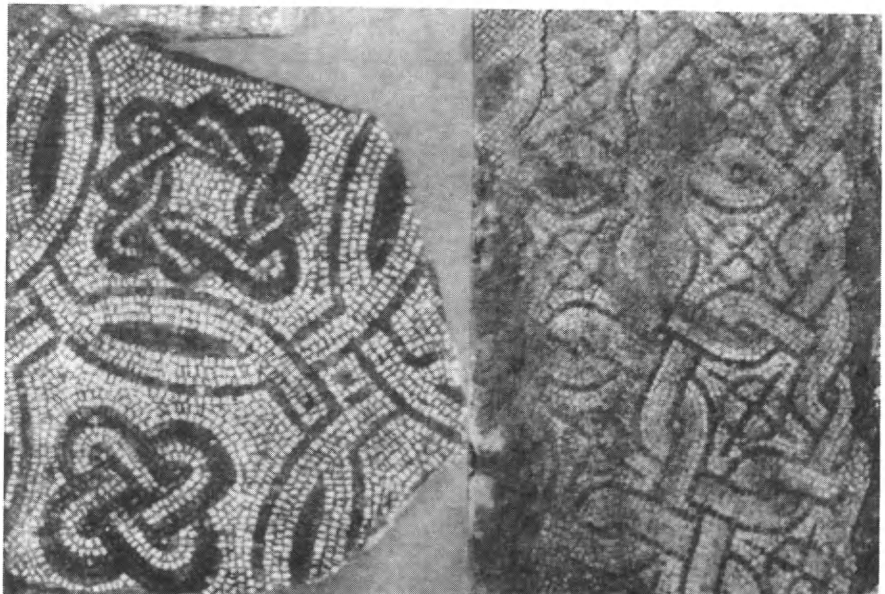

Εἰκ. 19. Σπαράγματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς αὐτῆς καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 18 προελεύσεως.

Τριῶν τεμαχίων τῶν ψηφιδωτῶν τούτων, τὰ ὁποῖα ἐσχεδίασα τὸ 1921 παρέχω ἐνταῦθα φωτογραφικὰς ἀπεικονίσεις (εἰκ. 18, 19). Τὸ ἓν ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 18) διατηρεῖ καὶ τμῆμα εὐθυγράμμου ἀφιερωτικῆς ἐπιγραφῆς, ὕψους 0.12 μ., ἐκ μελανῶν ψηφίδων, ἥτις λέγει : ΤΟΥ ΟΙΚΟΥ Α . . . δυναμένης νὰ συμπληρωθῇ [1]: (ὑπὲρ εὐχῆς τοῦ δεῖνος καὶ) τοῦ οἴκου α(ὐτοῦ), ὡς ἐκ πολλῶν ἀναλόγων παραδειγμάτων [2] συνάγομεν. Σήμερον ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει κολοβωθῆ κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ τεμαχίου, ἀποκοπέντος τοῦ ἀρχικοῦ αὐτῆς ΟΥ. Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς διατηρεῖται τρίχρωμον (κυανοῦν, λευκόν, κόκκινον), τριμερὲς πλέγμα περιβάλλον κύκλον καὶ σχηματίζον δεξιὰ κόμβον συνδέσεως πρὸς ἄλλον γειτονικὸν κύκλον κατὰ τὸν τύπον τῶν λεγομένων συριακῶν ἢ σηρικῶν τροχῶν. Ἐντὸς τοῦ κύκλου (διαμέτρου 0.452 μ.) εἰκονίσθη μακρόλαιμος χὴν βαίνουσα ὁρμητικῶς πρὸς τ᾿ ἀριστερὰ καὶ στρέφουσα πρὸς τὰ ὀπίσω τὴν κεφαλὴν μετὰ τοῦ ἀνακεκαμμένου λαιμοῦ της [3]. Ἐντὸς ἑτέρου ἐσωτερικοῦ κύκλου, μὴ εἰκονιζομένου ἐνταῦθα, (διαμέτρου 0.38 μ.) περιβαλλομένου δ᾿ ὁμοίως ὑπὸ τριχρώμου ταινίας (γαλάζιον, κόκκινον, λευκὸν) εἰκονίζεται ἰχθῦς διευθυνόμενος πρὸς τ᾿ ἀριστερά. Εἰς ἄλλο πάλιν τεμάχιον (εἰκ. 19, ἀριστερὰ) εἰκονίζονται μεγάλοι συμπλεκόμενοι κύκλοι, εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων ἐσχεδιάσθησαν : κόμβος τοῦ Σολομῶντος καὶ συνδυασμὸς δύο τετραγώνων, ἑνὸς εὐθυπλεύρου καὶ ἄλλου καμπυλοπλεύρου, ἀποτελουμένου ἐξ ὁμοίων τριχρώμων ταινιῶν (εἰκ. 19).

Τὰ περιγραφέντα ψηφιδωτὰ κατεσκευάσθησαν διὰ μεγάλων σχετικῶς ψηφίδων (1 - 1.5 ἑκ.) ἐπὶ παχέος ὑποστρώματος ἐξ ἀσβέστου καὶ κορασανίου, ἀνήκουν δὲ πιθανώτατα εἰς τὸν 5ον αἰῶνα.

ΤΑ ΝΕΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Συντόμους εἰδήσεις περὶ τῆς εὑρέσεως τῶν νέων ψηφιδωτῶν ἐδημοσίευσα κατ᾿ ἀρχὰς μὲν εἰς τὸν Arch. Anzeiger τοῦ Jahrbuch d. I. τοῦ 1934 (τόμ. 49) στ. 156, ἀργότερον δὲ καὶ λεπτομερέστερον, πάλιν αὐτόθι (τόμ. 52, 1937, στ. 139), ὡς καὶ εἰς τὴν Chronique des Fouilles (BCH 60,

[1] Τὴν ἐπιγραφὴν ἀναφέρει ὁ Ν. Μ ο ρ α ΐ τ η ς (Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 212), ὅστις ὅμως τὴν συμπληρώνει ἐσφαλμένως ὡς *οἴκου Θεοῦ,* ἐνῷ ἐσώζετο τότε τὸ Α εὐκρινῶς μετὰ τὸ *τοῦ οἴκου.*

[2] Ἀναφέρω προχείρως ψηφιδωτὰς ἐπιγραφὰς ἐκ τῆς βασιλικῆς Ὑψηλομετώπου Λέσβου (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΔ 12, 1929, σ. 27) : *καὶ παντὸς τοῦ οἴκου αὐτοῦ,* ἐκ τῆς βασιλικῆς Ἐρεσοῦ τῆς Λέσβου (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΔ 12, 1929, σ. 39) : *τοῦ οἴκου αὐτοῦ,* ἐπίσης αὐτόθι, σ. 40 : *τοῦ οἴκου μου* καὶ σ. 41 *κ᾿ ἅπαντος τοῦ οἴκου μου.* Ἐπίσης ἐκ τῆς βασιλικῆς Μαστιχάρη τῆς Κῶ (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΕ 1966, σ. 92) : *κὲ τοῦ οἴκου α[ὐ]τῶν* κλπ. Διὰ τοῦ *οἶκος* ὑπονοεῖται βεβαίως ἡ οἰκογένεια.

[3] Ὁμοία ἀκριβῶς παράστασις χηνὸς εὕρηται καὶ εἰς ἄλλα ψηφιδωτὰ δάπεδα.

1936, σ. 470). Τέλος σχετικὴν περὶ αὐτῶν ἀνακοίνωσιν ἔκαμα καὶ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν τὴν 19ην Νοεμβρίου 1937 [1].

Ἀργότερον, ἐπικειμένης τῆς ἐκδόσεως τοῦ Calendrier de 354 ὑπὸ τοῦ H. Stern, ἐπεδείχθησαν ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς αὐτόν, κατὰ παράκλησίν του, φωτογραφίαι τῶν μηνῶν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων παρέσχεν οὗτος μιᾶς σελίδος περιγραφὴν εἰς τὸ κατὰ τὸ 1953 ἐκδοθὲν μέγα ἔργον του (σ. 223).

Ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἀπέδειξεν, ὅτι τὸ ὅλον ὀρθογώνιον τοῦ μέσου κλίτους περιεβάλλετο ὑπὸ εὐρέος πλαισίου (πλάτους 1.00 μ.) ἐξ ἐφαπτομένων ὀκταγώνων, ἐντὸς τῶν ὁποίων εἰκονίζονται ἰχθῦς, ἄλλα θαλάσσια ζῶα, ἀγγεῖα, ὡς καὶ ποικίλα βυζαντινὰ κοσμήματα, περὶ ὧν πάντων θὰ εἴπωμεν λεπτομερῶς κατωτέρω. Τὸ ἐξ ὀκταγώνων πλαίσιον διακόπτεται μόνον πρὸ τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἔνθα ἔχει τοποθετηθῆ ἡ μεγάλη κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (περὶ ἧς βλ. κατωτέρω), ἡ ἀναφέρουσα ὡς κτήτορα τοῦ ναοῦ τὸν Θύρσον, ὅθεν καὶ ὡς βασιλικὴν τοῦ Θύρσου ἐχαρακτηρίσαμεν αὐτήν.

Ἐντὸς τοῦ πρώτου ἐξ ὀκταγώνων πλαισίου εἶναι τοποθετημένοι συμμετρικῶς 16 τετράγωνοι πίνακες ἢ διάχωρα (πλευρᾶς 0.655 μ.) τεταγμένοι ἀνὰ ὀκτὼ εἰς δύο σειρὰς (παρένθ. πίν. Α καὶ εἰκ. 8) καὶ περιβαλλόμενοι ὑπὸ εὐρείας (0.14 μ.) κατακόσμου ταινίας (κορνίζας). Ἡ ταινία αὕτη ἐσωτερικῶς μὲν περιορίζεται ὑπὸ γραμμῆς κιτρίνης ἢ ἐρυθροκιτρίνης, συμφωνούσης πρὸς τοὺς τόνους τῆς εἰκόνος τοῦ διαχώρου [2], ἐξωτερικῶς δὲ ὑπὸ πρασινομελαίνης, συμφωνούσης πρὸς τὸ χρῶμα τῶν περιβαλλόντων τὰ διάχωρα μαιάνδρων. Ἐντὸς τῶν τετραγώνων διαχώρων εἰκονίζονται, δίκην *ἐμβλημάτων,* ἀνθρώπιναι μορφαὶ κατὰ μέτωπον μέχρι τῆς ὀσφύος. Τὰ μεταξὺ τῶν διαχώρων καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐξ ὀκταγώνων περιβλήματος κενὰ πληροῦνται διὰ συνθέτου μαιάνδρου, πλάτους 0.41 μ. Ἐκ τῶν 16 διαχώρων, τὰ μὲν δύο πρῶτα, τὰ πρὸς Ἀνατολάς, καὶ τὰ δύο τελευταῖα, τὰ πρὸς Δυσμάς, κατελάμβανον οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου (Γεών, Φισών, Τίγρις, Εὐφράτης) (Γέν. Β', 10-14) τὰ δὲ ὑπόλοιπα δώδεκα οἱ ἰσάριθμοι μῆνες τοῦ ἔτους. Ἐκ τῶν διαχώρων τούτων ὁ Bérard ἀπεκάλυψε, πλὴν τοῦ ἐν τῷ ἡμικυκλίῳ τῆς ἁψῖδος ψηφιδωτοῦ, τὰ δύο πρῶτα πρὸς Ἀνατολὰς διάχωρα καὶ τὰ πέντε ἑπόμενα — τὰ πλεῖστα ὅμως κατεστραμμένα — ἤτοι τὰ μέχρι τοῦ Μαΐου, μετὰ τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1934 καὶ τοῦ 1936 ἀπεκάλυψε πέντε ἀκόμη μῆνας, ἄλλους ἀκεραίους καὶ ἄλλους κατὰ τὸ ἥμισυ σωζομένους, ὡς καὶ τοὺς δύο πρὸς Δυσμὰς ποταμοὺς τοῦ Παραδείσου. Ἀπεκά-

[1] Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (=ΔΧΑΕ περ. Γ') τόμ. Δ, 1936 - 38, σ. 3.

[2] Τοιαύτη πορτοκαλεόχρους γραμμὴ εὕρηται ἤδη εἰς ἑλληνιστικὰ ψηφιδωτὰ τῆς Δήλου, τοῦ 100 π. Χ. περίπου (βλ. M. Bulard, Peintures murales et mosaiques de Délos, Mon. Piot XIV, 1907, πίν. X, A).

λυψε δ' ἐπίσης ἡ νέα ἀνασκαφὴ καὶ ὅλον σχεδὸν τὸ ἐξ ὀκταγώνων πλαίσιον καὶ τέλος τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, κειμένην εὐθὺς πρὸ τῆς βασιλείου πύλης.

Ἂς ἔλθωμεν ἤδη λεπτομερέστερον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν καθ' ἕκαστον ψηφιδωτῶν ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν παλαιῶν, ἤτοι τῶν ἐντὸς τοῦ ἡμικυκλίου τῆς ἁψῖδος εὑρεθέντων ὑπὸ τοῦ Bérard. Τούτων ὁλοσχερῶς καταστραφέντων ἀργότερον καὶ στερουμένων ἀπεικονίσεως, θὰ καταφύγωμεν εἰς τὴν λεπτομερῆ ὁπωσδήποτε περιγραφήν, τὴν ὁποίαν μᾶς παρέσχεν ὁ Bérard ἐν BCH 1893 σ. 13. Ἰδοὺ δὲ πῶς ἀκριβῶς ἔχει αὕτη: «Ἐσωτερικῶς τοῦ ἡμικυκλίου ὑπῆρχε ζώνη ἐκ συνθέτου πλέγματος, πλάτους 0.80 [1], τὴν ὁποίαν ἠκολούθουν τρεῖς ἄλλαι ὀλιγώτερον πλατεῖαι ζῶναι κοσμημάτων, σχηματίζουσαι τὸ πλαίσιον παραστάσεως, χαρακτηριζομένης διὰ τῶν ἐπιγραφῶν ΚΑΛΟΙ ΚΑΙΡΟΙ, ἤτοι τὸ καλοκαίρι».

«Εἰς τὸ κέντρον ἵσταται νεανίας κατὰ τὸν βυζαντινὸν συρμὸν μὲ σγουρὰ μαλλιὰ πίπτοντα ὄπισθεν μέχρι τῶν ὤτων καὶ ἐμπρὸς σχεδὸν μέχρι τῶν ὀφθαλμῶν, μὲ παρειὰς ροδοχρόους καὶ λαιμὸν ὀλίγον παχύν. Εἰκονίζεται ὄρθιος μὲ τὴν ἀριστερὰν κνήμην τεταμένην καὶ τὴν δεξιὰν ὀλίγον κεκαμμένην πρὸς τὰ ὀπίσω. Ὁ χιτών του ἔφθανε μέχρι τῶν μηρῶν. Κόκκινα ὑποδήματα ἀνήρχοντο ἕως τὰ γόνατά του. Οἱ βραχίονές του εἶναι γυμνοί. Ὁ ἀριστερὸς ἐξ αὐτῶν πίπτων μέχρι τῆς ὀσφύος κρατεῖ φυλλωτὸν κλάδον, ἐνῷ ὁ δεξιὸς ἀνυψώνει μέγα κοῖλον πινάκιον ὑπερπλῆρες καρπῶν. Ἑκατέρωθεν τοῦ νεανίου ἀνὰ ἓν νεαρὸν ἀγόρι, μὲ ἀνεμιζόμενον μανδύαν, σπεύδει πρὸς τὴν κεντρικὴν μορφήν. Τὰ πινάκια τὰ ὁποῖα κομίζουν οἱ νέοι εἶναι πλήρη ἀπὸ λευκὰ πεπόνια, μαῦρα ἀγγούρια ἢ ἀχλάδια καὶ ἀπὸ κόκκινα μῆλα.

Εἰς τὸ ἀκολουθοῦν τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ πρὸς Δ. ὀρθογώνιον ὑπάρχει ἓν πρῶτον πλαίσιον πλεγμάτων, καὶ ἓν δεύτερον πλαίσιον ἐξ ὀκταγώνων σχεδίων [2], ὅπου ἰχθῦς στρεφόμενοι δαγκάνουν τὴν οὐράν των. Ἀκολουθεῖ τρίτον πλαίσιον ἐκ πολυγωνικῶν κοσμημάτων [3] καὶ τέλος τετράγωνα (πλευρᾶς 0.91 μ.) ὁριζόμενα διὰ ταινιῶν ὁμοίων πρὸς τὰς τοῦ τρίτου πλαισίου. Μόνον τὸ ἀνώτερον τμῆμα τοῦ ὀρθογωνίου διατηρεῖται καλῶς. Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου ὑπάρχουσι τετράγωνοι πίνακες. Εἰς τὸ πρῶτον τετράγωνον εἰκο-

[1] Μικροῦ τμήματος ταύτης διασωθέντος κατέστη δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις τοῦ σχεδίου ὁλοκλήρου τῆς ζώνης ταύτης, ὡς ἐμφανίζεται εἰς τὸ σχέδιον τοῦ παρενθέτου πίνακος Α΄.

[2] Τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον, ἓν μόνον πλαίσιον ὑπάρχει: τὸ ἐξ ὀκταγώνων (βλ. παρ. πίν. Α΄).

[3] Τὰ κοσμήματα ταῦτα δὲν εἶναι πολυγωνικὰ ἀλλὰ μαίανδροι.

νίζεται μορφὴ κρατοῦσα κέρας ἀφθονίας μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΓΕΩΝ ΦΙCΩΝ [1]. Εἰς τὰ δύο ἑπόμενα τετράγωνα εἰκονίζονται μορφαὶ χαλασμέναι, κατὰ τὰς ἐπιγραφάς των, ὁ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟC καὶ ὁ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟC, εἰς δὲ τὸ τέταρτον τετράγωνον εἰκονίζεται ὁ ΜΑΡΤΙΟΣ μὲ κόκκινον κράνος, θώρακα, δόρυ εἰς τὴν δεξιὰν καὶ ἀσπίδα ἐρυθρὰν εἰς τὴν ἀριστεράν. Ἔπειτα ὁ Α]ΠΡΗΛΙΟC καὶ κατόπιν ὁ ΜΑ·Ι·ΟC μὲ τὴν πρόσθετον ἐπιγραφὴν ΚΑΛΟC ΚΑΙΡΟC. Ὁ Μάϊος εἶναι λοιπὸν εἷς τῶν τριῶν Καλῶν Καιρῶν, ποὺ συνηντήσαμεν εἰς τὴν ἀψῖδα. Ὀνομάζεται δὲ καλὸς καιρός, ὡς ἀντιπροσωπεύων τὴν ἄνοιξιν ἢ ὡς ὁ πρῶτος τῶν τριῶν ὡραιοτέρων μηνῶν Μαΐου, Ἰουνίου, Ἰουλίου. Δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν εἰς ποίους ἄλλους μῆνας ἐδίδετο τὸ ἐπίθετον αὐτό». Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ὀρθογωνίου. Ἐπάγεται δ' ἀκόμη ὁ Bérard καὶ τὰ ἑξῆς: «Εἴς τινα μέτρα ἀνατολικῶς τοῦ μωσαϊκοῦ τῆς ἀψῖδος ὑπάρχει ἄλλο μωσαϊκὸν περιβάλλον μαρμαρίνην λεκάνην ἀκτῖνος 1.50 μ.» [2].

Ἕως ἐδῶ περιορίζεται ἡ ἔκθεσις τοῦ V. Bérard.

Γεών. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Bérard ἀποκαλυφθέντων ψηφιδωτῶν τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν διαχώρων, ἤτοι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἡ νέα ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε μόνον τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πρὸς Βορρᾶν διαχώρου, διατηροῦσαν ἀκόμη τὴν ἐπιγραφὴν ΓΕΩΝ. Ἀπεκάλυψεν ἐπίσης καὶ ὁλόκληρον τὸ πρὸς Νότον διάχωρον τῆς πρώτης σειρᾶς, διασῷζον εἰς τὴν ἄνω ἀριστεράν του γωνίαν τὴν ἐπιγραφὴν ΦΙCΩΝ. Ὁ Bérard ἀναγράφει μὲν τὰς δύο ταύτας ἐπιγραφὰς ΓΕΩΝ - ΦΙCΩΝ, οὐχὶ ὅμως κεχωρισμένας, ὡς εἶναι, εἰς δύο διάχωρα, ἀλλὰ κατὰ παράταξιν, ὡς ἐὰν εὑρίσκοντο εἰς τὸ αὐτὸ διάχωρον, δὲν ἐνόησε δ' ἐπίσης ὁ Bérard, ὅτι τὰ ὀνόματα ταῦτα δηλοῦσι δύο τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ἡ Γένεσις [3], προσθέτει ὅμως, ὅτι εἰς τὸ πρῶτον διάχωρον εἰκονίζεται μορφὴ κρατοῦσα κέρας ἀφθονίας. Τοιαύτη ὅμως μορφή, δυνατὸν βεβαίως νὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὸ πρῶτον διάχωρον, ὑπάρχει ὅμως ἀσφαλῶς, ἂν καὶ ἀρκετὰ κατεστραμμένη εἰς τὸ δεύτερον. **Φισών** (εἰκ. 20). Ταύτην ὁ Bérard δὲν περιγράφει λεπτομερῶς, τοῦθ' ὅπερ θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐνταῦθα: Ἡ μορφὴ εἰκονίζεται ἐν προτομῇ κατὰ μέτωπον μέχρι τῆς ὀσφύος. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ στήθους καὶ τὸ πρόσωπόν της εἶναι κατεστραμμένον, διακρίνεται ὅμως ὁ ἐκ ποικιλοχρώμων ἀνθέων στέφανος, τὸν ὁποῖον φέρει. Ἡ μορφὴ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς, ἐλαφρῶς κεκαμμένης πρὸς τὰ ἄνω, χειρὸς φαίνεται, ὅτι ἐκράτει κέρας ἀφθονίας, ἐνῷ διὰ τῆς ἀριστερᾶς

[1] Τοῦτο εἶναι ἐσφαλμένον: ἡ ἐπιγραφὴ Γεὼν Φισὼν δὲν εἶναι συνεχὴς εἰς ἓν διάχωρον ἀλλὰ μοιράζεται εἰς δύο διάχωρα εὑρισκόμενα τὸ ἓν εἰς τὴν ἀριστερὰν καὶ τὸ ἄλλο εἰς τὴν δεξιὰν γωνίαν τοῦ ὀρθογωνίου, βλ. παρένθ. πίν. Α'.

[2] Τοῦτο ἡμεῖς δὲν ἐπεχειρήσαμεν νὰ ἀνεύρωμεν.

[3] Β' 10 - 14.

καταβιβασμένης κρατεῖ ὑψηλὸν μίσχον ἑλικοειδῶς πρὸς τὰ ἄνω ἀνερχόμενον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται καρδιόσχημα φύλλα χρώματος κεραμίνου. Τὰ πιθανῶς κισσοῦ φύλλα ταῦτα φαίνονται ἀνήκοντα εἰς φυτὸν ὑδρόβιον, ὅπως

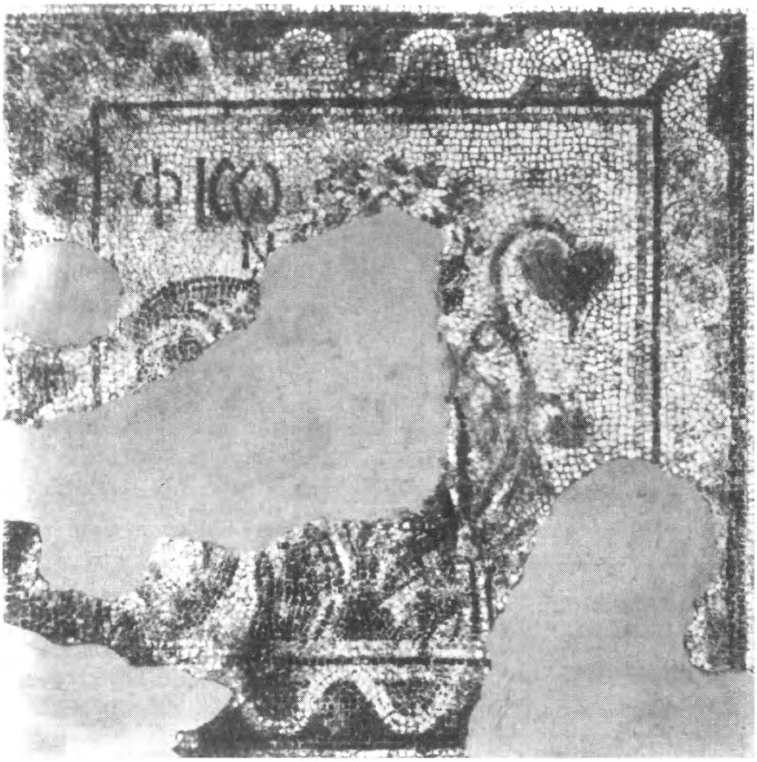

Εἰκ. 20 Τὸ κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου διάχωρον τὸ εἰκονίζον τὸν ποταμὸν Φισών.

τὰ φυόμενα παρὰ τοὺς ποταμούς. Ἐὰν πρόκειται περὶ κισσοῦ τότε γεννᾶται ἡ ἀπορία, διατί ἐδόθη εἰς αὐτὰ χρῶμα κεράμου [1]. Τὸ διάχωρον, τετράγωνον πλευρᾶς 0.655 μ., περιβάλλεται ὑπὸ πλατείας λευκῆς, κυματιστῆς ταινίας, πλάτους 0.14 μ. προβαλλομένης ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους.

Εἰς τὰ δύο ἑπόμενα διάχωρα εἰκονίζοντο, κατὰ Bérard, μορφαὶ βεβλαμμέναι συνοδευόμεναι, ἀπὸ τὰς ἐπιγραφὰς ΙΑΝΟΥΑΡΙΟϹ καὶ ΦΕΒΡΟΥΑ-

[1] Τὸ μετὰ καρδιοσχήμων φύλλων φυτόν, τὸ ὁποῖον κρατοῦσιν οἱ ποταμοὶ Φισὼν (εἰκ. 20) τῆς ΝΑ καὶ Εὐφράτης (ἔγχρ. πίν. 5) τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ δαπέδου, δὲν κατωρθώθη ὑπὸ τῶν εἰδικῶν φυτολόγων, τοὺς ὁποίους συνεβουλεύθημεν, νὰ καθορισθῇ εἰς ποῖον εἶδος φυτοῦ ἀνήκει.

ΡΙΟϹ, τῶν ὁποίων ὅμως οὐδεμία παρέχεται ὑπὸ τοῦ Bérard περιγραφή. Καὶ ὁ μὲν πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς δευτέρας σειρᾶς **Ἰανουάριος** ἔχει σήμερον τελείως καταστραφῆ μετὰ τοῦ περιβάλλοντος τὸ διάχωρόν του πλαισίου. Ἤρχιζεν ἑπομένως ἡ ἀπεικόνισις τῶν μηνῶν ἀπὸ τοῦ Ἰανουαρίου, ὅστις ἀπετέλει τὴν κατὰ τὸ ἐθνικὸν ρωμαϊκὸν ἡμερολόγιον ἐπίσημον ἀρχὴν τοῦ ἔτους [1]. Τοῦ **Φεβρουαρίου** ὅμως (ἔγχρ. πίν. 6) σώζεται καὶ ἡ κεφαλὴ καὶ τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ σώματος, ἐλλειπούσης ὅλης τῆς κάτω ἀριστερᾶς γωνίας. Εἰς τὸ ἄνω μέρος σώζεται διὰ μελανῶν ψηφίδων ἡ ἐπιγραφὴ Φ]ΕΒΡΟΥΑΡΙΟϹ.

Ἡ μορφὴ εἰκονίζεται καὶ πάλιν μέχρι τῆς ὀσφύος· φέρει ἔνδυμα φαιοκύανον [2] καὶ ὁμοιόχρωμον καλύπτραν περιβάλλουσαν τὴν κεφαλὴν καὶ σχηματίζουσαν ἐπὶ τῆς κορυφῆς αὐτῆς κόμβον, συμβολίζουσαν δὲ προφανῶς τὸ κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ἐπικρατοῦν ψῦχος. Δὲν εἶναι εὔκολον νὰ διακρίνῃ κανεὶς ἐὰν πρόκειται περὶ ἀνδρὸς ἢ γυναικός [3]. Ἡ μορφὴ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς πρὸ τοῦ στήθους νῆσσαν (πάπιαν), ὁμοία τῆς ὁποίας δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ εἰκονίζετο καὶ εἰς τὸ χαλασμένον μέρος. Τῆς νήσσης φαίνεται σαφῶς ὁ φαιὸς λαιμός, ὁ μέλας ὀφθαλμὸς καὶ τὸ ζωηρῶς ἐρυθρὸν ρύγχος. Ἡ νῆσσα, τὸ ἐλόβιον αὐτὸ πτηνόν, συμβολίζει τὸν Φεβρουάριον, μῆνα τῆς

[1] Ἡ τοιαύτη ἀρχὴ τοῦ ἔτους διετηρήθη πιθανῶς, πλὴν ὡρισμένων ἐξαιρέσεων, καθ' ἃς ἤρχιζεν ἀπὸ Μαρτίου, ἤ, προκειμένου περὶ ἐκκλησίας, ἀπὸ τοῦ 7ου αἰῶνος ἀπὸ τοῦ Σεπτεμβρίου, ὅτε ἤρχιζον καὶ αἱ ἰνδικτιῶνες.

[2] Τὸ σαφῶς διακρινόμενον ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ χρῶμα τοῦτο δὲν ἀπεδόθη ἐντόνως εἰς τὸν ἔγχρωμον πίνακα 6. Αἱ φωτογραφικαὶ λήψεις ὅλων τῶν ἐνταῦθα περιλαμβανομένων, 13 ἐν ὅλῳ, ἐγχρώμων πινάκων ἐγένοντο κατ' Ἰούλιον τοῦ 1972 διὰ τοῦ εἰδικοῦ φωτογράφου τῆς Ἐμπορικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος Μ. Βερνάρδου εὐγενῶς ἐνταλθέντος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῆς Διοικήσεως τῆς Τραπέζης, πρὸς τὴν ὁποίαν ἐκφράζομεν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὰς θερμάς μας εὐχαριστίας. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκτύπωσις τῶν ἀνωτέρω ἐγχρώμων πινάκων ἐγένετο δαπάναις ἡμῶν διὰ τοῦ Ἐργαστηρίου Γραφικῶν Τεχνῶν Κ. Χαλκιοπούλου - Φωτιάδη.

[3] Οὕτω εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου τοῦ 354 μ.Χ. (H. Stern, Le Calendrier de 354, Paris 1953, πίν. VIII, 1) ὁ Φεβρουάριος εἰκονίζεται ὡς θήλεια μορφή, ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸ χειρόγραφον Vat. gr. 1291, ὡς καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνος (Stern, πίν. XLII, 1), ἐνῷ τοὐναντίον εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους (R. Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 250) ὁ Φεβρουάριος εἰκονίζεται ὡς ἄρρην χωρικὸς κεκαλυμμένος ἀπὸ κεφαλῆς καὶ κρατῶν ζεῦγος ἀγριοπαπιῶν. Γενικῶς ἡ εἰκὼν τοῦ Φεβρουαρίου, καρδιᾶς τοῦ χειμῶνος, συμβολίζει αὐτὸν τοῦτον τὸν χειμῶνα. Ἀξίζει νὰ σημειωθῇ καὶ ὅτι τὸ φαιοκύανον χρῶμα καὶ ὁ κόμβος τῆς καλύπτρας ἀναφέρονται καὶ εἰς τὰ λατινικὰ τετράστιχα, τὰ συνοδεύσαντα (ἐκ τῶν ὑστέρων) τὰς εἰκόνας τοῦ καλενδαρίου τοῦ Φιλοκάλου. Τὰ τετράστιχα ταῦτα ἀπεδίδοντο ἄλλοτε εἰς τὸν Λατῖνον ποιητὴν Ausonius, ἀλλὰ σήμερον θεωροῦνται, κατὰ τὸν Bährens, τῶν Αὐγουστείων χρόνων (Poetae Latini Minores, 1879, σ. 201 ἑ.). Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ σχετικὸν λατινικὸν κείμενον κατὰ τὴν Anthologia Latina I, 1, Λειψία 1894, σ. 309: *At quem caeruleus nodo constringit amictus.*

ὑγρασίας καὶ τὸ κατὰ τοῦτον συνήθως γινόμενον κυνήγιον ἀγριονησσῶν. Μίαν ἢ δύο νήσσας κρατεῖ ὁ Φεβρουάριος καὶ εἰς ἄλλας ἀλληγορικὰς αὐτοῦ παραστάσεις. Οὕτω π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Θηβῶν (οἰκόπεδον Σταμάτη) [1], εἰκονίζεται μὲ δύο νήσσας, ὡς καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [2].

Περιέργως οὔτε ὁ Stern [3] οὔτε ὁ Ginouvès [4] διέκριναν τὴν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ψηφιδωτῷ ὕπαρξιν νήσσης. Νῆσσαι ἐντούτοις εἰκονίζονται συχνὰ καὶ ἐπὶ παραστάσεων τοῦ Χειμῶνος, ὡς π.χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Beitl-Jebrin [5]. Κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους ὁ Φεβρουάριος παρίσταται συχνὰ ὡς ἀνὴρ γενειοφόρος καθήμενος καὶ θερμαινόμενος πρὸ πυρᾶς. Οὕτω π. χ. εἰς Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον τοῦ 12ου αἰ. [6] καὶ εἰς τὴν ἀνάγλυφον παράστασιν τῶν μηνῶν τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας [7]. Ὁμοίως πρὸ φλογὸς καθήμενον καὶ ἀναρριπίζοντα αὐτὴν περιγράφει τὸν Φεβρουάριον καὶ Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης [8], ὡς γέροντα δ' ἐπίσης πρὸ πυρὸς καθήμενον καὶ κεκαλυμμένον μὲ γούναν τὸν περιγράφει καὶ τὸ μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης [9], ὁμοίως δὲ καὶ ὁ κῶδιξ Gr. 2773 φ. 370 τῆς Β. Βιβλιοθήκης τῆς Darmstadt [10], ἔνθα ὁ Φεβρουάριος περιγράφεται ὡς *τῇ ἑστίᾳ παρακαθήμενος πολιὸς καὶ ῥίγους πλέως*.

Τὸ περιβάλλον τὸν Φεβρουάριον πλαίσιον ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων λευκοῦ βάθους, διαιρουμένων ἐσωτερικῶς διὰ κοκκίνων γραμμῶν εἰς τέσσαρας ἐλλειψοειδεῖς τομεῖς, προκύπτοντας ἐκ διασταυρούντων τὸν κύκλον ἡμικυκλίων. Τὸ ἔξω τῶν ἀρχικῶν κύκλων τμῆμα εἶναι μέλαν, διαστιζόμενον ὑπὸ μικρῶν λευκῶν κηλίδων.

Ὁ ἑπόμενος μὴν **Μάρτιος** εἶναι σήμερον τελείως κατεστραμμένος. Τὸν ἐπρόφθασεν ὅμως πρὸ τῆς καταστροφῆς του ὁ V. Bérard, ὅστις τὸν περιγράφει ὡς πολεμιστὴν μὲ κόκκινον κράνος καὶ θώρακα, κρατοῦντα δόρυ καὶ ἐρυθρὰν ἀσπίδα. Τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ τοῦ ἀρχαίου θεοῦ τοῦ πολέμου Ἄρεως, τὸ δὲ ἐρυθρὸν χρῶμα τοῦ κράνους καὶ τῆς ἀσπίδος μαρτυρεῖ, ὅτι ταῦτα ἦσαν χαλκᾶ. Ἡ παράστασις τοῦ Μαρτίου ὡς θεοῦ τοῦ

[1] A. H. S. Megaw, Archaeology in Greece, Archaeological Reports for 1964-65, σ 15 καὶ εἰκ. ἐξωφύλλου.

[2] Ginouvès, ἔ. ἀ. σ. 250.

[3] Le Calendrier de 354, σ. 223.

[4] BCH 81, 1957, σ 250 σημ. 9.

[5] Vincent, Revue Biblique 31, 1922, σ. 277.

[6] E. Takaichvili, Byzantion 10, 1935, σ. 658.

[7] H. von der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 174.

[8] Εὐσταθίου Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ', 16 Ἐρωτικῶν Λόγων Συγγραφεῖς II, Λειψία 1859, σ. 195, 26.

[9] Le Roman de Libistros et de Rhodamné, ἔκδ. Lambert, στ. 1100 (Esc.).

[10] L. Voltz, BZ 4, 1895, σ. 550.

πολέμου εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν εἶναι χαρακτηριστική, διότι ἀντιπροσωπεύει ἕνα κύκλον παραστάσεων μηνῶν διάφορον τοῦ λατινικοῦ, ὡς ἤδη τοὺς διέκρινεν ὁ Stern[1]. κατὰ τὸν ὁποῖον ὁ τύπος τοῦ πολεμιστοῦ συναντᾶται μόνον εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς, ἤτοι χωρῶν ἑλληνογλώσσων καὶ ὄχι εἰς τὰ τῆς Δύσεως. Τὸν εὑρίσκομεν πράγματι εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἄργους[2] καὶ τῆς Ἀντιοχείας[3], ἀτόπως δὲ ὁ D. Levi[4] ἠμφεσβήτησε τὴν ὑπαγωγὴν τῆς εἰκόνος τῆς Τεγέας εἰς τὸν ἑλληνικὸν κύκλον, θεωρῶν αὐτὴν ὡς λατινικῆς καταγωγῆς, πρᾶγμα ἀδύνατον, ἀφοῦ καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ τὰς ὁποίας φέρει εἶναι ἑλληνικαὶ καὶ αἱ εἰκόνες των εὑρίσκονται ἐπὶ ἁγνῶς ἑλληνικοῦ ἐδάφους, ἐνῷ ἀντιθέτως αἱ τοῦ λατινικοῦ κύκλου, φέρουσαι λατινικὰς ἐπιγραφάς, εὑρίσκονται εἰς λατινικὰς ἐπαρχίας. Ἑλληνικὰ ἐπίσης (μακεδονικὰ) ὀνόματα φέρουσι καὶ οἱ τέσσαρες μῆνες ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀντιοχείας[5].

Ὡς πολεμιστὴς εἰκονίζεται ὁ Μάρτιος καὶ εἰς μεσαιωνικὰ μνημεῖα, ὅπως π. χ. εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον[6] τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ εἰς τὸ γλυπτὸν ὑπέρθυρον τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας[7]. Μὲ ὅπλα ἐπίσης ἀναφέρει τὸν Μάρτιον καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς[8] εἰς τὰ Carmina του, ὁ δὲ Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης τὸν περιγράφει ὡς στρατιωτικῶς κατάφρακτον[9], ὡς ἔνοπλος δ' ἐπίσης στρατιώτης εἰκονίζεται ὁ Μάρτιος καὶ εἰς τὸ ἐν Ἀργυροκάστρῳ ἄγαλμα τοῦ οἰκείου μηνός, συμφώνως πρὸς τὸ μυθιστόρημα Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη[10]. Ἀφ' ἑτέρου Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος γράφει περὶ τοῦ Μαρτίου: *ἐγώ στρατηγὸς πρὸς πανοπλίαν ἄγω*[11], ὁ δὲ Ἀνώνυμος (Vat. gr. 1384 φ. 71², 1466) *ἐξοπλίζω πρὸς μάχας*[12] καὶ ὁ

¹ Le Calendrier, σ. 237 - 239. Πρβλ. καὶ τὸ κεφάλαιον «Λατινικοὶ κύκλοι» σ 205 - 217.

² Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 237, εἰκ. 23.

³ D Levi, Antioch Mosaic Pavements II, πίν. XLII, 2.

⁴ The Allegories of the Months in Classical Art ἐν Art Bulletin 23, 1941, σ 282.

⁵ D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 36 - 37.

⁶ Takaichvili, Byzantion 10, 1935, σ. 659: «mars guerrier».

⁷ H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 175.

⁸ Carmina I, ἔκδ. E. Miller, Paris 1855, σ. 341: *τῷ Μαρτίῳ μὲν ὅπλα καὶ θάρσος γράφει.*

⁹ Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 5, ἔ ἀ. σ. 191.

¹⁰ Le Roman de Libistros et de Rhodamné, ἔκδ. J. A Lambert, στ. 1021 (Esc.).

¹¹ Boissonade, Notices et Extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 181 ἑ.

¹² Παρὰ Bruno Keil, Wiener Studien 1889, σ. 118, ὅστις συμπλη-

ἐπίσης Ἀνώνυμος (Paris. Gr. 2286, φ. 124^{rv} $14^{ου}$ αἰ.) *πρὸς ἐκστρατείαν γυμνάσιά τε τρέπων* [1] καὶ τέλος ὁ Cod. gr. 2773, φ. 370^{rv} τῆς Β. Βιβλιοθήκης Darmstadt χαρακτηρίζει τὸν Μάρτιον ὡς *ὅπλοις κατάφρακτον* [2].

Ἀπὸ τὸν ἑπόμενον μῆνα **Ἀπρίλιον** ὁ V. Bérard ἀναφέρει μόνον τὴν ἐπιγραφήν: Α]ΠΡΗΛΙΟϹ. Σήμερον οὐδὲ αὕτη σώζεται.

Καὶ ἐρχόμεθα εἰς τὸν **Μάϊον,** (ἔγχρ. πίν. 7) πρῶτον ἐξ ἀριστερῶν τῆς $4^{ης}$ σειρᾶς. Τὸν Μάϊον ἀναφέρει ὁ Bérard μὲ τὴν μνείαν ΚΑΛΟϹ ΚΑΙΡΟϹ καὶ ἄνευ οὐδεμιᾶς περιγραφῆς. Εἰς τὴν εἰκόνα (ἔγχρ. πίν. 7) παρίσταται κατὰ μέτωπον ἀνδρικὴ μορφὴ μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος. Ἡ κεφαλὴ καὶ μέρος τοῦ σώματος ἔχει ὑποστῆ φθοράν. Διακρίνονται μόνον ὁ εἷς τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ δι' ἐρυθρῶν ἀνθέων (ρόδων προφανῶς) ἐστεμμένη κόμη. Πρόκειται περὶ νεαροῦ ἀνδρὸς φοροῦντος κίτρινον χειριδωτὸν χιτῶνα ἐξωσμένον [3] μετ' ἀποπτύγματος (bouffant). Ἡ μορφὴ κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν πρὸ τοῦ στήθους ὑψηλόν, πλεκτὸν κάλαθον πλήρη ἐρυθρῶν ἀνθέων, πιθανώτατα ρόδων, τῶν ὁποίων εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν μήν, ὡς ἄλλωστε ὑποδηλοῖ καὶ τὸ σχετικὸν τετράστιχον τοῦ Καλενδαρίου τοῦ 354 [4]. Τὸ περίγραμμα τοῦ ἐνδύματος καὶ τοῦ καλάθου δηλοῦται διὰ ζωηρῶν μελαίνων γραμμῶν. Εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος ἡ ἐπιγραφὴ ΜΑΙ[Ο]Ϲ. Ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ λευκοφαίου κάμπου τῆς εἰκόνος τὰ γράμματα Κ[Α]ΛΟϹ καὶ δεξιὰ ΚΑΙ[ΡΟϹ [5], κάτωθεν τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ σύμπλεγμα ϛ̅. Ἡ παράστασις

ρώνει φιλολογικῶς τὰ παλαιότερον ὑπὸ J. Strzygowski, ἐν Repertorium für Kunstwissenschaft 1888, σ. 23 - 46, λεγόμενα.

1 Br. Keil, ἔ. ἀ. σ. 119.

2 L. Voltz, B.Z. 4, 1895, σ. 548.

3 Τὴν tunicam manicatam cinctam, τὴν ὁποίαν ἐφόρουν συνήθως οἱ ἐργάται ἀπὸ τοῦ $3^{ου}$ μ. Χ. αἰῶνος κ. ἑ.

4 *Cunctas veris opes et picta rosaria gemmis.*
Liniger in calathes, aspice, Maius habet.

5 Ἐπιγραφὴ Καλοὶ Καιροὶ εὑρέθη ἐσχάτως καὶ ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς Π. Κορίνθου (ἀγρὸς Κ. Λέκκα) ὑπεράνω τριῶν μορφῶν, ἐξ ὧν δύο πτερωταὶ στεφανοῦσι τὴν ἐν τῷ μέσῳ ἱσταμένην τρίτην (BCH 91, 1967, Chronique des fouilles 1966, σ. 638, εἰκ. 10). Ἄξιον σημειώσεως ἐνταῦθα εἶναι, ὅτι εἰς τὸν Πόντον, ὅπου τόσον ἰσχυρῶς διατηροῦνται στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης, ὁ Μάϊος ὀνομάζεται καὶ Καλομηνὰς ἢ Καλόμηνος (Ἀθ. Χ. Μπούτουρα, Τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν ἐν τῇ νεοελληνικῇ, Ἀθῆναι 1910, σ. 26), λόγῳ τοῦ κατ' αὐτὸν ἐπικρατοῦντος καλοῦ καιροῦ. Τὸ Καλομηνᾶς λοιπὸν τοῦτο εἶναι τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ ἐπίθετον Καλὸς Καιρός, ὅπερ προσγράφεται εἰς τὸν Μάϊον τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας καὶ ἀποτελεῖ μίαν ἐπὶ πλέον ἀπόδειξιν, ὅτι αἱ νεοελληνικαὶ λέξεις καὶ τὰ ὀνόματα δὲν εἶναι δημιουργήματα μεταγενεστέρας ἐποχῆς ἀλλ' ἀποτελοῦσι τὸ τέρμα μιᾶς μακραίωνος ἐξελίξεως. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ καὶ ὅτι εἰς ἐπι-

νεανίου κρατοῦντος κάλαθον πλήρη ἀνθέων συμβολίζει βεβαίως τὰ θέλγητρα τῆς ἀνοίξεως καὶ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνθέων, δι' ὃ καὶ «λούλουδος» καὶ «τριανταφυλλὰς» ὀνομάζεται ἐνίοτε ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων [1] ὁ Μάϊος καὶ προϊδεάζει λαϊκὰς ἑορτὰς καὶ ἔθιμα. Ἡ διὰ ρόδων ἐστεμμένη κεφαλή του ἐνθυμίζει ὄχι μόνον τὰ ἀρχαῖα rosalia ἀλλὰ καὶ τὰ σημερινὰ ἐκ ρόδων στεφάνια τὰ ἀναρτώμενα κατὰ τὴν 1ην Μαΐου ἄνωθεν τῶν θυρῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἐξωστῶν τῶν οἰκιῶν. Σχετικῶς ἀναφέρει καὶ ὁ Πασπάτης [2] τὸ ἑξῆς παλαιὸν χιακὸν ποίημα:

Φίλοι μπλέξετε στεφάνια, ἀπὸ ἄνθη τρυφερὰ
καὶ τὸν Μάϊ μας τὸν φίλο στεφανῶστε μὲ χαρά.

Εἰς ὅλας τὰς διασωθείσας παραστάσεις ὁ Μάϊος εἰκονίζεται ὡς εὐειδὴς νεανίας, οἷος περιγράφεται καὶ εἰς τὸ μυθιστόρημα τοῦ Λυβίστρου καὶ τῆς Ροδάμνης, (περ. 1500) ἔνθα καὶ προστίθεται: *εἰς κεφαλήν του ἐφόρει στεφάνι ἀνθισμένον καὶ ἡ χέρα του κόκκινον τριαντάφυλλον βαστάζει* εἶναι συνήθως πλουσίως ἐνδεδυμένος, ὅπως εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου [3], εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Beth - Shan (Σκυθοπόλεως) [4] καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Βορείου Ἀφρικῆς [5], ὅπου ὁ Μάϊος εἰκονίζεται ὡς γυνὴ πλουσίως ἠμφιεσμένη.

γραφὴν τοῦ Μουσείου Κων/πόλεως (L. R o b e r t, Hellenika IX, 1950, σ. 58) ὁ *Καλὸς Καιρὸς* ἀναγράφεται ὡς θεότης, ὁμοῦ μετὰ τοῦ *Ἀγαθοῦ Δαίμονος* καὶ τῆς *Ἀγαθῆς Τύχης*, τούτου δὲ τὴν βοήθειαν ἐπικαλοῦνται, ὡς ἀποδεικνύει ἡ συνέχεια τῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς, δι' ἧς ἐκδηλοῦται ἡ λατρεία πρὸς τὰ ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα (ἀνέμους, βροχήν). Πρόκειται λοιπὸν μᾶλλον περὶ τοῦ καλοκαιρίου. Κατὰ τὸν L. R o b e r t (αὐτόθι σ. 58) ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας ὑπενθυμίζει ὁμάδα μνημείων τῆς Β. Ἀφρικῆς, φερόντων τὰς ἐπιγραφὰς *hiems, aestas, ver* καὶ *tempora felicia* (H é r o n d e V i l l e f o s s e Gazette archéologique 1879, σ. 154 - 155 καὶ CIL VIII, 8511), ἐξ ὧν τὸ τελευταῖον εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίστοιχον τοῦ ΚΑΛΟΙ ΚΑΙΡΟΙ. Τοιαῦτα felicia tempora, ὑπὸ τύπον ἀρρένων προσωποποιήσεων τῶν τεσσάρων ἐποχῶν, ἐμφανίζονται κατ' ἀρχὰς εἰς τὰ αὐτοκρατορικὰ μετάλλια τοῦ νέου ἔτους, (J. M. C. T o y n b e e, Roman Medaillons, 1944, σ. 90 - 93 καὶ 224) ἔπειτα δὲ καὶ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν νομισμάτων (E. B a b e l o n, Revue Numismatique 1891, 31. E. S. G. R o b i n s o n, Numismatic Chronicle 1937, σ. 241) συνοδευόμενα ὑπὸ τῶν λέξεων *εὐτυχεῖς καιροί*. Οὕτω π. χ. ἐπὶ νομίσματος τοῦ Καρακάλλα Λαοδικείας τῆς Φρυγίας, ἔνθα ἐμφανίζονται ὑπὸ τὸν τύπον τῶν τεσσάρων ἐποχῶν.

[1] Ἀ θ. Μ π ο ύ τ ο υ ρ α ς, Λαογραφία 2, 1910, σ. 305.

[2] Χιακὸν Γλωσσάριον, σ. 49.

[3] S t e r n, Le Calendrier, πίν. IX, 2.

[4] G. M. F i t z g e r a l d, A sixth century Monastery at Beth - Shan (Skythopolis), Philadelphia 1939, προμετωπίς.

[5] Κατὰ φωτογραφίαν τοῦ Dumbarton Oaks (S t e r n, Le Calendrier, πίν. XLIII).

Πλοῦτον ἐνδυμασίας ἴσως ὑποδηλοῖ καὶ τὸ κίτρινον χρῶμα τοῦ φορέματος τῆς Τεγέας, ὅπερ πιθανῶς ὑποκαθιστᾷ χρυσοΰφαντον ὑλικόν, ὡς μᾶς κάμνει νὰ πιστεύσωμεν καὶ ἡ περιγραφὴ Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, λέγοντος [1] ὅτι ὁ χιτών του ἦτο *οἷον κατάχρυσος καὶ ὡς ἐξ ἀνθέων κατάστικτος.*

Συνήθως ὁ Μάϊος κρατεῖ καὶ οἱονεὶ προσφέρει κάλαθον ῥόδων. Οὕτω εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου ὁ μὴν κρατεῖ τὸν κάλαθον, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐνῷ διὰ τῆς δεξιᾶς ὀσφραίνεται ἄνθος. Κάλαθον ἐπίσης κρατεῖ ὁ Μάϊος εἰς τὰ ψηφιδωτά: τῶν Θηβῶν [2], τοῦ Ἄργους [3], τῆς Καρχηδόνος [4], τῆς Κατάνης κλπ., κατ' Εὐστάθιον δὲ τὸν Μακρεμβολίτην ὁ Μάϊος *πλήρεις εἶχε τὰς χεῖρας ἀνθέων καὶ ῥόδων* [5]. Ὁ Πρόδρομος ἐπίσης (12ου αἰ.) γράφει περὶ τοῦ Μαΐου: *ῥόδον δίδωμι λιποθυμίας ἄκος* [6], περὶ *ῥόδων δ' εὐωδίας* ὁμιλεῖ καὶ ὁ ἀνώνυμος, Cod. Vat. gr. 1384, φ. 71 τοῦ 1466 [7], ὁ δὲ Cod. gr. 2773, φ. 370τν (τῆς Darmstadt) [8] τὸν Μάϊον ἀποκαλεῖ *λειμῶνα οὕτω καλὸν ὡς παντοδαποῖς ἄνθεσι καὶ χρωμάτων θάλλειν.*

Εἰς τὸν λατινικὸν κύκλον ὁ Μάϊος εἰκονίζεται ὁμοίως ὡς νεαρὸν ἀγόρι μὲ θηλυπρεπῆ χαρακτηριστικά, κρατοῦν διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ῥόδον, τὸ ὁποῖον ὀσφραίνεται, διὰ δὲ τῆς ἄλλης κάνιστρον, ὡς π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Antiquario τῆς Ῥώμης [9] καὶ εἰς ἄλλο ψηφιδωτὸν ἀγνώστου προελεύσεως [10].

Ὡς νεαρός, ἀγένειος ἀνὴρ μὲ μακρὸν ἔνδυμα καὶ μανδύαν εἰκονίζεται ὁ Μάϊος καθήμενος ἐπὶ θρόνου καὶ κρατῶν ἄνθος εἰς τὸ γλυπτὸν τόξον τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ἔνθα δύο γυναῖκες τὸν στεφανώνουν μὲ ἄνθινον στέμμα [11]. Γράφει δὲ καὶ ὁ Μανουὴλ Φιλῆς [12]:

> *καὶ Μάϊος μὲν τῇ κρόκῃ τῶν ἀνθέων, / τὴν βασιλίδα τάχα τιμᾷ*
> *τοῦ χρόνου, / χιτῶνας αὐτῇ* (ἢ αὐτῷ) *συντιθεὶς ῥοδοχρόους.*

Τὸ πλαίσιον τοῦ Μαΐου κοσμεῖται διὰ σπειρομαιάνδρου (κύματος) χρώματος κεραμεόχρου (παρένθ. πίν. Α' καὶ ἔγχρ. πίν. 7).

[1] Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ' 7, ἔ. ἀ. σ. 192.

[2] Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ 20 (1965) Χρονικὰ Β' 2, σ. 255, 312α.

[3] Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 239 εἰκ. 25.

[4] Beulé, Fouilles de Carthage, Paris 1861, σ. 37. N. Davis, Carthage and her Remains, London 1861, σ. 200.

[5] Ἔ. ἀ. σ. 192.

[6] Boissonade, Notices et extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, 2, σ. 181 ἑ.

[7] Παρὰ Br. Keil, Wiener Studien 1889, σ. 118.

[8] Voltz, BZ 4, 1895, σ. 549.

[9] Stern, Le Calendrier, ἀρ. 6 καὶ πίν. XL, 2.

[10] Παρὰ Stern, ἔ. ἀ. ἀρ. 10.

[11] H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 185.

[12] Carmina I, σ. 341.

Ἰούνιος. Δεξιὰ καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ὁριζοντίαν σειρὰν μὲ τὸν Μάϊον θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἰούνιος, τοῦ ὁποίου, δυστυχῶς, οὐδὲν ἴχνος διεσώθη, οὐδὲ κἂν τὸ πλαίσιον αὐτοῦ.

Πάντως καλὸν εἶναι νὰ σημειωθῇ, ὅτι καὶ ὁ Ἰούνιος εἰκονίζεται ἐνίοτε, ὡς ὁ Ἰούλιος, κρατῶν δρέπανον καὶ χόρτον, ὡς π. χ. εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [1], ὡς χορτοκόπτην δὲ τὸν περιγράφουν καὶ οἱ ποιηταί: Οὕτω ὁ Πρόδρομος (12ος αἱ.) γράφει: *ἐγὼ δὲ χόρτον τῇ δρεπάνῃ συλλέγω* [2], ὁ Μανουὴλ Φιλῆς περιγράφει ἐπίσης αὐτὸν ὡς χορτοκόπτην μετὰ δρεπάνου [3], ὁ Ἀνώνυμος τοῦ Vatic. Gr. 1384, φ. 712 (τοῦ 1446) [4] τὸν φέρει λέγοντα *τέμνω χόρτους* καὶ ὁ 2773 τῆς Darmstadt [5], ὅτι εἰκονίζεται ὡς *ἀγρότης χόρτον τίλλων*. Εἴς τινας ὅμως περιοχὰς τῆς Ἑλλάδος ὁ Ἰούνιος θεωρεῖται ὡς μὴν τοῦ θερισμοῦ [6], ὅθεν καὶ κρατεῖ δρέπανον [7].

Ἰούλιος. Εἰς τὸ πρῶτον ἀριστερὰ διάχωρον τῆς πέμπτης ὁριζοντίας σειρᾶς εἰκονίζεται, συμφώνως πρὸς τὴν κατὰ τὴν ἄνω πλευράν του ἐπιγραφήν, ὁ ΙΟΥΛΙΟϹ (ἔγχρ. πίν. 8) ἄριστα διατηρημένος. Πρόκειται περὶ εὐθυτενοῦς, λιγυροκόρμου νεανίου, ἐνδεδυμένου πιθανῶς κατὰ μὲν τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος ἐλαφρότατον, διαφανῆ σχεδόν, ὑπορρόδινον χιτῶνα ἐζωσμένον δι' ἐρυθρᾶς ζώνης — ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ τελείως γυμνοῦ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος, ὁπότε τὸ ἡλιοκαμένον χρῶμά του ἀνταποκρίνεται πλήρως πρὸς τὸν πρῶτον στίχον τοῦ τετραστίχου τοῦ Ἰουλίου εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354, ἔνθα λέγεται: «ecce coloratos ostentat Julius artus». Τὸν μόνον δισταγμόν μου ὡς πρὸς τὴν ἐκδοχὴν ἀποτελεῖ ἡ περὶ τὸν λαιμὸν ὕπαρξις λεπτῆς ἐρυθρᾶς καμπύλης γραμμῆς, ἥτις δυνατὸν καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ παρυφὴ τοῦ πολὺ λεπτοῦ ἐνδύματος.

Ἐντελῶς γυμνὸς εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354 [8], μὲ γυμνὸν δὲ τὸ στῆθος, ὡς ἐν Τεγέᾳ καὶ εἰς τὸν Πτολεμαῖον τοῦ Βατικανοῦ, καθ' ὅλον δὲ τὸ σῶμα, πλὴν τῆς αἰδοῦς, γυμνὸν τὸν περιγράφει Εὐστά-

[1] R. Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 262.

[2] Boissonade, Notices et Extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 189 κέ.

[3] Carmina I, σ. 341.

[4] Br. Keil, ἔ. ἀ. σ. 118.

[5] Voltz, ἔ. ἀ. σ. 548.

[6] Βλ. σχετικῶς Φ. Κουκουλέ ν, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, τόμ. Ε', 1952, σ. 260.

[7] Ὁ πρὸς τὸν Ἰούνιον ἀντιστοιχῶν μακεδονικὸς μὴν Δαίσιος εἶναι ὁ μὴν τοῦ θερισμοῦ καὶ εἰκονίζεται ὡς γυναικεία μορφὴ ἐστεμμένη μὲ στάχεις καὶ κρατοῦσα ὑπὸ τὸν ἀριστερὸν βραχίονα δέσμην σταχύων (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 37 πρβλ. καὶ H. Stern, Le Calendrier, πίν. XLIII, 2).

[8] Stern, ἔ. ἀ. πίν. IX, 4.

θιος ὁ Μακρεμβολίτης (περὶ τὸ 1200) [1], καὶ *μὲ γυμνὰ τὰ χέρια του καὶ ὅλον ἀνασκομπωμένον* τὸν ἀναφέρει τὸ μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης [2].

Ἡ μελανή του κόμη κοσμεῖται δι᾽ ἅμματος (φιόγκου) ἐκ χρυσιζόντων καὶ ἀκτινοειδῶς φερομένων σταχύων, συγκρατουμένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ πόρπης [3]. Ἔχει τὰς χεῖρας κεκαμμένας ἄνω πρὸς τὸ μέσον τοῦ στήθους καὶ κρατούσας διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς μέγα καμπύλον δρέπανον, μεταλλικόν, ὡς δηλοῖ τὸ μέλαν χρῶμά του, καὶ μὲ κιτρίνην ξυλίνην λαβὴν ἐξερχομένην ἀπὸ θυλάκου συμφυοῦς μὲ τὴν ζώνην του. Διὰ δὲ τῆς ἄκρας, πρὸς τὰ κάτω κεκαμμένης, ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ ὁ νεανίας ὑψηλὴν καὶ πυκνὴν δέσμην σταχύων. Οἱ μέλανες σπινθηροβόλοι ὀφθαλμοὶ τοῦ νέου, διαγραφόμενοι κάτωθεν ὡραίων καμαρωτῶν ὀφρύων, ἔπειτα ἡ εὐθεῖα καὶ κανονικὴ ρὶς αὐτοῦ, τὸ μικρὸν στόμα, αἱ ζωηρῶς ρόδιναι παρειαί, παρέχουσι μίαν πολὺ ζωντανὴν καὶ πλήρη ἀντιθέσεων χρωμάτων μελανῶν, ροδίνων καὶ κιτρίνων εἰκόνα. Ἡ καλὴ διατήρησις τοῦ διαχώρου τούτου ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν ἀκόμη καὶ τὰς φωτοσκιάσεις ὄχι μόνον τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ ἀλλὰ καὶ τῶν χειρῶν, ἀποδιδομένας διὰ μεταβατικῶν τόνων ἀπὸ τοῦ φωτεινοτέρου πρὸς τὸ σκοτεινότερον καστανόν.

Ἡ ἀνωτέρω παράστασις τοῦ Ἰουλίου ὑποδηλοῖ σαφῶς καὶ τὴν ἐποχὴν τοῦ θερισμοῦ [4], ὅστις ὅμως εἰς τὰς θερμὰς ἐπαρχίας τῆς Ἑλλάδος γίνεται καὶ κατὰ τὰς πρώτας ἑβδομάδας τοῦ Ἰουνίου (βλ. ἀνωτέρω, σ. 33). Θὰ ἀνέμενέ τις λοιπὸν τὸν Ἰούνιον νὰ εἰκονίζεται ὡς θεριστής, ὅπως τοῦτο συμβαίνει εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος DXL καὶ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τῆς Βενετίας [5]. Εἰς τὰς ὀρεινὰς ὅμως ἐπαρχίας, ὅπως εἶναι καὶ ἡ τῆς Τεγέας (ὑψόμ. 750), ὁ θερισμὸς γίνεται ἀργότερον. Συμφωνεῖ, κατὰ ταῦτα, ἡ ἡμετέρα παράστασις πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας τῆς Τεγέας.

Ὡς θεριστὴν μὲ δρέπανον καὶ στάχεις εἰκονίζουν τὸν Ἰούλιον καὶ οἱ ποιηταί. Οὕτω Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης εἰς τὰ καθ᾽ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμι-

[1] Τὰ καθ᾽ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, ἔ.ἀ. σ. 193.

[2] Ἐκδ. Lambert, στ. 1053 (Esc.).

[3] Ὁμοίαν περίπου διάταξιν ἀκτινοειδῶς ἀπὸ τῆς κεφαλῆς διευθυνομένων σταχύων φέρει καὶ ἡ παράστασις τοῦ Θέρους εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἀκυληίας, 310-320 μ. Χ. (J. C. M e n i s, I mosaici cristiani di Aquileia, Roma (1966;), πίν. 22) καὶ εἰς τὸ τοῦ Zliten (S. A u r i g e m m a, I mosaici di Zliten, Roma - Milano, εἰκ. 65, σελ. 111).

[4] Βλ. σχετικῶς Φ. K o υ κ o υ λ έ ν, Βυζ. Βίος καὶ Πολιτισμὸς Ε΄, 1952, σ. 260.

[5] Ὁ Δαίσιος = Ἰούνιος παρίσταται, ὡς ἤδη εἴπομεν (σ. 33, σημ. 7), ὑπὸ τὴν μορφὴν γυναικός, ἐστεφανωμένης μὲ στάχεις καὶ κρατούσης δέσμην σταχύων, εἰς ψηφιδωτὸν τῆς Ἀντιοχείας.

νίαν [1], ὁ Ἀνώνυμος τοῦ μυθιστορήματος Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης [2], ὅστις τὸν περιγράφει ἐστεμμένον μὲ στάχεις καὶ μὲ

τὸ ἕναν του χέρι νὰ κρατῇ δραπάνι νὰ φερίζῃ
καὶ τὸ ἄλλον νὰ ἀγωνίζεται τ' ἀστάχυα νὰ μαζώνῃ,

ὁ Πρόδρομος [3], ὅστις λέγει περὶ τοῦ Ἰουλίου *σίτου θερίζω καὶ κριθῆς τοὺς ἀστάχεις καὶ τὰς ἅλωνας ἐμφορῶ τῶν δραγμάτων. Ἀμητὸν θέρους* δὲ ἀποκαλεῖ τὸν Ἰούλιον ὁ Vatic. Gr. 1384 τοῦ 1466 [4], ὡς *τὸ δρέπανον δ' ἔχοντα καὶ θερίζοντα τὸν στάχυν* τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Codex gr. 2783 τῆς Darmstadt [5]. Ἀφ' ἑτέρου οἱ πλεῖστοι κύκλοι, ἐξαιρέσει τοῦ Καλενδαρίου τοῦ 354, εἰς τὸν Ἰούλιον ἀποδίδουν τὸν θερισμόν [6].

Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Θηβῶν ὁ Ἰούλιος εἰκονίζεται μὲ ὁρμητικὴν πρὸς τὰ δεξιὰ κίνησιν, κρατῶν δέσμην σταχύων [7], ὄρθιος δὲ καὶ μὲ ἐλαφρὸν ἱμάτιον ἐνδεδυμένος (;), μὲ τὸ καμπύλον δρέπανον εἰς τὴν δεξιὰν καὶ μὲ ὑψηλὴν δέσμην σταχύων εἰς τὴν μὴ σωζομένην ἀριστερὰν εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Μονῆς Beth - Shan (Σκυθοπόλεως) [8]. Δρέπανον διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ δέσμην σταχύων διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰκονίζεται κρατοῦν τὸ Θέρος εἰς τὸ Dair - Solaib (ἐκκλησία A) [9] τῆς Συρίας. Δέσμην σταχύων ἀγκαλιάζει ἐπίσης μὲ τοὺς δύο του βραχίονας ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ πλῆρες ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνος. Ὡς θεριστὴς εἰκονίζεται ἐπίσης εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Leningrad [10], μὲ στέφανον δ' ἐκ σταχύων εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Κατάνης (ἀρχῶν 5ου αἰ.) [11]. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἐπίσης ὡς θεριστὴς εἰκονίζεται ὁ Ἰούλιος εἰς τὸ τόξον τῆς Reims [12].

Τὸ πλαίσιον τοῦ Ἰουλίου (ἔγχρ. πίν. 8) κοσμεῖται διὰ κατ' ὀρθὴν γω-

[1] Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν (Erot. Script. Graeci, Λιψία 1859 σ. 192) κεφ. 114.

[2] Ἔκδ. Lambert, στ. 1055 (Esc.).

[3] Boissonade, ἔ. ἀ.

[4] Br. Keil, ἔ. ἀ.

[5] Voltz, BZ 4, 1895, σ. 548.

[6] D. Levi, The Allegories of the Months ἐν Art Bulletin, 23, 1941, σ. 264.

[7] Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 20, 1965, Χρονικὰ Β' 2, πίν. 313α.

[8] G. M. Fitzgerald, A sixth century Monastery at Beth-Shan, ἔγχρ. προμετωπίς.

[9] J. Mattern - R. Mouterde - A. Beaulieu, Mélanges de l'Université St Joseph de Beyrouth XXII, 1939, πίν. XIV, XV.

[10] Stern, Le Calendrier, σ. 212 καὶ S. Korsunska, Röm. Mit. 48, 1933, σ. 276, καὶ πίν. 47.

[11] Stern, ἔ.ἀ. σ. 211 καὶ πίν. XXXIX.

[12] Stern, Le Calendrier, σ. 209.

νίαν διατεταγμένων λευκοκιτρίνων φυλλοφόρων κλάδων, συνενουμένων ἐν τῷ μέσῳ ἑκάστης πλευρᾶς δι᾽ ἑλικοειδοῦς ταινίας, προβαλλομένων δ᾽ ἐπὶ μελανοῦ κάμπου. Τὸ περιθώριον ἐσωτερικῶς ἀποτελεῖται ἐκ λεπτῆς ἐρυθρᾶς γραμμῆς (φιλέτο).

Αὔγουστος. Ὁ παραπλεύρως τοῦ Ἰουλίου εἰκονιζόμενος ΑΥΓΟΥCΤΟC, ὡς δηλοῖ ἡ εἰς τὸ ἄνω μέρος αὐτοῦ ἐπιγραφή (ἔγχρ. πίν. 9), εἶναι ὁ κατ᾽ ἐξοχὴν μὴν τοῦ καύσωνος καὶ ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς παραστάσεώς του ἀποτελοῦσιν ἀλληγορίαν τοῦ καύσωνος τούτου.

Ὁ μὴν εἰκονίζεται ὡς νεαρὸς ἀγένειος, παχουλὸς ἀνὴρ μὲ καστανέρυθρον κόμην στεφομένην ὑπὸ σειρᾶς πρασίνων τριφύλλων, συνδεομένων διὰ μελανῆς ταινίας, τῆς ὁποίας τὰ ἀνεμιζόμενα ἄκρα εἰκονίζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς κόμης (ἔγχρ. πίν. 9). Ἔχει μεγάλους ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, ἀνοιγομένους κάτωθεν καμαρωτῶν ὀφρύων, μικρὰν κανονικὴν ῥῖνα καὶ μικρὸν κόκκινον χεῖλος. Μία κοκκίνη κηλὶς βάφει τὰ μῆλα τῶν παρειῶν του καὶ ἐλαφροὶ κιτρινορρόδινοι τόνοι ὑπὸ τὴν σιαγόνα καὶ παρὰ τὰ ὦτα δίδουν ἀνάγλυφον τὸ πρόσωπόν του.

Τὸ σῶμα τοῦ μηνὸς καλύπτει ἐλαφρότατος, μονοκόμματος, χειριδωτὸς χιτὼν φορούμενος ἐκ τῶν ἄνω μέσῳ σχισμῆς κομβουμένης ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου. Αἱ διὰ ποικίλων πολυχρώμων περιφερικῶν ταινιῶν κοσμούμεναι χειρίδες του δὲν καλύπτουν τὰς χεῖρας μέχρι τῶν ἄκρων, ἀλλ᾽ εἶναι ἐρριμμέναι πρὸς τὰ ὀπίσω ἀφήνουσαι γυμνὸν τὸν πῆχυν, βεβαίως χάριν δροσερότητος.

Ὁ μὴν ὑψώνει ἀμφοτέρας τὰς γυμνάς του χεῖρας ἑκατέρωθεν τοῦ σώματος μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ λαιμοῦ, κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δύο σικυοὺς (ἀγγούρια) ἀναγνωριζομένους ἐκ τοῦ ἐπιμήκους των σχήματος καὶ τοῦ πρασίνου των χρώματος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς σφαιρικὸν καρπόν, ὅστις, λόγῳ τῆς ἐναλλαγῆς τῶν κιτρινομελαίνων λωρίδων του, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ὑδροπρέπων (καρπούζι). Κατὰ τὸν γεωπόνον Λ. Οἰκονομίδην [1] «ὡρισμένον εἶδος τῶν ὑδροπεπόνων γίνονται στρογγυλά, μετρίου ἢ ὀγκώδους μεγέθους, χαρακτηρίζονται δὲ ἀπὸ τὸν φλοιόν, ὅστις φέρει περὶ τὰς 18 πλατείας, σκούρας, δαντελλωτὰς γραμμὰς εἰς φόντον ἀνοικτοπράσινον». Ὁ αὐτὸς γεωπόνος παρέχει εἰς τὴν σελ. 87 τοῦ ἔργου του καὶ εἰκόνα ἀνθέων καρπουζιοῦ ὁμοιάζουσαν πολὺ πρὸς τὰ τριφυλλοειδῆ τοῦ στεφάνου τοῦ μηνός. Κατὰ ταῦτα χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ ἐκδοχὴ τοῦ πέπονος, φαίνεται πιθανώτερον νὰ θεωρήσωμεν τὸν ὑπὸ τοῦ Μαΐου κρατούμενον καρπὸν ὡς ὑδροπέπονα.

Τόσον οἱ σικυοί; ὅσον καὶ ὁ ὑδροπέπων, εἶναι καρποὶ χυμώδεις κατ᾽

[1] Παράρτημα Γεωργικοῦ Δελτίου μηνὸς Ἰανουαρίου 1940, σ. 90.

ἐξοχὴν δροσιστικοί, εἶναι δὲ καὶ σήμερον εἰς τὴν Ἑλλάδα [1] ἐν μεγάλῃ χρήσει κατὰ τὸν Αὔγουστον.

Ἡ ὅλη στολὴ τοῦ Αὐγούστου μὲ τὸν τόσον διαφανῆ χιτῶνα, ὥστε νὰ διακρίνεται ἔσωθεν αὐτοῦ ὁλόκληρος ἡ μυολογία τοῦ στήθους, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ ὀμφαλός, αἱ ἔξωμοι χεῖρες καὶ ἡ παρουσία τῶν δροσιστικῶν καρπῶν, σικυῶν καὶ ὑδροπέπονος, συμβολίζουν σαφῶς τὴν κατὰ τὸν μῆνα τοῦτον ὑψηλὴν θερμοκρασίαν καὶ ἐνθυμίζουν ζωηρῶς τοὺς εἰς τὸν Αὔγουστον ἀφιερωμένους στίχους Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου [2]: *ἐγὼ κελεύω τὰς ὀπώρας ἐσθίειν / καὶ πᾶσι τοῖς ψύχουσι χρῆσθαι σιτίοις,* καὶ τὴν τοῦ Ἀνωνύμου, Paris. Gr. 2286 φ. 124 (14ου αἰ.): *τὴν τῶν ψυχρῶν δίαιταν ἀσπάζου* [3]. Εἰς ἄλλα παραδείγματα ὁ μέγας καύσων τοῦ Αὐγούστου συμβολίζεται διὰ τῆς τελείας γυμνότητος τοῦ μηνός, ὅπως εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ 354 [4] ἢ διὰ τῆς γυμνότητος τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος, ὅπως εἰς τὸν Πτολεμαῖον τοῦ Βατικανοῦ. Ἐλαφρὸν ἐπίσης ἱμάτιον φέρει ὁ Αὔγουστος καὶ εἰς τὰ ἑξῆς χειρόγραφα: τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικος DXL, τῶν Ὀκτατεύχων τοῦ Βατικανοῦ ἀρ. 746 καὶ 747, τῆς Ὀκτατεύχου τοῦ Σεραγίου, τῆς Ὀκτατεύχου τῆς Σμύρνης [5], ὡς καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀσκληπιείου [6] τῶν Ἀθηνῶν.

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πρὸς μετριασμὸν τοῦ ὑπερβολικοῦ καύσωνος προετιμᾶτο μᾶλλον ἡ χρῆσις τοῦ ἐκ πτερῶν παγωνίου [7] ἢ ἄλλης ὕλης ριπιδίου χάριν ἀερισμοῦ, ὡς βλέπομεν εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Λουτροῦ τοῦ Beth - Shan, εἰς τὸν Μαρκιανὸν κώδικα DXL καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Μᾶρκον

[1] Ὁ ὑδροπέπων, ὡς καὶ ὁ πέπων ἦτο γνωστὸς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα (Πρβλ. Schrader, Reallexikon der Indogerm. Altertumskunde, σ. 484 καὶ Steir ἐν Realencycl. λ. Melone, στ. 563 - 565). Ἐλέχθη ὅμως παλαιότερον, πιθανῶς ἀτόπως, ὅτι μόνος ὁ πέπων ἦτο γνωστός (πρβλ. V. Henn, Kulturpflanzen und Haustiere, σ. 317). Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς σικυούς, τοὺς ὁποίους ἐσφαλμένως ὁ Stern ἐν τῇ βραχείᾳ του περιγραφῇ (Le Calendrier, σ. 223) χαρακτηρίζει ὡς μίαν πελωρίαν μελιτζάναν (aubergine), οὗτοι δὲν εἶναι ἐνταῦθα μοναδικοί· διότι παρεμβάλλονται καὶ εἰς τὰ ἀνθοπλοκαμοειδῆ πλαίσια τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Ἄργους, ρητῶς ἐκεῖ ὡς ἀγγούρια κατονομαζόμενοι (Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 264, συνέχεια σημ. 8 τῆς σελ. 263), εἰκονίζονται δ' ἐπίσης καὶ χαρακτηρίζονται ὡς σικυοὶ (ἀγγούρια) καὶ ἐπὶ ἄλλων παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὡς π. χ. τοῦ τῆς βασιλικῆς Α' Δομητίου Νικοπόλεως (Ἀ. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Ἐφ. 1917, σ. 62) ἔνθα ὁμοίως ἀναφέρεται καὶ ὑδροπέπων.

[2] Ἔκδ. Boissonade, Notices et extraits de la Bibl. Nat. XI, 1827, σ. 189 κἑ.

[3] Παρὰ Br. Keil, ἔ. ἀ. σ. 119.

[4] Stern, Le Calendrier, πίν. X, 1.

[5] Εἰκόνες παρὰ Ἀ. Ξυγγοπούλῳ, ΕΕΒΣ 1, 1924, σ. 183 εἰκ. 2.

[6] Ξυγγόπουλος, ἔ. ἀ. σ. 181 εἰκ. 1.

[7] Οἷον σαφῶς ἐμφαίνεται καὶ εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου (Stern, ἔ. ἀ. πίν. X, 1, ἄνω ἀριστ.).

τῆς Βενετίας, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [1]. Εἰς τὰς μετὰ ριπιδίου παραστάσεις τοῦ Αὐγούστου συγκαταλέγονται καὶ αἱ εἰκονίζουσαι γέροντα ἀσθενῆ, κατακεκλιμένον ἐπὶ κλίνης ἢ καθήμενον ἐπὶ ἕδρας μετὰ ἐρεισινώτου, καὶ ἀεριζόμενον διὰ ριπιδίου ὑπὸ ὑπηρετρίας. Τοιαῦται παραστάσεις ἀποτελοῦσαι ἀλληγορίας τῶν κατὰ τὰ κυνικὰ καύματα (20 Ἰουλίου - 20 Αὐγούστου) ἐμφανιζομένων ἐπικινδύνων τριταίων πυρετῶν, τοὺς ὁποίους ἀναφέρουν τόσον οἱ ἀρχαῖοι ὅσον καὶ οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, ἀντιστοιχοῦσι καὶ πρὸς σχετικὴν ἔκφρασιν τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ, καθ' ἣν *ὁ δὲ φθίνων Αὔγουστος, ἀλγῶν ἐν κλίνῃ ριπίζεται μέν, ἀλλὰ πυρέττει πλέον, κἂν τῶν ὀπωρῶν εὐτρεπίζῃ τὸ ψύχος* [2]. Παράδειγμα τούτου παρέχουν τὸ χειρόγραφον τοῦ Βατοπεδίου [3] καὶ τὸ γλυπτὸν τοῦ Ἁγ. Μάρκου Βενετίας [4] κλπ. Γράφει δὲ καὶ ὁ Vat. Gr. 1384 φ. 71r (τοῦ 1446) διὰ τὸν Αὔγουστον: *ρίπιζε τὴν θέρους φλόγα.* Εἰκονίζεται ἐπίσης ἐνίοτε ὁ Αὔγουστος εἰς βυζαντινὰ κείμενα [5] ὡς ἱστάμενος πρὸ τῶν πυλῶν τοῦ βαλανείου, καταρρεόμενος ἐξ ἱδρῶτος καὶ ἐκλελυμένος ἀπὸ τὸ καῦμα, ἕνεκα τοῦ ὁποίου πίνει ὕδωρ ἐξ ἐκπώματος, ὡς πράττει ὁ Αὔγουστος τὸ τελευταῖον τοῦτο καὶ εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου (πίν. XVI,3).

Τὸ πλαίσιον κοσμεῖται διὰ συνεχοῦς ἁλυσοειδοῦς πλέγματος, ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου σημειοῦται διὰ πορτοκαλεόχρου χρώματος τὸ περίγραμμα τοῦ πίνακος, ἐξωτερικῶς δὲ τονίζεται διὰ μελαίνης ταινίας ὁμοιοχρώμου πρὸς τοὺς γειτονικοὺς μαιάνδρους.

Σεπτέμβριος. Εἰς τὴν ἑπομένην ἕκτην ὁριζοντίαν σειρὰν εἰκονίζεται ἀριστερά, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ΣΕΠΤΕΜ - ΒΡ[ΙΟΣ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος, προτομὴ νεαροῦ ἀγενείου ἀνδρὸς κατεστραμμένη ὅμως κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ (ἔγχρ. πίν. 10). Εἶναι ἐνδεδυμένος ἁπλόχωρον λευκόφαιον χιτῶνα ἐζωσμένον, φέροντα ταινίαν πορτοκαλεόχρουν μὲ χειρίδας φθανούσας μόνον μέχρι τοῦ ἀγκῶνος. Τὸ κάτωθεν τῆς ζώνης ἔνδυμα ἔχει χρῶμα ἀνοικτὸν ἰόχρουν. Τὸ ᾠοειδὲς πρόσωπον τοῦ μηνὸς μὲ τὴν πυρὰν κόμην καὶ τοὺς ζωηροὺς μέλανας ὀφθαλμοὺς βλέποντας πρὸς τὰ δεξιά, στέφεται ὑπὸ φυλλοφόρου στεφάνου. Ὁ ἀνὴρ κρατεῖ διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω κεκαμμένης μέχρι τοῦ ὤμου δεξιᾶς χειρὸς πλεκτὸν ἐκ λιγαριᾶς κυλινδρικὸν κάνιστρον [6], πλῆρες μικρῶν στρογγύ-

[1] BCH, 81, 1957 σ. 241 εἰκ. 28.

[2] Miller, Man. Philae Carmina, τόμ. I, 1855, σ. 342.

[3] Παρὰ H. Stern, Le Calendrier, σ. 261.

[4] H. v. der Gabelentz, Mittelalterliche Plastik in Venedig, Leipzig 1903, σ. 175.

[5] Π.χ. Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 10, ἔκδ. Hercher σ. 193.

[6] Οὐχὶ δίσκον, ὡς γράφει ὁ Stern, Le Calendrier, σ. 223.

λων, κιτρινερύθρων καρπῶν προφανῶς μήλων [1]. Δυστυχῶς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς εἰκόνος εἶναι κατεστραμμένον, ὥστε νὰ μὴ γνωρίζωμεν τί ἐκράτει ὁ μὴν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, πιθανώτατα ὅμως βότρεις.

Τὰ φιλολογικὰ κείμενα ἀναφέρουν διὰ τὸν μῆνα Σεπτέμβριον τρυγητὸν [2] καὶ καρποὺς ἀλλὰ κυρίως βότρεις [3], διότι ὁ μὴν ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴν τοῦ φθινοπώρου, τὴν ὁποίαν ἀντιπροσωπεύουν σταφυλαὶ καὶ ἀμπελόφυλλα. Τὸ Ἀγροτικὸν ἐν τούτοις Μηνολόγιον τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ 3ου αἰ., ὅπερ προσγράφει τὸν τρυγητὸν εἰς τὸν Ὀκτώβριον, χαρακτηρίζει τὸν Σεπτέμβριον ὡς ἐποχὴν τῆς συλλογῆς μήλων : *pomma legunt* [4]. Μῆλα δὲ προφανῶς κρατεῖ καὶ ὁ ἡμέτερος μήν. Βότρεις καὶ καρποί, κυρίως μῆλα, εἶναι διὰ τὸν Σεπτέμβριον τὸ θέμα ὅλων τῶν ἄλλων ποιημάτων. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Σεπτέμβριος χαρακτηρίζεται ὑπὸ πολλῶν κύκλων καὶ ποιητῶν [5] ὡς ὁ κατ᾿ ἐξοχὴν μὴν τοῦ τρυγητοῦ, ἀρχομένου κατὰ τὰς πρώτας ἑβδομάδας αὐτοῦ, θὰ ἀνέμενέ τις διὰ τοῦτο ἐνταῦθα ὁ στέφανος, τὸν ὁποῖον φέρει, νὰ ἦτο ἐκ φύλλων ἀμπέλου, τοῦθ᾿ ὅπερ δὲν συμβαίνει, ἐπειδή, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν, μὴν τοῦ τρυγητοῦ καὶ τῆς παρασκευῆς τοῦ νέου οἴνου χαρακτηρίζεται εἰς τὰ ἡμέτερα ψηφιδωτὰ ὁ Ὀκτώβριος.

Εἰς τὸ πλῆρες ψηφιδωτὸν τῆς Καρχηδόνος [6] ὁ Σεπτέμβριος κρατεῖ ἐπίσης ὑψηλὸν κάνιστρον μὲ καρπούς, δεξιά του δὲ φαίνονται σαφῶς φύλλα ἀμπέλου. Κάνιστρον μὲ καρποὺς καὶ βότρεις χαρακτηρίζουν ἐπίσης τὸ φθινόπωρον εἰς τὸ αὐτὸ ψηφιδωτόν. Εἰς τὸν ὑπ᾿ ἀρ. XXII πίνακα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ 3ου μ. Χ. αἰ. τοῦ St Romain en Gal [7] εἰκονίζεται μεταξὺ Αὐγούστου (θερισμοῦ) καὶ Ὀκτωβρίου (τρυγητοῦ) ἡ συλλογὴ μήλων ἀπὸ δένδρων.

Τοῦτ᾿ αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὸν Μεσαίωνα: Εἰς τὸ Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον [8] ὁ Σεπτέμβριος κρατεῖ κάλαθον, ὅστις θὰ περιεῖχε πιθανῶς

[1] Ὡς δέχεται καὶ ὁ Stern (ἔ. ἀ. σ. 264)

[2] Παλατινὴ Ἀνθολογία IX 383.

[3] Παλατινὴ Ἀνθολογία IX 384, 580. Εὐστάθιος ὁ Μακρεμβολίτης Δ΄ 11 (Erotici Scriptores Graeci, ἔκδ. Hercher, 1859, σ. 193), Πρόδρομος, Paris. Gr. 396β, 249ε (ἔκδ. Boissonade), Μανουὴλ Φιλῆς (Miller, Man. Philae Carmina, σ. 342), Ἀνώνυμος τοῦ Βατικανοῦ, gr. 1384, φ. 71r (Br. Keil, ἔ. ἀ.). Τὸ χφ. gr. 2773 φ. 370 τῆς Darmstadt (Voltz, ἔ ἀ. σ. 549), γράφει διὰ τὸν Σεπτέμβριον: *ὁ τὸν βότρυν ἐκθλίβων καὶ τὸν βότρυν τρυγῶν.*

[4] Menologium rusticum παρὰ Levi, Allegories, σ. 267.

[5] Εὐσταθίου τοῦ Μακρεμβολίτου, Τὰ καθ᾿ Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ, 11 (ἔ. ἀ. σ. 193), Μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης (ἔκδ. Lambert) στ 1066 (Esc.).

[6] Stern, Le Calendrier, πίν. XLII, 1.

[7] Πίναξ παρὰ Stern, Le Calendrier, XXXVIII, 3.

[8] Takaischvili, Byzantion 10, 1938, σ. 658.

μῆλα ἢ βότρεις, ἐνῷ εἰς τὸ τόξον τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας ἀγένειος ἀνὴρ φέρει ἐπὶ τῆς ράχεως κάνιστρον μὲ σταφυλάς [1].

Περαίνοντες τὸν περὶ τοῦ διαχώρου τούτου λόγον ἀναφέρομεν, ὅτι ὡς πλαίσιον τοῦ μὲν ἐσωτερικοῦ ἐμβλήματος ἐτέθη πορτοκαλεόχρους γραμμή (ἔγχρ. πίν. 10), ἁρμονιζομένη πρὸς τοὺς χρωματισμοὺς τῆς εἰκόνος, ἡ δὲ καθαυτὸ κορνίζα ἐκοσμήθη δι' ἁπλοῦ ἁλυσιδωτοῦ πλέγματος περιβαλλομένου ὑπὸ μελανοπρασίνης ταινίας, συντονισμένης πρὸς τὸν πέριξ μαίανδρον.

Ὀκτώβριος. Ὁ δεξιᾷ παραπλεύρως τοῦ Σεπτεμβρίου εἰκονιζόμενος ΟΚΤΩ/ΒΡΙΟC, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, ἣν φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω του πλευρᾶς (ἔγχρ. πίν. 11), εἰκονίζεται ὡς νεαρός, ἀγένειος ἀνὴρ μὲ πλουσίαν καὶ μέχρι τοῦ αὐχένος ὄπισθεν φθάνουσαν καστανὴν κόμην, στεφομένην ὑπὸ φύλλων ἀμπέλου. Τὸ σκοτεινέρυθρον πρόσωπόν του μὲ τὰς καμαρωτὰς ὀφρύας, τοὺς μέλανας πρὸς τ' ἀριστερὰ βλέποντας ὀφθαλμούς, τὴν λεπτὴν ρῖνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, προσδίδει εἰς αὐτὸν σοβαρὰν καὶ σκυθρωπὴν φυσιογνωμίαν, ἀνταποκρινομένην πρὸς τὰ κατ' Ὀκτώβριον ἐμφανιζόμενα πρῶτα σύννεφα τοῦ ἐπερχομένου χειμῶνος. Ὁ ἀνὴρ εἶναι ἐνδεδυμένος μὲ ἁπλοῦν πορτοκαλέρυθρον χειριδωτὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ χειρίδες φθάνουσι μόνον μέχρι τῶν ἀγκώνων. Ὁ μὴν κρατεῖ διὰ μὲν τῆς παρὰ τὸ στῆθος ὁριζοντίως ὑψωμένης δεξιᾶς πλατὺ κυκλικὸν κύπελλον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου χύνεται ἐξ ἀτρακτοειδοῦς, ραβδωτῆς, μεταλλικῆς πιθανῶς ἢ ὑαλίνης σκαλιστῆς κλασσικιζούσης μορφῆς οἰνοχόης, ἐρυθροῦ χρώματος οἶνος. Τὴν οἰνοχόην ταύτην κρατεῖ ὁ μὴν διὰ τῆς κάπως ἀδεξίως προοπτικῶς εἰκονιζομένης ἀριστερᾶς χειρός του μέσῳ κιλλιβαντοσχήμου ὀρθίας λαβῆς (ὠτὸς) τῆς ὁποίας εἰκονίζεται τὸ κάτω ἑλικοειδὲς ἄκρον. Ὁμοίου σχήματος ἀτρακτοειδὴς οἰνοχόη εἰκονίζεται καὶ ἐπὶ τῆς ἐξ ἐλεφαντοστοῦ λειψανοθήκης τοῦ Museo Civico τῆς Brescia [2] (± 350 μ. Χ.), κρατεῖ δὲ καὶ ἡ Χειμερινὴ εἰς τὸ παρὰ τὴν Τύρον ψηφιδωτὸν τοῦ Kabr-Hiram [3], καὶ ὁ Χειμὼν εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Beth-Jebrin [4]. Ἡ παράστασις τοῦ οἴνου εἶναι συμβολικὴ τῆς κατ' Ὀκτώβριον γινομένης παρασκευῆς καὶ πρώτης δοκιμῆς τοῦ οἴνου, συμφώνως πρὸς τὰ κατ' Ὀκτώβριον (ἀρχαῖον Πυανεψιῶνα) τελούμενα Πιθοίγια. Τὴν αὐτὴν παράστασιν ὑπαινίσσονται καὶ οἱ λατινικοὶ στίχοι οἱ συνοδεύον-

[1] H. von der Gabelentz, ἔ. ἀ. σ. 175.

[2] R. Delbrueck, Probleme der Lipsanothek in Brescia, Bonn 1952, πίν. 4 κάτω καὶ P. Metz Elfenbein der Spätantike, München 1962, εἰκ. 7.

[3] Βλ. εἰκόνα παρὰ G. M. A. Hanfmann, The Seasons Sarkophagus, 1951, ἀρ. 193.

[4] Vincent, Rev. Bibl. 31, 1922, πίν. VIII, 3.

τες τὸν Ὀκτώβριον εἰς τὸ Καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου, οἵτινες λέγουν: «vino vas calet ecce novo» [1].

Κύπελλον πλῆρες οἴνου διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ φιάλην διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ πάλιν ὁ Ὀκτώβριος εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [2]. Χαρακτηρίζει λοιπὸν καὶ ἡ παράστασις αὕτη τὰ παραδείγματα τοῦ ἑλληνοανατολικοῦ κύκλου, ἐνῷ εἰς τὸν λατινικὸν κύκλον ὁ Ὀκτώβριος εἰκονίζεται κυρίως ὡς θηρευτὴς πτηνῶν, ἰδίᾳ τῇ βοηθείᾳ γεράκων [3]. Οὕτω π.χ. εἰς τὰς Ὀκτατεύχους, εἰς τὸν Μαρκιανὸν κώδικα DXL, παρ' Εὐσταθίῳ [4], Προδρόμῳ [5] καὶ Μανουὴλ Φιλῇ [6], εἰς τὸ μυθιστόρημα Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη [7] καὶ εἰς τὸ Γεωργιανὸν Εὐαγγέλιον [8].

Τὸ πλαίσιον φέρει ἐσωτερικῶς μὲν (ἔγχρ. πίν. 11) ἐρυθρὰν γραμμὴν (φιλέτο), εἰς δὲ τὸ ἐσωτερικόν του κοσμεῖται μὲ τοὺς γωνιώδεις φυλλοφόρους κλάδους, ὅπως καὶ ὁ πίναξ τοῦ Ἰουλίου.

Νοέμβριος (ἔγχρ. πίν. 12). Εἰς τὴν προτελευταίαν ὁριζοντίαν σειρὰν εἰκονίζεται ἀριστερὰ ὁ ΝΟΕΜ]ΒΡΙΟϹ, συμφώνως πρὸς τὴν εἰς τὴν ἄνω πλευράν του ἐπιγραφήν, κατὰ τὸ ἥμισυ μόνον σωζομένην. Ὁ πίναξ οὗτος εἶναι δυστυχῶς ἀρκετὰ ἐφθαρμένος, τόσον κατὰ τὴν ἄνω ἀριστερὰν γωνίαν του, ὅσον καὶ δεξιὰ εἰς τὸ μέσον. Φθορὰν ἐπίσης παρουσιάζει καὶ τὸ πρόσωπον.

Ὁ μὴν εἰκονίζεται ὡς νεαρός, παχουλὸς ἀνὴρ μὲ ἀνοικτόχρωμον κοντὴν κόμην ἐστεμμένην διὰ φύλλων, τὰ ὁποῖα φαίνονται νὰ εἶναι μᾶλλον ἐλαίας, συμφώνως ἄλλωστε καὶ πρὸς τὸν κατωτέρω παρατιθέμενον στίχον τοῦ Δρακοντίου. Φέρει χιτῶνα κιτρίνου (χρυσοῦ;) χρώματος μὲ βραχείας μέχρι τοῦ ἀγκῶνος χειρίδας καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορτοκαλεόχρουν ἱμάτιον κομβούμενον ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου καὶ πίπτον ἐμπρός, ὥστε νὰ καλύπτῃ μὲν τὸ στῆθος, νὰ ἀφήνῃ δὲ ἐλευθέραν τὴν ὑπὸ τοῦ χιτῶνος κεκαλυμμένην δεξιὰν χεῖρα. Ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ἐμπρὸς πίπτοντος ἱματίου ἀναδιπλοῦται δίκην

[1] H. Stern, Le Calendrier, σ. 245.

[2] Ginouvès, BCH 81, 1957, σ. 247 εἰκ. 29.

[3] Εἰς ἄλλο ψηφιδωτὸν ἐξ Ἄργους δημοσιευθὲν ὑπὸ τοῦ Vollgraff (BCH 1930, σ. 481, εἰκ. 20), εἰκονίζεται τοιοῦτος θηρευτὴς πτηνῶν, ὅστις, καίτοι δὲν φέρει ἐπιγραφήν, ὅμως θεωρεῖται δικαίως ὡς παριστάνων τὸν Ὀκτώβριον. Πρβλ. καὶ Μανουὴλ Φιλῆ, Περὶ ζῴων ἰδιότητος, 10, 12 ὡς καὶ Βέλθανδρον καὶ Χρυσάντζαν, στ. 770.

[4] Ὡς ἰξευτὴς μικρῶν πτηνῶν περιγράφεται εἰς τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν, Δ' 12 (ἔ. ἀ. σ. 194).

[5] Πρόδρομος: *στρουθῶν δὲ μικρὸν ἔθνος ἰξῷ προσφέρω*, Ἀνώνυμος τοῦ Βατικανοῦ, Gr. 1384 φ. 71r καὶ ὁ Cod. Gr. τῆς Darmstadt 2773, φ. 370 (Voltz, BZ 4, 1895, σ. 547).

[6] Miller, Man. Philae Carmina, σ. 342.

[7] Ἔκδ. Lambert, στ. 1072 (Esc.).

[8] Takaichvili, Byzantion 10, 1938, σ. 658.

λώρου ἐπὶ τοῦ καρποῦ τῆς ἀριστερᾶς χειρός, ἥτις, ὡς καὶ ἡ δεξιά, εἶναι τεθειμένη ἐμπρὸς εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος.

Αἱ δύο ἄκραι χεῖρες τῶν ὁριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους κεκαμμένων βραχιόνων φαίνονται ὡς νὰ κρατοῦσι [1] τὸ ἐμπρὸς πίπτον καὶ ἀναδιπλούμενον πρὸς τὰ ἄνω κάτω μέρος τοῦ ἱματίου (ἔγχρ. πίν. 12), σχηματίζοντος εἶδος ποδιᾶς (θυλάκου), ἐντὸς τῆς ὁποίας δι' ἐρυθροῦ χρώματος γραμμῶν εἰκονίζονται πιθανώτατα σπόροι. Ἀπὸ τοιαύτης ποδιᾶς (θυλάκου), ἀπεσπασμένης ὅμως τοῦ ἱματίου καὶ πλήρους σπόρων, εἰκονίζεται σπείρων ὁ Ὀκτώβριος,

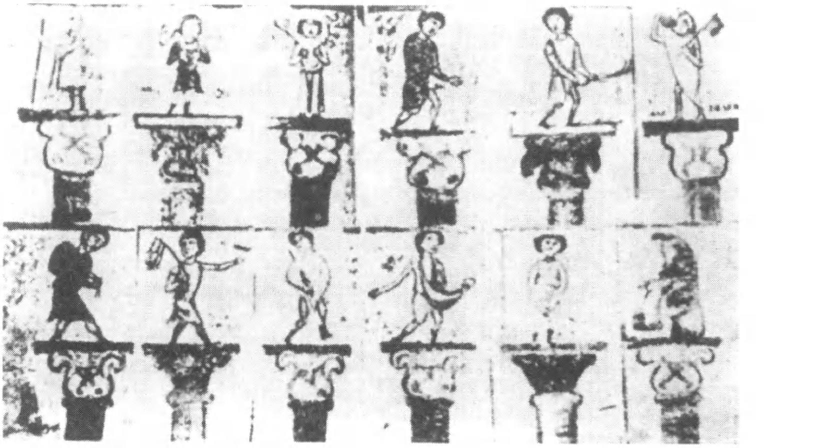

α

Εἰκ. 21. Ἀπεικονίσεις τῶν μηνῶν ἐπὶ Εὐαγγελίου τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 11ου αἰῶνος (Codex Marcianus DXL).

καὶ οὐχὶ ὡς ἐνταῦθα, ὁ Νοέμβριος, εἰς τὸ χειρόγραφον Εὐαγγέλιον τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης (Marc. DXL), 11ου αἰ. [2] (εἰκ. 21α). Σχετικοὶ δὲ εἶναι καὶ οἱ στίχοι τοῦ μυθιστορήματος Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη [3], ἔνθα ἀναγινώσκομεν διὰ τὸν Νοέμβριον: *καὶ εἰς τὴν ποδίαν του ἐβάσταζεν σιτάριν διὰ νὰ σπέρνῃ.* Ὡς σπορεὺς λοιπὸν εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὁ Νοέμβριος, ὅπως καὶ ὁ Δρακόντιος ἀναφέρει, εἰς τοὺς σχετικοὺς πρὸς τὸν Νοέμβριον στίχους του: *Pigra redux torpescit hiems; mitescit oliva / et frumenta capit quae fenore terra refundat* [4].

Περίεργον ἀντικείμενον κωνικοῦ σχήματος εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ

[1] Οὐχὶ δίσκον, ὡς γράφει ὁ Stern, ἔ. ἀ. σ. 223.

[2] D. Levi, The Allegories of the Months, Art Bulletin 23, 1941, εἰκ. 21 ἔναντι σελ. 277.

[3] Ἔκδ. Lambert, στ. 1081 Esc.

[4] Levi, αὐτόθι σ. 270.

ἀέρος, προσηρτημένον (;) ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρους τοῦ βραχίονος. Τὸ πρασινομέλαν χρῶμά του προϋποθέτει μεταλλικὸν ὑλικόν. Πρόκειται ἄράγε περὶ κέρατος ἀφθονίας, τόσον μικροῦ ὅμως ; [1]

Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ὁ Νοέμβριος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἄρωσιν ἢ τὸ σκάψιμο τῆς γῆς καὶ τὴν σποράν, ὡς π. χ. εἰς τὸν κώδικα Marcianus DXL, εἰς χειρόγραφα τοῦ Βατοπεδίου, παρ' Εὐσταθίῳ [2], παρὰ Προδρόμῳ [3], Φιλῇ [4], ὡς καὶ εἰς τὸν κώδικα Gr. 2773 τῆς Darmstadt [5]. Μὲ ἐργαλεῖα τῆς φθινοπωρινῆς ἐργασίας εἰκονίζεται ὁ Νοέμβριος καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἄργους [6].

Ὁ σπόρος, ἤτοι ἡ ἐποχὴ τῆς σπορᾶς ἤρχιζε συνήθως κατὰ Νοέμβριον [7]. Δι' ὃ καὶ ἐν Χαλκιδικῇ μὲν ὁ Νοέμβριος καλεῖται σπαρτής, σπορίτης δ' ἐν Πελοποννήσῳ καὶ σπορέας ἐν Πόντῳ [8], μεσοσπορίτης δὲ ἐν Ἠπείρῳ [9], ὡς ἐκπροσωπῶν τὸ μέσον τοῦ χρόνου τῆς σπορᾶς, ὁπότε ἑορτάζεται καὶ ἡ Παναγία ἡ Μεσοσπορίτισσα (8/21 Νοεμβρίου).

Ὁ Τίγρις. Εἰς τὴν τελευταίαν ὁριζοντίαν σειρὰν τοῦ quadratum populi εἰκονίζονται, ὅπως καὶ εἰς τὴν πρώτην, δύο ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου. Ὁ πρὸς τὰ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος εἶναι, συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφήν, τὴν ὁποίαν φέρει εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ διαχώρου του ὁ ΤΙΓΡΙΣ (ἔγχρ. πίν. 4) Πρόκειται περὶ ἀνδρὸς εἰκονιζομένου μέχρι καὶ ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος, γενειοφόρου, μὲ παχύν, καμπύλον πρὸς τὰ κάτω, μύστακα συνενούμενον πρὸς τὸ ὑπὸ τὸ κόκκινον χεῖλος γένειον. Ἡ μακρὰ καὶ καστανὴ κόμη του καταλήγει ὄπισθεν τῶν ὤμων εἰς ἑλικοειδῶς συνεστραμμένους ἐπι-

1 Ὁ S t e r n, Le Calendrier, σ. 223, λέγει ὅτι ὁμοιάζει πρὸς κέρας (ἀφθονίας) (corne).

2 Τὰ καθ' Ὑσμίνην καὶ Ὑσμινίαν Δ 13 (ἔ. ἀ. σ. 194).

3 Paris gr. 396, φ. 249r. B o i s s o n a d e, Notices et Extraits: *Γῆς τὴν ἄρουραν ἐξορύττω καὶ σπέρω / σίτου σπόρον.*

4 M i l l e r, Carmina σ. 342, *αὐλακίζει τῷ σπόρῳ.*

5 V o l t z, ἔ. ἀ., *ὁρᾷς τὸν ἀρότην.*

6 G i n o u v è s, BCH 81, 1957, σ. 245, εἰκ. 30.

7 Σ ε β η ρ ι α ν ο ῦ, Περὶ κοσμοποιΐας, Λόγος Γ' (M i g n e, Ε. Π. τόμ. 56, στ. 451). Γ ε ω π ο ν ι κ ὰ 2, 14, 3. Μ ι χ α ὴ λ Ψ ε λ λ ο ῦ, Περὶ Γεωργικῶν (ἔκδ. B o i s s o n a d e, Anecdota Graeca I, 242). Βλ. καὶ Φ. Κ ο υ κ ο υ λ έ ν, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμὸς τόμ. Ε', 1952, σ. 257. Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐπιγραφὴ ἐκ Κνωσοῦ, τοῦ 2ου ἢ 3ου π. Χ. αἰ., ἀναφέρει «μηνὸς σπερμίῳ» προκειμένου περὶ τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου (G u a r d u c c i, Inscr. Creticae I, ἀρ. 4A, στ. 6). Τὸν Ὀκτώβριον ἐπίσης ὀνομάζει Ἰ ω ά ν ν η ς ὁ Λ υ δ ὸ ς (ἔκδ. Βόννης, σ. 109, 9) Σεμεντίλιον ἤτοι σπορέα (ἐκ τοῦ σπόρου).

8 Κατὰ τὸν Ἀ ν. Β ρ ό ν τ η ν (Λαογραφία 12, 1938/48, σ. 111) ἐν Ρόδῳ ἡ σπορὰ ἀρχίζει τὴν 3ην Νοεμβρίου, ἑορτὴν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, τοῦ διὰ τοῦτο καλουμένου Σποριάρη.

9 Ἀ θ. Μ π ο ύ τ ο υ ρ α ς, Λαογραφία 2, 1910, σ. 305

μήκεις βοστρύχους. Ἄνωθεν τοῦ μετώπου φέρει φυλλοφόρον στέμμα ἐκ φύλλων ἀδήλου φυτοῦ, φαιοῦ χρώματος, συγκρατουμένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ στρογγύλης ἐρυθρᾶς πόρπης. Ἡ κεφαλή, τῆς ὁποίας διατηροῦνται ἐπίσης οἱ καμπυλόφρυες ὀφθαλμοὶ καὶ ἡ ὀξεῖα τριγωνικὴ ρίς, εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρῶς ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιά. Τὸ γυμνὸν ἄνω μέρος τοῦ σώματος, ἀποδιδόμενον διὰ κιτρινολεύκων ψηφίδων παρουσιάζει μυολογίαν δηλουμένην διὰ λεπτῶν ἐρυθρῶν γραμμῶν. Γυμνὴ ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ δεξιὰ χείρ, ἐνῷ τὸ κάτω τῆς ὀσφύος μέρος καὶ ἡ ἀριστερὰ χεὶρ καλύπτονται διὰ φαιοκυάνου ἱματίου πίπτοντος ἀπὸ τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου καὶ προεκτεινομένου εἰς περισκελίδα κομβουμένην εἰς τὸ μέσον τοῦ σώματος.

Διὰ τῆς πρὸς τὰ ἄνω μέχρι τοῦ ὤμου ὑψουμένης δεξιᾶς του κρατεῖ ὁ Τίγρις βαθέος κιτρίνου χρώματος ᾠοειδὲς ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ στενοῦ στομίου τοῦ ὁποίου ἐκπηδῶσι καὶ χύνονται πρὸς τὰ κάτω νάματα ὑγροῦ, ὅπερ, κατὰ τὰ ὑπὸ τῆς *Ἀποκαλύψεως τοῦ Παύλου* λεγόμενα, πρέπει νὰ εἶναι οἶνος, ὅστις μάλιστα ἐνταῦθα συλλέγεται ἐντὸς μικρᾶς τετραγώνου δεξαμενῆς εἰκονιζομένης κατὰ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν τοῦ πίνακος. Πρόκειται περὶ τυπικῆς ἑλληνιστικῆς παραστάσεως ποταμοῦ [1]. Τὴν αὐτὴν ἑλληνιστικὴν ἐντύπωσιν προσδίδει εἰς τὴν εἰκόνα καὶ ὁ διὰ τῆς μακροδακτύλου ἀριστερᾶς χειρὸς μεταξὺ τοῦ ἱματίου καὶ τοῦ κορμοῦ συγκρατούμενος ὄρθιος φυλλοφόρος κλάδος ἀγριοκαλάμου ἢ ὑδροχαροῦς φυτοῦ, ὅμοιον τοῦ ὁποίου κρατεῖ καὶ ὁ ποταμὸς Ἰορδάνης εἰς τὸ Βαπτιστήριον τῶν Ἀρείων τῆς Ραβέννης [2].

Τὸ εἰδικὸν πλαίσιον τοῦ πίνακος ἐσωτερικῶς μὲν σχηματίζεται ἀπὸ κιτρίνην γραμμὴν (φιλέτο), ἁρμονιζομένην πρὸς τὰ κιτρινωπὰ κύρια χρώματα τοῦ πίνακος (ἔγχρ. πίν. 4), ἐνῷ ἐσωτερικῶς πληροῦται διὰ συνεχοῦς ζατρικιοειδοῦς ἐξ ἐρυθρῶν τετραγωνιδίων κοσμήματος, οἵου τμῆμα σώζεται καὶ εἰς τὸ πλαίσιον τοῦ κατεστραμμένου πίνακος τοῦ Δεκεμβρίου (παρ. πίν. Α'). Ἐξωτερικῶς τὸ πλαίσιον περιορίζεται ὑπὸ πρασινομελαίνης ταινίας.

Ὁ δεξιὰ τοῦ Τίγριτος καὶ ἑπομένως κατὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ ὀρθογωνίου τοῦ μέσου κλίτους εἰκονιζόμενος ἀνὴρ (ἔγχρ. πίν. 5), εἶναι προφανῶς ὁ **Εὐφράτης**[3], ὡς συνάγεται ἐκ τῆς μόνον κατὰ τὴν κατάληξιν -ΤΗϹ σωζομένης ἄνω ἀριστερὰ ἐπιγραφῆς. Ὁ ποταμὸς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ μέχρι τῆς ὀσφύος μὲ τὸ στῆθος καὶ τὴν δεξιὰν χεῖρα γυμνὰ καὶ μὲ χρυσίζον ἱμάτιον καλύπτον τὸν ἀριστερὸν ὦμον καὶ τὴν ἀντίστοιχον χεῖρα. Ἡ δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένη κεφαλή του, συμπληρωθεῖσα διὰ σιμέντου (ἔγχρ. πίν. 5) τὸν δεικνύει γενειοφόρον καὶ μάλιστα μὲ διχαλωτόν, πιθανώτατα, ξανθὸν γένειον

[1] Πρβλ. Daremberg-Saglio-Pottier, λ. Flumina τόμ. II, 2 σ. 1193.

[2] Βλ. εἰκόνα του προχείρως παρὰ P. Muratoff, La Peinture byzantine, πίν. XXXI.

[3] Καὶ οὐχὶ Εὐφραθείς, ὡς γράφει ὁ Stern, ἔ. ἀ. σ. 223.

καὶ βλέποντα πρὸς τὰ ἐμπρὸς (;). Ἡ καστανέρυθρος κόμη του στέφεται ὑπὸ ἐρυθρῶν ἀνθέων (ρόδων;) [1]. Διὰ τῆς ὀλίγον διαφαινομένης γυμνῆς δεξιᾶς χειρός του ὑψουμένης κατακορύφως κρατεῖ ὁ ποταμὸς ἀπὸ τοῦ εὐρέος χείλους χρυσοῦν «κέρας ἀφθονίας» τοῦ συνήθους ἑλληνιστικοῦ τύπου, ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ὁποίου ἐκπηδῶσι καὶ ἐνταῦθα δύο νάματα λευκοφαίου χρώματος, τὰ ὁποῖα, ἐὰν λάβωμεν καὶ πάλιν ὑπ' ὄψιν τὰ ὑπὸ τῆς *Ἀποκαλύψεως τοῦ Παύλου* λεγόμενα, πρέπει νὰ εἶναι γάλα [2]. Ὅπως δὲ εἰς τὸν Τίγριτα, οὕτω καὶ εἰς τὸν Εὐφράτην ἡ ἀπὸ τοῦ ἱματίου ὁριζοντίως ἐξερχομένη ἀριστερὰ μακροδάκτυλος χεὶρ κρατεῖ δύο μακροὺς πρὸς τὰ ἄνω ἑλικοειδῶς ἀναπτυσσομένους πρασίνους μίσχους, καταλήγοντας ἀμφοτέρους εἰς ἐρυθρὰ καρδιόσχημα φύλλα ὑδροχαροῦς φυτοῦ (κισσοῦ ἢ κολοκασίου ;)

Πρὶν τελειώσωμεν τὴν περιγραφὴν τοῦ Εὐφράτου θὰ προσθέσωμεν ἀκόμη καὶ ὅτι πρὸ τοῦ στήθους αὐτοῦ ζωγραφεῖται ἐλαφρῶς καστανοῦ χρώματος ἀγγεῖον ἢ ἄλλο τι σχέδιον μὲ ἡμικυκλικὴν βάσιν καὶ χεῖλος σχήματος πέλτης, τοῦ ὁποίου ἀδυνατῶ νὰ ἑρμηνεύσω τὸν σκοπόν.

Ὁ πίναξ πλαισιοῦται ἐσωτερικῶς δι' ἐρυθροῦ φιλέτου (ἔγχρ. πίν. 5) τὸ δὲ πλατὺ πλαίσιον αὐτοῦ πληροῦται διὰ τῆς ἑλισσομένης πλατείας ταινίας μετὰ παρεμβαλλομένων ἀνθέων λωτοῦ, ὅπως καὶ εἰς τὸν πίνακα τοῦ Νοεμβρίου.

Ἡ γενικὴ σύνθεσις τοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς ἀκολουθεῖ τὴν ὑπὸ τῶν Πατέρων ἀντίληψιν περὶ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ ἐπιγείου Παραδείσου [3]. Τὸν Παράδεισον τοῦτον, *παράδεισον τρυφῆς* [4], ἐφύτευσεν ὁ Θεός, κατὰ τὴν

[1] Ψηφιδωτὴ εἰκὼν τοῦ Εὐφράτου, ἑλληνιστικοῦ ὕφους, διετηρήθη καὶ εἰς τὴν Ἀντιόχειαν ἐπὶ Ὀρόντῃ (Mas' Udije), ἔνθα οὗτος εἰκονίζεται μὲ ἄτακτον κόμην, μυστακοφόρος καὶ ἐλαφρῶς γενειοφόρος στηρίζων κώπην ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του ὤμου καὶ φέρων τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κεκαμμένην ἐπὶ τῆς ἀντιστοίχου παρειᾶς. Εἰκὼν παρὰ D. Levi, Antioch on the Orontes, Mosaic Pavements, Text, σ. 540, εἰκ. 203.

[2] G. Brandes, Urchristentum, 1927.

[3] Οὕτω ὁ Εἰρηναῖος (Contra haereses V, 20 Migne, Ε.Π. 7, 2 στ. 1178) γράφει: *plantata est enim Ecclesia, paradisus in hoc mundo.* Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (Περὶ νηστείας η΄, 1 = Migne, Ε.Π. 49, στ. 336) ἀποκαλεῖ τὴν ἐκκλησίαν *λιμένα* καὶ *παράδεισον*. Ὁ Μ. Βασίλειος (Λόγος ΛΔ΄, 1 = Migne, Ε.Π. 85, στ. 365 D) ἀποκαλεῖ τὸν Χριστὸν φυτουργὸν τοῦ Παραδείσου τῆς Ἐκκλησίας κλπ.

[4] Εὐσέβιος, Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων, σ. 80, 20 καὶ σημ. (ἔκδ. Klostermann, Die griechischen christlichen Schriftsteller III, 1, Leipzig 1904): *Ἐδὲμ* (Γεν. Β΄, 8) *ὁ τοῦ θείου Παραδείσου τόπος εἰς Ἀνατολάς, ἑρμηνεύεται δὲ τρυφή.* Προκόπιος Γαζαῖος, Εἰς τὴν Γένεσιν Ἑρμηνεία 52 (Migne, Ε.Π. 87, στ. 157 Δ): *Ἐδὲμ δὲ ὁ τόπος ἐν ᾧπερ ἦν ὁ Παράδεισος, ὅπερ ἐστὶ τρυφὴ καθ' Ἑλλήνων φωνήν.*

Π. Διαθήκην [1], εἰς τὰ ἀνατολικὰ τῆς 'Εδέμ, ἐν χώρᾳ ἀρδευομένῃ ὑπὸ τῶν ποταμῶν Φισών, Γεών, Τίγριτος καὶ Εὐφράτου. Κατὰ τὸν Εὐσέβιον [2]: *Φεισὼν ἔστιν ποταμός, ὃν Ἕλληνες Γάγγην ὀνομάζουσιν ἐκ μὲν τοῦ παραδείσου προϊών, ἐπὶ δὲ τὴν Ἰνδικὴν φερόμενος ἐκδίδωσιν εἰς τὸ πέλαγος, Γαιὼν* (Γένεσις Β', 13) *ὁ παρ' Αἰγυπτίοις Νεῖλος ἐκ Παραδείσου μὲν προϊών, κυκλῶν δὲ πᾶσαν Αἰθιοπίαν, Τίγρις* (Γένεσις Β', 14) *ποταμὸς ἀπὸ* (τοῦ) *Παραδείσου ἐξιών, φερόμενος, ὡς ἡ γραφή, «κατέναντι Ἀσσυρίων» ἐκπίπτων δὲ «ἐπὶ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν, ὡς φησὶν Ἰώσιππος, καλεῖσθαί τε Τίγριν διὰ τὴν ὀξύτητα ἐμφερῶς τῇ τοῦ ὁμωνύμου ζώου προσηγορίᾳ», Εὐφράτης* (Γεν. Β', 14) *ποταμὸς Μεσοποταμίας, ἐκ Παραδείσου προϊών.*

Κατὰ τὸν Κωνσταντῖνον Μανασῆν [3] τὰ ὀνόματα τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ Παραδείσου προέρχονται ἐξ ὑδατομήτορος πηγῆς διαιρουμένης εἰς τέσσαρα ρεύματα. Ἐκαλοῦντο δὲ ταῦτα τῇ μὲν φωνῇ τῶν Σύρων: *Φεισών, Γεών, Φορὰδ καὶ Ἐδδεκέλ*, κατὰ δὲ ἑλλάδα φωνήν, *Γάγγης καὶ Νεῖλος, Εὐφράτης καὶ Τίγρις*. Ὁ Φισὼν καὶ ὁ Γεὼν λοιπὸν ἀντικατέστησαν εἰς τὴν Π.Δ. τὸν Γάγγην καὶ τὸν Νεῖλον, ἡ δὲ ἀπουσία τοῦ Νείλου ἐκ τῶν ποταμῶν τῆς Π. Διαθήκης, μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ γεωγραφία τοῦ Παραδείσου προέρχεται ἀπὸ βαβυλωνιακὴν μᾶλλον ἢ αἰγυπτιακὴν παράδοσιν [4].

Ὡς ἁπλᾶ γεωμετρικά, ἤτοι ἀνεικονικά, ἀμυγδαλόσχημα συνήθως ρεύματα, εἰκονίζονται οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους εἰς τοιχογραφίας τῶν κατακομβῶν [5] καὶ ναῶν [6], εἰς σαρκοφάγους [7],

[1] Γένεσις Β', 8.

[2] Περὶ τῶν τοπικῶν ὀνομάτων, σ. 166, 6 - 11, ἔκδ. Er. Klostermann.

[3] Σύνοψις Ἱστοριῶν 213, Βόννης σ. 12 Δ.

[4] Βλ. L. Réau, Iconographie de l'art chrétien II, Iconographie de la Bible I, Paris 1956, σ. 80.

[5] Τοιχογραφία κατακόμβης Ἁγ. Ποντιανοῦ, Bullettino 1867 καὶ Nuovo Bullettino 1917, σ. 111 - 115). Τοιχογραφία κατακόμβης Ἁγ. Πέτρου καὶ Μαρκελλίνου (P. A. Février, Rivista di Arch. Cristiana 33, 1956, σ. 182, εἰκ. 1).

[6] Τοιχογραφία τῆς ἁψῖδος τοῦ ναοῦ Ἁγίου Πέτρου Ρώμης, μέσα 4ου αἰ. (W. Oakeshott, The Mosaics of Rome, London 1967, εἰκ. 29).

[7] Ραβέννας: Σαρκοφάγος Κωνσταντίνου τοῦ Γ', (5ου αἰ.), (G. Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia in Ravenna 1950, εἰκ. 55 καὶ G. Schiller, Ikonographie der christl. Kunst III, 1971, ἀρ. 591). Σαρκοφάγος τοῦ Ἁγ. Ρινάλδου, (α' ἡμίσεος 5ου αἰ.) (G. Bovini, Corpus della scultura paleocristiana II, Roma 1968, ἀρ. 15). Σαρκοφάγος τοῦ Ὀνωρίου, (6ου αἰ.) (G. Bovini, Il cosiddetto Mausoleo di Galla Placidia . . . εἰκ. 62 καὶ G. Schiller, ἔ. ἀ. ἀρ. 589). Σαρκοφάγος τῶν «ἀμνῶν» τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀπολλιναρίου in Classe (ἀρχῶν 6ου αἰ.) (G. Bovini, Corpus . . ., ἀρ. 32). Σαρκοφάγος Μουσείου Borély Μασσαλίας (μέσων 5ου αἰ.). (F. Benoît, Sarcophages paléochrétiens d'Arles et de Marseille, Paris 1954, ἀρ. 111, πίν. XLIII, 2), σαρκοφάγος Ἁγ. Βίκτωρος Μασσαλίας (β' ἥμ. 5ου αἰ.). (F. Benoît, ἔ. ἀ. ἀρ. 115, πίν. XLVIII, 2). Πλὰξ μαρμαρίνη τῆς κατακόμβης τῆς Πρισκίλλης

πυξίδας [1] καὶ ψηφιδωτὰ ναῶν καὶ βαπτιστηρίων [2]. Τὰ ρεύματα ταῦτα εἰκονίζονται ἀναβλύζοντα ἀπὸ τῆς κλιτύος λόφου ἢ βράχου ἐπὶ τῆς ὁριζοντιωμένης κορυφῆς τοῦ ὁποίου βαίνει συνήθως ὁ μυστικὸς ἀμνός, φέρων ἔνσταυρον φωτοστέφανον, ἄλλοτε ὅμως καὶ αὐτὸς ὁ Χριστός, εἴτε ὄρθιος, εἴτε καθήμενος ἐπὶ θρόνου. Ἡ τοιαύτη ἀπεικόνισις τῶν ρευμάτων συνεχίσθη καὶ κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους [3].

Κατὰ τὸν Ἱερὸν *Αὐγουστῖνον* [4] οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου συμβολίζουν τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια, ἄλλοτε δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς Εὐαγγελιστάς [5], ἀφοῦ βλέπομεν εἰς τὴν θέσιν των νὰ εἰκονίζωνται τὰ τέσσαρα ἐξ Ἀνατολῆς εἰλημμένα ζωόμορφα σύμβολα τοῦ Τετραμόρφου. Ἀργότερον

[1] Πυξὶς τῆς Πόλας (F é v r i e r, ἔ. ἀ. σ. 186, εἰκ. 3). Ἀργυροῦν κιβωτίδιον ἐξ Ἀφρικῆς, νῦν ἐν τῷ Βατικανῷ (C. M. K a u f m a n n, Handbuch der christl. Archäologie[3], Paderborn 1913, σ. 288).

[2] Ψηφιδωτὸν Ἁγ. Κωνσταντίας Ρώμης, μέσων 4ου αἰ. (O. W u l f f, Altchristliche u. byz. Kunst I, εἰκ. 298 καὶ σ. 323 καὶ G. S c h i l l e r, Ikonographie der christl. Kunst III, εἰκ. 577). Ψηφιδωτὸν ἁψῖδος ναοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ Ρώμης, περὶ τὸ 530, μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ποταμῶν Γεών, Φισών, Τίγρις, Εὐφράτης (W. O a k e s h o t t, The Mosaics of Rome, London 1967, σ. 92 καὶ P. A. F é v r i e r, ἔ. ἀ. σ. 183, εἰκ. 2). Ψηφιδωτὸν ἁψῖδος Ἁγ. Βιταλίου Ραβέννας, περὶ τὸ 547 (Fr. W. D e i c h m a n n, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, Baden-Baden 1958, εἰκ. 311).

[3] Ψηφιδωτὸν Ἁγ. Μάρκου Ρώμης, 9ου αἰ. (W. O a k e s h o t t, The Mosaics of Rome 1967, πίν. XXIII) καὶ ψηφιδωτὸν Ἁγ. Πραξέδης, 9ου αἰ. (αὐτόθι, πίν. 124).

Ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ περὶ τῆς οἰκοδομίας τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας διήγησις, ἡ περιλαμβανομένη εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 66, φύλλον 230, χειρόγραφον τῆς Μ. Καρακάλλου τοῦ Ἁγ. Ὄρους (Νέος Ἑλληνομνήμων 16, 1922, σ. 245), ἥτις λέγει: *τὸ ἔδαφος δὲ οὐ μικρὸν θέαμα τοῖς ὁρῶσιν ἦν· αἱ γὰρ τῶν μαρμάρων ποικιλίαι δίκην θαλάσσης ὁρῶντο ἢ ποταμῶν ἀναβρυτῶν· τὰς δὲ τέσσαρας σφῆνας, τοῦ ναοῦ, τέσσαρας ὠνόμασε ποταμοὺς τοὺς ἐξερχομένους ἀπὸ τοῦ Παραδείσου.* Βλ. σχετικῶς καὶ Ψ ε υ δ ο - Κ ω δ ι ν ό ν, ἔκδ. Βόννης, σ. 143 (περὶ Ἁγ. Σοφίας).

[4] De civitate Dei XIII, 21.

[5] Τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Μᾶρκον τῆς Βενετίας, ἔνθα εἰς τὰ τέσσαρα λοφία τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου εἰκονίζονται μετὰ τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ οἱ ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου (1100 μ. Χ.). Βλ. σχετικῶς τὸ μὲν διάγραμμα τῆς θέσεως τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγ. Μάρκου εἰς σελ. 6 τὴν δὲ μνείαν εἰς σελ. 24 τοῦ ἔργου τοῦ O. D e m u s, Die Mosaiken von S. Marco in Venedig, 1935. Εἰς τὸν Ἅγιον Μᾶρκον ὁ μὲν Εὐφράτης εἰκονίζεται μετὰ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου εἰς τὸ ΒΔ λοφίον (V), ὁ Ματθαῖος μετὰ τοῦ Τίγριτος εἰς τὸ ΒΑ (VI), ὁ Ἰωάννης μετὰ τοῦ Φισὼν εἰς τὸ ΝΑ (VII) καὶ ὁ Λουκᾶς μετὰ τοῦ Γεὼν εἰς τὸ ΝΔ (VIII). Οἱ ποταμοὶ ἐνταῦθα τοποθετοῦνται βεβαίως καὶ πάλιν εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ὑπὸ τὸν κεντρικὸν τροῦλλον χώρου, αἱ θέσεις των ὅμως δὲν ἀντιστοιχοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὰς τῆς Τεγέας.

(4ον - 6ον αἰ.) οἱ ποταμοὶ παρεστάθησαν, ὡς ἐνταῦθα, δι᾿ ἀνθρωπίνων μορφῶν, τοῦ τύπου τῶν ποταμίων θεῶν, οἵους διέπλασεν αὐτοὺς ἡ ἑλληνική [1] καὶ ἡ ρωμαϊκὴ [2] τέχνη, δηλ. ὡς ἡλικιωμένους καὶ γενειοφόρους ἄνδρας, ἄλλοτε κρατοῦντας κέρας ἀφθονίας (εἰς ἀνάμνησιν τοῦ περὶ τοῦ ᾿Αχελώου καὶ τῶν Νυμφῶν μύθου καὶ τῆς ταυρομόρφου παραστάσεως τῶν ἑλληνικῶν ποταμῶν) καὶ ἄλλοτε ἀγγεῖον ἢ πίθον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκρέουν ὑγρὰ νάματα. Ὑπ᾿ αὐτὴν δὲ τὴν μορφὴν εἰκονίζονται οἱ ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου καὶ ἐνταῦθα εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ quadratum populi τῆς ἐξεταζομένης βασιλικῆς.

Οἱ ποταμοὶ ἐτοποθετοῦντο κατὰ τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος, κατὰ τὸν θεολογικὸν δὲ κώδικα τῆς Βιέννης, τὸν περιέχοντα τὴν *᾿Αποκάλυψιν τοῦ Παύλου* [3], οἱ τέσσαρες ποταμοὶ τοῦ Παραδείσου ρέουσιν ὁ μὲν Φισὼν μέλι, ὁ Εὐφράτης γάλα, ὁ Τίγρις οἶνον καὶ ὁ Γεὼν ἔλαιον [4]. Ὁ Παράδεισος λοιπὸν ἦτο ἡ κατ᾿ ἐξοχὴν χώρα, ἔνθα, κατὰ τὴν συνήθη ἔκφρασιν, ἔρρεε «τὸ μέλι καὶ τὸ γάλα».

Εἶναι ὁπωσδήποτε ἀναμφισβήτητον, ὅτι ἡ ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἢ ἀλλαχοῦ ἀπεικόνισις τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου ἔχει ἐσχατολογικὴν σημασίαν· εἰσῆγε πράγματι τοὺς πιστοὺς εἰς τὸν τόπον ἀναψύξεως καὶ τρυφῆς, ὅπου θὰ τρέφονται ὑπὸ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ [5].

᾿Ορθῶς κατὰ ταῦτα γράφει καὶ ὁ Stern (Calendrier σ. 297), ὅτι εἰς τὴν Τεγέαν ἠθέλησαν προφανῶς νὰ δείξουν τὴν ἐπίγειον ζωὴν ἐξαρτωμένην ἀπὸ τῆς τοῦ ὑπερπέραν (ποταμοὶ Παραδείσου).

Ἡ ἐπιγραφή. Πρὶν προβῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν διακοσμητικῶν πλαισίων, τὰ ὁποῖα περιβάλλουν τοὺς περιγραφέντας πίνακας ἢ διάχωρα, κρίνομεν σκόπιμον νὰ ἐξετάσωμεν τὴν κτητορικὴν ἐπιγραφήν, ἥτις εὑρίσκεται, ὡς ἤδη εἴπομεν, εὐθὺς πρὸ τοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ μέσου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα, ἤτοι τῆς λεγομένης βασιλείου πύλης. Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εὑρέθη ὁμοῦ μετὰ τῶν ψηφιδωτῶν μηνῶν, διατηρεῖται δ᾿ εὐτυ-

[1] Πρβλ. Daremberg - Saglio, Dict. ἐν λ. Acheloos καὶ Roscher, Lexikon der Mythologie ἐν λ. Flussgötter.

[2] Daremberg - Saglio, ἔ. ἀ. ἐν λ. Cornucopia.

[3] Codex Vindobonensis 876 παρὰ Brandes, ἔ. ἀ. σ. 98 κἑ.· πρβλ. καὶ H. Ganszynieć, ἐν Byz. Neugr Jahrbücher IV, 1923, σ. 275.

[4] Πρβλ. καὶ τὴν σλαβικὴν παραλλαγὴν τοῦ Βιβλίου τοῦ Ἐνώχ (κεφ. 8), καθ᾿ ὃ δύο πηγαὶ ἀναβλύζουν μέλι καὶ γάλα, πηγάζουσαι ἐκ πηγῶν ἐλαίου καὶ οἴνου καὶ μεριζόμεναι εἰς τέσσαρα μέρη, ρέοντα ἠρέμα καὶ καταλήγοντα εἰς τὸν παράδεισον τοῦ ᾿Εδὲμ (N. Bonwetsch, Das slavische Henochbuch, Abhandl. Gött. Gesellsch. d. Wissensch. I, 3, Berlin 1893).

[5] P. A. Février, Rivista di Archeologia Cristiana 33, 1956, σ. 198.

χῶς ἀκεραία, πλὴν ἐλαχίστων μικρῶν φθορῶν εἰς τὴν πρώτην καὶ τὴν τελευταίαν λέξιν αὐτῆς καὶ τοῦ δεξιοῦ ἡμίσεος τοῦ τελευταίου στίχου.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (διαστάσεων 1,67 $\times$ 0,59 μ.) περικλείεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πίνακος φέροντος τριγωνικὰς ἑκατέρωθεν λαβὰς (tabula ansata), ἑκάστην τῶν ὁποίων κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνὰ ἓν χαριτωμένον παιδίον, στηριζόμενον ἐπὶ τοῦ ἑνὸς ποδὸς καὶ κάμπτον πρὸς τὰ ὀπίσω τὸν ἄλλον. Τὰ παιδάρια εἶναι παχουλὰ καὶ ροδαλά, θὰ ἔλεγέ τις πληθωρικά, ἀλλὰ θελκτικὰ πάντως (ἔγχρ. πίν. 1, 2 καὶ 3). Φοροῦσι βραχύν, ἐζωσμένον δι' ἐρυθρᾶς ζώνης, λευκόφαιον χιτῶνα, φθάνοντα μέχρις ὀλίγον ἄνω τῶν γονάτων, μὲ χειρίδας καλυπτούσας τὸν βραχίονα μέχρι τοῦ ἀγκῶνος, ἔνθα καταλήγουν εἰς ἐρυθρὸν κέντημα (ἔγχρ. πίν. 2 καὶ 3).

Τὰ ὑποδήματά των σχηματίζονται διὰ περιτυλισσομένων δερματίνων ἱμάντων ἀνερχομένων ὑψηλότερον τῶν σφυρῶν. Ἡ μέχρι τῶν ὤτων καταπίπτουσα οὔλη κόμη των φέρει στέφανον ἐξ ἀνθέων, πιθανώτατα ρόδων. Οἱ ὡραῖοι, ἀμυγδαλωτοὶ ὀφθαλμοί των, ἡ μικρὰ ρὶς καὶ τὸ μικρὸν εὐθύγραμμον μὲ κόκκινον χεῖλος στόμα ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὰς ἰσχυρῶς ροδίνας παρειάς, τὴν χαριτωμένην κλίσιν τῆς κεφαλῆς, τοὺς φαιδροὺς τόνους τῶν χρωμάτων, καὶ τὴν ὅλην στάσιν καὶ ἔκφρασιν ἀποτελοῦν, ἰδίᾳ ἡ τοῦ πρὸς Β., ἐξαιρέσει τοῦ πληθωρικοῦ πάχους, μίαν μακρινὴν προήχησιν τῶν παιδίων (Putti) καὶ τῶν ἀγγέλων ἢ χαριτωμένων ἐρωτιδέων, τοὺς ὁποίους ἀπηθανάτισε κατὰ τὸν 15ον αἰῶνα ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ Σχολὴ τῆς πρώτης ἀνθήσεως τῆς Ἀναγεννήσεως μὲ τοὺς ζωγράφους Filippo Lipi, A. Mantegna κλπ. καὶ τοὺς γλύπτας Donatello, ἀδελφοὺς della Robbia κλπ. ποὺ ἐπέτυχον νὰ ἐμφυσήσουν εἰς τὰ ἔργα των ἰσχυρὸν ρεαλισμόν, ἀνοικτὰ γελαστὰ χρώματα καὶ μίαν ἀφελῆ χαρὰν τῆς ζωῆς [1].

Τὰ ἡμέτερα παιδία ἀντικατέστησαν τοὺς ἐρωτιδεῖς, οἵτινες συχνὰ εἰκονίζονται κρατοῦντες τὰς λαβὰς τῆς tabula εἰς ρωμαϊκοὺς [2] καὶ εἰς παλαιοχριστιανικοὺς πρωίμους χρόνους [3]. Ὅπως καὶ τὰ ἡμέτερα παιδία, οὕτω καὶ οἱ ἐρωτιδεῖς συνηθίζετο νὰ ἀπεικονίζωνται παχουλοί, συμφώνως καὶ πρὸς ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παράδοσιν παραστάσεως τῶν παιδίων.

Τὸ θέμα μακροῦ πίνακος βασταζομένου ὑπὸ ἐρώτων ἦτο ἰδιαιτέρως ἀγαπητὸν κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα ἐπὶ Θεοδοσίου. Τὸ συναντῶμεν π. χ. ἐπὶ τῶν

[1] Βλ. εἰκόνας παρὰ W. von Bode, Die Kunst der Früh-Renaissance in Italien ἐν Propyläen-Kunstgeschichte τ. VIII, σ. 38 ἑξ. καὶ πίν. VIII, εἰκ. 218, 219, 236, 237, 332 κλπ.

[2] Πρβλ. ἐπιγραφὴν ἐντὸς δέλτου τῶν Μασταύρων (Κ. Κουρουνιώτης, Ἀρχ. Δελτίον 6-7, 1922, σ. 257).

[3] Βλ. χριστιανικὰς σαρκοφάγους προκωνσταντινείων χρόνων παρὰ Fr. Gerke (Die christlichen Sarkophage, Berlin 1940, πίν. 38, 2).

καλυμμάτων τῶν μετὰ κιόνων σαρκοφάγων τῆς Perugia [1], τοῦ Ἀρελάτου [2] (Arles), τῆς Avignon [3], τῆς Ἀγκῶνος [4] καὶ τοῦ Ἁγ. Μαξιμίνου [5], ὡς καὶ εἰς πλείστας σαρκοφάγους τῆς Ραβέννας [6]. Ἀκόμη καὶ εἰς τὴν προμετωπίδα τοῦ Καλενδαρίου τοῦ Φιλοκάλου δύο ἐρωτιδεῖς κρατοῦσι τὴν tabula ansata εἰς τὸ ἀντίγραφον τῶν Βρυξελλῶν [7].

Ἐπιγραφαὶ μετὰ λαβῶν πρὸ τῆς βασιλείου θύρας, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ ναοῦ, εἶναι συχνόταται εἰς τὰς κατακόμβας [8], ἐπίσης δὲ καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὰς βασιλικάς, τόσον εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν [9], Παλαιστίνην [10] καὶ Συρίαν [11], ὅσον καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα [12].

Τὸ κείμενον τῆς διὰ πρασινομελαίνων ψηφίδων ἐπὶ λευκοῦ βάθους ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

ΤΟΥCΕΠΤΟΥΤΟΥΤΟΥΤΕΜΕΝΟΥC ⁝ ΕΝΪΕΡΕΥCΕΙΝ
ΕΝΝΕΑΚΑΙΔΕΚΑΤΟC ⁝ ΘΥΡCΟCΟΟCΙΩSΗΓΗCΑΜΕΝΟC
ΑΜΦΟΤΕΡΩΝΕΚΡΥΨΕΝΠΡΟCΗΓΟΡΙΑCΠΑCΙΝΕCΘΛΟΙC
ΚΑΙΜΑΡΤΥΡΙΤΑΚΤΙCΜΑΤΑΚΑΙΛΙΘΟΥΛΕΠΤΑΛΕΗC
ΕΥCΥΝΘΕΤΟCΚΟCΜ[ΟC] . . . .

[1] G. Wilpert, Sarkophagi christiani antichi, Roma 1929 - 1936, πίν. XXVIII, 3.

[2] Αὐτόθι, πίν. XI, 4.

[3] Αὐτόθι, πίν. XXXVII, 5.

[4] Αὐτόθι, πίν. XIV, 3.

[5] Αὐτόθι, πίν. XXXIX, 2.

[6] Fr. Deichmann, Repertorium der christl. antiken Sarkophagen I, 1967, ἀρ. 303, 715 (S. Lorenzo), ἀρ. 790 (Museo Nazionale).

[7] Stein, Le Calendrier de 354, πίν. I.

[8] Βλ. π.χ. Pasq. Testini, Le Catacombe e gli antichi Cimiteri cristiani in Roma, Bologna 1966, εἰκ. 166.

[9] Μητρόπολις Κωρύκου (Meriamlik) (MAMA II, 1930, σ. 107, εἰκ. 107).

[10] Βασιλικὴ εἰς Ἐμμαοὺς (L. H. Vincent - F. M. Abel, Emmaus, Paris 1932, σ. 167 καὶ πίν. XVIII). Βασιλικὴ Ma - In Ὑπεριορδανίας (R. de Vaux, Rev. Bibl. 1938, πίν. X). Ναὸς Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου (περὶ τὸ 350 μ. Χ.) εἰς Γέρασα (J. W. Crowfoot, Churches at Gerash, London 1931, σ. 29, πίν. XII, C. Kraeling, Gerasa, New Haven-Connecticut 1938, σ. 484, πίν. LXXVa καὶ J. W. Crowfoot, Churches in Palestine, London 1941, πίν. XVIII, b). Ναὸς Ἐπισκόπου Γενεσίου (C. Kraeling, ἔ. ἀ. πίν. LXXIV, d). Ναὸς Προκοπίου (C. Kraeling, ἔ. ἀ. πίν. LXXIX, a).

[11] D. Levi, Antioch on the Orontes, πίν. CXV, b. Ναὸς Kaoussie, σ. 426, εἰκ. 160. Συναγωγὴ τοῦ 421 ἐν Ἀπαμείᾳ, σ. 540, εἰκ. 203 (Ma-udije) καὶ σ. 73 (Sheikh Zoueda). Βασιλικὴ Ma-schouka Ἀντιοχείας (β. κλῖτος) (J. Lassus, Sanctuaires de Syrie, Paris 1947, πίν. LXIX).

[12] Νικόπολις, βασιλικὴ Δομητίου (Ἀ. Φιλαδελφεύς, ΑΕ 1917, σ. 63 καὶ ΑΕ 1916, εἰκ. 14).

1. Το]ῦ σεπτοῦ τούτου τεμένους, ἐν ἱερεῦσειν
2. ἐννεακαιδέκατος, Θύρσος ὁ ὁσ(ιώτατο)ς ἡγησάμενος
3. ἀμφοτέρων ἔκρυψεν προσηγορίας πᾶσιν ἐσθλοῖς
4. καὶ μαρτυρ(ε)ῖ τὰ κτίσματα καὶ λίθου λεπταλέης
5. εὐσύνθετος κόσμ(ος)

Ἀποτελεῖται ἐκ πέντε στίχων ἀπεχόντων ἀλλήλων ἴσα διαστήματα. Ὁ πέμπτος στίχος σώζεται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ. Τὸ τελείως ἐφθαρμένον δεξιὸν ἥμισυ αὐτοῦ διασώζει μόνον εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τὰ ἡμίση στοιχεῖα \Ո, ἴσως λείψανόν τι τῆς χρονολογίας κατασκευῆς, ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν διεσώθη.

Στ. 1 - 2: *Τοῦ σεπτοῦ τούτου τεμένους ἐν ἱερεῦσειν ἐννεακαιδέκατος Θύρσος ὁ ὁσ(ιώτατο)ς ἡγησάμενος.*

Εἰς τὸν πρῶτον καὶ τὸν δεύτερον στίχον μετὰ τὰς λέξεις «τεμένους» καὶ «δέκατος» ἐτέθη τριπλῆ κατακόρυφος στιγμή, ὡς σημεῖον στίξεως ἀντὶ τοῦ ἐνταῦθα ἀπαιτουμένου κόμματος. Ὁμοίου εἴδους στίξις ἐχρησιμοποιήθη ἤδη κατά τε τὴν προευκλείδιον καὶ τὴν μετευκλείδιον περίοδον εἰς ἀρχαίας ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς, ἰδίᾳ ἀττικάς [1].

Περίεργος εἶναι ἡ κατάληξις -σειν ἀντὶ τοῦ -σιν τῆς δοτικῆς πλυθυντικῆς τῆς λέξεως ἱερεῦσειν, γεγραμμένη διὰ τοῦ -ει ὡς μακρά, ἐνῷ αὕτη εἶναι πάντοτε βραχεῖα. Ἀλλὰ τοιαῦται ἐναλλαγαὶ τοῦ -ει πρὸς τὸ -ι καὶ ἀντιστρόφως εἶναι συνήθεις εἰς τὰς παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφὰς (βλ. κατωτέρω στ. 4, μαρτυρῖ ἀντὶ μαρτυρεῖ καὶ σ. 52 σημ. 6 γινώσκις ἀντὶ γινώσκεις).

Διὰ τῆς λέξεως τεμένους δύναται βέβαια νὰ χαρακτηρίζεται καὶ ὁ ναός, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ αὐτοῦ, δεδομένου, ὅτι ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὸν 2ον στίχον ἱερεὺς Θύρσος χαρακτηρίζεται ὡς δέκατος ἔνατος κατὰ σειρὰν ἡγηθείς, ἤτοι ἡγούμενος αὐτοῦ, δηλ. τοῦ τεμένους, τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ μᾶλλον μονὴν ὑπάρχουσαν ἐκεῖ, τῆς ὁποίας ἡ ἐκκλησία μας θὰ ἦτο τὸ καθολικόν. Ἡ μονὴ αὕτη πρέπει νὰ ἦτο ἀρκετὰ παλαιά, ἀφοῦ ὁ Θύρσος ἐγένετο ὁ δέκατος ἔνατος ἡγούμενος αὐτῆς.

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα Θύρσος παρατηροῦμεν, ὅτι οὗτος ἦτο ἅγιος [2] μαρ-

[1] W. Larfeld, Griechische Epigraphik³, München 1914, σ. 304 καὶ M. Guarducci, Epigrafia Greca I, Roma 1967, σ. 103.

[2] Ἡ μνήμη του τελεῖται τὴν 14ην Δεκεμβρίου (H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Const., στ. 305) ἀναφέρεται δὲ ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ ναὸς αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει (Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἔκδ. R. Hussey, 1860, σ. 881 - 887). Ὁ Προκόπιος (Περὶ κτισμάτων σ. 190, 14, ἔκδ. Βόννης) ἀναφέρει τὸν ναὸν τοῦτον ὡς κτίσμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ γράφων: *τοῦ Θύρσου μάρτυρος ἕδος.* Ὑπάρχει δὲ καὶ ἐπίγραμμα εἰς τὸν μάρτυρα Θύρσον τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη (ΕΕΒΣ, τόμ. Κ', 1950, σ. 181, ἀρ. 35). Εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Θύρσου σώζεται 14ου αἰ. εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ναοῦ τῆς Dečani Π. Σερβίας (Vl. Petković, Dečani II, Beograd 1941, πίν. 162).

τυρήσας ἐπὶ Δεκίου (250 μ. Χ.). Δὲν πρόκειται βεβαίως ἐνταῦθα περὶ τοῦ ἁγίου μάρτυρος ἀλλὰ περὶ κληρικοῦ, ἐπισκόπου πιθανώτατα, χαρακτηριζομένου ὡς ὁσιωτάτου, ἤτοι δι᾽ ἐπιθέτου δι᾽ οὗ προσφωνοῦνται κυρίως οἱ ἐπίσκοποι [1], οἵτινες καὶ ὡς ἁπλοῖ ἱερεῖς ἐχαρακτηρίζοντο συχνότατα, ὡς π. χ. εἰς κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγένης (419 μ. Χ.) ἔνθα ἀναγινώσκομεν: *τοις . . . εἰς σύνοδον συνηθροισμένοις ἱερεῦσιν* [2] καὶ τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς [3], ἔνθα γράφεται: *τῇ ἐπιτιμίᾳ ἡμῶν τῶν ἱερέων*, ὡς καὶ παρὰ Προκοπίῳ [4]: *τῶν δέ τις ἱερέων, οὓς δὴ ἐπισκόπους καλοῦσιν*. Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι ἦτο ἐπιτρεπτὴ ἡ εἰς οἱονδήποτε ἱερατικὸν βαθμὸν (ἑπομένως καὶ τοῦ ἐπισκόπου) χειροτονία μοναχοῦ. Πράγματι εἰς ἔγγραφα καὶ σφραγῖδας ἀρχαιοτέρας τοῦ Θ' αἰῶνος ἀπαντῶσιν ἐπίσκοποι, χαρακτηριζόμενοι ταυτοχρόνως καὶ ὡς μοναχοί [5].

Στ. 3. *Ἀμφοτέρων ἔκρυψεν προσηγορίας πᾶσιν ἐσθλοῖς*. Ὁ στίχος εἶναι ἀρκετὰ ἀσαφής. Ὁμιλεῖ ἐν πρώτοις περὶ ἀμφοτέρων. Ποῖοι εἶναι αὐτοὶ οἱ δύο ἄγνωστοι; Πρόκειται ἆράγε περὶ δωρητῶν, τῶν ὁποίων ἐκ μετριοφροσύνης ἀποκρύπτονται τὰ ὀνόματα; Ἢ περὶ ζεύγους ἁγίων μαρτύρων π.χ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Πέτρου καὶ Παύλου Σεργίου καὶ Βάκχου κλπ. Πιθανωτέρα φαίνεται ἡ πρώτη τῶν ἐκδοχῶν τούτων, ἤτοι ἡ περὶ ζεύγους ἀνωνύμων δωρητῶν, ὧν συχνάκις δὲν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα, ἀλλὰ μόνον ὁ Θεὸς γνωρίζει αὐτά [6].

Στ. 4 - 5. *Καὶ μαρτυρῖ τὰ κτίσματα καὶ λίθου λεπταλέης εὐσύνθετος κόσμος*. Τὸ *μαρτυρῖ* ἐγράφη μὲ κατάληξιν ῖ προφανῶς ἀντὶ τοῦ -ρεῖ, ἤτοι

[1] Οὕτω π. χ. προσφωνεῖ τὸν ἐπίσκοπον Γάζης Πορφύριον Μᾶρκος ὁ Διάκονος (Βίος Πορφυρίου, ἔκδ. Grégoire - Kugener, Paris 1930, σ. 33, 1). Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν Γεράσων (C Kraeling, Gerasa, 1938, ἀρ. 293 (*ἐπὶ τοῦ ὁσιω(τάτου) ἐπισκόπου / Παύλου*), ἀρ. 298 (*ἐπὶ τοῦ ὁ σιω(τάτου) ἐπισκόπου Κλα(υδίου)*, ἀρ. 304 (*ἐπὶ Παύλου . . . ὁσιωτά (του) ἐπισκόπου)*, ἀρ. 309, καὶ τῆς Ἀντιοχείας (D. Levi, Antioch on the Orontes, πίν. CXV, Kaoussie Church (*Ὁσιωτάτου ἐπισκόπου Θεοδότου)* οἱ ἐπίσκοποι χαρακτηρίζονται ἐπίσης καὶ ὡς ἁγιώτατοι (πρβλ. κατωτέρω καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ μεμαρτυρημένως ἐπισκόπου Ὠφελίμου).

[2] Ἀ. Ἀλιβιζάτου, Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες, Ἀθῆναι 1949, σ. 301.

[3] Mansi, Conciliorum ampl. coll. τόμ. 3, σ. 20 Κ'.

[4] Βανδ. Ι, 10 (= Βόννης Ι, σ. 356).

[5] Βλ. Ἀν. Χριστοφιλοπούλου, Θέματα Βυζαντινοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1957, σ. 15 καὶ 17.

[6] Πρβλ. προχείρως μεταξὺ πολλῶν τὴν ἐν Θάσῳ ἐπὶ κιονοκράνου χαραγμένην ἐπιγραφήν. *Κύριε βοι(θει) ον υδ(εν) ω θεως τὸ ὄνομα* (Ἀ. Κ Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τ. Ζ', 1951, σ. 62 καὶ εἰκ. 1) κλπ., τὴν ἐκ Γεράσων ἐπιγραφὴν τοῦ 529/30 μ. Χ. (Kraeling, Gerasa, ἀρ. 309) *οὗ ὁ Κύριος οἶδεν τὸ ὄνομα*, τὴν ἐξ Ἀντιοχείας Ma-schouka: *Κ(ύρι)ε πρόσδεξε τὴν καρποφορίαν, ὧν τὰ ὀνόματα γινώσκις* (J. Lassus, Sanctuaires de Syrie, Paris 1947, πίν. XLIX β).

εἶναι ρῆμα ἄσχετον πρὸς μάρτυρα τινά, ἡ δὲ σύνταξις ἐνταῦθα εἶναι ἀττική. Τὰ κτίσματα εἶναι βεβαίως ὁ ναὸς καὶ τὰ πέριξ αὐτοῦ κτήρια τῆς μονῆς.

Διὰ τῆς *λεπταλέης λίθου* ὑπονοοῦνται βεβαίως αἱ ψηφῖδες. Τόσον τὸ γένος, ἡ λίθος, ὅσον καὶ τὸ θηλυκὸν ἐπίθετον [1] εἶναι καὶ ὁμηρικά. Ἡ ὁμηρικὴ γλῶσσα τῆς ἐπιγραφῆς μαρτυρεῖ ἅπαξ ἔτι τὴν ἀθεράπευτον ἀρχαϊστικὴν μανίαν τῶν Βυζαντινῶν καὶ τὴν προτίμησίν των δι' ἐμμέτρους ἐπιγραφὰς συντεταγμένας εἰς δακτυλικὸν ἑξάμετρον. Τοιαῦται εἶναι π. χ. ἡ ἐπιγραφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Δομητίου Νικοπόλεως [2], καί τινες ἐπιγραφαὶ τῆς Κρήτης [3]. Ὡς πρὸς δὲ τὸ *εὐσύνθετος κόσμος* ἀναγινώσκομεν τὴν ἑξῆς ἀνάλογον φράσιν εἰς ἐπιγραφὴν τῶν Συρακουσῶν [4]: *ὡς ἂν τὸ βῆμα σεπτὸν ἤ Ζαχαρίας κέκλεικε τοῦοο μαρμάροις εὐσυνθέτοις,* ἔνθα βεβαίως πρόκειται περὶ μαρμαροθετήματος.

Κρίνομεν ἀναγκαῖον νὰ προστεθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Γ. Α. Σωτηρίου, σχολιάζων τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, ἔνθα ἐδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν [5] κατὰ παραχώρησίν μου, ἔγραψε τὰ ἑξῆς: Κατὰ τὴν γνώμην ἄλλων ἡ ἀποκαλυφθεῖσα βασιλικὴ τῆς Τεγέας (μονόκλιτος τότε θεωρουμένη), δὲν ἀνήκει εἰς χριστιανικὴν ἐκκλησίαν ἀλλ' εἰς ἑβραϊκὴν συναγωγήν. Στηρίζει δὲ τοῦτο ὁ Σωτηρίου εἰς τοὺς κάτωθι τρεῖς λόγους: α) εἰς τὸ σχέδιον τοῦ ἱεροῦ τῆς βασιλικῆς, β) εἰς τὸν ἐν τῇ ἐπιγραφῇ χαρακτηρισμόν της ὡς τεμένους, ἀντὶ ἐκκλησίας, καὶ γ) εἰς τὴν ἀριθμητικὴν κατανομὴν τῶν ἱερέων.

Τὸ πρῶτον ἐπιχείρημα εἶναι τελείως ἀβάσιμον, διότι ἡ μετὰ ἡμικυκλικῆς ἁψῖδος μορφὴ τοῦ ἱεροῦ, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει ἡ βασιλικὴ τῆς Τεγέας, εἶναι τυπικὴ διὰ παλαιοχριστιανικὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐντελῶς ἀσυνήθιστος διὰ συναγωγήν, ἡ ὁποία εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς περιοχὰς παρουσιάζει, πρὸς Ἀνατολάς, ἐξαιρέσει μόνον τῆς τῆς Αἰγίνης [6] εὐθύγραμμον τὴν ἀπόληξιν τοῦ

[1] Τὸ λεπταλέος ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τῷ ὁμηρίζοντι Σιλεντιαρίῳ (Ἔκφρασις τῆς Ἁγ. Σοφίας, στ. 782). Πρβλ. καὶ τὴν ὁμηριστὶ συντεταγμένην ἐπιγραφὴν (6ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγ. Πέτρου καὶ Παύλου εἰς Γέρασα, ἔνθα ἀναφέρεται: *οἶκον ἔδειμεν . . . . ἀργυρέοις κόσμοισι καὶ εὐβαφέεσσι λίθοισιν* (Crowfoot, Churches at Gerash, London 1931, σ. 29 καὶ πίν. XII). Ὅρα καὶ Πανταζίδου, Ὁμηρικὸν Λεξικόν, ἐν λ. λεπταλέος.

[2] Ἀ. Φιλαδελφεύς, ΑΕ 1917, σ. 48 καὶ 63, σ. 66.

[3] A. Bandy, The Greek Christian Inscriptions of Crete, Athens 1971, ἀρ. 80, 93, 103.

[4] CIG IV, 9895.

[5] Atti di IV Congr. Intern. di Arch. Cristiana I, Roma 1940, σ. 365 καὶ εἰκ. 13.

[6] B. D. Mazzur, Studies on Jewry in Greece, 1, Athens 1936, πίν. IV.

κτηρίου, ὡς συμβαίνει π.χ. εἰς τὴν συναγωγὴν τῆς Δήλου [1] καὶ εἰς πολλὰς συναγωγὰς τῆς Γαλιλαίας [2].

Ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ἐπιχείρημα, ἤτοι τὸ περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου *τέμενος* ἀντὶ τοῦ ναός, τοῦτο ἐπίσης δὲν εὐσταθεῖ, δεδομένου, ὅτι ἡ ὅλη φρασιολογία τῆς ἐπιγραφῆς ὁμηρίζει (ἐσθλός, λίθος λεπταλέη κλπ.) εἰδικῶς δὲ ἡ λέξις τέμενος ἀπαντᾷ συνηθέστατα παρ' Ὁμήρῳ [3], ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἱερᾶς περιοχῆς. Εὐρυτάτην δ' αὐτῆς χρῆσιν κάμνει καὶ ὁ γνωστὸς ὁμηρίζων ποιητὴς Παῦλος ὁ Σιλεντιάριος εἰς τὴν περιγραφήν του τῆς Ἁγίας Σοφίας [4] Κωνσταντινουπόλεως ὡς καὶ ὁ Φώτιος (ὁμιλία 10', VII).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ τρίτον ἐπιχείρημα, ἤτοι τὸ τῆς ἀριθμητικῆς κατανομῆς τῶν ἱερέων, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγίνετο τοιαύτη καὶ εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας ἢ μονάς, δὲν ἔτυχεν ὅμως νὰ εὑρεθῇ μέχρι τοῦδε, καθ' ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, σχετικὸν κείμενον. Πάντως ἡ χρῆσις τῆς λέξεως ἱερέως — ὁμηρικῆς καὶ ταύτης καὶ παγκοίνου ἔπειτα καθ' ὅλον τὸν ἑλληνικὸν κόσμον — διετηρεῖτο καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἀφοῦ μαρτυρεῖται ρητῶς ὄχι μόνον ὑπὸ τῶν χριστιανῶν συγγραφέων τοῦ 4ου, 5ου καὶ 6ου αἰ. [5], ἀλλὰ καὶ ὑπὸ δύο παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν [6] (6ου αἰ.) αἵτινες ἀναφέρουσιν ἀρχιερέα καὶ προϋποθέτουσι βεβαίως καὶ τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ἱερέως, ὀνομαζομένου τότε γενικώτερον πρεσβυτέρου.

Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἐπιχειρήματα ἀνατρέπονται κατόπιν τῆς εὑρέσεως τοῦ εἰς τὴν βασιλικὴν προσηρτημένου παρεκκλησίου (ἢ ἴσως καὶ τετάρτου κλίτους αὐτῆς) τὸ ὁποῖον περιλαμβάνει δίστιχον ψηφιδωτήν, κολοβὴν δυστυχῶς, ἐπιγραφὴν εἰς τὸ δάπεδόν του (εἰκ. 37), ἀρχομένην ἀπὸ σταυροῦ καὶ λέγουσαν εἰς μὲν τὸν πρῶτον στίχον : † *Ἅγιος*

1 Mazzur, ἔ. ἀ. πίν. I.

2 Συναγωγὴ Tell Hûm (Fr. D. Baldi, Guida di Terra Santa), συναγωγὴ Yafa (Sukenik, Bulletin for the Exploration of ancient Synagogues II, σ. 22 καὶ S. J. Saller, Catalogue of ancient Synagogues in the Holy Land, Jerusalem 1969 σ. 71 εἰκ. 30), συναγωγὴ εἰς Keraze (H. Kohl—C. Watzinger, Antike Synagogen in Galiläa, Leipzig 1916, πίν. VII), Συναγ. Irbid (αὐτόθι, πίν. VIII), Συναγ. Umm-el-Amed (πίν. X), Συναγ. Mêrôn (πίν. XI), Συναγ. Kefr-Bir-Im (πίν. XII), Συναγ. En Nabratên (πίν. XIV), Συναγ. Ed Dschisch (πίν. XV), Συναγ. Ummel-Kanatir (πίν. XVII).

3 Π. χ. Ἰλιάδος Ζ 194, Σ 550, Ὀδυσσείας ζ 293.

4 Ἐκδ. Bekker, Βόννη 1837, στ. 296, 313, 334 κλπ.

5 Χρυσόστομος, Ὁμιλία ΚΑ', 1 (= Migne, Ε. Π. 49, στ. 211) καὶ πλειστάκις. Σωζομενός, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VIII, 2, 16, XVIII, 5, XI, 1, 8· 17, 3. Προκόπιος, Γοτθ. I, 3, II, 7, III, 16. Περσ. I, 25, II, 25, Βανδ. I, 10. Μένανδρος Προτίκτωρ, fr. 22, ἐν F.H.G. IV, 259 A καὶ 263, Müller.

6 Ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν Γ. Α. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1955 (1960) σ. 132-134 καὶ Π. Λαζαρίδης, ΠΑΕ 1970, σ. 46, πίν. 61α.

Ἅγιος Ἅγιος Ἅγιος ..... (ἐννοεῖται ὁ Θεός), εἰς δὲ τὸν δεύτερον: *σὺν Υἱῷ καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι* (βλ. κατωτέρω). Ἂς προστεθῇ δ' ἀκόμη ὅτι καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἡγουμένου, Θύρσος, εἶναι καὶ αὐτό, ὡς εἴδομεν (σ. 51) χριστιανικώτατον, ἤτοι τὸ τοῦ χριστιανοῦ μάρτυρος Θύρσου.

ΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ

α) Τὸ ἐσωτερικὸν πλαίσιον Οἱ περιλαμβάνοντες τὰς προσωποποιήσεις τῶν ποταμῶν καὶ τῶν μηνῶν τετράγωνοι (0.93 × 0.93 μ. μετὰ τοῦ πλαισίου) πίνακες, δέκα ἓξ τὸν ἀριθμὸν ἐν συνόλῳ καὶ εἰς δύο παραλλήλους στήλας τεταγμένοι, ἀφήνουσι μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ πλαισίου τοῦ quadratum populi ταινίας πλάτους 0.41 μ., αἵτινες διακοσμοῦνται διὰ διπλοῦ μαιάνδρου ἐκ πρασινομελαίνων ψηφίδων (παρένθ. πίν. Α καὶ εἰκ. 22, 23). Εἰς τὰ κενὰ τοῦ μαιάνδρου τούτου παρεμβάλλονται κανονικῶς μὲν μικρὰ τετράγωνα, ἐνίοτε δὲ καὶ μικρὰ ὀρθογώνια σχήματα ἀναλόγως τῆς ἐξοικονομήσεως τῶν διαστάσεων τοῦ σχεδίου τοῦ μαιάνδρου (εἰκ. 22, 23). Τὰ ἐν λόγῳ μικρὰ τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια σχήματα πληροῦνται ἄλλοτε μὲν διὰ ζατρικιοειδοῦς κοσμήματος ἐξ ἐρυθρῶν καὶ λευκῶν τετραγωνιδίων (ἔγχρ. πίν. 1), ἄλλοτε δὲ διὰ χιαστὶ διατεταγμένων φύλλων (ἔγχρ. πίν. 1) καὶ ἄλλοτε δι' ἀντινώτων τριγώνων [1]. Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ μαίανδρος σώζεται κυρίως ἐξ ὁλοκλήρου κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ quadratum populi, ἐνῷ ἔχει κατὰ μέγα μέρος καταστραφῆ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ, ἀκολουθῶν κατὰ τοῦτο καὶ τὴν τελείαν καταστροφὴν τῆς ἐν τῇ ἁψῖδι τοῦ ἱεροῦ παραστάσεως τῶν Καλῶν Καιρῶν. Ἀκριβῶς ὁμοία μεταξὺ τετραγώνων πινάκων διακόσμησις μετὰ παρεμβαλλομένων μαιάνδρων ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν γάμων τοῦ Ἀδμήτου εἰς Νεμαυσόν [2]. (Nîmes) τῆς Γαλλίας.

Ὁ μαίανδρος ἁπλοῦς ἢ διπλοῦς, ἐφηρμόσθη συχνότατα εἰς ψηφιδωτὰ κατά τε τοὺς κλασσικοὺς [3] καὶ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους [4] ἀκόμη δὲ καὶ

[1] Εἰς τὸ γενικὸν σχέδιον τοῦ παρενθέτου πίνακος Α πάντα τὰ παρεμβαλλόμενα εἰς τὸν μαίανδρον μικρὰ τετράγωνα ἐσχεδιάσθησαν ἐκ παραδρομῆς ὅλα ὡς περιέχοντα διασταυρούμενα φύλλα, ἐνῷ πλεῖστα ἐξ αὐτῶν περιέχουσι ζατρικιοειδὲς ἢ ἄλλο σχέδιον.

[2] Daremberg-Saglio, ἐν λ. Musivum opus, σ. 2111, εἰκ. 5248.

[3] Τὸ σχέδιον τοῦ διπλοῦ μαιάνδρου εἶναι αὐτὸ τοῦτο τὸ καὶ εἰς τὸν Παρθενῶνα (ἐσωτερικὸς θρᾶνος) ἐφαρμοσθέν: G. Fougères, Le Parthénon, Paris 1910, πίν. 72, 74 καὶ M. Collignon, Le Parthénon, Paris 1912, πίν. 72, 74.

[4] Ψηφιδωτὸν εἰς Pit Meads Ἀγγλίας, La Mosaique Gréco-romaine, Paris 1965, exposé Smith, εἰκ. 13, 15. Ψηφιδωτὸν εἰς Lyon τοῦ 200 μ. Χ. (βλ. εἰκόνα του παρὰ H. Stern, Le Calendrier, εἰκ. 1, 9, 16, 17).

Εἰκ. 22 καὶ 23. Ψηφιδωτοὶ μαίανδροι μεταξὺ τῶν τετραγώνων διαχώρων.

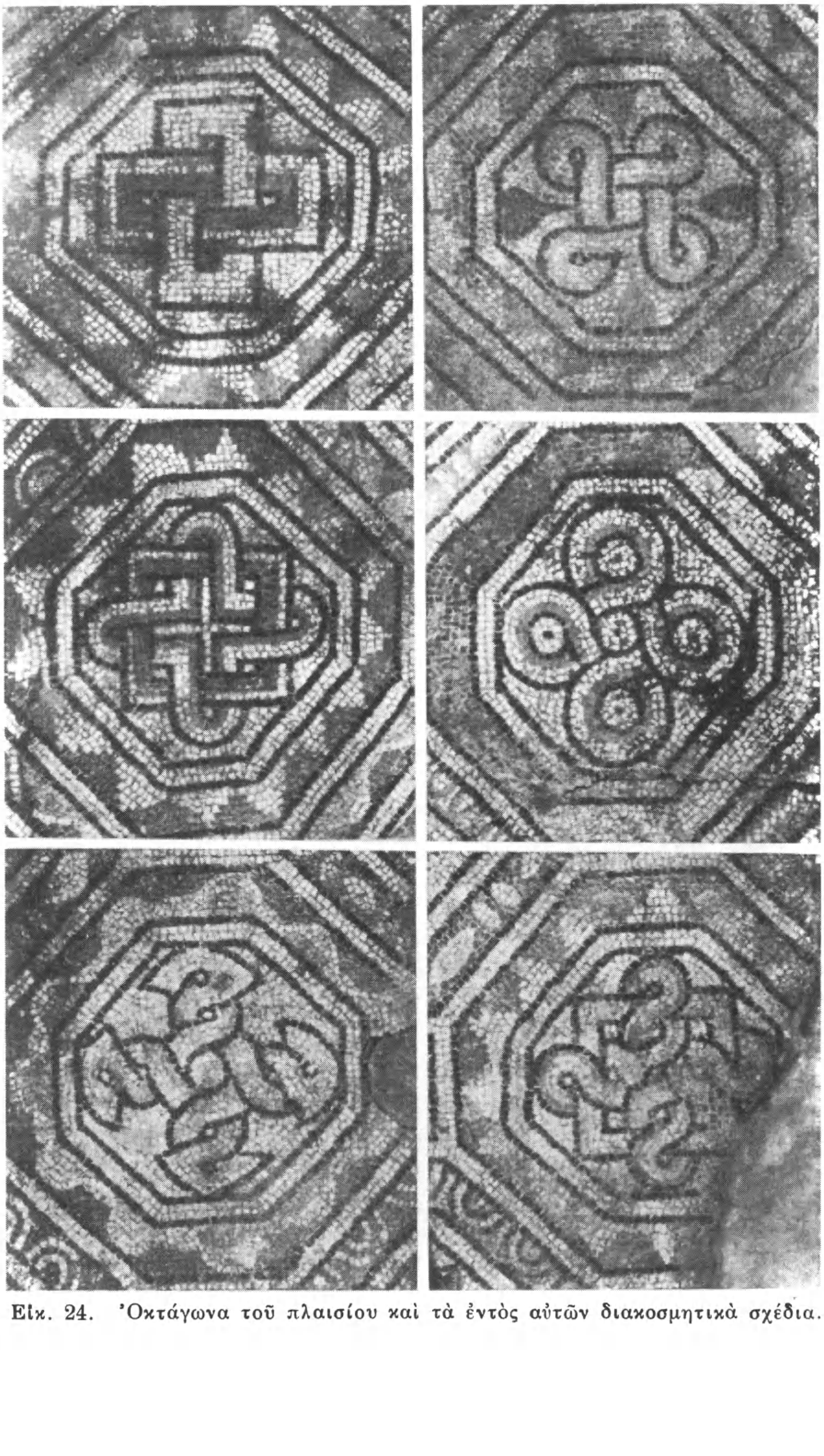

α β γ δ ε ζ

Εἰκ. 24. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ σχέδια.

κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας [1], ὁπότε μάλιστα τὰ μεταξύ του παρεμβαλλόμενα μικρὰ τετράγωνα ἢ ὀρθογώνια σχήματα μεγεθύνονται ἢ ἐπιμηκύνονται τόσον, ὥστε νὰ περιλάβουν αὐτοτελῆ διακοσμητικὰ θέματα, ὡς π.χ. τετράφυλλα [2], ἀντωπὰ παγώνια [3] κλπ.

β) Τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὸ ἐξωτερικὸν πλαίσιον. Τοῦτο ἔχον πλάτος 1.00 μ. περιβάλλει καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τὴν ἐσωτερικὴν μετὰ μαιάνδρων διακόσμησιν διακοπτόμενον μόνον κατὰ τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑπὸ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς (1.62 × 0.62 μ.) περὶ ἧς ἤδη ὡμιλήσαμεν. Τὸ πλαίσιον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ δύο κατὰ τὸ πλάτος του σειρῶν ὀκταγώνων, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν εἶναι κανονικὰ ἀλλ' ἔχουσι τὰς μὲν τέσσαρας πλευράς των μεγάλας, τὰς δὲ ὑπολοίπους τέσσαρας μικροτέρας. Διὰ τῶν τεσσάρων τούτων μικρῶν πλευρῶν των συνάπτονται τὰ ὀκτάγωνα, τῇ βοηθείᾳ μικρῶν τετραγώνων, πρὸς τὰ γειτονικά των τῆς αὐτῆς καὶ τῆς παραλλήλου σειρᾶς. Ἡμίση ὀκτάγωνα σχηματίζονται ἐπίσης καὶ κατὰ τὰς παρυφὰς τοῦ πλαισίου. Τὰ ἀκέραια ὀκτάγωνα καὶ τῶν δύο σειρῶν ὑπολογίζονται ἐν συνόλῳ εἰς ὀγδοήκοντα, ἐκ τούτων ὅμως τὰ τριάκοντα καὶ ἓν ἔχουσι τελείως καταστραφῆ, ἄλλα δέ τινα σώζονται μόνον κατὰ τὸ ἥμισυ (παρένθ. πίν. Α').

Ἕκαστον ὀκτάγωνον φέρει ἐσωτερικῶς δεύτερον μικρότερον ὁμόλογον ὀκτάγωνον, οὕτω δὲ τὸ σύνολον φαίνεται μᾶλλον νὰ ἀπομιμῆται φατνωματικὴν ὀροφήν, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ μεταξὺ τῶν δύο (ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ ὀκταγώνου) διακόσμησις, ἀποτελουμένη ἀπὸ τόν, παρηλλαγμένον βεβαίως, κλασσικὸν κανόνα τῶν ᾠῶν (εἰκ. 25ε, 26α, β καὶ παρένθ. πίν. Α' πολλαχοῦ), οἷος ἐτίθετο καὶ εἰς τὰ πλαστικὰ φατνώματα τῶν ρωμαϊκῶν κτηρίων (θριαμβευτικῶν τόξων, θερμῶν, ναῶν καὶ ἀλλαχοῦ [4]), ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ ἀστράγαλον (εἰκ. παρ. πίν. Α', παρὰ τὸ πρὸς Β. παιδάριον, 25ζ, 26γ) ὡς εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Μαξεντίου κλπ.

Τὸ ἐσώτερον ὀκτάγωνον διακοσμεῖται ποικιλοτρόπως, διὰ στοιχείων τῆς θαλασσίας πανίδος (ἰχθύων, μαλακίων, ὀστρακοδέρμων κλπ.) ἐναλασσομένων πρὸς γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ σχέδια μεγάλης ποικιλίας (εἰκ. 24, 25, 26) ὡς π.χ. διαφόρων εἰδῶν κόμβων Σολομῶντος, ἁπλῶν (εἰκ. 24α, β) ἢ συνθέτων (εἰκ. 24γ, δ), ἑξαφύλλων (εἰκ. 26δ) ἢ πολυφύλλων (εἰκ. 26β) ροδά-

[1] Ἁπλοῦς: εἰς τὴν βασιλικὴν Α' Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970, πίν. 68) καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν Ἀφεντέλλη (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἀρχ. Δελτίον 12, 1929, πίν. III. Διπλοῦς: Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη (Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. πίν. II).

[2] Βασιλικὴ Ἀφεντέλλη (Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. πίν. III καὶ σ. 63, εἰκ. 70).

[3] Βασιλικὴ Ἐρεσοῦ (Ἀ. Ὀρλάνδος, ἔ. ἀ. πίν. II).

[4] J. Durm, Die Baukunst der Etrusker u. Römer, Stuttgart 1905, σ. 257 εἰκ. 276 (Θέρμαι, Καρακάλλα), σ. 256 εἰκ. 278 (βασιλικὴ Μαξεντίου).

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Α

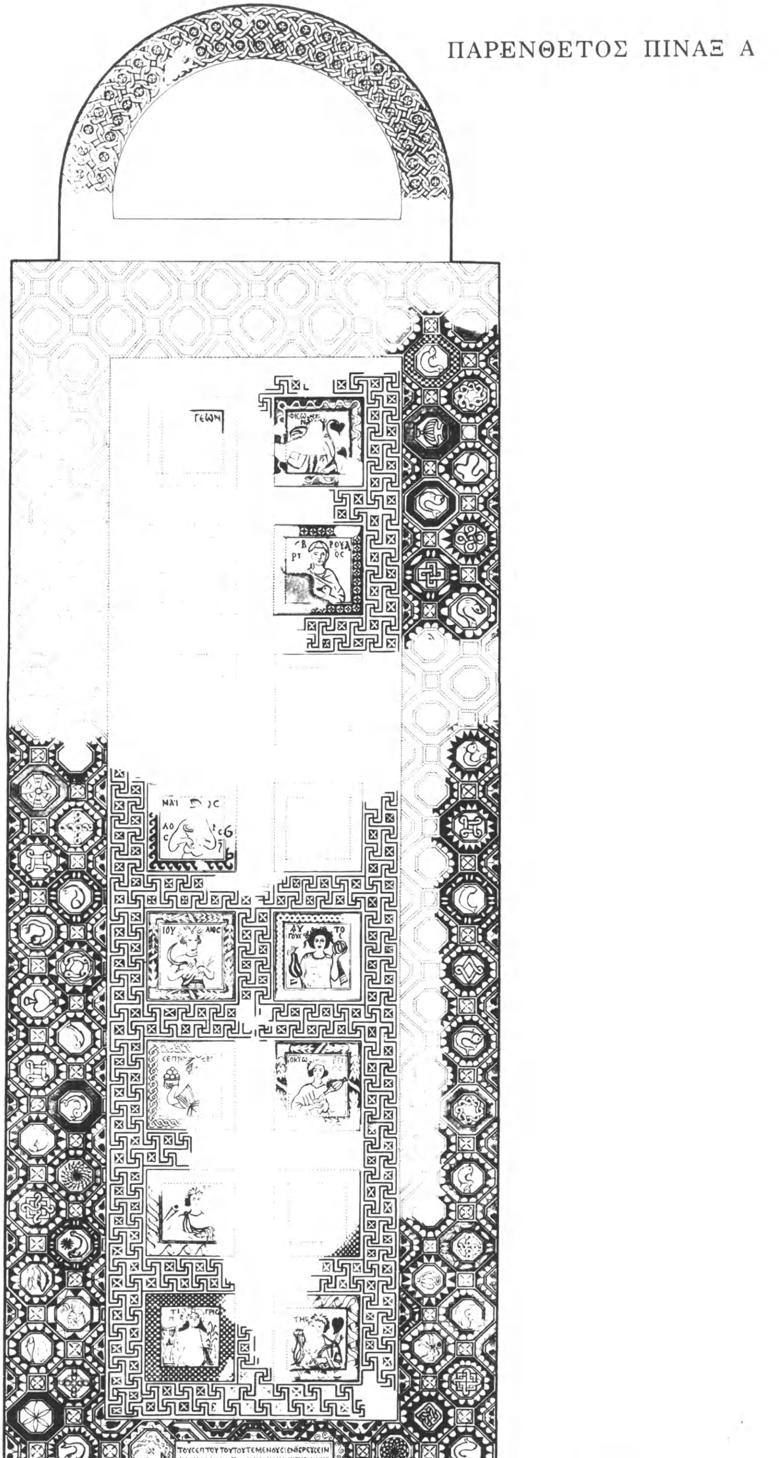

Κάτοψις τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου μὲ παραστάσεις τῶν ποταμῶν τοῦ παραδείσου καὶ τῶν μηνῶν τοῦ ἔτους.

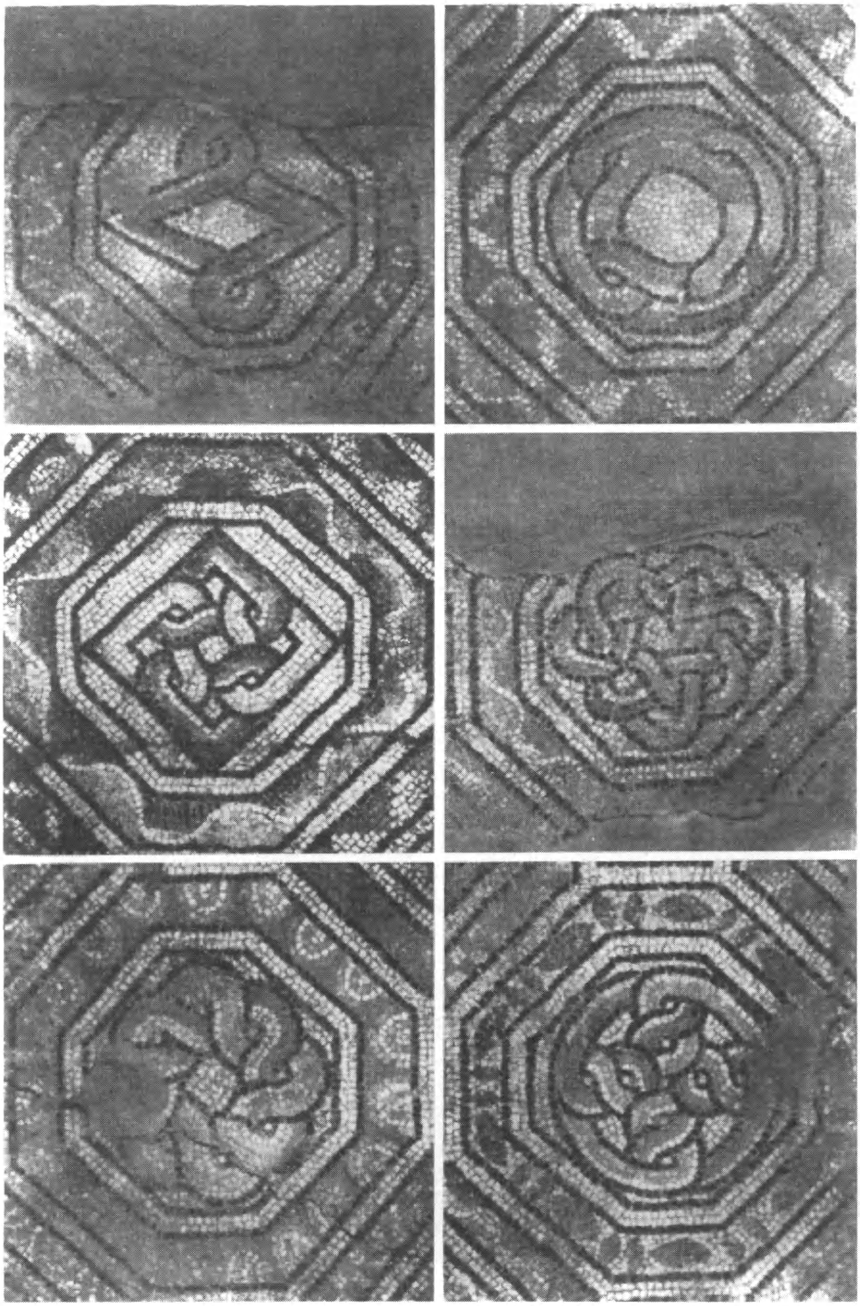

α β γ δ ε ζ

Εἰκ. 25. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ θέματα.

α β γ δ ε ζ

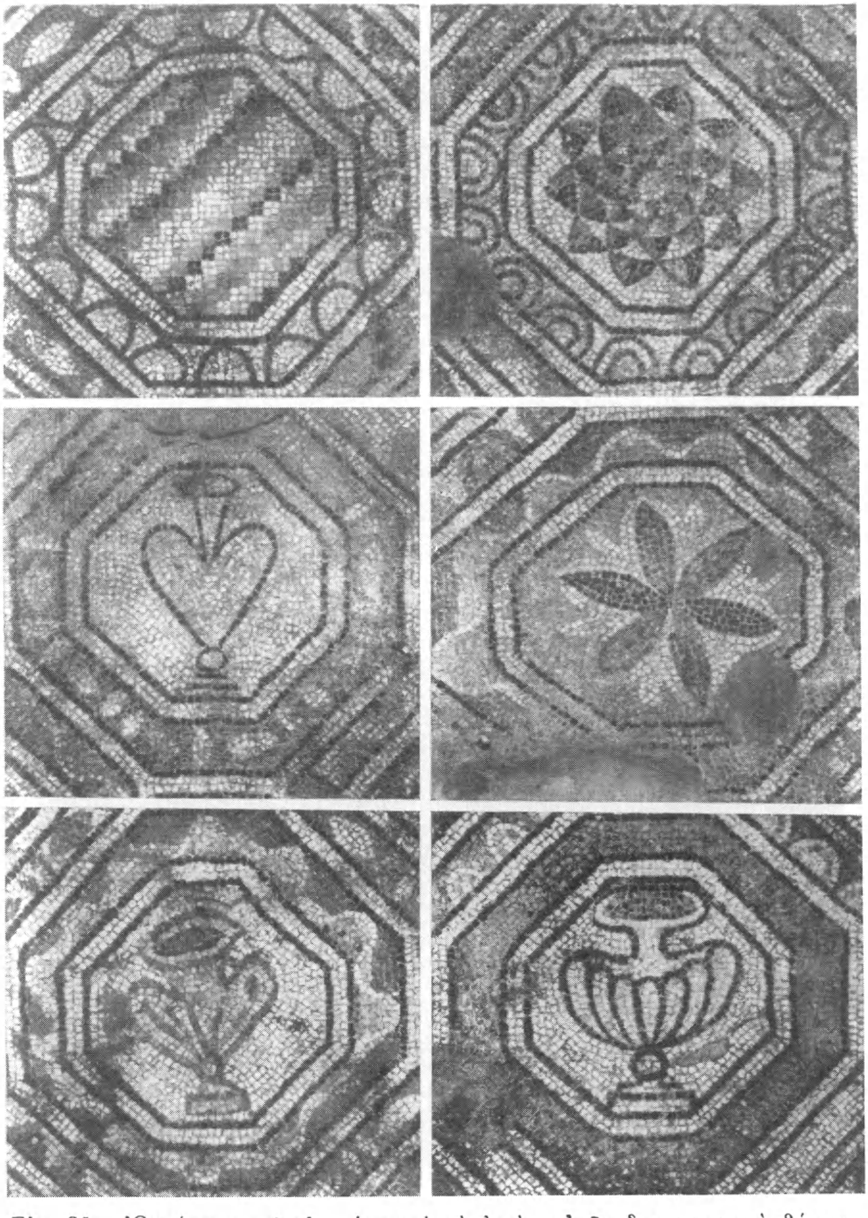

Εἰκ. 26. Ὀκτάγωνα τοῦ πλαισίου καὶ τὰ ἐντὸς αὐτῶν διακοσμητικὰ θέματα.

κων, ποτηρίων Μεταλήψεως (εἰκ. 26ε, ζ), φύλλων (;) (εἰκ. 26γ), πλαγίων ζατρικιοειδῶν (εἰκ. 26α) καὶ ποικίλων ἄλλων πλεγμάτων σταυρομόρφων (εἰκ. 24ε) ἢ ἐν συνδυασμῷ πρὸς ρομβοειδῆ, τετράγωνα ἢ κυκλικὰ θέματα, συμφώνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν εἰκόνων 24 καὶ 25 παρεχόμενα σχέδια.

Ἡ ἐντὸς τῶν ὀκταγώνων θαλασσία πανὶς περιλαμβάνει τὰς ἑξῆς κατηγορίας: ἰχθῦς, μαλάκια, κεφαλόποδα, μαλακόστρακα καὶ ἐχινόδερμα. Ἐκ τῶν ἰχθύων, οἵτινες εἶναι καὶ οἱ πολυαριθμότεροι, κατέστη δυνατὸν νὰ διακριθῶσι, τῇ βοηθείᾳ ἐμπειρογνωμόνων[1] καὶ σχετικῶν βιβλίων, τὰ ἑξῆς εἴδη, ἀναγραφόμενα κατ' ἀλφαβητικὴν σειράν:

1) Γ ό γ γ ρ ο ς (κοινῶς μουγγρὶ) (ἔγχρ. πίν. 13γ καὶ παρένθ. πίν. Α', νοτία στήλη, 3ον ὀκτάγωνον ἐκ τῶν ἄνω). Πρόκειται περὶ ἄποδος ὀφιομόρφου ἰχθύος, μεγάλου μήκους, καταλήγοντος εἰς ὀξύληκτον πτερύγιον. Ἡ ράχις του εἶναι καφέχρους, ἡ δὲ κοιλία ἀνοικτοτέρου χρώματος. Ἡ κατασκευὴ καὶ ἡ ἐμφάνισις τοῦ σώματός του ὑπενθυμίζει τὸν ἔγχελυν. Ἀπαντᾷ συνήθως εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Παράστασις γόγγρου εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον ἀπαντᾷ δὶς καὶ εἰς Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς[2].

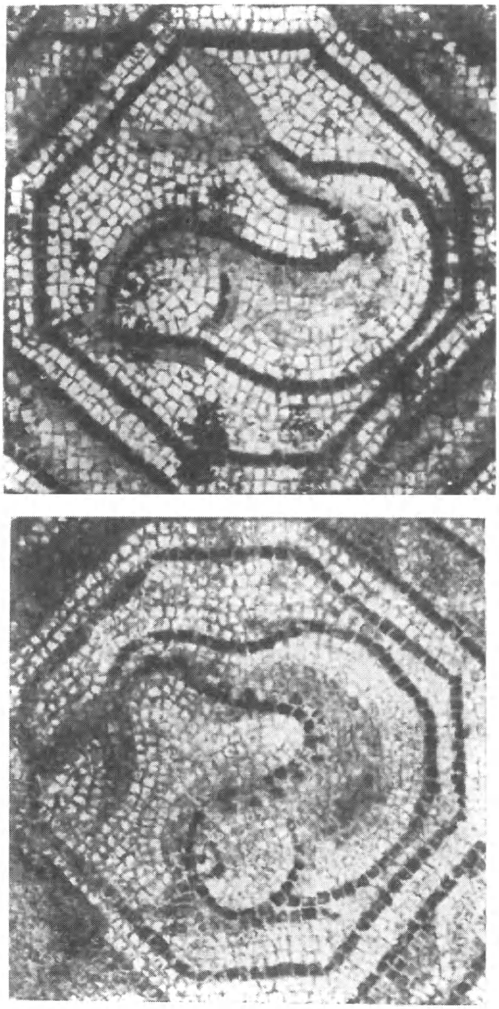

Εἰκ. 27. Δύο ἀπὸ τοὺς δελφίνας.

2) Δ ε λ φ ὶ ς ἢ δ ε λ φ ὶ ν (ἔγχρ. πίν. 13α, εἰκ. 27, ἐπὶ τοῦ παρενθέτου πίνακος Α' εἰκονίζεται ἐπανει-

[1] Ἰδιαιτέρως εὐχαριστῶ τὸν καθηγητὴν κ. Βενέτην Σ. Κουγέαν, τοῦ Μπενακείου Φυτοπαθολογικοῦ Ἰνστιτούτου Κηφισιᾶς, διὰ τὴν εὐγενῆ συνδρομήν του εἰς τὸν καθορισμὸν τοῦ εἴδους τῶν ἰχθύων.

[2] S. A u r i g e m m a, I mosaici di Zliten, α) εἰκ. 68, σ. 118, εἰκ. 70 c, β) εἰκ. 80 Ea, 83.

λημμένως). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι πρόκειται περὶ δελφίνος δεδομένου, ὅτι εἰς ὅλα τὰ παραδείγματα ἡ κεφαλὴ καταλήγει εἰς ἐπίμηκες ἐν εἴδει ράμφους ρύγχος (εἰκ. 27). Ὁ χρωματισμὸς τῶν πτερυγίων καὶ τῆς ράχεως εἶναι φαιομέλας ἢ πρασινομέλας, ἡ δὲ κοιλία ἔχει ἀνοικτὸν πορτοκαλιόχρουν χρῶμα. Τὸ σῶμα ἔχει ἐν γένει μορφὴν ἀτρακτοειδῆ καταλῆγον εἰς τὴν χαρακτηριστικὴν διχαλωτὴν οὐράν. Ὁ ψηφωτὴς ἵνα προσδώσῃ μεγαλυτέραν ποικιλίαν εἰς τὴν εἰκόνα του ἐχρωμάτισεν ἐρυθρὰ τὸ ρύγχος, τὰ πτερύγια καὶ τὴν οὐράν, ἐνῷ ταῦτα δὲν εἶναι εἰς τὴν πραγματικότητα τοιαῦτα. Ὁ δελφὶς ἦτο λίαν ἀγαπητὴ παράστασις τῶν παλαιοχριστιανῶν ψηφωτῶν εἰς δάπεδα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 6ου αἰ. τῆς λεκάνης τῆς Μεσογείου [1], τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον εἶχε καταντήσει τὸ σύμβολον τοῦ Βυζαντίου.

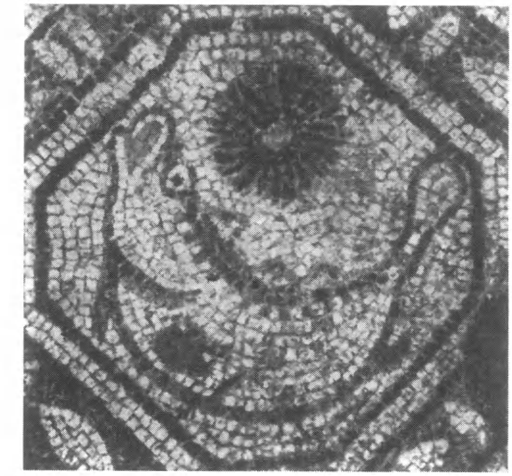

Εἰκ. 28. Κάτω: Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω Ἐχῖνος.

3) Κρηνίλαβρος ὁ στικτὸς (crenilabrus) (κοινῶς χειλοῦ ἢ χειλοῦσα) (εἰκ. 28 καὶ 29, παρένθ. πίν. Α΄ βόρειος στήλη, 2α σειρά). Ὁ ἰχθὺς ἀναγνωρίζεται ἐκ τῶν παχέων καὶ προτεταμένων χειλέων του. Ἀνήκει εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ὁ λάβραξ (κ. λαβράκι) οἰκογένειαν τῶν λαβριδῶν (labridae). Τὰ εἴδη του, κοινότατα εἰς τὴν Μεσόγειον, εἶναι πολλὰ καὶ πολύχρωμα. Ἡ κεφαλή του εἶναι ἰσχυρὰ καὶ τὸ οὐραῖον ἀπεστρογγυλωμένον. Φέρει ἐνίοτε στίγματα, ὅθεν καὶ ὡς στικτὸς χαρακτηρίζεται. Κρηνίλαβρος εἰκονίζεται καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς [2].

4) Ὀρφὸς (κ. ροφὸς) (εἰκ. 30) (epinephelus). Ἰχθὺς τῆς οἰκογενείας τῶν περκιδῶν. Κύρια χαρακτηριστικά του εἶναι: τὸ σχῆμα τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς οὐρᾶς. Εἶναι ἰχθὺς ἀκανθοπτερύγιος ἀναφερόμενος ὑπό τε τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ Ζῷα ἱστορίαι 8.2, 24· 8.13, 3) καὶ τοῦ Ἀριστοφάνους (Σφῆκες 493). Ὁ Βελλώνιος ὀρθῶς τὸν ἀποκαλεῖ πετρόψαρο, λόγῳ τῶν συνήθων τόπων διαμονῆς του, εἰς πετρώδη μέρη.

[1] Ἀναφέρω προχείρως τὰ ψηφιδωτά: Κλαυσείου (Μ. Χατζηδάκης ΠΑΕ 1959 πίν. 53α), Ἀμφιπόλεως (βασιλικὴ Γ΄) Ε. Στίκας, (τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1971, σ. 48 εἰκ. 54) Vadi ez Zgaia τῆς Β. Ἀφρικῆς (L. Foucher, La Mosaïque Gréco-Romaine, σ. 141).

[2] S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, εἰκ. 67, σ. 118, εἰκ. 69 α.

5) Συναγρὶς ἡ κοινὴ (κοινῶς συναγρίδα, dentax) (εἰκ. 31). Ἰχθὺς ἀκανθοπτερύγιος. Ἔχει χρῶμα ὑποκύανον, ἀρχυρόχρουν μετ' ἀκανονίστων μελανῶν κηλίδων. Ἀναφέρεται ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι Β', 13). Τὸ κρέας της εὐγευστότατον. Ἀνήκει εἰς τὴν ἰδίαν οἰκογένειαν μὲ τὸν φάγρον.

6) Φάγρος (κοινῶς φαγγρί) (εἰκ. 32). Εἶναι ἀκανθόπτερον. Ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (περὶ τὰ Ζῷα ἱστορίαι 8.13, 3· 19, 5) ὡς φάγρος. Τὸ κρέας του θεωρεῖται ἀνώτερον καὶ τοῦ τῆς συναγρίδος.

Εἰκ. 29. Κάτω: Κρηνίλαβρος (κ. χειλοῦ) καὶ ἄνω θράψαλον.

7) Χρύσοφρυς ὁ ἐπίχρυσος (κοινῶς τσιπούρα) (εἰκ. 33). Εἶναι καὶ αὐτὸς ἀκανθοπτερύγιος, συχνότατος ἐν Μεσογείῳ. Κυανωπὸς κατὰ τὰ νῶτα καὶ ἀργυρόχρους κατὰ τὴν κοιλίαν. Ἐπειδὴ παρουσιάζει ποιάν τινα ὁμοιότητα καὶ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ πρὸς τὸν ἐρυθρῖνον (κοινῶς λυθρίνι) δύναται νὰ θεωρηθῇ καὶ ὡς τοιοῦτος.

Εἰκ. 30. Ὀρφὸς (κ. ροφός).

Β'. Μαλάκια κεφαλόποδα:

1) Ὀκτάπους ὁ κοινὸς (κοινῶς χταπόδι) (ἔγχρ. πίν. 13 δ, παρένθ. πίν. Α', νοτία στήλη, ἐσωτερικὴ γραμμή). Τὸ συνηθέστατον τοῦτο καὶ παρ' ἡμῖν κεφαλόποδον — ὁ πολύπους τοῦ Ἀριστοτέλους — ἀπαντῶν εἰς ὅλας τὰς ἀκτὰς τῆς Μεσογείου, ἔχει τὸ σῶμα σφαιροειδὲς καὶ τοὺς ὀκτὼ πλοκάμους ἢ βραχίονάς του ἑλικοειδῶς ἐξελισσομένους. Εἶναι ἐρυθρόφαιος ἕως τεφρόλευκος. Ξηραινόμενος ἀποτελεῖ γευστικὴν καὶ δυναμωτικὴν τροφήν, ἰδίᾳ τῶν πτωχοτέρων τάξεων, δι' ὃ καὶ συνήθως ἀπεικονί-

ζεται ἐπὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὡς π.χ. τῆς βασιλικῆς Α΄ τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος Ἀμφιπόλεως [1].

2) Σηπία ἡ κοινὴ (κοινῶς σουπιὰ) (εἰκ. 33 ἄνω, ὁμοῦ μετὰ τοῦ χρυσόφρυος). Ἄλλο κεφαλόποδον μαλάκιον, συνηθέστατον εἰς τὰς ἑλληνικὰς θαλάσσας. Ἔχει τὸ σῶμα ᾠοειδές, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐξέρχονται μακροὶ ἑλικοειδεῖς πλόκαμοι. Τὸ χρῶμά της εἶναι ἄνω ὑπέρυθρον, ἡ δὲ κοιλία λευκή. Ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸ ἀγαπητὸν θέμα ἀπεικονίσεως εἰς παλαιοχριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, ὡς π.χ. τῆς Νικοπόλεως [2], τῆς Ἀμφιπόλεως [3] κλπ.

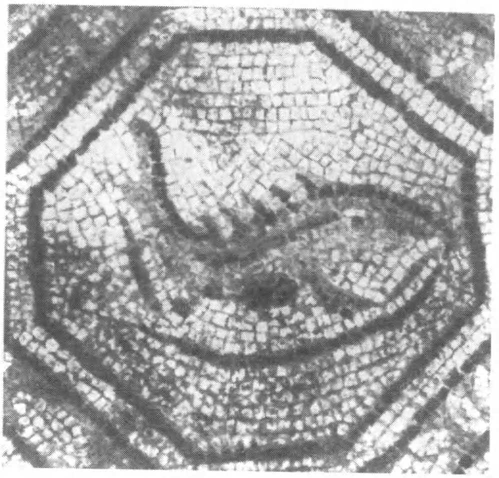

Εἰκ. 31. Συναγρίς.

3) Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν κεφαλοπόδων μαλακίων ὑπάγεται ἐπίσης καὶ τὸ ἐν εἰκόνι 29 (ὁμοῦ μετὰ τοῦ κρηνιλάβρου) εἰκονιζόμενον εἶδος τευθίδος (καλαμαρίου), τὸ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ὀνομαζόμενον θράψαλον. Τὸ θράψαλον διακρίνεται τῆς τευθίδος (καλαμάρι) κατὰ τοῦτο, ὅτι ἔχει δύο τῶν πλοκάμων του πολὺ μακροτέρους τῶν ἄλλων, τοῦθ᾽ ὅπερ δὲν συμβαίνει εἰς τὸ καλαμάρι. Χαρακτηριστικόν του ἐπίσης ἀποτελοῦσι τὰ πολὺ βραχέα ὀπίσθια πτερύγια. Τὸ χρῶμά του εἶναι ὠχρόν, σαρκόχουν ἕως λευκοκίτρινον.

Γ΄. Ἐκ τῶν μαλακοστράκων ἀναφέρομεν τὸν πάγουρον (κοινῶς κριτσίνι ἢ ποδαρᾶτο) (ἔγχρ. πίν. 13β καὶ εἰκ. 34, παρένθ. πίν. Α, βορεία στήλη ἐσωτερικῶς). Οἱ πάγουροι, εἶδος καρκίνου, εἰσδύουν πάντοτε εἰς κενὰ ὄστρακα πρὸς προστασίαν τῆς μαλακῆς των κοιλίας. Ἓν τοιοῦτον ἀκριβῶς ὄστρακον, σχήματος θαλασσίου κοχλίου, εἶναι προσηρτημένον εἰς τὴν οὐρὰν τοῦ ἡμετέρου παγούρου καὶ εὐδιάκριτον ἐπὶ τῶν εἰκόνων (πίν. 13β καὶ εἰκ. 34). Τὸ χρῶμά του εἶναι κόκκινον ὡς τὸ τοῦ ἀστακοῦ. Πάγουρος εἰκονίσθη καὶ εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten τῆς Β. Ἀφρικῆς [4].

[1] Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970, καὶ εἰς Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1970 σ. 35 εἰκ. 32, σ. 36 εἰκ. 34.

[2] Βασιλικὴ Α΄ (διαμέρισμα Ω), Ἀλ. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1917 σ. 62 καὶ εἰκ. 15 καὶ 16.

[3] Βασιλικὴ Α΄, Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1970 καὶ Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1970, σ. 34, εἰκ. 30 καὶ 31.

[4] S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, Roma (ἄ. χρ.), εἰκ. 67, σ. 118, εἰκ. 69 1.

Τελευταῖον θὰ ἀναφέρωμεν τὸν συχνότατα ἐν Μεσογείῳ ἀπαντῶντα ἐχινόδερμον, μέλανα ἐ χ ῖ ν ο ν (κοινῶς ἀχινὸν) μὲ τὰς ἀκανθώδεις ἀκτῖνας του ἐξερχομένας ἀπὸ τῶν θηλῶν τοῦ σφαιροειδοῦς κελύφους του. Εἰκονίζεται ὁμοῦ μετὰ τοῦ κρηνιλάβρου (κοινῶς χειλοῦ) (εἰκ. 28, παρένθ. πίν. Α', εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ πλαισίου, ἐσωτερικῶς). Ἐχῖνος παρίσταται καὶ εἰς τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον τοῦ Zliten [1] τῆς Β. Ἀφρικῆς.

Συνοψίζοντες τὰ περὶ τῶν ἰχθύων προσθέτομεν ἀκόμη καὶ τὰ ἑξῆς: Οἱ ἰχθῦς καὶ τὰ ἄλλα θαλάσσια ζῶα δὲν εἰκονίζονται ἐνταῦθα μὲ ἀπόλυτον ἀκρίβειαν, ὁ προσδιορισμὸς ὅμως ἑκάστου ἐξ αὐτῶν κατέστη δυνατὸς ἀπὸ μερικὰ πολὺ ἔντονα χαρακτηριστικά των, τὰ ὁποῖα ἰδιαιτέρως τονίζονται εἰς τὰ ψηφιδωτά. Ἀκρίβεια τῆς ἀποδόσεως ὑπάρχει κυρίως εἰς τὸ σχέδιον καὶ τὰς ἰριδώσεις, αἵτινες δίδουν τὴν ἐντύπωσιν ζωντανοῦ ἰχθύος κινουμένου ἐντὸς τοῦ ὕδατος· δὲν ὑπάρχει ὅμως πάντοτε καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ χρώματος. Οὕτω π.χ. ὁ γόγγρος ἢ μύραινα τοῦ ἐγχρ. πίν. 13γ, ὁ πάγουρος (πίν. 13β), ὁ ὀκτάπους (πίν. 13δ) κλπ. ἀπεδόθησαν ὑπὸ τοῦ ψηφωτοῦ ὄχι μὲ τὸ σύνηθες χρῶμά των, ἀλλὰ μὲ τὸ κόκκινον ἐκεῖνο χρῶμα, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν ὅταν βρασθοῦν, τοῦθ' ὅπερ παρετηρήθη ὅτι συμβαίνει καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀντιοχείας [2]. Μία ἄλλη ἀκόμη παρατήρησις ἀφορᾷ τοὺς δελφῖνας, τῶν ὁποίων τὸ ῥύγχος, ἡ οὐρὰ καὶ τὰ πτερύγια εἰκονίσθησαν ἐρυθρά, χάριν ἐμφάσεως ἢ ποικιλίας βεβαίως, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον συμβαίνει καὶ εἰς τὰς ἑλληνιστικὰς παραστάσεις δελφίνων, ὡς π.χ. τῆς Δήλου [3].

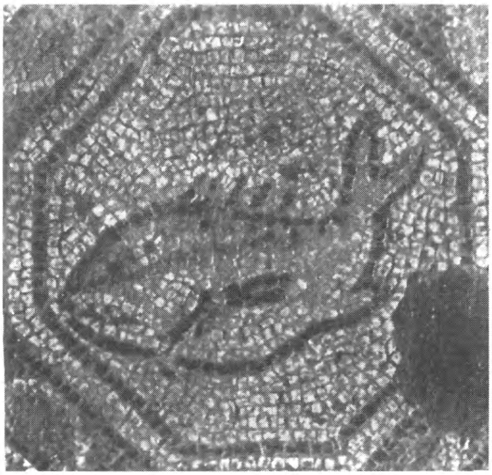

Εἰκ. 32. Φάγρος (φαγγρί).

Τὰ ζωικὰ θαλάσσια θέματα ὑπῆρξαν λίαν ἀγαπητά, προτιμώμενα ὑπὲρ πάντα τὰ ἄλλα εἴς τε τὰ ρωμαϊκὰ καὶ τὰ παλαιοχριστιανικὰ δάπεδα μάλι-

[1] A u r i g e m m a, ἔ. ἀ. εἰκ. 80 Cd, 82.

[2] Βλ. D. L e v i, Antioch Mosaic Pavements I, σ. 39.

[3] M. B u l a r d, Peintures murales et mosaiques de Délos, Monuments et Mémoires Piot τόμ. XIV, 1907, πίν. XIII.

στα δὲ τῶν παραλίων πόλεων τῆς Ἑλλάδος [1], τῆς Ἰταλίας [2] καὶ τῆς Β. Ἀφρικῆς [3]. Οἱ ψηφωταὶ εἶχον τὰ σχέδια τῶν θεμάτων εἰς τετράδια μετεκινοῦντο δὲ καλούμενοι καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ἔνθα καὶ τὰ ἐφήρμοζον. Οὕτω βλέπομεν ἰχθῦς νὰ εἰκονίζωνται ἐπὶ δαπέδων καὶ μὴ παραλίων πόλεων, ὡς π. χ. τοῦ Κλαυσείου τῆς Εὐρυτανίας[4], τῶν Δελφῶν [5] καὶ τὰ ἡμέτερα τῆς Τεγέας. Θέματα τῆς θαλασσίας πανίδος ἐφηρμόζοντο ἰδιαιτέρως εἰς δάπεδα οἰκοδομημάτων σχέσιν ἐχόντων πρὸς τὸ ὕδωρ, ὡς π. χ. λουτρῶν, νυμφαίων καὶ δεξαμενῶν, ἔνθα τὰ ψηφιδωτὰ ὑδρόβια ζῶα μὲ τὰς ποικίλας ἀποχρώσεις τῶν ψηφίδων των ἀπέκτων, τῇ συνεργασίᾳ καὶ τοῦ ὕδατος, πολλὴν ζωντάνιαν καὶ κίνησιν. Εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν τὰ θαλάσσια αὐτὰ ζῶα δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀντιπροσωπεύουν καὶ τὸν ὠκεανόν, τὸν μέγαν

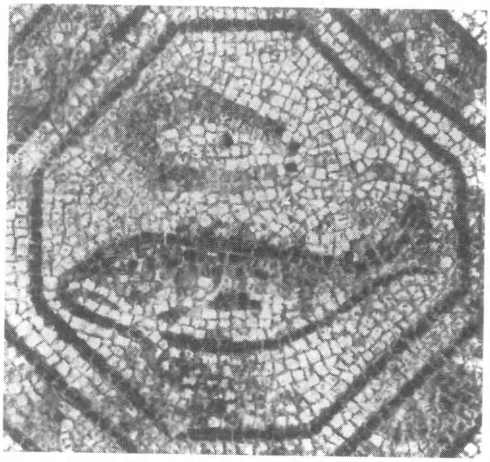

Εἰκ. 33. Κάτω: Χρύσοφρυς (κ. τσιπούρα) καὶ ἄνω: σηπία.

[1] Λίμνη Εὐβοίας (Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1958, πίν. 50β καὶ 1959 πίν. 53α καὶ 54β), Ἄργος, βασιλικὴ Παλαιοπύργων (Ε. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ἀρχ. Δελτ. 19, 1964, Β΄ σ. 126, πίν. 124β, γ, δ), βασιλικὴ Δ΄ Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου, ΠΑΕ 1935 εἰκ. 2-3 καὶ 1936 εἰκ. 3, 5-8), βασ. Κεφάλου (Χ. Μπάρλα, ΠΑΕ 1967, σ. 28-32), Κέρκυρα (Β. Καλλιπολίτης, ΠΑΕ 1956, σ. 158-163 καὶ 1957, σ. 79-84), βασιλικὴ Α΄ Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1967, σ. 82-88, πίν. 63-66α), βασιλικὴ Γ΄ Ἀμφιπόλεως (Ε. Στίκας, ΠΑΕ 1966, σ. 39, πίν. 20-22α), Καστρὶ Χερσονήσου Κρήτης (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1959, πίν. 176β) κλπ.

[2] Ἀκυληία (G. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, Roma, ἄν. χρον., πίν. 15, 50, 51, 53), Σικελία (G. V. Gentili, La Villa Erculia di Piazza Armerina, Roma 1965 (;), πίν. XXXIX, καὶ LI).

[3] Ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς Zliten (= Dar Bur Ammera) (S. Aurigemma, I mosaici di Zliten, εἰκ. 42, 43, 63, 79, 81-85). Βλ. ἐπίσης ψηφιδωτὸν Καρχηδόνος (G. Ville, Inventaire des Mosaïques d'Afrique II, σ. 226, no 671), ψηφιδωτὸν εἰς Medeina (αὐτόθι II, σ. 190, ἀρ. 576), ψηφιδωτὸν εἰς Vadi ez Zgaia Β. Ἀφρικῆς (L. Foucher, ἐν La Mosaique Gréco-Romaine, σ. 141, εἰκ. 23).

[4] Μ. Χατζηδάκης, ΠΑΕ 1958, σ. 58-63, πίν. 47, 49, 50β, 1959, σ. 34-36, πίν. 33-35, 36α, γ.

[5] Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἔμπροσθεν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Π. Λαζαρίδης, Ἀρχ. Δελτ. 16, 1960, σ. 167, πίν. 149α, δ, 150).

ἐκεῖνον ποταμόν, ὅστις, ἤδη ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων [1], ἐθεωρεῖτο ὡς περικυκλώνων τὴν Γῆν καθ' ὅλας τὰς πλευράς της, ἡ ἰδέα δ' αὕτη ἐπέζησε καὶ καθ' ὅλην τὴν κλασσικὴν ἀρχαιότητα, ὁπότε ἡ γῆ ἐθεωρεῖτο ὡς ἐπίπεδος δίσκος [2]. Οἱ Ρωμαῖοι ἐπίσης παρεδέχοντο ὄχι μόνον ἐπίπεδον τὴν Γῆν ἀλλὰ καὶ τὸν Ὠκεανὸν περιβάλλοντα αὐτὴν καθ' ὅλας τὰς πλευράς [3], ἡ αὐτὴ δ' ἄποψις ἐγένετο δεκτὴ καὶ ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς συγγραφεῖς [4]. Ἰδιαιτέρως μάλιστα Κοσμᾶς ὁ Ἰνδικοπλεύστης (μέσα 6ου αἰ.) παρέχει εἰς τοὺς διασωθέντας κώδικάς του [5] γραφικὴν παράστασιν τῆς Οἰκουμένης Γῆς, περιβρεχομένης ὑπὸ τοῦ ὀρθογωνίου σχήματος Ὠκεανοῦ, ὡς δηλοῖ καὶ σχετικὴ ἐπιγραφὴ λέγουσα: *τὴν γῆν ἅπασαν ὠκεανὸς κυκλῶν* [6].

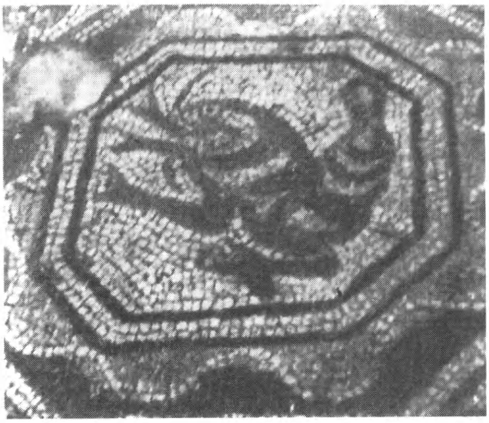

Εἰκ. 34. Πάγουρος (κ. κριτσίνι).

Πλὴν ὅμως τοῦ Κοσμᾶ ἔχομεν καὶ παράστασιν τοῦ Ὠκεανοῦ πλήρους ἰχθύων περιβάλλοντος τὸ διὰ ψηφιδωτοῦ διακοσμούμενον δάπεδον τοῦ παστοφορίου τῆς βασιλικῆς Α' τῆς Νικοπόλεως [7], τὸ ὁποῖον δι' ἐπιγραφῆς ρητῶς χαρακτηρίζεται ὡς εἰκονίζον *Ὠκεανὸν περίφαντον* πλήρη ἰχθύων, *Γαῖαν μέσσον ἔχοντα* [8]. Εἰς τὴν ἡμετέραν περίπτωσιν ὡς ἐπίπεδος Γῆ πρέπει νὰ νοηθῇ τὸ περιλαμβάνον τὰς προτομὰς ποταμῶν καὶ μηνῶν ὀρθογώ-

[1] Pauly - Wissowa, Real - Encycl. XVII, στ. 2308 κ.ἑ. ἐν λ. Okeanos.

[2] Roscher, Lexikon der Mythologie VI, στ. 455.

[3] R. E., ἔ. ἀ. στ. 2336 - 2338.

[4] Εὐσέβιος, (Migne, Ε. Π. τόμ. 20, στ. 1344c). Rosius, Ἱστορία I 2 (Migne, Λ. Π. 31, στ. 672).

[5] Laurent. φ. 93 r καὶ Cod. Sinaiticus φ. 67 r.

[6] Βλ. εἰκόνα του παρὰ W. Wolska, La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès, Paris 1962, σ. 300, εἰκ. 22.

[7] Ἀλ. Φιλαδελφεύς, Ἀρχ. Ἐφημ. 1916, σ. 67.

[8] Τὴν γαῖαν ταύτην, ἀτόπως ὡς σφαῖραν καὶ οὐχὶ ὡς δίσκον χαρακτηρισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Στ. Πελεκανίδη (Zeitschrift für Kirchengeschichte 59, 1940, σ. 114 - 124), ἤλεγξεν ἤδη ὁ E. Weigand ἐν BZ 40, 1940, σ. 543.

νιον, τὸ quadratum populi, τὸ δὲ πλαίσιον ὡς Ὠκεανὸς πλήρης ποικίλης ὑδροβίου πανίδος [1].

ΤΟ ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΟΝ

Τὰ ἀνωτέρω περιγραφέντα ψηφιδωτὰ διατρέχοντα κίνδυνον τελείας διαλύσεως καὶ καταστροφῆς ἐλήφθη πρόνοια ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας νὰ στερεωθῶσι καὶ συντηρηθῶσιν. Πρὸς τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀνετέθη εἰς τὸν εἰδικὸν στερεωτὴν ψηφιδωτῶν ζωγράφον v. Peschke ἡ συντήρησις αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δ' ἡ Ὑπηρεσία Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ἀνέλαβε, δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὴν κατασκευὴν στεγάστρου ἐκ σιδηροπαγοῦς σκυροδέματος μετὰ δικλινοῦς στέγης κατὰ σχέδιον τοῦ Ἐπιθεωρητοῦ Ἀρχιτέκτονος τῆς Ἀναστηλώσεως κ. Ε. Στίκα [2]. Τὸ στέγαστρον τοῦτο ἐφωδιασμένον εἰς τὰ ἄνω του μέρη διὰ μεγάλων ὑαλοφράκτων ἀνοιγμάτων (εἰκ. 13) κατεσκευάσθη μὲ διαστάσεις κατά τι μεγαλυτέρας (15 × 7.60 μ.) τῶν τοῦ μέσου κλίτους, μὴ περιληφθείσης ὅμως ἐν αὐτῷ καὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ, τῆς ὁποίας τὰ ψηφιδωτὰ ἦσαν, ὡς εἴπομεν (σ. 24), τελείως κατεστραμμένα.

Λόγῳ τῆς θέσεως τῶν ψηφιδωτῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν ρυμοτομικὴν διαρρύθμισιν τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ἡ θύρα εἰσόδου τοῦ στεγάστρου (ἀνοίγματος 1.78 μ.) κατεσκευάσθη εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς του, οὕτως ὥστε νὰ ἀντιστοιχῇ πρὸς ἕνα τῶν δρόμων τοῦ ἀγροκηπίου (βλ. εἰκ. 7) χάριν εὐκολωτέρας ἐπισκέψεως τῶν ψηφιδωτῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ στάθμη εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκονται τὰ ἀρχαῖα ψηφιδωτὰ ἔκειτο 1.25 μ. χαμηλότερον τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀγροκηπίου, ἵνα καταστῇ δυνατὴ ἡ ἄνετος προσπέλασις πρὸς τὴν θύραν ἐδέησε νὰ ἐκσκαφῇ πρὸ αὐτῆς πρὸς Βορρᾶν χῶρος πλάτους 4.70 μ. (συνυπολογιζομένης καὶ τῆς πρὸ τοῦ βορείου τοίχου κατασκευασθείσης ἐκ σκυροκονιάματος βάσεως πλ. 1.21 μ.) ἐφοδιασθεὶς

[1] Προσωποποιήσεις τοῦ Ὠκεανοῦ ἐπὶ δαπέδων, εἴτε μόνου εἴτε μετὰ τῆς Γῆς ἢ τῆς Θέτιδος, συναντῶνται εἰς πλείονα παραδείγματα ἀρχαῖα καὶ ρωμαϊκὰ (παρὰ Roscher, Lexikon der griech. u. röm. Mythologie I, στ. 1564. Βλ. καὶ Inventaire I 1909, 376, II, 449, III, ὡς καὶ παρὰ Hinks, Catalogue of the Greek and Roman paintings and mosaics in the British Museum, London 1933, ἀρ. 15, 37 d). Ὡραίαν προσωποποίησιν τοῦ Ὠκεανοῦ καὶ τῆς Θέτιδος ἐν μέσῳ πλήθους ἰχθύων παρέχει τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Ἀντιοχείας, Οἰκία Καλενδαρίου, 2ου μ. Χ. αἰ., (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, Princeton 1947, πίν. VI b) τὴν δὲ παράδοσιν ταύτην παρεδέχθησαν καὶ οἱ Χριστιανοί. Οὕτω προτομὴ τῆς Γῆς εἰκονίσθη εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ τοῦ ἱερέως Ἰωάννου εἰς El - Muhayet (Saller - Bagatti, The Town of Nebo, πίν. 9, 1 καὶ 10, 2), προτομὴ δὲ τῆς θαλάσσης ἀπεικονίσθη ἐπίσης καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀποστόλων τῆς Μαδηβᾶς (Revue Biblique 11, 1902, σ. 529).

[2] Βλ. ΠΑΕ 1953, σ. 314.

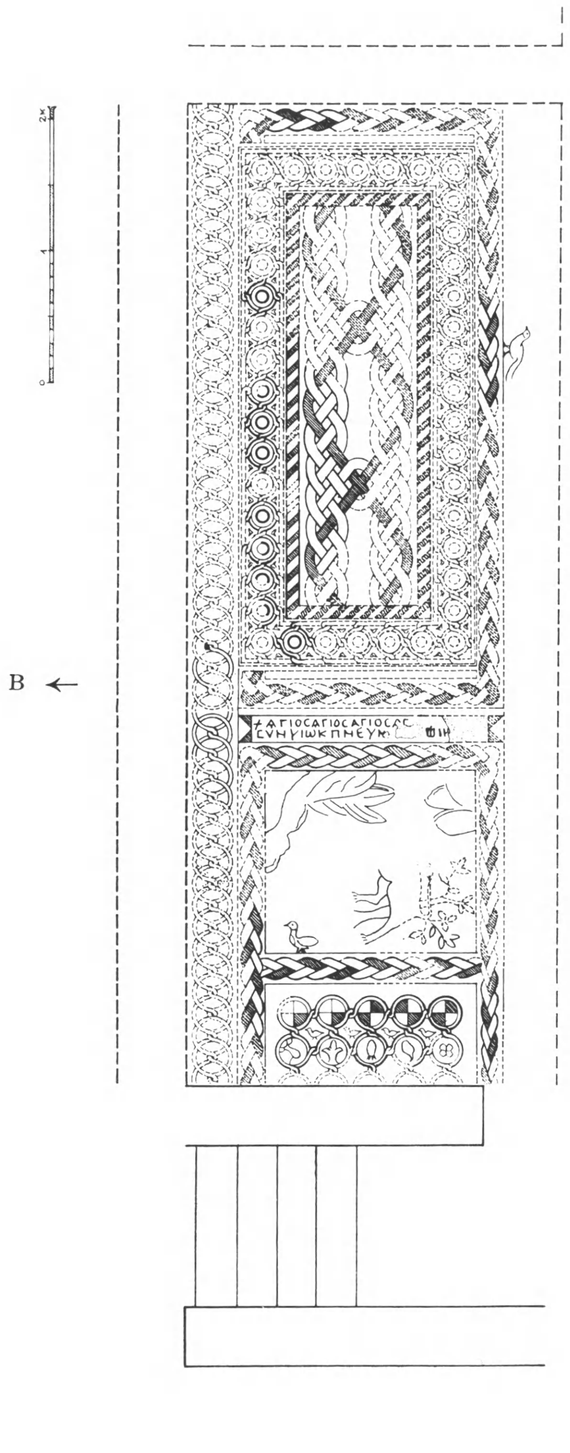

Εἰκ. 35 Ἡ κάτοψις τοῦ πρὸς Β. τῆς βασιλικῆς ἀποκαλυφθέντος ψηφιδωτοῦ δαπέδου, κλίτους ἢ παρεκκλησίου.

διὰ μικρᾶς λιθίνης κλίμακος καθόδου (εἰκ. 35) ἐκ 5 βαθμίδων πλάτους 1.25 μ. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν ὅμως τῆς ἐκσκαφῆς ταύτης ἡ σκαπάνη προσέκρουσεν εἰς νέα ψηφιδωτά, καταλαμβάνοντα ἔκτασιν 3.50 × 7.50 μ.

Τὰ νέα ψηφιδωτὰ ὁρίζονται πρὸς Βορρᾶν ὑπὸ νεωτέρου τοίχου, πάχους 0.50 μ., τοῦ ὁποίου ἡ νοτία πλευρὰ ἀπέχει τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ ἐσωτερικοῦ στυλοβάτου τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς 5.82 μ. Ἐὰν ἀπὸ τοῦ μήκους τούτου ἀφαιρέσωμεν τὸ πλάτος τοῦ νέου ψηφιδωτοῦ, ἤτοι τὸ 3.07 μ. καὶ τὸ πάχος τοῦ νοτίου αὐτοῦ τοίχου, ὅστις δὲν σώζεται, ἔστω 0.50 μ., ὑπολείπεται ὡς πλάτος τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς 2.25 μ. Τὸ πρὸς Β. λοιπὸν νέον διαμέρισμα, τὸ ἐστρωμένον διὰ ψηφιδωτῶν, δυνατὸν νὰ ἦτο εἴτε ἓν πρόσθετον βόρειον (πέμπτον) κλῖτος εἴτε μᾶλλον ἓν παρεκκλήσιον, ἀφοῦ τὸ πλάτος του, 3.07 μ., προκύπτει πολὺ μεγαλύτερον τοῦ πλάτους τοῦ βορείου κλίτους τῆς βασιλικῆς (2.50).

Τὸ ἀποκαλυφθὲν ψηφιδωτὸν τοῦ παρεκκλησίου εὑρισκόμενον εἰς στάθμην κατὰ 0.10 μ. περίπου ὑψηλοτέραν τῆς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ μέσου κλίτους τῆς βασιλικῆς (πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μίαν ἔνδειξιν μεταγενεστέρας προσθήκης τοῦ παρεκκλησίου), ἀποτελεῖται ἐκ τῶν ἑξῆς διαχώρων, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ Δυσμῶν, ἤτοι α) ἐκ τοῦ παρὰ καὶ ὑπὸ τὴν κλίμακα καθόδου εὑρισκομένου ὀρθογωνίου, πλάτους 1.60 μ. καὶ μήκους μὴ καθοριζομένου λόγῳ διακοπῆς αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πτερυγίου τῆς κλίμακος καθόδου. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμῆμά του ἔχει μῆκος 0.79 μ. πληροῦται δὲ διὰ πλέγματος ἐκ πέντε συριακῶν, ὁριζοντίως καὶ καθέτως κομβουμένων τροχῶν, ὧν σήμερον φαίνονται δύο σειραί (εἰκ. 35, 36), συνεχίζοντο ὅμως περαιτέρω πρὸς Δυσμὰς ἄγνωστον κατὰ πόσας ἀκόμη σειράς, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν διαμέτρου 0.10 μ. σωζομένων κόμβων των συνδέσεως πρὸς ἑπομένους. Οἱ κύκλοι τῶν τροχῶν, περιβαλλόμενοι ὑπὸ ταινίας πλάτους 0.05 μ., ἔχουσι διάμετρον 0.20-0.21 μ., πληροῦνται δὲ οἱ μὲν τῆς ἄκρας ἀνατολικῆς σειρᾶς διὰ τεσσάρων σταυροειδῶς τεταγμένων τομέωνκύκλου, χρώματος ἐναλλὰξ κοκκίνου καὶ λευκοῦ (εἰκ. 36), οἱ δὲ τῆς ἑπομένης δευτέρας σειρᾶς, δι' ἰχθύων καὶ διὰ κοκκίνων τριφύλλων καὶ τετραφύλλων (εἰκ. 35, 36). Τὰ μεταξὺ τῶν τροχῶν κενὰ πληροῦνται διὰ πτηναρίων βαινόντων πρὸς τ' ἀριστερά. Τὸ περιγραφὲν διάχωρον περιβάλλεται καὶ κατὰ τὰς τρεῖς σωζομένας πλευράς του ὑπὸ διπλοῦ ἑλικοειδοῦς πλοχμοῦ ἐκ μιᾶς λευκῆς καὶ μιᾶς ἐρυθρᾶς ταινίας, πλάτους 0.20 μ., πλαισιουμένου ἐξωτερικῶς ὑπὸ λεπτῆς ταινίας πλάτους 0.035 μ. Ὁ περιβάλλων τὸ περιγραφὲν διάχωρον πλοχμὸς συνεχίζεται καὶ εἰς τὸ δεύτερον πρὸς ἀνατολὰς τετράγωνον διάχωρον. Τούτου αἱ μὲν διαστάσεις σώζονται (1.60 × 1.60 μ.), ἴσως δὲ νὰ ἦσαν ὅσαι ἀκριβῶς καὶ αἱ διαστάσεις τοῦ πρώτου περιγραφέντος διαχώρου, ἤτοι νὰ ὑπῆρχον ἀκόμη δύο σειραὶ συριακῶν τροχῶν, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ρωπογραφικὸν θέμα, τοῦ ὁποίου μικρὰ μόνον τμήματα σώζονται. Ἐκ τούτου διακρίνονται δεξιᾷ μὲν τὸ ὀπίσθιον

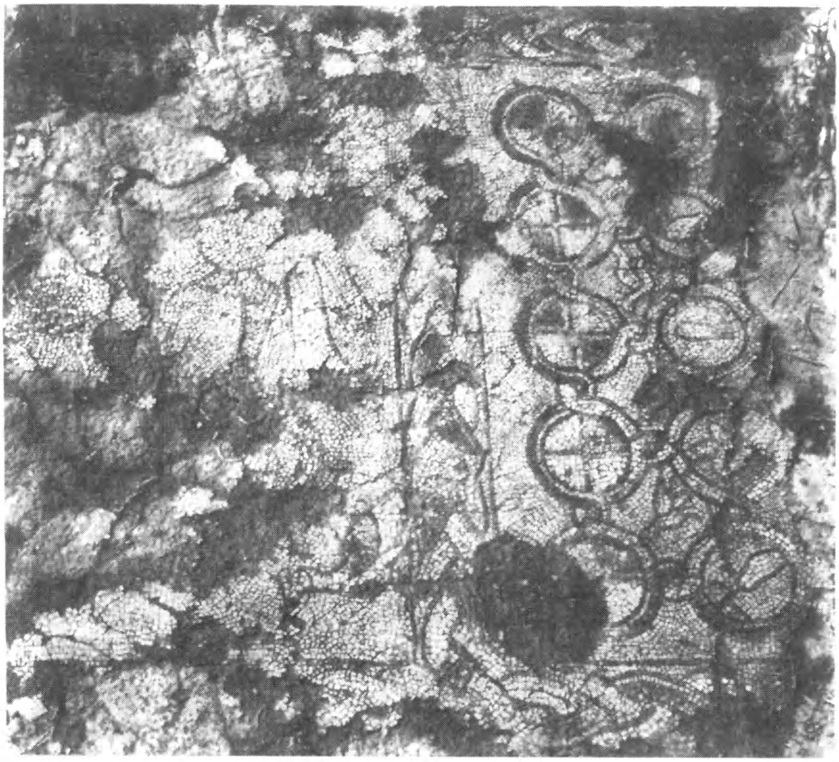

Εἰκ. 36. Φωτογραφία τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δυτικωτάτου διαχώρου τοῦ παρεκκλησίου.

Εἰκ. 37. Ἡ μεταξὺ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου διαχώρου τοῦ παρεκκλησίου ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή.

ἥμισυ τετραπόδου ζώου (βοός;) (εἰκ. 35, 36) βαίνοντος πρὸς τ' ἀριστερά, ὄπισθεν τοῦ ὁποίου διαφαίνεται ὁ κορμὸς φυλλοφόρου δένδρου, εἰς δὲ τὴν κάτω ἀριστερὰν γωνίαν βράχος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται πλατύφυλλος θάμνος. Μικρὸν πτηνὸν ἐπικάθηται ἐπὶ τοῦ ἑλικοειδοῦς πλοχμοῦ τῆς κάτω δεξιᾶς γωνίας (εἰκ. 35, 36). Τὸ ὑπόλοιπον κατεστράφη.

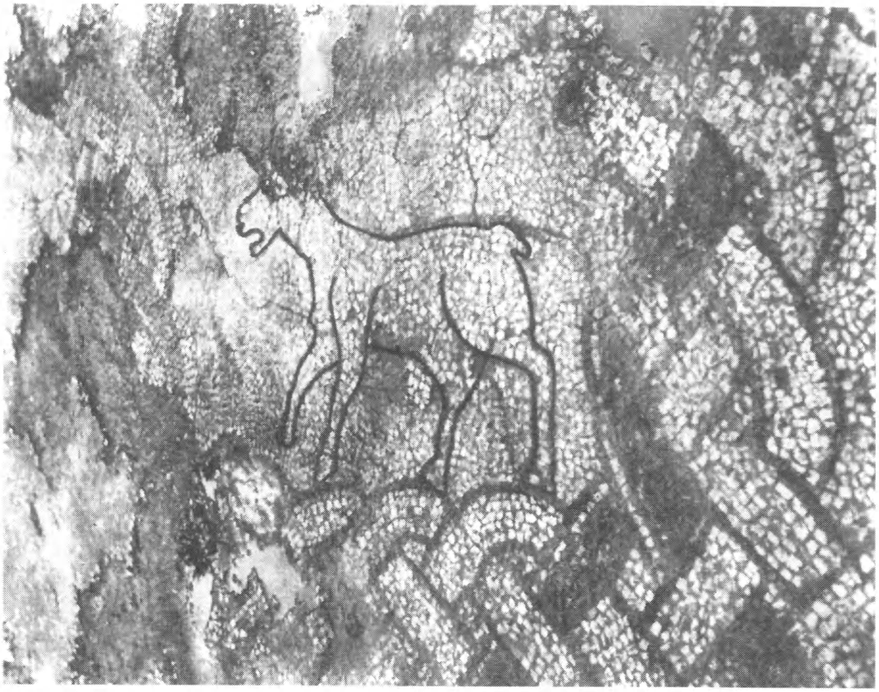

Εἰκ. 38. Τεμάχιον ψηφιδωτοῦ δαπέδου, μὴ εὑρεθὲν κατὰ χώραν, εἰκονίζον τετράποδον βαῖνον πρὸς τ'ἀριστερὰ καὶ πατοῦν ἐπὶ τριπλοῦ πλοχμοῦ.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ περιγραφέντος διαχώρου χωρίζεται ἀπὸ τοῦ ὁμοίου δυτικοῦ πλοχμοῦ τοῦ ἑπομένου διὰ στενῆς λωρίδος, πλάτους 0.22 μ., ἐντὸς τῆς ὁποίας εἶναι γεγραμμένη δίστιχος ἐπιγραφή, κολοβὴ δυστυχῶς, ἐντὸς πίνακος μετὰ τριγωνικῆς λαβῆς. Τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης τὸ σωζόμενον τμῆμα ἀναγινώσκεται ὡς ἑξῆς (εἰκ. 37):

† ΑΓΙΟϹ ΑΓΙΟϹ ΑΓΙΟϹ ΑΓ[ιος] (Κύριος ὁ Θεὸς)
ϹΥΝ ΥΙΩ Κ[αὶ] ΠΝΕΥΜ[ατι] (Ἁγίῳ) .... ΩΙΗ

Τὸ ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς ἐρχόμενον τρίτον διάχωρον εἶναι λίαν ἐπίμηκες, παρουσιάζει δὲ καί τινα ἀκανονιστίαν εἰς τὴν διακόσμησιν. Τὸ κέντρον του ἀποτελεῖ ἐπίμηκες ὀρθογώνιον, διαστάσεων 0.90 × 3.04 μ., κατα-

λαμβανόμενον ὑπὸ δύο κατὰ μῆκος παραλλήλων τριπλῶν πλοχμῶν συνενουμένων πρὸς ἀλλήλους διὰ δύο κόμβων (εἰκ. 35). Τοὺς δύο παραλλήλους πλοχμοὺς καὶ τοὺς συνδέοντας αὐτοὺς δύο κόμβους διασχίζουν, χιαστὶ διατεταγμέναι, ἐρυθραὶ ταινίαι, ὡς τὸ σχέδιον δεικνύει (εἰκ. 35). Τὸ περιγραφὲν θέμα τῶν πλοχμῶν περιβάλλεται κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς ὑπὸ ταινίας, πλάτους 0.10μ., κοσμουμένης διὰ λοξῶν, ἐναλλὰξ λευκῶν καὶ ἐρυθρῶν, παραλληλογράμμων. Τὸ τελευταῖον περιγραφὲν πλαίσιον περιβάλλεται ὑπὸ ἑτέρου, πλάτους 0.37 μ., ἐκ συνεχῶν συριακῶν τροχῶν, 16 κατὰ τὸ μῆκος καὶ 7 κατὰ τὸ πλάτος, τῶν γωνιαίων ἀριθμουμένων δίς. Τὸ νέον τοῦτο ἐκ συριακῶν τροχῶν πλαίσιον περιβάλλεται κατὰ τὰς τρεῖς μόνον αὐτοῦ πλευρὰς (ἀνατολικήν, δυτικὴν καὶ νοτίαν) ὑπὸ πλοχμοῦ ὁμοίου πλάτους καὶ σχεδίου πρὸς τὸν τοῦ δευτέρου διαχώρου. Τὸ ὅλον μῆκος τοῦ παρεκκλησίου διατρέχει κατὰ τὴν βόρειόν του πλευρὰν διακοσμητικὴ ζώνη ἐκ διατεμνομένων συριακῶν τροχῶν, πλάτους 0.36 μ. Ἀντιστοίχως πρὸς τὴν ζώνην ταύτην θὰ ὑπῆρχε κατὰ τὴν νοτίαν μακρὰν πλευρὰν τοῦ παρεκκλησίου ἑτέρα, οὐχὶ ὅμως ὁμοία, τῆς ὁποίας τὸ μόνον διατηρηθὲν λείψανον εἶναι μικρὸν πτηνὸν (εἰκ. 35) βαῖνον πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει ὅτι κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν εὑρέθη, οὐχὶ ὅμως κατὰ χώραν, τεμάχιον ψηφιδωτοῦ, ὅπερ εἰκονίζει τετράπουν ζῶον μὲ βραχεῖαν οὐράν, βαῖνον πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἔχον ἀνοικτὸν τὸ στόμα. Τὸ ζῶον τοῦτο, ὡς δεικνύει ἡ εἰκὼν 38, πατεῖ ἐπὶ μιᾶς τῶν ταινιῶν τοῦ μεγάλου ἀνατολικοῦ διαχώρου καὶ ἴσως νὰ προέρχεται ἐξ αὐτοῦ, δηλ. ἐκ τοῦ κενοῦ, τὸ ὁποῖον παρεμβάλλεται μεταξὺ τῶν παραλλήλων πλοχμῶν, οἵτινες θὰ ἔπρεπε πιθανώτατα νὰ σχεδιασθῶσιν ὀλίγον στενότεροι, ὥστε νὰ χωρέσῃ καὶ τὸ ἀνεξηγήτου σημασίας βραχύουρον ζῶον τοῦτο ἐκεῖ, ἐπειδὴ καὶ ὡς ἐσχεδιάσθησαν (εἰκ. 35) εἶναι ὀλίγον ἐκτὸς κλίμακος.

ΓΕΝΙΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ ΤΩΝ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Πρὸς εὕρεσιν τῆς χρονολογίας κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν, ἐλλείψει συγκεκριμένων χρονολογικῶν ἐνδείξεων, θὰ καταφύγωμεν κυρίως εἰς αἰσθητικῆς φύσεως κριτήρια [1].

[1] Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς δὲν μᾶς χρησιμεύει τόσον πολύ, ἕνεκα τοῦ εἰδικοῦ χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον παρέχει εἰς αὐτὰ ἡ τεχνικὴ τοῦ ψηφιδωτοῦ. Ἔχει ἄλλωστε παρατηρηθῆ, ὅτι ἐντὸς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ αἰῶνος ὑπάρ-

Ἀγγέλλων εἰς τὸν Archäologischer Anzeiger τοῦ 1934 (στ. 156) τὴν ἀποκάλυψιν τῶν νέων ψηφιδωτῶν, ἔγραφον τὰ ἑξῆς [1]: «Τὰ ψηφιδωτὰ (τῆς Τεγέας) εἶναι σπουδαῖα ὄχι τόσον ἕνεκα τῶν ἄλλως οὐχὶ σπανίων παραστάσεών των, ἀλλ' ἕνεκα τοῦ ὕφους των, ὅπερ χαρακτηρίζει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τὴν ἁγνῶς ἑλληνιστικὴν πλαστικὴν πρὸς τὴν ἀνατολικὴν γραμμικὴν διακοσμητικὴν τεχνοτροπίαν τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ 5ου αἰῶνος».

Ἂς γνωρίσωμεν τώρα πρῶτον ποῖα εἶναι τὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ποῖα τὰ ἀνατολικὰ στοιχεῖα εἰς τὴν παράστασιν τῶν μηνῶν καὶ τῶν ποταμῶν τοῦ ἡμετέρου ψηφιδωτοῦ

Θὰ παρατηρήσωμεν ἐν πρώτοις, ὅτι οἱ μῆνες εἰκονίζονται ἐνταῦθα ὡς ἐμβλήματα ἐπὶ τοῦ φωτεινοῦ, χρώματος ἐλεφαντοστοῦ, κάμπου τῶν διαχώρων των, πλαισιουμένου, ὡς εἰς τὰ παραδοσιακὰ ἑλληνιστικὰ πρότυπα, διὰ πλατείας κορνίζης μεθ' ἁπλῶν γεωμετρικῶν σχεδίων, τὰ φῶτα καὶ τὰ χρώματα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦσι μίαν ἐπιτυχῆ μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ἀνοικτοχρώμου κάμπου τῶν διαχώρων πρὸς τὴν σκοτεινοτέραν μετὰ μαιάνδρων ἐπιφάνειαν, ἥτις τὸν περιβάλλει.

Ποικίλα εἶναι τὰ εἰς τὴν εἰρημένην κορνίζαν χρησιμοποιηθέντα γεωμετρικὰ διακοσμητικὰ θέματα: τὸ ζατρικιοειδὲς [2] (πίν. 4), ἡ ἑλικοειδῶς ἀναδιπλουμένη ταινία (πίν. 5 καὶ 12) [3], ἡ σειρὰ τῶν διατεμνομένων καὶ ἐφα-

---

χει πολλάκις διαφορὰ χαρακτῆρος τῶν γραμμάτων, ὡς ἀπέδειξε τὸ παράδειγμα τῶν Γεράσων (Kraeling, Gerasa, σ. 366, 367). Καὶ εἰς τὴν ἰδικήν μας κτητορικὴν ἐπιγραφὴν ἄλλωστε ἓν καὶ τὸ αὐτὸ γράμμα γράφεται διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἰς τὰ διάχωρα. Οὕτω π. χ. τὸ Α εἰς μὲν τὴν ἐπιγραφὴν γράφεται πάντοτε μὲ τεθλασμένην τὴν ἐνδιάμεσον κεραίαν, ἐνῷ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν μηνῶν ἡ ἐνδιάμεσος κεραία του φέρεται ἄλλοτε λοξὰ ἀπὸ τῆς κάτω ἄκρας τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους πρὸς τὸ μέσον τοῦ δεξιοῦ (Δ) (βλ. ἐπιγραφὰς Φεβρουαρίου, ἔγχρ. πίν. 6 καὶ Μαΐου, ἔγχρ. πίν. 7) καὶ ἄλλοτε φέρεται, ὡς ἐν τῇ ἐπιγραφῇ, μὲ τεθλασμένην τὴν μέσην κεραίαν (Αὔγουστος, ἔγχρ. πίν. 9).

[1] «Die Mosaiken sind weniger wegen ihrer auch sonst nicht seltenen Darstellungen wichtig, als durch ihren Stil, der den Übergang vom rein hellenistischen, plastischen zum linearen, dekorativ orientalischen kennzeichnet und etwa in die erste Hälfte des 5 Jh. weist».

[2] Οἰκία Προσωπείων Ἀντιοχείας, τοῦ 400 μ. Χ. (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, II πίν. CXXII), θέμα συνηθέστατον ἀπὸ τῆς πρωίμου ρωμαϊκῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν τελευταίων βυζαντινῶν χρόνων.

[3] Αὕτη εὕρηται καὶ εἰς τὰ ἑξῆς μνημεῖα: εἰς ρωμαϊκὸν ψηφιδωτὸν τῆς Uthina (Gauckler, Mon. Piot II, 1896, πίν. XXIII), εἰς δάπεδον ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος - Νεμέσεως εἰς Parndorf, Eisenstatt Αὐστρίας (H. Kenner, ἐν La Mosaïque Gréco-Romaine, σ. 92 εἰκ. 12, τέλους 3ου ἢ ἀρχῶν 4ου αἰ.)· εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον εἰς Cominbriga Πορτογαλίας (M. Beirak Oleiro, ἐν La Mosaique Gréco-Romaine εἰκ. 4), ἐποχῆς Σεβήρων.

πτομένων κύκλων [1], ὁ σπειρομαίανδρος (πίν. 7) [2], οἱ φυλλοφόροι κλάδοι [3] (πίν. 8 καὶ 11), ἡ ἁπλῆ ἁλυσσοειδὴς σπεῖρα (πίν. 9 καὶ 10) [4] κλπ.

Πλὴν ὅμως τῶν ἀνωτέρω καταλεχθέντων θεμάτων ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ ἡμέτερον ψηφιδωτὸν ὡς περιθώρια τῶν ὀκταγώνων τοῦ μεγάλου ἐξωτερικοῦ πλαισίου καὶ αἱ τριγωνικαὶ βαθμιδωταὶ ἐπάλξεις [5], ὁ κανὼν τῶν ᾠῶν [6], οἱ ἀστράγαλοι [7], εἰς δὲ τὰ μεταξὺ τῶν διαχώρων διαστήματα καὶ ὁ διπλοῦς μαίανδρος [8].

Πάντα τὰ ἀνωτέρω θέματα εἶναι ἁγνῶς ἑλληνιστικά, τρία μάλιστα ἐξ αὐτῶν (ὁ σπειρομαίανδρος, ἡ ἁπλῆ ἁλυσσοειδὴς σπεῖρα καὶ αἱ βαθμιδωταὶ τριγωνικαὶ ἐπάλξεις) συναντῶνται εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον οἰκίας τῆς Δήλου, τοῦ 100 π.Χ. (εἰκ. 39)[9]. Ὁ σπειρομαίανδρος μάλιστα εἶναι πολὺ παλαιὸν διακοσμητικὸν θέμα ἀπαντῶν συνεχῶς ἀπὸ τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων (Θησαυρὸς Ἀτρέως) εἰς πάντα σχεδὸν τὰ χριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, Ἀνατολῆς [10] καὶ Δύσεως.

Οἱ μῆνες εἰκονίζονται συμφώνως πρὸς τὸν παραδοσιακὸν ἑλληνικὸν τρόπον ἤτοι ὡς ἐμβλήματα, προβαλλόμενα εἰς τὸν χῶρον μὲ σαφὲς περίγραμμα. Οὐδεμία τοὺς συνοδεύει ἔνδειξις τοπίου ἐκ φυτικῶν ἢ ἄλλων στοιχείων. Ἀποδίδονται πάντες μέχρις ὀλίγον κάτω τῆς ὀσφύος, μὲ πυκνὴν κόμην φθάνουσαν ὄπισθεν μέχρι τοῦ λαιμοῦ καὶ ἀποκρύπτουσαν σχεδὸν τὰ

1 Ψηφιδωτὸν Ἀντιοχείας, τοῦ 125 μ. Χ. (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, πίν. II καὶ IX).

2 Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου τοῦ 100 περίπου π. Χ. (M. Bulard, Peintures et Mosaïques de Délos, Mon. et Mémoires Piot XIV, 1907 εἰκ. 63, 65 καὶ 66, ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 39).

3 Ψηφιδωτὸν Ἀντιοχείας (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements πίν. XXII, XXIX, XXXVI β) τοῦ 3ου μ. Χ. αἰ.

4 Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου (M. Bulard, ἔ. ἀν. εἰκ. 66 καὶ πίν. XI καὶ XIII), Ἀντιοχείας (Levi, Mosaic Pavements τόμ. II, πίν. ΙΑ, XV β).

5 Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου (M. Bulard, ἔ. ἀν.), Περγάμου (Ath. Mitt. 32, 1907, πίν. XVII), Ἀντιοχείας (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, πίν. VII β, XV β).

6 Ψηφιδωτὰ θόλου Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, H. P. L'Orange ἐν XVII Corso di cultura sull' arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1970, σ. 264.

7 Ψηφιδωτὸν οἰκίας Δήλου τοῦ 100 π. Χ. (M. Bulard, ἔ. ἄν., πίν. XIII).

8 Ψηφιδωτὸν Περγάμου (A. M. 32, 1907, πίν. XVII), Δήλου (BCH, XIX, 1895, σ. 527 καὶ πίν. V), Ἀντιοχείας περὶ τὸ 200 μ. Χ. (Levi, Antioch Mosaic Pavements II, πίν. I β καὶ πίν. CXVIII β, 4ου αἰ.). Κοσμικοῦ κτηρίου Δημητριάδος (BCH 96, 1971 σ. 724 εἰκ. 316).

9 M. Bulard, Peintures et Mosaïques de Délos, Mon. et Mémoires Piot XIV, 1907, εἰκ. 63, 65 καὶ 66 (ὅθεν ἡ ἡμετέρα εἰκὼν 39).

10 Ἀντιόχεια (D. Levi, Antioch Mosaic Pavements, σποράδην).

ὦτα, συμφώνως πρὸς τὴν ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου ἐπικρατήσασαν συνήθειαν. Καὶ ἄλλοι μὲν ἐξ αὐτῶν φοροῦσι˙ χειριδωτούς, ἄλλοι δὲ ἀχειριδώτους χιτῶνας, πάντοτε ὅμως ἐζωσμένους. Κρατοῦσιν ἕκαστος εἰς τὰς χεῖρας τὰ κατὰ τὴν διάρκειάν του παραγόμενα ἀγαθὰ — πτηνά, καρποὺς ἢ ἄνθη — ἤτοι στοιχεῖα ἐποχειακά, ἄσχετα πρὸς τὰς εἰδωλολατρικὰς ἑορτὰς[1] ἢ τὰ ἔθιμα,

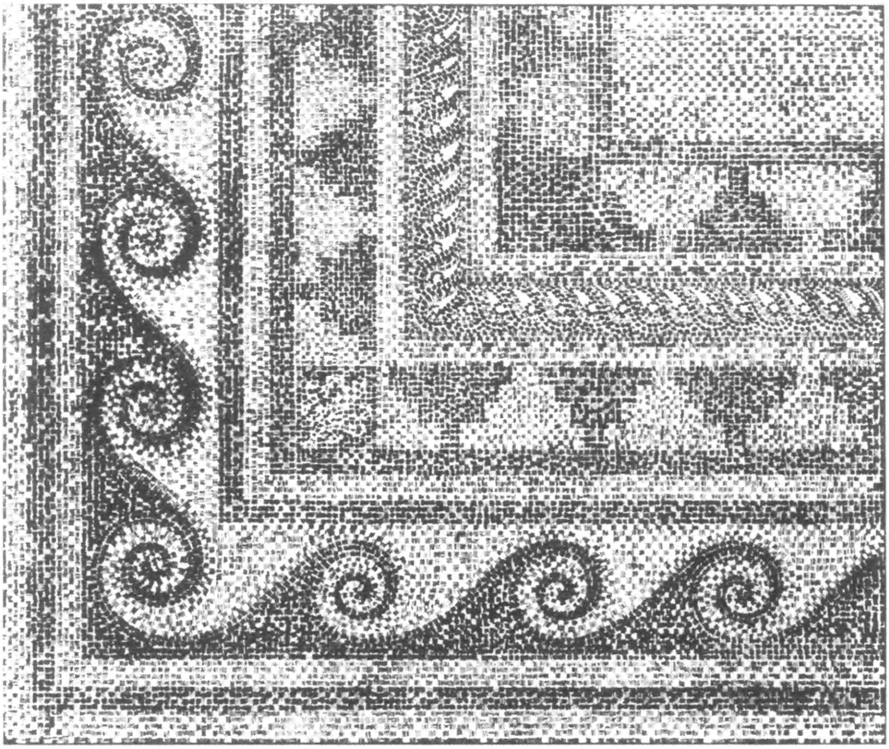

Εἰκ. 39. Τμῆμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου οἰκίας τῆς Δήλου, περὶ τὸ 100 π. Χ.

τὰ ὁποῖα ἀπαντῶσιν εἰς ἄλλας παραστάσεις μηνῶν, ὡς π.χ. εἰς τὸ καλενδάριον τοῦ Φιλοκάλου. Οὕτω ἐκ τῶν πέντε μόνον καλῶς ὁπωσδήποτε σωζομένων μηνῶν, ὁ μὲν Φεβρουάριος κρατεῖ εἰς τοὺς κόλπους του ἀγρίαν νῆσσαν, ὁ Μάϊος προβάλλει εἰς τὸν θεατὴν κάλαθον πλήρη ῥόδων, δέσμην σταχύων ὡρίμου σίτου ἀγκαλιάζει ὁ Ἰούλιος, δροσερὰ δὲ ἀγγούρια καὶ καρπούζι ἢ πεπόνι προσφέρει ὁ Αὔγουστος, εὔγευστα μῆλα ἐπιδεικνύει ὑπερήφανος εἰς ὑψωμένον πινάκιον ὁ Σεπτέμβριος, τὸ νέον κόκκινο κρασὶ χύνει εἰς κύπελλον

[1] Ἐξαίρεσις ἴσως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ Μάϊος, ὑπενθυμίζων μὲ τὰ ἄφθονα ῥόδα του τὰ ἐν τῇ Δύσει τελούμενα Rosalia.

ἐμπρός μας μὲ καλλίγραμμον οἰνοχόην [1] ὁ Ὀκτώβριος καὶ τοὺς σπόρους του ἑτοιμάζει εὔχαρις νὰ σπείρῃ ὁ Νοέμβριος.

Ἀνάλογος πρὸς τὰς καιρικὰς συνθήκας ποὺ ἐπικρατοῦν εἰς κάθε μῆνα εἶναι καὶ ἡ ἐνδυμασία καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ προσώπου ἑκάστου μηνός. Οὕτω ριγῶν ἐκ τοῦ ψύχους καὶ ἀπὸ κεφαλῆς κεκαλυμμένος εἰκονίζεται ὁ Φεβρουάριος, ἡμίγυμνος, ἡλιοκαὴς καὶ μὲ τὸ καμπύλον δρέπανον ἀνὰ χεῖρας ὁ θεριστὴς Ἰούλιος, σκυθρωπὸς καὶ ὀλίγον σύννους ὁ Ὀκτώβριος, εὔχαρις δὲ μᾶλλον καὶ παχουλός, ὁ σπορεὺς Νοέμβριος.

Ἐκ πρώτης ὄψεως οἱ μῆνες φαίνονται ὅτι εἰκονίζονται αὐστηρῶς κατὰ μέτωπον. Προσεκτικὴ ὅμως παρατήρησις πείθει, ὅτι ἡ κεφαλή των παρουσιάζει ἐλαφρὰν πρὸς τὰ πλάγια στροφήν, ἄλλοτε πρὸς τὰ δεξιὰ (Ἰούλιος) καὶ ἄλλοτε πρὸς τ' ἀριστερὰ (Αὔγουστος). Ἡ στροφὴ δ' αὕτη διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴν μικρὰν ἀσυμμετρίαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν εἰς μέγεθος τὰ δύο ἡμίση τοῦ προσώπου ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος αὐτοῦ.

Ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸν ὅλων τῶν μηνῶν εἶναι, ὅτι ἂν καὶ στρέφουν ἐλαφρὰ τὴν κεφαλήν, ὅμως οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν προσβλέπει κατάματα τὸν θεατήν [2]. Τὸ βλέμμα των στρέφεται λοξὰ καὶ δὴ τῶν μὲν τῆς βορείου στήλης πρὸς τὰ δεξιά, τῶν δὲ τῆς νοτίας πρὸς τ' ἀριστερά, οὕτως ὥστε ὁ βαδίζων κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ quadratum populi ἐπισκέπτης νὰ ἔχῃ πρὸς αὐτὸν ἐστραμμένους — ὄχι βλέποντας — ὅλους τοὺς μῆνας, ἐφ' ὅσον προχωρεῖ ἀπὸ τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ ἱερόν.

Ὁ φωτισμὸς τῶν μορφῶν δὲν φαίνεται προερχόμενος ἐξ ἑνὸς ὡρισμένου σημείου τοῦ χώρου, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον διάχυτος ἐρχόμενος κατὰ μέτωπον. Οὕτω μόνον δύνανται τοὐλάχιστον νὰ δικαιολογηθοῦν οἱ ἐρυθροὶ τόνοι — σκιαὶ προφανῶς — τοὺς ὁποίους παραθέτει ὁ ψηφωτὴς παρὰ τὸ περίγραμμα ἀμφοτέρων τῶν παρειῶν καὶ τοῦ λαιμοῦ του εἰς τὸν Ἰούλιον. Δι' αὐτῶν δὲ τῶν σκιῶν παρέχεται εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ μηνὸς καὶ ποιά τις πλαστικότης. Πρέπει ὅμως ἀφ' ἑτέρου, νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ ρὶς τοῦ Ἰουλίου μὲ τὴν φαιομέλαιναν γραμμήν, τὴν ὁποίαν ὁ ψηφωτὴς παρέθεσεν εἰς τὴν ράχιν της, φαίνεται ὡς νὰ ὑποδηλοῖ φωτισμὸν ἐρχόμενον ἐξ ἀριστερῶν. Τὴν αὐτὴν ἐλαφρὰν πλαστικότητα δι' ἐρυθρῶν σκιῶν κατὰ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου καὶ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν του παρουσιάζουν ὁ Αὔγουστος καὶ ὁ Νοέμβριος ἀκόμη δὲ καὶ τὰ κρατοῦντα τὴν ἐπιγραφὴν παιδάρια.

[1] Βλ. ὁμοίαν εἰς ψηφιδωτὸν δάπεδον Μαρωνείας (Ε. Πεντάζος, Ἔργον Ἀρχ. Ἑταιρ. 1971, σ. 98 εἰκ. 123).

[2] Ἡ μὴ ἀπ' εὐθείας ἀτένισις τοῦ θεατοῦ ὑπὸ τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν 4ον μ. Χ. αἰ., καθ' ὅν, ἐν ᾧ αἱ μορφαὶ παρουσιάζονται ὑπὸ ποικίλας γωνίας, ὅμως οἱ ὀφθαλμοί των δὲν ἀτενίζουν τὸν θεατήν, Βλ. M. Van Berchem - F. Clouzot, Mosaïques chrétiennes du IV au X siècle, Rome 1965, σελ. XX.

Τὴν ἔννοιαν τοῦ ὄγκου παρέχει ἐπίσης, καὶ μάλιστα ζωηροτέραν, ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἄνω μέρους τοῦ σώματος τοῦ Ἰουλίου, ἰδίως δὲ τῶν βραχιόνων του, εἰς τοὺς ὁποίους παρατηρεῖται καὶ πάλιν ἐλαφρὰ διαβάθμισις τόνων ἀπὸ τῶν διὰ λευκῶν ψηφίδων δηλουμένων ἐξεχόντων σημείων τῶν βραχιόνων πρὸς τὰ ἐξωτερικά των περιγράμματα, δηλούμενα διὰ χρώματος κρασάτου (lie de vin).

Ἰδιαιτέρας ἐπίσης προσοχῆς ἀξία εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοσις τῆς κάτωθεν τοῦ ἐλαφροῦ, διαφανοῦς προφανῶς, χιτῶνος τοῦ Αὐγούστου διαφαινομένης μυολογίας τοῦ στήθους, τὴν ὁποίαν ὁ ψηφωτὴς ἀνέλυσε λεπτομερῶς, δίκην ἀνατόμου, εἰς τὰ ἀπαρτίζοντα αὐτὴν στοιχεῖα, ἅτινα ἐχώρισε δι' ἐρυθρῶν γραμμῶν εἰς αὐτοτελῆ μέλη, ἑκάστου τῶν ὁποίων διέταξε τὰς ψηφῖδας συμφώνως πρὸς τὴν διεύθυνσιν καὶ τὴν πλαστικότητά των. Ὅμοιος ἀνατομικὸς χειρισμὸς καὶ ἐκτέλεσις τῶν σαρκῶν παρατηρεῖται α) εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ Ἐνδυμίωνος (;) τῆς Piazza Armerina τῆς Σικελίας, ὅπερ ὁ Pace [1] χρονολογεῖ εἰς τὰ 400 μ. Χ., καὶ β) εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ἀκυληίας χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 318 μ. Χ. [2]

Ἀρκετὰ διάφορος τῆς τῶν μηνῶν ἐμφανίζεται ἡ παράστασις τῶν ποταμῶν τοῦ Παραδείσου (ἔγχρ. πίν. 4 καὶ 5), οἵτινες διατηροῦσιν ἐντονώτερα πολλὰ ἑλληνιστικὰ στοιχεῖα. Εἰκονίζονται ἐν πρώτοις ὅλοι, κατὰ τὴν ἀρχαίαν συνήθειαν, ὡς ὥριμοι ἄνδρες, πωγωνοφόροι καὶ μυστακοφόροι, φέροντες καὶ αὐτοί, ὡς οἱ μῆνες, ἐπὶ τῆς κόμης φυλλοφόρους στεφάνους, συγκρατουμένους ἐν τῷ μέσῳ διὰ πόρπης (Τίγρις, πίν. 4). Κρατοῦσιν ἔπειτα τὰ πατροπαράδοτα σύμβολα τῶν ποταμῶν : πιθοειδὲς μὲν ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκχύνονται ὑγρὰ νάματα καὶ κλάδον ἀγριοκαλάμου ὁ Τίγρις (πίν. 4), κέρας δὲ ἀφθονίας καὶ μακροὺς μίσχους κισσοῦ (;) ὁ Εὐφράτης (πίν. 5). Συμφώνως ἐπίσης πρὸς τὰ ἀρχαῖα πρότυπα τὸ σῶμα τῶν ποταμῶν εἶναι καὶ ἐδῶ γυμνὸν κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ, καλυπτόμενον ἐν μέρει διὰ τοῦ ἀπὸ τοῦ ἑτέρου τῶν ὤμων των πίπτοντος ἱματίου, ὅπερ καλύπτει τὴν ἀντίστοιχον χεῖρά των. Ἔκδηλος ἐπίσης εἶναι εἰς αὐτοὺς καὶ ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὸ σῶμά των ζωηρὰ στροφὴ τῆς κεφαλῆς, μὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τούτων μὴ ἀτενίζοντας τὸν θεατήν.

Ὁμοία ἀκριβῶς πρὸς τὴν τῶν μηνῶν εἶναι καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ γυμνοῦ σώματος τῶν ποταμῶν ἐπιτυγχανομένη διὰ κιτρίνων γενικῶς ψηφίδων, εἰς τὰς ὁποίας παρεμβάλλονται λευκαί τινες εἰς τὰ ἐξέχοντα καὶ μᾶλλον φωτιζόμενα σημεῖα. Τὸ περίγραμμα τοῦ μὲν σώματος καὶ τῶν χειρῶν εἶναι καὶ ἐδῶ ἐκτελεσμένον μὲ ἐρυθρόν, κρασᾶτον χρῶμα (lie de vin), τοῦ

[1] Biagio Pace, I mosaici di Piazza Armerina, Roma 1955, εἰκ. IV, σ. 105.

[2] G. C. Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, σ. 13 ἑ.

δὲ ἱματίου, τοῦ προσώπου καὶ τοῦ στεφάνου διὰ μελανοῦ, δι᾽οὗ ἐπίσης ἐδηλώθησαν καὶ τὰ φύλλα τοῦ καλάμου καὶ αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων. Τέλος ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τοῦ γυμνοῦ στήθους καὶ τῶν γυμνῶν χειρῶν εἶναι καὶ ἐδῶ ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν τῶν μηνῶν, παρουσιάζων τὸ αὐτὸ ἐλαφρόν, ἐρυθρὸν περίγραμμα τῶν «ἀνατομικῶν» μελῶν, τὴν αὐτὴν ἐλαφράν, δι᾽ ὁμοίου χρώματος, σκίασιν χειρῶν καὶ στήθους, τὰς δὲ σάρκας ἐκτελεσμένας διὰ κιτρίνων καὶ λευκῶν ψηφίδων, αἵτινες παρακολουθοῦν τὰς γενετείρας καμπύλας τοῦ ὄγκου ἑκάστου ἐπὶ μέρους τμήματος.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὰ κρατοῦντα τὴν δέλτον τῆς ἐπιγραφῆς παιδάρια (ἔγχρ. πίν. 2 καὶ 3) καὶ εἰς ταῦτα, ἂν καὶ πολὺ ρεαλιστικωτέρας ἐμφανίσεως (βλ. σχετικῶς σ. 49) ὅμως παρατηρεῖται καὶ πάλιν: 1) ἡ ζωηρὰ πρὸς τὸν θεατὴν στροφὴ τοῦ σώματος, 2) τὰ αὐτά, βαθέως κρασάτου χρώματος, περιγράμματα, 3) ἡ αὐτὴ δι᾽ ἐλαφροῦ ἐρυθροῦ χρώματος σκίασις τῶν βραχιόνων καὶ τῶν ποδῶν καὶ 4) αἱ αὐταὶ ζωηραὶ ὑπὸ τὰ μῆλα τῶν παρειῶν κηλῖδες, τὰς ὁποίας παρετηρήσαμεν ἤδη καὶ εἰς τὰς παρειὰς τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Νοεμβρίου [1].

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων συγκρίσεων τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Τεγέας πρὸς ἄλλα, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον χρονολογημένα ψηφιδωτά, εἴδομεν, ὅτι τὰ ἡμέτερα ἔχουν σχέσιν τινὰ 1) πρὸς τὰ τῆς Piazza Armerina χρονολογούμενα περίπου ὑπὸ μὲν τοῦ Pace (σ. 105) εἰς τὸ 400 μ. Χ. ὑπὸ δὲ τοῦ Gentili [2] εἰς τὸ 300 μ. Χ. καὶ 2) πρὸς τὰ τῆς Ἀκυληίας χρονολογούμενα ἀπὸ τοῦ 318 [3]. Ἡ ὁμοιότης πρὸς ἀμφότερα ταῦτα συνίσταται εἰς τὸν «ἀνατομικὸν» τρόπον ἐκτελέσεως τῶν σαρκῶν τοῦ στήθους.

Ὁ Stern [4] συνεσχέτισε τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας πρὸς τὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀναλύῃ ποῦ ἀκριβῶς στηρίζει τὴν ὁμοιότητά των. Διὰ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ὁ παλαιότερον μελετήσας αὐτὰ E. Weigand [5] ἐθεώρει αὐτὰ ὡς εἰκονίζοντα ἀπολύτως μετωπικῶς τὰ πρόσωπά των (σ. 142) καὶ τὰ ἐχρονολόγει μεταξὺ τῶν ἐτῶν 515 καὶ 530 μ. Χ. (σ. 144). Καθ᾽ ὃν ὅμως χρόνον ἐγίνετο ἡ μελέτη τοῦ E. Weigand, αἱ εἰκόνες τῶν Ἁγίων τοῦ Καλενδαρίου δὲν ἦσαν εὐκρινῶς ὁραταί, λόγῳ τοῦ κονιορτοῦ καὶ τῆς αἰθάλης ποὺ εἶχον ἐπικαθήσει ἐπ᾽ αὐτῶν ἐπὶ ὁλοκλήρους αἰῶνας, ἐξαιρέσει μόνον δύο εὐκρινῶν εἰκόνων

[1] Τὰς κηλῖδας ταύτας παρέλαβεν ἀργότερον καὶ συστηματικῶς ἐχρησιμοποίησεν ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Βλ. σχετικῶς Α. Ὀρλάνδου, Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἱ βυζ. τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου Θεολόγου Πάτμου, Ἀθῆναι 1970, σ. 128, σημ. 1, 2, 3 καὶ σ. 262.

[2] G. V. Gentili, La Villa Erculia . . . , σ. 68.

[3] Menis, I mosaici cristiani di Aquileia, σ. 13 ἑ.

[4] Le Calendrier, σ. 224.

[5] Der Calenderfries von Hagios Georgios, BZ 39, 1939, σ. 116 - 145.

Ἁγίων αὐστηρῶς μετωπικῶν, τὰς ὁποίας εἶχε παράσχει πρότερον (1920) εἰς μελέτην του περὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ Γαλερίου καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁ E. Hébrard [1]. Ὅταν ὅμως τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τρούλλου ἐκαθαρίσθησαν τὸ 1953 ὑπὸ τῆς ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου Ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως ἀρχαίων μνημείων, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ συγκληθέντος Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου καὶ ἐφάνησαν ἐν ὅλῃ αὐτῶν τῇ λαμπρότητι, οἱ κατὰ παραχώρησίν μου καὶ τοῦ κ. Ε. Στίκα μελετήσαντες αὐτὰ Δανοὶ (ἢ Νορβηγοί ;) βυζαντινολόγοι Hjalmar Torp καὶ H. P. L'Orange ἀπέδειξαν, ὅτι πρόκειται περὶ μνημειώδους ἔργου αὐτοκρατορικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379 - 395 μ. Χ.) [2]. Ἐπισταμένη μελέτη μου τῶν εἰς μεγάλην κλίμακα ἐγχρώμων καὶ μὴ εἰκόνων τοῦ ἐσχάτως (1963) ἐκδοθέντος εἰς νορβηγικήν, δι' ἐμὲ δυστυχῶς ἀκατάληπτον, γλῶσσαν βιβλίου τοῦ H. Torp [3] μοῦ ἐφανέρωσε τὰς ἑξῆς ὁμοιότητας αὐτῶν πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας: 1) Ὅτι ἀντιθέτως πρὸς ὅσα εἶπεν ὁ E. Weigand περὶ ἀπολύτου μετωπικότητος ὅλων (σ. 142) τῶν ψηφιδωτῶν μορφῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, ὀλίγαι μόνον ἐξ αὐτῶν (3 ἐπὶ 10 ἐν συνόλῳ) παρουσιάζουσι ταύτην. Εἶναι δὲ αὗται: ἡ τοῦ μάρτυρος Κοσμᾶ (Torp, ἔναντι σ. 52), ἡ τοῦ μάρτυρος - στρατιώτου Λέοντος (Torp, ἔν. σ. 54) καὶ ἡ τοῦ μάρτυρος - στρατιώτου Θερίνου (Torp, ἔν. σ. 58), ἐνῷ δὲν συμβαίνει τὸ αὐτὸ α) διὰ τὴν μορφὴν τοῦ μάρτυρος Πορφυρίου (Torp, ἔν. σ. 24) ἔνθα τὸ δεξιὸν ἥμισυ τῆς παρειᾶς εἶναι πολὺ μεγαλύτερον τοῦ ἀριστεροῦ, β) διὰ τὸν γεννειοφόρον μάρτυρα ἐπίσκοπον Φίλιππον (Torp, ἔν. σ. 30 καὶ ἔγχρ. προμετ.) τοῦ ὁποίου διαγράφεται μὲν ὁλόκληρον τὸ δεξιὸν οὖς, κρύπτεται ὅμως ἐντελῶς τὸ ἀριστερόν, ἀνισοβαρὲς δὲ εἰκονίζεται ἀντιστοίχως καὶ τὸ γένειον, γ, δ) ἀσύμμετροι, ἤτοι μὲ προφανῆ στροφὴν τῆς κεφαλῆς, ἐμφανίζονται καὶ αἱ μορφαὶ δύο ἀγγέλων (Torp, ἔν. σ. 34 καὶ ἔν. σ. 32, σ. 40), ε) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Ὀνησιφόρου (Torp, ἔν. σ. 48 καὶ ἔν. σ. 83, βλ. καὶ Grabar, Martyrium III, πίν. XXX) στ) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Βασιλίσκου (Torp, ἔν. σ. 65) μὲ ἀρκετὰ πρὸς τὰ δεξιὰ ἐστραμμένην τὴν κεφαλὴν καὶ τέλος ζ) τοῦ μάρτυρος στρατιώτου Πρίσκου (Torp, ἔν. σ. 78).

Ὁμοιότητα παρουσιάζουν ἐπίσης πρὸς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας καὶ αἱ ἐρυθραὶ σκιαί, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ ὁ τεχνίτης τοῦ Ἁγ. Γεωργίου εἰς τὴν ῥῖνα τῶν μαρτύρων Φιλίππου (Torp, ἔγχρ. προμετωπίς), Ὀνησιφόρου (Torp, ἔν. σ. 48) καὶ Πορφυρίου (Torp, ἔν. σ. 24) αἱ δηλοῦσαι ἐρριμ-

[1] Bul. de Cor. Hellénique 44, 1920, πίν. VII, VIII.

[2] H. Torp, Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου τόμ. Α', Ἀθῆναι 1955, σ. 491 καὶ H. P. L'Orange, ἐν XVII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1970, σ. 257 καὶ 259.

[3] Mosaikkene I St. Georg - Rotunden i Thessaloniki, Oslo 1963.

μένην σκιὰν ἐξ ἀριστερῶν ἐρχομένου φωτός, ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου Ἰουλίου.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν ψηφιδωτῶν τῆς Τεγέας πλησιάζει μὲν πρὸς τὴν τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, λόγῳ τῆς ἐλαφρᾶς στροφῆς τῆς κεφαλῆς, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουν, πρέπει ὅμως τὰ τῆς Τεγέας νὰ εἶναι κατά τι (20 - 30 τὸ πολὺ ἔτη) προγενέστερα αὐτῶν, ἀφοῦ ἡ παράστασίς των δὲν ἔχει φθάσει ἀκόμη τὴν ἀπόλυτον μετωπικότητα, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν πολὺ ὀλίγα ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ἡ τοιαύτη ἀπόλυτος μετωπικότης θὰ γίνῃ ἄλλωστε κανὼν ἀργότερον, ὅταν θὰ ἐπέλθῃ εἰς τὰς μορφὰς τὸ κρυστάλλινον ἐκεῖνο πάγωμα τῆς ἀτομικῆς ζωῆς, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται ἀπὸ τοῦ 500 μ. Χ. κ. ἑ., τὸ ὁποῖον ἐμφανίζουν καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ γειτονικοῦ Ἄργους.

Δύο λέξεις θὰ εἴπωμεν ἀκόμη καὶ περὶ τῶν ἰσχυρῶν μελανῶν περιγραμμάτων — τῶν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ὀνομαζομένων *περικοπῶν* [1] — τὰ ὁποῖα παρατηροῦμεν εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Τεγέας. Τὰ περιγράμματα ταῦτα θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως προϊόντα ἀνατολικῆς ἑλληνιστικῆς ἐπιδράσεως, ἀντικαταστήσαντα διὰ χρώματος εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τὴν σκοτεινὴν αὐλακοειδῆ γλυφήν, ἡ ὁποία περιέβαλλε καὶ ἐτόνιζε τὴν παρυφὴν ἀνατολικῶν ἀναγλύφων παραστάσεων, προσδίδουσα ἔμφασιν εἰς τὸν ὄγκον των διὰ τοῦ δημιουργουμένου σκοτεινοῦ ὀπτικοῦ περιγράμματος. Τοιαύτας γλυφὰς βλέπομεν εἰς ἀνατολικὰ ἑλληνιστικὰ ἔργα, οἷα τὰ ἀντιοχειανῆς σχολῆς τέχνης [2] ἐλαφρὰ ἀνάγλυφα τῆς ἁψῖδος τοῦ Γαλερίου τῆς Θεσσαλονίκης [3] (περὶ τὸ 300 μ. Χ.) [4] ὡς καὶ εἴς τινα ἔργα τῆς χριστιανικῆς συριακῆς τέχνης [5]. Κατὰ μίμησιν λοιπὸν τῶν γλυπτῶν περιγραμμάτων τονίζεται καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ ὁ ὄγκος, ἐνισχυόμενος περαιτέρω καὶ διὰ τῶν ζωηρῶν καὶ λιγυρῶν καμπύλων τῆς μελανῆς γραμμῆς τοῦ περιγράμματος.

[1] Πολυβίου, Ἱστοριῶν 6, 53, 6 κλπ. (ἔκδ. Heinemann σ. 388). Λατινιστὶ circumcaesura (Lucretius 3, 220).

[2] K. F. Kinch, L'arc de triomphe de Salonique, Paris 1890, σ. 12. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, I, Berlin - Neubabelsberg 1914, σ. 163.

[3] K. F. Kinch, L'arc de triomphe de Salonique, Paris 1890, πίν. V (κάτω δεξιά).

[4] K. F. Kinch, ἔνθ' ἀν. σ. 11.

[5] O. Wulff, ἔ. ἀ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 3: ΓΛΥΠΤΙΚΗ

Τὰ ἐν Τεγέᾳ καὶ Νυκλίῳ περισωθέντα γλυπτὰ θὰ ἐξετάσωμεν κατ' ἐποχὰς καὶ κατ' εἴδη:

Α'. ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΤΡΑΠΕΖΑΙ. α) Θραῦσμα πλακὸς ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, διαστάσεων μ. σ. μήκους 0.525 καὶ πλάτους 0.235, πάχους ἔξω 0.035 καὶ ἔσω 0.03 μ. Φέρει ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ἀνάγλυφα τρία τοξύλλια (εἰκ. 40) βάθους 0.02 μ., ἐκ τῶν ὁποίων τὰ μὲν δύο κάτω εὑρίσκονται ἐπ' εὐθείας γραμμῆς, τὸ δὲ

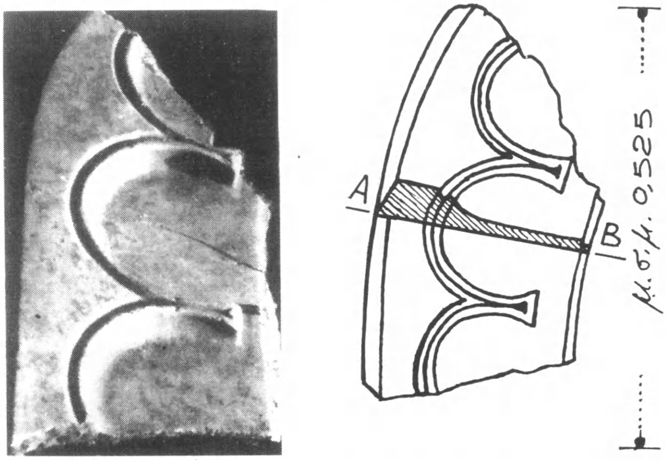

Εἰκ. 40. Θραῦσμα τραπέζης προσφορῶν.

τρίτον ἐπὶ καμπύλης, τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἡ σχετικὴ τράπεζα εἶχεν, ὡς καὶ τόσαι ἄλλαι, πεταλοειδὲς σχῆμα. Πρόκειται προφανῶς περὶ τραπέζης προσφορῶν [1], τῆς λεγομένης ἄλλοτε τραπέζης ἀγαπῶν, μαρτύρων καὶ νεκροδείπνων. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλά [2], εἴς τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν. Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, σήμερον ὅμως δὲν ὑπάρχει πλέον ἐκεῖ, οὔτε εἰς τὸ Μουσεῖον.

[1] Βλ. σχετικῶς Michon, Rebords de bassins chrétiens, σ. 26. J. Ebersolt, R. A. 1913, I σ. 326. Wulff, Beschreibung der altchristlichen Bildwerke, σ. 11. J. Lassus, Sanctuaires chrétiens de Syrie, Paris 1947, σ. 196.

[2] Βλ. σχετικῶς Α. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β', 1954, σ. 485 καὶ τὰς αὐτόθι σχετικὰς σημειώσεις καὶ εἰκόνας.

β) θραῦσμα Ἁγ. Τραπέζης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μ. σ. μήκους 0.35 μ., πλάτους 0.125 καὶ δλικοῦ πάχους 0.075 μ. Παρουσιάζει ἀνακεκαμμένον χεῖλος 0.05 μ., ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφος ἑλικοειδὴς βλαστὸς μετὰ παρεμβαλλομένων κισσοφύλλων (εἰκ. 41). Πρόκειται πιθανώτατα περὶ καλύμματος Ἁγ. Τραπέζης, μὲ τὰ συνήθως ἀνακεκαμμένα χείλη [1] των. Εὑρέθη καὶ τοῦτο ἐν τῷ ἀγροκηπίῳ, ἀλλὰ σήμερον ἀγνοεῖται καὶ αὐτοῦ ἡ θέσις.

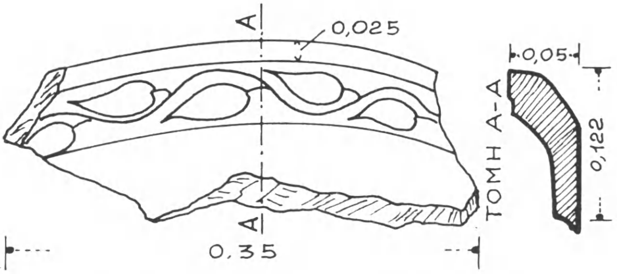

Εἰκ. 41. Θραῦσμα καλύμματος Ἁγ. Τραπέζης.

ΝΕΚΡΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ

Σπουδαιότατον νεκρικὸν μνημεῖον ἀποκείμενον ἀπὸ μακροῦ πρὸ τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας καὶ πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, παρὰ τὸ ἐκεῖ δημόσιον φρέαρ, εἶναι μαρμαρίνη μονόλιθος σαρκοφάγος, συνολικῶν ἐξωτερικῶν διαστάσεων 2.17 × 0.905 μ. καὶ ὕψους 0.84 μ., εἰλημμένη προφανῶς ἐκ παλαιοτέρου ρωμαϊκοῦ μνημείου καὶ χρησιμοποιηθεῖσα ἐκ νέου ὑπὸ τῶν χριστιανῶν. Τὴν παλαιοτέραν προΰπαρξιν αὐτῆς μαρτυροῦν τὰ εἰς τὸ ἄνω καὶ κάτω μέρος καλῶς λαξευμένα κυμάτια, ἄνω ἰωνικὸν μετ᾽ ἀστραγάλου καὶ κάτω ὄρθιον κοιλόκυρτον μετὰ πλίνθου (εἰκ. 42, α καὶ β). Τὸ κενὸν τῆς σαρκοφάγου μετρεῖ 1.875 μ. × 0.605 μ., τὸ δὲ ὕψος 0.67 μ., παρουσιάζον, ἐν εἴδει προσκεφαλαίου, καθ᾽ ὅλον τὸ πλάτος μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ πυθμένος ἐλαφρῶς ὑψωμένον κεκλιμένον ἐπίπεδον, πλάτους 0.42 μ. Τοιαῦτα προσκεφάλαια συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς ρωμαϊκὰς σαρκοφάγους. Κάλυμμα δὲν ὑπάρχει πλέον σήμερον.

Εἰς τὰ μέσα τῶν τεσσάρων κατακορύφων ἐσωτερικῶν πλευρῶν τῆς σαρκοφάγου ἐλάξευσαν οἱ χριστιανοὶ ἀνὰ ἕνα μέγαν σταυρὸν ἀνισοσκελῆ, καταλαμβάνοντα περίπου ὅλον τὸ ὕψος τῆς πλευρᾶς (εἰκ. 42, 43, 44). Ἐκ τῶν σταυρῶν τούτων εἷς μέν, τῆς μικρᾶς πλευρᾶς, ἐχαράχθη ἁπλοῦς, φέρων

[1] Βλ. σχετικῶς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, ἔ.ἀ. τ. Β΄ σ. 450 εἰκ. 409.

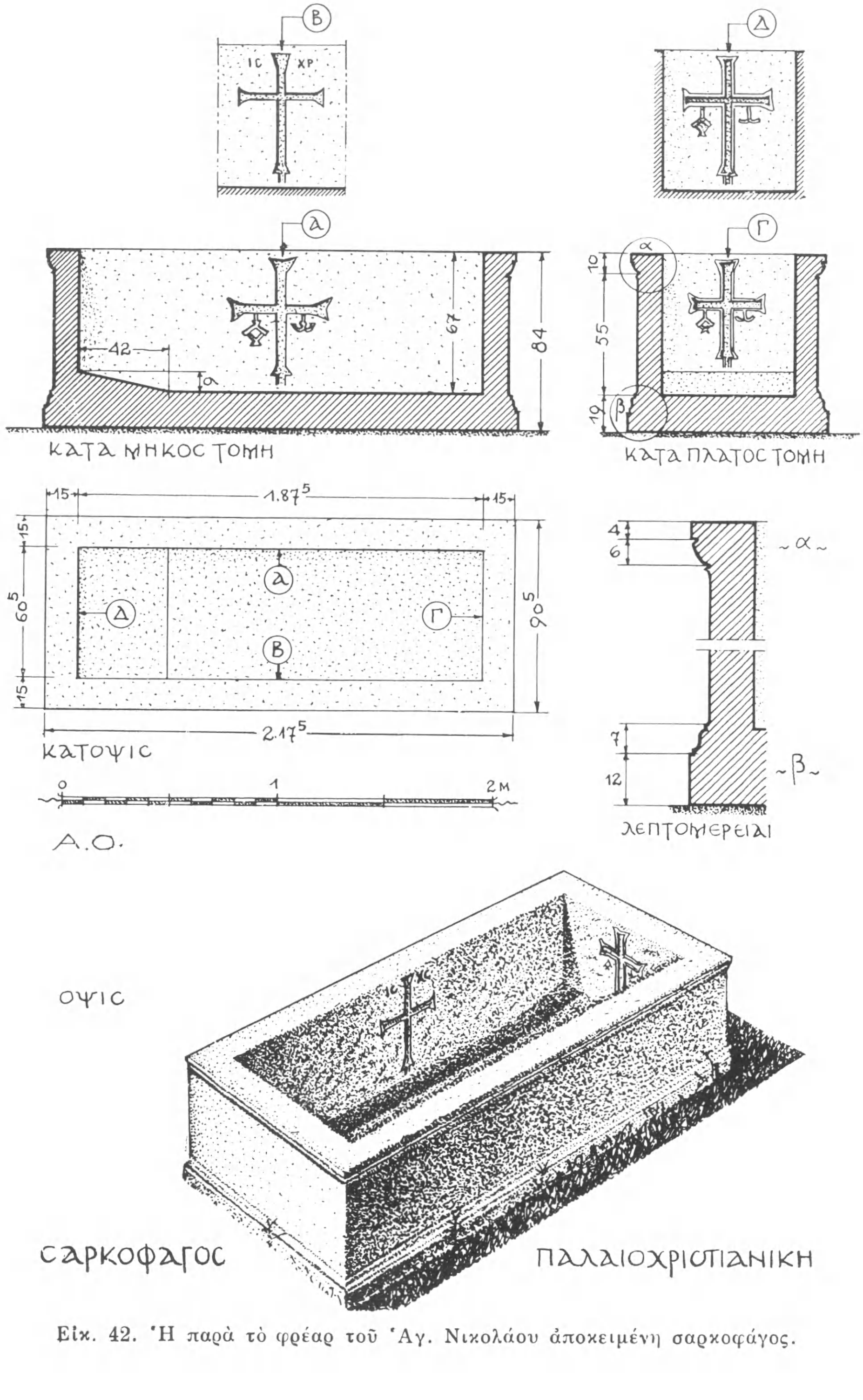

Εἰκ. 42. Ἡ παρὰ τὸ φρέαρ τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀποκειμένη σαρκοφάγος.

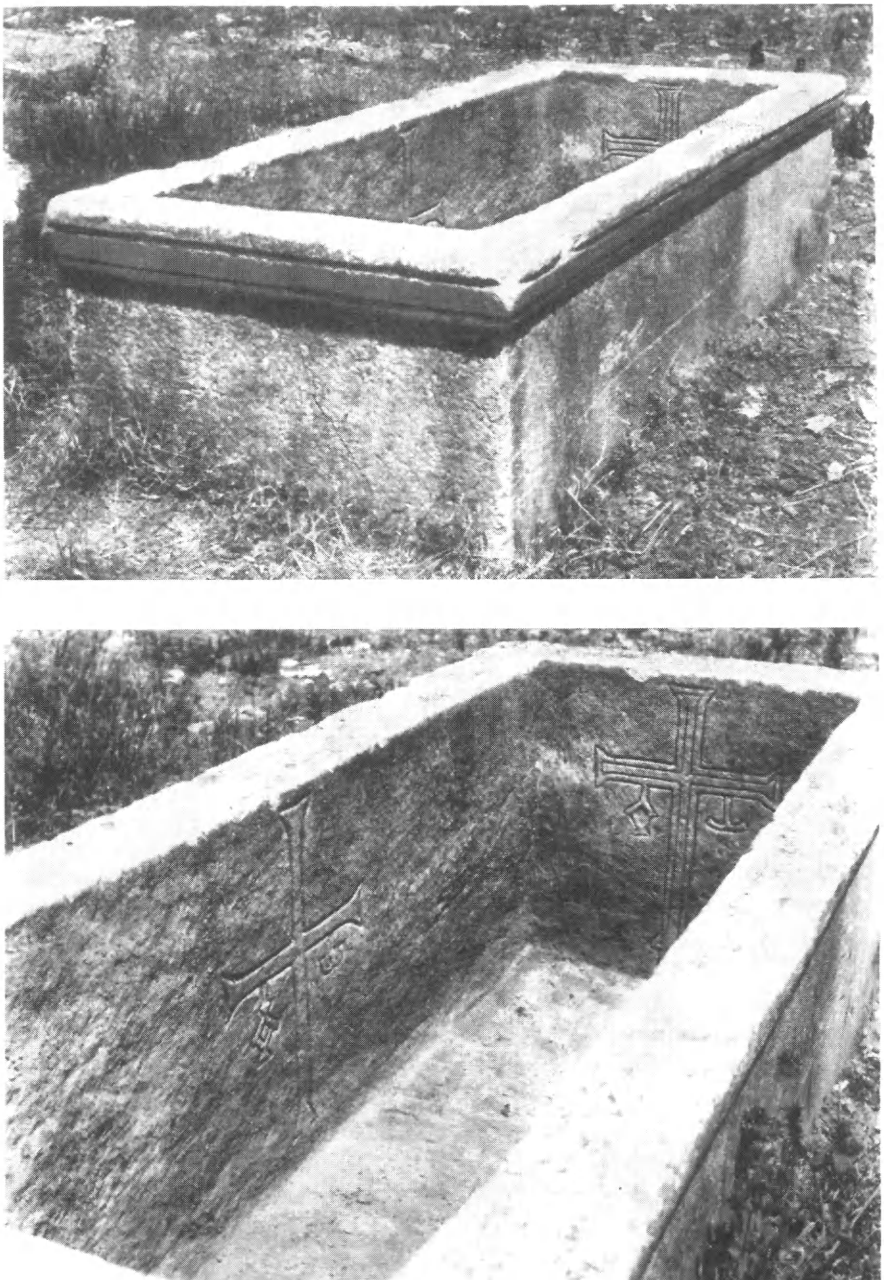

Εἰκ. 43. Δύο φωτογραφικαὶ ἀπόψεις τῆς σαρκοφάγου.

ἑκατέρωθεν τῆς κορυφῆς τῆς ἄνω κεραίας χαραγμένον τὸ μονογράφημα IC XP, ἐνῷ οἱ τρεῖς ὑπόλοιποι σταυροὶ φέρουσιν ἐξηρτημένα ἀπὸ τῶν ὁριζοντίων κεραιῶν των τὰ γράμματα Α καὶ Ω τῆς Ἀποκαλύψεως (εἰκ. 44) [1].

Σταυροὶ εἰκονιζόμενοι εἰς τὰς παρειὰς καμαροσκεπάστων τάφων εἶναι συνήθεις κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Τοιοῦτοι εὑρέθησαν π. χ. εἰς Θεσσαλονίκην, ἔνθα ἐπὶ μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ τάφου τοιχογραφία, λίαν ἀρχαϊκοῦ χαρακτῆρος, παριστάνει ἐπὶ λευκοῦ ἐδάφους σταυρὸν ἐρυθρὸν μεταξὺ δύο συμμετρικῶν δένδρων [2]. Παρόμοιος στέφανος συναντᾶται καὶ εἰς τὸν τάφον τοῦ Καλοῦ Ποιμένος τῆς Θεσσαλονίκης [3]. Γραπτὴ διακόσμησις μὲ στεφάνους ἀνθέων περιβάλλοντας σταυρὸν συναντᾶται καὶ εἰς τάφους τῶν Φιλίππων [4] καὶ εἰς Σάλωνα τῆς Δαλματίας (τάφος P) [5].

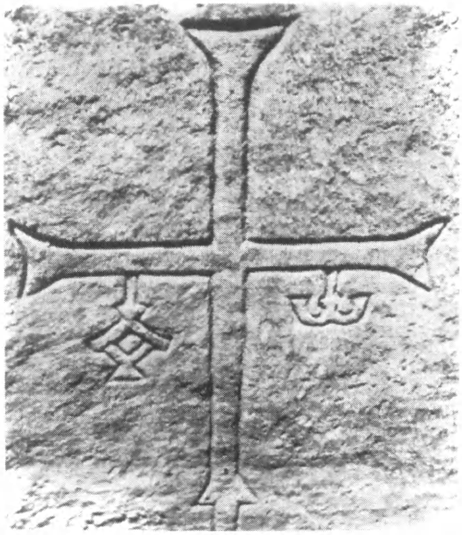

Εἰκ. 44. Εἷς τῶν ἐγχαράκτων ἐσωτερικῶν σταυρῶν τῆς σαρκοφάγου.

Ἡ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῶν τάφων ἀπεικόνισις σταυρῶν, μαρτυροῦσα ἀποφυγὴν ἐπιδείξεως αὐτῶν, θὰ πρέπει ἴσως νὰ θεωρηθῇ ὡς σύγχρονος τῶν διωγμῶν τῶν χριστιανῶν. Ἀργότερον ὅμως, ὅτε ἐπετράπη ἡ ἐλευθέρα τέλεσις τῆς χριστιανικῆς λατρείας, αἱ σαρκοφάγοι ἔφερον χριστιανικὰ σύμβολα καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτῶν, ὡς π.χ. ἡ μαρμαρίνη σαρκοφάγος τῆς Calenzana τῆς Κορσικῆς, ἥτις φέρει εἰς τὸ κέντρον τῆς προσόψεως ἐντὸς κύκλου τὸ Κωνσταντινείου τύπου χρῖσμα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰῶνος [6], πωρίνη σαρκο-

[1] Τὴν σαρκοφάγον ταύτην εἶχε σημειώσει ἤδη ὁ Γ. Λαμπάκης εἰς τὸ ΔΧΑΕ τόμ. Γ', 1903, σ. 22, ἀλλ' ἄνευ σχεδίου, μέτρων ἢ φωτογραφίας.

[2] Ἀ. Ξυγγόπουλος, ΑΔ 9, 1924 - 25, Παράρτημα σ. 67, εἰκ. 6 καὶ Στ. Πελεκανίδης, Archaeology 2, 1949, σ. 49.

[3] St. Pelekanidis, Gli affreschi paleocristiani . . . di Salonicco, Ravenna 1963, σ. 17, εἰκ. 5.

[4] Στ. Πελεκανίδης, ΑΕ 1955, σ. 155, εἰκ. 38 (ἀριστ.) καὶ σ. 157, εἰκ. 40, 41, 42, 43.

[5] E. Dyggve - J. Brönsted, Recherches à Salone I, Copenhague 1928, σ. 135, 136, 137, εἰκ. 127 - 129.

[6] Εἰκὼν παρὰ G. Moracchini - Mazel, Les Monuments paléochrétiens de la Corse, Paris 1967, σ. 97, εἰκ. 132 - 133.

φάγος εἰς Tipasa, φέρουσα ἐπίσης κατὰ τὴν στενήν της πλευρὰν ἀνάγλυφον τὸ χρῖσμα [1], ἡ ὑπ' ἀριθμ. 1321 (2365) σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [2], τῆς ὁποίας διεσώθη μόνον τὸ κάλυμμα (5ου - 6ου

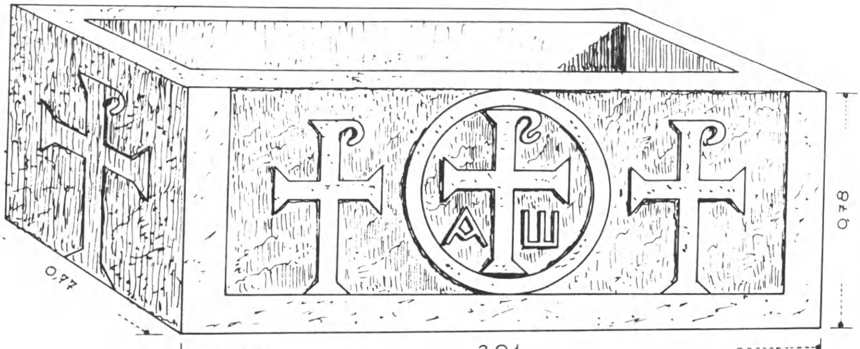

Εἰκ. 45. Φωτογραφικὴ ἀπεικόνισις καὶ γραφικὴ ἀναπαράστασις παλαιοχριστιανικῆς σαρκοφάγου τῆς Ἰθάκης.

αἰ.), ἔνθα εἰκονίζεται τὸ χρῖσμα μετὰ δύο σταυρῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κλπ. Ἱκανὰ τέλος εἶναι τὰ μετὰ σταυροῦ μὲ Α καὶ Ω, ἐλευθέρου ἢ ἐντὸς κύκλου, παραδείγματα σαρκοφάγων τῆς Ραβέννης [3]. Παραθέτω ἀκόμη καὶ

[1] Εἰκὼν παρὰ C. M. Kaufmann, Handbuch der christlichen Archäologie, Paderborn 1913, σ. 495, εἰκ 189.

[2] G. Mendel, Catalogue des Sculptures 3, 1914, σ. 530.

[3] Σαρκοφάγοι εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Ἁγ. Βιταλίου (Corpus della scultura . . . di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, II, Roma 1968, ἀρ. 23 β, 33 β καὶ 36). Σαρκοφάγος τῆς οἰκογενείας Traversari (αὐτόθι ἀρ. 25 d). Πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι, ἀρ. 49 a, b, c, 50, 51, 52.

ἀδημοσίευτον εἰσέτι, σαρκοφάγον ἐξ Ἰθάκης (εἰκ. 45) φέρουσαν κατὰ μὲν τὴν μακρὰν πλευρὰν ἐντὸς κύκλου ἕνα σταυρὸν ἐν τῷ μέσῳ μετὰ R, Α καὶ Ω, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ· δύο ἄλλους σταυροὺς μετὰ R καὶ τρίτον, εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν, μετὰ R καὶ τοῦτον. Ἡ νέα αὕτη σαρκοφάγος ἔχει διαστάσεις περίπου ἴσας πρὸς τὰς τῆς ἡμετέρας, ἤτοι μῆκος μὲν 2.01, πλάτος 0.77 μ. καὶ ὕψος 0.78 μ.

Ἐκ σαρκοφάγου ἢ ἄλλου τινὸς μέλους πρέπει νὰ προέρχεται καὶ ἄλλο γλυπτὸν ἐκ Τεγέας, ἀποκείμενον πλησίον τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας καὶ εἰς 2 τεμάχια σωζόμενον (εἰκ. 46). Εἰκονίζει τοῦτο καὶ πάλιν τὸ μετὰ R χρῖσμα

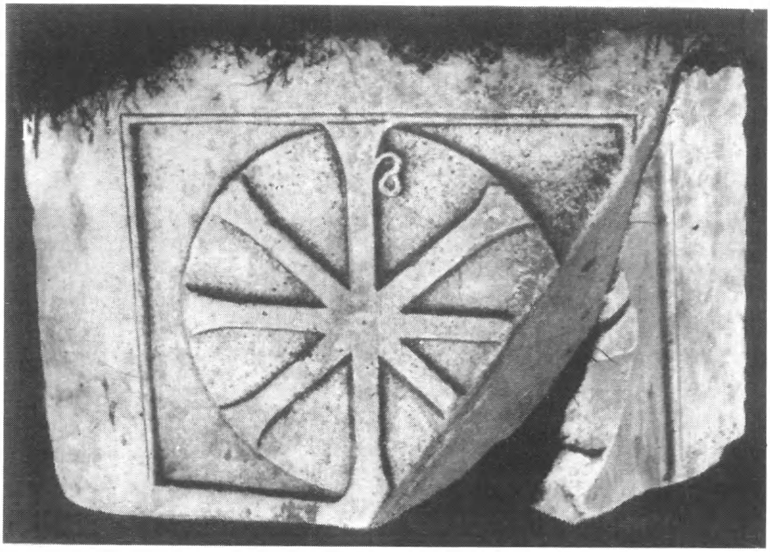

Εἰκ. 46. Πλὰξ μετ' ἀναγλύπτου χρίσματος ἐκ Τεγέας.

ἐντὸς κύκλου, ἀλλὰ τὸ πάχος του (0.37 - 0.42 μ.) εἶναι τόσον μέγα, ὥστε δὲν δύναται νὰ προέρχεται ἀπὸ σαρκοφάγον, διαστάσεων 1.32 × 1.77 μ., ἀλλ' ἴσως ἐξ ἄλλου κατασκευάσματος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

Ἐπιτυμβίου πιθανώτατα προορισμοῦ εἶναι καὶ ἡ ἔναντι (σ. 89) εἰκονιζομένη, ἀρίστης διατηρήσεως, μαρμαρίνη στήλη, ὕψους 0.955, πλάτους 0.435 καὶ πάχους 0.18 - 022 μ., ἀποκειμένη σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας (εἰκ. 47), ἀλλ' ἀγνώστου προελεύσεως. Ἡ στήλη αὕτη μὲ τὸ ἀέτωμα, τὸ ὁποῖον τὴν στέφει, τὰ ἀνθεμιοειδῆ της ἀκρωτήρια, τὴν ἐντὸς τοῦ ἀετώματος παράστασιν ἀσπίδος, ὡς καὶ μὲ τὴν ἔξεργον πλαστικότητα τῆς διακοσμήσεως αὐτῆς, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ρωμαϊκὴ ἐπιτυμβία στήλη [1],

[1] Βλ. πλεῖστα σχετικὰ παραδείγματα ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς MAMA I, 1928, ἀρ. 14, 15, 36, 46, 48.

ἐὰν δὲν ἐκυριάρχει τῆς προσόψεως αὐτῆς μέγας σταυρὸς μαρτυρῶν τὴν χριστιανικὴν αὐτῆς χρῆσιν. Τοῦ περίπου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ τούτου αἱ ἐπίπεδοι κεραῖαι καταλήγουσιν εἰς σφαιρικὰ μῆλα, ἐξ ὧν τὸ τῆς κάτω στηρίζεται ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως καὶ παρουσιάζει, ἐκφυόμενα ἀπὸ τῆς ρίζης του, φύλλα πλαγίως καὶ ἑλικοειδῶς ἀνελισσόμενα πρὸς τὰ ἄνω καὶ καταλήγοντα εἰς ἡμιανθέμια, δι' ὧν πληροῦνται τὰ δύο κάτω καὶ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὀρθογώνια διαμερίσματα, ἐνῷ τὰ ἄνω τοιαῦτα κοσμοῦνται δι' ἀναγλύφων τετραφύλλων ροδάκων, διαμέτρου 0.125 μ. Ἡ περιγραφεῖσα διακόσμησις τοῦ σταυροῦ καὶ ἰδίως ἡ βαθμιδωτὴ βάσις αὐτοῦ, τὸ σχέδιον καὶ ἡ ἐργασία τῶν ἑλικοειδῶν φύλλων μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ στήλη ἀνήκει εἰς ἀρκετὰ προηγμένους παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους (μέσων ἢ μᾶλλον τέλους 6ου μ. Χ. αἰ.)[1].

Εἰκ. 47. Ἐπιτύμβιος μαρμαρίνη πλὰξ τοῦ μουσείου Τεγέας.

Δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἡ πλὰξ αὕτη ἵστατο, ὡς αἱ ἀρχαῖαι, ὀρθία ἐπί τινος τάφου[2], ἢ ἂν ἦτο ὁριζοντίως κατακεκλιμένη ἐπ' αὐτοῦ, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ πιθανώτερον τὸ μέγα πάχος αὐτῆς καὶ ἡ πολὺ τραχεῖα ἐπεξεργασία τῶν πλαγίων πλευρῶν της.

Ἐπιτυμβίου προορισμοῦ πιθανώτατα θὰ εἶναι καὶ ἄλλη μαρμαρίνη πλὰξ

[1] Πρβ. ἐνεπίγραφον ἐπιτυμβίαν στήλην τοῦ Μουσείου Προύσης (G. Mendel, BCH 33, 1909, σ. 421, εἰκ. 89 καὶ σ. 433). Ἁπλοῦς ἀκόσμητος σταυρὸς ἐγγεγλυμμένος εἰς πρόσοψιν μετὰ τριγωνικοῦ ἀετώματος καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ὕψος ἐπιτυμβίου στήλης ἐκ Γιονουσλὰρ (MAMA VIII, 1962, ἀρ. 335). Τοιοῦτος κυριαρχῶν σταυρὸς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς συνήθους ἐπὶ ἐπιτυμβίων μνημείων παραστάσεως κλειστῆς λιθίνης θύρας, τῆς ὁποίας τὰ χωρίσματα σχηματίζουσι σταυρόν. Πρβλ. MAMA I, ἀρ. 411, 421, 422, 423, 424 καὶ πλεῖστα ἄλλα καὶ ἐπὶ εἰδωλολατρικῶν ἀκόμη μνημείων.

[2] Οἷα εἰκονίζεται π.χ. παρὰ Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 62, εἰκ. 28.

(εἰκ. 48) ἄνω ἀριστερὰ ἀποκεκρουμένη καὶ προσφάτως εἰσαχθεῖσα εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας, διαστάσεων 0.60 × 0.53 μ. καὶ πάχους 0.10 μ. Αὕτη παρουσιάζει εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τῆς προσθίας ἐπιφανείας της ἔγγλυφον σταυρὸν μὲ κεραίας τριμερεῖς καταληγούσας εἰς τριγωνικὰς διαπλατύνσεις καὶ βαίνοντα ἐπὶ διβάθμου βάσεως, ἀπὸ τοῦ ἄνω μέρους τῆς ὁποίας ἐκφύονται ἑκατέρωθεν ἑλικοειδῶς ἀνακαμπτόμενα ἡμιανθέμια. Κατὰ

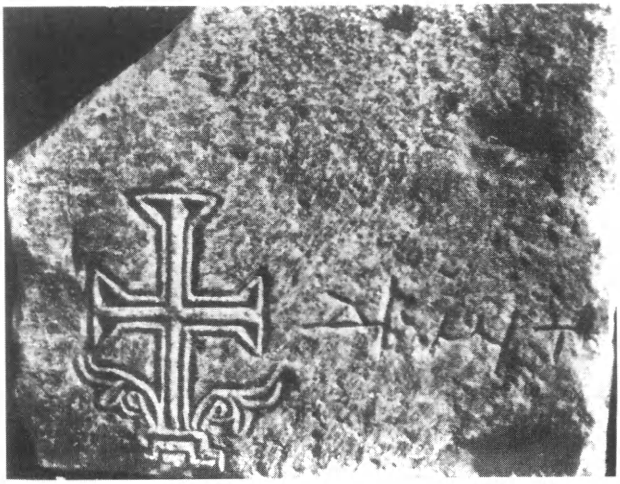

Εἰκ. 48. Μαρμαρίνη πλὰξ μετ' ἀναγλύφου σταυρῦ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

πραέκτασιν τῆς δεξιᾶς ὁριζοντίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή, δυναμένη νὰ ἀναγνωσθῇ *Διμιτρ*[ίου. Ἡ ἐπιγραφὴ πιθανῶς εἶναι μεταγενεστέρας τῆς τοῦ λίθου ἐποχῆς.

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ, ΕΠΙΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΕΠΙΚΡΑΝΑ

I. Κ ι ο ν ό κ ρ α ν α. 1) Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας ἀπόκειται μέγα μαρμάρινον κιονόκρανον (εἰκ. 49), ἀγνώστου προελεύσεως, ἀλλὰ προερχόμενον πιθανῶς ἐκ τῆς χριστιανικῆς βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν μετετράπη ὁ ναὸς τῆς Ἀλέας. Ἔχει ὑποστῆ ἄνω καὶ κάτω ἀρκετὰς κολοβώσεις, ἐλλείποντος τελείως τοῦ ἄβακος, ἀλλὰ ἡ γενική του μορφὴ καὶ διακόσμησις διακρίνονται σαφῶς. Τὸ ὁλικόν του ὕψος εἶναι περίπου 0.40 μ., ἡ δὲ κάτω του διάμετρος, εἰς τὴν ὁποίαν καταλήγει ὁ κάλαθος διὰ σπείρας, μετρεῖ 0.50 μ. παρουσιάζουσα ἐν τῷ κέντρῳ καὶ κυκλικὸν τόρμον γόμφου. Ἀνήκει εἰς τὴν μεταβατικὴν φάσιν μεταξὺ τοῦ κορινθιακοῦ καὶ τοῦ τεκτονικοῦ κιονοκράνου. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ καλάθου του κοσμεῖται διὰ μεγάλων, ἁδρῶς εἰργασμένων φύλλων ὀξείας ἀκάνθης, τὰ

μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦσι μακρόμισχα τρίφυλλα (5ου αἰ. μ. Χ.) Ὅμοια παραδείγματα κιονοκράνου εὕρηνται πλείονα : εἰς Σάλωνα τῆς Δαλματίας [1], εἰς τὸν Ἅγ. Ἀνδρέαν Ἀλύκων [2] Λακωνίας, εἰς τὸ Ἀσκλη-

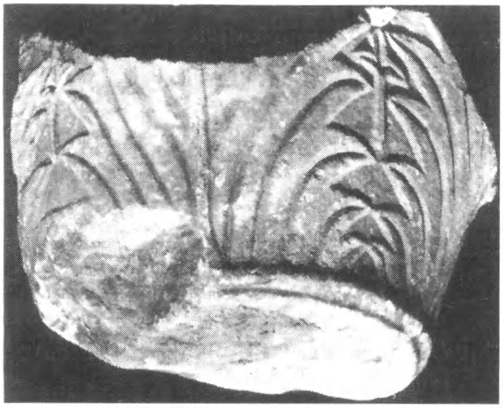

Εἰκ. 49. Μαρμάρινον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἴσως ἐκ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀλέας.

Εἰκ. 50. Κορινθιάζον κιονόκρανον μετὰ συμφυοῦς κορμοῦ κιονίσκου ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 51. Κορινθιάζον τεκτονικὸν κιονόκρανον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ μουσείου Τεγέας.

πιεῖον τῶν Ἀθηνῶν [3] (χρονολογούμενον εἰς τὸ β' ἥμισυ τοῦ 5ου μ. Χ. αἰῶνος) εἰς Ρόδον [4] καὶ Κύπρον [5].

2) Συναφὲς πρὸς τὸ προηγούμενον εἶναι καὶ ἄλλο μικρὸν κιονόκρανον στρογγύλου κίονος μετὰ τετραγώνου, ἀδιαρθρώτου ἄβακος (εἰκ. 51) τοῦ ὁποίου ὁ κάλαθος κοσμεῖται εἰς τὸ μέσον ἑκάστης πλευρᾶς καὶ κάτωθεν τῶν

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, Ξυλόστεγος παλαιοχριστ. Βασιλική, Β', σ. 286, εἰκ. 237, (κατὰ A. Riegl, Die Spätrömische Kunstindustrie , I, Wien 1901, σ. 36, εἰκ. 1, 2) καὶ Kautsch, Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, πίν.4 ἀρ. 30, 31.

[2] Ν. Δρανδάκης, ΠΑΕ 1958, πίν. 156 β (7ου αἰ.).

[3] Α. Ξυγγόπουλος, Ἀρχ. Ἐφημ. 1917, σ. 75, εἰκ. 4.

[4] Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ ϛ', 1948 σ. 10 εἰκ. 5.

[5] Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου 1935 πίν. 135.

φωνιῶν διὰ φύλλων καλάμου, τὰ μεταξὺ τῶν ὁποίων κενὰ πληροῦνται δι᾿ ἑλίκων (εἰκ. 50). Τέλους 5ου αἰῶνος.

3) Ἄλλο συμφυὲς μετὰ τοῦ κορμοῦ κιονόκρανον τοῦ Μουσείου Τεγέας (εἰκ. 51) παρουσιάζει καὶ πάλιν φύλλα ἀκάνθης καλύπτοντα τὸν κορμὸν καὶ καμπτόμενα ἄνω κάτωθεν καμπύλου ἄβακος φέροντος εἰς τὸ μέσον ᾠοειδὲς ἐξόγκωμα.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα. Δύο τοιαῦτα φέροντα συμφυῆ τὰ ἐπιθήματα ἀπόκεινται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 52α καὶ β),

α

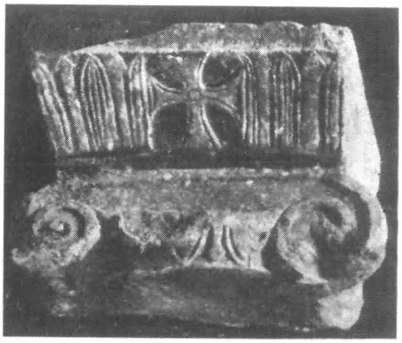

β

Εἰκ. 52. Ἰωνικὰ μετ᾿ ἐπιθήματος κιονόκρανα.

ἄγνωστον ὅμως πόθεν προέρχονται. Διασώζουσιν ὁπωσδήποτε καλῶς τὰς ἐπιμελεῖς των ἕλικας καὶ τὸν μεταξὺ αὐτὸν ᾠοειδῆ ἐξέχοντα ἐχῖνον (ὕψους 0.06 μ.) κοσμούμενον δι᾿ ᾠῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται λογχοειδῆ φύλλα. Τὰ κιονόκρανα εἶναι συμφυῆ μετὰ τῶν λοξοτμήτων ἐπιθημάτων των, ἅτινα ἔχουσι διαστάσεις κατὰ μὲν τὴν ἄνω στενὴν πλευρὰν 0.416 μ. ἄγνωστον δὲ πόσον κατὰ τὴν μακράν, ἐπειδὴ αὕτη εἶναι ἀποκεκρουμένη. Ἡ προσθία στενὴ κεκλιμένη ἐπιφάνεια τῶν ἐπιθημάπων κοσμεῖται δι᾿ ἀναγλύφου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἐν μέσῳ φύλλων καλάμου καὶ λογχῶν (εἰκ. 52 α - β), 5ος ἢ 6ος αἰών.

ΙΙ. Ἐ π ι θ ή μ α τ α. Ἡ ὁμὰς αὕτη περιλαμβάνει ἐπιθήματα κολουροπυραμιδοειδῆ, ἐκτελοῦντα χρέη κιονοκράνων στρογγύλων διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων.

Τῶν ἐπιθημάτων τούτων αἱ δύο μόνον στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ κοσμοῦνται δι᾿ ἀναγλύπτου διακόσμου· σπανίως εἶναι συμφυῆ μετὰ τοῦ κορμοῦ (ὡς π.χ. τὸ τῆς εἰκόνος 53) συνήθως ὅμως χωριστά.

Α΄. Εἰς τὴν ὁμάδα ταύτην ὑπάγονται :

α) Τὸ ἐπίθημα (εἰκ. 53). Τούτου αἱ δύο στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ

κοσμοῦνται δι' ἐξέργων, ἐπιμελοῦς ἐργασίας, ἀνθεμίων, ἡμιανθεμίων καὶ ἀνθέων λωτοῦ, ζωηρῶς ὑπενθυμιζόντων ἀρχαίας τέχνης γλυπτὰ ἀνθέμια, τῶν ὁποίων τόσον ὡραῖα δείγματα εἶχε νὰ παρουσιάσῃ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς

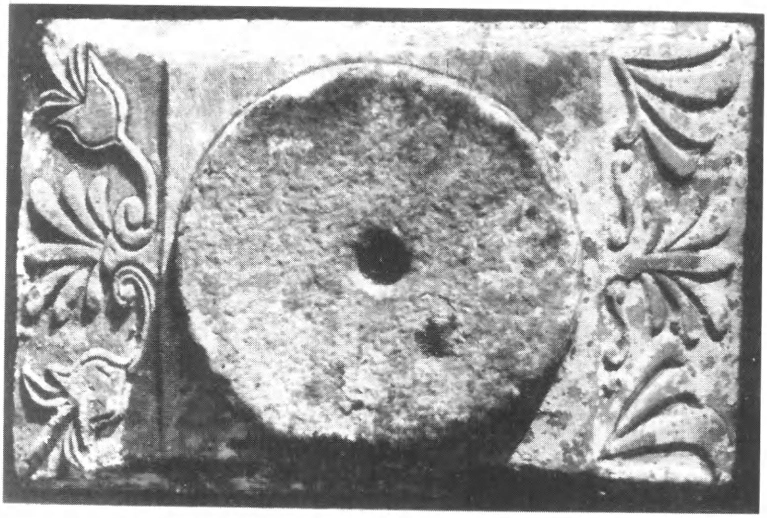

Εἰκ. 53. Ἐπίθημα - κιονόκρανον στρογγύλου κιονίσκου.

γλύπτας ἡ γλυπτικὴ τῆς ἀρχαίας Τεγέας[1]. Εἶναι σμμφυὲς πρὸς μικρὸν τκῆμα τοῦ κυλινδρικοῦ κοσμοῦ, τὸν ὁποῖον ἔστεφε (εἰκ. 53). Εὑρίσκετο

[1] Dugas - Berchmans - Clemmensen, Le Sanctuaire d'Athéna Aléa . . . σ. 53, εἰκ. 77, 79 κλπ.

ἄλλοτε (τὸ 1917) εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου, τώρα δὲ ἄγνωστον ποῦ κεῖται. Ἀρχῶν 5ου αἰῶνος.

β) Μαρμάρινον ἐπίθημα συμφυὲς μετὰ τμήματος τοῦ κυλινδρικοῦ κορμοῦ (εἰκ. 54 α). Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλι-

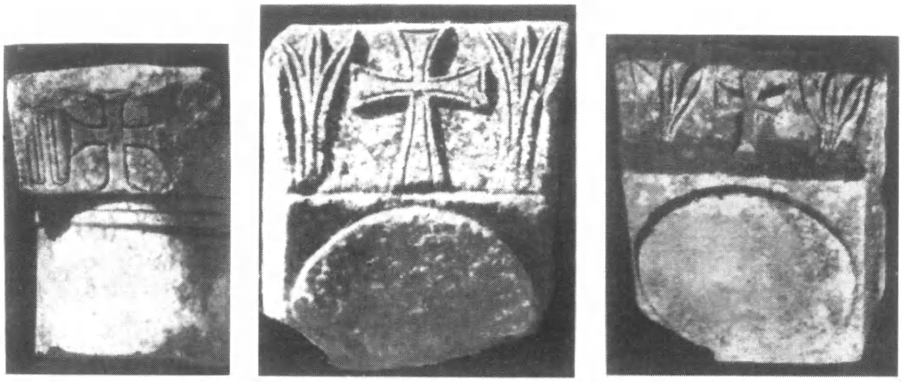

α β γ

Εἰκ. 54. Ἐπιθήματα - κιονόκρανα.

μένης ἐπιφανείας, ἐλαφρῶς καμπύλης, ἐγχάρακτος ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου φύλλα καλάμου.

γ) Μαρμάρινον ἐπίθημα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 54 β). Ἡ διακόσμησις τῆς στενῆς πλευρᾶς συνίσταται ἀπὸ ἔξεργον σταυρόν, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου κατὰ τὰς γωνίας ὑπάρχουν τριπλᾶ στενὰ λογχοειδῆ τρίφυλλα. Διαστάσεις : πλάτος, ἄνω 0.323, κάτω 0.26, διάμετρος κιονίσκου 0.245, σωζόμενον μῆκος 0.335, ὕψος 0.165 μ.

α

β

Εἰκ. 55. Ἐπιθήματα ὡς κιονόκρανα, ἀμφότερα ἐκ τοῦ μουσείου Τεγέας.

δ) Μαρμάρινον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 54 γ). Ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς σταυρὸς ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου τρίφυλλα ἐξ αἰχμηρῶν φύλλων. Διαστάσεις ἄνω 0.38×0.41, κάτω 0.335 × 0.36. Διάμετρος κυλινδρικοῦ κορμοῦ 0.315 μ., ὕψος 0.165.

ε) Στενόμηκες, μαρμάρινον, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἀποκεκρουμένον

κατὰ τὴν μίαν τῶν γωνιῶν (εἰκ. 55 α). Ἡ μία τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν κοσμεῖται δι᾽ ἰσοσκελοῦς ἐξέργου σταυροῦ, ἐγγεγραμμένου ἐντὸς διπλοῦ στεφάνου ἐκ φύλλων δάφνης, περιβαλλομένου ὑπὸ δύο μακρομίσχων φύλλων

Εἰκ. 56. Ἐπίθημα στρογγύλου κιονίσκου.

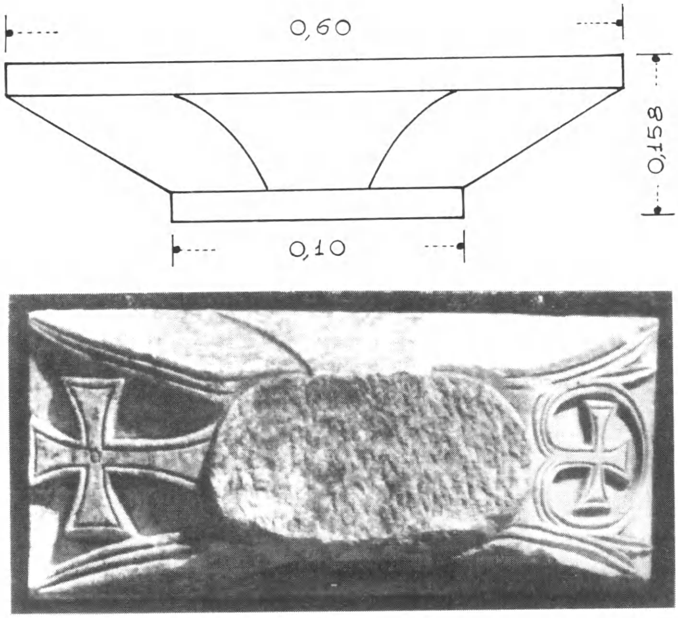

Εἰκ. 57. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου : ἄνω σχέδιον πλαγίας ὄψεως, κάτω, ὄψις ἐκ τῶν ἄνω.

κισσοῦ [1]. Ἡ ἑτέρα στενὴ πλευρὰ διακοσμεῖται διὰ κοίλων ραβδώσεων [2]. Διαστάσεις: διάμετρος κιονίσκου 0.195 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.25 × 0.612 μ., κάτω 0.20 × 0.242 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.11 μ. Ὅμοια, ἀλλὰ συμφυῆ μετ' ἰωνικοῦ κιονοκράτου ἐπιθήματα εὑρέθησαν εἰς τὴν βασιλικὴν Α΄ τῶν Φιλίππων [3], εἰς τὴν βασιλικὴν Α΄ τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν [4], εἰς Τραπεζίτσαν τῆς Μοισίας [5] καὶ εἰς βασιλικὰς τῆς Ραβέννας [6].

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον β τῆς εἰκόνος 55 ἐπίθημα εἰκονίζει ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν κεκλιμένων αὐτοῦ πλευρῶν ἰσοσκελῆ σταυρὸν περιβαλλόμενον ὑπὸ πυκνοῦ φυλλώματος, τοῦ συνόλου πλαισιουμένου ὑπὸ διμεροῦς ἐξεχούσης παρυφῆς. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ 5ου αἰῶνος.

Ἐπίθημα στρογγύλου κίονος (εἰκ. 56) διαστάσεων 0.28 × 0.17 μ., ἐπὶ τῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν φύλλον καλάμου, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ ἡμίφυλλα ἀκάνθης. Ἡ ἐν τῷ μέσῳ τῆς κάτω ἐπιφανείας του κυκλικὴ κοιλότης προωρίζετο πρὸς ἐνσφήνωσιν κυλινδρικοῦ κιονίσκου. Εἶναι ἐντειχισμένον εἰς τὴν κεντρικὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας.

Β΄. Ἐπὶ διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων τοῦ τύπου τῆς εἰκ. 63:

α) Μαρμάρινον ἐπίθημα ἀποκείμενον ἐν τῷ Μουσείῳ Τεγέας (εἰκ. 57). Κατὰ τὰς στενὰς κεκλιμένας πλευρὰς ἐπὶ τῆς μιᾶς «λατινικὸς» ἔξεργος σταυρὸς μετὰ ὀξέων φύλλων καλάμου εἰς τὰς γωνίας. Ἐπὶ τῆς ἑτέρας ἰσοσκελὴς σταυρὸς ἐντὸς κύκλου σχηματιζομένου διὰ τῶν συνηνωμένων ἀποφύσεων γωνιαίου τριφύλλου. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.28 × 0.155 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.27 × 0.60 μ., ὕψος 0.155 μ. Μέσων 5ου αἰ.

Εὑρέθη ἐπίσης ἐσχάτως, ἓν καὶ ἥμισυ μέτρον ἔξωθι τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου, ἕτερον ὅμοιον ἐπίθημα ἀλλ' ἄνευ σταυροῦ.

β) Μαρμάρινον, ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου (εἰκ. 58 α). Ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν φέρει ἀφ' ἑνὸς σταυρὸν μὲ φύλλα καλάμου κατὰ τὰς γωνίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἀνάγλυπτον φυλλοφόρον κλάδον μετὰ πέντε διακλαδώσεων φύλ-

[1] Μακρόμισχα φύλλα κισσοῦ κοσμοῦσι: α) ἐπίθημα βασιλικῆς Ρόδου (6ος αἰ.) (ΑΒΜΕ, ϛ΄, 1948 σ. 9 εἰκ. 4) καὶ β) πεσσόκρανον τῆς Συλλογῆς Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης (Α. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ Β΄, 1954, σ. 346 εἰκ. 305, ἔνθα καὶ ραβδώσεις).

[2] Πρβλ. ἀνάλογον ἐπίθημα μετὰ ραβδώσεων ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν (Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 65 εἰκ. 70, σ. 73 εἰκ. 82).

[3] P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale, πίν. VI d (στέφανος καὶ φύλλα κισσοῦ).

[4] Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 65.

[5] Strzygowski, Byz. Neugr. Jahrb. I, σ. 32 εἰκ. 12.

[6] Βασιλικὴ Ἁγ. Ἰωάννου Εὐαγγελιστοῦ (Corpus della scultura ... di Ravenna, ἐπιμέλ. G. Bovini III, Roma 1969, ἀρ. 145, 146. S. Agatha Maggiore (αὐτόθι ἀρ. 161, 162).

λων. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.12 × 0.245 μ., ἐπιθήματος ἄνω 0.24 × 0.58 μ. καὶ ὕψος 0.163 μ. Μέσων 5ου αἰ. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχεται καὶ τοῦτο ἐκ τῆς βασιλικῆς τοῦ Θύρσου.

γ) Μαρμάρινον, κολοβὸν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἀγνώστου προελεύσεως (εἰκ. 58 β). Φέρει ἐπὶ τῆς στενῆς πλευρᾶς ἐν τῷ μέσῳ ἀνάγλυφον φύλλον καλάμου αἰχμηρόν, ἑκατέρωθεν τοῦ ὁποίου ἡμίφυλλα αἰχμηρᾶς ἀκάνθης. Μέσων 5ου αἰ.

δ) Μαρμάρινον ἐπίθημα (εἰκ. 59). Αἱ στεναὶ κεκλιμέναι πλευραὶ εἶναι κοῖλαι, κοσμούμεναι διὰ φύλλων καλάμου. Αἱ πλάγιαι μακραὶ πλευραὶ

α

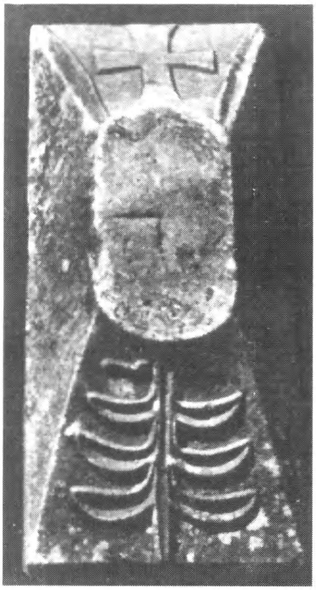

β

Εἰκ. 58. Κιονόκρανα - ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς αὐλῆς τοῦ μουσείου Τεγέας.

παρουσιάζουσιν ἐπάλληλα κυμάτια μαρτυροῦντα, ὅτι πρόκειται περὶ ἀρχαίου τεμαχίου, χρησιμοποιηθέντος ἐκ νέου ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὸ μέσον τὰ κυμάτια διακόπτονται ὑπὸ ἐγκοπῆς χάριν τοῦ ἐγκαρσίου πλαισίου τοῦ παραθύρου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει (εἰκ. 59). Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

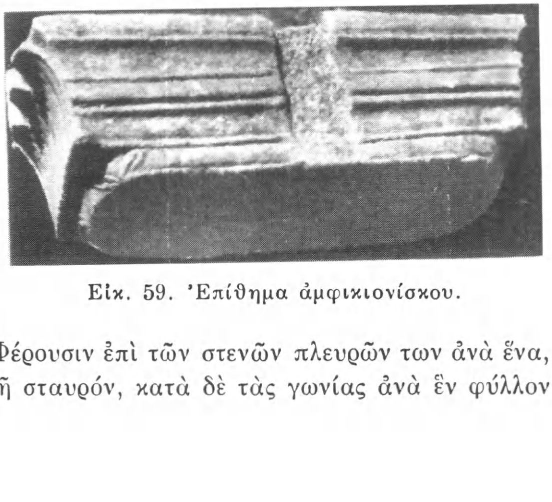

Εἰκ. 59. Ἐπίθημα ἀμφικιονίσκου.

ε) Δύο ὅμοια μαρμάρινα ἐπιθήματα, ἐκ τῆς παρὰ τὴν θέσιν Προβαντηνοῦ βασιλικῆς προερχόμενα. Φέρουσιν ἐπὶ τῶν στενῶν πλευρῶν των ἀνὰ ἕνα, ἐλαφρῶς ἀνάγλυπτον ἰσοσκελῆ σταυρόν, κατὰ δὲ τὰς γωνίας ἀνὰ ἓν φύλλον

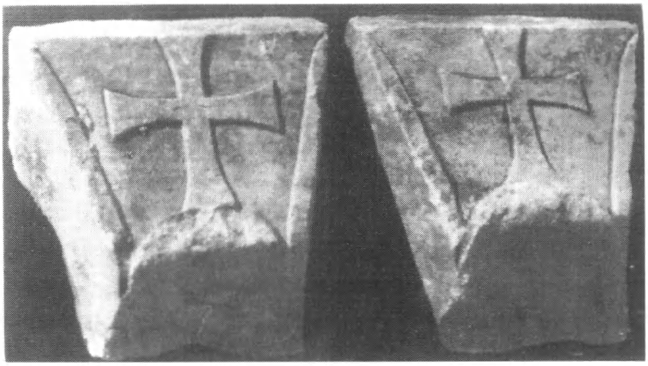

Εἰκ. 60. Μαρμάρινα ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, νῦν εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας.

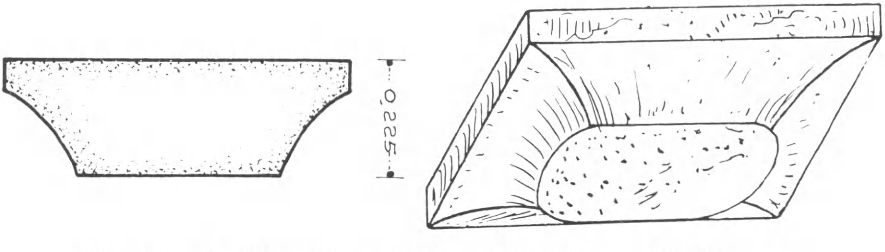

Εἰκ. 61. Ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

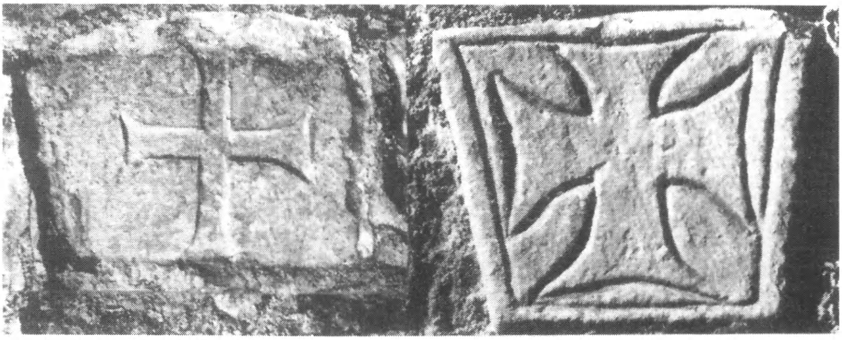

α β

Εἰκ. 62. Ἐπιθήματα ἐντειχισμένα: α, εἰς Ἅγιον Νικόλαον Ἀλέας, β, εἰς Ἅγιον Ἰωάννην Προβαντηνοῦ.

καλάμου (εἰκ. 60). Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου: 0.28 × 0.22 μ., ἐπιθήματος 0.38 × 0.68 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.29 μ.

ϛ) Δύο ὅμοια κατὰ τὸ σχῆμα, μαρμάρινα, ἐκ τῆς ἰδίας θέσεως τοῦ Προβαντηνοῦ προερχόμενα, ἀκόσμητα (εἰκ. 61). Αἱ στεναί των πλευραὶ εἶναι ἐλαφρῶς κοῖλαι. Διαστάσεις ἀμφικιονίσκου 0.20 × 0.38 μ., ἐπιθήματος 0.38 × 0.665 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.225 μ.

Λόγου γινομένου περὶ διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων ἀναφέρομεν καὶ μαρμάρινον τεμάχιον κολοβοῦ κορμοῦ ἀμφικιονίσκου μ. σωζ. ὕψους 0.58 μ., πάχους 0.135 μ. καὶ πλάτους 0.43 μ. (εἰκ. 63). Προέρχεται καὶ τοῦτο ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

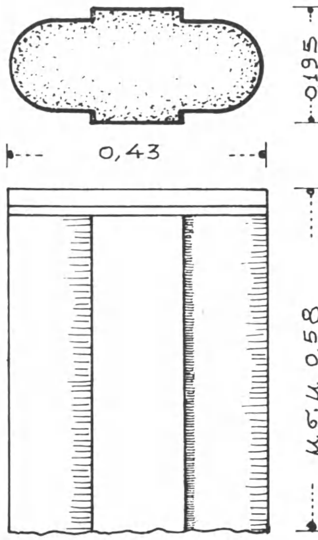

Εἰκ. 63. Κορμὸς ἀμφικιονίσκου ἐκ Προβαντηνοῦ.

Γ'. Ὁμὰς ἁπλῶν ἐπιθημάτων ἐν τῷ Μουσείῳ ἢ ἐντειχισμένων εἰς οἰκοδομήματα:

Ταῦτα διακρίνονται εἰς πλατέα, χρησιμεύσαντα ἴσως ὡς ἐπιθήματα κιονοκράνων, καὶ εἰς στενά, πιθανώτατα κιονίσκων παραθύρων.

Ἐκ τῶν πλατέων παρέχομεν ἐνταῦθα δύο δείγματα (εἰκ. 64 α-β) ἐξ ὧν τὸ (α) φέρει κατὰ τὰς στενὰς κεκλιμένας πλευρὰς αὐτοῦ ἀμελῶς εἰσγασμένα τριγωνικὰ φύλλα (εἰκ. 64 α), τὸ δὲ ἄλλο (β) σταυρὸν ἑκατέρωθεν ἡμιφύλλων ἀκάνθης ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης κοιλοκύρτους τριπλᾶς αὐλακώσεις. Ἀγνώστου προελεύσεως.

Μαρμάρινον ἐπίθημα, φέρον ἀνάγλυφον σταυρὸν ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν του πλευρῶν καὶ πλαισιούμενον ὑπὸ ταινίας. Εὑρίσκεται ἐντειχισμένον κατὰ τὴν ἁψῖδα τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 62 α).

Τέλος ἐπίθημα μαρμάρινον, διαστάσεων ἄνω 0.23 μ., κάτω 0.16 μ., ὕψους 0.19 μ. φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως χαρακτὸν σταυρὸν μὲ εὐρέως διαπλατυνόμενα καὶ εἰς καμπύλην καταλήγοντα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν, ἐγγραφόμενον δ' ἐντὸς τραπεζιοσχήμου πλαισίου. Εὑρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ, ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸ διακονικόν (εἰκ. 62 β).

Ἐ π ί κ ρ α ν ο ν π α ρ α σ τ ά δ ο ς. Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου ἀπόκειται καὶ παλαιοχριστιανικὸν ἐπίκρανον παραστάδος (εἰκ. 65), διαστάσεων 0.60 × 0.46 μ. καὶ συνολικοῦ ὕψους 0.23 μ. Στέφεται κατὰ τὰς τρεῖς αὐτοῦ πλευρὰς ὑπὸ ἐλαφρῶς κοίλου κυματίου κοσμουμένου δι' ὀρθίων ὑδροβίων

φύλλων (καλάμου;), εἰς τὴν βάσιν τῶν ὁποίων τρέχει ταινία τριμερής, διακοπτομένη ὑπὸ κυκλικῶν κόμβων. Εἰς τὰς πρὸς τὸν τοῖχον γωνίας τὰ φύλλα

α

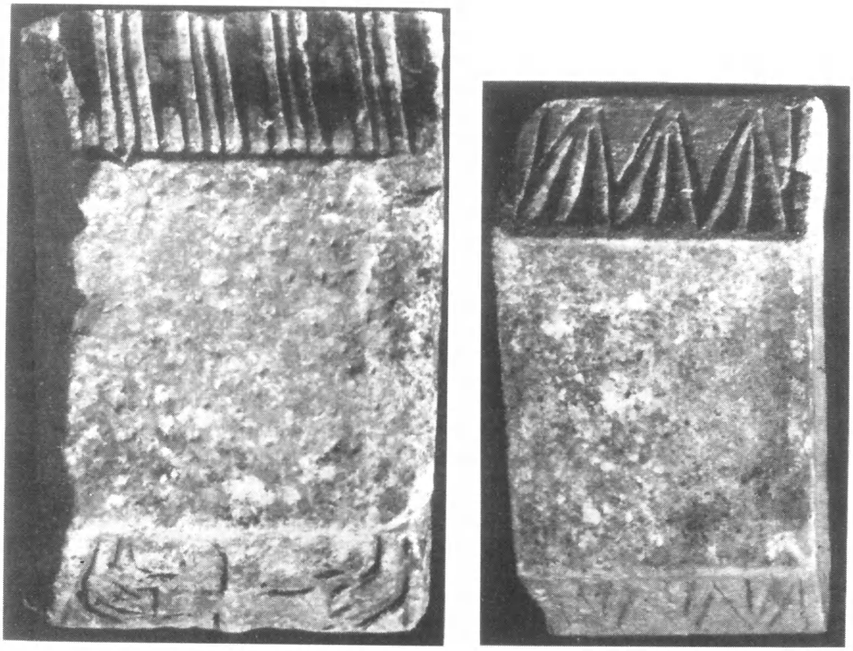

β

Εἰκ. 64. Ἐπιθήματα κιονοκράνων.

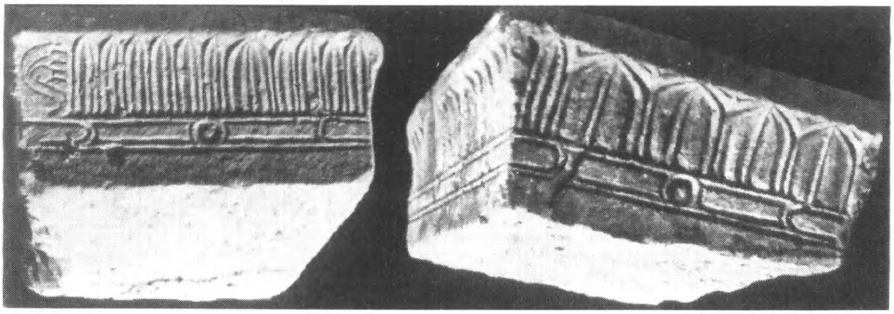

Εἰκ. 65. Δύο πλευραὶ ἐπικράνου παραστάδος.

καταλήγουσιν εἰς χαρακτὰ ἡμιανθέμια. Προέρχεται πιθανῶς ἐκ τοῦ εἰς βασιλικὴν μετατραπέντος ναοῦ τῆς Ἀλέας. 4ου ἢ 5ου αἰῶνος.

Δύο μαρμάρινα τεμάχια κολουροπυραμιδοειδῶν ἐπιθημάτων τετραγώνων πεσσῶν, ἐξ ὧν τὸ μὲν Α ἔχει ἐπιπέδους τὰς κεκλιμένας ἐπιφανείας τῆς

πυραμίδος (εἰκ. 66 α), τὸ δὲ Β καμπύλας (κοίλας) (εἰκ. 66 β). Διαστάσεις τοῦ μὲν Α : ἡ ἄνω πλευρὰ 0.445 × 0.67 μ., ὕψος 0.215 μ., τοῦ δὲ Β (κολοβοῦ) ἡ μία διάστασις ἄνω 0.564, τὸ δὲ ὕψος 0.265 μ. Προέρχονται ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, ὅπου καὶ ἀπόκεινται μέχρι σήμερον.

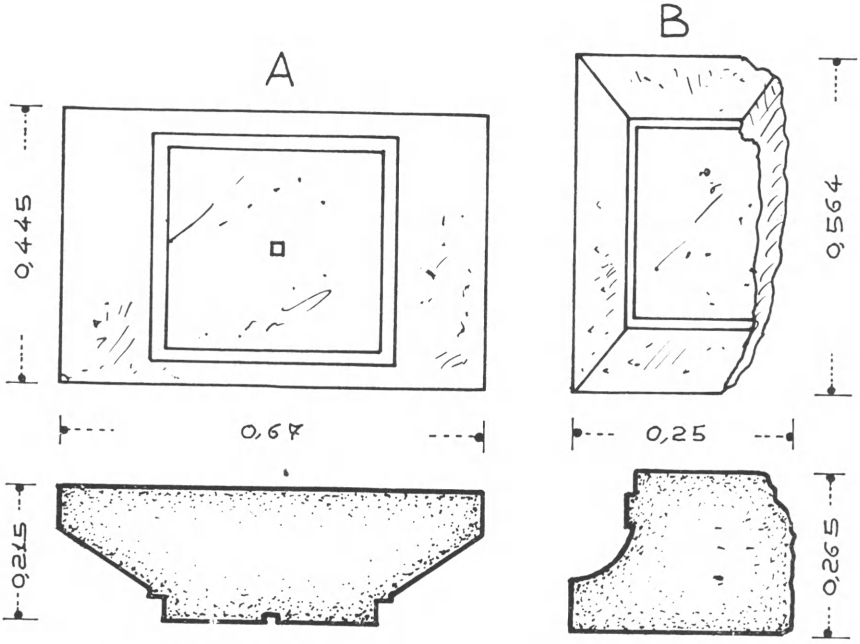

Εἰκ. 66. Ἐπιθήματα τετραγώνων πεσσῶν: Α, μετ' εὐθέων καὶ Β, μετὰ καμπύλων κεκλιμένων ἐπιπέδων.

ΘΩΡΑΚΙΑ

Τὰ κατωτέρω περιγραφόμενα θωράκια εὑρίσκονται πάντα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, εἶναι ἐκ μαρμάρου τοῦ γειτονικοῦ λατομείου τῶν Δολιανῶν, καὶ ὅλα ἀγνώστου προελεύσεως, ἀμφίγλυφα πλὴν τῶν ὑπ' ἀρ. 5 καὶ 7, τὰ ὁποῖα ἔχουν τὴν ὀπισθίαν των ὄψιν ἀκατέργαστον.

1. (Εἰκ. 67 α - β). Ἀποκεκρουμένον ἄνω καὶ δεξιά. Μέγιστον σωζόμενον πλάτος 0.65 μ. σωζόμενον ὕψος 0.50 μ. Πρόκειται περὶ τεμαχίου εὑρισκομένου παρὰ τὴν Ὡραίαν Πύλην· διότι φέρει κατὰ τὸ ἀριστερόν του ἄκρον συμφυᾶ πεσσίσκον σχήματος ταῦ, ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς τοῦ ὁποίου εἶναι ἀναγεγλυμμένον ὑψίπουν ἡμισφαιρικὸν καὶ ραβδωτὸν ἀγγεῖον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑλικοειδῶς πρὸς τὰ ἄνω βλαστὸς μετὰ καμπύλων φύλλων (εἰκ. 67α). Τὸ ὑπόλοιπον τῆς προσόψεως κοσμεῖται διὰ σειρᾶς ἐξ ἓξ ὁμολόγων τετρα-

γώνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων σχηματίζονται βαθεῖαι αὔλακες. Τὸ ἐξώτατον τῶν ἐλαφρῶς ρομβοειδῶν τετραγώνων τούτων εἶναι ἐγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, αἱ μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων γωνίαι πληροῦνται διὰ δύο ὁμολόγων ὀρθογωνίων τριγώνων, χωριζομένων καὶ τούτων διὰ βαθειῶν

α

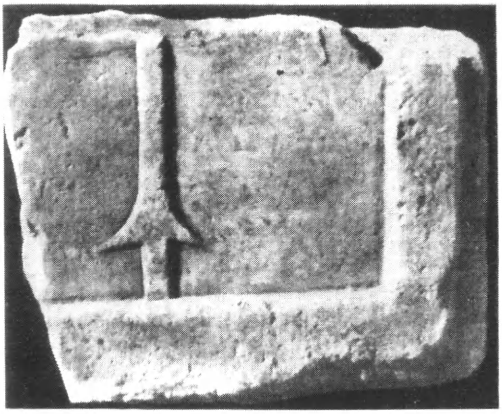

β

Εἰκ. 67. Δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ ἀμφιγλύφου θωρακίου.

αὐλάκων. Ἡ κάτω, ὕψους 0.115 μ., πλευρὰ τοῦ θωρακίου, ὄχι ὅμως καὶ ἡ τοῦ πεσσίσκου, ἀφέθη ἀκόσμητος. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως εἰκονίσθη ἐντὸς κοίλου πλαισίου, μέγας ἐλεύθερος σταυρὸς (εἰκ. 67 β), μὲ κεραίας πλάτους 0.033, διαπλατυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα εἰς 0.14 μ. στηριζόμενος κατὰ τὴν βάσιν του ἐπὶ ὀρθίου ποδός, ἀποτελοῦντος τρόπον τινα προέκτασιν τῆς κάτω αὐτοῦ κεραίας.

Ρόμβοι μετὰ βαθειῶν αὐλάκων ἐγγεγραμμένοι ἐντὸς ὀρθογωνίων συναν-

τῶνται καὶ εἰς θωράκια τῶν βασιλικῶν Δομητίου Νικοπόλεως [1], Ἀφεντέλλη Λέσβου [2] κλπ.

2. (Εἰκ. 68). Διαστάσεις: μ. σ. μῆκος 0.93 μ., μ. σ. ὕψος 0.68 μ., πάχος 0.17 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας εἰκονίζεται τὸ σύνηθες θέμα

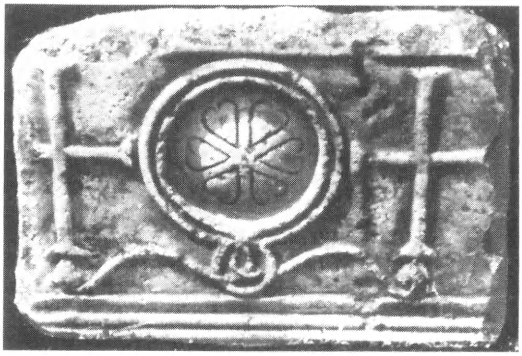

Εἰκ. 68. Ἀμφίγλυφον θωράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προφαντηνοῦ νῦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

Εἰκ. 69. Ἀμφίγλυφον θωράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

κύκλου ἢ στεφάνου, διαμέτρου 0.37 μ. ἐκ διπλῆς ταινίας περιβάλλοντος χρῖσμα, τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου σχηματίζονται καρδιόσχημα διὰ τῆς ἑνώσεως τῶν πρὸς τὰ ἄκρα ἐσωτερικῶς καμπυλουμένων πλευρῶν του. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χρίσματος διεμορφώθη ἐλαφρῶς σφαιροειδής. Ἡ περιβάλ-

[1] Ἀ. Φιλαδελφεύς, ΑΕ 1918, σ. 34-35, εἰκ. 1, 2.
[2] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 52 εἰκ. 57.

λουσα τὸ χρῖσμα ταινία σχηματίζει κατὰ τὴν βάσιν κόμβον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἑλικοειδῶς, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, λεπτοὶ βλαστοί, καταλήγοντες εἰς φύλλα κισσοῦ ἐπὶ τῶν ὁποίων βαίνουσι μεγάλοι ἰσοσκελεῖς σταυροί. Ἡ ὅλη σύνθεσις περιλαμβάνεται μεταξὺ δύο πλαισίων ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν κάτω φέρει κυμάτια τὸ δὲ ἄνω εἶναι ἁπλῆ ταινία. Ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως εἰκονίζεται ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου ἐλαφρῶς ἔξεργος κύκλος διαμέτρου 0.54 μ. περιβάλλων ἀνάγλυφον σταυρόν.

Τὸ περιγραφὲν θέμα τῆς προσόψεως εἶναι συνηθέστατον κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν (5ον καὶ 6ον αἰ.). Ἀναφέρω προχείρως τὰ ἑξῆς παραδείγματα: ἐκ Δελφῶν [1], ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν (βασιλικῆς Α΄) [2], ἐκ Θεσσαλονίκης (Ἁγ. Δημητρίου [3] καὶ Μουσείου Ἁγ. Γεωργίου) [4], ἐκ Λέσβου (βασιλικῆς Ἀφεντέλλη) [5], ἐκ Σικυῶνος [6], ἐκ Κορίνθου [7], ἐκ Φιλίππων (βασιλικῆς Β΄) [8], ὡς καὶ ἱκανὰ παραδείγματα ἐκ Ραβέννας [9]. Τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα ἐφηρμόζετο καὶ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς σαρκοφάγων, ὡς ἀποδεικνύει ἡ χρῆσις αὐτοῦ, κατὰ τὸν 11ον ἀκόμη αἰῶνα, εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῆς εἰς Ἅδου Καθόδου τοῦ νάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Ὁσίου Λουκᾶ [10].

3, 4. Ὁμοίαν σύνθεσιν προσόψεως καὶ ὀπισθίας ὄψεως ἤτοι ἁπλοῦ κύκλου μετὰ σταυροῦ παρουσιάζουν τὰ ὑπ' ἀρ. 3 καὶ 4 θωράκια: (Εἰκ 69 καὶ 70 α - β), τὸ ὑπ' ἀρ. 3 ἐπίμηκες, μήκους κάτω 0.59 μ. καὶ ἄνω 0.335 μ. καὶ ὕψους 0.60 μ., πάχους δὲ 0.13 μ. καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 ὅμοιον, πάχους 0.065 μ. Τεμάχιον ὁμοίου θωρακίου εἶναι ἐντειχισμένον καὶ εἰς τὴν βάσιν τοῦ νοτιοδυτικοῦ τρουλλίσκου τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς.

5. (Εἰκ. 71). Μαρμάρινον θωράκιον, διαστάσεων μήκους 1.315, ὕψους 0.915 καὶ πάχους ἄνω 0.24 μ. Ὄπισθεν ἀκόσμητον. Προέρχεται ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ. Κάτωθεν λοξοτμήτου ταινίας στέψεως εἰκονίζεται

[1] Laurent, BCH 23, 1918, σ. 246 - 247.

[2] Γ. Σωτηρίου, ΑΕ 1929, σ. 77, εἰκ. 90, 91.

[3] Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, πίν. 47, 5.

[4] Μ. Καλλιγᾶς, ΠΑΕ 1939, σ. 82 εἰκ. 10.

[5] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΔ 12, 1929, σ. 32 καὶ 46 (ἀμφίγλυφον μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν καὶ ὄπισθεν).

[6] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΠΑΕ 1933, σ. 83 εἰκ. 2 καὶ Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τ. Β΄ σ. 514 εἰκ. 475,6.

[7] R. Scranton, Mediaeval Architecture, Corinth 16, πίν. 19 ἀρ. 3.

[8] P. Lemerle, Philippes, σ. 506, εἰκ. 64 (μὲ ὁμοίαν ὄπισθεν διακόσμησιν κύκλου μετὰ σταυροῦ).

[9] Εἰς τὸ Museo Nazionale: R. Olivieri Farioli, Corpus della scultura . . . di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, III, Roma 1969, ἀρ. 124, 125, 126α-β, 127, 128α-β, 129.

[10] Βλ. εἰκόνα του προσφάτως παρὰ Ε. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, πίν. 6.

κοῖλον ὀρθογώνιον, πλαισιούμενον ὑπὸ κυματίου καὶ φέρον ἐν τῷ μέσῳ σταυρὸν κατὰ τὸ δεξιὸν ἥμισυ ἐφθαρμένον.

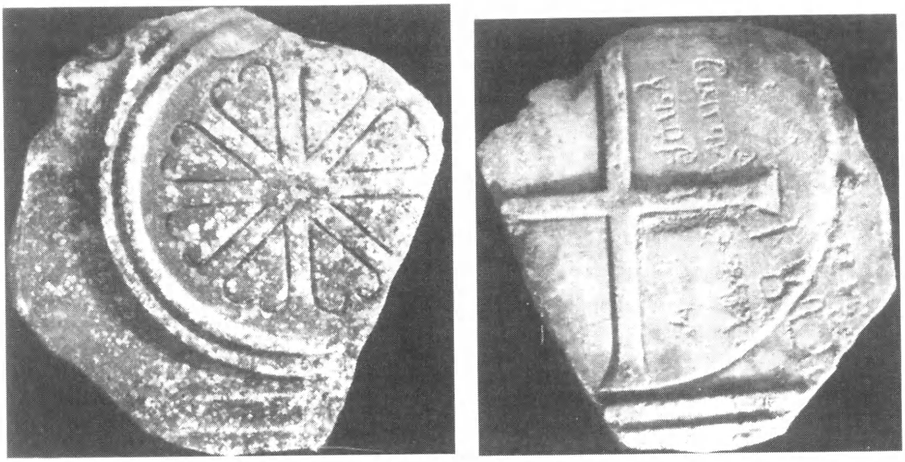

Εἰκ. 70 α - β. Ἀμφίγλυφον θωράκιον. α : προσθία, β : ὀπισθία ἐπιφάνεια

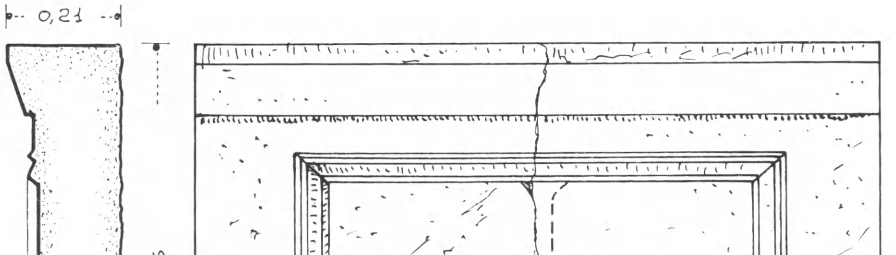

Εἰκ. 71. Θωράκιον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

6. (Εἰκ. 72). Διαστάσεις: μ. σ. πλάτος 0.45 καὶ ὕψος 0.64 μ., πάχους 0.13 μ. Ἐντὸς πλαισίου, πλάτους 0.082 μ. βαθυσμένον ἐπίπεδον κοσμούμενον ἐν τῷ μέσῳ διὰ σταυροῦ, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον ἡ δεξιὰ κεραία,

μήκους 0.185 μ. ἀπὸ τοῦ ἄκρου τῆς ὁποίας ἐκφύονται, ἄνω καὶ κάτω, πυκνὰ φυλλώματα, ὅμοια τῶν ὁποίων θὰ ἐξεφύοντο καὶ ἀπὸ τὰς ἄλλας κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ἡ ὀπισθία πλευρά του κοσμεῖται καὶ ἐνταῦθα διὰ σταυροῦ ἐντὸς κύκλου. Πλαγίως φέρει ἔμβολον πλάτους 0.055 καὶ ἐξοχῆς 0.03 διὰ τοῦ ὁποίου θὰ συνεδέετο πρὸς γειτονικὸν θωράκιον.

Σταυρὸς φέρων ὁμοίαν διακόσμησιν συναντᾶται καὶ ἐπὶ ἐπιθήματος, (διαστάσεων 0.23 × 0.34) ἐντειχισμένου ἀριστερὰ τῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὴν

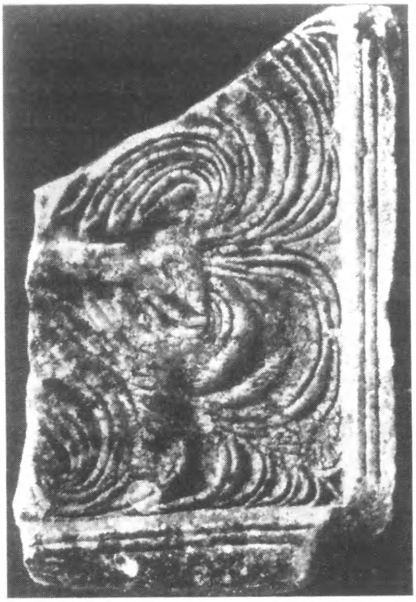

Εἰκ. 72. Ἀμφίγλυφον θωράκιον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου Τεγέας.

Εἰκ. 73. Ἐπίθημα ἐντειχισμένον εἰς Π. Ἐπισκοπὴν παρὰ τὴν θύραν εἰσόδου της.

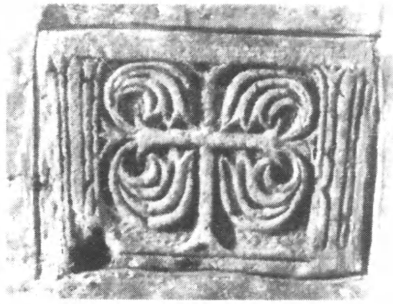

δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς (εἰκ. 73), ἐνῷ ἄλλο ὅμοιον κολοβὸν τεμάχιον εἶναι ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς θύρας εἰσόδου.

7. (Εἰκ. 74). Διαστάσεις: πλάτος 0.69, ὕψος 0.88, πάχος 1.13. Ἡ ἄνω ἀριστερά του γωνία ἀποκεκρουμένη. Ἐντὸς λείου πλαισίου διατηρουμένου ἄνω, δεξιὰ καὶ κάτω, ἔχει γλυφῇ τετράγωνος τριμερὴς ταινία περιβάλλουσα διπλοῦν κύκλον συναπτόμενον διὰ κόμβων μεθ' ἑκάστης πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ τετραγώνου. Ἐντὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ κύκλου ὑπάρχει δεύτερος πλαισιούμενος ὁμοίως ὑπὸ τριμεροῦς ταινίας καὶ περιβάλλων ἰσοσκελῆ σταυρὸν τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου σχηματίζονται ἐντόνως καμπύλα καταλήγοντα εἰς κυκλικὰς ἀποφύσεις. Ὁ ἐσωτερικὸς οὗτος σταυρὸς βαίνει ἐπὶ διβάθμου βάσεως. 6ου αἰῶνος. Ὄπισθεν ἀκατέργαστον.

Α Μ Β Ω Ν Ε Σ

Γράφοντες περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ καὶ περὶ τοῦ Ἐπισκόπου Ὠφελίμου (σ. 9) ἀνεφέραμεν, ὅτι ἡ μνημονεύουσα αὐτὸν ἐπι-

Εἰκ. 74. Θωράκιον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ μουσείου Τεγέας.

γραφὴ εἶναι χαραγμένη ἐπὶ μαρμαρίνου γλυπτοῦ τεμαχίου, ἀποκειμένου σήμερον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 75). Τὸ κείμενόν της ἔχει ὡς ἑξῆς [1]:

Ο ΑΓΙΩΤ[ατος
ΩΦΕΛΙΜ[ος
ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΕΑΥΤΟ[ῦ σωτηρίας)

Τὸ ὄνομα Ὠφέλιμος ἀπαντῶν σπανίως εἰς τὰς ἐπιγραφάς, ἐπεχωρίαζεν ὅμως, ὡς φαίνεται, ἐν Ἀρκαδίᾳ καὶ ἰδίᾳ ἐν Τεγέᾳ, ἀφοῦ τὰ πλεῖστα [2] γνωστὰ

[1] Ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφερθεῖσα παλαιότερον ὑπὸ τοῦ F. C. H. L. Pouqueville (Voyage de la Grèce τόμ. V, 1827, σ. 280) ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον, ἄνευ σχολίων καὶ εἰκόνος, ὑπὸ τοῦ G. Mendel (BCH 25, 1901, σ. 281) ἐσχολιάσθη δ' ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Ν. Α. Βέη (BCH 31, 1907, σ. 381). Εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν εὕρηται εἰς τὰ Addenda τοῦ V, 2 τόμου, σ. 145.

[2] IG V, 2, ἀρ. 50, 58 *(Τρύφερον Ὠφελίμου)*. V, 2, ἀρ. 326 β *(Ὠφέλιμε χαῖρε)*· καὶ R. Vallois, BCH 50, 1926, σ. 170, ἀρ. 4 *(Ὠφελίμα χαῖρε)*.

παραδείγματά του προέρχονται ἐκ τῆς περιοχῆς ταύτης, ἓν δὲ καὶ ἐκ τῆς γειτονικῆς Κορίνθου [1].

Ἐκ τοῦ ἐπιθέτου ἁγιώτατος, μὲ τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται ὁ Ὠφέλιμος

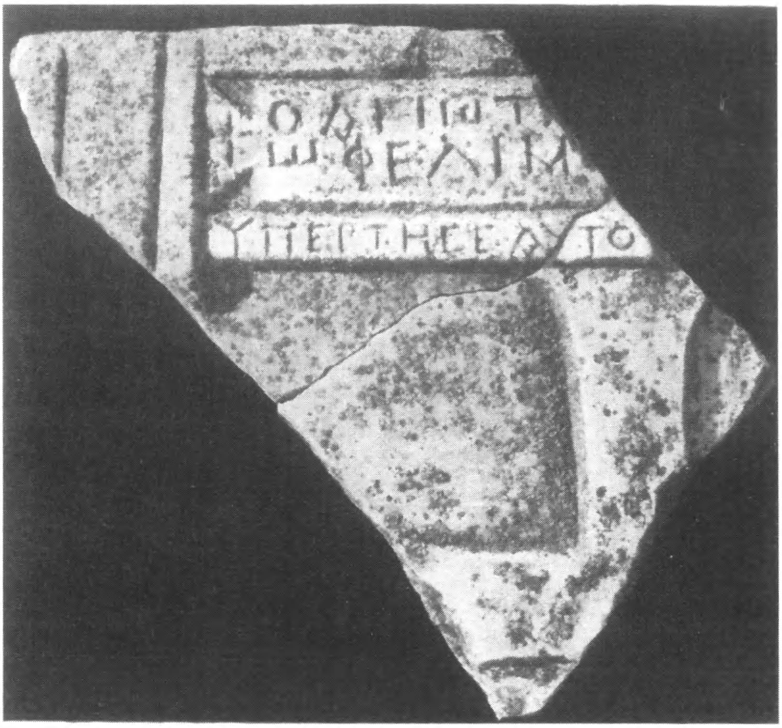

Εἰκ. 75. Ἡ ἀναφέρουσα τὸν Ἐπίσκοπον Ὠφέλιμον ἐπιγραφὴ χαραγμένη ἐπὶ τεμαχίου ἄμβωνος ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

προκύπτει, ὅτι πρόκειται περὶ ἐπισκόπου [2]. Ὑπῆρχεν ἑπομένως τότε ἐπισκοπὴ ἐν Τεγέᾳ. Πότε ὅμως ἀκριβῶς ἱδρύθη ἡ ἐν λόγῳ ἐπισκοπὴ δὲν γνωρίζομεν· βέβαιον πάντως εἶναι, ὅτι ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Ὠφέλιμος παρεκάθι-

[1] IG 4, ἀρ. 408 *Ἰωά]νν[ης], Λο[ύκιος] Ὠφέλιμος.*

[2] Οὕτω π. χ. εἰς Γέρασα ἡ ὑπ' ἀρ. 335 ἐπιγραφὴ (C. Kraeling, Gerasa, City of the Decapolis, New Haven, Connecticut, 1938, σ. 487) λέγει: *Γενεσίου τοῦ ἁγι(ω)τάτου ἡμῶν ἐπισκ(όπου)*, ἡ δὲ ὑπ' ἀρ. 341 *ἁγι.. / ἐπισ κο- / πο.* Ὡς ἁγιώτατοι χαρακτηρίζονται ἀργότερον καὶ οἱ μητροπολῖται εἰς χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, (Ἀ. Ὀρλάνδου - Λ. Βρανούση, Τὰ Χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, Ἀθῆναι 1973, σ. 25 ἀρ. 39 σ. 66 ἀρ. 74, σ. 75 ἀρ. 83, σ. 78 ἀρ. 85 κλπ.). Εἰς ἐπιγραφὴν Ἐρεσοῦ τῆς Λέσβου (ΑΔ 12, 1929, σ. 38 ἀρ. 1), ἀναγινώσκομεν: *ἁγιωτάτου ἐπισκ[όπου.*

σεν εἰς τὴν ἐν Χαλκηδόνι τὸ 451 συγκροτηθεῖσαν Δ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, τῆς ὁποίας καὶ συνυπέγραψε πλείονας πράξεις [1].

Τὸ μέχρι τοῦδε περιγραφὲν τεμάχιον (εἰκ. 74), κολοβὸν ἄνω δεξιὰ καὶ κάτω ἀριστερά, μ. σ. μήκους 0.375 καὶ ὕψους 0.33 ἀπετέλει τὸ ἄνω τμῆμα θωρακίου πάχους 0.07 μ. τοῦ ὁποίου ἡ καμπυλότης (ἀκτῖνος 1,05 μ.) ἀποδεικνύει, ὅτι πρόκειται περὶ ἄμβωνος καὶ οὐχὶ περὶ ἐπιτυμβίου πλακός, ὡς παρασυρθεὶς ὑπὸ τοῦ Ν. Ἀλεξοπούλου [2] ἔγραψε καὶ ὁ Hiller von Gärtringen [3]. Τὴν χρῆσιν τοῦ γλυπτοῦ ὡς ἐπιτυμβίου πλακὸς ἐδέχθη καὶ ὁ Ν. Μοραΐτης [4]. Συχνάκις ἄλλωστε ἀπαντῶνται ἐπὶ παλαιοχριστιανικῶν ἀμβώνων καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωσάντων αὐτοὺς ἐπισκόπων [5]. Ἡ μετὰ λαβῶν δέλτος, ἐφ' ἧς ἡ ἐπιγραφή, περιβάλλεται ὑπὸ ὀρθογωνίου πλαισίου πλάτους 0.025 μ., ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἶναι χαραγμένον καὶ τμῆμα τοῦ τέλους τῆς ἐπιγραφῆς (εἰκ. 75). Κάτωθεν τοῦ πλαισίου τούτου εἰκονίζετο μέγας ἀνάγλυφος, ἔξεργος «λατινικὸς» σταυρός, πλάτους 0.046 μ. μὲ διαπλατυνομένας κατὰ τὰ ἄκρα τὰς κεραίας.

Πλὴν ὅμως τοῦ ὡς ἄνω τεμαχίου διεσώθη, ἀποκείμενον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου καὶ προερχόμενον ὁμοίως ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ, καὶ ἄλλο θωράκιον ἄμβωνος (εἰκ. 76) ἀναγνωριζόμενον ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ τὸ πρῶτον κυρτότητος αὐτοῦ, ἀντιστοιχούσης, ὡς καὶ τὸ πρῶτον, πρὸς ἀκτῖνα 1,05 μ. καὶ ἀνήκοντος ἑπομένως εἰς τὸν ὑψωμένον ἐξώστην τοῦ ἄμβωνος [6].

[1] J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissema Collectio τ. 6 (ann. 441 - 451) Paris - Leipzig 1901 στ. 577 Πρᾶξις Α' : *Ὠφέλιμος Τεγέας,* σ. 578 πρᾶξις Α' *Ophelimos Tegeae civitatis Helladis,* στ. 949, πρᾶξις Δ' ἁπλῆ μνεία. Τόμ. 7 (ann. 451 - 492) στ. 29. Πρᾶξις Δ' : *Ὠφέλιμος ὁ εὐλαβέστατος ἐπίσκοπος Τεγέας* (στ. 159, 60). Πρᾶξις ΣΤ' : *Ὠφέλιμος ἐπίσκοπος πόλεως Τεγέας ὁρίσας ὑπέγραψα,* στ. 126 : *Ophelimos Tegeae,* ἐν στ. 461, πρᾶξις Θ', ἀπαντᾷ ἡ γραφή : *Ophelimos Getheas* (προφανῶς κατ' ἀναγραμματισμὸν ἀντὶ τοῦ Tegeae). Πβλ. καὶ P. B. Gams, Series episcopatuum Ratisbonnae 1873 σ. 430. M. Le Quien, Oriens christianus, Parisiis 1740, II στ. 195 - 196 καὶ E. Schwartz, Uber die Bischofslisten der Synoden von Chalkedon, Nicaea und K/pel (Abhandl. der Bayerischen Akademie, München 1937, Heft 13, 1937 σ. 79: Τεγέας (Ἑλλάδος) (Illyricum).

[2] Ἀρκαδικὰ Σύμμεικτα, σ. 28.

[3] RE τ. VA στ. 117.

[4] Ἱστορία τῆς Τεγέας σ. 237.

[5] Οὕτω π. χ. εἰς τὴν Τροιζῆνα (Δαμαλᾶν) (Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Ε', 1939 - 40, σ. 31 = IG IV, 684), εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Νοτίου (Κολοφῶνος) (Macridy - Bey, Öster. Jahreshefte 15, 1912, σ. 38) καὶ εἰς τὴν Οὐρσίαν βασιλικὴν τῆς Ραβέννας (G. Bovini, Storia e architettura degli edifici paleocristiani di Ravenna, Bologna 1964, σ. 111).

[6] Ὅρα σχετικὰ παραδείγματα παρὰ Α. Κ. Ὀρλάνδῳ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης τόμ. Β' σ. 559 ἑξ.

Τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον ἄμβωνος, μ. σ. πλάτους 0.45 μ. καὶ μ. σ. ὕψους 0.69 μ. φέρει ἄνω, ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου, ἀνάγλυπτον ταινίαν ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ [1] μετὰ παρεμβαλλομένων φύλλων κισσοῦ, ὕψους

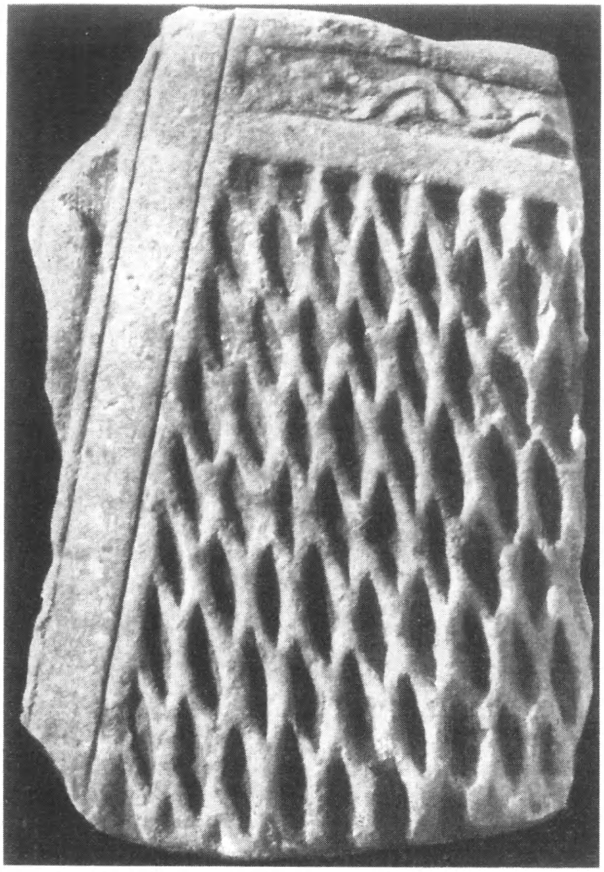

Εἰκ. 76. Τεμάχιον θωρακίου τοῦ αὐτοῦ ἄμβωνος προερχόμενον ἐκ τῆς θέσεως Προβαντηνοῦ.

0.06 μ., ἀριστερὰ δὲ πλατύ, κατακόρυφον πλαίσιον πλάτους 0.09 μ., ὅμοιον τμῆμα τοῦ ὁποίου διασώζεται καὶ ἀριστερὰ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πρώτου τεμαχίου (εἰκ. 75). Ἡ ὑπόλοιπος καμπύλη ἐπιφάνεια τοῦ θωρακίου καλύπτεται ὑπὸ ἀναγλύφου δικτυωτοῦ κοσμήματος σχηματιζομένου

[1] Ὅμοιον πλαίσιον ἐπὶ θωρακίου Ἁγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας (Patrizia Angiolini Martinelli, Corpus della scultura di Ravenna, ἐπιμ. G. Bovini, I, Roma 1968, ἀρ. 133).

ἐκ σειρᾶς παραλλήλων κατακορύφων ἐξέργων στελεχῶν συμμετρικῶς τεμνομένων ὑπὸ ἄλλων λοξῶν ἐξέργων στελεχῶν. Διὰ τῆς τοιαύτης διατάξεως δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις διατρήτου δικτυωτοῦ κιγκλιδώματος, οἷα συνηθίζοντο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, εἰς θωράκια κυρίως ἄνω ὀρόφων στοῶν [1] ἢ ἄλλων κτηρίων. Ὁμοίαν δικτυωτὴν διακόσμησιν παρουσιάζει καὶ θωράκιον τοῦ Βυζαντινοῦ μουσείου Ἀθηνῶν [2] ὡς καὶ τὸ θωράκιον τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θεωρείου τοῦ Ἱπποδρόμου, τὸ εἰκονιζόμενον ἐπὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀβελίσκου τοῦ Θεοδοσίου [3].

Ὁ ἄμβων εἰς τὸν ὁποῖον ἀνῆκον τὰ δύο τεμάχια χρονολογεῖται ἀσφαλῶς, λόγῳ τῆς μνείας τοῦ ἐπισκόπου Ὠφελίμου, εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος.

Β΄. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Τὰ κατωτέρω δημοσιευόμενα βυζαντινὰ γλυπτὰ θὰ ἔπρεπε κυρίως νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὰ μνημεῖα τοῦ δευτέρου μέρους, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν μεσαιωνικὴν Τεγέαν ἤτοι τὸ Νύκλι. Χάριν ἐν τούτοις τῆς ἑνιαίας ἐμφανίσεως τοῦ περὶ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου κεφαλαίου ἐκρίναμεν σκόπιμον νὰ τὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα, ὡς συνέχειαν τῶν παλαιοχριστιανικῶν. Ἰδοὺ δὲ ποῖα εἶναι τὰ γλυπτὰ ταῦτα.

ΘΩΡΑΚΙΑ

Δύο τεμάχια θωρακίου (εἰκ. 77α καὶ β), φέροντος ἐγγεγλυμμένον ὀρθογώνιον μετὰ ἐγγεγραμμένου ῥόμβου πλαισιουμένου ὑπὸ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ. Τὸ τῆς εἰκόνος 76α εὑρίσκεται ἐντειχισμένον εἰς τὴν κόγχην τοῦ διακονικοῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας. Ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὸ τέλος τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνήκει καὶ τεμάχιον θωρακίου, ὄπισθεν ἁδρῶς εἰργασμένον (εἰκ. 77γ), σωζομένων διαστάσεων 0.28 × 0.385 καὶ πάχους 0.05, εἰς τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ἀνάγλυφος κύκλος περιβάλλων ἀνάγλυφον χρῖσμα καὶ ἔξωθεν αὐτοῦ δύο μεγάλα ἀντίρροπα φύλλα κισσοῦ. Τὸ σύνολον πλαισιοῦται ὑπὸ ταινίας κοσμουμένης δι᾽ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ, ὁμοίου πρὸς τὸν τῆς εἰκόνος 76. Ἀγνώστου προελεύσεως.

Δύο τεμάχια τοῦ αὐτοῦ θωρακίου (εἰκ. 78). Μέγισται σωζόμεναι δια-

[2] Π. χ. τῆς Στοᾶς Ἀττάλου τῶν Ἀθηνῶν, F. Adler, Die Stoa des Königs Attalos zu Athen, Berlin 1875, πίν. 4 καὶ τῆς ἀρχαίας Πελλήνης, Ὀρλάνδος, ΠΑΕ, 1932 σ. 62 εἰκ. 1.

[1] Α. Ὀρλάνδου, Ξυλόστεγος βασιλικὴ τ. Β΄ σ. 516 εἰκ. 477, 5.

[3] Βλ. εἰκόνα παρὰ J. Ebersolt, Les arts somptuaires à Byzance, σ. 19, εἰκ. 1.

στάσεις τοῦ ἀριστεροῦ τεμαχίου 0.335 × 0.39, πάχος 0.07. Ἐπ' αὐτοῦ εἰκονίζεται κύκλος κομβούμενος πρὸς ἐσωτερικὸν τετράγωνον, τὸ ὁποῖον περιβάλλει. Εἰς τὸ μεταξὺ κύκλου καὶ τετραγώνου κενὸν μικρὸς ῥόδαξ. Ἔξω

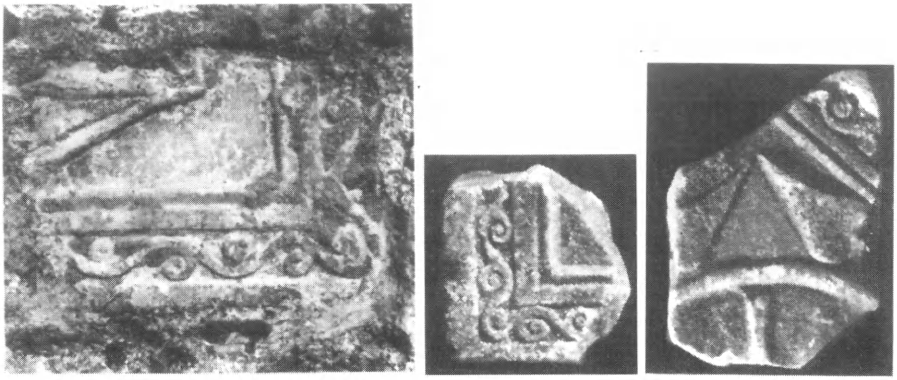

α β γ

Εἰκ. 77. Τεμάχια ὀψίμων παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων.

τοῦ μεγάλου κύκλου εἰκονίζεται μικρότερος κύκλος (διαμ. 0.146) περιβάλλων ἑξάφυλλον ῥόδακα. Εἰς τὸ δεξιὰ κολοβὸν τεμάχιον εἰκονίζεται τμῆμα βότρυος καὶ παρ' αὐτὸ ἕλικες καὶ ὄστλιγγες ἀμπέλου. Τοῦ ἀριστερὰ τεμαχίου ἡ ὀπι-

α β

Εἰκ. 78. Τεμάχια βυζαντινῶν θωρακίων Νυκλίου.

σθία ὄψις φέρει ἀνάγλυφον τμῆμα κύκλου, ὅστις πιθανῶς θὰ περιέβαλλε σταυρόν, 9ου ἢ 10ου αἰῶνος.

Θωράκιον κολοβὸν δεξιά, μ. σ. πλάτους 0.43 μ., ὕψους 0.67 μ. καὶ πάχους 0.20 μ. (εἰκ. 79). Ἡ ὀπισθία ὄψις του εἶναι ἀνώμαλος, ἡ δὲ ἐμπροσθία τετριμμένη. Εἰκονίζει ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως ὀκτάκτινον χρῖσμα, τὰ

μεταξὺ τῶν ἀκτίνων τοῦ ὁποίου κενὰ πληροῦνται δι' ἀνθεμίου σχηματιζομένου ἐκ τῶν καμπυλουμένων ἄκρων τῶν ἀκτίνων καὶ ἑνὸς μεταξὺ αὐτῶν λογχοειδοῦς φύλλου. Ἡ περιβάλλουσα τὸ χρῖσμα τριμερὴς ταινία, διαμέτρου 0.43 μ., σχηματίζει κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ τετραγώνου πλαισίου εἰς

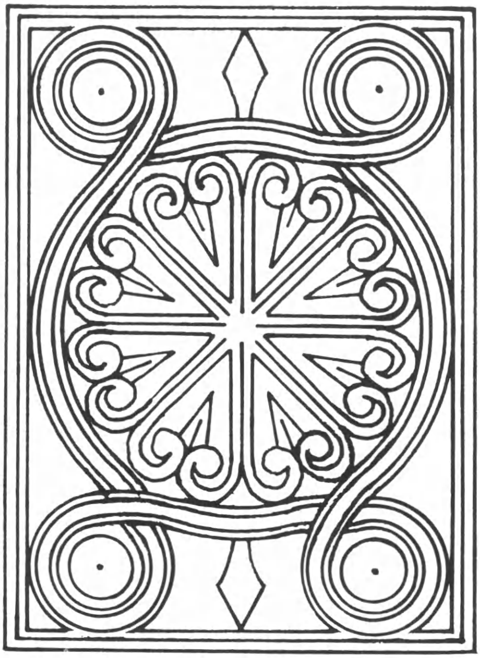

Εἰκ. 79. Βυζαντινὸν θωράκιον ἐκ Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον.

τὸ ὁποῖον ἐγγράφεται, μικροτέρους κύκλους, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 0.17 μ. Τὸ δεξιὰ τῆς εἰκόνος 79 σχέδιον παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ σχεδίου τοῦ θωρακίου. Ἀνήκει πιθανώτατα εἰς τὸν 10ον ἢ τὸν 11ον αἰῶνα.

Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα, ἢ καὶ τὸν 12ον αἰ. ἀνήκει καὶ τμῆμα θωρακίου εἰκονίζοντος καὶ πάλιν ὀκτάκτινον χρῖσμα, τοῦ ὁποίου τὰ ἄκρα τῶν ἀκτίνων καμπυλούμενα στηρίζουν τρίφυλλον ἀνθέμιον, πληροῦν ὁλόκληρον τὸ μεταξὺ τῶν ἀκτίνων κενόν, ὡς ἡ παραπλεύρως του ἀναπαράστασις δεικνύει (εἰκ. 80). Τὸ ὅλον χρῖσμα ἦτο καὶ ἐνταῦθα ἐγγεγραμμένον ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου ἐπληροῦντο διὰ ποικίλων ἀνθεμίων.

Ὀρθογώνιον θωράκιον διαστάσεων 0.40 × 0.23 μ. ἀγνώστου πάχους ἐπειδὴ εἶναι σήμερον ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς βορείου θύρας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 81). Εἰκονίζει τὸ σύνηθες κατὰ τὸν 11ον καὶ 12ον αἰῶνα διακοσμητικὸν θέμα ρόμβου ἐγγεγραμμένου ἐντὸς ὀρθογωνίου, αἱ

γωνίαι τοῦ ὁποίου συνάπτονται διὰ κόμβων πρὸς τὰ μέσα ἑκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου. Ὁ ρόμβος περιβάλλει κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται δυσδιάκριτος σταυρός, ἐνῶ τὰ τέσσαρα γωνιαῖα τριγω-

Εἰκ. 80. Τεμάχιον βυζαντινοῦ θωρακίου Νυκλίου. Φωτογραφία καὶ σχέδιον ἀναπαραστάσεως.

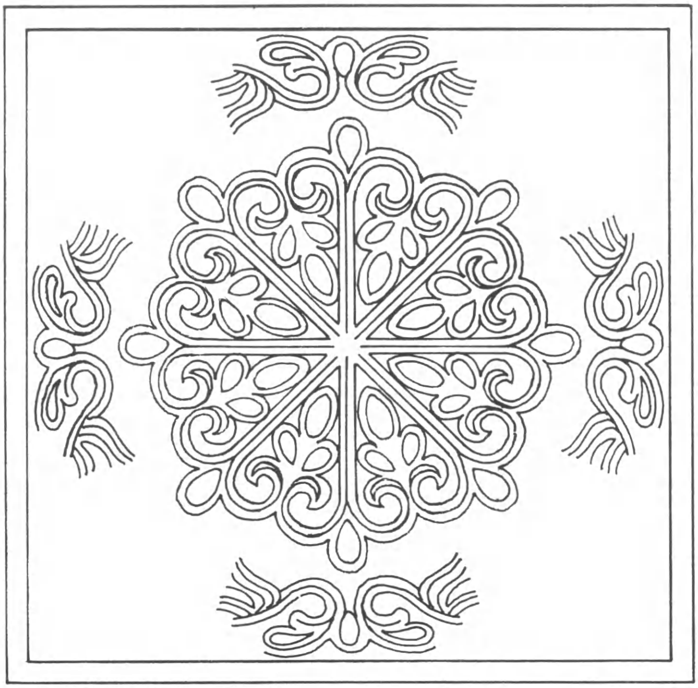

νικὰ διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐσχηματοποιημένων ροδάκων, μετ' ἐπιμήκων οὐρῶν. Βλ. ὅμοιον εἰς Millet, Le monastère de Daphni εἰκ. 9 σελ. 12.

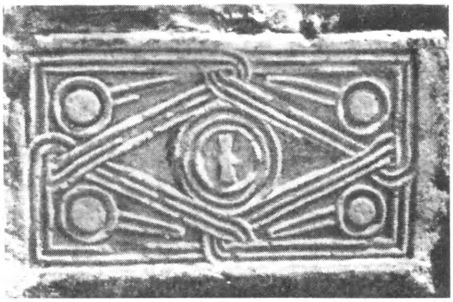

Εἰκ. 81. Βυζαντινὸν θωράκιον Νυκλίου.

Δύο ὁμοίου σχεδίου θωράκια κολοβά, τὸ μὲν ἄνω, τὸ δὲ κάτω (εἰκ. 82/83). Σωζόμεναι διαστάσεις: τοῦ πρώτου πλάτος 0.54, ὕψος 0.485, πάχος 0.07, τοῦ δευτέρου σωζόμενον πλάτος 0.38 μ., ὕψος 0.475, πάχος 0.07 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας των ὄψεως εἰκονίζουν τὸ λίαν ἀγαπητὸν θέμα ἡμικυκλικοῦ, ἐνταῦθα μάλιστα ὑπερημικυκλίου (εἰκ. 82) τόξου βαίνοντος ἐπὶ διδύμων κιονίσκων (εἰκ. 82, 83) συναπτομένων ἐν τῷ μέσῳ διὰ κόμβου (εἰκ. 83) (τ ρ ο π ι-

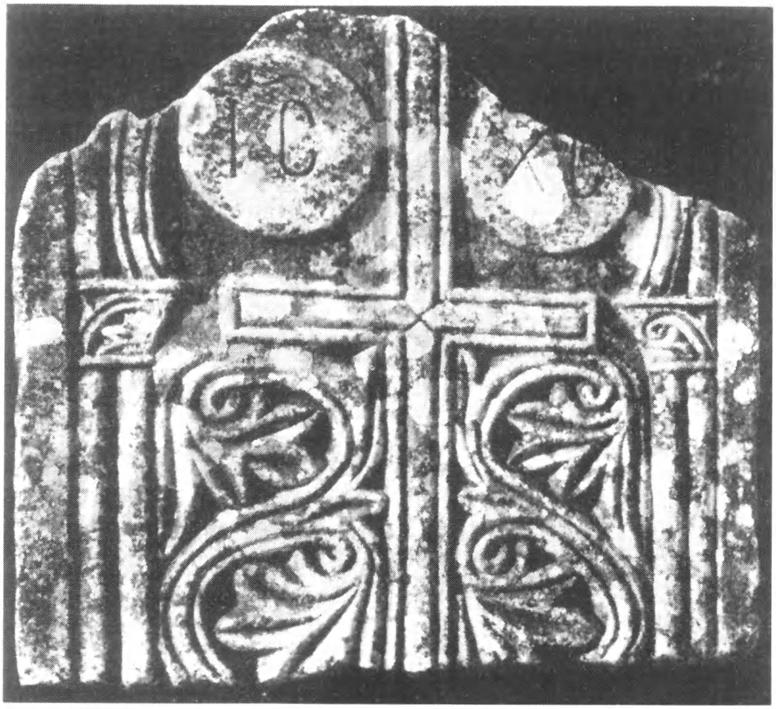

Εἰκ. 82 τὸ ἄνω καὶ 83 τὸ κάτω μέρος ὁμοίου βυζαντινοῦ θωρακίου ἐκ Νυκλίου ἀποκειμένου ἐν τῷ μουσείῳ Τεγέας.

κ ῆ ς [1];) καὶ περιβάλλοντος μέγαν ὄρθιον σταυρόν, ἀπὸ τῆς κάτω κεραίας τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἀνελισσόμενος πρὸς τὰ ἄνω κυματοειδὴς βλαστὸς μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων, διὰ τῶν ὁποίων πληροῦνται τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ κάτω διαμερίσματα. Τοῦ αὐτοῦ σταυροῦ τὰ ἄνω διαμερίσματα πληροῦνται δι' ἐξέργων κυκλικῶν δίσκων, διαμέτρου 0.135 μ., ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐχαράχθη τὸ γνωστὸν μονογράφημα IC XC.

Εἰκ. 84. Θραύσματα βυζαντινοῦ θωρακίου ἐκ Νυκλίου.

Τὸ θέμα, σύνηθες ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος, εὑρίσκεται εἰς πολλὰ παραδείγματα. Ἀναφέρω προχείρως τὸ τῆς Κορίνθου [2] καὶ τὸ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν [3], ὡς καὶ τὸν στεατίτην τῆς Μ. Βατοπεδίου [4].

Γλυπτὸν θωράκιον (εἰκ. 84) σωζομένων διαστάσεων 0.41 × 0.36, πάχους 0.095. Ὄπισθεν ἁδρομερῶς εἰργασμένον. Εἰκονίζει τριμερῆ ταινίαν πλάτους 0.04 μ. τετραγώνου σχήματος, πλευρᾶς 0.22 μ., συναπτομένην διὰ κόμβων πρὸς τὰ μέσα τῶν πλευρῶν περιγεγραμμένου τετραγώνου καὶ περιβάλλουσαν ὀμφαλωτὸν ῥόδακα ἐντὸς κύκλου. Τὰ μεταξὺ τῆς ταινίας κενὰ εἶναι βαθέως ἐσκαμμένα. Περιεβάλλετο πιθανώτατα ὑπὸ λείου εἰσέχοντος πλαισίου κάτω (0.09 μ.) καὶ πλαγίως (0.065 μ.). 9ου ἢ 10ου αἰῶνος.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Κιονόκρανον (εἰκ. 85), ἐλαφρῶς κολουροκωνικὸν πρὸς τὸ λεβητοειδὲς μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Διαστάσεις: κάτω διάμετρος 0.252 μ., ἄβακος

[1] Περὶ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ὅρου τῆς τ ρ ο π ι κ ῆ ς θὰ διαλάβω ἀλλαχοῦ ἐκτενέστερον.

[2] Α. Φ ι λ α δ ε λ φ ε ύ ς, Ἀρχ. Δελτ. 4, 1918, Παράρτ. σ. 8-9, ἀρ. 3. S c r a n t o n, Corinth 16, πίν. 21 ἀρ. 14 καὶ πίν. 22 ἀρ. 13 (ἐκ Κρανείου).

[3] L. B r é h i e r, Étude sur l'histoire de la sculpture ἐν Nouvelles Archives des Missions Scientifiques, N. S. fasc. 9, Paris 1913, πίν. VI εἰκ. 12.

[4] C h. D i e h l, Manuel d'art byzantin, II, Paris 1926, σ. 670, εἰκ. 330 ἔνθα ἀντὶ σταυροῦ εἰκονίζεται κάτωθεν τοῦ τόξου (τροπικῆς) ὁ Ἅγιος Γεώργιος.

Εἰκ. 85. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' ἀετοῦ εἰς τὸ μέσον.

Εἰκ. 86. Ἄλλη πλευρὰ τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκ. 85.

0.365 × 0.375, ὁλικὸν ὕψος 0.44 μ. Ἐκ λευκοῦ μαρμάρου. Κοσμεῖται κατὰ τὰ τρία τέταρτα αὐτοῦ, μιᾶς πλευρᾶς του παραμεινάσης ἀκοσμήτου. Ἐπὶ μιᾶς τῶν κεκλιμένων πλευρῶν του φέρει ἔξεργον τὴν παράστασιν ἀετοῦ κατ' ἐνώπιον μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας (εἰκ. 85). Οἱ ἐπὶ τῆς πλατείας οὐρᾶς του προβαλλόμενοι πόδες του, ὡς καὶ ἡ κεφαλὴ εἶναι κατεστραμμένα. Ἐπὶ δύο ἄλλων πλευρῶν (εἰκ. 86), εἰκονίζεται ἔξεργον, στενὸν καὶ ὑψηλὸν φύλλον μετὰ μίσχου, ἀνακαμπτόμενον ἐπάνω, μὲ τὸ κάτω μέρος κατεστραμμένον. Ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια τοῦ κολούρου κώνου καλύπτεται, ἑκατέρωθεν μὲν τοῦ ἀετοῦ, δι' ἑλικοειδῶν βλαστῶν, τῶν ὁποίων τὰ κύματα πληροῦνται διὰ διπλῶς ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων, ἑκατέρωθεν δὲ τῶν φύλλων διὰ λοξῶν ὑψηλῶν σχοινοειδῶν στελεχῶν ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται ἐπάλληλα φύλλα ἀκάνθης. Κεκοσμημένος εἶναι ὁμοίως καὶ ὁ ἄβαξ διὰ καρδιοσχήμου συμπλέγματος ταινιῶν εἰς τὰ κενὰ τῶν ὁποίων εἶναι γεγλυμμένα ὄρθια ἀνθέμια. Ὁ τρόπος τῆς ἐργασίας τῶν ἀνθεμίων τοῦ κορμοῦ καὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου καὶ τὸ διπλῶς ἀνακαμπτόμενον σχέδιον αὐτῶν μαρτυροῦσιν, ὅτι τὸ κιονόκρανον δὲν δύναται νὰ εἶναι νεώτερον τοῦ 11ου αἰῶνος [1].

Τὸ περιγραφὲν τεμάχιον προέρχεται ἐκ τοῦ παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἀλέας μεταγενεστέρου ναοῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου ἐπὶ μακρὸν ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς Ἁγίας Τραπέζης.

Μετωπικοὶ ἀετοὶ κατὰ τὸ μέσον τῆς κυρίας πλευρᾶς συνθέτων κορινθιακῶν παλαιοχριστιανικῶν κιονοκράνων, ἰδίᾳ δὲ διζώνων, εἶναι συνήθεις κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν μάλιστα ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὁπόθεν φαίνεται ἐρχομένη καὶ ἡ προέλευσίς των. Τὰ παραδείγματά των βλέπε παρὰ J. Kramer, Skulpturen mit Adlerfiguren des 5 Jahrh. n. Ch. in K/pel, Köln 1968. Συνεχίσθη ὅμως ἡ χρῆσίς των καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα εἰς τὴν ἐπιμελῆ μελέτην τῆς Μ. Παναγιωτίδη εἰς τὸ Δελτίον Χριστ. Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, περ. Δ', τόμ. ϛ', 1972, σ. 82 κ. ἑ.

Ἄλλο κιονόκρανον, περισσότερον κολοβόν, τοῦ αὐτοῦ ἀκριβῶς τύπου καὶ διακοσμήσεως ἀλλὰ μὲ τοὺς ἀετοὺς τοποθετημένους οὐχὶ εἰς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν ἀλλ' ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος, εἰς τρόπον ὥστε αἱ ἀνοικταί των πτέρυγες νὰ διασταυροῦνται εἰς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν, ἀπέκειτο πρὸ καιροῦ ἐπίσης εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου (εἰκ. 87).

Τὰ ἑραλδικοῦ τούτου τύπου, ὡς ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ J. Kramer τὰ ὅμοια κιονόκρανα, εἶναι συνηθέστατα, ἴσως μάλιστα καὶ συνηθέστερα τῶν

[1] Ὁ τὸ πρῶτον ἐσχάτως δημοσιεύσας φωτογραφίαν του Ἀ. Δεληβορριᾶς (ΑΔ 24, 1969, Χρονικὰ 1, σ. 130, πίν. 118β, γ) τὸ ἐθεώρησε παλαιοχριστιανικόν. Ὀρθῶς ἡ Μ. Παναγιωτίδη εἰς τὴν μελέτην της (ΔΧΑΕ περ. Δ' τόμ. ϛ, 1972, πίν. 37β,γ) τὸ τοποθετεῖ εἰς τοὺς μετὰ τὴν εἰκονομαχίαν χρόνους.

προηγουμένων, προέρχονται δὲ καὶ ταῦτα ἀρχικῶς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὁπόθεν διεδόθησαν ἀνὰ σύμπαντα τὸν βυζαντινὸν κόσμον [1].

Κιονόκρανα κιονίσκων τέμπλου ἢ παραθύρων. α) Κιονόκρανον μαρμάρινον, συμφυὲς μετὰ τμήματος ὀκταγώνου κιονίσκου (εἰκ. 88α). Φέρει ἐφ' ἑκάστης πλευρᾶς ἀνάγλυφον ἡμίφυλλον ἀκάνθης. Εὑρίσκεται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

β) Κυβόσχημον κιονόκρανον ὀκταγωνικοῦ κίονος (εἰκ. 88β), ὡς δηλοῖ ἡ κάτω του ὀκτάγωνος ἐπιφάνεια, ἥτις παρουσιάζει μικρὸν τμῆμα τοῦ κάτω-

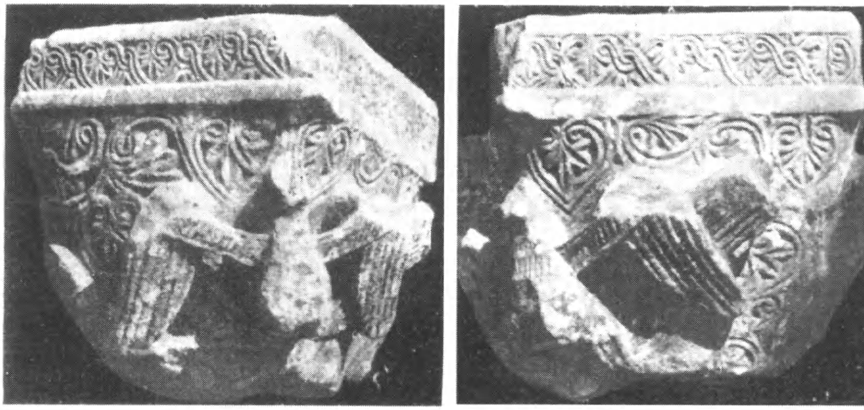

Εἰκ 87. Βυζαντινὸν κιονόκρανον μετ' ἀετῶν ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος.

θεν τιθεμένου κιονίσκου. Ἑκάστη τῶν τεσσάρων ἐπιπέδων πλευρῶν τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται δι' ἄνθους ἐκ τριῶν πλατέων καρδιοσχήμων φύλλων, ὁ μίσχος τῶν ὁποίων κυρτούμενος σχηματίζει διμερὲς κυκλικὸν πλαίσιον ἐγγραφόμενον εἰς τὴν τετράγωνον πλευρὰν τοῦ κύβου. Συνελέγη ἐκ ναοῦ τῆς Ἀλέας κατὰ τὸ 1917. Διαστάσεις πλευρᾶς κύβου 0.12 × 0.12 μ. (εἰκ. 88β). Ἔχει τὰς κάτω γωνίας τοῦ κύβου στρογγυλευμένας ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα τοῦ κορμοῦ.

γ) Ἄλλο μεθ' ὁμοίας διακοσμήσεως κυβόσχημον κιονόκρανον συμφυὲς μετὰ τμήματος τοῦ ὀκταγώνου κορμοῦ παρέχει ἡ εἰκὼν 88γ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

δ) Ἄλλο κορινθιάζον κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου (;) μετὰ δυσδιακρίτου διακοσμήσεως φύλλων ἀκάνθης καὶ ᾠοειδοῦς ἐξογκώματος ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ἄβακος παρέχει ἡ εἰκὼν 88δ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

[1] Βλέπε τὰ σχετικὰ παραδείγματα παρὰ J. Kramer, ἔ. ἀ. καὶ Μ. Παναγιωτίδη, ἔ. ἀ.

ε) Ὀκταγώνου κιονίσκου κιονόκρανον μετὰ μικροῦ συμφυοῦς τμήματος τοῦ κορμοῦ παρέχει ἡ εἰκὼν 89Α. Δύο τῶν πλευρῶν αὐτοῦ κοσμοῦνται δι' ὀξέων φύλλων ἀκάνθης καὶ φύλλων καλάμου κατὰ τὰς γωνίας. Ἐπὶ τῶν

Εἰκ. 88. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν κιονίσκων.

Α

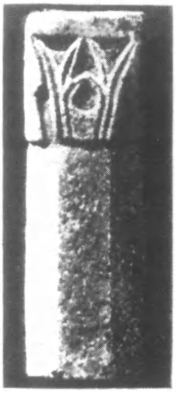

Β

Γ

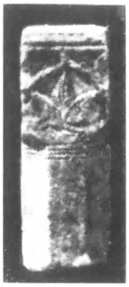

Δ

λοιπῶν πλευρῶν θυρεοειδὲς κόσμημα καὶ ἀνεστραμμένον ἀνθέμιον. Ἐπὶ τῆς κάτω του ἐπιφανείας διατηρεῖ κυκλικὸν τόρμον διαμέτρου 0.035 μ. Ἡ

Εἰκ. 89. Βυζαντινὰ κιονόκρανα ὀκταγωνικῶν καὶ κυλινδρικῶν κιονίσκων.

Γ

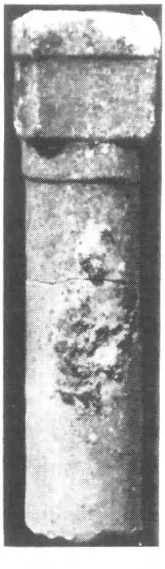

Α

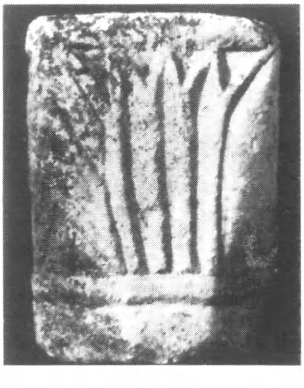

Β

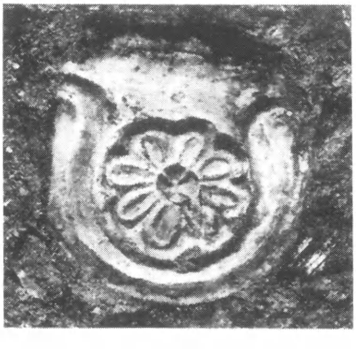

πλευρὰ τοῦ τετραγώνου ἄβακος μετρεῖ 0.14 μ. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Ἀγνώστου προελεύσεως.

ϛ) Κυβόσχημον κιονόκρανον ὀκταγώνου κιονίσκου ἐντειχισμένου ἀντιστρόφως εἰς τὴν ἀψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας (εἰκ. 89Β).

Ἡ μία ὁρατή του πλευρὰ κοσμεῖται διὰ τοῦ γνωστοῦ λυροειδοῦς γλυπτοῦ κοσμήματος περιβάλλοντος ὀκτάφυλλον ρόδακα. Τοῦ εἴδους τούτου τὰ κιονόκρανα εἶναι συνήθη κατὰ τὸν 11ον αἰ. καὶ ἑξῆς [1]. Αἱ κάτω γωνίαι τοῦ κύβου εἶναι στρογγυλευμέναι, ὥστε νὰ προσαρμόζεται πρὸς τὸ ὀκτάγωνον σχῆμα τοῦ κορμοῦ.

ζ) Κυλινδρικὸς κιονίσκος μετὰ σμμφυοῦς κυβοσχήμου κιονοκράνου μία τῶν πλευρῶν τοῦ ὁποίου ἀφέθη ἀκόσμητος (εἰκ. 89Γ). Αἱ κάτω γωνίαι τοῦ κύβου δὲν ἐστρογγυλεύθησαν ἐνταῦθα, ὥστε νὰ προσαρμόζωνται πρὸς τὸν κυλινδρικὸν κορμόν. Ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου. Προέλευσις ἄδηλος.

ΚΟΣΜΗΤΑΙ ΝΑΟΥ ΚΑΙ ΤΕΜΠΛΩΝ

Κοσμητῶν (ἤτοι ὁριζοντίων διακοσμητικῶν ζωνῶν, διαχωριστικῶν τῶν διαφόρων μερῶν τῆς τομῆς τοῦ ναοῦ ἢ καὶ ὡς ἐπιστύλια τέμπλων ὀρθογωνίου ἢ λοξοτμήτου τομῆς), διετηρήθησαν πλείονα τεμάχια ἀποκείμενα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου καὶ ἀγνώστου προελεύσεως, ἄλλα δὲ πάλιν εἶναι ἐντειχισμένα εἰς μεταγενεστέρους ναούς (Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ καὶ Ἁγ. Νικολάου). Ὁ παρατιθέμενος πίναξ (εἰκ. 90) παρέχει μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.

Οὕτω τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Α τεμάχιον λοξοτμήτου κοσμήτου (εἰκ. 90Α) φέρει κατὰ τὴν κεκλιμένην αὐτοῦ ἐπιφάνειαν πολὺ ἀμελῶς χαραγμένην σειρὰν φύλλων, ἀπομιμουμένων ᾠὰ χωριζόμενα διὰ λογχῶν.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β (εἰκ. 90Β) παρουσιάζει διακόσμησιν ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ τὰ κύματα τοῦ ὁποίου πληροῦνται διὰ τριφύλλων.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Γ λοξότμητον τεμάχιον τῆς εἰκ. 90 φέρει ἀνάγλυφον διακόσμησιν ἐκ κύκλου, διδύμου κιονίσκου καὶ ἀνθεμίων. Διαστάσεις: μῆκος 0.30 μ., ὕψος 0.22 μ. καὶ πάχος ἄνω 0.22 καὶ κάτω 0.16 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Δ τεμάχιον προέρχεται πιθανώτατα ἐκ τέμπλου (εἰκ. 90Δ). Εἶναι λοξότμητον καὶ φέρει σειρὰν καρδιοσχήμων σχεδίων [2] περιβαλλόντων ἀκανθοειδῆ ἀνθέμια καὶ χωριζομένων διὰ λογχοειδῶν φύλλων. Ἔξεργος ἰσοσκελὴς σταυρὸς διακόπτει τὴν σειρὰν τῶν ἀνθεμίων. Τὸ κόσμημα

[1] Καπνικαρέα Ἀθηνῶν, 1060 - 1070 (R. Krautheimer, Early Christian and Byz. Architecture, 1965, εἰκ. 159c). Ὀμορφη Ἐκκλησιά, 12ου αἰ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἡ Ὄμορφη Ἐκκλησιά, 1921, σ. 13 εἰκ. 12, ἐξ ἀμφικιονίσκου). Μ. Βλαχερνῶν Ἄρτης, 13ου αἰ. (Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Β', 1936, σ. 23, εἰκ. 14 Γ, κιονίσκου τέμπλου). Πλείονα παραδείγματα ἐκ Κορίνθου βλ. παρὰ R. Scranton, Corinth 16, 1957, πίν. 23 ἀρ. 29, 30, 32, 33, 35, πίν. 24 ἀρ. 40 Δαφνίου, Millet, Daphni εἰκ. 14, Παναγίας Κιθαιρῶνος, Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Α', σ. 165, εἰκ. 4.

[2] Πρβλ. καρδιόσχημα σχέδια ἐπὶ κοσμήτου τῆς Μονῆς Λιβὸς τῆς Κων/πόλεως (Makridy-Megaw-Mango-Hawkins, D.O.P. 18, 1964, εἰκ. 62).

εἶναι σύνηθες εἰς ναοὺς καὶ ἰδίως εἰς τέμπλα τοῦ $11^{ου}$ καὶ τοῦ $12^{ου}$ αἰῶνος. Διαστάσεις: μ. σ. μῆκος 0.50 μ., πάχος 0.30 μ., ὕψος 0.17 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Ε λοξότμητον τεμάχιον (εἰκ. 90Ε), φέρον ἐπὶ τῆς κεκλιμένης πλευρᾶς του σειρὰν τετραγώνων συνδεομένων διὰ κόμβων. Ἐντὸς

Εἰκ. 90. Τεμάχια βυζαντινῶν κοσμητῶν

τοῦ ἑνὸς τῶν τετραγώνων σχεδιάζεται τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τὸ τεμάχιον Δ καρδιόσχημον σχέδιον, περιβάλλον τετράφυλλον ἀνθέμιον. Ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ $11^{ου}$ ἢ $12^{ου}$ αἰῶνος.

Τὰ τεμάχια Ζ καὶ Η τῆς εἰκόνος 90 εἶναι ἐντειχισμένα τὸ μὲν Ζ κατὰ τὴν θύραν τοῦ διακονικοῦ, τὸ δὲ Η εἰς τὸν ὑπεράνω τῆς θύρας ταύτης τοῖχον τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ. Τὸ Ζ προέρχεται πιθανῶς ἐκ πεσσίσκου ἢ κοσμήτου κοσμουμένου δι' ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ, τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου κοσμοῦνται δι' ἀνθεμίων. Τὸ Η εἶναι θραῦσμα λοξοτμήτου κοσμήτου κοσμουμένου κατὰ τὴν κεκλιμένην αὐτοῦ πλευρὰν δι' ἀμελῶς ἐσχεδια-

σμένων «καρδιοσχήμων» ἢ μᾶλλον τριγωνικῶν σχεδίων περιβαλλόντων ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιον, ἐνῷ τὰ μεταξὺ τῶν «καρδιοσχήμων» σχεδίων κενὰ πληροῦνται διὰ τριπλῶν ὀξέων φύλλων. Διαστάσεις τοῦ Η: μῆκος ἄνω 0.25 μ., κάτω 0.30 μ., ὁλικὸν ὕψος 0.17.

Τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ Η (εἰκ. 90Η) σχέδιον λοξοτμήτου κοσμήτου παρουσιάζει καὶ ἄλλο τεμάχιον ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ Ἁγ.-Ἰωάννου (εἰκ. 91Α), ὅπερ ἐκτὸς τῶν τριγωνικῶν σχεδίων, περὶ ὧν ἤδη ὡμιλήσαμεν, φέρει προσθέτως καὶ ἔξεργον ἡμισφαιρικὸν κομβίον κοσμούμενον δι' ἀναγλύφου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν τοῦ ὁποίου διαμορ-

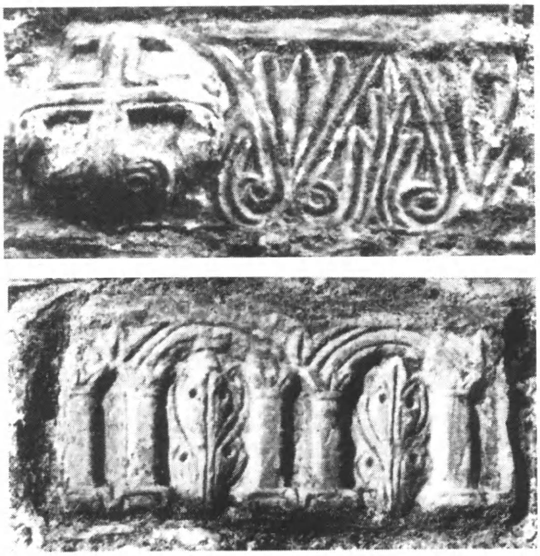

Εἰκ. 91. Τεμάχια λοξοτμήτων βυζαντινῶν κοσμητῶν τέμπλου.

φοῦνται εἰς ἕλικας. Διαστάσεις: ὕψος τὸ αὐτό, 0.17 μ. διάμετρος τοῦ κομβίου 0.125, ἐξοχὴ τοῦ κομβίου 0.04 μ.

Τόσον τὸ τεμάχιον Η τῆς προηγουμένης εἰκόνος ὅσον καὶ τὸ Α (τῆς εἰκόνος 91) προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ παλαιοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προβαντηνοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου λεπτομερῶς θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ τέμπλου προέρχεται πιθανώτατα καὶ τὸ τῆς εἰκόνος 92 ἄνω γλυπτόν, τὸ εἰκονίζον ἐπὶ τῆς προσθίας του ἐπιφανείας σειρὰν ἐφαπτομένων κύκλων (συριακῶν τροχῶν) περιβαλλόντων πολύφυλλα ἀνθέμια.

Ἐκ πεσσίσκου τέμπλου ἢ κοσμήτου ὁμοίως μὲ συγγενῆ διακόσμησιν ἐκ κύκλων συναπτομένων διὰ κόμβων καὶ περιβαλλόντων πυροστρόβιλον, ἑξάφυλλον ῥόδακα, σταυρὸν κλπ. προέρχεται βεβαίως καὶ τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Θ τῆς εἰκόνος 90 μαρμάρινον γλυπτόν, καλῆς ὁπωσδήποτε ἐργασίας. Εἶναι

σήμερον ἐντειχισμένον δεξιὰ τῆς βορείου θύρας εἰς τὸν ναὸν Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας. Διαστάσεις: μῆκος 0.42 μ., ὕψος 0.14 μ.

Τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β τῆς εἰκόνος 91 τεμάχιον λοξοτμήτου κοσμήτου εἰκονίζει τὸ συνηθέστατον μικρασιατικὸν λεγόμεναν θέμα συνεχῶν τοξυλλίων βαινόντων ἐπὶ κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων ἀκανθοειδὲς ἀνθέμιον. Ἐργασίας μᾶλλον ἀμελοῦς, εὑρίσκεται σήμερον ἐντειχισμένον εἰς τὴν κεντρικὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀλέας. Ἔχει μ. σ. μῆκος 0.32 μ., προέρχεται δὲ προφανῶς ἐκ κοσμήτου τέμπλου, ὡς τὸ βλέπομεν συνήθως νὰ κοσμῇ τὸ μέλος τοῦτο τοῦ ναοῦ. 13ου ἢ 14ου αἰῶνος.

Εἰκ. 92. Τεμάχιον βυζαντινοῦ κοσμήτου (ἄνω) καὶ σταθμοῦ θύρας (κάτω).

Τέλος τὸ ἐν εἰκόνι 92 κάτω κολοβὸν τεμάχιον, ἐφ᾽ οὗ ἀνάγλυφος κληματὶς μετὰ ἡμιανθεμίων εἰκονίζεται μεταξὺ δύο ὀρθίων σπειρῶν, προέρχεται πιθανῶς ἐκ σταθμοῦ θύρας. Ἀγνώστου προελεύσεως. Ἀπόκειται ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

ΑΜΒΩΝ

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Τεγέας ἀπόκειται καὶ μέγα τεμάχιον ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν προέρχεται ἐκ Νυκλίου ἀλλ᾽ ἐκ τοῦ ὀλίγον πρὸς Νότον τῆς Τεγέας κειμένου Παλλαντίου, εὑρεθὲν κατὰ τὴν αὐτόθι ἐνεργηθεῖσαν τὸ 1940 ἀνασκαφὴν ὑπὸ τοῦ G. Libertini. Ἐπειδὴ τὸ ἐν λόγῳ ὡραιότατον τεμάχιον ἐδημοσιεύθη μὲ λίαν ὠχρὰν εἰκόνα εἰς τὰ Πρακτικὰ τοῦ Θ´ Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν Θεσσαλονίκης [1], ἔνθα ἀνεκοινώθησαν τὰ εὑρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Παλλαντίου ὑπὸ τοῦ Libertini (1953), ἔκρινα σκόπιμον νὰ παράσχω νέαν εὐκρινῆ φωτογραφίαν του (εἰκ. 93). Τὸ τεμάχιον τοῦτο τοῦ ἄμβωνος εἶναι βυζαντινῶν χρόνων καὶ δὴ σύγχρονον πρὸς τὸν ἀνακαινισθέντα ναὸν τοῦ Ἁγ. Χριστοφόρου, ὡς ἡ σχετικὴ ὁμοῦ εὑρεθεῖσα ἐπιγραφὴ μαρτυρεῖ, κατεσκευάσθη δηλ. τὸ 972 μ. Χ. Τὸ τεμάχιον τοῦτο λόγῳ τοῦ τραπεζοειδοῦς του σχεδίου ἀνήκει πιθανώτατα εἰς πτερύγιον τῆς κλίμακος ἀνόδου ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου. Ἡ προσθία ἐπιφάνεια τοῦ τραπεζοειδοῦς πτερυγίου, τοῦ ὁποίου τὸ μὲν πλάτος εἶναι 0.54 μ., τὸ δὲ ὕψος κατὰ μὲν τὴν προσθίαν πλευρὰν 0.50 κατὰ δὲ τὴν ὀπισθίαν 0.75 μ. καὶ τὸ πάχος 0.14 μ., κοσμεῖται δι᾽ ὁμολόγου πρὸς

[1] Ἑλληνικά, παράρτημα 7, τόμ. Α´, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 252, πίν. 50 γ.

τὰς ἐξωτερικὰς πλευρὰς ταινίας, πλάτους 0.29 μ., ἐξ ἑλικοειδοῦς βλαστοῦ μετ' ἀνακαμπτομένων ἡμιανθεμίων, περιβαλλούσης, μέσῳ βαθειῶν γλυφῶν, περίπου τριγωνικὸν ἐσωτερικὸν πίνακα κοσμούμενον διὰ σταυροῦ βαίνοντος

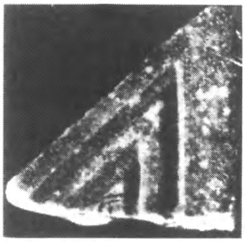

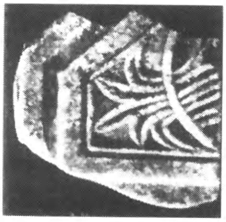

Εἰκ. 93. Τεμάχια πτερυγίων βυζαντινοῦ ἄμβωνος ἢ ἐπισκοπικοῦ θρόνου, εὑρεθέντα εἰς τὸ νοτίως τῆς Τεγέας κείμενον Παλλάντιον.

ἐπὶ διβάθμου βάσεως [1]. Τὰ ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ κενὰ ἄνω καὶ κάτω πληροῦνται δι' ἑλισσομένων ἡμιανθεμίων.

Εἰς τὸν αὐτὸν ἄμβωνα ἀνήκουσι καὶ δύο ἄλλα τεμάχια ἀποκείμενα ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Μουσείου, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἓν (εἰκ. 92 ἀριστερὰ ἄνω) ἀνήκει εἰς τὴν εἰς ὀξεῖαν γωνίαν καταλήγουσαν κορυφὴν τοῦ περιγραφέντος πτερυγίου, τὸ δὲ ἄλλο εἰς τὸ κέντρον ἑνὸς συμμετρικοῦ πρὸς τὸ τοῦ μεγάλου τεμαχίου ἐσωτερικοῦ πίνακος (εἰκ. 92 ἀριστερὰ κάτω). Τὸ δεύτερον τοῦτο τεμάχιον δὲν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Libertini.

[1] Πρβλ. πτερύγιον ἄμβωνος ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας (Ali Effendi) MAMA V, 1937, ἀρ. 145, ὡς καὶ τὰ τμήματα ἄμβωνος τοῦ Ἁγ. Νικολάου Καταπολιανῆς, Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. ΙΑ΄ 1969 σ. 189 εἰκ 11.

ΠΗΛΙΝΑ ΜΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Μεταξὺ τῶν ἐκθεμάτων τοῦ Μουσείου Τεγέας ὑπῆρχε μέχρι τοῦ 1931, οὐχὶ ὅμως πλέον καὶ σήμερον, ὁ εἰκονιζόμενος ἐνταῦθα π ή λ ι ν ο ς λ ύ χ ν ο ς τοῦ συνήθους ἐλλειψοειδοῦς σχεδίου, μεθ' ἁπλῆς λαβῆς (εἰκ. 94). Ἡ προσθία ἀπόληξίς του εἶναι σήμερον τεθραυσμένη. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος παράστασις τῆς ἄνω ἐπιφανείας του, ἥτις εἰκονίζει ἐν τῷ

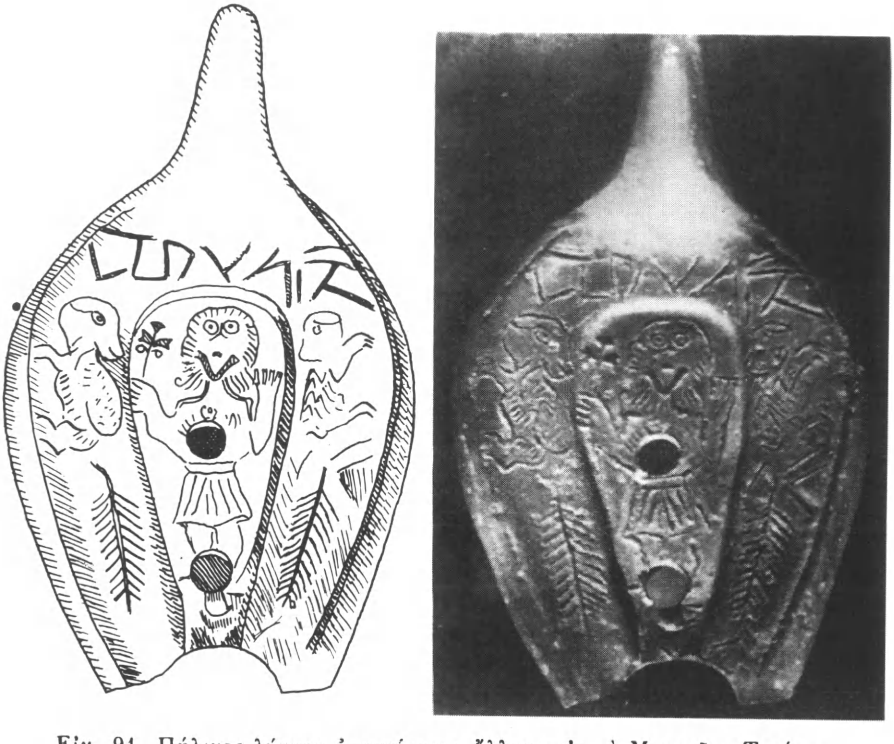

Εἰκ. 94. Πήλινος λύχνος ἀποκείμενος ἄλλοτε εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας. Σχέδιον καὶ φωτογραφία.

μέσῳ ἐντὸς πεταλοειδοῦς πλαισίου φέροντος ἑκατέρωθεν παχὺ διπλοῦν σχοινίον, ἀνδρικὴν μορφὴν κατ' ἐνώπιον ἔχουσαν ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας ὑψωμένας εἰς στάσιν δεήσεως καὶ κρατοῦσαν διὰ τῆς δεξιᾶς σταυρόμορφον πεντάφυλλον ἄνθος. Ἡ μορφὴ φορεῖ βραχὺν χιτῶνα ἐζωσμένον φθάνοντα μέχρι τῶν μηρῶν, ἐν εἴδει ποιμενικῆς φουστανέλλας. Ἡ κεφαλή, στηριζομένη ἐπὶ ἰσχνοῦ ἀλλ' ἰσχυροῦ λαιμοῦ εἶναι ὀγκώδης, δυσαναλόγως πρὸς τὸ σῶμα μεγάλη, μὲ ὀξεῖαν τὴν σιαγόνα, τοὺς ὀφθαλμοὺς δηλουμένους διὰ κύκλων καὶ τὴν κόμην ἀτημέλητον καὶ ἀτάκτως ἐξέχουσαν πανταχόθεν καὶ κατερχο-

μένην μέχρι τῶν ὤμων. Ἐπὶ τοῦ ἑκατέρωθεν πλαισίου καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς κεφαλῆς εἰκονίζεται ἄνω μὲν καὶ κατὰ κρόταφον ἀνὰ ἓν κατακεκλιμένον ζῶον, πιθανῶς πρόβατον, στρέφον τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ εἰκο-

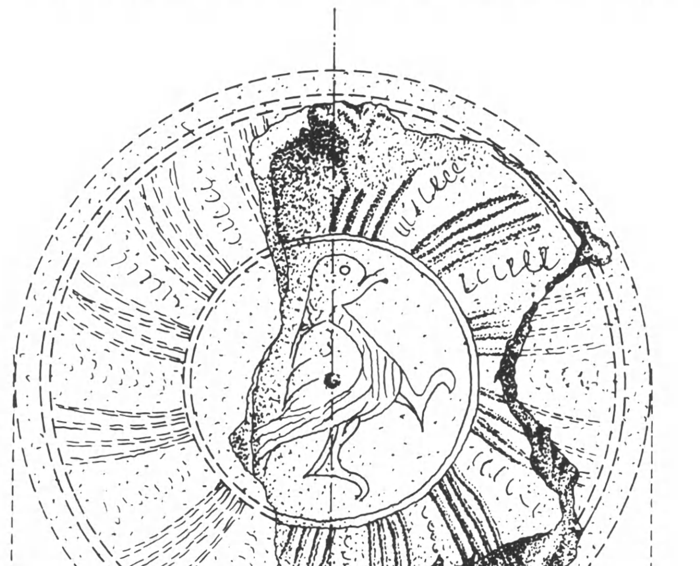

Εἰκ. 95. Βυζαντινὸν πινάκιον, ἄλλοτε ἐν τῷ Μουσείῳ Τεγέας.

νιζόμενον ἄνδρα, κάτω δὲ κατακορύφως ἀνὰ εἷς φυλλοφόρος κλάδος, ὑποδηλῶν ὅτι ἡ σκηνὴ ὑπόκειται εἰς σύνδενδρον μέρος. Ἐπὶ τῆς ἔξω ἐπιφανείας τοῦ λύχνου ὑπάρχουσιν ἄνωθεν τῆς κεφαλῆς χαραγμέναι γραμμαί

τινες εὐθεῖαι καὶ λοξαὶ δίκην ἐπιγραφῆς ἀκαταλήπτου. Τόσον αἱ γραμμαὶ αὗται ὅσον καὶ ἡ ὅλη ἀγροῖκος ἐμφάνισις τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς μὲ κάμνουν νὰ πιστεύω, ὅτι ὁ λύχνος ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὴν περίοδον τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν (7ου - 8ου αἰ.) ἀποτελῶν τὸ μόνον λείψανον τῆς περιόδου ταύτης. Ὁ ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενος ἀνὴρ καὶ λόγῳ τῆς ἐνδυμασίας του καὶ λόγῳ τῶν προβάτων, τὰ ὁποῖα τὸν συνοδεύουν, εἰκονίζει πιθανώτατα ποιμένα, ὡς ποιμενικὸς δὲ λαὸς χαρακτηρίζονται οἱ ἐπιδραμόντες Σλάβοι, νομάδες, οἵτινες δὲν ἀφῆκαν μὲν εἰς τὴν Πελοπόννησον μνημεῖα τέχνης ἀλλὰ μόνον τοπωνύμια καὶ συναφὲς πρὸς τὸν ἀγροτικὸν καὶ τὸν ποιμενικὸν βίον λεξιλόγιον [1].

Εἰς τὸ Μουσεῖον Τεγέας ἀπέκειτο ἐπίσης μέχρι τοῦ 1931, οὐχὶ ὅμως πλέον καὶ σήμερον, κοῖλον βυζαντινὸν κυκλικὸν πινάκιον (εἰκ. 95), διαμέτρου 0.16 μ. μετὰ κοίλης καμπύλης βάσεως, διαμέτρου 0.082 μ. Τὸ πινάκιον φέρει κιτρινόλευκον ἐπίχρισμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἦσαν κεχαραγμένα δι᾽ ὀξέος ἐργαλείου καὶ πεπληρωμένα διὰ βαθέος ἐρυθροῦ χρώματος ἐν κεντρικῷ μεταλλίῳ, διαμέτρου 0.07 μ., πτηνὸν κατὰ κρόταφον, πηδῶν πρὸς τὰ δεξιά, πέριξ δ᾽ αὐτοῦ ζωοφόρος ἐξ ἐναλλασσομένων εὐθυγράμμων καὶ σπειροειδῶν κοσμημάτων. Χρονολογία : ἀρχαὶ 12ου αἰ. Τὸ ἀγγεῖον παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ τῆς Σπάρτης, εἰς τὰ ὁποῖα ἀντιπροσωπεύονται αἱ ὁμάδες B_1, B_2 καὶ B_3 παρὰ Talbot - Rice [2]. Παρουσιάζει ὁμοίως μεγάλην συγγένειαν καὶ πρὸς τὰ ἀγγεῖα τῆς Κορίνθου, τῆς ὁμάδος Sgraffito [3], τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰῶνος.

[1] M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland (Abh. der Preus. Akademie der Wissens. Phil. Hist. Klasse No 12, Berlin 1941, σ. 16. Φωτοτυπικὴ ἀνατύπωσις τοῦ 1970, Leipzig, σ. 16.

[2] Byzantine Glazed Pottery, Oxford 1930, ἰδίᾳ σελ. 103, πολλαχῶς ἐλλιπές.

[3] Ch. H. Morgan, The byzantine Pottery, Corinth XI, Cambridge Massachusetts 1942 εἰκ. 93, 97, 101, 107 καὶ πίν. XLIV f καὶ XLV f.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

9ος - 12ος ΑΙΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ὡς ἤδη εἴπομεν, (σ. 3), ἡ Τεγέα μετωνομάσθη κατὰ τὸν Μεσαίωνα εἰς Ἀμύκλιον - Νύκλι. Πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἡ μετονομασία αὕτη δὲν γνωρίζομεν· πάντως μὲ τὸ ἀρχαῖον της ὄνομα ἀναφέρεται ἀκόμη ἡ Τεγέα εἰς τὸν περὶ τὸ 530 συνταχθέντα Συνέκδημον τοῦ γραμματικοῦ Ἱεροκλέους[1], περιλαμβάνοντα καὶ κατάλογον τῶν περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑφισταμένων ἐπαρχιῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἐκ τοῦ καταλόγου αὐτοῦ μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἐπαρχία Ἑλλάδος ἢ Ἀχαΐας περιελάμβανεν 69 πόλεις, ἐξ ὧν 25 ἢ 26 ἦσαν τῆς Πελοποννήσου, φέρουσαι πᾶσαι ἀκόμη ὀνόματα σύμφωνα πρὸς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν. Ἡ Τεγέα εἰς τὸν κατάλογον τοῦτον τῶν Πελοποννησιακῶν πόλεων ἀναγράφεται, συμφώνως πρὸς τὴν γεωγραφικήν της θέσιν, ἤτοι μεταξὺ τοῦ Ἄργους καὶ τῆς Λακεδαίμονος[2]. Ὁ κατάλογος τοῦ Συνεκδήμου εἶναι ὁ μακρότερος, τὸν ὁποῖον ἔχομεν διὰ τὴν περίοδον τοῦ 5ου - 6ου αἰῶνος, παρέχων εἰς ἡμᾶς τὴν πληρεστέραν ἰδέαν τῆς καταστάσεως τῆς Πελοποννήσου πρὶν ἢ αὕτη διαταραχθῇ ὑπὸ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν[3].

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἐν Πελοποννήσῳ ἐπισκοπὰς ὑπάρχει καὶ ἄλλος κατάλογος ἢ τακτικόν, περιεχόμενον εἰς τὸν κώδικα reg. 1555A τῶν Παρισίων, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὸν τοῦ Συνεκδήμου[4]. Ὁ παρισινὸς οὗτος κατάλογος ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδόντος αὐτὸν C. de Boor[5] ὡς κατάλογος ἐπισκοπῶν (Notitiae Episcopatuum), συσταθεὶς κατὰ τὸν 8ον μ. Χ. αἰῶνα, ἤτοι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Εἰκονοκλαστῶν. Ἐὰν ἦτο

[1] Τελευταία κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Συνεκδήμου παρὰ E. Honigmann, Le Synecdème d'Hieroclès (Corpus bruxellense historiae byzantinae Forma Imperii Romani I), Bruxelles 1939, σ. 1 - 48.

[2] Βλέπε τὸν εἰδικὸν πίνακα τῶν παρὰ Ἱεροκλεῖ Πελοποννησιακῶν πόλεων παρὰ A. Bon, Le Péloponnèse byzantin, Paris 1951, σ. 23.

[3] A. Bon, ἔ. ἀ. σ. 23.

[4] Βλ. σχετικὴν συσχέτισιν καὶ παρὰ G. Konidaris, Die Neue Ausgabe der Not. Episcopatuum, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, τόμ. Δ', 1967 - 68, σ. 262: ὁ Τεδέας (Παρισινὸν Τακτικὸν τοῦ 733 - 46, λζ').

[5] Zeitschrift für Kirchengeschichte XII, 1891 σ. 303 - 322, 519 - 533 καὶ XIV, 1894 σ. 573 - 599.

πράγματι τῶν χρόνων τούτων, θὰ μᾶς ἦτο πολύτιμος· διότι θὰ μᾶς παρεῖχε τὴν κατάστασιν τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν κρίσιμον καὶ σκοτεινὴν περίοδον τοῦ τέλους τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν. Τὴν γνώμην τοῦ de Boor ἠσπάσθησαν παλαιότερον μὲν ὁ Gelzer [1] καὶ ὁ Βέης [2], τὸ δὲ 1931 καὶ ὁ Γερ. Κονιδάρης [3], ἀντέκρουσεν ὅμως δι' ἀκαταμαχήτων ἐπιχειρημάτων ὁ π. L. Duchesne [4], ὑποστηρίξας, ὅτι δὲν πρόκειται περὶ αὐθεντικοῦ ἐπισκοπικοῦ καταλόγου, ἀλλὰ μᾶλλον περὶ λαϊκοῦ χαρακτῆρος συμπιλήματος, παρουσιάζοντος ἐνιαχοῦ, ἰδίᾳ διὰ τὴν Πελοπόννησον, σημαντικὰς ἀναλογίας πρὸς τὸν τοῦ Συνεκδήμου τοῦ Ἱεροκλέους, ἐξ ὧν προκύπτει, ὅτι αἱ πηγαὶ ἀπὸ τὰς ὁποίας ἤντλησεν ὁ συντάκτης του ἀνάγονται εἰς τὴν αὐτὴν καὶ αἱ τοῦ Συνεκδήμου ἐποχήν. Τὸ μόνον ἐνδιαφέρον, ὅπερ παρέχει ὁ κατάλογος τοῦ παρισινοῦ χειρογράφου εἶναι, ὅτι περιλαμβάνει περὶ τὰς 40 πόλεις, τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς ὑφισταμένας τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μεταξὺ δὲ τῶν πόλεων (ἢ δῆθεν ἐπισκοπῶν), ἃς περιέχει ὁ κατάλογος περιλαμβάνεται πάλιν (ὡς ἐν τῷ Συνεκδήμῳ) μεταξὺ Ἄργους, Θελπούσης καὶ Λακεδαίμονος, ὁ Τεδέας (=ὁ ἐπίσκοπος Τεγέας). Δὲν φωτιζόμεθα λοιπὸν καὶ ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ καταλόγου περισσότερον ἀπὸ τὸν τοῦ Συνεκδήμου περὶ Τεγέας καὶ τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς.

Ὡς πρὸς τὴν περαιτέρω ὕπαρξιν τῆς ἐπισκοπῆς Τεγέας πιθανωτέρα εἶναι ἡ ἐκδοχή, ὅτι αὕτη θὰ ἐσχόλασε κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν σλαβικῶν ἐποικήσεων, αἵτινες, κατά τινας ὑπό τε τῶν ἡμετέρων καὶ τῶν ξένων ἀμφισβητουμένας πηγάς [5], διήρκεσαν ἐπὶ 218 ἔτη, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 6ου ἔτους τῆς βασι-

[1] Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruche, Zeitschr. für wissenschaftliche Theologie XXXV, 1892 σ. 419 - 436.

[2] Beiträge zur kirchlicheu Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, Oriens Christianus N. S. IV, 1915, 2ον μέρος σ. 238 - 278.

[3] Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν ἀπὸ τοῦ 4ου - 5ου αἰῶνος I, Texte und Forschungen XIII, Ἀθῆναι 1934.

[4] Les anciens évêchés de la Grèce, Mélanges d'histoire des Écoles d'Athènes et de Rome XV, 1895, σ. 375 - 385. Τὴν γνώμην τοῦ Duchesne παρεδέχθη καὶ ὁ V. Laurent, Byzantion VII, 1932, 521 καὶ ἐν Études Byzantines I, 1943, 58 ἑξ. ὡς καὶ ὁ Δ. Ζακυθηνός, Le Despotat Grec de Morée I Paris 1932 σ. 149 σημ. 1.

[5] α) Συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Νικολάου τοῦ Γ′ πρὸς τὸν Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (Migne, Ἑλλην. Πατρολ. τ. 119, στ. 880. Fr. Dölger, Kaiserregesten I, 1, σ. 45 ἀρ. 365. V. Grumel, Les regestes du Patriarcat I, 2, σ. 21 - 22, ἀρ. 371). β) Τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας. Τούτου διετηρήθησαν πλείονες παραλλαγαὶ — Τουρίνου, Μ. Κουτλουμουσίου, Μ. Ἰβήρων — τὰς ὁποίας ἐμελέτησε πρῶτος ὁ Σπ. Λάμπρος (Ἱστορικὰ Μελε-

λείας τοῦ Μαυρικίου, δηλ. τοῦ 567, μέχρι τοῦ 4ου ἔτους τῆς βασιλείας Νικηφόρου τοῦ Α΄, δηλ. τοῦ 805. Πολλαὶ συζητήσεις γενόμεναι σχετικῶς πρὸς τὸ σχετικῶς μακρὸν τοῦτο χρονικὸν διάστημα κατοχῆς τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τῶν Σλάβων, κατέληξαν εἰς τὸ συμπέρασμα τὸ ὁποῖον ἀνεφέραμεν ἤδη εἰς τὴν σελ. 6 τοῦ παρόντος.

Ἐπανερχόμενοι τώρα εἰς τὴν πολίχνην ἢ τοποθεσίαν Ἀμύκλιον, κειμένην ἐπὶ τῆς ἑνούσης τὴν Κόρινθον πρὸς τὴν Σπάρτην ὁδοῦ, ἐφ᾽ ἧς εὑρίσκεται καὶ ἡ Τεγέα, σημειώνομεν, ὅτι αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὸν βίον τοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 10ου αἰῶνος ἀκμάσαντος καὶ τὴν μετάνοιαν διαπρυσίως κηρύσσοντος διαβοήτου μοναχοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε [1]. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων λοιπὸν χρονικῶν ὁρίων, ἤτοι τῆς συγγραφῆς τοῦ Συνεκδήμου (530 μ.Χ.) καὶ τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (τέλη 10ου αἰ.), δηλ. ἀκριβῶς κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν, καὶ ἐποικήσεων, θὰ πρέπει νὰ συνετελέσθη καὶ ἡ μετονομασία.

Τὸ Ἀμύκλιον ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ μάλιστα συνηθέστατα εἰς τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως [2], ἔνθα ἐναλλάσσεται ἀδιακρίτως καὶ πρὸς τὸ ὄνομα Ἀμύκλι καὶ Νύκλι καὶ φαίνεται ὡς ἐκ τούτου, ὅτι ἦτο ἡ δημώδης ὀνομασία πλέον τοῦ Ἀμυκλίου, ἀφ᾽ οὗ καὶ τὸ ὅλον Χρονικὸν τοῦ Μορέως εἶναι συντεταγμένον εἰς τὴν δημώδη γλῶσσαν τοῦ 14ου αἰῶνος.

Τὸ ὄνομα Νύκλι ἤγειρε πολλὰς συζητήσεις. Ὑπ᾽ ἄλλων μὲν (Α. Bon) ἐθεωρήθη ὡς ἀγνώστου καταγωγῆς, ὑπ᾽ ἄλλων δὲ (Α. Χατζῆς) ὡς οἰκογενειακὸν ὄνομα, ὑπὸ πολλῶν ὅμως (Γερ. Καψάλης κλπ.) ἐσχετίσθη, προφα-

---

τήματα, Ἀθῆναι 1884, σ. 109) ἐσχολίασε δ᾽ ἔπειτα λεπτομερῶς ὁ Ν. Α. Βέης (Βυζαντίς, Ι, 1909, σ. 57 - 105). γ) Σχόλιον (γλῶσσα) τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα (+ 932) ὅπερ παρουσίασε τὸ πρῶτον ὁ Σ. Β. Κουγέας (Ν. Ἑλληνομν. IX, 1912, σ. 413 - 480).

[1] Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων III, 1906, σ. 162 καὶ 176. Πβλ. καὶ Μελέτιον Γαλανόπουλον, Βίος, Πολιτεία κλπ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1933, σ. 92 - 93.

[2] Χρονικὸν Μορέως, ἔκδ. Π. Καλονάρου, Ἀμύκλιον: στ. 1960, 2030, 2067, 3330, 4401, 6722 - Νύκλι: στ. 1715, 1752, 2027, 2049, 2903, 3210, 3316, 3332, 4391, 4410, 4878, 5096, 5147, 5919, 6602, 6696, 6711, 6717). Εἰς τὰ ξενόγλωσσα Χρονικὰ τοῦ Μορέως (γαλλικὴ παραλλαγή: Le livre de la Conqueste, ἔκδ. Longnon, ἀραγωνικὴ παραλλαγή: Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Morea, ἔκδ. A. Morel - Fatio, Γενεύη 1885) τὸ ὄνομα φέρεται πάντοτε ὡς Nicles ἢ Nicli, μόνον δὲ εἰς λατινικὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα ὁ ἐπίσκοπος καὶ ἡ ἐκκλησία ἀναγράφονται ὡς Amiclensis (Innocent. III (1198 - 1210) Ep. XIII 29 - 30 — Part. Lat. τ. 216, στ. 224 — Pressuti, Regesta Honorii Papae III, II 50 ἀρ. 3844: episcopus ἢ ecclesia Amiclensis καὶ Episcopus Amiclarum, τοῦθ᾽ ὅπερ, ὡς λέγει ὀρθῶς ὁ A. Bon, (La Morée franque σ. 522, σημ. 5), ἀποκλείει τὴν δυνατότητα νὰ ἐκληφθῇ ὁ ἀλλαχοῦ ἀναφερόμενος Episcopus Niclinensis ὡς ἐπίσκοπος Νυκλίου, (Bon, ἔ. ἀ. σ. 432).

νῶς κατ' ἐπίδρασιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ 'Αμυκλίου, πρὸς τὰς ἀρχαίας 'Αμύκλας (κειμένας μίαν ὥραν περίπου νοτίως τῆς Σπάρτης παρὰ τὸ χωρίον Σκλαβοχώρι)[1]. 'Αλλ' ἐρωτᾶται ἤδη κατά τίνα τρόπον ἐγένετο ἡ μεταβίβασις τοῦ ὀνόματος τῶν 'Αμυκλῶν εἰς τὴν Τεγέαν: Διάφοροι ἐξηνέχθησαν σχετικῶς ὑποθέσεις: 'Υπετέθη πρῶτον, ὅτι ὁμάς τις τῶν παλαιῶν κατοίκων τῶν 'Αμυκλῶν μετενάστευσεν — ἄγνωστον πότε καὶ διατὶ — εἰς Τεγέαν, ὀνομάσασα τὴν νέαν της ἐγκατάστασιν μὲ τὸ ὄνομα τῆς παλαιᾶς των πατρίδος, ὑπόθεσις ἀπίθανος, δεδομένης τῆς ἐν τῇ πεδιάδι θέσεως τῆς Τεγέας, ἥτις δὲν παρεῖχεν ἀσφαλέστερον καταφύγιον τοῦ τῶν 'Αμυκλῶν. Κατ' ἄλλην, πιθανωτέραν, ἑρμηνείαν ἡ ἀπὸ τοῦ 'Αμυκλίου εἰς τὸ Νύκλι μετάβασις εὐοδοῦται ἂν εἰς τὸ Νύκλι προστεθῇ ἓν ἀρχικὸν Α (ὡς συνέβη π. χ. μὲ τὸ Ναύπλιον - 'Ανάπλι, τὴν Νεάπολιν - 'Ανάπολιν, τὸν στάχυν - ἀστάχυν, τὸν Μάην - 'Αμάην, τὴν παλάμην - ἀπαλάμην κλπ. [2]), σχηματισθέντος οὕτω τοῦ τύπου 'Ανύκλι, ὅπερ, ἔπειτα μετεσχηματίσθη ὑπὸ τῶν λογίων εἰς 'Αμύκλι θεωρηθὲν εἴτε ὡς ὑποκοριστικόν, εἴτε ὡς συντετμημένη μορφὴ τοῦ 'Αμυκλίου[3]. Κατὰ τρίτην τέλος ὑπόθεσιν τὸ Νύκλι ἀποτελεῖ λαϊκὸν ὑπόλειμμα τῆς λογίας λέξεως 'Αμύκλαι.

Πλὴν τῆς πολίχνης τοῦ 'Αμυκλίου, τῆς ὁποίας τὴν ὕπαρξιν πιστοποιεῖ, ὡς εἴδομεν, ὁ βίος τοῦ 'Οσ. Νίκωνος καὶ ἄλλαι πηγαὶ μᾶς γνωρίζουν τὴν ὕπαρξιν τοῦ 'Αμυκλίου ὡς ἐπισκοπῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. 'Εκ τούτων παλαιοτέρα εἶναι *βρέβιον βασιλικῆς καὶ συνοδικῆς ἐκδόσεως*, ἐκδοθὲν τὸ 1082 ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος 'Αλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ καὶ τοῦ πατριάρχου Εὐστρατίου τοῦ Γαριδᾶ[4]. Διὰ τούτου παρείχετο εἰς τὸν ἀποσπασθέντα τῆς μητροπόλεως Πατρῶν μητροπολίτην Λακεδαίμονος τὸ δικαίωμα *ἀπαρτῆσαι ἀπὸ τῆς αὐτοῦ ἐνορίας ἐπισκοπὰς τρεῖς: τὸ 'Αμύκλιον, τὴν τῆς Πίσσης καὶ τὴν τῶν 'Εζερῶν . . .*, ἀναφέρεται δὲ καὶ περαιτέρω: *τὸ 'Αμύκλιον ὡς ἀποκαταστὰν* (εἰς ἐπισκοπὴν) *παρὰ τοῦ μέρους αὐτῆς* (τῆς Λακεδαιμο-

[1] 'Υπὸ τοῦ Γ. Δ. 'Αναγνωστοπούλου, τὸ 'Αμύκλιον ἐτοποθετήθη ἀνεπιτυχῶς εἰς τὴν Βορδώνιαν (Λακωνικὰ Χρονικά, ἐν 'Αθήναις 1930 σ. 23 ἑξ.).

[2] 'Ανάπλι (Χρον. τοῦ Μορέως, στ. 1587, 2085, 2765, 2766, 2871), 'Ανάπολις (Χρον. τοῦ Μορέως στ. 6425, 6474, 7077, 8485, 8502), ἀστάχυς (Μ. Φιλῆ, Carmina I 341, στ. 14 (ἔκδ. Miller, Παρίσιοι 1855. Εὐσταθίου, Τὰ καθ' 'Υσμίνην καὶ 'Υσμινίαν II (ἔκδ. Teubner, σ. 196, 28), Μυθιστόρημα Λυβίστρου καὶ Ροδάμνης (ἔκδ. Lambert, στ. 1053 (Escur.), 'Αμάης (Δ. Β. Δημητράκου, Οἱ Νικλιᾶνοι, τόμ. Α', 'Αθῆναι 1949, σ. 201. Ν. Β. Φαρδῦ, Ὕλη καὶ σκαρίφημα ἱστορίας τῆς ἐν Κορσικῇ ἑλληνικῆς ἀποικίας, 'Αθῆναι 1888, σ. 189. 'Αρχεῖον Κέντρου Συντάξεως τοῦ 'Ιστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν).

[3] N. A. Bees, Oriens Christianus N. S. IV, 1915, σ. 261 - 263. Γερ. Καψάλην, Μ. Ε. Ε. λ. Νύκλιον ('Αμύκλιον) σ. 590.

[4] Miklosich - Müller, Acta et diplomata Graeca Medii aevi, Βιέννη 1860, I σ. 216 - 221.

νίας) *συνάμα τῷ τῆς Πίσσης καὶ τῶν Ἐζερῶν*... Τέλος ἡ Ἐπισκοπὴ Ἀμυκλίου ἀναφέρεται ἀκόμη καὶ εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ *Δωροθέου Μονεμβασίας*[1], ἔνθα μάλιστα φέρεται ὑπαγομένη εἰς τὴν μητρόπολιν Πατρῶν καὶ δοθεῖσα εἰς αὐτὴν ὡς ἀντάλλαγμα διὰ τὴν εἰς μητρόπολιν ἀνύψωσιν τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος.

Μετὰ τὴν πλήρη διὰ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ των ἐξουδετέρωσιν τῶν Σλάβων (ἀρχομένου τοῦ 9ου αἰ.) καὶ τὴν ἔκτοτε ἐπελθοῦσαν ἐμπέδωσιν τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἐν Πελοποννήσῳ, ὁ συνοικισμὸς τοῦ Ἀμυκλίου ἢ Νυκλίου προήχθη βαθμηδὸν καὶ ἐξειλίχθη εἰς εὐημεροῦσαν πόλιν, ἥτις καὶ ὠχυρώθη — ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς — δι' ἰσχυροῦ περιβολοτοίχου ἢ κάστρου, κατασκευασθέντος πέριξ τῆς μεγάλης βυζαντινῆς ἐκκλησίας τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, τῆς ὀνομαζομένης ἔκπαλαι Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ὡς διατελεσάσης βεβαίως καθολικοῦ ἤτοι καθεδρικοῦ ναοῦ, τῆς κατὰ τὸ 1082 ἐπανιδρυθείσης Ἐπισκοπῆς Ἀμυκλίου (πρώην Τεγέας).

Ἡ πόλις ἢ ἡ κώμη τοῦ Ἀμυκλίου δὲν κατελάμβανε βεβαίως ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἀρχαίας Τεγέας, ἥτις φαίνεται, ὅτι εἶχε συμπτυχθῆ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πέριξ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ θέσις αὕτη ἦτο ἐπίπεδος[2] καὶ εὐκόλως ἐκτεθειμένη εἰς προσβολάς, εἶναι φυσικὸν νὰ ἐσκέφθησαν οἱ Νυκλιῶται νὰ τὴν ὀχυρώσουν διὰ τῆς κατασκευῆς κάστρου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἦτο ἀρχαιότερον τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, ἀφοῦ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς οἱ Φράγκοι ἐσκέφθησαν νὰ κατακτήσουν τὸ Νύκλι. Τὴν σχετικὴν περιγραφὴν τῆς κατακτήσεως μᾶς παρέχει λεπτομερῆ τὸ Ἑλληνικὸν «Χρονικὸν τοῦ Μορέως»[3].

Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῆς, ὅτι μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1204) καὶ τῆς Πελοποννήσου, ὁ τότε (1207) ἡγεμὼν τοῦ Μορέως Γουλιέλμος Σαμπλίττης (1205 - 1209), ὁ ἐπιλεγόμενος Καμπανέσης, συγκαλέσας συμβούλιον εἰς Ἀρκαδιὰν (Κυπαρισσίαν) διένειμεν εἰς τοὺς συμπολεμιστάς του τὰς φραγκικὰς κατακτήσεις. Ὁ Μορέας διηρέθη εἰς δώδεκα βαρωνείας ἐξ ὧν τὸ Νύκλι μὲ ἓξ *φῖε* (= φέουδα, τιμάρια) ἐδόθη εἰς τὸν Γουλιέλμον de Morley[4]. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο, ὡς εἴπομεν, ἦτο ἤδη ὠχυρωμένον διὰ κάστρου ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, ἔπρεπε νὰ κυριευθῇ, ὅπως καὶ ἡ γειτονική, ὀλίγον πρὸς Ν τῆς Μεγαλοπόλεως κειμένη Βελιγοστὴ

[1] Ν. Βέης, Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας Χρονικόν, Βυζαντὶς Α', 1909, σ. 68, 70.

[2] *Τὸ Νίκλι ἐκεῖνο εἰς κάμπο ἐκοίτετον* λέγει τὸ Ἑλλην. Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 2028).

[3] Στ. 2030 - 2048 (ἐκδόσεως Π. Καλονάρου).

[4] Τοῦτο ἐξηκρίβωσεν ὁ Hopf, Chroniques gréco-romanes, σ. 428.

ποὺ ἦσαν δύο *χῶρες προεστὲς εἰς ὅλον τὸν Μορέαν* [1]. Τὴν ἅλωσιν τοῦ Νυκλίου ἀνέλαβε τὸ 1208 ὁ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Σαμπλίττη εἰς Γαλλίαν ἀναλαβὼν τὴν ἡγεσίαν τοῦ Μορέως βάϊλος αὐτοῦ Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουΐνος (1210 - 1218).

Τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν — ὄχι ὅμως καὶ τὰ ἄλλα — μᾶς διηγεῖται, ὡς εἴπομεν, λεπτομερείας τῆς πολιορκίας ταύτης. Μανθάνομεν λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ: α) ὅτι οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες τοῦ Ἀμυκλίου ἐνεκλείσθησαν εἰς αὐτὸ καὶ *τοὺς πύργους ἀφιρῶσαν* (ἐνίσχυσαν) (στ. 2030), β) ὅτι τοῦ κάστρου *οἱ τοῖχοι ἦσαν ὑψηλοὶ ὅλοι μὲ τὸ χωρῆγι* (ἄσβεστον) (στ. 2032) καὶ γ) ὅτι οἱ Νυκλιῶται *ἡμέρας τρεῖς ἐκράτησαν τὸν πόλεμον τοῦ κάστρου* (στ. 2034), ἀλλὰ δὲν ἤθελαν νὰ τὸ παραδώσουν. Μαθὼν τότε τοῦτο ὁ μισὶρ Ντζεφρὲς (=Γοδοφρεῖδος) *ὥρισε καὶ ἠφέραν ξύλα νὰ ποιήσουν σκρόφες* [2] *ἀλλὰ δὴ ὁμοίως καὶ τριπουσέτα* [3] (στ. 2036-37) καὶ ὡρκίσθη νὰ μὴ ἀναχωρήσῃ *ἕως οὗ πάρῃ ἀπὸ σπαθίου τὸ κάστρον τοῦ Νικλίου* (στ. 2039), εἶπε δ' ἐπίσης καὶ ὅτι δὲν θὰ φεισθῇ οὐδεμιᾶς ψυχῆς ἐὰν δὲν παρεδίδοντο. Ἀκούσαντες τοῦτο οἱ Νυκλιῶται *βουλὴν ἀπήρασιν ὁμοῦ, τὸ κάστρο ἐπαραδῶκαν* (στ. 2047). Ὁ δὲ Γοδοφρεῖδος καταλαβὼν τὸ κάστρον διέταξε νὰ τὸ ἐφοδιάσουν μὲ ὅλα τὰ πράγματα ὅπου ἐχρειάζετο καὶ κατόπιν ἀνεχώρησε [4] (στ. 6711).

Ὅταν οἱ Φράγκοι παρέλαβον τὸ Ἀμύκλιον, τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον αὐτοῦ κατέλαβε Λατῖνος ἱεράρχης [5] κατέχων 4 ἱπποτικὰ φέουδα. Μετὰ δὲ

[1] Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὅ τε J. A. Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 419) καὶ ὁ J. Longnon (εἰς τὸν πρόλογον τῆς γαλλικῆς παραλλαγῆς τοῦ Χρονικοῦ) χαρακτηρίζουν τὸ Νύκλι ὡς πρωτεύουσαν τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου.

[2] Πολιορκητικὰς μηχανάς, βλ. Du Cange, Glossarium ἐν λ.

[3] Εἶδος πετροβόλου πολεμικῆς μηχανῆς, λατινιστὶ trebuchetum, γαλλιστὶ trébuchet. Βλ. Du Cange, Glossarium ἐν λ. τριμπουτζέτον.

[4] Καλὸν εἶναι νομίζω, νὰ παρατεθῇ ἐνταῦθα, χάριν τῆς ἱστορίας τῆς κτίσεως τοῦ Νυκλίου, ἡ, ἂν καὶ μὴ εὐστοχήσασα, γνώμη τοῦ σοφοῦ μελετητοῦ τῶν Χρονικῶν τοῦ Μορέως Στεφ. Ν. Δραγούμη, ἡ διατυπωθεῖσα εἰς τὴν μελέτην αὐτοῦ: Χρονικῶν τοῦ Μορέως τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ἱστορικά, ἐν Ἀθήναις 1921 σ. 86. Κατὰ ταύτην ὅταν ἐγίνετο ὑπὸ τῶν Φράγκων ἡ διανομὴ τῆς χώρας (βλ. σ. 133) δὲν ὑπῆρχε πόλις Νύκλι, ἀλλ' ἐκτίσθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Γουλιέλμου Βιλλεαρδουΐνου μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1248 καὶ 1256, ὅτε δηλαδὴ καὶ ὁ Μυστρᾶς, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ τὸ Νύκλι, ὡς γράφει ὁ Δραγούμης, ἀναφέρεται μόνον προκειμένου περὶ κάμπου καὶ λιβαδίων. Ἀλλ' ἐρωτᾶται ἤδη: ἂν τὸ Νύκλι ἦτο πόλις ἀγνῶς φραγκικὴ πῶς ἐξηγεῖται νὰ τὴν ἐτείχισαν καὶ νὰ ἐστερέωσαν τοὺς πύργους τοῦ κάστρου της, οἱ Ἕλληνες Νυκλιῶται; καὶ πῶς δικαιολογεῖται ἡ προτέρα πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις τοῦ Νυκλίου;

[5] Ἑλλ. Χρον. Μορέως στ. 1690 — ἀραγ. παραλλαγή: Χρονικὸν Libro de los Fechos, ἔκδ. Morel-Fatio σ. 30 — Γαλλ. παραλ. Livre de la conqueste (ἔκδ. Longnon) σ. 45.

τὴν ἀνασύστασιν τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἀρχιερατικῶν θρόνων ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου καὶ τοῦ Πατριάρχου Ἰωσήφ, τὸ 1283, ὁ Μονεμβασίας Γρηγόριος ἐπανίδρυσε τὴν «ἐπισκοπὴν Ἀμυκλῶν» χειροτονήσας ἐπίσκοπον ταύτης τὸν Νικηφόρον Διακῆν [1]. Ἔκτοτε ἡ ἐπισκοπὴ Ἀμυκλίου, περιερχομένη ἐναλλὰξ εἰς τὰς μητροπόλεις Πατρῶν καὶ Λακεδαίμονος, ἐξηκολούθησεν ὑφισταμένη ἐπὶ πολλοὺς ἀκόμη αἰῶνας [2].

Λόγῳ τῆς ἐπιπέδου θέσεώς του καὶ τῆς ἀναπεπταμένης θέας του τὸ Νύκλι ἐχρησίμευε καὶ διὰ συνελεύσεις τῆς Κούρτης, δηλ. τοῦ ἀνωτάτου δικαστηρίου ἢ βουλῆς τῶν Φράγκων, τὴν ὁποίαν ἀπετέλουν οἱ δώδεκα βαρῶνοι μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πρίγκιπος. Εἰς τὸ δικαστήριον τοῦτο ἐκλήθη νὰ παρουσιασθῇ ὡς κατηγορούμενος ὁ μέγας κύρης τῶν Ἀθηνῶν Γουΐδων de la Roche, ἐπειδὴ δὲν ὑπήκουσεν εἰς μήνυμα τοῦ θείου του ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας. Καὶ ἦλθεν οὗτος πράγματι τὸ ἔαρ τοῦ 1259 εἰς τὸ Νύκλι (στ. 4430), ἵνα δικασθῇ μετὰ τοῦ συγκατηγορουμένου καὶ συγγενοῦς του βαρώνου τῆς Καρυσταίνης Γοδοφρείδου [3]. Εἰς τὸ Νύκλι τοὺς ἀνέμενεν ὁ πρῖγκιψ Γουλιέλμος, ἀλλ' οἱ δικασταὶ τὸν ἱκέτευσαν καὶ ὁ Γουΐδων γονυπετὴς τὸν ἐξελιπάρισε νὰ τὸν συγχωρήσῃ, ὅπερ καὶ ἐγένετο ἐπελθούσης συνδιαλλαγῆς μεταξὺ θείου καὶ ἀνεψιοῦ. Ἑωρτάσθη δὲ μάλιστα τὸ γεγονὸς τῆς συμφιλιώσεως διὰ τελέσεως ἱππικῶν ἀγώνων εἰς τὴν εὐρύχωρον πεδιάδα τοῦ Νυκλίου, καθ' οὓς διεξήχθη καὶ τὸ ἀγώνισμα τῆς τζούστρας [4] (κονταροκτυπήματος), διεξαγόμενον ὑπὸ ἐφίππων ἐφορμώντων κατ' ἀλλήλων διὰ λογχῶν ἢ δοράτων.

Οὕτως εἶχον τὰ πράγματα, ὅτε κατὰ τὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ ἔτους 1259 ὁ Βιλλαρδουῖνος ἡττήθη ἐν Πελαγωνίᾳ τῆς Μακεδονίας (παρὰ τὸ Μοναστήριον) εἰς μάχην, καθ' ἣν καὶ συνελήφθη αἰχμάλωτος ἀπὸ τὸν ἀδελφὸν τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου Μιχαὴλ Παλαιολόγου Ἰωάννην. Ὁ Βιλλαρδουῖνος μετὰ τοῦ βαρώνου τῆς Καρυταίνης Γοδοφρείδου (Ντζεφρὲ) καὶ ἄλλων βαρώνων μετεφέρθη εἰς Νίκαιαν, ὅπου ἥδρευεν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἐνεκλείσθη εἰς τὰς ἐκεῖ φυλακὰς ἐπὶ τριετίαν.

Ὅταν τὸ 1261 ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἀνέκτησεν ἀπὸ τοὺς Φράγκους τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπεφάσισε νὰ ἀποφυλακίσῃ τὸν Βιλ-

[1] Ν. Βέης, Βυζαντὶς Α', 1909, σ. 68 κ. ἑ. καὶ σ. 112.

[2] Τὰς περαιτέρω τύχας αὐτῆς δύναται νὰ ἴδῃ ὁ ἀναγνώστης εἰς τὸ ὑπὸ Περ. Ζερλέντου ἐν ἔτει 1921 ἐκδοθὲν πονημάτιον, τὸ ἐπιγραφόμενον: Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσσης, Ἐζερῶν, Βελιγόστης σ. 6 ἑξ. Πρβλ. καὶ Τ. Γριτσόπουλον, ΘΗΕ τ. Β' (1963) σ. 378 καὶ Η' (1966) σ. 78-79 καὶ Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 123-126.

[3] *Μισὶρ Τζεφρὲν ντὲ Μπριέρες* τὸν λέγει κατωτέρω τὸ Χρονικὸν (σ. 8127).

[4] Κατὰ Littré τὸ ἀγώνισμα τοῦτο ἐλέγετο Joute καὶ Jouste, Joste δὲ κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα.

λαρδουΐνον καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ τοῦ παραδώσουν οὗτοι τὰ ὑπ' αὐτῶν κατεχόμενα τρία ἐν Πελοποννήσῳ ὀχυρώτερα φρούρια: τοῦ Μυστρᾶ, τῆς Μαΐνης καὶ τῆς Μονεμβασίας. Ὁ Βιλλαρδουΐνος ἐδέχθη τοῦτο ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ συναινέσουν εἰς τὴν παράδοσιν καὶ οἱ ἐν Πελοποννήσῳ Φράγκοι συνεργάται του. Ἐστάλη πρὸς τοῦτο εἰς Πελοπόννησον ὁ Ντζεφρές [1], ὅστις, παραλαβὼν καὶ τὸν Δοῦκα τῶν Ἀθηνῶν, παρέστη τὸ 1262 εἰς τὸ Νύκλι μετὰ ἀντιπροσώπου τοῦ αὐτοκράτορος, ἐνώπιον πρωτοφανοῦς συνεδρίου, τοῦ — *παρλαμᾶ τῶν κυράδων* (Ἑλλ. Χρον. στ. 4402, 4407, 4431) — ἀποτελουμένου ἀποκλειστικῶς ἐκ τῶν συζύγων τῶν αἰχμαλώτων πολέμου βαρώνων, συμπαραστάντων δὲ κατ' ἐξαίρεσιν εἰς αὐτὸ δύο μόνον ἀρρένων γραμματέων. Αἱ ἀρχόντισσαι, ἐπιθυμοῦσαι διακαῶς τὴν λύτρωσιν τῶν αἰχμαλώτων συζύγων των, ἀπεφάσισαν νὰ παραδώσουν τὰ τρία φρούρια. Ὀλίγον ἀργότερον ἐπεσκέφθησαν *τὲς κυρᾶδες ποὺ ἦσαν μὲ τὴν πριγκίπισσαν ὅλες εἰς τὸ παλάτι* τοῦ Νυκλίου (στ. 4412) ὁ Δοὺξ τῶν Ἀθηνῶν μὲ τὸν *ἀφέντην* τῆς Καρυταίνης. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ὑπῆρχε πλὴν τοῦ κάστρου καὶ παλάτιον εἰς τὸ Νύκλι.

Ὁ ἀποφυλακισθεὶς Γουλιέλμος Βιλλαρδουΐνος ἀναχωρήσας ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ἦλθε, μέσῳ Εὐβοίας καὶ Θηβῶν, εἰς τὸ Νύκλι, ὅπου τὸν ἀνέμενεν ἡ πριγκίπισσα, ἐκεῖθεν δ' ἐπεθεώρησε περίλυπος τὰ ὑπόλοιπα κάστρα του. Μεθ' ὅ, συνοδευόμενος ἀπὸ ἐνόπλους ἄνδρας, ἐπεσκέφθη τὴν Λακεδαιμονίαν, τοῦθ' ὅπερ ἐθεωρήθη ὕποπτον εἰς τοὺς ἐν Μυστρᾷ, ὑποπτεύσαντας μήπως ὁ Βιλλαρδουΐνος ἐσκόπει νὰ καταλάβῃ τὴν πρωτεύουσαν τοῦ δεσποτάτου. Χάριν ἀποκρούσεως λοιπὸν μιᾶς ἐνδεχομένης τοιαύτης ἐπιθέσεως βυζαντινὸς στόλος ἀπεβίβασεν εἰς Πελοπόννησον νέας ἐπικουρίας, ὑπὸ τοὺς στρατηγοὺς Ἀλέξιον Φιλανθρωπηνόν, Ἀλέξιον Φιλῆν καὶ Μακρυνόν, οἵτινες συνηνώθησαν τὸ 1263 μετὰ τοῦ στρατηγοῦ Πελοποννήσου Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ἡ ἀποβίβασις τῆς στρατιᾶς ταύτης ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἐθνικῆς ἐξεγέρσεως κατὰ τῶν Φράγκων. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ Βυζαντινοὶ εἶχον τινὰς ἐπιτυχίας ὑπὸ τὸν σεβαστοκράτορα Κωνσταντῖνον Παλαιολόγον, ἰδίᾳ ὅταν ἐστράφησαν κατὰ τῆς φραγκικῆς πρωτευούσης Ἀνδραβίδας, ὅτε κατέλαβον τὴν Βελιγοστὴν (ἀλλ' ὄχι καὶ τὸ φρούριόν της) ἔπειτα δ' ἐκυρίευσαν καὶ τὰ Καλάβρυτα. Ἀνεχαιτίσθησαν ὅμως αἱ ἐπιτυχίαι των τὸ 1263 εἰς τὴν παρὰ τὸν Ἀλφειὸν Πρινίτσαν (Χρον. Μορ. στ. 4840 - 4845), ἐπειδὴ ὁ Βιλλαρδουΐνος, ὀχυρώσας τὴν Ἀνδραβίδαν, παρουσίασε γενναίαν ἄμυναν. Ὅταν δὲ ἦλθε κατ' αὐτοῦ ὁ σεβαστοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἐνικήθη ὑπὸ τῶν Φράγκων εἰς τὴν Παλαιόπολιν τῆς Ἤλιδος καὶ ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Ἀρκαδίαν, ἔνθα ἐπελήφθη,

[1] Ἤτοι ὁ Geoffroy de Bruyères. Βλ. D. A. Zakythinos, Le despotat grec de Morée, τ. I, Paris 1932, σ. 20).

τὸ 1264, τῆς πολιορκίας τοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων κατεχομένου εἰσέτι Νυκλίου. Ἡ πολιορκία αὕτη θὰ ἐπετύγχανεν ἐὰν δὲν ἀπεστάτουν ἀπὸ τὸν στρατὸν τῶν Βυζαντινῶν οἱ Τοῦρκοι μισθοφόροι των, προσχωρήσαντες, λόγῳ καθυστερουμένης μισθοδοσίας των, εἰς τὸν Βιλλαρδουῖνον. Τούτου ἕνεκα ὁ Παλαιολόγος ἠναγκάσθη νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν τοῦ Νυκλίου καὶ νὰ ἀπέλθῃ ἀργότερον εἰς Κωνσταντινούπολιν παρὰ τῷ ἀδελφῷ του αὐτοκράτορι Μιχαὴλ Η΄. Τὸν Παλαιολόγον ἀπελθόντα ἀντικατέστησαν ὁ μέγας δομέστικος Ἀλέξιος Φιλῆς, ὁ παρακοιμώμενος Μακρυνὸς καὶ Ἀλέξιος ὁ Καβαλλάριος. Γενομένης δ' ἐπιθέσεως κατὰ τῶν Φράγκων οἱ Ἕλληνες συνεκλείσθησαν εἰς τὸ μεταξὺ Μεσσηνίας καὶ Βελιγοστῆς στενὸν Μακρυπλάγι, ἔνθα ὑπέστησαν μεγάλην φθοράν, αἰχμαλωτισθέντων καὶ αὐτῶν τῶν στρατηγῶν των [1]. Ἀργότερον (1270) ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος ἀπέστειλεν εἰς Πελοπόννησον νέον καὶ πολυάριθμον στρατόν, ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον Φιλανθρωπηνὸν ἵνα τὴν ἀνακτήσῃ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ. δι' ὃ καὶ τὸ 1274 συνωμολογήθη κατ' ἀνάγκην ἁπλῶς εἰρήνη ἐν Πελοποννήσῳ.

Ὡστόσον οἱ Φράγκοι διετηροῦντο ἀμετάπτωτοι, οὐδενὸς νέου ἑλληνικοῦ, κατορθώματος ἐπιτευχθέντος. Ἀπὸ τοῦ 1278 ὅμως, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Βιλλαρδουῖνος, αἱ τύχαι τῶν Ἑλλήνων μετεστράφησαν. Ἀποθανόντος ἄνευ ἄρρενος διαδόχου τοῦ Βιλλαρδουΐνου ἡ φραγκικὴ ἡγεμονία περιήρχετο εἰς γυναῖκας ἢ ἡγεμόνας ψιλῷ δικαιώματι. Κατὰ τὴν ἐποχὴν δὲ ταύτην παρατηρεῖται εἰς τὸν Μορέαν ἔλλειψις εὐημερίας καὶ ἀσφαλείας, ὡς πιστοποιεῖ καὶ τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως λέγον: (στ. 8757 - 58):

καὶ τυραννίζουν τοὺς φτωχούς, τοὺς πλουσίους ἀδικοῦσιν
τὸ διάφορόν τους πολεμοῦν. κι' ὁ τόπος ἀπορεῖται.

Πρὸ τοιαύτης μειονεκτικῆς καταστάσεως εὑρεθέντες οἱ βαρῶνοι παρεκάλεσαν τὸν βασιλέα τῆς Νεαπόλεως Κάρολον τὸν Β΄ νὰ τοὺς στείλῃ ἕνα καλὸν ἡγεμόνα, ὅστις νὰ διατρίβῃ μονίμως εἰς τὴν χώραν. Ὡς τοιοῦτος δ' ἡγεμὼν ἐστάλη ὁ Φλωρέντιος τοῦ Ἀννοτίου (Florent de Hainaut)[2], ὅστις ἐγένετο δεύτερος σύζυγος τῆς Κυρᾶς τοῦ Μορέως Ἰσαβέλλας, κόρης τοῦ Βιλλαρδουΐνου, *ἐκείνης τῆς ντάμας Ζαμπέας, τοῦ πρίγκιπος θυγάτηρ*, ὡς

[1] Τὴν ἧτταν τῶν Βυζαντινῶν, ἣν ἀναφέρει τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 5458 - 60) πιστοποιεῖ καὶ ὁ Παχυμέρης (Βόννης I, σ. 208). Πρέπει ἐν τούτοις νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἐπὶ τῇ βάσει πηγῶν, ἃς συνεκέντρωσεν ὁ καθηγητὴς Δ. Ζακυθηνὸς (Le despotat grec de Morée I, σ. 43) αἱ συμφώνως πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως καταρτισθεῖσαι χρονολογίαι δὲν ἀνταποκρίνονται πάντοτε πρὸς τὴν πραγματικότητα.

[2] Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως τὸν λέγει *μισὶρ Φλοράν, ντὲ Ἀϊνὰτ τὸ ἐπίκλην* (στ. 8504).

τὴν ἀποκαλεῖ τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 8564 καὶ 94). Τὸ ζεῦγος ἀνεχώρησεν εἰς Πελοπόννησον τὸ 1289, τὸ δὲ ἑπόμενον ἔτος 1290, συνῆψεν ὁ Φλωρέντιος ἐν Γλαρέντζᾳ εἰρήνην πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον τὸν Β´ Παλαιολόγον [1], τὴν ὁποίαν ὅμως διετάραξεν ἐν μέρει ἡ ἀπόφασις τοῦ Φλωρεντίου νὰ βοηθήσῃ τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου Νικηφόρον ἐναντίον τοῦ αὐτοκράτορος.

Χάριν ἀσφαλείας του ἔκτισεν ὁ Φλωρέντιος, μετὰ τὸ 1292 [2], κατ᾽ ἀρχὰς μὲν τὸ ἰσχυρὸν κάστρον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὰ Σκορτά, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας Λυκοσούρας [3] καὶ μετ᾽ αὐτὸ τὸ κάστρον τοῦ Beaufort [4]. Γενικῶς δὲ διῴκησεν, ὁ Φλωρέντιος τὴν χώραν καλῶς καὶ ἡσύχως ἐπὶ ὀκταετίαν [5] μέχρι τοῦ Ἰανουαρίου 1297, ὅτε ἀπέθανεν.

Τῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὅμως ἑξαετοῦς εἰρήνης ληξάσης, τὰ πράγματα τῶν Φράγκων ἐχειροτέρευσαν· διότι οἱ Ἕλληνες κατέλαβον τώρα σειρὰν κάστρων, ἐνῷ ἀφ᾽ ἑτέρου ὁ Ἀνδρόνικος Β´ ὁ Παλαιολόγος ἔστειλεν εἰς Πελοπόννησον, τὸ 1296, τὸν στρατηγὸν Ἀνδρόνικον Ἀσάνην, ὅστις ἐζήτησεν ἀφορμὴν πολέμου πρὸς τὸν πρίγκιπα, τοῦθ᾽ ὅπερ καὶ ἐπέτυχε διὰ τοῦ ἑξῆς δόλου : Προσποιηθεὶς φιλίαν πρὸς τοὺς Φράγκους, προέτρεψε τοὺς Ἕλληνας νὰ ἀγοράσουν ἀπὸ τοὺς Φράγκους περὶ τοὺς πεντακοσίους ἵππους καὶ ὅπλα, μεθ᾽ ὅ, διέταξε τοὺς ἄνδρας του νὰ ἀπέλθουν εἰς ἐκκλησίαν πλησίον τοῦ Νυκλίου κειμένην — τὴν Παλαιὰν Ἐπισκοπὴν πιθανώτατα — εἰς τὴν ὁποίαν συνήρχοντο οἱ Φράγκοι πρὸς ἑορτασμόν, ἐκεῖ δὲ μεταβάντας τοὺς διέταξε νὰ ἐκτραποῦν εἰς θορύβους καὶ ταραχὰς καὶ νὰ ἀφήσουν νὰ κτυπηθοῦν ἀπὸ τοὺς Φράγκους [6]. Τούτου δὲ γενομένου ὁ Ἀσάνης ἔγραψε πρὸς τὸν Φράγκον φρούραρχον Νυκλίου, ἀξιώσας τὴν τιμωρίαν τῶν βιαιοπραγησάντων Φράγκων, ἀλλὰ μὴ τυχὼν ἀπαντήσεως μετεχειρίσθη

[1] Χρονικὸν τοῦ Μορέως (στ. 8707 - 8757), Libro de los Fechos § 455 σ. 100, Livre de la Conqueste § 597 σ. 240.

[2] Libro de los Fechos, σ. 103, § 471.

[3] Βλ. σχετικῶς J. Longnon, Le livre de la Conqueste § 804 καὶ ἰδίᾳ Ἰ. Σαρρῆν, Ἀρχ. Ἐφ. 1934 - 35, σ. 57 κ. ἑ.

[4] Τὸ κάστρον τοῦτο ὁ μὲν Στ. Δραγούμης τοποθετεῖ ἐπὶ προβούνου τῶν Κολινῶν (ἔ. ἀ. σ. 211 - 212) ὁ δὲ Ἰ. Σαρρῆς (ἔ. ἀ. σ. 78 κ. ἑ.) καὶ κατ᾽ αὐτὸν καὶ ὁ Κ. Α. Ρωμαῖος (Πελοποννησιακὰ Β´, 1957, σ. 4 κ. ἑ.) παρὰ τὰ Βούρβουρα. Τὴν τοποθέτησιν ταύτην τοῦ κάστρου ἐδέχθη καὶ ὁ A. Bon, La Morée franque Paris 1969, σ. 378 καὶ ὁ Ἰ. Σφηκόπουλος, Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968, σ. 236 κ. ἑ., σχετικὰς δὲ τοπογραφικὰς πληροφορίας παρέχει ἀφθόνους καὶ ὁ Τ. Γριτσόπουλος, Ἱστορία τῆς Τριπολιτσᾶς, σ. 104 κ. ἑ.

[5] Χαρακτηριστικὸς τῆς ἐπὶ Φλωρεντίου εὐημερίας εἶναι ὁ στ. 8781 τοῦ Ἑλλ. Χρονικοῦ : *ἐπλούτηναν οἱ ἅπαντες, Φράγκοι τε καὶ Ρωμαῖοι.*

[6] Ἀραγωνικὸν Χρονικὸν § 484.

τὸ ἑξῆς τέχνασμα: παρέσυρε τοὺς Φράγκους εἰς ἐνέδραν ὀλίγον ἔξω τοῦ Νυκλίου, ὅπου εἶχε κρύψει τοὺς ἐνόπλους ἄνδρας του, οἵτινες ἐπετέθησαν καὶ ἐφόνευσαν πολλοὺς Φράγκους, οὗτοι δὲ διωκόμενοι ὑπεχώρησαν εἰς Νύκλι, ὅπερ τότε κατελήφθη πάλιν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, τὸ 1294 [1] (οὐχὶ 1396 [2]). Κυρίως εἰπεῖν ὅμως τὸ Νύκλι περιῆλθε τότε εἰς χεῖρας τοῦ ἐν Μυστρᾷ στρατηγοῦ Ἀνδρονίκου Ἀσάνη - *κεφαλῆς τοῦ βασιλέως*. Οὗτος ὅμως βλέπων ὅτι τὸ Νύκλι ἔκειτο ἐν τῇ πεδιάδι καὶ ὅτι τὸ κυριευθὲν κάστρον του ἦτο δυσφρούρητον, τὸ μὲν Νύκλι ἐγκατέλιπε, τὸ δὲ κάστρον του κατεδάφισε καὶ κατέστρεψε τόσον [3], ὥστε ἐλάχιστα λείψανά του νὰ σῴζωνται μέχρι σήμερον (βλ. σχετικῶς κατωτέρω περιγραφήν του).

Μετὰ τὴν πυρπόλησιν καὶ τὴν ἐγκατάλειψιν τοῦ Νυκλίου ἀπὸ τὸν Ἀσάν, οἱ κάτοικοί του ἐξεβιάσθησαν νὰ μετοικήσουν εἰς ὑψηλότερα καὶ ὀχυρώτερα μέρη, ἐν οἷς τὰ Τσηπιανὰ καὶ ἰδίᾳ τὸ 2 $^1/_2$ ὥρας πρὸς τὰ ΒΑ τοῦ Νυκλίου, μεταξὺ Παρθενίου καὶ Ἀρτεμισίου ὄρους (Κτενιᾶ) ἐπὶ μεμονωμένου βουνοῦ κείμενον Μουχλί, ἄνωθεν καὶ δεξιὰ τῆς εἰς Ἄργος ἀγούσης ὁδοῦ. Τὸ βουνὸν τοῦτο ἔχει σχῆμα κώνου καὶ κρημνώδεις τὰς πλευρὰς αὐτοῦ, ἐξαιρέσει μόνον τῆς δυτικῆς, ἥτις εἶναι ἠπιωτέρα. Ἐκεῖ λοιπὸν ἔκτισεν ὁ Ἀνδρόνικος Ἀσάν, μετὰ τὸ 1296, τὸ Μουχλί, ὀχυρώσας αὐτὸ διὰ τριπλοῦ ἰσχυροῦ τείχους, κτισθέντος εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας [4].

Οὐ μόνον δὲ τὸ Νύκλι ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν Μεσαρέαν [5], ἤτοι τὴν Ἀρκαδίαν, κατώρθωσεν ὁ στρατηγὸς Ἀνδρόνικος Ἀσάνης, ὁρμώμενος ἐκ Μυστρᾶ νὰ ἀποσπάσῃ μέχρι τοῦ 1320 ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἔκτοτε δὲ διωρίζοντο ἴδιοι ἄρχοντες τῆς Ἀρκαδίας ἐκ τῆς οἰκογενείας Ἀσάνη, ἑδρεύοντες ἐν Μουχλίῳ, μέχρις οὗ καὶ τοῦτο, παραδοθὲν εἰς τὸν Πορθητήν [6], ἐλλείψει ὕδα-

[1] Libro de los fechos et conquistas . . . σ. 106, § 485 βλ. καὶ E. Darkó, Ε.Ε.Β.Σ. 10, 1933, σ. 458.

[2] Ὡς ὀρθῶς γράφει ὁ Ν. Μοραΐτης (ἔ. ἀ. σ. 276), ὅστις ὅμως θέτει τὴν ἀνακατάληψιν εἰς τὸ 1296 ἀντὶ τοῦ 1294. Τὸ 1296 δέχονται ὁ Hopf (Geschichte Griechenlands I, 346, ἐν Ersch und Grubers Encycl.) καὶ ὁ J. A. Buchon (Recherches historiques I, 471 - 477).

[3] Κατὰ τὸν Δ. Α. Ζακυθηνὸν (Le Despotat grec de Morée τ. II Paris 1953, σ. 158), ἡ κατεδάφισις τοῦ κάστρου ἔγινε περὶ τὸ 1294.

[4] Βλ. περὶ τοῦ Μουχλίου σχετικὰ παρὰ E. Darkó, ΠΑΑ, Ϛ' (1931) 22 - 27 καὶ Ε. Ε. Β. Σ. 10 (1933) 454 - 482. Βλ. ἐπίσης καὶ Ν. Μουτσόπουλον, Πελοποννησιακὰ Γ', 1959, σ. 288 - 309, ἔνθα ὅμως ἡ ἐν σ. 298 σημ. 1 χρονολογία 1224 πρέπει νὰ διορθωθῇ εἰς 1294.

[5] Ἑλλην. Χρον. Μορέως στ. 1642, 1679, 1915, 3159, 6702, 6726. Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως Μεσαρέα βλ. Ἀ. Μηλιαράκην, Δ.Ι.Ε.Ε., Δ', 1892, σ. 461 κ. ἑ. καὶ Γ. Χατζηδάκιν, Ἀθηνᾶ Ϛ, 1894, σ. 3 καὶ 59.

[6] Κριτόβουλος, Ἐπιστολή, 5 (ἔκδ. V. Grecu, 1963, σ. 29) καὶ Συγ-

τος, ὑπὸ τοῦ Δημητρίου Ἀσάνη [1] τὸν Μάϊον τοῦ 1458 [2], κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων διὰ τοῦ σουλτάνου Μωάμεθ τοῦ Β΄. Ἔκτοτε τὸ Μουχλὶ ὁλονὲν φθῖνον ἠρημοῦτο μέχρι τοῦ πλήρους ἀφανισμοῦ αὐτοῦ.

Εἰκ. 96. Χαλκογραφία εἰκονίζουσα τὸν ἠρειπωμένον ναὸν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς καὶ γενομένη ὑπ' ἀγνώστου πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως.

γραφῆς Ἱστοριῶν III 5, 1 (ἔκδ. V. Grecu, σ. 223). Χαλκοκονδύλης, ἔκδ. Βόννης, τ. Β΄, σ. 447, 12 ἑ. Σφραντζῆς, ἔκδ. Βόννης, σ. 83. Σεαδδεδῖνος παρὰ Darkó, Ε. Ε. Β. Σ. 10, 1933, σ. 463.

1 Ἐσφαλμένως ὁ Henri Belle (Trois années en Grèce, Paris 1881 σ. 290) ἀναφέρει ὡς διοικητὴν τοῦ Μουχλίου τὸν Ματθαῖον Ἀσάνην, ἀντὶ τοῦ Δημητρίου Ἀσάνη, τὸν ὁποῖον ἀναφέρουν οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς: Ὁ Ματθαῖος ἦτο διοικητὴς τοῦ τελευταίου ὀχυροῦ τῆς ἀντιστάσεως, ἤτοι τοῦ Ἀκροκορίνθου (Κριτόβουλος σ. 124-25, Σφραντζῆς 387).

2 Τὴν πτῶσιν τοῦ Μουχλίου βραχέα τινὰ χρονικὰ (Σπ. Λάμπρου, Βραχέα Χρονικά, ἐπιμελείᾳ Κ. Ἀμάντου, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμ. Α΄, Ἀθῆναι 1932-33) ὡς τὸ ἐν σ. 35 ἐπὶ κώδικος τῆς Μ. Λειμῶνος Λέσβου ἀναγράφει ὡς ἔτος καταλήψεως τὸ 1457, ὁμοίως δὲ πράττει καὶ τὸ ἐν σ. 67 ἐπὶ τοῦ κώδικος 437 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν, ὡς καὶ τὸ ἐν σ. 69 ἐπὶ τοῦ κώδικος NCCLXI Theol. Gr. τῆς Βιέννης, ἔνθα μάλιστα τὸ Μουχλὶ ἀναγράφεται ὡς Ἀμύκλιον! Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ χρονικὸν τοῦτο: *1457 ἐπῆρεν ὁ αὐτὸς αὐθέντης τὴν Κόρινθον, τὴν Παλαιὰν Πάτραν, τὸ Ἀμύκλιον καὶ τὴν Καστελανίαν.* Κατὰ τὸν Spandugino (Cod. Barberini 141) ὁ Πορθητὴς ἐκυρίευσε τὸ Μουχλὶ μετὰ 53 ἡμερῶν πολιορκίαν: *Ἐδιάβη εἰς τὸ παλαιὸ Μουχλί, ὅπου ἤτονε ἐσδαῦτο κυβερνήτης ὁ Ἀσάνης Δημήτριος καὶ ἐχάλασε τὸ κάστρο καὶ δὲν ἄφισε πέτρα ἀπάνω σὲ πέτρα καὶ τοὺς χριστιανοὺς τοὺς ἔβγαλε ἔξω καὶ ἐκαθίσανε εἰς τὰ χωριά.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2: ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς περιόδου ταύτης περιλαμβάνει τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προβαντηνοῦ καὶ ἕνα ὑποτιθέμενον ναὸν τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ἀκόμη δὲ καὶ τὸ κάστρον τοῦ Νυκλίου.

Α'. ΝΑΟΙ

1. Η ΠΑΛΑΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗ

Ἡ ἐκκλησία τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἀφιερωμένη σήμερον εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου, ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ ἐπιχωσθέντος κοίλου τοῦ ἀρχαίου θεάτρου τῆς Τεγέας [1], ἀνεγερθέντος, κατὰ Τίτον Λίβιον [2], διὰ γενναιοδώρου χορηγίας Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς.

Ὁ πεντάτρουλλος ναός της, ἐρειπωθεὶς ἀπὸ μακροῦ [3], ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν χωρικῶν ὡς στάβλος βοῶν καὶ ἡμιόνων [4], μέχρι τοῦ 1884, ὅτε ἤρχισαν αἱ μέχρι τοῦ 1888 διαρκέσασαι ἐργασίαι ἀναστηλώσεως αὐτοῦ γενόμεναι δαπάναις τοῦ τότε (1883) ἱδρυθέντος Τεγεατικοῦ Συνδέσμου [5], ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης τοῦ αὐστριακοῦ ἀρχιτέκτονος Ernst Ziller. Ἡ παρατιθεμένη χαλκογραφία (εἰκ. 96), ἄγνωστον πότε καὶ ὑπὸ ποίου ἐκτελεσθεῖσα, παρέχει εἰκόνα τῆς καταστάσεως τοῦ ναοῦ πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως [6]. Βλέπομεν λοιπὸν ἐξ αὐτῆς, ὅτι ὁ νῦν μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν (εἰκ. 97 καὶ 98) προβάλλων μέγας, κεντρικός, κυλινδρικὸς τροῦλλος εἶχε καταρρεύσει μετὰ τῶν βαστα-

[1] Τοῦτο ἐξηκρίβωσε πρῶτος ὁ L. Ross, (Reisen im Peloponnes, Berlin 1841, σ. 68) ἐπιστοποίησαν δ' ἔπειτα αἱ ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν γενόμεναι διὰ τοῦ René Vallois ἀνασκαφαὶ (BCH 50, 1926, σ. 135 κ. ἑ.).

[2] XLI, 20.

[3] Τοὐλάχιστον πρὸ τοῦ 1833, ὅτε ὁ ναὸς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ A. Blouet «ὡς μεγάλη ἐκκλησία ἐν ἐρειπίοις μὲ γραφικώτατα τὰ σωζόμενα λείψανα αὐτῆς» (Expédition Scientifique de Morée II, Paris 1833, σ. 84).

[4] Ν. Ἀλεξόπουλος, Ἱστορία τῶν μεσαιωνικῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου, Ἀθῆναι 1951, σ. 89.

[5] Δράττομαι ἐνταῦθα τῆς εὐκαιρίας, ἵνα εὐχαριστήσω τὸν νῦν Πρόεδρον τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου, ἰατρὸν κύριον Νικ. Καραμεσούτην, διὰ τὴν προθυμίαν, μεθ' ἧς ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου πᾶν στοιχεῖον διαφωτιστικὸν τῆς καταστάσεως τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς πρὸ τῶν ἐργασιῶν Ἀναστηλώσεως, ἰδίᾳ δὲ τὸ τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ ἀγροκηπίου τοῦ Τεγεατικοῦ Συνδέσμου.

[6] Ἡ χαλκογραφία αὕτη φαίνεται μὲν ἀκριβὴς ὡς πρὸς τὴν γενικὴν εἰκόνα τοῦ ναοῦ, εἶναι ὅμως ἐσφαλμένη ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας τῆς τοιχοδομίας αὐτοῦ, περὶ ὧν θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω.

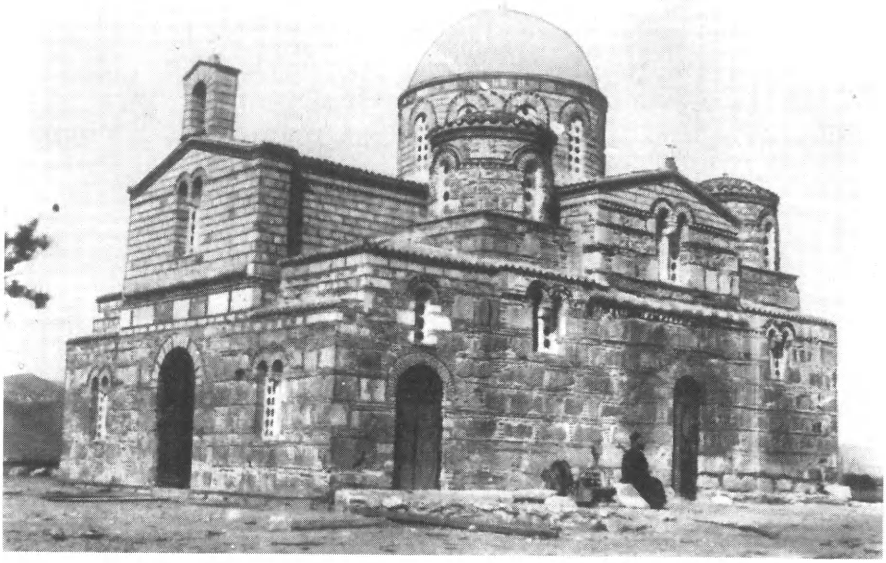

Εἰκ. 97. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΔ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

Εἰκ. 98. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς ἀπὸ ΝΑ μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν.

ζουσῶν αὐτὸν καμαρῶν [1], ἐκ τῶν ὁποίων διετηρήθη μόνον τὸ πρὸς Νότον (εἰκ. 96) τύμπανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, ἵσταντο ὅμως ἀκόμη οἱ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ ναοῦ τρουλλίσκοι (εἰκ. 96) ὡς καὶ αἱ τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἁψῖδες τοῦ ἱεροῦ ἕως ἄνω.

Μεταβὰς εἰς Τεγέαν κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1933 πρὸς ἐκτέλεσιν ἀνασκαφῆς ἐθεώρησα καλὸν νὰ προβῶ καὶ εἰς τὴν λεπτομερῆ μελέτην τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, περὶ τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα ἐγνωρίζομεν ἕως τότε. κυρίως ἐκ τοῦ βιβλίου τοῦ G. Millet [2]. Ἐπελήφθην λοιπὸν κατ' ἀρχὰς τῆς καταμετρήσεως καὶ ἀποτυπώσεως τοῦ μνημείου, τοῦ ὁποίου οὔτε κἂν ἡ κάτοψις καὶ ἡ τομὴ ἦσαν γνωσταί, τὰ σχέδια δὲ ταῦτα ἐδημοσίευσα τὸ 1935 εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ ΑΒΜΕ (σ. 146 εἰκ. 7) ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἄλλης μελέτης μου, σχετικῆς πρὸς τοὺς πεντατρούλλους ναούς. Ἐκ τῆς λεπτομεροῦς ἀποτυπώσεως καὶ φωτογραφήσεως τοῦ μνημείου ἀπεδείχθη, πλὴν ἄλλων, καὶ ὅτι ἡ γενομένη ἀναστήλωσις δὲν ἠκολούθησεν αὐστηρῶς εἰς τὰ ἄνω μέρη τοῦ μνημείου τὸ σύστημα τῆς παλαιᾶς τοιχοδομίας αὐτοῦ.

Ἂς γνωρίσωμεν ἤδη τὸ ἀρχικὸν σχέδιον τοῦ ναοῦ. Ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως καὶ τομῆς (εἰκ. 99), ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς ἔχει ἐν τῷ συνόλῳ του τὸ σχῆμα ἐπιμήκους ὀρθογωνίου, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 14.15 × 19.15 μ., ἀπὸ τοῦ ὁποίου προβάλλουν πρὸς Ἀνατολὰς τρεῖς ἡμικυκλικαὶ ἁψῖδες ἱεροῦ. Ἐσωτερικῶς τὸ κτήριον διαιρεῖται εἰς τὰς δύο ἀνέκαθεν ἐφαρμοζομένας θεμελιώδεις ἀλλ' ἀνίσους διαιρέσεις, ἤτοι α) εἰς στενομήκη νάρθηκα, φέροντα μίαν μόνον θύραν εἰσόδου ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς του καὶ δύο κατὰ τὰ πλάγια αὐτοῦ, καλυπτόμενον δὲ κατὰ μὲν τὸ μέσον αὐτοῦ τμῆμα δι' ὑψυλῆς κυλινδρικῆς καμάρας βαινούσης ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, κατὰ δὲ τὰ ἄκρα του διὰ κυλινδρικῶν μὲν πάλιν καμαρῶν, ἀλλὰ χαμηλῶν καὶ διευθυνομένων καθέτως πρὸς τὴν μέσην καὶ β) εἰς περίπου τετράγωνον κυρίως ναόν. Οὗτος, συγκοινωνῶν διὰ τριῶν θυρῶν πρὸς τὸν νάρθηκα, καταλήγει πρὸς Ἀνατολὰς εἰς τὰς τρεῖς μνημονευθείσας ἡμικυκλικὰς ἁψῖδας ἱεροῦ, ἤτοι μίαν μέσην μεγάλην, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 4.05 μ. καὶ βέλους 2.25 μ. καὶ δύο ἑκατέρωθεν αὐτῆς μικροτέρας, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 2.00 μ. καὶ βέλους 1.08 μ., ἐτ τῷ συνόλῳ του δὲ παρουσιάζει τὸ σχέδιον θολωτῆς βασιλικῆς συνδεδυασμένης μετὰ σταυροει-

[1] Ἐπειδὴ ὁ J. A. Buchon (La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 420) ἀναφέρει ὑπάρχοντα ἀκόμη τὸν τροῦλλον τὸ 1842, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸ Νύκλι, φαίνεται ὅτι ὁ τροῦλλος κατέπεσεν ἀργότερον.

[2] L'École Grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 96, 181, 201_2, 240_3, 270, 276, 282_2 καὶ εἰκ. 127. Φωτογραφίαν τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ εἶχε παράσχει τὸ 1910 καὶ ὁ A. Struck, ἐν Mistra eine mittelalterliche Ruinensladt, Wien - Leipzig 1910, σ. 22, τῆς δὲ βορείου καὶ τῆς νοτίας ὁ L. Vallois, ἐν BCH, 50, 1926 σ. 146 εἰκ. 8, 9.

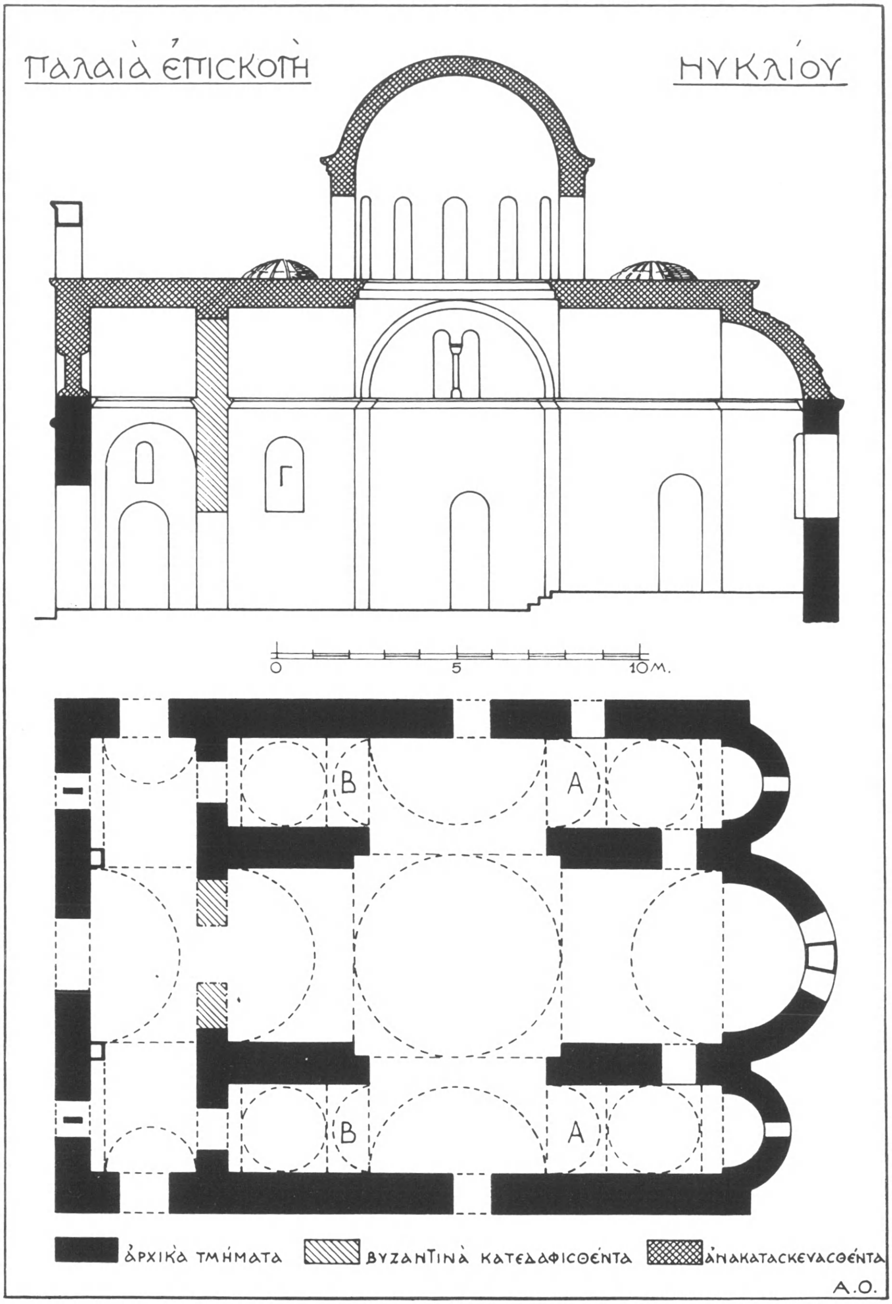

Εἰκ. 99. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς κατόπιν νεωτέρας μελέτης.

δοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ φέροντος τροῦλλον, διαμέτρου 5.70 μ., ἱστάμενον ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ, ἐξ ὧν τὰ μὲν πρὸς Βορρᾶν καὶ Νότον εἶναι ἰσομήκη (3.30 μ.), τὸ δυτικὸν κατά τι ἐπιμηκέστερον (3.60 μ.), πολὺ δὲ μεγαλύτερον ὅλων τὸ ἀνατολικὸν 4.40 μ. Ὁ σταυρὸς οὗτος δὲν εἶναι τόσον ἀντιληπτὸς εἰς τὴν κάτοψιν, ὅσον εἶναι εἰς τὰς ὕπερθεν καμάρας, αἵτινες, ὑψούμεναι ὑπὲρ τὰ χαμηλὰ πλάγια διαμερίσματα, παρουσιάζουσιν αὐτὸν ἀνάγλυφον εἰς τὸ διάστημα (εἰκ. 97). Ὅσον ἀφορᾷ τὰ πλάγια διαμερίσματα, ἤτοι τοὺς μεταξὺ τοῦ ἐσωτερικοῦ σταυροῦ καὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ὑπολειπομένους στενομήκεις γωνιαίους χώρους, οὗτοι ἐκαλύπτοντο, κατὰ μὲν τὸ πρὸς τὸ ἐγκάρσιον σκέλος τοῦ σταυροῦ τμῆμα των, διὰ χαμηλῶν κυλινδρικῶν καμαρῶν (εἰκ. 99 Α, Α καὶ Β, Β) διαμέτρου 2.40 - 2.50 μ., αἵτινες ἔβαινον παραλλήλλως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, κατὰ δὲ τὰ πρὸς Ἀνατολὰς καὶ Δυσμάς, ἀντιστοίχως, ἄκρα των διὰ μικρῶν κυλινδρικῶν τρούλλων, διαμέτρου 2.50 μ., ἐπικαθημένων ἐπὶ τῆς συνεχείας τῶν μικρῶν καμαρῶν καὶ ἀποτελούντων οὕτω τέσσαρας γωνιαίους τρουλλίσκους, τρόπον τινα δορυφόρους τοῦ ἐν τῷ κέντρῳ ὑψουμένου μεγάλου τρούλλου. Ἐκ τῶν τεσσάρων πλαγίων, γωνιαίων διαμερισμάτων σήμερον μόνον τὸ ΒΑ καὶ τὸ ΝΑ, ἤτοι τὰ χρησιμεύοντα ὡς παραβήματα, συγκοινωνοῦσι πρὸς τὸ κατὰ τὸν ἀνατολικὸν βραχίονα τοῦ σταυροῦ εὑρισκόμενον κυρίως βῆμα, διὰ στενοῦ (1.15 μ.) παρὰ τὴν μέσην κόγχην τοῦ ἱεροῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ὕψους 3,45 μ., (εἰκ. 99, τομὴ) ἐνῷ ἀντιθέτως τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ διαμέρισμα δὲν συγκοινωνοῦσιν ἀπ' εὐθείας πρὸς τὸ ἀντίστοιχον δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, εἰμὴ μόνον δι' ἁπλοῦ, ὑψηλὰ (2.72 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος) τοποθετημένου τοξωτοῦ ἀνοίγματος, πλάτους 1.00 μ. καὶ ὕψους 2.30 μ., (εἰκ. 99 τομὴ) ἀνοιγομένου, δίκην παραθύρου, ἐπὶ τῶν χωριζόντων τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ τοίχων.

Ὅτε τὸ πρῶτον (1935) ἐδημοσίευσα —ἐπ' εὐκαιρίᾳ εἰδικῆς περὶ τῶν πεντατρούλλων ναῶν μελέτης μου [1]— τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, γοητευθεὶς ἐκ τῆς ἐν τῇ αὐτῇ μελέτῃ δημοσιευθείσης καὶ ἐνταῦθα ἀναπαραγομένης (εἰκ. 100) ἐξαιρέτου κανονικότητος καὶ συμμετρίας κατόψεως τοῦ οὐχὶ μακρὰν κειμένου, πεντατρούλλου ὡσαύτως, ναοῦ τῆς Παντανάσσης, παρὰ τὸ χωρίον Γερουμάνα, τῆς περιοχῆς Μονεμβασίας, ὑπέθεσα —λόγῳ καὶ τῆς πάλαι (1884/8) γενομένης ἀναστηλώσεως τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, ἔτι δὲ καὶ τῆς νέας ἁγιογραφήσεως αὐτῆς τὸ 1935-36, ὅτι καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Τεγέας, οἱ χωρίζοντες τὸ μέσον κλῖτος ἀπὸ τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῖχοι, ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἦσαν ἐξ ὁλοκλήρου οἱ

[1] ΑΒΜΕ Α', 1935, σ. 146 εἰκ. 7.

παλαιοί, ἀλλὰ μόνον τὰ πρὸς τὸν τροῦλλον ἄκρα των, διαμορφωθέντα εἰς κανονικοὺς πεσσοὺς βαστάζοντας τὸν τροῦλλον, τοῦ ὑπολοίπου αὐτῶν μήκους συμπληρωθέντος, χάριν μεγαλυτέρας στερεότητος, διὰ μεταγενεστέρων τοίχων (βλ. κάτοψιν ἐν ΑΒΜΕ Α΄, εἰκ. 7 σ. 146) κατὰ τὴν γενομένην ἀναστήλωσιν. Κατ᾽ ἐπίδρασιν ἐπίσης τοῦ αὐτοῦ προτύπου (Γερουμάνας

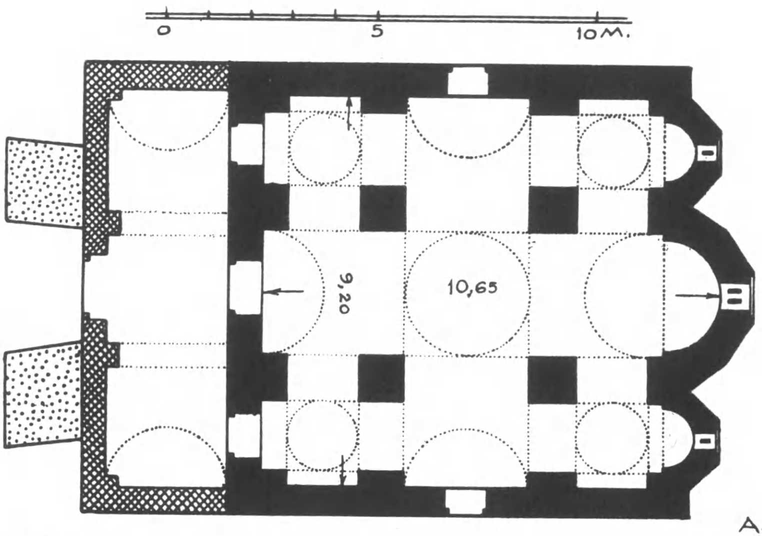

Εἰκ. 100. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παντανάσσης Γερουμάνας Μονεμβασίας (᾿Ορλάνδος).

εἰκ. 100) ἐθεώρησα τότε καὶ ὅτι ἐπὶ τῶν πλαγίων, ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ θὰ ὑπῆρχον ἐξέχουσαι παραστάδες, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τοὺς κεντρικοὺς πεσσούς, τὰς παραστάδας δὲ ταύτας ἐφαντάσθην ὑπαρχούσας ἐντὸς τοῦ πάχους τῶν τοίχων, τοῦ μεταξὺ αὐτῶν δημιουργουμένου κενοῦ, φραχθέντος ὁμοίως διὰ νεωτέρου τοίχου κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν (βλ. εἰκ. 7, σ. 146 τοῦ ΑΒΜΕ, Α΄).

῞Οταν ὅμως ἀργότερον ἐμελέτησα ἐκ νέου τὸ σχέδιον τῆς Παλαιᾶς ᾿Επισκοπῆς, ἔλαβον δὲ ὑπ᾽ ὄψιν μου καὶ ἄλλα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα, ἐπείσθην ὅτι οἱ χωρίζοντες τὸ κυρίως βῆμα ἀπὸ τῶν παραβημάτων τοῖχοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν συμπαγεῖς καὶ ἐξ ὁλοκλήρου οἱ ἀρχικοί. Εἰς τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο μὲ ἤγαγε κυρίως ἡ παρὰ τὸν ΒΑ καὶ τὸν ΝΑ πεσσὸν ὕπαρξις, χαμηλῆς καμάρας (εἰκ. 99 Α, Α), μήκους 1.65 μ., ἕνεκα τῆς ὁποίας οἱ σχετικοὶ πεσσοὶ θὰ ἐνεφανίζοντο οὐχὶ τετράγωνοι ἀλλ᾽ ὀρθογώνιοι (1.00 × 1.65 μ.), ἐνῷ οἱ τοῦ δυτικοῦ σκέλους θὰ ἦσαν τετράγωνοι (1.00 × 1.00 μ.), ὅπως δηλαδὴ καὶ οἱ τῆς Γερουμάνας (εἰκ. 100) ἐπειδὴ τόσον εἶναι καὶ τὸ μῆκος τῶν ἀντιστοίχων μικρῶν καμαρῶν τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων (εἰκ.

Εἰκ. 101. Ἄποψις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη ἀπὸ Ν - ΝΑ (φωτ. Millet).

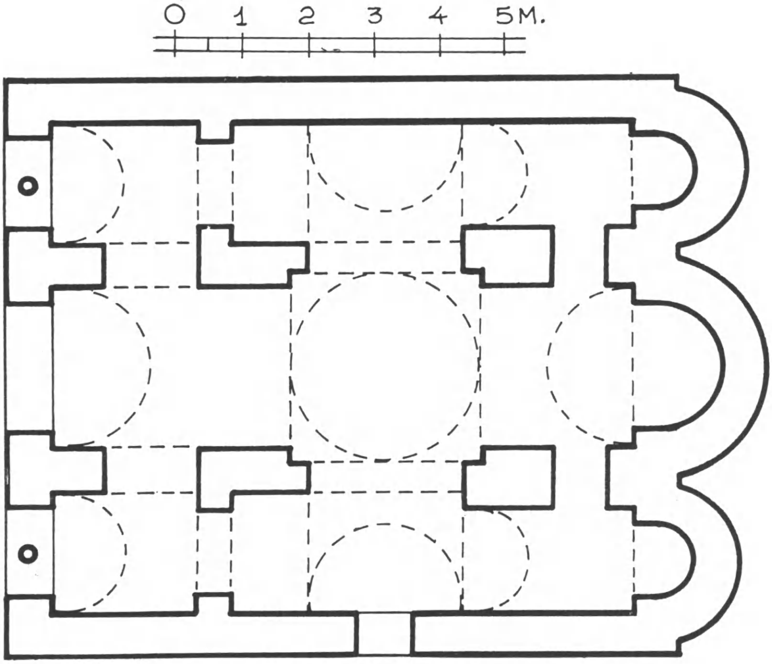

Εἰκ. 102. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη (Σκάλας) μεταξὺ Σπάρτης καὶ Γυθείου (Ἀποτύπωσις 1923).

99 Β, Β). Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει κατεστρέφετο πλέον ἡ ἀπολύτου κανονικότητος, τετρακιόνιος κάτοψις τοῦ μνημείου. Τούτου ἕνεκα δέχομαι πλέον τώρα, ὅτι οἱ καὶ σήμερον χωρίζοντες τὸ βῆμα ἀπὸ τῶν παραβημάτων συνεχεῖς τοῖχοι εἶναι καθ' ὅλον τὸ μῆκος των οἱ παλαιοί, διατρυπώμενοι μόνον παρὰ τὸ πρὸς τὴν κόγχην ἄκρον των ὑπὸ ἑνός, ὑφισταμένου εἰσέτι,

Εἰκ. 103. Ἄποψις τοῦ ἱεροῦ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Ἀλάϊμπεη.

στενοῦ (1.15 μ.) τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ βήματος πρὸς τὰ παραβήματα, ὕψους 3.45 μ. (εἰκ. 99, τομή).

Παλαιὰ ἐπίσης καὶ οὐχὶ μεταγενεστέρως γενομένη, ὡς εἶχον πάλαι ὑποθέσει (βλ. κάτοψιν ΑΒΜΕ, Α΄ σ. 146 εἰκ. 7) εἶναι καὶ ἡ κατ' ὀρθὴν γωνίαν ἀποκοπὴ τῆς πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου γωνίας τοῦ ἐλευθέρου ἄκρου τῶν διαχωριστικῶν τοίχων, ὁμοίαν τῆς ὁποίας ἀνευρίσκομεν καὶ εἰς τὸν ναὸν Ἁγίου Γεωργίου Ἀλάϊμπεη, πλησίον τῆς Σκάλας, (εἰκ. 102) μεταξὺ Σπάρτης καὶ Γυθείου (εἰκ. 101, 102). Ὁ ἀδημοσίευτος εἰσέτι ναὸς οὗτος [1] καὶ λόγῳ ἄλλων στοιχείων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζει (τρεῖς ἡμικυλιν-

[1] Παρεμπιπτόντως μόνον ἀναφέρεται ὁ ναὸς τῆς Σκάλας ὑπὸ τοῦ Millet (École Grecque σ. 57, 181, 204, 270, 273 καὶ εἰκ. 128), ἐννέα δὲ γραμμὰς ἀφιέρωσεν εἰς αὐτὸν ἡ κ. Μ. Σωτηρίου, τάσσουσα αὐτὸν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα (Περ. Λακωνικά, τ. Α΄ (1932) σ. 29 καὶ εἰκ. 8 = ἡμετέρα εἰκ. 103).

δρικὰς ἁψῖδας ἱεροῦ (εἰκ. 101 - 103), κυλινδρικὸν τροῦλλον μὲ 4 μικρὰ μονόλοβα παράθυρα, χαλαρὰν καὶ ἀκανόνιστον ἐξωτερικὴν τοιχοποιίαν (εἰκ. 101, 103), κυλινδρικὰς καμάρας κατὰ τὰ πλάγια διαμερίσματα (εἰκ. 102) καὶ τρίλοβον μὲ ἰσοϋψεῖς λοβοὺς παράθυρον εἰς τὴν ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 103) ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν αὐτὴν καὶ ἡ Π. Ἐπισκοπὴ κατηγορίαν, ἤτοι τοῦ συνδυασμοῦ τῆς θολωτῆς βασιλικῆς μετ᾽ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ.

Ἐκ τῆς γενομένης λοιπὸν νεωτέρας ἐξετάσεως τῆς κατόψεως προέκυψεν, ὅτι ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς ἀνήκει ἀρχιτεκτονικῶς εἰς τὴν ὁμάδα ἐκείνων τῶν ναῶν τοῦ τέλους τοῦ 10ου καὶ τοῦ α΄ ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰῶνος, τοὺς ὁποίους λεπτομερῶς ἐξήτασα ἐν ΑΒΜΕ Θ΄ 1961, σ. 11 - 20.

Οἱ ναοὶ οὗτοι εἶναι: ὁ τῆς Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας, ὁ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Μεσημβρίας, ὁ τῆς Μεταμορφώσεως Κορωπίου, ὁ τοῦ Ἁγ. Λεοντίου τῆς Βόδοτσας, ὁ τοῦ Ἀσωμάτου τῆς Μάνης, ὁ τοῦ Ἁγ. Γερμανοῦ τῆς Πρέσπας, ὁ τῆς Παναξιώτισσας τῆς Γαυρολίμνης καὶ ὁ τοῦ Λαμπαδιστοῦ τῆς Κύπρου. Ὑπάρχουσι βεβαίως καὶ ἄλλοι ναοὶ τῆς αὐτῆς κατηγορίας ἀλλὰ μέ τινας παραλλαγὰς εἰς τὴν κάτοψιν, ὡς π. χ. ὁ τῆς Φραγκόκλησιας Βαγιατίου [1] καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος Ἀλάϊμπεη, περὶ οὗ εἴπομεν ἀνωτέρω. Εἰς τὴν ὁμάδα τῶν μνημονευθέντων ναῶν προσέθεσαν καὶ ἄλλα ἀκόμη παραδείγματα ἀφ᾽ ἑνὸς ἡ κ. Μ. Σωτηρίου διὰ τῆς μακρᾶς περὶ τῆς Μ. Πετράκη ἐργασίας της [2], ἔνθα διεμόρφωσεν εὐρυτέραν διάταξιν τοῦ τύπου καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου ὁ Ν. Μουτσόπουλος διὰ τῆς προσφάτου μελέτης του περὶ τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας [3], ἔνθα διὰ νέων του παρατηρήσεων τροποποιεῖ ὀλίγον τὰς χρονολογίας ναῶν τῆς ὁμάδος μας, ὡς καὶ τὰς ὑπ᾽ ἄλλων δι᾽ ἄλλους ναοὺς παραδεδεγμένας χρονολογίας [4].

Ἐφαρμόζοντες καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς τὴν ἀναλογίαν τοῦ ἐν κατόψει μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ (Α : Β = 1,10), θὰ πρέπει νὰ κατατάξωμεν αὐτὸν μεταξὺ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Μεσημβρίας καὶ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Κορωπίου, ἤτοι μεταξὺ τοῦ β΄ καὶ τοῦ γ΄ τετάρτου τοῦ 10ου αἰῶνος.

Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν, ὡς θεωρῶ τώρα πλέον βέβαιον, ὅτι οἱ διαχωριστικοὶ τοῦ ἱεροῦ βήματος τοῖχοι ἦσαν ἀρχικῶς συμπαγεῖς, τὰ σημεῖα Α, Α τῆς κατόψεως (εἰκ. 99) ἀνήκουν εἰς τμήματα τῆς ποτὲ καλυπτούσης τὰ γωνιαῖα (ΒΑ καὶ ΝΑ) διαμερίσματα χαμηλῆς καμάρας, εἰς τὰ ἄκρα τῆς

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ, Θ΄, 1961, σ. 19 εἰκ. 23.

[2] Δ.Χ.Α.Ε. περ. Δ΄ τ. Β΄, 1960 - 61, σ. 115 - 127.

[3] Ἐπιστ. Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. V, 1971 - 72, σ. 357 - 361.

[4] Βλέπε τὸν σχετικὸν συγκριτικὸν πίνακα ἐν σελ. 357 ἑξ. τοῦ ἀνωτέρω περὶ Ἁγ. Ἀχιλλείου ἔργου.

ὁποίας ἐπικάθηνται οἱ σχετικοὶ τρουλλίσκοι, κατὰ διάταξιν ἐντελῶς ὁμοίαν πρὸς τὴν ἐφαρμοσθεῖσαν εἰς τὸν πεντάτρουλλον ναὸν τῆς θρακικῆς Βήρας [1] (εἰκ. 104).

Τὴν αὐτὴν πρὸς τὰ ἀνατολικὰ σκέλη λύσιν ἄγομαι νὰ παραδεχθῶ καὶ διὰ τὰ δυτικὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ, ὅτι δηλ. οἱ χωρίζοντες αὐτὰ ἀπὸ τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα σήμερον συμπαγεῖς τοῖχοι εἶναι οἱ ἀρχικοί. Ἓν μόνον

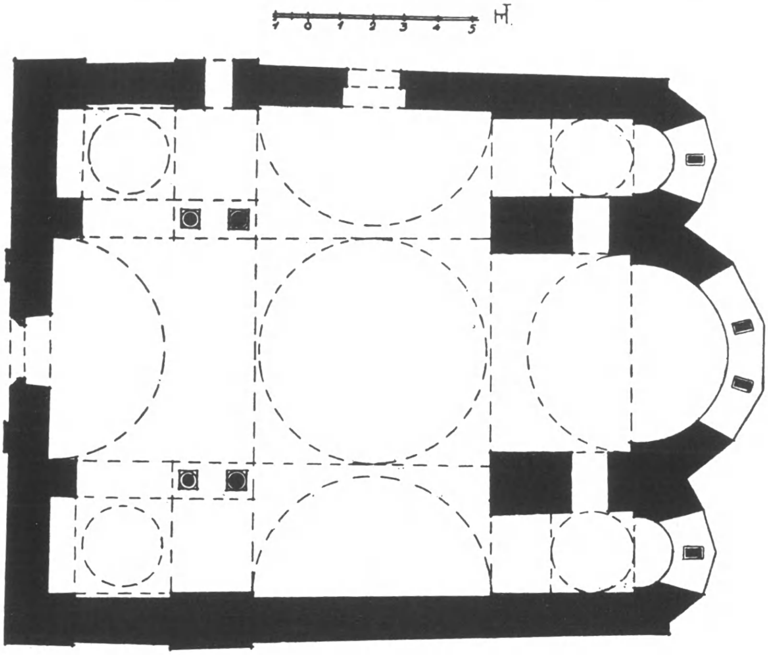

Εἰκ. 104. Κάτοψις τοῦ ναοῦ τῆς θρακικῆς Βήρας (1158) (Ὀρλάνδος).

πρᾶγμα μὲ κάμνει νὰ διστάζω κάπως εἰς τὴν παραδοχὴν ταύτην: ὅτι ἀντὶ τοῦ ἐνταῦθα ἀναμενομένου στενοῦ ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας τοῦ δυτικοῦ σκέλους πρὸς τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα ὑπάρχει μόνον ἕν, εἰς ὕψος 2.72 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοποθετημένον, μονόλοβον, τοξωτὸν παράθυρον (διαστάσεων 1.00 × 2.15 μ.) (εἰκ. 99 τομὴ) ἐπὶ τοῦ χωρίζοντος τοίχου. Καὶ διερωτῶμαι ποῖον ἄραγε σκοπὸν εἶχεν ἡ εἰς τοιοῦτο ὕψος τοποθέτησις ἑνὸς στενοῦ, ἐσωτερικοῦ παραθύρου; Ἀντικατέστησεν ἄραγε τοῦτο τὴν ἐνταῦθα ἀναμενομένην θύραν ἐπικοινωνίας ἢ ἠνοίχθη ἐκεῖ ὡς συμμετρικὸν ἄνοιγμα τοῦ διλόβου ἐξωτερικοῦ παραθύρου τοῦ ναοῦ; (βλ. εἰκ. 98 καὶ 108).

[1] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Βήρας, Θρακικὰ 4, 1933, σ. 9, εἰκ. 2.

Κατὰ τὰ λοιπὰ ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα ὅ,τι εἴπομεν καὶ περὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους, ὅτι δηλ. ἐκ τῶν καλυπτουσῶν τὸ ΝΔ καὶ τὸ ΒΔ γωνιαῖον διαμέρισμα χαμηλῶν καμαρῶν μικρὸν μόνον τμῆμα (εἰκ. 99Β, Β) (τὸ πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν) διατηρεῖται, μήκους 1.15 μ., (μικρότερον τοῦ ἀντιστοίχου Α, Α ἀνατολικοῦ, λόγῳ τοῦ μικροτέρου μήκους τοῦ ΝΔ καὶ τοῦ ΒΔ διαμερίσματος), ἐπὶ δὲ τοῦ ὑπολοίπου ἐπικάθηται καὶ ἐνταῦθα ὁ τρουλλίσκος.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὸ μετὰ συμπαγοῦς διαχωριστικοῦ τοίχου παράδειγμα τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, δὲν εἶναι μεμονωμένον μεταξὺ τῶν ναῶν τῆς ἐξεταζομένης ὁμάδος. Τὸν τοῖχον αὐτὸν ἐπανευρίσκομεν πράγματι ἐξ ὁλοκλήρου μὲν συμπαγῆ καὶ ἄνευ οὐδενὸς ἀνοίγματος ἐπικοινωνίας εἰς τοὺς παλαιοτέρους Ἁγίους Θεοδώρους τῶν Ἀθηνῶν, χρονολογουμένους τώρα περὶ τὸ 900 [1], βραχύτερον δέ, διὰ συστολῆς τοῦ δυτικοῦ σκέλους καὶ μὴ διατρυπώμενον ἐπίσης ὑπὸ ἀνοίγματος ἀλλ' ἀποτελοῦντα τρόπον τινὰ μίαν πολὺ ἐξέχουσαν πρὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου παραστάδα, εἰς τὴν πρὸς Ἀνατολὰς τῆς Μονῆς Πεντέλης, εἰς θέσιν Βαγιάτι, κειμένην Φραγκοκλησιάν [2], ὁμοίως δὲ καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Ἠλίαν τοῦ Σταροπάζαρου [3] τῶν Ἀθηνῶν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Γεώργιον τοῦ Ἀλάϊμπεη (εἰκ. 102), διατρυπώμενον δ' ὑπὸ τοξωτοῦ ἀνοίγματος καὶ οἱονεὶ διαλυόμενον εἰς τετράγωνον πεσσὸν καὶ παραστάδα, εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην τῆς Μεσημβρίας [4], εἰς τὸν Ἅγ. Λεόντιον τῆς Βόδοτσας [5], εἰς τὴν Παναξιώτισσαν τῆς Γαυρολίμνης [6], εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν τοῦ Κορωπίου [7], εἰς τὸν Λαμπαδιστὴν τῆς Κύπρου [8], εἰς τὸν Ἀσώματον τῆς Μάνης [9] καὶ εἰς τὸν Ἅγ. Γερμανὸν τῆς Πρέσπας [10].

Ἂς ἴδωμεν τώρα ἂν καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ἀρχιτεκτονικὰ καὶ διακοσμη-

[1] Ν. Μουτσόπουλος, Ἀνασκαφὴ βασιλικῆς Ἁγ. Ἀχιλλείου, Ἐπιστ. Ἐπετ. Πολυτεχν. Σχολῆς Παν/μίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 5, 1971 - 72, σ. 323 - 324.

[2] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Εὑρετήριον τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων Ἑλλάδος, τεῦχ. Γ', Ἀθῆναι 1933, σ. 194 εἰκ. 259 ὁ αὐτὸς καὶ ἐν ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 19 εἰκ. 23.

[3] St. Sinos, Byz. Zeitschrift 64, 1971, πίν. V, 4.

[4] A. Rachenov, Eglises de Mésemvrie, Sofia 1932, σ. 89 εἰκ. 51.

[5] Z. Tatić, Glasnic Scop. III, 1928, σ. 83 ἑ. καὶ N. Mavrodinov, L'église à nef unique, et l'église cruciforme, Sofia 1931, σ. 35.

[6] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Α', σ. 123, εἰκ. 2.

[7] Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Θ', 1961, σ. 11 εἰκ. 9.

[8] Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, 1935, εἰκ. 17 σ. 27.

[9] A. H. Megaw, BSA 32/33, 162

[10] N. Mavrodinof, ἔ.ἀ. σ. 75 καὶ Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, εἰκ. 3.

τικά, συνηγοροῦσιν ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἰς τὸν 10ον αἰῶνα.

Ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων ἡ παρουσία τῶν 3 ἡμικυλινδρικῶν ἁψίδων, οἵας παρουσιάζουν καὶ ὅλοι οἱ ναοὶ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ὁμάδος, εἶναι ἀσφαλὲς τεκμήριον συνηγορίας. Ἡ χρῆσις ἐπίσης τῶν γωνιαίων, μεθ' ὑψηλῆς σφενδόνης, κυλινδρικῶν τρουλλίσκων οὐδόλως ἐμποδίζει τὴν εἰς τὸν 10ον αἰῶνα χρονολόγησιν τοῦ ἡμετέρου ναοῦ, ἀφ' οὗ οἱ 5 τροῦλλοι ἀπετέλεσαν χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον τῆς τὸ 881 ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδόνος ἐν τῷ παλατίῳ ἱδρυθείσης, πολυθαυμάστου Νέας Ἐκκλησίας [1], ἥτις εὗρε πλείστους μιμητὰς ἀπὸ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς [2].

Ὑπολείπεται λοιπὸν πλέον ἡ ἐξέτασις τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς κεραμοπλαστικῆς διακοσμήσεως τοῦ ναοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ μεταβαίνομεν.

Η ΤΟΙΧΟΔΟΜΙΑ

Δύο διάφορα συστήματα κατασκευῆς διακρίνομεν εἰς τὴν σωζομένην παλαιὰν τοιχοδομίαν τοῦ ναοῦ:

α) τὸ τῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ καὶ

β) τὸ τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐπ' αὐτῶν ὀρθουμένων τρουλλίσκων [3].

α) Λόγῳ τοῦ καμπύλου των σχήματος ἡ τοιχοδομία τῶν ἡμικυλινδρι-

[1] Συνεχ. Θεοφάνους V, 84, ἔκδ. Βόννης σ. 326 (Richter, Schriftquellen, 354), Migne, Ε. Π. τόμ. CIX στ. 341. Ἀντώνιος τοῦ Νοβγορὸδ (S. Khitrovo, Itinéraires russes en Orient, Γενεύη 1889, σ. 98 κ. ἑ.). Ὁ ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις μιᾶς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Φωτίου λόγος (Βλ. Β. Λαούρδα, Φωτίου Ὁμιλίαι, περ. Ἑλληνικά, παράρτ. 12, Θεσσαλονίκη 1959, Ὁμιλία Χ) ὅστις ἐθεωρεῖτο μέχρι πρό τινος, ὅτι ἀφεώρα εἰς τὰ ἐγκαίνια τῆς Νέας, ἀπεδείχθη ὑπὸ τῶν R. Jenkins καὶ C Mango, (D. O. P. 9-10, 1955-1956, σ. 123 κ. ἑ.) ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Φάρου.

[2] O. Wulff, Altchristliche und Byzantinische Kunst, Berlin Neubabelsberg 1916, II, σ. 455.

[3] Περὶ τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ τρούλλου δὲν γίνεται λόγος ἐνταῦθα, ἐπειδὴ οὗτος, καταπεσὼν πάλαι, κατεσκευάσθη ἐκ νέου, ὡς ἔγινε τοῦτο καὶ διὰ τὸ δυτικὸν καὶ διὰ τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγει ἡ κατὰ μῆκος καμάρα. Ταῦτα ὅμως ἀνακατεσκευάσθησαν ἐσφαλμένως κατὰ τὸ αὐστηρῶς ἰσόδομον πλινθοπερίκλειστον σύστημα (βλ. εἰκ. 97 καὶ 98), ἐνῷ τοῦτο *οὐδαμοῦ τοῦ ναοῦ διεπιστώθη*. Προσθέτω δ' ἐνταῦθα, ὅτι καὶ ἡ εἰκ. 100 τῆς προσφάτου μελέτης τοῦ Ν. Μουτσοπούλου (ἔ. ἀ.) ἡ εἰκονίζουσα τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς, εἶναι προϊὸν ἐπιζωγραφήσεως σχετικῆς φωτογραφίας, καθ' ἣν εἰς τὴν τοιχοποιΐαν τῶν μικρῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ προσετέθησαν καὶ ἀνύπαρκτοι κατακόρυφοι πλίνθοι, τοῦθ' ὅπερ δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἤτοι πρὸς τὴν ὑφισταμένην ἀκανόνιστον τοιχοποιΐαν.

κῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ κατεσκευάσθη, χάριν εὐκολίας, διὰ μικροῦ μεγέθους, ἀκανονίστων καὶ ἐλαφρῶς σφυροκοπημένων λίθων, ὡς καὶ μικρῶν τεμαχίων πλίνθων ὁριζοντίως τεθειμένων. Τὰ ὑλικὰ ταῦτα συνεδέθησαν δι' ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος (εἰκ. 98, 105). Οἱ λίθοι οὗτοι καὶ αἱ πλίνθοι εἶναι τοποθετημένοι ἐπὶ τῆς κυλινδρικῆς ἐπιφανείας τῶν ἁψίδων κατ' ἐπαλλήλους ὁριζοντίας λωρίδας, χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων κατὰ τὸ κάτω μὲν ἥμισυ τοῦ

Εἰκ. 105. Ἄποψις τῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς (1972).

ὕψους τῆς ἁψῖδος δι' ὁριζοντίων, διατόνων (μπατικῶν), ζωηρῶς ἐρυθρῶν καὶ μὴ ἐξεχουσῶν τῆς ἐπιφανείας ὀπτοπλίνθων, πάχους 0.05 μ., κατὰ δὲ τὸ ἄνω ἥμισυ εἴτε δι' ἐξεχουσῶν πλίνθων τοῦ αὐτοῦ πάχους, εἴτε δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν πλάτους 0.22 μ. Αἱ χωριστικαὶ αὗται πλίνθιναι ταινίαι σχηματίζουν εὐθυντηρίαν στρῶσιν (τὸ κοινῶς λεγόμενον ντουζένι), συνεχίζονται δέ, αἱ κάτω, μὲ τὸ αὐτὸ ὕψος καὶ εἰς τὰς τρεῖς κόγχας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 105), τοῦθ' ὅπερ ὑποδηλοῖ ταυτόχρονον ἐκτέλεσιν καὶ τῶν τριῶν ἁψίδων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λωρίδων τοῦ ἱεροῦ αἱ μὲν τέσσαρες κατώταται ἔχουσι, κατὰ σειρὰν ἐκ τῶν κάτω ὕψος 0.75, 0.52, 0.57 καὶ 0.63 (εἰκ. 106, τομή,) ὑπὲρ αὐτὰς δὲ ἔρχονται ἄλλαι δύο, ὕψους 0.35 μ., μέχρι τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, (ὕψους 0.20 - 0.22 μ.), ἥτις ζώνει τὴν ἁψῖδα περίπου εἰς τὸ μέσον

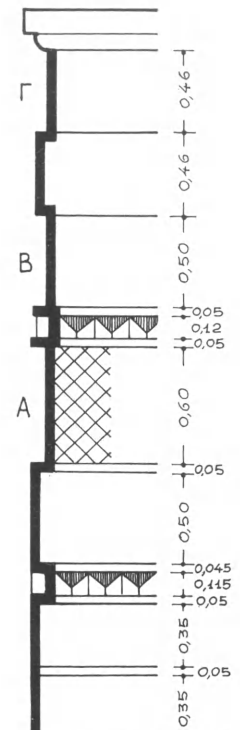

Εἰκ. 106. Κατακόρυφος τομὴ τῆς μεσαίας ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ.

τοῦ ὕψους τῶν παραθύρων (εἰκ. 98, 105 καὶ 107). Εὐθὺς ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ἀκολουθεῖ, εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὰς κάτω, λωρὶς ὕψους 0.50 μ., μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ βάθυνσις (πατούρα) βάθους 0.07 μ. καὶ ὕψους 0.60 - 0.65 μ. (εἰκ. 106 Α) περιλαμβάνουσα ἄλλοτε τὴν μὴ ὁρατὴν πλέον σήμερον ἀλλὰ διακρινομένην καλῶς εἰς παλαιὰς φωτογραφίας (εἰκ. 107) ἀβακωτὴν ζωφόρον, καὶ περιοριζομένη ἄνωθεν ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας ὕψους 0.22 μ. καὶ ἐξοχῆς 0.07 μ. εὑρισκομένης εἰς τὴν στάθμην τῆς γεννήσεως τῶν καλυπτόντων τὰ παράθυρα τοῦ ἱεροῦ πλινθίνων τόξων, τὰ ὁποῖα καὶ περιβάλλει. Ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὴν ἀβακωτὴν ζωφόρον ἀκολουθεῖ ἑτέρα λωρίς, ὕψους 0.50 μ. χρησιμοποιηθεῖσα ἴσως καὶ αὐτὴ πρὸς τοποθέτησιν ἀβακωτῆς ζωφόρου (εἰκ. 106 Β, 107). Ταύτην δὲ πάλιν ἀκολουθεῖ ἐξέχουσα κατὰ 0.06 μ., λωρὶς ἐκ κοινῆς τοιχοποίας, ὕψους 0.46 μ. μεθ' ἣν ἔρχεται πάλιν μέχρι τοῦ (σήμερον ἐκ τσίγκου) γείσου τῆς ἀψῖδος ἑτέρα ἀνωτάτη, εἰσέχουσα κατὰ 0.06 μ., λωρίς, προοριζομένη πιθανώτατα καὶ αὕτη δι' ἔνθεσιν πλινθίνης ἢ λιθίνης ἀβακωτῆς ζωφόρου [1] (εἰκ. 106 Γ).

Τοσαῦτα ὡς πρὸς τὴν μεγάλην ἀψῖδα. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς μικρὰς παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ εἰς αὐτὰς θὰ ὑπῆρχε πιθανώτατα δικτυωτὴ κεραμοπλαστικὴ διακόσμησις ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις τὰς ζώνει εἰς τὸ ὕψος τῆς στάθμης τῶν γεννήσεων τῶν μονολόβων παραθύρων, ὑφ' ὧν διατρυπῶνται. Ἡ ζωφόρος αὕτη θὰ ἔφθανε πιθανώτατα μέχρι τοῦ γείσου.

β) Πολὺ διάφορος εἶναι ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ τοῦ κάτω μέρους τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ· διότι εἰς

[1] Ἀναπαράστασιν τῆς ἀβακωτῆς ζωφόρου τῆς μέσης ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ παρέ-

αὐτὰς ἐχρησιμοποιήθησαν μεγάλων διαστάσεων τιτανόλιθοι, ληφθέντες προφανῶς ἐκ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ἐξαιρέσει τῆς ἀνωτάτης ὑπὸ τὸ γεῖσον στρώσεως, ἥτις εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐκ μαρμαρίνων τεμαχίων (εἰκ. 108). Τὸ μῆκος τῶν λίθων τῆς Ν πλευρᾶς κυμαίνεται ἀπὸ 0.80 - 1.20 μ., τὸ δὲ ὕψος των ἀπὸ 0.45 - 0.60 μ. Οἱ ὁριζοντίως τεθειμένοι λίθοι οὗτοι χωρίζονται ἀπὸ τοὺς ὑπεράνω αὐτῶν *μόνον δι' ὁριζοντίως τεθειμένων πλίνθων*, πρὸς δὲ τοὺς

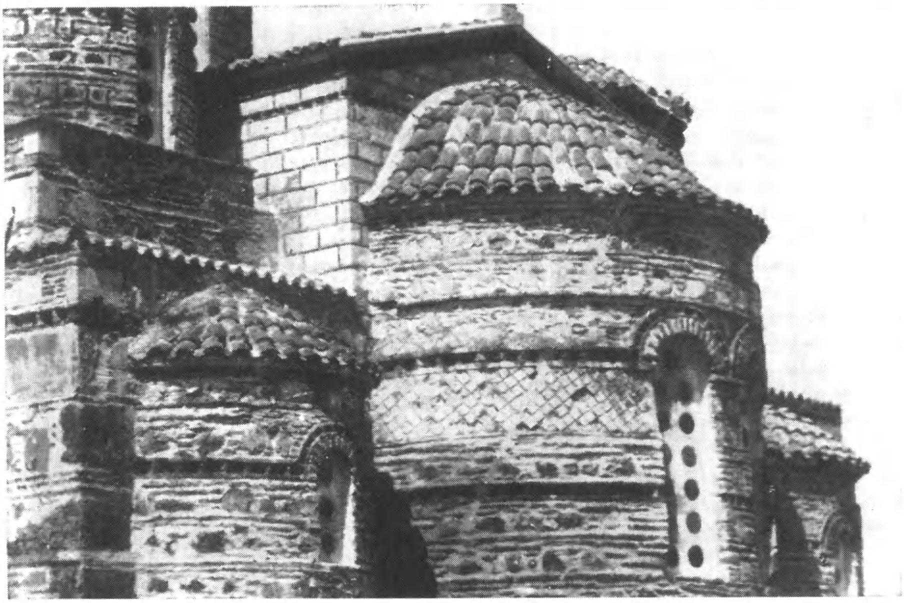

Εἰκ. 107. Ἡ ἀβακωτὴ ζωφόρος τῆς μέσης ἁψῖδος κατὰ παλαιὰν φωτογραφίαν τοῦ Λαμπάκη (ΧΑΕ ἀριθμ. 2174)

γειτονικούς των, εἴτε ἁπλῶς ἐφάπτονται, ἄνευ παρενθέσεως κατακορύφου πλίνθου, εἴτε διὰ τῆς μεσολαβήσεως μικρῶν ὁριζοντίως τεθειμένων ἐπαλλήλων πλίνθων, αἵτινες φράσσουσι τὸ μεταξὺ ὑπάρχον κενὸν *Πάντως ἀποκλείεται ἡ ὕπαρξις ἰσοδόμου πλινθοπεριβλήτου συστήματος*, ὡς ἐσφαλμένως ἀπέδωσεν ὁ ἄγνωστος σχεδιαστὴς τῆς ἐρειπιώδους καταστάσεως τῆς ἐκκλησίας πρὸ τῆς ἀναστηλώσεως τοῦ 1884 (εἰκ. 96). Ἐκ τῶν πλίνθων αἱ μὲν κατὰ τὰς γωνίας ἔχουσι μῆκος 0.50 μ. καὶ πλάτος 0.65 μ. αἱ δὲ λοιπαὶ μῆκος 0.25 μ. καὶ πάχος 0.025 - 0.05 μ.

σχεν εἰς τὸ μνημονευθὲν ἔργον του ὁ Ν. Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. εἰκ. 100. Νομίζω ἐν τούτοις, ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν ζωφόρον ἀβακίσκοι τοῦ δικτυωτοῦ συστήματος ἐσχεδιάσθησαν ἐκεῖ εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα τῆς πραγματικῆς, ὑπενθυμίζοντες μᾶλλον μεγάλους πλινθίνους ἀβακίσκους καὶ οὐχὶ μικροὺς λιθίνους, ὡς φαίνονται νὰ εἶναι εἰς τὴν ἡμετέραν φωτογραφίαν εἰκ. 107.

Ἑκατέρωθεν τῆς θύρας εἰσόδου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, (εἰκ. 109 καὶ 112) ὡς καὶ εἰς τὰ ἄνω μέρη καὶ τὰ ἀετώματα τῶν μακρῶν πλευρῶν (εἰκ. 108) εἶναι ἐντειχισμένοι μαρμάρινοι κοσμῆται καὶ ἄλλα ἐνεπίγραφα γλυπτά [1],

Εἰκ. 108. Ἄποψις τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ ναοῦ τῆς Π. Ἐπισκοπῆς.
(Τὸ ὑπεράνω τοῦ διλόβου παραθύρου τριγωνικὸν τμῆμα εἶναι νέον)

εἰλημμένα ἐξ ἀρχαίων ἐπιτυμβίων μνημείων ἢ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν (εἰκ. 109, 112). Ἀξία ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ἡ παχεῖα μαρμαρίνη σπεῖρα, ἥτις χωρίζει εἴς τε τὴν πρόσοψιν καὶ τὰς πλαγίας ὄψεις τὸ ἰσόγειον τμῆμα ἀπὸ τοῦ ὕπερθεν αὐτοῦ τριγωνικῆς ἄνω ἀπολήξεως τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγουσιν αἱ ἐσωτερικαὶ καμάραι τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 108, 110, 112). Ἡ σπεῖρα αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς λίθων ἡμικυλινδρικῆς διατομῆς, ὕψους 0.33 μ. καὶ βέλους 0.135 μ. εἰλημμένων, ὡς ἤδη ἐσημείω-

[1] Τούτων αἱ ἐπιγραφαὶ περιελήφθησαν ἤδη εἰς τὸ Corpus: IG V, 2 ἀρ. 227 καὶ 247.

σεν καὶ ὁ Vallois[1], ἐκ τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, τοῦ ὁποίου ἐκόσμουν τὴν βάσιν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἡμικυκλικοῦ ἀναλήμματος [2].

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τοιχοδομίαν τοῦ μετὰ τριγωνικῆς ἀπολήξεως τυμπάνου, αὕτη ἀπαρτίζεται, ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, ἐκ μεγάλων, ἀκανονίστων μαρμα-

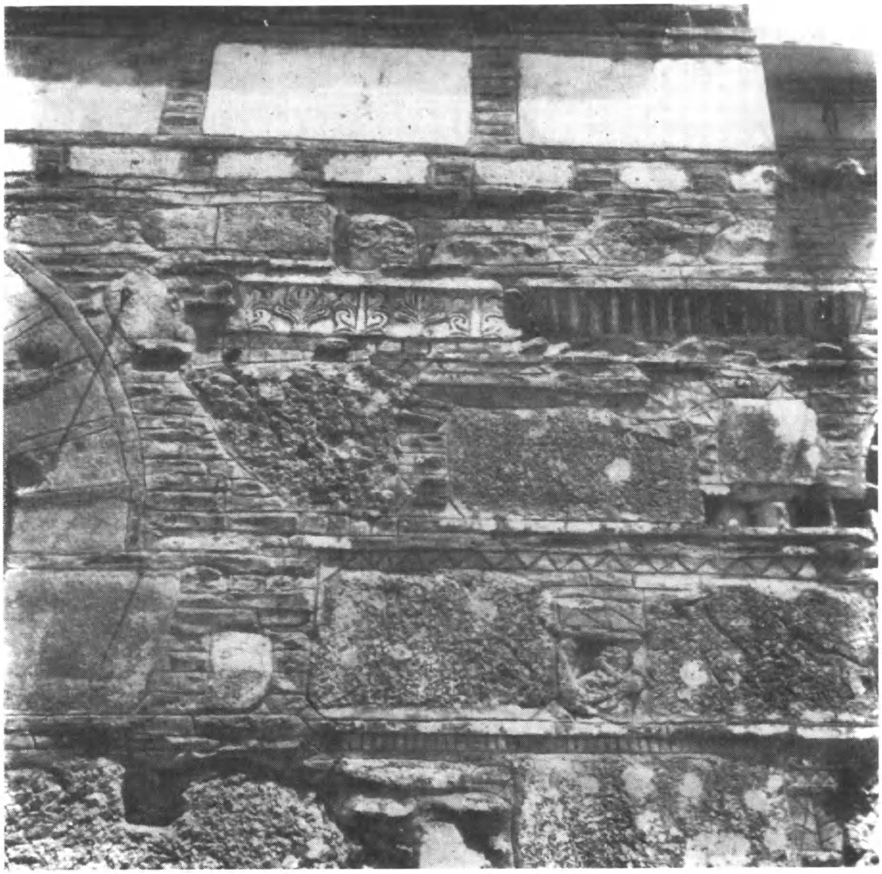

Εἰκ. 109. Παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ ἐντειχισμένα εἰς τὴν δυτικὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, ἑκατέρωθεν τῆς εἰσόδου.

ρίνων τεμαχίων, διατεταγμένων καθ' ὁριζοντίας, περίπου ἰσοϋψεῖς, λωρίδας εἰκ. 108, 110), χωριζομένας ἄλλοτε μὲν δι' ὁριζοντίων μὴ ἐξεχουσῶν σειρῶν πλίνθων, ἄλλοτε δὲ δι' ἐξεχουσῶν καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας, κατὰ τὴν ἑξῆς σειρὰν ἀρχομένην ἀπὸ τῆς μαρμαρίνης σπείρας καὶ ἄνω (βλ. τομὴν εἰκ. 111).

[1] BCH 50, 1926, σ. 146 εἰκ. 8 καὶ 9.
[2] Αὐτόθι σ. 144 εἰκ. 6 καὶ σ. 145 εἰκ. 7 καὶ σ. 149 εἰκ. 11.

Ἡ εὐθὺς ὑπὲρ τὴν σπεῖραν πρώτη ζώνη εἶναι ἐκ κοινῆς τοιχοποιίας, ὕψους 0.17 μ. Ἀκολουθεῖ βάθυνσις Α, ἐσοχῆς 0.08 μ. καὶ ὕψους 0.34 μ., μεθ' ἣν ἔρχεται λωρὶς ἐκ μαρμαρίνων λίθων, ὕψους 0.77 μ. περιοριζομένη ἄνωθεν ὑπὸ διατόνου ὀπτοπλίνθου, μεθ' ἣν ἀκολουθεῖ νέα βάθυνσις Β, ὕψους 0.56 βάθους κάτω μὲν 0.08 καὶ ἄνω 0.05 μ., ταύτην δὲ πάλιν ἀκολουθεῖ τρίτη βάθυνσις, Γ, ὕψους 0.41 μ. καὶ βάθους 0.06 μ. φθάνουσα μέχρι τῆς ὀδον-

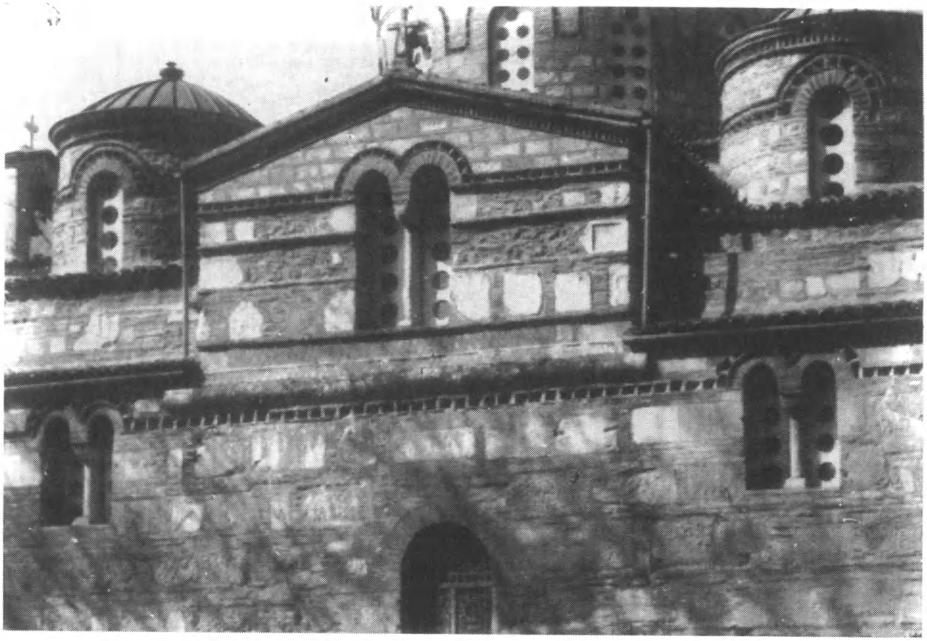

Εἰκ. 110. Ἄποψις τοῦ μέσου τμήματος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς καὶ τῶν ἑκατέρωθεν αὐτοῦ κυλινδρικῶν γωνιαίων τρουλλίσκων. (Διακρίνεται ἐνταῦθα σαφέστερον ἡ χωρίζουσα τὸ ἄνω τμῆμα μαρμαρίνη σπεῖρα).

τωτῆς ταινίας, ἥτις τρέχει καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ μετὰ τριγωνικῆς ἀπολήξεως τυμπάνου εἰς τὴν στάθμην τῶν γεννήσεων τῶν πλινθίνων τόξων τῶν διλόβων παραθύρων τὰ ὁποῖα καὶ περιβάλλει. Ὅλον τὸ ὑπεράνω τῶν διλόβων παραθύρων τμῆμα τοῦ ἀετώματος ἐξ ἰσοδόμου τοιχοποιίας εἶναι νέον. Ἂν μὴ εἰς ὅλας τὰς μνημονευθείσας βαθύνσεις (πατούρας), τοὐλάχιστον εἰς τὴν κατωτάτην καὶ τὴν ἀνωτάτην θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι εἶχον τεθῆ πλίνθιναι ἢ λίθιναι ἀβακωταὶ ζωφόροι, ὡς αἱ τοῦ ἱεροῦ. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τοὺς γωνιαίους κυλινδρικοὺς τρουλλίσκους τούτων πρέπει νὰ σημειωθῇ ἰδιαιτέρως ἡ ἰσχυρὰ κυβικὴ βάσις, ὕψους μετὰ τοῦ γείσου της,

περίπου 1,37 μ., ἐπὶ τῆς ὁποίας ᾠκοδομήθησαν [1]. Ἡ κυλινδρική των σφενδόνη, ὕψους περίπου 2 μ. μετὰ τοῦ γείσου, ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λαξευτῶν λίθων, ὁριζοντίως τεθειμένων καὶ χωριζομένων δι᾽ ὁριζοντίων πλίνθων. Ἕκαστος τῶν τρουλλίσκων διατρυπᾶται ὑπὸ τεσσάρων μονολόβων, τοξωτῶν παραθύρων, ἀνοιγομένων κατὰ τὰ τέσσαρα κύρια σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος. Τὰ παράθυρα ταῦτα, ἀνοίγματος 0.55 μ. καὶ ὕψους μέχρι τῆς κλειδὸς 1.35 μ., καλύπτονται διὰ πλινθίνων τόξων περιβαλλομένων ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, συνεχιζομένης ὁριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις πρὸς συνάντησιν τῶν γειτονικῶν τόξων [2]. Ἡ ὑπεράνω τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας μέχρι τοῦ γείσου ἐπιφάνεια ἐκαλύπτετο καὶ ἐδῶ δι᾽ ἀβακωτῆς ζωφόρου [3]. Πέντε περίπου ἑκατοστὰ ὑπεράνω τῆς κλειδὸς τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν τῶν παραθύρων εἶναι τοποθετημένη ἡ στέφουσα τοὺς τρουλλίσκους ὀδοντωτὴ ταινία, ὕψους 0.22 μ., ἀποτελοῦσα τμῆμα τοῦ γείσου αὐτῶν.

Ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκο-

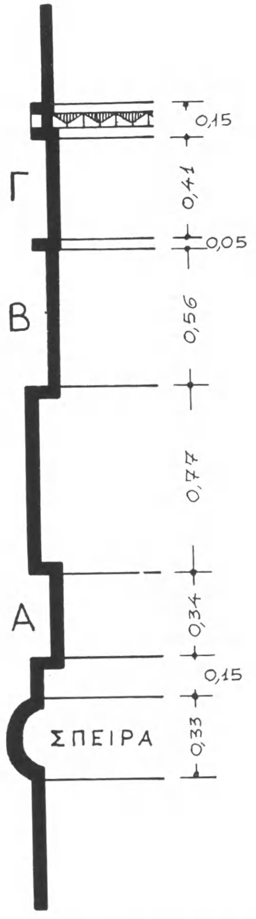

Εἰκ. 111. Κατακόρυφος τομὴ τοῦ τυμπάνου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ

[1] Παρομοία κυβικὴ βάσις, φερομένη ὅμως ὑπὸ τόξων, συναντᾶται καὶ πολὺ ἀργότερον (ἀρχὰς 14ου αἰ.) εἰς τοὺς τρουλλίσκους τοῦ ναοῦ τῆς Gračanica Π. Σερβίας (Hamann-McLean-Hallensleben, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien, Giessen 1963, εἰκ. 316) ἐνῷ τοὐναντίον εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰῶνος (π. χ. τὸν Ἅγ. Παντελεήμονα τοῦ Nerez, 1045) οἱ γωνιαῖοι τρουλλίσκοι ἀναδύονται, ὡς οἱ ἡμέτεροι, ἄνευ οὐδεμιᾶς βάσεως ἐκ τῆς στέγης τῶν πλαγίων κλιτῶν (Hamann κλπ. ἔ.ἀ. εἰκ. 29 - 31).

[2] Ὁμοίαν ἀκριβῶς διάταξιν τομῆς ἐν κατόψει καὶ γενικὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν παρουσιάζει καὶ ὁ ΒΑ. τρουλλίσκος τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλείου τῆς Πρέσπας (Ν. Μουτσόπουλος, ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 288, καὶ εἰκ. 51 καὶ 56), χρονολογουμένους ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ ἔτος 986 μ. Χ. (βλ. συγκριτικὸν πίνακα σελ. 361).

[3] Σχετικὴν ἀναπαράστασιν μὲ ἀβακωτὴν ζωφόρον ἐκ μεγάλων πλίνθων παρέσχεν ὁ Ν. Μουτσόπουλος (ἔνθ᾽ ἀν. εἰκ. 117).

πῆς ἔφερεν ἐξωτερικῶς πλουσίαν δικτυωτὴν πλινθίνην ἢ λιθίνην διακόσμησιν (opus reticulatum). Σήμερον ἡ διακόσμησις αὕτη ἔχει σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐξαφανισθῆ κάτωθεν νεωτέρου ἐπιχρίσματος (εἰκ. 105), μόλις διακρινομένη εἰς ὀλίγα σημεῖα τῆς κεντρικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰς παλαιὰς ἀδημοσιεύτους φωτογραφίας, ἡμετέρας τε (εἰκ. 98) καὶ τοῦ Γ. Λαμπάκη [1] (εἰκ. 107). Ἀλλ' ἡ ὕπαρξις αὐτῆς εἶχεν ἤδη πρὸ πολλοῦ (1916) πιστοποιηθῆ [2], ἐπεβεβαιώθη δὲ ἀσφαλέστερον ἀφ' ἑνὸς διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου [3] τὸ 1908 καὶ τοῦ Ν. Δ. Μοραΐτη [4] τὸ 1932, δημοσιευθείσης καὶ ἀνωτέρω μνημονευθείσης (σ. 141) καὶ πρὸ τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως γενομένης χαλκογραφίας (εἰκ. 96), ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐμφαίνονται σαφῆ ἐπὶ τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ τὰ λείψανα δικτυωτῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐξ ἄλλης ὑπὸ μεγέθυνσιν φωτογραφίας τῶν ἁψίδων τοῦ ἱεροῦ, τοῦ αὐτοῦ Λαμπάκη, ἐσχάτως δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ Megaw [5], ἀναδημοσιευομένης δὲ καὶ ἐνταῦθα (εἰκ. 107), ἐπὶ τῆς ὁποίας φαίνονται ἀκόμη εὐκρινέστερον τὰ λείψανα τῆς δικτυωτῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως.

Ὡς βλέπομεν ἐκ τῆς ἀνωτέρω περιγραφῆς τῆς τοιχοδομίας καὶ τῆς ἀβακωτῆς διακοσμήσεως ἡ ἀκανόνιστος καὶ μᾶλλον χαλαρὰ τοιχοδομία τῶν διασωθέντων ἀλωβήτων κάτω μερῶν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς — ἰδίᾳ δὲ ἡ τῶν μακρῶν αὐτῆς πλευρῶν — συμβιβάζεται πρὸς τὸν 10ον αἰῶνα, ἀφ' οὗ οὐδόλως ἐμφανίζει τὸ ἰσόδομον καὶ αὐστηρῶς κανονικὸν πλινθοπερίβλητον σύστημα δομῆς [6], ἀρχὴ τῆς χρήσεως τοῦ ὁποίου ἐγένετο περὶ τὸ 1000 μ. Χ. [7]. Ἀφ' ἑτέρου ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ διὰ τὸν 10ον αἰῶνα, εἶναι ἡ ἐν τῷ ἡμετέρῳ ναῷ εὐρυτάτη — ἴσως περισσοτέρα ἀπὸ κάθε ἄλλον ναὸν — χρῆσις τῆς δικτυωτῆς (ἀβακωτῆς) διακοσμήσεως, ἥτις κατὰ τὸν εἰδικῶς μελετήσαντα αὐτὴν A. Megaw [8] «ἰδιαιτέρως χαρακτηρίζει τὴν βυζαντινὴν ναοδομίαν κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου» ἀποβᾶσα τοῦ συρμοῦ διὰ τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τοῦ 10ου αἰῶνος.

Θὰ πρέπει ἀκόμη νὰ προστεθῆ ὡς μάρτυς ἀρχαϊκότητος καὶ τὸ ἀποκλειστικῶς δίλοβον σχῆμα τῶν παραθύρων τοῦ ναοῦ (εἰκ. 110, 112), ἰδίως

[1] Κατάλογος φωτογραφιῶν ΧΑΕ, Δελτ. Χρ. Ἀρχ. Ἑτ. 10, ἀρ. 2174.

[2] G. Millet, L'École grecque, 1916, σ. 282 σημ. 2.

[3] Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τόμ. ΣΤ', 1908, σ. 901.

[4] Ἱστορία τῆς Τεγέας, 1932, σ. 233.

[5] Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, τόμ. Γ', 1966, πίν. ΙΙΙα.

[6] Ὡς καὶ ἀνωτέρω εἴπομεν, ὅλως ἐσφαλμένως οἱ πλαισιοῦντες τὰς τρεῖς καμάρας τοῦ σταυροῦ (Ν., Δ. καὶ Β.) τοῖχοι ἀνεστηλώθησαν αὐθαιρέτως τὸ 1884/88 κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα (εἰκ. 97).

[7] G. Millet, L'École grecque, Paris 1916, σ. 128.

[8] A. H. S. Megaw, Byzantine reticulate revetments, Χαριστήριον εἰς Ἀν. Κ. Ὀρλάνδον, τ. Γ', 1964, σ. 19 καὶ 20.

δὲ τὸ τῶν διατρυπώντων τὰ εἰς ἀέτωμα καταλήγοντα τύμπανα τῶν κεραιῶν τοῦ σταυροῦ, τὰ ὁποῖα εἶναι πάντα δίλοβα καὶ μὲ τὸ πλίνθινον τόξον των μὴ καταβαῖνον κάτω τῶν γεννήσεών των, οὐδέποτε δὲ τρίλοβα μὲ τὸν μέσον λοβόν των ὑψούμενον ὑπὲρ τοὺς πλαγίους. Ἀρχαιότητα ἐπίσης μαρ-

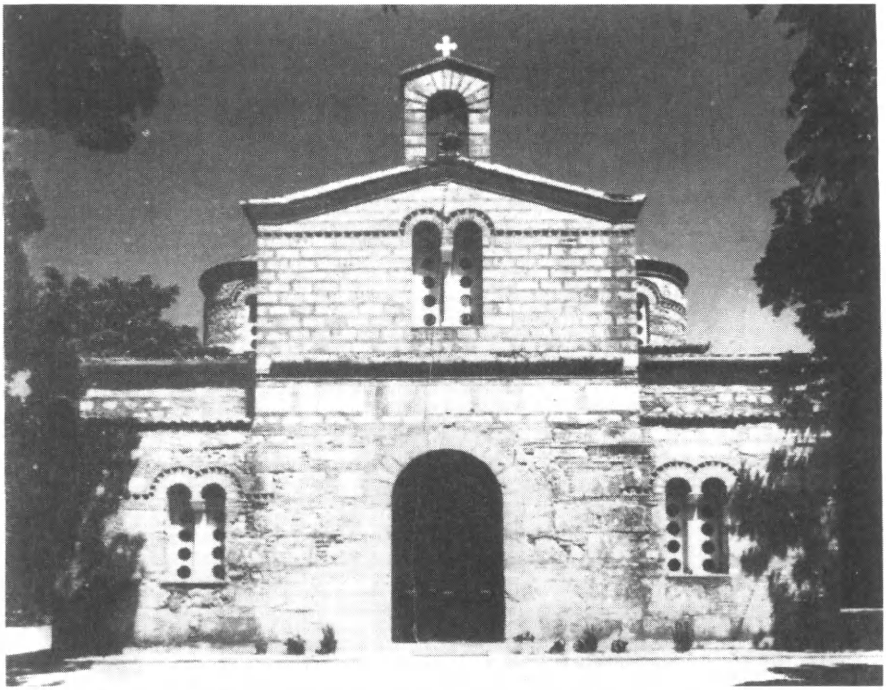

Εἰκ. 112. Ἄποψις τῆς δυτικῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ (φωτ. 1972). Ὁ ἄνω ἰσόδομος ὄροφος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον καινουργῆ.

τυρεῖ καὶ τὸ δίλοβον (μὴ ἀρχικῶς διατηρούμενον παράθυρον τῆς ἁψῖδος τοῦ ἱεροῦ) (εἰκ. 105).

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ 10ου αἰῶνος καὶ οὐχὶ εἰς τὰ τέλη τοῦ 11ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου, ὡς εἶχεν ὑποτεθῆ μέχρι τοῦδε [1].

Ἵνα περάνωμεν τὸν περὶ τοῦ ναοῦ λόγον θὰ προσθέσωμεν ἀκόμη ὀλίγα τινὰ σχετικὰ πρὸς τὰς θύρας καὶ τὰ παράθυρα αὐτοῦ.

[1] Ἀ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ τόμ. Α΄, 1935, σ. 150. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία Α΄, Ἀθῆναι 1942, σ. 418.

Θύραι. Θύρας εἰσόδου ὁ ναὸς ἔχει τὰς ἑξῆς: 1) εἰς τὸν νάρθηκα μίαν ἐν τῷ μέσῳ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, κυρίαν εἴσοδον τοῦ ναοῦ (εἰκ. 112) προφανῶς νεωτέραν καὶ λόγῳ τοῦ μεγέθους τοῦ ἀνοίγματός της (2 μ.) καὶ λόγῳ τῆς διὰ λιθίνου τόξου εἰς μέγα ὕψος (3.60 μ.) καλύψεως αὐτῆς (εἰκ. 112) καὶ δύο μικροτέρας τοξωτὰς (ἀνοίγματος 1,35 μ. καὶ ὕψους 3 μ.) ἀνὰ μίαν εἰς τὴν βόρειον καὶ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 99, 108).

2) Ἀνὰ μίαν εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τοξωτὴν καὶ αὐτήν, ἀνοίγματος 1 μ. καὶ ὕψους 3.40 μ., ἐκτὸς δὲ τούτων, κατὰ τὴν βόρειον πλευράν, καὶ μίαν ἄλλην (εἰκ. 99), ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν πρόθεσιν, προφανῶς ὅμως μεταγενεστέρως ἀνοιχθεῖσαν.

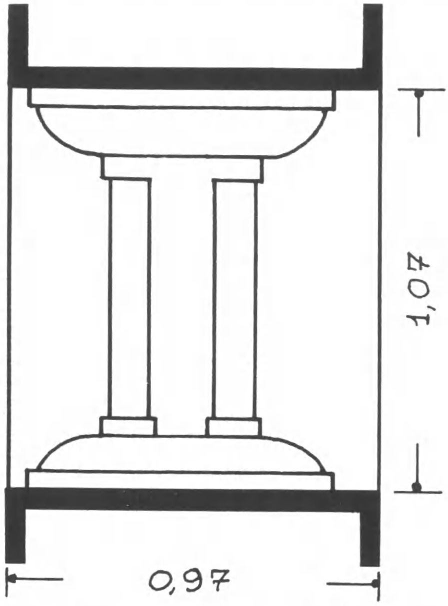

Εἰκ. 113. Τομὴ διλόβου παραθύρου κάτωθεν τῆς βάσεως ἑκάστου τρουλλίσκου.

Παράθυρα. Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο κατὰ μὲν τὸ ἰσόγειον διὰ διλόβων παραθύρων, ἐξ ὧν δύο μὲν ἑκατέρωθεν τῆς κυρίας θύρας εἰσόδου τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 112) ἄλλα δὲ δύο ὑψηλὰ ὑπὸ τὴν βάσιν τῶν τρουλλίσκων (εἰκ. 113) καὶ ἀνὰ ἓν μεγαλύτερον, ἀνοιγόμενον εἰς τὸ μέσον τοῦ τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον κατέληγον αἱ τρεῖς κεραῖαι τοῦ σταυροῦ, νοτία, βόρειος καὶ δυτική (εἰκ. 108, 110, 112). Πλὴν ὅμως τούτων τὸ ἰσόγειον ἐφωτίζετο καὶ διά τινων μονολόβων παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἓν ἠνοίγετο ὑπεράνω τῶν πλαγίων θυρῶν τοῦ νάρθηκος (εἰκ. 97). Ἀνὰ ἓν δὲ μονόλοβον παράθυρον ὑπῆρχε πάλιν εἰς τὰς μικρὰς ἁψῖδας τοῦ ἱεροῦ καὶ δύο μονόλοβα ἢ μᾶλλον ἓν ἀρχικῶς δίλοβον, (ἀναστηλωθὲν ὡς δύο μονόλοβα), εἰς τὴν μεγάλην ἁψῖδα τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 99). Μονόλοβα παράθυρα ἔφερον ἐπίσης ἀνὰ τέσσαρα, ὡς ἤδη ἐλέχθη, καὶ οἱ τέσσαρες γωνιαῖοι τρουλλίσκοι, δὲν γνωρίζομεν ὅμως πόσα καὶ ποίου εἴδους παράθυρα ἔφερεν ὁ κεντρικὸς τροῦλλος. Τοιαῦτα εἰς τοῦτον ἀνεστηλώθησαν δώδεκα τὸν ἀριθμὸν μονόλοβα (εἰκ. 97, 98).

Οἱ μαρμάρινοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων, φθαρέντες, ἔχουσι κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνακατασκευασθῆ, ἀποτελοῦνται δ᾽ ἐξ ἀμφικιονίσκου κορμοῦ, ἄνευ εἰδικοῦ κιονοκράνου, βαίνοντος ἐπὶ βάσεως ὁμοίας πρὸς τὸ στέφον τὸν κορμὸν καὶ λίαν ἐξέχον καμπύλον ἐπίθημα (εἰκ. 113).

Ὅλα τὰ τόξα τῶν παραθύρων περιβάλλονται ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν, αἵτινες συνεχίζονται ὁριζοντίως κατὰ τὰς γεννήσεις των, συνενούμεναι πρὸς ἄλλα ὁμοταγῆ παράθυρα. Καὶ εἰς μὲν τὴν πρόσοψιν ἡ συνένωσις αὕτη τῶν ὀδοντωτῶν ταινιῶν μαρτυρεῖται μόνον ἐκ τῶν ὀλίγων τμημάτων, τὰ ὁποῖα διετηρήθησαν εἰς τὸ μέσον κλῖτος (εἰκ. 112), ἐπειδὴ τὰ ὑπόλοιπα κατηργήθησαν κατὰ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ μεγάλου κατὰ πλάτος καὶ ὕψος τοξωτοῦ ἀνοίγματος τῆς μεσαίας θύρας (εἰκ. 112), ὅπερ πρέπει νὰ ἦτο διαφορετικὸν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, ἀφοῦ ἄλλωστε καλύπτεται διὰ λιθίνου μετὰ πλινθίνων ἁρμῶν καὶ οὐχὶ ἐξ ὁλοκλήρου πλινθίνου τόξου, ὡς δεικύει ἡ εἰκ. 112. Τῶν ὑπὸ τοὺς τρουλλίσκους τῶν πλαγίων πλευρῶν παραθύρων αἱ ὀδοντωταὶ ταινίαι συνηνοῦντο ὁριζοντίως ὑπὸ τὴν μαρμαρίνην σπεῖραν, ἥτις χωρίζει τὸ ἰσόγειον ἀπὸ τοῦ τυμπάνου, εἰς τὸ ὁποῖον καταλήγουσιν αἱ ἐσωτερικαὶ καμάραι τοῦ σταυροῦ. Ἡ συνέχεια ὅμως τῆς ταινίας ταύτης διακόπτεται μὲν πρὸς Δυσμὰς κατὰ τὴν συνάντησιν αὐτῆς πρὸς τὸν νάρθηκα, συνεχίζεται ὅμως πρὸς Ἀνατολὰς μέχρι τῆς ΝΑ καὶ τῆς ΒΑ γωνίας, ἔνθα κάμπτεται συνεχιζομένη πρὸς Ἀνατολάς, ὑπεράνω τῶν μικρῶν κογχῶν, ἵνα συνενωθῇ πρὸς τὴν ὑπεράνω τῆς δικτυωτῆς ἀβακωτῆς ζωφόρου ὀδοντωτὴν ταινίαν. Τῶν διλόβων παραθύρων τῶν τυμπάνων αἱ περιβάλλουσαι ὀδοντωταὶ ταινίαι, συνεχιζόμεναι καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τυμπάνου, κάμπτονται καθέτως συνενούμεναι πρὸς τὰς ἀντιστοίχους ταινίας τῶν τεσσάρων σκελῶν τοῦ σταυροῦ (εἰκ. 97, 112).

Κατὰ ταῦτα φειδωλαὶ μᾶλλον ὀδοντωταὶ ταινίαι περιέζωνον τὸ κτήριον τοποθετημέναι α) εἰς τὸ ὕψος τῶν μαρμαρίνων χωριστικῶν σπειρῶν καὶ β) εἰς τὸ ὕψος τῶν διλόβων παραθύρων τῶν τυμπάνων τῶν καμαρῶν. Οἱ τρουλλίσκοι ὁμοίως περιεζώνοντο ὑπὸ ὀδοντωτῶν ταινιῶν εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν παραθύρων, ἴσως δὲ τοῦτο νὰ συνέβαινεν ὁμοίως καὶ εἰς τὸν ἀναστηλωθέντα κεντρικὸν τροῦλλον.

2. Ο ΝΑΟΣ ΑΓ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΒΑΝΤΗΝΟΥ [1]

Τοῦ ναοῦ τούτου, ἐκτισμένου πιθανώτατα ἐπὶ τῶν θεμελίων παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (βλ. ἀνωτέρω, σ. 8 - 9 καὶ εἰκ. 5) διετηρήθη σαφῶς μόνον τὸ περίγραμμα τῆς κατόψεως, τὸ ὁποῖον μᾶς τὸν παρουσιάζει ὡς μονόχωρον ὀρθογώνιον κτήριον (7.50×10.55 μ.) μὲ μίαν μόνον ἡμιεξάγωνον ἁψῖδα ἱεροῦ, προβάλλουσαν πρὸς Ἀνατολὰς (εἰκ. 5Α). Εἰς τὰς πλαγίας πλευράς του ἀνοίγονται σήμερον ἀνὰ δύο μεταγενέστερα ὀρθογώνια παράθυρα (εἰκ. 5Α),

[1] Τὸ ὄνομα Προβαντηνὸς θὰ προέρχεται ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ οἰκογενειακοῦ ὀνόματος Προβατιανός, ὅπερ συναντῶμεν εἰς ἔγγραφον (συνοδικὴν πρᾶξιν) τοῦ ἔτους 1365 (Miklosich - Müller, Acta I, σ. 456· πρβλ. Ν. Ἑλληνομνήμονα ΙΗ', 1924, σ. 258). Διὰ ταύτης ὁ πρεσβύτερος Γεώργιος Προ-

ἐνῷ ἡ θύρα τῆς εἰσόδου του εὑρίσκεται πρὸς Δυσμάς. Ἄλλη δὲ πάλιν μικρὰ θυρὶς ὑπάρχει κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. Ὁ ναός, ἰδιοκτησία ποτὲ τῆς οἰκογενείας τῶν Προβατιανῶν, ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινός, ἐρειπωθεὶς δὲ κατὰ τὴν παρέλευσιν τῶν αἰώνων ἀνεκτίσθη ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ γενικοῦ ὀρθογωνίου σχεδίου, καλυφθεὶς ὅμως πλέον διὰ δικλινοῦς ξυλίνης στέγης κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνος (1846), ὡς μαρτυρεῖ χρονολογία κακοτέχνως χαραγμένη ἐπὶ λίθου ἐντειχισμένου κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν του εἰς ὕψος 2,50 μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους. Ὁ νέος οὗτος ναὸς ἐχρησίμευσεν ὡς καθολικὸν μεταγενεστέρας μονῆς τῆς ὁποίας ὡς κελλία δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευσαν τὰ ἔναντι τῆς δυτικῆς αὐτοῦ προσόψεως σωζόμενα λείψανα κτηρίων (εἰκ. 5Β). Ὅτι δὲ ὁ ναὸς ἦτο ἀρχικῶς βυζαντινὸς ἀπεδείχθη κατὰ τὰς ἐσχάτως γενομένας ἐργασίας καθαρισμοῦ τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων αὐτοῦ ἀπὸ τῶν μεταγενεστέρως προστεθέντων κονιαμάτων, ὁπότε ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλην περίπου τὴν κάτω διαδρομὴν καὶ μέχρις ἱκανοῦ ὕψους τῶν τοίχων του βυζαντινὴ τοιχοποιία ἐκ μεγάλων (μέχρι 0.90 μ. μήκους καὶ 0.67 ἕως 0.85 μ. ὕψους κατὰ τὰς γωνίας) καὶ μικροτέρων ὀρθογωνίων τιτανολίθων (εἰκ. 114) τοποθετημένων καθ' ὁριζοντίας στρώσεις ὕψους ποικίλλοντος ἀπὸ 0.43μ. ἕως 0.65 μ. χωριζομένας ἀπ' ἀλλήλων διὰ μεγάλων πλίνθων (εἰκ. 114) πάχους 0.035 μ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατά τινας κατακορύφους ἁρμοὺς τῆς προσόψεως γενομένη ἀποκάλυψις μεταξὺ τῶν λίθων τῆς τοιχοποιίας κεραμοπλαστικῶν κοσμημάτων, εἴτε ἁπλῶν πριονωτῶν (εἰκ. 116) εἴτε καὶ ὁλοκλήρων σταυρῶν (0.25 μ. × 0.18 μ.) σχηματιζομένων δι' ἀστραγαλοειδῶς τετμημένων πλίνθων, σχηματιζουσῶν ἐναλλὰξ ρομβοειδῆ καὶ στρογγύλα στοιχεῖα (εἰκ. 115.) Ὁ σταυρὸς (εἰκ. 115) συνοδεύεται κατὰ τὰ δύο ἄνω αὐτοῦ διαμερίσματα διὰ διαγωνίως βαινουσῶν λογχῶν καταληγουσῶν εἰς κύκλους. Ὅμοια περίπου μετὰ σταυροῦ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα συναν-

---

βατιανὸς καθαιρεῖται τοῦ ταβουλαρικοῦ ἀξιώματος καὶ καταδικάζεται εἰς ἐπίσχεσιν τῆς ἱερωσύνης του δι' ἀμάθειαν, ἀσυνειδησίαν καὶ διὰ τὰς κατὰ τοῦ Πατριάρχου ὕβρεις. Συχνὴ ἄλλωστε εἶναι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ ἐπωνύμου Προβατᾶς παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς χρονογράφοις (Κεδρηνός, σ. 511, 7, 513, 21, 527, 1, Βόννης: *«Γεώργιος Προβατᾶς»*), ὡς τοπωνύμιον δὲ ἀπαντᾷ παρὰ Ἀκροπολίτῃ (σ. 71, 6, Βόννης: *«κῆπος τοῦ Προβατᾶ»*). Πρβλ. καὶ τὸ ἐν Πελοποννήσῳ τοπωνύμιον: *«τοῦ Προβατᾶ ἡ λάκκα»* (D. Georgakas - W. Macdonald, περ. Πελοποννησιακὰ ΣΤ', 1963 - 68, σ. 239 ἀρ. 6663 - 4). Ὅθεν ὁ κάτοικος καλεῖται Προβατινὸς ἢ Προβατηνός. Σημειωτέον δὲ ὅτι Προβάτιος ἀναφέρεται καὶ εἰς παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφὴν τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (Ν. Γιαννόπουλος, ΑΕ 1915, σ. 82). Τέλος *Προβάτιον πόλισμα* ἀναφέρει καὶ ὁ Καντακουζηνὸς Ι σ. 324, 21 (Βόννης).

ῶμεν καὶ εἰς ναοὺς τοῦ 11ου αἰ.[1] καὶ τοῦ 12ου. αἰ.[2] Συνάγεται ἐντεῦθεν, ὅτι ιαὶ ὁ ἡμέτερος ναὸς θὰ κατεσκευάσθη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (12ον ιἰῶνα).

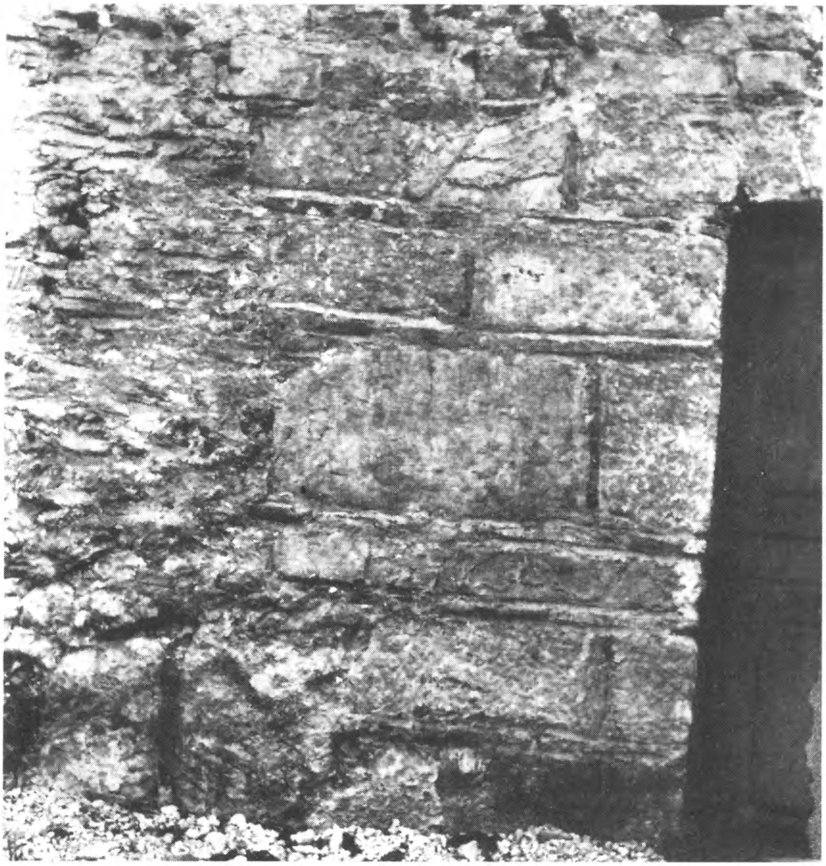

Εἰκ. 114. Ἡ ἀριστερὰ τῆς θύρας εἰσόδου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ἀποκαλυφθεῖσα βυζαντινὴ τοιχοδομία.

[1] Ἄμφισσα, ναὸς Σωτῆρος (Ἀ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ς, ΑΒΜΕ τ. Α΄, 1935, σ. 191 εἰκ. 8. Μάνη, ναὸς Ἁγ. Θεοδώρου Βαμβακᾶ, 1050 μ. Χρ. (H. M e g a w, BSA 32 - 33, 1932 - 33, σ. 143 εἰκ. 2 ἀρ. 5).

[2] Μέρμπακα Ἀργολίδος (A. S t r u c k, AM 34, 1909, σ. 205 εἰκ. 2d καὶ G. M i l l e t, L'école grecque dans l'architecture byzantine, 1916, εἰκ. 119e). Ἁγία Μονὴ Ναυπλίου, τοῦ 1149 (R. K r a u t h e i m e r, Early Christian and Byz. Architecture, 1965, εἰκ. 163B. Πρβλ. τὸν ἐν εἴδει σταυροειδοῦς τετραφύλλου σταυρὸν τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων τῆς Καλαμάτας (G. M i l l e t, ἔ. ἀ. σ. 115β), ἔνθα κατὰ λάθος ἀναγράφεται οὗτος ὡς ἀνήκων εἰς τὸν Ἅγ. Χαράλαμπον, ἐνῷ εἶναι τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων).

Ἐκ τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ προέρχονται καὶ πλείονα γλυπτὰ τεμάχια ἐντειχισμένα σήμερον ἄλλα κατὰ τὴν βόρειον καὶ ἄλλα κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ (εἰκ. 90 Ζ, Η καὶ 91 Α, Β). Αἱ διαστάσεις καὶ ἡ τομὴ τῶν τεμαχίων τούτων δηλοῦσιν ἀσφαλῶς, ὅτι προέρχονται ἐκ τοῦ τέμπλου τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ἡ δὲ τεχνοτροπία των συμφωνεῖ ἀπολύτως καὶ πρὸς τοὺς χρόνους κατασκευῆς, τοὺς ὁποίους ὑπεδηλώσαμεν ἀνωτέρω. Λεπτομερείας περὶ τῶν γλυπτῶν τούτων παρέσχομεν ἤδη εἰς τὸ περὶ τῆς ἀναγλύπτου διακοσμήσεως σχετικὸν κεφάλαιον (σ. 123).

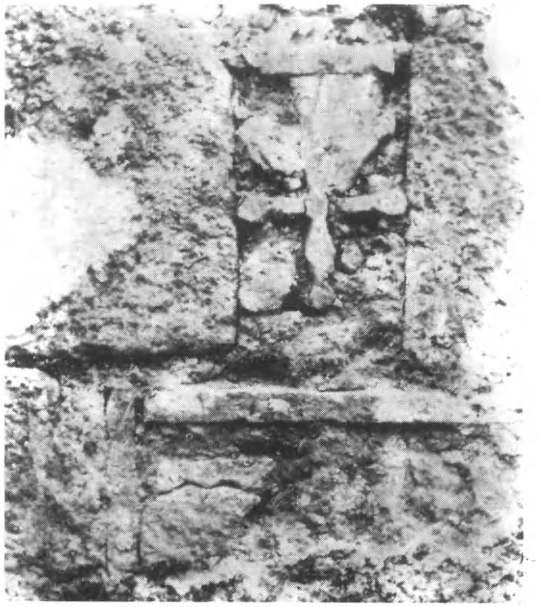

Εἰκ. 115. Κεραμοπλαστικὸς σταυρὸς εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ.

Εἰκ. 116. Πριονωτὰ κεραμοπλαστικὰ κοσμήματα εἰς τοὺς ἁρμοὺς τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ.

3. Ο ΥΠΟΤΙΘΕΜΕΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΩΝΟΣ

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω δύο ναῶν ὑπῆρχε φαίνεται εἰς τὸ Ἀμύκλιον καὶ τρίτος, ἀφιερωμένος εἰς τὸν Ἅγιον Νίκωνα. Τοῦτο τοὐλάχιστον διδασκόμεθα ἐκ τοῦ βιογράφου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, ὅστις (σελ. 172) μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ὅτε ὁ πραίτωρ Κορίνθου Βασίλειος Ἀπόκαυκος μετεκάλεσεν ἐκ Λακεδαίμονος τὸν Ὅσιον ἵνα τὸν ἐπισκεφθῇ, οὗτος ἀψηφῶν τὴν κάκωσιν τῆς πεζοπορίας τάχιστα ἔφθασεν εἰς Κόρινθον, ἔνθα προε-

μήνυσεν εἰς τὸν Ἀπόκαυκον τὴν καταστροφὴν τῶν Βουλγάρων. Παραμείνας δ' ὁ Νίκων ἐν Κορίνθῳ ἐπὶ μίαν ἑβδομάδα ἐτράπη τὴν πρὸς Σπάρτην φέρουσαν ὁδὸν συνοδευόμενος ὑπό τινος εὐλαβοῦς ἱερέως, ἐποίησε δὲ καθ' ὁδὸν θαύματα. Καθὼς δὲ διήρχοντο ἐξ Ἀμυκλίου, ἐπειδὴ ἦτο θέρος καὶ ἡ ὥρα μεσημβρινὴ καὶ ὁ καύσων σφοδρός, ἐξ οὗ ὑπέφερον πολύ, οὐδαμοῦ δὲ ὑπῆρχε πηγαῖον ἢ ποτάμιον ὕδωρ ἵνα σβέσωσι τὴν δίψαν των, ὁ Ὅσιος εὐχηθεὶς *ἔπληξε διὰ τῆς σταυροφόρου ράβδου του τὸν τόπον καὶ εὐθὺς ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γῆς γλυκύτατον καὶ διαυγέστατον καὶ ποτιμώτατον ὕδωρ*. Τὸ οὕτω παραδόξως πηγάσαν ὕδωρ ἀπέβη ἔπειτα κρήνη, ἥτις μέχρι σήμερον [1], λέγει ὁ βιογράφος, σώζεται ἀποτρέπουσα τῆς δίψης πάντας τοὺς ὁδοιπόρους. Ἐκεῖ δὲ μάλιστα *καὶ εὐκτήριος οἶκος ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων* ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ὁσίου ὑπό τινος τῶν κατοίκων τοῦ τόπου, μοναχοῦ, ὀνομαζομένου Ζωσιμᾶ.

Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀνωτέρω μνημονευομένη κρήνη δὲν γνωρίζομεν. Ἄγομαι ὅμως νὰ ὑποθέσω, ὅτι θὰ πρόκειται περὶ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας φρέατος (εἰκ. 117) ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι παρ' αὐτὸ σώζεται μέχρι σήμερον ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ σημερινὸς ναὸς εἶναι βεβαίως νεώτερος ἔχων σχῆμα ὀρθογώνιον, διαστάσεων 25.75 × 10.90 μ. φέρει ὅμως πρὸς Ἀνατολὰς προσηρτημένας τρεῖς ἡμικυκλικὰς κόγχας ἱεροῦ, καὶ πρέπει νὰ κατέχῃ τὴν θέσιν παλαιοτέρου βυζαντινοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται, ὡς εἴδομεν, οὐ μόνον τὰ ἐν τῷ Μουσείῳ μετ' ἀετῶν κιονόκρανα (εἰκ. 85 - 87), ἀλλὰ καὶ τὸ μαρμαροθετημένον δάπεδον, τὸ ὁποῖον ἐσημείωσε τὸ 1903 [2] ὁ Γ. Λαμπάκης, σήμερον ἐξαφανισθὲν κάτωθεν νεωτέρας πλακοστρώσεως. Πολλὰ ἐπίσης βυζαντινὰ γλυπτὰ εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ἐπιφανείας του, περὶ ὧν ἐκάμομεν ἤδη λόγον εἰς τὸ περὶ τῶν γλυπτῶν κεφάλαιον.

Ἔχω τὴν ὑπόνοιαν μήπως ὁ παλαιότερος μετὰ τριῶν ἡμικυκλικῶν ἁψίδων, ὡς ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπή, ναός, τὸν ὁποῖον, ἐρειπωθέντα, διεδέχθη ὁ σημερινὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ἦτο ὁ ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Ζωσιμᾶ εἰς μνήμην

[1] Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι ὁ βίος οὗτος, καίτοι ἀναφέρεται εἰς γεγονότα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 10ου αἰ., ὅτε ἔδρασεν ὁ Νίκων, ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὸ 1150. Ὁ ἱστορικῆς σημασίας βίος οὗτος ἐξεδόθη ἑλληνιστὶ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, Ν. Ἑλληνομν. ΙΙΙ, 1906, σ. 129 - 228, εὑρόντος αὐτὸν τὸ 1880 εἰς κώδικα τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, εἶχεν ὅμως προηγηθῆ ἡ λατινικὴ ἔκδοσις αὐτοῦ ἐν τῷ θησαυρῷ τῶν Martène καὶ Durand, Veterum Scriptorum amplissima collectio, Παρίσιοι 1729, τόμ. ΣΤ', σ. 837 - 877 καὶ ἐν μέρει ὑπὸ Migne, Ε. Π. τ. 113, στ. 975 - 988. Περὶ τοῦ Ὁσ. Νίκωνος βλ. προσέτι Θεοκλήτου Μηνοπούλου, Λόγον . . . ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ ὁσ. πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1894 καὶ Μ. Ε. Γαλανόπουλον, Ὁ βίος, ἡ εἰκονογραφία καὶ τὰ θαύματα Ἁγ. Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Ἀθῆναι 1933.

[2] ΔΧΑΕ περ. Α', τόμ. Γ', 1903, σ. 22.

τοῦ Ὁσίου Νίκωνος ἀνεγερθείς, τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀντικαταστήσαντος τὸν Ἅγιον Νίκωνα, ἡ ἀνάμνησις τοῦ ὀνόματος τοῦ ὁποίου, λόγῳ τῆς παρόδου τῶν αἰώνων, ἐφέρετο πλέον ἀόριστος, συγχυθεῖσα ἴσως πρὸς τὴν τοῦ συγγενοῦς ὀνόματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

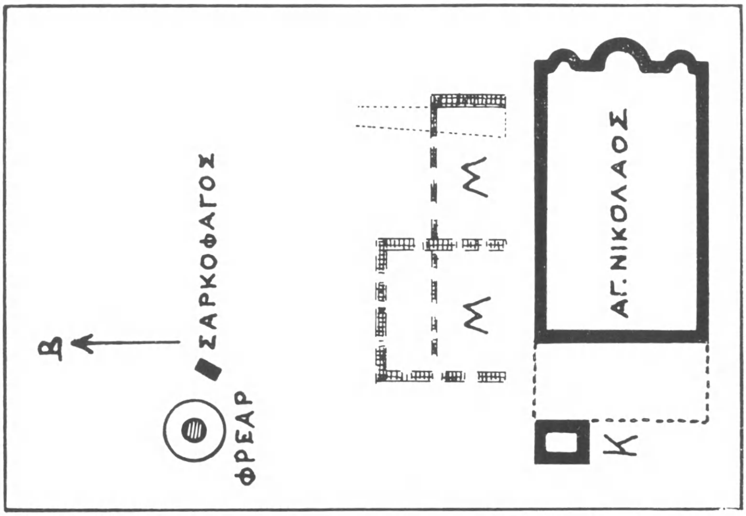

Εἰκ. 117. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀλέας χώρου, ἔνθα ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Νικολάου (κατὰ Milchhöfer, A M 1880).

Τάφρος ἀνοιχθεῖσα παλαιότερον (1880) παρὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ Ἁγ. Νικολάου ἀπεκάλυψε μεταγενέστερα βυζαντιακὰ τείχη (εἰκ. 117), συγκείμενα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ὑλικοῦ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ [1].

Β΄. ΤΟ ΚΑΣΤΡΟΝ

Γράφοντες ἀνωτέρω τὴν ἱστορίαν τοῦ Νυκλίου εἴπομεν (σ. 113) ὅτι οἱ Νυκλιῶται ἐπειδὴ ἡ θέσις τοῦ χωρίου των ἦτο ἐπίπεδος καὶ εὐκόλως ἐκτεθειμένη εἰς προσβολάς, ἦτο φυσικὸν νὰ τὴν ὀχυρώσουν διὰ τῆς κατασκευῆς κάστρου, τὸ ὁποῖον καταληφθὲν ὑπὸ τῶν Φράγκων κατεστράφη τελικῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἀνδρονίκου Ἀσάνη. Ἀρκετὰ λεπτομερῆ περιγραφὴν τοῦ ἀρχικῶς βυζαντινοῦ τούτου κάστρου παρέχει τὸ Ἑλληνικὸν Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἐπ᾿ εὐκαιρίᾳ τῆς πολιορκίας αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Φράγκων (στ. 2028 - 50). Πληροφορούμεθα λοιπὸν ἐξ αὐτοῦ μεταξὺ ἄλλων : 1) Ὅτι τὸ κάστρον εἶχε

[1] A. Milchhöfer, Untersuchungsausgrabungen in Tegea, Ath. Mitt. 5, 1880, σ. 53 ἑ., πίν. II, πβλ. καὶ Σ.Κ.Σ. ἐν Παρνασσῷ Γ΄, 1879, σ. 622.

πύργους, τοὺς ὁποίους *ἀφιρῶσαν* (= ἐνίσχυσαν) οἱ ἐν αὐτῷ ἐγκλεισθέντες *ἄρχοντες τοῦ 'Αμυκλίου* (στ. 2030). 2) "Οτι *οἱ τοῖχοι* τοῦ κάστρου *ἦσαν ὑψηλοὶ καὶ ὅλοι μὲ τὸ χορῆγι* (= τὴν ἄσβεστον) (στ. 2032).

Τοῦ κάστρου σώζονται σήμερον, σημειούμενα ἐπὶ τοῦ σχεδίου τῆς εἰκόνος 7 διὰ μέλανος χρώματος, ὀλίγα λείψανα τοῦ περιβόλου, ἀνήκοντα εἰς

Εἰκ. 118. Ὄψις τοῦ πρὸς Βορρᾶν τῆς Π. Ἐπισκοπῆς διατηρουμένου τμήματος τοῦ κάστρου Νυκλίου.

τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευράν. Ἐκ τούτων διατηροῦνται ἡ μὲν νοτία πλευρὰ (Α - Β ἐν τῇ εἰκόνι 7) εἰς μῆκος περίπου 86 μ., εἰς ὕψος 0.60 - 1 μ. καὶ μὲ πάχος 1.80 μ., ἡ δὲ δυτικὴ πλευρὰ (Β - Γ - Δ - Ε - Ζ) κατὰ διαλείμματα εἰς ὁλικὸν μῆκος 110 μ. μὲ τὸ αὐτὸ πάχος καὶ εἰς ὕψος ἐνιαχοῦ 5.50 - 6 μ., καλυπτομένη ὑπὸ πυκνοῦ κισσοῦ. Αἱ δύο αὗται πλευραὶ σχηματίζουσι πρὸς ἀλλήλας περίπου ὀρθὴν γωνίαν, τῆς δυτικῆς ἐξ αὐτῶν ἀπεχούσης 117,50 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς, τῆς δὲ νοτίας, διευθυνομένης περίπου παραλλήλως πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ καὶ ἀπεχούσης αὐτῆς 75 μ. Ἄλλα ὀλίγα λείψανα τοῦ περιβόλου, διατηρούμενα εἰς ὕψος περίπου 3.80 μ., εὑρίσκονται βορειοανατολικῶς τῆς Παλαιᾶς Ἐπισκοπῆς εἰς ἀπόστασιν 50 περίπου μ. (Η - Θ εἰς

τὴν εἰκόνα 7). Ἔχουσι καὶ αὐτὰ τὸ αὐτὸ πάχος 1.80 μ. Ἡ πρόσοψίς των εἶναι κατεσκευασμένη διὰ μικρῶν λίθων μήκους κυμαινομένου ἀπὸ 0.30 - 0.50 μ. μὲ ἐπιφάνειαν ἁδρῶς εἰργασμένην ἀλλ' ἐπίπεδον καὶ μὲ ἐνδιαμέσους πλίνθους εἰς τεμάχια, διὰ τὸ γέμισμα τῶν ἁρμῶν (εἰκ. 118). Ὁ ἐσωτερικός των πυρὴν εἶναι κατεσκευασμένος διὰ μικροτέρων λίθων συνδεομένων μὲ

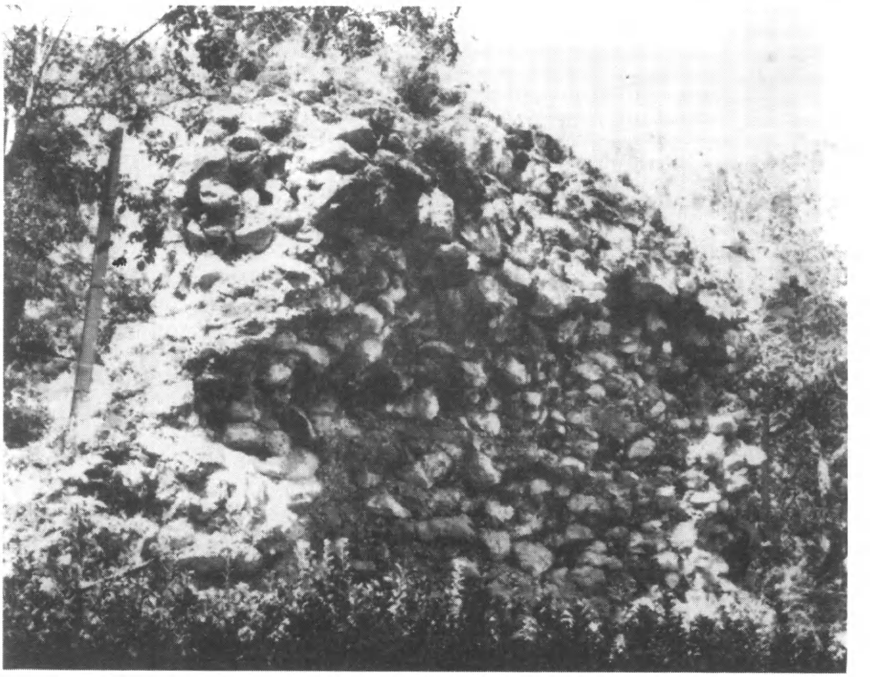

Εἰκ. 119. Ὁ πυρὴν τοῦ τείχους τῆς εἰκόνος 118.

πολὺ ἰσχυρὸν κονίαμα ἐξ ἀσβέστου καὶ ἄμμου. Πολλοὶ ἐκ τῶν λίθων τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρῆνος ἔχουν ἀφαιρεθῆ, ἐκ δὲ τῶν λίθων τῆς προσόψεως σώζονται ὀλίγοι μόνον, ὑψηλὰ 3.80 μ. ὑπὲρ τὸ ἔδαφος καὶ εἰς ἔκτασιν 0.80 μ. Οὗτοι δὲ δὲν εἶναι γωνιασμένοι (εἰκ. 119).

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω σήμερον σωζομένων τμημάτων τείχους ὁ Ν. Μοραΐτης [1] ἀναφέρει ὅτι ἐσώζοντο ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του (1932) καὶ λείψανά τινα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ πλευρὰν μετὰ τῆς «πύλης τοῦ Ναυπλίου» καὶ ὅτι δυστυχῶς κατεστράφη ἐσχάτως μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ, τὸ ὁποῖον ἦτο καὶ τὸ κάλλιστον μέχρι τότε σωζόμενον. Ἐγένετο δὲ τοῦτο, προσθέτει περαιτέρω, χάριν τῆς καλυτέρας θέας τοῦ ἐκεῖ ἱδρυθέντος καφενείου.

[1] Ἱστορία τῆς Τεγέας, σ. 242.

Τὰ τείχη τοῦ κάστρου περιγράφει καὶ ὁ ἐπισκεφθεὶς τὸ Νύκλι τὸ 1842 J. A. Buchon[1] καὶ συντόμως ὁ F. H. Tozer [2], ὅστις εἶδεν ἀκόμη, τὸ 1883, λείψανα τοῦ περιβόλου, προσθέτων ὀρθῶς, ὅτι ὁ περίβολος πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερος τῆς εἰσβολῆς τῶν Φράγκων εἰς Πελοπόννησον. Ἡ ὑφ' ἡμῶν γενομένη περιγραφὴ τοῦ τείχους συμφωνεῖ μὲν πρὸς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν χρῆσιν ἀφθόνου ἀσβέστου (χορῆγι), δὲν συμφωνεῖ ὅμως ὡς πρὸς τὴν ὕπαρξιν πύργων, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει τὸ Χρονικὸν ὅτι ἐνίσχυσαν οἱ Νυκλιῶται. Πράγματι οὐδεὶς πύργος εὑρέθη εἰς τὰ σωζόμενα ἀρκετὰ μακρὰ τμήματα τῆς νοτίας καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου (βλ. εἰκ. 7).

[1] La Grèce continentale et la Morée, Paris 1843, σ. 219.
[2] Journal of Hel. St. 4, 1883, σ. 222 - 23.

ΕΓΧΡΩΜΟΙ ΠΙΝΑΚΕΣ

Ἡ παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ μέσου κλίτους κτητορικὴ ἐπιγραφή

Τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ παιδάριον, ὅπερ κρατεῖ τὴν μίαν τῶν λαβῶν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πίνακος 1.

Τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ παιδάριον τὸ κρατοῦν τὴν ἑτέραν τῶν λαβῶν τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ πίνακος 1.

Τίγρις, εἷς τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ παραδείσου, ἐν προτομῇ. ΒΔ γωνία τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Εὐφράτης, εἷς τῶν τεσσάρων ποταμῶν τοῦ παραδείσου ἐν προτομῇ. ΝΔ γωνία τοῦ ψηφιδωτοῦ.

Ὁ μὴν Φεβρουάριος.

Ὁ μὴν Μάϊος.

Ὁ μὴν Ἰούλιος.

Ὁ μὴν Αὔγουστος.

Ὁ μὴν Σεπτέμβριος.

Ὁ μὴν Ὀκτώβριος.

Ὁ μὴν Νοέμβριος.

Διακοσμητικαὶ λεπτομέρειαι εἰκόνων ἐντὸς τῶν ὀκταγώνων τοῦ πλαισίου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΙΒ΄

Σελ.

Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νυκλίου 3

Α. Παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ

1. Ἀρχιτεκτονικὴ 4

α) Ἡ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀλέας βασιλικὴ 7

β) Ἡ κατὰ τὴν θέσιν Προβαντηνοῦ βασιλικὴ 8

γ) Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγορᾶς 9

δ) Ἡ βασιλικὴ τοῦ Θύρσου 12

2. Ψηφιδωτὰ 20

Τὰ νέα ψηφιδωτὰ 22

Γεὼν 25

Φισὼν 25

Ἰανουάριος 27

Φεβρουάριος 27

Μάρτιος 28

Ἀπρίλιος 30

Μάϊος 30

Ἰούνιος 33

Ἰούλιος 33

Αὔγουστος 36

Σεπτέμβριος 38

Ὀκτώβριος 40

Νοέμβριος 41

Τίγρις 43

Εὐφράτης 44

Ἡ ἐπιγραφὴ 48

Τὰ πλαίσια 55

Τὸ παρεκκλήσιον 68

Γενικαὶ παρατηρήσεις καὶ χρονολογία κατασκευῆς τῶν ψηφιδωτῶν 73

3. Γλυπτικὴ 82
α) Παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ 82
β) Βυζαντινὴ ἐποχὴ 111
Πήλινα μὴ ἀρχιτεκτονικὰ εὑρήματα 126
Β. Βυζαντινὴ περίοδος
1. Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ 129
2. Ἀρχιτεκτονική 141
α) Ναοὶ 141
1. Ἡ Παλαιὰ Ἐπισκοπὴ 141
2. Ὁ ναὸς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προβαντηνοῦ 163
3. Ὁ ὑποτιθέμενος ναὸς τοῦ Ἁγίου Νίκωνος 166
β) Τὸ κάστρον 168

Η ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΜΩΝ Ι΄-ΙΒ΄
ΤΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ
ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠ' ΑΡ. 189 ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΙΡΑΝ ΤΗΣ *ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ*
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΓΙΝΕ ΤΟ 1999
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Ε. ΠΕΡΠΙΝΙΑ»

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΚ ΤΗΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ